Sina Akşin

İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele

[Mutlakıyete Dönüş 1918-1919]

I

Kültür Yayınları

İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele - I • Sina Akşin

Genel Yayın: 381
Tarih Dizisi: 30

© Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
Meşelik Sokağı 2/3 Beyoğlu 34433 İstanbul

Yayın Danışmanı Mürşit Balabanlılar
Editörler Defne Asal Er, Handan Akdemir

Kapak Tasarımı Mehmet Ulusel
Düzelti Necati Balbay
Tasarım ve Uygulama Tipograf (0212) 249 01 01
Birinci Basım Ekim 1998, Ankara
İkinci Basım Nisan 2004, İstanbul
ISBN 975-458-125-8
OTM 10303002
Basımevi Şefik Matbaası (0212) 472 15 00
Marmara Sanayi Sitesi M Blok 291 İkitelli 34306 İstanbul

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

istanbul hükümetleri ve milli mücadele

Cilt I

İçindekiler

Önsöz 13

I. İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN "ARTÇI" KABİNESİ: İZZET PAŞA HÜKÜMETİ (14 EKİM 1918 - 11 KASIM 1918) 15
1. Giriş: Mütarekeye gidiş 15
2. Avrupa'nın ve özellikle İngiltere'nin Osmanlı Devleti karşısındaki genel tutumu 18
3. Kabinenin kuruluşu ve genel tutumu 25
4. Fırkalar 32
5. Saray 36
6. Mebusan Meclisi'nde olup bitenler 47
7. Mondros Bırakışması 50
8. İtilaf Devletleri İstanbul'da: Vahdettin onlara göre kabine istiyor 64
9. Mustafa Kemal ve arkadaşları 70

II. SARAY'IN ILIMLI ADAMININ İLK KABİNESİ: TEVFİK PAŞA HÜKÜMETİ (11 KASIM 1918 - 12 OCAK 1919) 79
1. Kabinenin kuruluşu ve güvenoyu alması 79
Kabine ve Saray 79
İtilaf Devletleri'nin Davranışları 83
Mustafa Kemal ve Arkadaşları 87
Mebusan'ın Güvenoyu Vermesi 90
2. Türkiye açısından uluslararası durum ve İngiliz siyaseti 94
3. Müttefiklerin İstanbul'da yönetime yer yer el koymaları 108

4. MECLİS'İN FESHİNE DEĞİN OLUP BİTENLER 114
Mustafa Kemal Saray'da 114
Sansürün Geri Gelmesi 118
Wilson Prensipleri Cemiyeti 119
Âyan'da Olaylar 126
Mustafa Kemal Grubunun Temasları 127
Meclis'in Dağıtılması 136
5. MECLİS'İN FESHİNDEN SONRA OLAYLAR, HÜKÜMETİN BAZI SİYASAL TUTUMLARI 142
Siyasal Af 142
Hükümetin Azınlık Siyaseti 143
Hükümetin İktisadi Bazı Konularda Tutumu 145
Osmanlı-İngiliz İlişkileri ve Yalvaran Bir Padişah 146

III. TEVFİK PAŞA'NIN SİYASETİ SERTLEŞİYOR: İKİNCİ TEVFİK PAŞA HÜKÜMETİ (13 OCAK - 3 MART 1919) 152
1. KABİNENİN KURULUŞU VE KARŞILAŞTIĞI BAZI SORUNLAR 152
Tutuklamalar 153
İngilizlerin Kendilerine Teslimini İstedikleri Kimseler 154
Fransız-İngiliz Yarışı ve Çekişmesi 155
Osmanlı Devleti'nin Bağımlılaşma Süreci 156
Azınlık Siyaseti 167
2. İNGİLİZ SİYASETİ VE OSMANLI DIŞ İLİŞKİLERİ 168
İngiliz Siyaseti 168
Osmanlı Dış İlişkileri 170
3. KABİNENİN BUNALIMLARI, SONU 173
Muhalefetin Baskısı 173
Fransız Baskısı ve Kabinenin Sonu 178
4. HÜRRİYET VE İTİLAF VE MUHALİF FIRKALAR 184
5. AHMET RIZA'NIN GİRİŞİMLERİ 191
6. MUSTAFA KEMAL GRUBU KENDİSİNE YENİ BİR YOL ARIYOR 195

IV. HÜRRİYET VE İTİLAFÇILARDAN OLUŞAN BİR HÜKÜMET: BİRİNCİ DAMAT FERİT PAŞA HÜKÜMETİ (4 MART 15/16 MART 1919) 201
1. KABİNENİN KURULUŞU 201
2. TUTUKLAMALAR VE KOVUŞTURMALAR 203
Kemal Bey'in İdamı 206
Teceddüt ve Hürriyetperver Avam Fırkalarının Kapatılması 209
Osmanlı Hanedanının Eski Bazı Hesapları da Açılıyor 209
Ahmet Rıza'nın Hükümete Karşı Koyması 210
3. HÜKÜMET İLE HÜRRİYET VE İTİLAF 212
Dahiliye Nazırı Cemal Bey'in İstifası Olayı 213
Sabahattin Bey ve Ülke Dışındaki Muhalifler 215
4. MONDROS'TAN BERİ ORDUNUN DURUMU 219
Eski Orduyu İhya Etme Girişimleri 222
Savaş Sonrası Ordusunun Genel Durumu 225
5. İNGİLİZ SİYASETİ 228
Bazı Veriler ve Sonuçları 228
İngiliz Dış Siyaset İlkeleri 231
Lloyd George ve İngiliz Siyasetindeki Yeri 232
Sonuç 234
6. OSMANLI-İNGİLİZ İLİŞKİLERİ 236
Fransızlara "Siyasal Cilve" 240
İngilizlere Bağlanmak İçin Bir Girişim Daha 241
7. GENEL OLARAK DIŞ İLİŞKİLER 246
Babıâli'nin Barış Konferansı'nda Hazır Bulunma Dileği 247
8. İZMİR'İN İŞGALİ ARİFESİNDE İÇ DURUM 249
Doğu Anadolu'da, Özellikle Trabzon Vilayetinde Durum 249
Batı Anadolu ve İstanbul'da Durum 252
Hükümetin Tedbirleri - Jandarmayı Çoğaltmak 256
Hükümetin Tedbirleri - Silahsızlandırma 256
Hükümetin Tedbirleri - Heyet-i Nâsıhalar ve Islahat 258
Hükümetin Tedbirleri - Bazı Atamalar 260
9. İZMİR'İN İŞGALİ ARİFESİNDE DIŞ OLAYLAR 265
İngiltere'de Türk Aleyhtarı Kampanya 265

İtalya'nın Anadolu'da Emelleri ve Faaliyeti 267
İtalya'nın Davranışları Karşısında İngiliz ve Osmanlı Tepkisi 270
Bazı Amerikan Tavırları 270
Webb'in Bir Tahmini 271
Venizelos'un Görüşleri ve Curzon'un Mütalaası 271
İzmir'e Yunanlıları Çıkartma Kararı 272
10. İZMİR'İN İŞGALİ 273
İşgale Tepkiler 280
İzmir'in İşgalinin Önemi 283
11. MUSTAFA KEMAL VE ARKADAŞLARI - MUSTAFA KEMAL'İN ANADOLU'YA GÖNDERİLMESİ 285
Mustafa Kemal ve Arkadaşları 285
Kâzım Karabekir ve Ali Fuat'ın Anadolu'ya Gitmeleri 287
Mustafa Kemal'in Anadolu'ya Gitmesi 289
Neden Bu Göreve Mustafa Kemal Seçildi? 296
Mustafa Kemal'in Vahdettin'e Damat Olması Sorunu 300
Vahdettincilerin Bir Tezi 302
Mustafa Kemal'in Anadolu'ya Giderken Tasavvurları 304
Rauf Bey'in Anadolu'ya Gitmesi 306

V. ULUSAL KARMA HÜKÜMET GÖRÜNÜŞLÜ BİR VÜKELA HEYETİ: İKİNCİ DAMAT FERİT KABİNESİ (19 MAYIS - 20 TEMMUZ 1919) 309
1. HÜKÜMETİN KURULUŞU VE İLK TEPKİLERİ 309
Hürriyet ve İtilaf'ın Hükümet Karşısında Tutumu 314
2. YUNAN İŞGALİNE TEPKİLER 316
Kamuoyunda Tepkiler 316
Hükümet Katında Tepkiler 318
Hükümetin Tepkilere Karşı Tepkisi 321
67 Tutuklunun İngilizlerce Götürülmesi 323
Başka Tür Tepki - Daha da İngilizci Olmak 325
Daha da Amerikancı Olma Tepkisi 328
Dinsel Tutuculuk Tepkisi 329
ŞÛRA-YI SALTANAT VE SEÇİMLER SORUNU 333

Şûra-yı Saltanat 333
Seçimler ve Milli Bir Meclis Sorunu 339
4. Mustafa Kemal ile Babıâli arasındaki ilişkiler 346
Mustafa Kemal - Babıâli İşbirliği ve Bunun Bozulması 346
İngilizler Mustafa Kemal'e Karşı Harekete Geçiyorlar 352
Mustafa Kemal'in Askerlikten İstifasına Değin Merkez İle İlişkileri 356
Ani Azlin Nedenleri: Samsun'da Olup Bitenler ve "Meclis-i Milli" Haberi 370
The Times'a Göre Ulusal Direniş ve Mustafa Kemal 373
5. Hükümetin siyasetinde yalpalamalar: Yeni bir Fransız siyaseti denemesi 375
Fransızlar Daha Faal Bir Siyasete Yöneliyorlar 378
Abdülmecit'in Tutumu 380
Paris'e Gidecek Murahhaslar Sorunu 382
Hükümetin "Mavi Boncuk" Siyaseti 383
Damat Ferit'in Fransızcı Demeci ve Hürriyet ve İtilaf'ın Büyük Tepkisi 386
6. Hükümetin siyasetinde yalpalamalar: Ulusal direniş karşısında değişen tavır 391
Hükümetin Ulusal Direnişe Elverişli Tavrı 391
Bölgelere Göre Değişen Siyaset 395
Hükümetin Tavrı Değişiyor 401
7. Barış Konferansı'nda Osmanlı heyeti 409
17 Haziran Muhtırası 409
23 Haziran Muhtırası 412
Konferans'ın Cevabı ve Damat Ferit'in Son Girişimleri 414
Konferans'a Çağırma Olayının İçyüzü ve Fransızcı Siyasetin Sonucu 416
Osmanlı Heyetinin Tutumunun Değerlendirilmesi 420
Rıza Tevfik'e Göre Gerçekçi Osmanlı Önerileri 423
8. Vahdettin'in durumu 427
Vahdettin'in Durumu ve Yıldız Yangını 427
Vahdettin İngilizlere Yeniden Başvurmak Zorunluluğunu Duyuyor 429
Abdülmecit'in 16 Temmuz Layihası 432

9. MUSTAFA KEMAL HAREKETİNİN MAHİYETİ 435
10 Haziran Tamimine Değin Mustafa Kemal'in Anadolu'daki Faaliyeti 435
Bu Sırada Mustafa Kemal'in Bir Durum Muhakemesi 436
Mustafa Kemal'in Geri Çağrılması Üzerine Çıkan Durum 437
Amasya Toplantısı ve Kararları 439
Amasya Kararlarının Şerefi ve Mustafa Kemal'in Önderliği Sorunu 444
Ali Fuat ve Kâzım Karabekir'in Ali Kemal'in 26 Haziran Genelgesine Tepkileri 446
Kâzım Karabekir'in Bazı Görüşleri 447
Mustafa Kemal Erzurum'da 449

VI. PARTİLER ÜSTÜ BİR HÜKÜMET: ÜÇÜNCÜ DAMAT FERİT KABİNESİ (21 TEMMUZ - 30 EYLÜL / 1 EKİM 1919) 450
1. HÜKÜMETİN KURULUŞU VE SEÇİM GİRİŞİMİ 450
Hürriyet ve İtilaf'ın Tepkisi 453
Hürriyet ve İtilaf'a Rakip Bir Fırka 456
Seçimlere Gitme Kararı 457
İngiliz Kaynaklarından Seçim Sorunu 460
2. MÜLKİYE ÖRGÜTÜNDE ATAMALAR VE TAHKİK HEYETLERİ 462
Mülkiye Örgütünde Atamalar 462
Tahkik Heyetleri 462
ORDUNUN DURUMU VE ORDUYU "HİZAYA GETİRME" GİRİŞİMLERİ 464
Şûra-yı Askeri 464
İtilaf Devletleri'nin Karışmaları 466
Eski Orduyu İhya Etme Süreci 467
4. YUNAN İŞGALİNİN SINIRLANDIRILMASI SORUNU 470
Konferans Yunan İşgalinin Sınırlarıyla İlgilenmeye Başlıyor 473
Yunan İşgalinin İkinci Kez Sınırlandırılması 478
Fransızcı Siyaset Denemesinin Ufak Bir Meyvesi 478
5. ERZURUM KONGRESİ VE BU SIRADAKİ GELİŞMELER 481

Mustafa Kemal ile Arkadaşlarının Davranışları 481
Erzurum Kongresi 486
İstanbul ile Ulusçu Akım Arasında İlişkiler 490
Erzurum Kongresi'nin Kararları 495
İstanbul'da Olup Bitenler 499
6. ERZURUM KONGRESİ'NDEN SONRA İSTANBUL-ANADOLU İLİŞKİLERİ 504
Kuva-yı Milliye'nin Dağıtılması Buyruğu 504
Telgraf Haberleşmesine Engeller Konulması 506
Ulusal Hareketin Bütünleşmesini Önleme Girişimi - Batı Anadolu Kuva-yı Milliyesi Benimseniyor 510
İstanbul'un Komutan Atamaları 515
Tahkik Heyetleri 517
7. ERZURUM KONGRESİ'NDEN SONRA İSTANBUL'DA OLUP BİTENLER 518
Dış İlişkiler 518
Tevfik Paşa'nın Damat Ferit'in Siyasetine Karşı Çıkması 521
Hürriyet ve İtilaf'ta Olup Bitenler 524
Damat Ferit'in ve İngilizlerin İyimserliği 526
8. ERZURUM'DAN SİVAS'A 528
9. SİVAS KONGRESİ 531
Sivas Kongresi'nin Toplanması 531
Erzurum ile Sivas Kongreleri Arasında Bazı Nitelik Farkları 533
10. MANDA SORUNU 535
ABD Mandası Hareketinin Kökeni 535
İngiliz Mandacıları 539
Doğu Anadolu İçin Usher Tasarısı 541
Erzurum Kongresi'nde ve Sonra ABD Mandası 542
Sivas'ta ABD Mandası 545
11. SİVAS KONGRESİ SIRASINDA VE SONRA ULUSÇULARLA DAMAT FERİT ARASINDA MÜCADELE 551
İngilizlerin Kürt Siyaseti 551
İstanbul'da Kürtlerle İlgili İngiliz Faaliyeti 554
Ali Galip'in Sivas'ı Basmaya Kalkışması 559
Ulusçulara Karşı Damat Ferit'le İngilizlerin Ortak Taarruzu ve Ulusçuların Karşı Taarruzu 572

İstanbul'un Orduya Egemen Olma çabaları 581
Mustafa Kemal Hareketinin İçinde Tereddütler, Gevşeme ve Kopmalar Sorunu 584
Saray'ın İngilizlerle Yaptığı Gizli Anlaşma 588
Damat Ferit'in İngiliz Yüksek Komiserliği İle Temasları 596
Padişah Müdahale Etmek Zorunda Kalıyor 598
Mücadelenin Son Perdesi 602
Damat Ferit'in İstifasıyla Saray Mücadeleye Son Vermiş Değildi 607

VII. ANA SONUÇLAR 610
1. Siyasal rejim sorunu: Padişah'ın mutlakiyetçi karşı-ihtilali 610
2. Mondros Mütarekesi koşullarında mutlak doğu monarşisinin siyasal tutumu 612
Hilafetin Papalaşması Süreci 612
Vahdettin'in Feodal ya da Patrimonyal Toprak Tutkusu 613
3. Mondros Mütarekesi koşullarında ulusçu-meşrutiyetçi akımın siyasal tutumu 614
4. Mutlak doğu monarşisi karşısında ulusçu meşrutiyet: Vahdettin'in ulusçularla ilişkileri 614
5. Mutlak doğu monarşisinin iç dinamikleri: Vahdettin iktidarının özellikleri 615
6. Mutlak doğu monarşisinin bağımlılaşma süreci: Vahdettin'in dış siyaseti 617
Fransız Siyaseti Denemesi 619
7. Ulusçu-meşrutiyetçi akımın siyasal anatomisi 620
Mektepli Genç Subayların Önderliği 620
Üçüncü Meşrutiyet 621

Kaynakça 623
Dizin 631

Önsöz

Bu çalışmanın amacı, 14 Ekim 1918 ile 2 Ekim 1919 arasındaki dönemde İstanbul hükümetlerinin karşılaştığı ana siyasal olaylar zincirini ve buna gösterdikleri tepkileri belirli kaynaklara dayanarak ve oldukça ayrıntılı olarak saptadıktan sonra, siyasal yorumunu yapmaktır. Şüphesiz ki, bu arada İtilaf Devletleri'nin siyaseti, Anadolu'da gelişen Müdafaa-i Hukuk ve Kuva-yı Milliye hareketleri ve tabii, Mustafa Kemal'le arkadaşlarının faaliyeti gibi yakın ilgisi olan konuları, gerekli olan ölçüde, yeri geldikçe, ele almak zorunluluğu duyulmuştur. Sözü edilen belirli kaynakların bibliyografyada gösterilen kitap ve makaleler dışında başlıcaları şunlardır:

Türk Kaynakları: 1. Başbakanlık Arşivi'nde *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 2. Her gün için en az bir tane günlük gazete, 3. *Takvim-i Vekayi*.

İngiliz Kaynakları: 1. Public Record Office'de Türkiye ile ilgili Foreign Office'in genel yazışma dosyaları, 2. *The Times* ve *Orient News* koleksiyonları.

1971'de Quai d'Orsay Arşivi'nin konumuzla ilgili dönemdeki Türkiye dosyaları ne yazık ki henüz incelemeye açılmamış bulunuyordu. Bu dosyalar incelendiğinde, Türk Tarihi'ne önemli bir ışık tutulmuş olacağı tahmin edilebilir.

Bu tezin hazırlanmasına değerli yardımda bulunmuş olan Başbakanlık ve Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Public Record Office görevlilerine, İngiltere'de çalışmamı sağlayan Siyasal Bilgiler Fakültesi, Dışişleri Bakanlığı, Birleşmiş Milletler, British Council yetkililerine teşekkürü borç bilirim.

Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, Eylül 1974

I.

İttihat ve Terakki'nin "Artçı" Kabinesi: İzzet Paşa Hükümeti (14 Ekim 1918 - 11 Kasım 1918)

1. GİRİŞ: MÜTAREKEYE GİDİŞ

Uzunca bir süredir Osmanlı ordularının güney cephelerinde durum kötüleşmiş bulunuyordu. 19 Eylül 1918'de Filistin'de başlayan İngiliz taarruzu kısa zamanda Suriye'yi de kaplamış, ekim sonunda Halep bile İngilizlere terk edilmişti. Irak'ta ise Bağdat çoktan düşmüş, şimdi sıra Musul'a gelmişti. Ama hükümet, orduların Kafkasya'daki başarılarıyla, bir de müttefiklerinin henüz pes etmemiş olmalarıyla, çok kısa süre de olsa, avunabilirdi. Ne var ki, eylülün ortasında başlayan İtilaf taarruzu Bulgar cephesini çökertip 26 Eylül'de Bulgaristan'ı mütareke istemek zorunda bıraktı. 29 Eylül'deki mütareke ile Bulgaristan yalnız çarpışmalara son vermekle kalmıyor, ülkesini kuzey yönünde gelişecek İtilaf harekâtına da açmış bulunuyordu. Böylece Osmanlı ülkesi batıdan da istila tehlikesine açılmış, Osmanlı Devleti'nin müttefikleriyle kara bağlantısı kopmuştu. Bu durumda Babıâli –ve ayrıca Almanya ve Avusturya da (4 Ekim)– ABD Başkanı Woodrow Wilson aracılığı ile mütareke istemek zorunluluğunu duydu. Böyle bir karar, yenik düşmüş devletlerde savaşı yürütmüş olan güçlerin kurdukları iktidar düzeninin, ya da hiç değilse onların baş temsilcilerinin siyasal sonu demekti. Çünkü dört yıl gibi çok uzun bir süre boyunca düşmana karşı topyekûn savaş ve topyekûn düşmanlık güdülmüştü. Şimdi barışa geçme sürecinde ya İtilaf cephesinin açık seçik baskısıyla yenik ülkelerin iktidar düzeni altüst oldu (Wilson'ın Almanya'ya ancak

demokratik bir hükümetle alışveriş yapılabileceğini bildirmesi gibi) ya da İtilaf Devletleri'nin demokrasi ve istibdat konusundaki propagandaları göz önüne alınarak iktidar değişikliğinin daha elverişli barış koşulları sağlayacağı düşüncesiyle kendiliğinden bu yola gidildi. Bu, yalnız hükümet değişikliğiyle de kalmadı, hükümet biçimleri de değişikliğe uğradı. Bulgar Kralı Ferdinand 4 Ekim'de tahttan feragat ederek yerini oğlu Boris'e bıraktı; Alman imparatorunun feragati de cumhuriyetin kurulduğu 9 Kasım'da ilan edildi; Avusturya-Macaristan'da İmparator Karl 12 Kasım'da feragat etti, ardından da Avusturya (13 Kasım) ve Macaristan (16 Kasım) cumhuriyetleri kuruldu. Tabii söz konusu edilen dolaylı ve dolaysız dış baskının ötesinde bir de şu vardı: Topyekûn savaşı yürütmek için Müttefik Devletler'in iktidarları büyük bir zafer propagandasının desteğinde halktan dört uzun yıl boyunca topyekûn fedakârlıklar istemişler ve elde etmişlerdi. Karşılığında elde edilen yenilgi olunca, savaşı yürütenlerin çekilmesi hem siyasetçe doğal oluyor, hem de bu yönde amansız bir kamuoyu baskısı yoğunlaşıyor ve hatta, Almanya'da olduğu gibi, bu, bazen komünist ihtilale dek gidebiliyordu.

Türkiye'deki duruma gelince: Bulgar cephesinin çökmesiyle durumun umutsuz olduğu görülünce Talât Paşa barış istemeye ve istifaya karar verdi. 4 Ekim'de Talât Paşa Vahdettin'e istifa ihtimalinden bahsetti. O da bunun üzerine durumun bunu gerektirdiğini söyleyerek istifa kararını pekiştirip bir an önce gerçekleşmesini sağladı.[1] Ama Vahdettin, Tevfik Paşa'ya

Cavit Bey'in anılarında 5/10/1918 günlü kayıt, Recai G. Okandan, *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, c. I (İstanbul, 1957), s. 396'nın dipnotu. Türkgeldi'nin işittiğine göre, Vahdettin, Talât Paşa'yı, Veliaht Abdülmecit Efendi de Enver Paşa'yı istifaya "sevk etmiş". Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim* (Ankara, 1951), s. 150. İzzet Paşa, istifada, Bulgaristan'daki durumla birlikte Wilson'a üst üste yapılan başvuruların cevapsız kalmasının payı olduğunu, Cemal Paşa gibi bazılarının ise, ne olursa olsun, "sonuna kadar sebat" düşüncesinde olduklarını belirtiyorsa da, Wilson'dan cevap gelseydi dahi, Talât Paşa kabinesinin yeni durumda tutunamayacağı apaçıktı. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* (İstanbul, 1953), s. 1981. Mebusan'daki İttihat ve Terakki grubu da Talât Paşa ▷

kabine kurdurmak istediğini açıklayınca, Talât Paşa kabineye, özellikle biri Cavit Bey olmak üzere iki İttihat ve Terakkilinin alınmasını şart koşmuş, Padişah da bunu kabul etmişti. Böylece Osmanlı Devleti –İttihat ve Terakki açısından– yeni döneme "yumuşak" bir biçimde giriyor olacaktı. Ayrıca, Ali Rıza ve Ahmet İzzet paşaların da hükümete alınması düşünülüyordu. Bu iki paşanın özelliği, yaşlı ve dolayısıyla İttihatçılığa bulaşmamış olmalarına rağmen, mektepli asker olmalarıydı. İttihat ve Terakkili olmasalar da mekteplilik, İttihat ve Terakki'nin asker kanadı ve dolayısıyla İttihat ve Terakki için, ne de olsa bir yakınlık ve güvence kaynağı idi. Kısaca, bunlar İttihat ve Terakki ile İttihat ve Terakki sonrası (belki de İttihat ve Terakki öncesi) düzen arasında belki bir ölçüde hakemlik yapacak durumdaydılar. (Göreceğimiz üzere, Salih Paşa da böyle bir paşaydı). Zaten Padişah da bu sırada İzzet Paşa'yı ara sıra huzuruna kabul edip ona danışıyordu. Damat Ferit de Paşa'yla üç kez görüşmüştü – ilk seferinde İzzet Paşa'yı Ahmet Rıza Bey, Ali Rıza, Topçu Rıza, Çürüksulu Mahmut, Aristidi paşalar ve Azaryan Efendi ile yalısında yemeğe, ikinci ve üçüncü kez ise yalnız başına çağırmıştır.[2] Fakat Tevfik Paşa bir hafta uğraştıysa da hükümeti kuramadı: Anlaşılan –Talât Paşa'nın şart koştuğu gibi– kabinesine İttihat ve Terakkilileri almak, kendisine aykırı geldiği için.[3] Gerçek-

◁ hükümetinin çekilmesini gerekli görüyormuş. Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk* (Ankara, 1963), s. 162.

İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s. 1981. İzzet Paşa, Damat Ferit'in baş başa görüşmelerde Tevfik Paşa'yı çekiştirdiğini söylüyor.

[3] A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 151, 157. *The Times*'in Kahire muhabirine göre, Tevfik Paşa'yı Donanma ve "Hoca" partileriyle Ali Kemal, Damat Ferit, Mahmut Paşa, Ahmet Rıza, Lutfi Bey, Şerif Paşa, Sabahattin Bey destekliyorlardı. 19/11/1918 (11 Kasım haberi). İzzet Paşa'ya bakılırsa, Tevfik Paşa, hükümet kurmak için 10 Ekim'de düzenlediği toplantıya, kimi ölmüş olan kişileri de çağırmış bulunuyordu. İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s. 1982. Reşit Bey, Tevfik Paşa'nın akıl almaz bir iddiasını naklediyor. Talât Paşa'nın, bazı İttihat ve Terakkilileri kabinesine almaması için yaptığı öneriyi kabul etmemesi üzerine, Talât Paşa, sadareti İzzet Paşa'ya teklif ettirmiş ve bu durum, Tevfik Paşa'ya duyurulmadığı gibi İzzet Paşa onun kabinesinde harbiye nazırı olacakmışçasına o kabinenin hazırlık ▷

ten İttihat ve Terakki gibi bir kuruluşun henüz sıkıca tutmakta olduğu iktidar dizginlerini, kendisine çok aykırı bir hükümete teslim etmesi beklenemezdi. Bütün bu olanlardan kamuoyunun haberi yoktu. Talât Paşa 10 Ekim günü Mebusan'ın açılışında sadrazam sıfatıyla Padişah'ın açılış söylevini okudu. İki gün önce ise Osmanlı hükümetinin İspanya hükümeti aracılığıyla ABD'ye yaptığı mütareke ve barış başvurusu basında yer almıştı.[4] Söylev, barış için başvurulduğunu açıklamakla birlikte, ordunun kahramanca başladığı ödevi şerefle bitireceği inancını da dile getiriyordu.[5] Sonuç olarak, 13 Ekim'de sadaret mührü Talât Paşa'dan alındı ve ertesi gün İzzet Paşa hükümeti kuruldu. Bu hükümetin sürdürdüğü girişimler sonucunda, İtilaf cephesi adına İngiliz amirali Calthorpe ile Mondros'ta 30 Ekim 1918'de mütareke imzalandı.

2. AVRUPA'NIN VE ÖZELLİKLE İNGİLTERE'NİN OSMANLI DEVLETİ KARŞISINDAKİ GENEL TUTUMU

Tanzimat'tan Berlin Kongresi'ne dek İngiltere Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunmakta kusur etmemişti. Ne var ki, Abdülhamit'in Mithat Paşa'yı tasfiye etmesinden sonra, İngiltere, Tanzimat'tan bu yana Tanzimat paşaları aracılığıyla elinde tutmuş olduğu, Osmanlı siyasetinde dilediği gibi at oynatma imkânını yitirmiş oldu. Çünkü Abdülhamit, Tanzimat öncesinde olduğu gibi bir denge siyaseti güdüyor ve gerektiğinde İngiltere'nin baş rakibi Almanya'ya yaslanmaktan geri kalmıyordu. Abdülhamit'in –yetersiz de olsa– yenileşme çabaları, İngiltere'nin Kıbrıs ve Mısır gibi Osmanlı ül-

◁ çalışmalarına katılmış. Ahmet Reşit Rey, *Gördüklerim Yaptıklarım* (İstanbul, 1945), s. 265-6.

[4] *Vakit*, 8/10/1918; Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, c. I (İstanbul, 1965), s. 14. İzzet Paşa'ya göre Talât Paşa, ABD'ye iki kez, ayrıca Rahmi Bey aracılığıyla İngilizlere başvurmuş ama, hiçbir cevap alamamış. İzzet Paşa, bu bilgiyi vererek, mütareke yapabilmiş olmasını daha bir değerli kılmış oluyor. İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s. 1986.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3. Devre-i İntihabiye, 5. İçtima, 1. İnikat, s. 1.

kelerini elinde tutması ve Mezopotamya'ya göz dikmiş olması, Abdülhamit'in Ermeni komiteciliğine karşı baskıcı tutumu, onun Almancı tutumunu daha da sevimsiz ve tehlikeli kılıyordu. Artık İngiltere için Osmanlı'nın ülke bütünlüğü değişmez kural niteliğini yitiriyordu. Zaten o döneme dek Osmanlı Devleti'nin parçalanmamış olması daha çok mirasın nasıl paylaşılacağı konusundaki anlaşmazlıkların sonucuydu. Nitekim, I. Cihan Savaşı'ndan az önce yapılan demiryolları nüfuz bölgeleri paylaşması, ilerideki daha somut bir paylaşmanın tohumlarını taşıyordu.[6] Sonra, I. Cihan Savaşı boyunca İngiltere, Rusya, Fransa ve İtalya Osmanlı ülkesini aralarında paylaştıran antlaşmalar yaptılar.[7] Gerçi bunlar, Osmanlı Devleti'ni Avrupa devletler topluluğuna alan ve ülkesinin bütünlüğünü ve bağımsızlığını sağlayan Paris Antlaşması'na aykırıydı; ama, bu durum o antlaşmayı yapanların içtenlik derecelerini ortaya koyuyordu. Bu ilkenin 1856'da kabulü, ancak İngiltere ve Fransa'nın o andaki çıkarlarını yansıtıyordu; yoksa o çağın baskın emperyalist anlayışına göre Osmanlı Devleti'nin nesnel durumunu değil. Bu anlayışa göre Osmanlı Devleti'nin nesnel durumu şöyleydi: Hıristiyanların çoğunlukta olduğu bölgeler milliyet ilkesine göre bağımsızlık ya da ilhaka adaydılar. Müslümanların çoğunluk olduğu yerler ise büyük devletlerin elinde sömürge olmaya adaydılar – çünkü Hıristiyan değillerdi, dolayısıyla Avrupalı sayılamazlardı ve aynı zamanda Avrupa'ya göre geri bir düzeydeydiler. (Örneğin, kimse Hıristiyan olmadığı halde Japonya'yı sömürge olarak düşünmezdi; çünkü o, ileri bir ülkeydi.)

1908'den ve özellikle 1912'den sonra Osmanlı Devleti pek tehlikeli bir gelişme göstermişti. Zaten bağımsız bir Müslüman devletinin varlığı, Müslüman uyrukları olan emperyalist ülkeler için rahatsız edici bir olaydı. Bir de bunun kendi açı-

Bkz. Edward Mead Earle, *Turkey, the Great Powers and the Bagdad Railway* (New York, 1923).

Laurence Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey*, 1914-1924 (Baltimore, 1965); Harry N. Howard, *The Partition of Turkey* (New York, 1966).

larından kışkırtıcı ve yıkıcı propagandaların kaynağı olması, hatta yalnızca iç siyasetteki tehlikeli davranışlarla zararlı bir örnek olması onları ürkütüyordu. İşte İttihat ve Terakki'nin önderliğiyle Türkiye gürbüz bir ulusçuluğa sahne olunca böyle bir örnek ortaya çıkıyordu. Hele savaş içinde kapitülasyonların kaldırılması, ulusal iktisat siyaseti ve tehlikeli görülen Müslüman olmayan bir azınlığa karşı amansız bir kesinlikle uygulanan tedbirler, Müslüman sömürgelerdeki egemenliğin temellerine konan bir bomba niteliğinde davranışlardı.[8] İş bununla da kalmamıştı. Türkler Çanakkale ve Kutülamare'de İngilizleri yaman birer yenilgiye uğratmışlardı.[9] Rus ordularının başarısızlığında, Rus ihtilalinde ve savaşın uzamasında Çanakkale zaferinin en azından önemli bir payı vardı. Savaşın sonucu ne olursa olsun, bunlar korkunç olaylardı. Çünkü üzerinde güneşin batmadığı Britanya İmparatorluğu'nu, ufak bir ada nüfusunun salt askeri güçle tutması imkânsızdı. Dominyon durumundaki yerler dışında İngiliz bayrağının dalgalanması önemli ölçüde yerli halkın; a) gericiliği, uyuşukluğu, b) bölünmüşlüğü, c) İngiltere'nin gözdağı sayesindeydi. Bütün imparatorluklar gibi İngiliz İmparatorluğu da halk arasındaki bölünmelerden yararlanıyor, bölünme yoksa bölünmeler yaratıyor, bazen gerekirse göç yoluyla halkın içine yabancı insan toplulukları yerleştiriyor, ya da bunun gerçekleşmesine izin veriyordu. Bazen birtakım çıkarlar sağlayarak derebeylik ya da aşiret düzeni içindeki, çoğu kez çoğunluğa göre daha ilkel, azınlık durumunda savaşçı halk topluluklarını kazanıp çoğunluğa karşı baskı ya da tehdit aracı ola-

Daha savaş başlarken İngiliz Başbakanı Asquith'in, "Osmanlı Devleti... kılıçla ortadan kaldırılacaktır." (9/1/1914), Savaş Bakanı Kitchener'in, "Türkiye'yi malıvedinceye kadar savaşa devam edeceğiz," sözleri İngiliz tavrını belli ediyor. Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, c. I (İstanbul, 1974), s. 33.

[9] *The Times*'ın 1/11/1918 günlü başyazısında, Çanakkale muharebesinin kaybedildiği, ama Türkiye'nin de ondan sonra hiçbir zaman kendine gelemediği yolunda bir avuntu yer alıyordu. Churchill'e göre de, Çanakkale muharebesi boşuna olmamıştı, çünkü Bulgaristan'ın savaşa girişini geciktirmişti. *The Times*, 17/12/1918.

rak kullanıyordu. Gözdağına gelince, bu şu demekti: İngiliz görevlileri yerlilere karşı her zaman en kibirli tavırlarını takınıyor, sanki yanı başlarında tümenlerle askerleri varmışçasına davranıyor ve konuşuyorlardı. Oysa çoğu kez askeri güçleri ya yetersiz oluyor, ya da bazen hiç olmuyordu.[10] Tabii bazen bu oyun sonuç vermiyor ve yerli halk başkaldırıyordu. Bu durumda yapılan şey, üstün kuvvetler göndererek bu cüreti göstermiş olanlara kahredici ve sömürge halklarına örnek olacak bir "ders" vermekti. Bu kuvvetlere emperyalist devletler "tedip kuvveti" (punitive force) diyorlardı. İşte İngiltere'nin, büyük güçler ortaya koyduğu halde uğradığı yenilgiler, sömürge halklarının ve özellikle de Müslüman sömürge halklarının üzerindeki gözdağının inanılabilirliğini geniş ölçüde sarsıyordu. Nitekim, Bağdat'taki İngiliz yönetiminin merkeze çektiği 23 Ocak 1919 günlü bir telinde şöyle deniyordu: "Bu fırsatla eskiden Türk hükmü altındaki eyaletlerin ilerdeki huzuru bakımından Osmanlı hükümetinin İstanbul'dan atılmasının önemini belirtmek isterdim. Türklerin yenik bir ırk olduklarını ve yenilmişliklerinin, İslam'ın kılıcını ellerinde tutamayacakları ve İslam kamuoyunun sözcüsü geçinemeyecekleri anlamını taşıdığını hiçbir tedbir bu denli kesinlikle belirtemez."[11]

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı tavrını iyice anla-

[10] Nitekim bluff (**blöf** = kurusıkı atmak) İngilizce bir kelimedir ve poker de bir İngiliz oyunudur. Yüksek Komiserlik'ten Amiral Webb'in 30/1/1919'da Dışişleri'nden Ronald Graham'e yazdığı mektupta, Türklerin en iyi anladıkları şeyin en şiddetli türden zor olduğunu, bununla birlikte blöfün adamakıllı yararlı olduğu ve o sırada bir hayli blöf yaptıklarını ve örnek olarak, karışıklık çıktığında Şile'ye giden bir ganbot kaptanıyla tercümanının nasıl tek başlarına kaymakamı tutuklayıp getirdiklerini anlattıktan sonra, bırakışmanın uygulanması için blöfün gerekli olduğunu ve başka yönlerde de bunu başarıyla uygulayacaklarını ekliyordu. Foreign Office 371/4164, 22149. Nicolson şöyle diyor: "İtibar büyük bir bankacılık firması için neyse, imparatorluk yönetimi için nüfuz odur. Kâğıt paramız her zaman imkânlarımızdan fazla olmuştur. Hindistan'daki İngilizler, Curzon'un kendisinin dediği gibi, '... dipsiz ve karanlık bir okyanusun üstünde birazcık köpükten ibaretler.'" N. Nicolson, *Curzon: the Last Phase* (London, 1934), s. 52.

[11] Foreign Office 371/4162, 15839.

yabilmek için yukarıda anlatılan bütün unsurları hesaba katmak gerekir. Türkiye'nin kendisine karşı yer yer başarıyla savaşmış olması yüzünden İngiltere'nin beşeri bir öç alma isteğinin ötesinde, incinmiş olan sömürgeci duygularının tatmini ve imparatorluğunda estirdiği etkili gözdağı havasının yeniden kurulabilmesi için Türkiye'nin örnek, yani ezici bir biçimde cezalandırılması gerekiyordu.

Zaten İtilaf Devletleri mütareke ile birlikte ve onun sayesinde savaşı kazanmışlardı; ama İngiltere, Fransa ve İtalya bitkin ve son derecede sarsılmış bir durumdaydılar. Almanya bütün savaş boyunca vuruşmaları kendi toprakları dışında yapmıştı. Hatta diğer devletlerin bile, savaşın son birkaç haftası dışında, savaşın sonucunu kesinlikle belirleyecek öyle büyük bir bozgunları yoktu. Yalnız belki bir tarafın daha büyük bir güçle (ABD'nin savaşa katılmasıyla) yavaş yavaş ağır basmaya başlaması, karşı yanın da bu kaçınılmaz gibi görünen gidiş karşısında sinirlerinin boşalma durumuna gelmesi söz konusuydu. Bu yüzdendir ki, sonradan Almanya'da ordunun yenilmediği, sivil cephenin bozulup orduyu çelmelediği görüşü yayılabildi. Gerçi Bulgaristan'da cephe yarılmıştı ama Osmanlı ülkesinde artık baskın duruma gelen ulusçu ideoloji; 1) güney cephelerinde Arap illerini İngilizlere kaptırmakla Türklerin aslında ağır bir yükten kurtulduğu, 2) henüz anayurda düşmanın giremediği, 3) buna karşılık doğu cephesinde Osmanlı Devleti'nin en güçlü devirlerinde bile uzanamadığı bazı Türk illerinin anayurda katıldığı yollu bir avuntu bulabiliyordu. Sonra da, aşağıda göreceğimiz üzere, kimi Türkler şöyle bir mantık yürütmeye başlamışlardı: İngiltere ve Fransa esasen Türk dostudurlar; şimdi 1914 öncesi hatta 1856 dönemi dostluğuna bir dönüş yapılacaktır ve nitekim mütareke şartlarının hafifliği de bunu gösterir. Bu görüşün sağlam bir dayanağı da bir bakıma, 1856 durumuna dönülmüş olmasıydı; şöyle ki, Türkiye Sovyetler'e, yani komünizme karşı sağlam bir müttefik olabilecekti. Bu düşünceler yalnız öteden beri İngiliz siyaseti izlemiş olan İttihat ve Terakki muhaliflerinin değildi; birçok İttihat ve Terakkilinin dahi aklını çeliyor-

du bunlar. Oysa İngilizler bunları henüz hiç düşünmedikleri gibi, özellikle Osmanlı Devleti'ne bilenmiş, intikam dolu sömürgeci bir iştahla bakıyorlardı. Maliye Bakanı Bonar Law'ın Belediye'deki söylevinde dediği gibi, "Kısmi bir zafer, talik edilmiş bir felaket olur: Kararı ancak karanlık bir geleceğe atmış olur."[12]

İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın İstihbarat Dairesi'nin 26 Aralık 1917 günlü bir muhtırası, İsviçre'ye sığınmış olan Mithat Kemal Bey'in muhalifler adına hazırladığı programı ele alıyordu. Buna göre Osmanlı Devleti milliyet esasına göre federal bir devlet olacak ve Osmanlı maliyesi tümüyle Düyun-u Umumiye'nin denetimine verilecekti. Muhtıra, bu programın Abdülhamit öncesine bir dönüş olduğunu belirtiyor ve uluslararası durumun ve yeni Türk ulusal bilincinin böyle bir tasarıyı çağdışı kıldığını söylüyordu. Muhalifler için de, bunların tamamen güçsüz olduklarını ve muhtemelen öyle kalacaklarını, ayrıca Türk ulusunun duygularını İttihat ve Terakki'den daha az temsil edebildiklerini öne sürüyordu. İtilaf Devletleri'nin amacı Trakya, İstanbul ve Anadolu dışında kalan bütün toprakları almak olmalıydı. (Anadolu derken Samsun-Kayseri-Adana-Mersin çizgisinin –bu yerler hariç olmak üzere– batısı amaçlanıyordu.) Bunun gerekçeleri, önce Osmanlı yönetiminin kötülüğü, sonra Osmanlı Devleti'nin üç kıta arasındaki durumuydu ki, bu durum ona birçok deniz üsleri ile Müslüman ve özellikle Türkçe konuşan halklar üzerinde etki olanağı sağlıyordu. Ve Mısır ile Hindistan'ı doğrudan doğruya tehdit ederek Osmanlı Devleti'ni Britanya İmparatorluğu'nun böğründe bir oduncu kaması haline sokuyordu. Üçüncü olarak Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu kaynaklarla, bir buçuk yüzyıl önce yitirdiği büyük devlet durumunu yeniden kazanabileceği, böyle olunca İslamcı ya da Turancı siyasetiyle İngiliz ve Fransız imparatorluklarıyla Rusya'nın Müslüman halkı içinde hoş görülemeyecek bir huzursuzluk kaynağı olabileceği belirtiliyordu. Son olarak ihtilalden bu yana

The Times, 1/10/1918.

Rus Müslümanlarının kurtuluşunun, Türkiye'nin Rusya'ya karşı tutumunu yumuşattığına, buna göre İngiltere ve Fransa'nın da artık kendi Müslüman uyruklarını kazanmak işine önem vermeleri gerektiğine değiniliyordu. W. Ormsby-Gore'un 13 Ocak 1918 günlü muhtırası da, bundan böyle Ermeni, Arap ve Yahudilerle ittifak kurulması gerektiği, barışın ve Britanya İmparatorluğu'nun güvenliğinin, doğal düşman haline gelen Türkiye'nin üçüncü sınıf bir devlet durumuna sokulmasına bağlı olduğunu öne sürüyordu.[13]

The Times'ın savaş muhabiri ise Mondros sonrası düzeni tasvir ederken, Arabistan'ın Osmanlı Devleti'nde kırılmış olan umutların ilerici mirasçısı, Filistin'in Mısır'ın koruyucu bir kalesi ve Doğu'yu "mayalandıracak" bir uygarlığın yurdu, bağımsız Ermenistan'ın Doğu'nun kuzey kapılarına bekçi olacağını ve böylelikle İskenderun'u elinde tutan devletle birlikte Doğu'nun kuzey ve güney kapılarının Türk ellerinden çıkıp dost ellere geçeceğini anlatıyordu. Fakat daha dikkati çeken bir söz vardı: Bu savaşın tarihe Türk Veraset Savaşı olarak geçeceğini söyleyenlerin belki de haklı olduğu, savaş öncesinde kamuoyunun Doğu'daki çıkarları korumak konusunda hiç de uyanık olmadığı belirtiliyordu.[14] Bu hiç de yabana atılacak bir düşünce değildi. Nitekim İngiliz Genelkurmay Başkanı Sir Henry Wilson'ın 1 Kasım 1918 tarihli günlüğünde şöyle bir yazı var: "Bütün akşam Rusya, Balkanlar, Avusturya vs.de ortaya çıkan yeni askeri duruma kafa yordum. Bence gözümüzü Türkiye'ye çevirip Avrupa'yı bırakmalıyız, ne hali varsa görsün."[15] İngiliz tarihçisi Taylor'a göre de, İngiltere I. Cihan Savaşı'na çatışan iki stratejiyle girdi. Savaşın son yıllarında İngiltere'nin Fransa'da büyük bir ordu tutmasının nedeni, Fransız bağımsızlığını korumaktan çok, bu ülkenin savaştan vazgeçmesini önlemek içindi. Sonunda İngiltere iki şeyi birden başardı: Hem Almanya yenildi, hem de Ortadoğu elde edil-

Foreign Office 371/3381.
The Times, 1/11/1918.
C.E. Callwell, *Field Marshal Sir Henry Wilson*, c. II (London, 1927), s. 147.

di. Yazar daha ileri giderek, Fransa'nın 1940'taki yenilgisi üzerine İngilizlerin derin bir ferahlık duyduklarını ve 1944'e dek salt bir sömürge savaşı sürdürerek, Almanların yenilmesi işini Ruslara bıraktıklarını, ancak işin sonuna doğru Avrupa'ya girdiklerini ileri sürüyor.[16]

3. KABİNENİN KURULUŞU VE GENEL TUTUMU

Kabine 14 Ekim 1918'de kuruldu. İzzet Paşa Harbiye Nezareti'ni de üzerine aldı.[17] Gördüğümüz üzere, Tevfik Paşa İttihat ve Terakki'yi yeterince tatmin edemediği için, kabineyi kuramamıştı. İzzet Paşa dahi, hükümeti kurarken en çok İttihat ve Terakki'den çekiniyordu. İttihat ve Terakki henüz en büyük örgütlü siyasal güç olmakta devam ediyordu. Aynı zamanda Enver ve Cemal paşalar aracılığıyla henüz ordu ve donanmayı etkisi altında bulunduruyordu. Sonra bir olay daha vardı: Donanma tamamen bir Alman amiralinin elindeydi. Başkentinin orta yerinden uluslararası bir denizyolunun geçtiği bir ülkede bunun pek büyük bir önemi vardı. Donanma, her an başkentteki kararları etkileyebilecek durumdaydı. Almanlar, İttihat ve Terakki önderlerinin isteği üzerine, hatta böyle bir istekten bağımsız olarak, böyle bir zorlamaya girişebilirlerdi.[18] Nitekim 1943'te İtalya'nın Müttefikler tarafın-

A.J.P. Taylor, "European Entanglement," *Observer* 11/6/1972, (M. Howard'ın *Continental Commitment* kitabının tanıtma yazısı).

[17] **Meşihat:** Şeri Temyiz Mahkemesi Reisi Ömer Hulusi Efendi; **Dahiliye:** Eski Sofya Elçisi İstanbul mebusu Fethi Bey; **Hariciye:** Roma Elçisi Nabi Bey (vekâleten); **Maliye:** Cavit Bey (ipkaen); **Adliye:** Eski Şeyhülislam Ürgüplü Hayri Efendi; **Bahriye:** Bahriye Kurmay Başkanı Rauf Bey; **Evkaf:** Âyan'dan Abdurrahman Şeref Bey; **Maarif:** Eski Maarif Nazırı Sait Bey; **Nafıa:** Genelkurmay 2. Başkanı Ziya Paşa; **Ticaret ve Ziraat:** Nafıa Nazırı Ziya Paşa (vekâleten); **Şûra-yı Devlet Reisi:** Âyan'dan Reşit Âkif Paşa; **Telgraf ve Posta:** Evkaf Nazırı Abdurrahman Şeref Bey (vekâleten); **İaşe:** Hilaliahmer Umumi Müfettiş Celal Muhtar Bey. *Takvim-i Vekayi*, 15/10/1334, 3368.

[18] Rauf Bey'den öğreniyoruz ki, savaşın başından beri Alman Askeri Heyeti, elindeki kuvvetlerle İstanbul ve çevresine fiilen egemen bulunuyordu. Hükümet değişikliği karşısında bu heyet, "şüpheli ve muhalif" bir tavır takınmıştı. Deniz Kuvvetleri'ne tam yetkiyle komuta eden Alman amiralinin ▷

dan istila edilmeye başlanması üzerine, Mussolini istifa etmek zorunda kalmış, yerine geçen Badoglio hükümeti Faşist Parti'sini lağvedip kendisini tutuklatmıştı. Fakat bundan sonra İtalya hükümetinin bir adım daha atarak teslim olmayı kabul etmesi üzerine, o zamana değin müttefik sıfatıyla İtalya'da bulunan Alman kuvvetleri bir anda ülkeye el koyup müstevli durumuna geçtiler ve Mussolini'yi kurtarıp kendi denetimleri altındaki bölgelerde yeniden hükümet kurmasını sağladılar. Böyle korkulu bir durum dahi 1918 Ekimi'nde İzzet Paşa hükümetine akla yakın bir ihtimal olarak gözüküyordu.[19]

Demek ki İzzet Paşa, hükümeti kurarken yalnız İttihat ve Terakki'nin koşullarına uymak için değil, belki İttihat ve Terakki'den çekindiği için de Cavit Bey,[20] Hayri Efendi, Fethi Bey, Rauf Bey gibi İttihat ve Terakkili ya da İttihat ve Terakki'ye pek yakın kişileri kabinesine almayı uygun görmüştü. Hatta Dahiliye Nezareti'ni önce İsmail Canbolat'a (ve Nafıa'yı Fethi Bey'e) teklif ettiği halde ancak bazı âyan ve mebusların tep-

◁ Rauf Bey'den ve sadrazam olduktan başka, Harbiye Nazırı ve Başkomutanlık Erkânı Harbiye Reisi olan İzzet Paşa'dan, bir nezaket ziyaretini dahi esirgemesi ve Bahriye Nezareti'yle kendisi arasındaki haberleşme bağını kesmesi bu gerginliği gösterir. Rauf Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları, Yakın Tarihimiz*, c. I, s. 116. Townshend'e göre, İstanbul'da 20 bin kadar Alman askeri vardı. C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. I, s. 43 (Charles V. F. Townshend, *Irak Seferim*, s. 474-88).

[19] Bayur bu konuda başka türlü düşünüyor: "Gerçekteyse bütün savaş boyunca böyle bir durum hiçbir vakit olmamıştır ve Almanların ne kara, ne de deniz birlikleri bir baskı vasıtası olarak kullanılmamışlardır. Bunlar tatlı suların ve tatlı sulaşmış Frenklerin uydurmalarından ibarettir; ancak bazen ileri gelen Türkler de buna inanmış veya öyle görünmeyi uygun saymışlardır." Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. III, k. 4 (Ankara, 1967), s. 721'in dipnotu. Ama Alman kuvvetlerinin savaş boyunca –yani Enver Paşa Harbiye Nazırı olduğu sürece– baskı aracı olarak kullanılmamış olması belki de yalnız Enver Paşa'nın Alman istekleri karşısında ne denli uysal davranmış olduğunu gösterir. Yoksa bir yabancı kuvvetin bir ülkede bulunması, belirli koşullar gerçekleştiğinde, o kuvvetin bulunduğu yerin hükümetine ya da halkına karşı harekete geçmesini de kapsayabilir.

Rauf Bey, Maliye'nin önce Osmanlı Bankası İdare Meclisi üyesi ve Hilaliahmer 2. Başkanı, sonradan TBMM hükümetinin İstanbul temsilcisi olan Hâmit Bey'e ve Ziya Bey'e önerildiğini, onlar kabul etmeyince Cavit Bey'e başvurulduğunu söylüyor. R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. I, s. 82.

ki göstermesi üzerine bundan vazgeçmişti. Bu esnada hükümet kurmak için İttihat ve Terakki ile temaslarda İzzet Paşa'nın Rauf Bey aracılığıyla İttihat ve Terakki'den öğrenmek istediği en önemli şey şu olmuştur: İttihat ve Terakki, barış koşullarını beğenmezse 1913'te Balkan Savaşları sırasında yaptığı gibi, Babıâli baskınına benzer bir darbe yapmayacağını temin edebilir miydi? Bunun için Rauf Bey gidip Talât Paşa'yla konuşmuş ve ondan güvence almıştı.[21] Bu korkular boşuna değildi. İstanbul'da bulunan Alman kuvvetlerinden de önce Enver Paşa'ya Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa aracılığıyla bağlı Kaymakam Ali (Çetinkaya) ve Şerif beyler komutasında özel birlikler vardı.[22]

Fakat burada yanlış bir izlenim vermemek için İzzet Paşa'nın bir özelliğine işaret etmek gerekir ki, o da, kendisinin Padişah'ın açık seçik ısrarlarına karşı "hayır" diyemeyecek bir kafa yapısına sahip oluşuydu. Zaten Talât Paşa kabinesinin istifasıyla girişim önemli ölçüde Vahdettin'e geçmiş bulunuyordu. Gerçekte İttihat ve Terakki –o da ancak bir süre için– ancak veto etmek ya da şart koşmak durumundaydı. Vahdettin'in Tevfik Paşa'nın bir "ihtiyarlar" kabinesi kurmadaki başarısızlığı karşısında yaver-i ekremi İzzet Paşa'yı seçmesi herhalde bir hesaba dayanıyordu. Nitekim Cavit Bey, kabine kurulurken İzzet Paşa'nın bazı davranışlarından Padişah'ın telkinlerini benimsemekte olduğunu sezmişti. Örneğin, Rifat Paşa'nın Hariciye Nezareti'ni reddetmesi üzerine bu nezarete Cavit Bey'in vekâlet etmesi İzzet Paşa'yla kararlaştırılmışken bunun Nabi Bey'e verilmesi, İsmail Canbolat'ın dahiliye nazırlığının veto edilmesi gibi. Ayrıca, Padişah açıkça Hüseyin Hilmi Paşa'nın Hariciye'ye getirilmesini tavsiye etmiş, İzzet Paşa da bu-

R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. I, s. 52. Talât Paşa muhakeme edilmeye razı olduklarını söylemekle birlikte, İttihat ve Terakki düşmanlarının namuslarıyla oynamalarına "asla" razı olmayacaklarını da ekliyordu. Enver Paşa dahi, görevden ayrıldığını bildiren genelgesinde, yeniden işbaşına geleceğini bildiriyordu. Y.H. Bayur, *Atatürk*, s. 163.

[22] R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. I, s. 147, 177-8. İzzet Paşa'ya göre bunlar üç taburdu ve subayları Enver Paşa'ya bağlılık yemini etmişlerdi. İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s. 1983.

na uyarak böyle bir teklif yapmıştı.[23] Bu durumda, yani girişimin padişah elinde bulunduğu, "İttihat ve Terakki'nin artçı kabinesi" demenin nesnel bakımdan isabetli olmadığı, bunun daha çok muhalefetin ve Saray'ın en ufak bir İttihat ve Terakki etkisine karşı tahammülsüzlüğünü ifade eden yakıştırma olarak bir değeri olabileceği görülür.

Kabineyi ilan eden Hatt-ı Hümayun'da belli başlı üç nokta beliriyor: 1) Yapılan siyasal girişimlerin sonuca ulaştırılması; 2) savaşın yol açtığı karışıklık, haksızlık ve yoklukların giderilmesi; 3) halkın çeşitli kesimleri arasında içten dostluğun kurulması. Sadaretin aynı gün taşraya gönderdiği genelgede de memurların devlet ve millet çıkarlarını korumaları ve 2. madde yönünde çaba göstermeleri, gereken uyarıları yapmaları ve işini savsaklayan görevlilere kanunun uygulanmasında özen gösterilmesi "katiyen tavsiye" ediliyordu.[24] Görülüyor ki, hükümet dizginleri elinde tutmak konusunda kararlıdır. Nitekim meclislerde okunan hükümet beyannamesinde gelecekteki uygulama konusunda bazı vaatlerde bulunulurken bir çekince öne sürülüyordu; şöyle ki, yapılacak uygulamalarda "tedrice riayet" zorunluluğu vardı. Yerine olumlu tedbirler düşünülmeden eski uygulamalar tasfiye edilmeyecekti. Dış siyaset konusunda, Wilson'ın George Washington'ın mezarı başında 4 Temmuz 1918'de ortaya koyduğu "uluslaın kendi kaderlerini serbestçe belirleme" ilkesi benimseniyor, memleketin "ecanibin ihtirasat-ı istilacuyanesinden masun" olması umudu dile getiriliyordu. Azınlıkların serbestçe gelişmeleri, siyasal haklardan eşit olarak yararlanmaları ve yönetime katılmaları için seçim yasalarında gereken değişiklikler önerilecekti. Azınlık olmayan Araplara gelince, Arap illerinde hilafet ve saltanat bağları saklı olmak üzere, bir özerklik sağlanacaktı. Görülüyor ki, kabinenin tutumunda milliyetçilik esastır ve peşin olarak Arap illerinin özerkliği göze alınmıştır. İttihat ve Terakki'nin savaş iç siyasetine karşı

Mehmet Cavit, "Felaket Günleri," *Tanin*, 12, 13, 17/10/1918 (13, 15/8/1945). *Takvim-i Vekayi*, 15/10/1334, 3368.

doğrudan doğruya bir eleştiri olmadığı gibi, tehcir olayının "ahvali harbiye ilcaatiyle" olduğu açıklanıyor ve tarafsız bir ifadeyle, bu vatan evlatlarının "pek büyük ıstıraplara" uğradıkları, kendilerine mallarının ve malları ortada yoksa bunların bedellerinin geri verileceği belirtiliyordu. Bu ve diğer cümlelerden İttihat ve Terakki siyasetinin birtakım yönlerden değiştirileceği, fakat bu siyaseti mahkûm etmenin söz konusu olmadığı anlaşılıyordu. Programdaki "tedric" kavramı bu konudaki ılımlılığı iyi dile getiriyordu. İttihat ve Terakki siyaseti ancak olaylar zorunlu kıldığı ölçüde değiştirilecekti. İzzet Paşa Mebusan'da, nasıl savaş sırasında İttihat ve Terakki'nin yanlışlarına göz yumulmuşsa, şu sırada da her yönde böyle bir hoşgörü, bir "sükût" istiyordu. Partiler arası ya da milliyetler arası düşmanlıklara meydan verilirse sonuç "pek fena" olurdu.[25] Zaten kamuoyunda İzzet Paşa kabinesi ılımlı bir İttihat ve Terakki hükümeti olarak görülüyordu – hem kuruluş bakımından, hem tutum bakımından. Kuruluş bakımından iki İttihat ve Terakkili, Hayri Efendi ve Cavit Bey, iki tane de eski İttihat ve Terakkili, Fethi ve Rauf beyler göze çarpıyordu. İzzet Paşa'nın kendisi de İttihat ve Terakki döneminde hizmet etmiş, onlar tarafından kabul edilebilir bir komutandı. Tutum bakımından, İzzet Paşa hükümetinin İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin kaçmasına meydan vermiş olması (1/2 Kasım gecesi) muhaliflerin gözünde bu kabinenin İttihatçılığının açık ve seçik bir kanıtıydı. Bu olay gerçekten hükümetin durumunu adamakıllı sarstı ve hükümetin İttihat ve Terakki siyasetini reddeden davranışlarını bir ölçüde anlamsızlaştırdı. Muhtemelen bu yüzden Sadrazam, kasımın ilk haftası içinde hükümetin partiler üstü bir niteliği olduğunu belirtmek üzere bir telgraf-genelge yayımladı: "Hangi fırkaya mensup olursa olsun hiçbir kulüp ve müntesibinin umur-u hükümete müdahalesi katiyen memnudur."[26] Kabine

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 4. İnikat, s. 17-22 (19/10/1334). Ayrıca, bkz. Fethi Bey'in demeci: *Minber*, 5/11/1334, 5.

Takvim-i Vekayi, 6/10/1334, 3387. *The Times*'ın siyasal muhabirine göre Talât Paşa'nın "aşırı sol" hükümetine nazaran, İttihat ve Terakki'nin [>

daha da ileri giderek, İttihat ve Terakki'nin Merkez-i Umumi üyelerinin, hırsız ve katil valilerin tutuklanmasını, Alman askerlerinin ve gemilerinin Türkiye'den ayrılmasına engel olunmasını düşündü. Sonunda tutuklanmak istenenler zaten kaçtığı için başkaları hakkında da delil bulunmadığından bu konuda hiçbir şey yapılmadı. Zaten en ihtilalci adam diye Kara Kemal tutuklandıysa da Cavit Bey'in araya girmesiyle o da salıverildi.[27]

İtilaf Devletleri'nin gözünde Türklerin savaş içindeki en büyük suçu, Rum ve Ermeni azınlıklarına karşı uyguladıkları tehcir ve bununla birlikte özellikle Ermenilere karşı yer yer yürüttükleri yok etme siyasetiydi. İtilaf Devletleri için, bu büyük bir propaganda silahı olmuştu ve şimdi de Türklere haksız barış şartları uygulamak için yine bir propaganda silahı olmaya devam ediyordu. Savaştan yenik çıkan Osmanlı hükümetinin barış masasında en elverişli koşulları elde etmesi önemli ölçüde bu propagandanın giderilmesine bağlıydı. Nitekim hükümet programında tehcirin Rum ve Ermenilere verdiği zararları gidermek maddesine büyük önem verilmişti. Aslında bu hiç de kolay değildi; çünkü azınlıklara ait mallar bazen 8 Şubat 1334 tarihli Emval-i Metruke Talimatnamesi'ne göre, bazen geçici iskân yoluyla,[28] bazen kamulaştırmayla,[29] bazen fiili el koymayla vs. Müslümanların (muhacir, memur vs.) zilyetliğine geçmiş bulunuyordu. Savaş sonunun büyük yoksulluk koşulları içinde, savaş içinde kurulmuş olan kurulu düzeni altüst etmek –baştaki hükümetin niyeti ne olursa olsun– hiç de kolay olmayacaktı. Bir de Cavit Bey'in işaret ettiği şu sorun vardı: Savaş boyunca Doğu Anadolu büyük ölçüde boşalmıştı. Şimdi sürülmüş olan Ermeniler döndüğünde, bu bölgede yapılacak bir plebisitte

◁ "eski" üyelerinden oluşan yeni hükümet, İttihat ve Terakki içindeki "ortanın solu" eğilimlerini temsil ediyordu. *The Times*, 2/11/1918.

Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 3, 4, 7/11/1918 (24-7/8/1945). Kaçanları geri getirtmek girişimleri: Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, s. 780-3.

[28] *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 2/10/1334, 212/398.

Meclis-i Vükela Mazbataları, 8/9/1334, 212/371.

Müslümanların azınlık çıkmamalarına dikkat etmek gerekiyordu. Nitekim hükümet önce batıdaki Ermenilerin, daha sonra doğudakilerin dönmesine karar verdi. Ayrıca başka alanlarda da Rum ve Ermenilere karşı uygulanmış olan ayırt edici işlemlere son vermek gerekiyordu. Bunlardan biri, Müslüman olmayanların serbestçe yolculuk etmelerine engel olarak ve vagon tahsisi yoluyla ticaretlerinin kösteklenmesiydi. Dahiliye Nazırı Fethi Bey bu konuyu ticaret serbestliğine aykırı diye açıkça eleştirerek ele almaktan geri durmamıştı.[31] Aynı nazır, daha sonra Ermeni Patrikhanesi'ni "iadei ziyaret" etmişti.[32] Fakat bu konuda hükümeti adamakıllı geride bırakmaya niyetli olanlar vardı. *Sabah*'ta okuduğumuza göre Ahmet Rıza Bey Rum Patrikhanesi'ne gitmiş ve Padişah'ın "hissiyat-ı teveccühkârane"sini dile getirdikten sonra ayrılırken Rum patrik kaymakamını öpüp bu "buse"nin onun aracılığıyla Rum milletine ithaf edilmiş olduğunu söylemişti.[33]

Hükümetin azınlıklara karşı gereken yakınlığı göstermesini önleyen bir husus da, bu azınlıkların müttefik zaferleri ve yaklaşan barış dolayısıyla şımarıp taşkınlık yapmaları, bunun da Türkleri tahrik ederek asayişsizliklere yol açmasıydı. Bunun için bir Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesine ihtiyaç yoktu. Nicedir –haklı, ya da haksız– Hıristiyanlara karşı hareketler, hatta böyle bir niteliği olmayan asayişsizlikler, büyük devletlerin askeri müdahale ve işgalleri için beylik birer bahane halindeydi. Onun için hükümet asayiş konusuna büyük önem veriyor ve bu arada azınlıkların yapmaya başladıkları birtakım gösterilerden çekiniyordu. Nitekim itibarı sarsıldığı için kendisine güvenini yitirmiş olan polis örgütüne askeri birliklerin yardımcı olması kararlaştırıldı ve ruhani reislere de ayaklanma durumlarının "süngü ve ateşle" önlene-

Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 16/10/1918, (14/8/1945).

Fethi Bey'in açıklaması *Sabah*, 16/10/1334, 10384.

Sabah, 8/11/1334, 10407, 9 Kasım'da donanma madalyası alan 30 kişinin başında Bodosaki'nin adı göze çarpıyor. *Takvim-i Vekayi*, 11/11/1334, 3391.

Sabah, 4/11/1334, 10403.

ceği uyarısı yapıldı.[34] Tabii bu tutuma kolayca girilmesini sağlayan savaş içindeki ulusçu birikimdi. Zaten herhalde bu hava yüzündendir ki, İzzet Paşa, kabinesinde Hıristiyan nazır bulundurmamak gibi –kendi deyimiyle– "en büyük hata"yı işlemiş bulunuyordu.[35]

Hükümetin başka bir uygulaması da, İttihat ve Terakki siyasetinin aşırı ya da biçimsiz yönlerine alet olmuş memurların azliydi. İzzet Paşa'nın yaptığı birçok aziller arasında Hüdavendigâr (Bursa) Valisi İsmail Hakkı ve Aydın (İzmir) Valisi Rahmi beylerin "muhalif-i kanun" davranışlardan ötürü azledildiklerinin *Takvim-i Vekayi*'de seçik olarak açıklandığına tanık oluyoruz.[36]

Bu arada hükümet bir genel af tasarısı hazırlamaya koyulduğu gibi, idari ve askeri kararla sürgüne gönderilenlerin de serbest bırakılacağı programdaki maddeler arasında vardı. Fakat bu konuda da "tedric" düşünülüyordu. Hükümetin hemen serbest kalacaklarla serbestlikleri geciktirilecek olanlar diye bir ayrım yaptığını anlıyoruz.[37]

4. FIRKALAR

İttihat ve Terakki'nin savaş siyasetinin iflası ve bunu yürütenlerin iktidardan ayrılmasıyla birlikte savaş boyunca baskı altında tutulmuş olan muhalefetin ortaya çıkıp iktidar kavgasına girmesi beklenebilirdi. Burada kısaca İttihat ve Terakki'nin ve muhalefetin ne olduğuna değinmek yararlı olacaktır. İttihat ve Terakki, çağdaş bir ideoloji ile cihazlanmış olarak, Türk çıkarlarının, Türkçülüğün örgütü durumundaydı – patrikhane ve hahamhanelerin, ulusal kulüplerin ulusal çıkarların koruyucusu olmaları gibi. İttihat ve Terakki'nin bu kimliği onu her türlü muhalefete karşı hoşgörüsüz yapıyordu; çünkü ken-

R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. I, s. 84, 113.
İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s. 1985.
Takvim-i Vekayi, 23, 26/10/1334, 3375, 3377.
Meclis-i Vükela Mazbataları, 24/10/1334, 212/423; Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 20/10, 3/11/1918 (16, 26/8/1945).

disine muhalefet Türklüğe muhalefet oluyordu ve hele bu muhalefet Türklerden gelince İttihat ve Terakki'nin gözünde ihanet anlamına da bürünüyordu. Tabii en doğal muhalifler Türk ve özellikle Müslüman olmayanlardı. Türklerden muhalif olanlar en başta Saray mutlakıyetini isteyenlerdi, ki bunlar Saray çevreleri ve Saray mutlakıyeti düzeninde çıkarları olan kimselerdi (başta mektep görmemiş, "alaylı" subay ve memurlar). Sonra çok farklı bir düzeni isteyen liberaller vardı. Bunlar bir avuç siyaset ve gazete adamı idi. Bir de İttihat ve Terakki'yi fazla asri bulan ve siyasette iddia sahibi bir kısım ulema vardı. Muhalefete en çok güç veren Türk olmayanların ve bu arada bazı yabancı devletlerin desteğiydi. İttihat ve Terakki, Türklüğü temsil etmekle birlikte gücünü ilkönce mekteplilerden ve bu arada özellikle subaylardan, yani ordudan alıyordu. Ayrıca Türk ticaret çevrelerinin ve eşrafının da önemli bir bölümünün desteğine sahipti. Balkan Savaşı'nda ve ardından Cihan Savaşı'nda başlıca Türk olmayan ülkelerin kopup gitmesinden ve tehcirlerden sonra ana muhalefet fırkası olan Hürriyet ve İtilaf'ın desteği önemli ölçüde azalmış oluyordu. Gerçi mütarekeyle birlikte birçok Rum ve Ermeni geri döndüyse de kısa bir süre sonra Osmanlı siyaset alanından çekilerek tamamen ayrılıkçı bir siyaset gütmeye başladılar. Yine de, savaş siyasetinin feci sonucu ve bu arada çekilmiş olan büyük sıkıntılar yüzünden, İttihat ve Terakki'ye karşı büyük bir tepki doğmuştu ki, bundan Hürriyet ve İtilaf'ın yararlanması gerekirdi. Hürriyet ve İtilaf, bundan, önce yararlandı; ama bir yandan bünyesindeki zaaflar, bir yandan da kendisinin ve İtilaf Devletleri'nin yanlış tutumları yüzünden çok geçmeden siyaset sahnesinin hatırı sayılır bir gücü olmaktan çıktı.

Önce İttihat ve Terakki'nin başına gelenleri görelim. Daha İttihat ve Terakki'nin son kongresi toplanmadan, yani ekim ayı içinde İttihat ve Terakki'den bir kopma hareketi meydana gelmiş, Sofya elçiliği yapmış olan, Mustafa Kemal'in arkadaşı, İttihat ve Terakki mebusu ve Dahiliye Nazırı Ali Fethi Bey, Karesi Mebusu Hüseyin Kadri ile birlikte Osmanlı Hür-

riyetperver Avam Fırkası'nı kurdu. (Nitekim İttihat ve Terakki fırka toplantısında Halil Bey'in Mebusan reisi seçilmesi kararlaştırıldığı halde, Fethi Bey'e 53 kişi oy vermişti. Bir bölümü garimüslim olmakla birlikte, yine de 30'dan fazla mebusun İttihat ve Terakki'den ayrıldığı anlaşılıyordu.)[38] 1 Kasım'da toplanan son İttihat ve Terakki Kongresi'nin bu yeni fırkanın üyelerini de çağırmış olması, bu kopuşun İttihat ve Terakki tarafından kötü gözle görülmediğini gösterir. Fırka'nın bu çağrıya uymaması ise kopuşun danışıklı olmadığına işaret sayılabilir. İttihat ve Terakki Kongresi, İttihat ve Terakki'yi feshe kararlı olmakla birlikte, yeni bir fırka kurulup kurulmaması tartışılmış, kurulması yönünde karar alınmış[39] ve yeni fırkanın programı kongre tarafından hazırlanmıştır. Bunu İsmail Canbolat'ın başkanlığında bir encümenler grubu hazırlamış ve yeni fırkanın İttihat ve Terakki'nin inkılapçı rolünü terk ederek liberal bir kimliğe sahip olması kararlaştırılmıştır. Böylece eski Meclis-i Umumi ve Merkez-i Umumi'ye ait yetkiler bütünüyle mebuslardan kurulu 21 kişilik bir Meclis-i İdare'ye devredilecekti. Meclis beşer kişilik idare, irşat, matbuat encümenlerinden ve fırka kaleminden oluşacaktı. Böylece İttihat ve Terakki'nin içindeki ünlü fırka-cemiyet çekişmesi tümüyle fırkadan yana çözülmüş oluyordu. "Liberalleşme"nin (yani inkılapçılıktan ayrılmanın) başka bir işareti, programda siyasal suçlardan ötürü idam cezasının kabul edilmemesiydi.[40] 5 Kasım 1918'deki son toplantıda 4 çekimser, 9 olumsuz oya kar-

Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 10/10/1918 (11/8/1945).

[39] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), (İstanbul, 1952), s. 406-9. *Sabah*'a göre, kongre üyelerinin üzerinde birleştikleri nokta, fırkayı liberalleştirmekti. Yoksa fırkanın adını değiştirip değiştirmemek dahi tartışma konusu olmuştu. 4/11/1334.

[40] *Sabah*, 4/11/1334. Hürriyetperver Avam Fırkası programı da hayli liberaldi. Yurttaşlara "serbesti-i seyrüsefer" tanınması (md. 6), Âyan üyelerinin yarısının ömür boyunca değil, sekiz yıllık süreyle atanması (md. 9), seçimlerin genel oyla olması ve ilk olarak kentlerde tek dereceli seçime gidilmesi (md. 10), Kanun-u Esasi'deki özgürlüklere aykırı davrananlar için ağır cezalar konması (md. 11) öneriliyordu. *Minber*, 1/11/1334, 1. Fakat Fethi Bey, Kanun-u Esasi'yi daha demokratik kılmak için ne yapılacağı sorulduğunda, onun zaten öyle olduğunu söyledi. *Minber*, 5/11/1334, 5.

şı 35 oyla İttihat ve Terakki adının tarihe karıştığı kabul edilmiş ve en çok "Teceddüt" adı üzerinde durulmuştu. Yeni fırkada, "eski fırkanın lekelenmemiş, mucibi hacalet işlere karışmamış azalarının yeni bir biçim, gaye ve unvan" altında çalışacakları belirtilmiş ve yeni fırkanın idare heyeti ve fırkaya giriş şartları saptanmıştır. 9 Kasım günü kurulan Teceddüt Fırkası'nda ilkönce dikkati çeken husus 21 kişilik Meclis-i İdare'de eski Ziraat Müsteşarı Sason Efendi (Yahudi) yanında, Âyan'dan Mavrokordato Efendi, İstanbul Mebusu Orfanidis gibi Rumlara ve Mebus Barsamyan Efendi gibi bir Ermeni'ye yer verilmesiydi.[41]

Muhalefete gelince; ana örgüt durumunda olan Hürriyet ve İtilaf'ın toparlanıp bir varlık göstermesi hayli zaman almıştır (Ocak 1919). Bunun başlıca nedeni, Hürriyet ve İtilaf ileri gelenlerinin sürgünde ya da yurtdışında olmalarıydı. Bununla birlikte muhalefet, gazeteler yoluyla sesini duyurmakta gecikmemişti. İzzet Paşa kabinesinin kurulmasından iki gün sonra çıkan *Sabah* gazetesinde, gazetenin, ertesi günden başlayarak Ali Kemal'e "tevdi" edildiğini okuyoruz.[42] Ali Kemal "Türklerin Günahı Nedir?" adlı yazısında, mütareke koşullarının ağırlığından yakınıyor, Almanya ve "hatta içimizden onlara pek ziyade karışanlar"ın ceza görmesini kabul ettiği halde, Türklere "bu derece kıyılmasın" diyordu. Padişahın saltanat hukukuna, Türklerin hayat ve istiklal hakkına dokunulmamalıydı. Osmanlı mülkünün üç çeyreğinden fazlasını gasp etmek, milleti bu denli kayıt altına almak bu haklardan pek bir şey bırakmazdı. "Avrupa bilmeli ki bir milleti, ne derece

T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 408, 412. Teceddüt'ün beyannamesine göre eski İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi üyeleriyle fırkanın ilişkileri kesiliyordu (md. 1). Yeni programı kabul etmeyenler fırkadan ayrılacaklar ve bunu kabul edenler fırkaya girebileceklerdi (md. 2). İttihat ve Terakki'den "büsbütün ayrı bir yol" izleyecek olan yeni fırka, İttihat ve Terakki'nin eski üyelerinden olup ülkeyi "şahsi ve keyfi" tutumlarıyla yıkıntıya sürükleyenler ve bundan ötürü mahkemeye verilenler, "suiistimal ve suihal" ile tanınanlar, İttihat ve Terakki'yi kişisel çıkarlarına alet eden ve ihtikar işlerine karışanlarla ilişkilerini kesecekti (md. 3). *Muber*, 7/11/1334, 7

[42] *Sabah*, 16/10/1334, 10384.

zayıf olursa olsun, bu mertebe tezlil etmek, uçurumdan aşağı atmak büsbütün yeise düşürmektir, çıldırtmaktır." Ve bir de kapalı tehdit vardı: Türklük bugün perişan olsa da yine belli başlı bir unsurdu, alttan alta hükmünü yürütür, Asya'daki ırkdaşlarıyla birlik olabilirdi. Böyle bir milleti haksız olarak böylesine ezmek milliyet ilkelerini yükseltmek için ortaya çıkan İtilaf Devletleri'ne yakışmazdı. Ali Kemal'in, herhalde muhalefet saflarında kolay kolay eşi bulunamayacak olan bu yürekli çıkışı, biraz da İstanbul'un henüz İtilaf zırhlılarının ve Yıldız'ın gölgesi altına girmemiş olmasına bağlanabilir.[43] Birkaç gün sonra Ali Kemal belki de kendi bakımından daha tipik sayılabilecek bir konuyu işliyordu. İttihatçılar için, "Yine Gelir ve Geleceklerdir de!" diyor ve Türklerde keyfine bakmak merakından ileri gelen düzeltme kabul etmez bir yan olduğunu ileri sürüyordu.[44] İttihat ve Terakki'nin hâlâ süren büyük gücü karşısında, muhaliflerin kendi ulusları hakkında böylesine bir kötümserlikleri doğaldı.

5. SARAY

Vahdettin daha şehzadeliği zamanında İttihat ve Terakki'ye muhalifti. 31 Mart Olayı'ndan önce kendisinin Derviş Vahdeti'nin kurduğu İttihat-ı Muhammedi Cemiyeti'ne üye olduğuna dair elimizde bir bilgi var.[45] Derviş Vahdeti'nin Divan-ı Harp önündeki bu ifadesini yabana atmak doğru olmaz. Kaldı ki, Vahdettin'in ablasıyla evli bulunan Damat Ferit'in kayınbiraderiyle yakın ilişkileri ve paşanın Hürriyet ve İtilaf başkanlığı etmiş olması durumu da var.[46] Fakat Vahdettin'in muhalifliği muhalefetin olumlu bir ideolojisini benimsediği için

Koleksiyonda *Sabah*'ın bu sayısının tarihi kesikti. 1, ya da büyük bir ihtimalle 2/10/1334 günlü olabilir.

[44] *Sabah*, 7/10/1334.

"31 Mart İfadeleri," *Geçit*, Mayıs-Temmuz 1966.

Celal Bayar, Vahdettin'in İttihat ve Terakki aleyhtarı bütün fesatlıklarda yer aldığını, bu yüzden bir ara köşkünde hapsolunduğunu belirtiyor. C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. I, s. 16; C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. IV, s. 1218.

değil, daha çok İttihat ve Terakki'ye muhalefet etmiş olmak içindi. İttihat ve Terakki'ye muhalif olmasının nedeni de, kendisinin mutlakıyetçi saltanata inanmasından, İttihat ve Terakki'nin ise meşrutiyeti sürdürebilecek tek gerçek güç olmasından ileri geliyordu. Nitekim mütarekeden az önce, Şeyhülislam Musa Kâzım'a, şeriattaki "meşveret etmek" buyruğunun din düşmanlarını kapsayamayacağı için parlamentolara yer olmadığını, yalnızca "müşavere etmek" üzere (bağlayıcı karar alamayacak) padişah tarafından seçilmiş bir kurulun şeriat buyruğunu yerine getireceğini söylemişti.[47] Tabii bir de şu var: Mehmet Reşat'ın da –ihtimal– halefi ve selefi gibi mutlakıyetçi bir dünya görüşü vardı; fakat İttihat ve Terakki güçlü, kendisi de zayıf kişilikli olduğundan, meşrutiyetçi bir padişah gibi davranmak zorunda kalmıştı. Oysa Vahdettin kişilik ve irade sahibi bir insan olarak –koşulların da elvermesi sayesinde– siyasal görüşlerini uygulamaya sokabilecek bir durumdaydı.

Vahdettin'i İttihat ve Terakki'nin karşısına dikecek ikinci bir neden de İtilaf Devletleri'yle Osmanlı azınlıklarının ve bunlarla birlikte muhalefetin, savaşa girmek ve tehcir gibi bazı Osmanlı "suçları"nı kabul etmesiydi. Bu durumda bu "suçlar" ne ölçüde İttihat ve Terakki'nin sırtına yüklenip İttihat ve Terakki'ye karşı çıkılırsa, o denli İtilaf Devletleri'nin gözünde temize çıkmak ve dolayısıyla belki Osmanlı Devleti için hafif barış şartları elde etmek ve tahtı korumak mümkün olacaktı. Vahdettin için, hafif barış koşulları elde edilemese de, o çaresizlik içinde tahtı koruyabilmek yine bir kazanç olacaktı; çünkü müttefik hükümdarlıklardan ikisi tümüyle yıkılmış, üçüncüsünde ise hükümdar tahttan ayrılmak zorunda kalmıştı. Bu olayın Vahdettin üzerinde önemli etkiler yaptığını tahmin etmek mümkündür ve Vahdettin'in Mondros'a ısrarla Damat Ferit'i göndermek istemesi ve Sadaret için

Musa Kâzım'ın tanıklığının doğruluğuna inanmamak için sebep yoktur; zira bu çalışmada birçok örnekleriyle görüleceği üzere, Vahdettin'in genel çizgisine hiç aykırı değildir. C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. V, s. 1438.

bu paşayla Tevfik Paşa'yı tercih etmesinde, hısımları işbaşında olduğu sürece tahtının daha güven altında olacağı inancının yattığı ileri sürülebilir.[48] (Tevfik Paşa'nın oğlu İsmail Hakkı Bey Vahdettin'in bir kızı ile evliydi.) Çünkü elimizde bulunan bazı bilgiler, kendisinin Damat Ferit'in parlak bir zekâsı olmadığının farkında olduğunu göstermektedir.[49] Ayrıca, Tevfik Paşa'nın da, pek ileri olan yaşından ötürü ideal bir sadrazam olmaktan uzak bulunduğu da herhalde ortadaydı.

Yukarıda İttihat ve Terakki karşısında muhalefetin ne denli zayıf kaldığını gördük. Bu güçsüzlük nedeniyle ortaya şöyle bir durum çıkıyordu ki, İttihat ve Terakki'nin nüfuzu kırıldığı anda doğan siyasal boşluğu muhalefet dolduramıyordu. 31 Mart ayaklanmasında İttihat ve Terakki İstanbul'da siyaset sahnesinden atıldığı zaman, boşluğu, ayaklanmayı kışkırtmış olan Ahrar Fırkası dolduramamış, bunu belki de pek isteksiz olarak Abdülhamit doldurmuş ve bu yüzden de tahtından olmuştu.[50] 1912'de İttihat ve Terakki yine iktidardan kovulduğunda Sultan Reşat'ın duruma egemen olmaması daha çok bu padişahın kişiliksizliği ile açıklanabilir. Ayrıca Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve Kâmil Paşa hükümetlerinin de ne ölçüde Hürriyet ve İtilaf hükümetleri sayılabileceği de tartışma götürür bir konudur. Şimdi İttihat ve Terakki'nin artçı kabinesi[51] diye adlandırılan İzzet Paşa kabinesi düştükten, Mebusan Meclisi dağıtıldıktan, ileri gelen İttihat ve Terakkililer tutuklandıktan sonra siyaset meydanının, Hürriyet ve İtilaf'ın güçsüzlüğünden ötürü, Vahdettin'e kalması pek muhtemeldi ve nitekim öyle de oldu.

Daha savaşın sonucu tamamen belirmeden Vahdettin birtakım kişilik belirtme gösterilerine başvurmuş bulunuyordu.

[48] Cülustan önce Vahdettin bu iki paşayı özel olarak kabul edip görüşmüştü. A.F. Turkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 138.

[49] Lutfi Simavi, *Gördüklerim*, c. II (İstanbul, 1340), s. 174-5.
Sina Akşin, *31 Mart Olayı* (Ankara, 1970).
İ. Mümtaz Goztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahı Sultan Vahideddin Mutareke Cuyyasında* (İstanbul, 1969), s. 47.

Bunlardan ilki İttihat ve Terakki'nin adamı diye bilinen Mehmet Reşat'ın başmabeyincisi Tevfik Bey'i istememesi, ikincisi kararnamelerin altına değil, üstüne imza koyması, üçüncüsü cülus hatt-ı hümayununa birtakım maddeler eklettirmesi,[52] dördüncü Enver Paşa'nın "başkomutan vekili" sıfatını "Başkomutanlık Erkân-ı Harbiye Reisi" olarak değiştirmesiydi.[53] Fakat bunlar o denli önemli değildi. Bir "Saray Fırkası"nın kurulması için birtakım adamlar gerekiyordu. Kendi hısmı olan Tevfik ve Damat Ferit, sivil paşalar olarak Babıâli'yi onun istediği biçimde yönetebilecek adamlardı. Birinin ılımlılığı, ötekinin aşırılığı ise Vahdettin'e siyasal duruma göre almaşık (alternatif) imkânlar tanıyordu. Öte yandan orduya da egemen olmak gerekti. Bunun için Vahdettin'in önünde üç almaşık vardı. Birincisi 1914 hatta 1908 öncesi ordusunun, yani alaylı ordunun paşalarıydı. Bunlar kendisine en çok bağlı olacak subaylardı. Ne çare ki, 1918 ordusuna bunların egemen olması imkânsız derecede zordu; çünkü bu ordu mektepli, savaşta pişmiş, genç subayların elindeydi. Bunların tümünü ya da çoğunu tasfiye etmedikçe, yani Abdülhamit ordusuna dönmedikçe (ki bu zordu) yaşlı alaylı paşaların orduya egemen olması imkânsızdı. İkinci almaşık ise yaşlı mektepli subaylardı. Bunlar İzzet, Ali Rıza, Salih, Şevket Turgut gibi paşalardı ve İttihat ve Terakki ile hiç ilişkisi olmamış bir ara kuşak olarak genç –yaşlı alaylı– mektepli bütün subayların bağlılığını bir ölçüde elde edebilecek, çeşitli subay zümreleri arasında hakemlik edebilecek durumdaydılar. Yaşlı oldukları için de bağlılıklarına –yaşlı alaylı paşalar denli olmasa da– güvenilebilirdi. Ne var ki bunların birçoğu genç mektepli komutanlar derecesinde savaşta pişmiş değillerdi ve belki yaşlılıklarından ötürü enerjileri de fazla ola-

A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 139-42.

L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 148. Bir de, söylentiye göre, Vahdettin, II. Mahmut'u taklit ediyordu. Kılıç kuşanma töreni için hazırlattığı pelerini için aynen Mahmut'unkini örnek almış, beline de yine Mahmut'un kılıcını takmış ve genç Donizetti'nin büyükbabası için bestelediği marşı benimsemiş. *Morning Post*, 26/7/1919.

mayabilirdi. Üçüncü almaşık, savaşta yetişen genç mektepli komutanlardı. Savaş bittiğinde ordu bilfiil bunların elindeydi. Bunların birçoğu –Enver, Cemal, Halil, Nuri paşalar gibi İttihat ve Terakki partizanları hariç– Hürriyetin İlanı, Hareket Ordusu, Edirne'nin geri alınması gibi keskin bunalımlar karşısında İttihat ve Terakki'yi desteklemiş ve hatta Hürriyetin İlanı'ndan önce fiilen İttihat ve Terakki'nin içinde çalışmış, fakat bunların dışında fırkacılıkları olmayan kimselerdi.[54] Bu bakımdan, hele İttihat ve Terakki'nin bütün itibarını yitirdiği böyle bir dönemde, bunların İttihatçılık yapması tehlikesi yoktu. Ne var ki, yine de Saray bakımından tehlikeli kimselerdi; çünkü ilk ve ikinci almaşıktaki paşaların tersine ve tıpkı İttihat ve Terakkililer gibi, kesin bir ideoloji sahibiydiler ki, bu da Türk ulusçuluğuydu. Padişaha bağlı olmakla birlikte, padişaha bağlılıkla ulusçuluğun apaçık çatıştığı durumlarda birçoklarının ulusçuluğu tercih etmesi beklenebilirdi. Şüphesiz, bu subaylar içinde Vahdettin'in en çok ilgilendiklerinden biri Mustafa Kemal'di. Bu komutan Çanakkale'deki başarısıyla iyi bir asker olduğunu gösterdikten başka, Enver Paşa'yla rakip olmak, ordunun başına geçmek için adaylığını açıkça ve ısrarlı bir biçimde ortaya koymuş olmak ve bu tutkusu uğrunda kaderini Vahdettin'inkiyle birleştirmeye kararlı gözükmek gibi niteliklere sahipti. Mustafa Kemal'in ısrarlı tutkusu Vahdettin bakımından belki rahatsız edici olabilirdi; ama öbür nitelikleri olumluydu. Genel olarak üçüncü almaşıktaki subaylara sadakat açısından –ulusçulukla çatıştığı oranda– öbür ikisinden daha az güvenilebilirdi; ama bunların daha deneyimli, daha enerjik subaylar oldukları şüphesizdi.

Kurmay Binbaşı Hafız İsmail Hakkı'nın 7/10/1325'te Ahmet Rıza'ya yazdığı mektup bu bakımdan ilginçtir. "... zatıâliniz de ordunun cemiyetten ayrılması taraftarı olunuz ve Mahmut Şevket Paşa'yı tasdik ediniz. Bundan bir sene evvel mufassalan arz ettiğim esbaptan dolayı iftirak zaruridir." "Fakat ruhlarımız her zaman cemiyete merbuttur. Vatan tehlikeye girince elbette hepimiz elbirliği ile harekete amadeyiz." "Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları, *Cumhuriyet*, 6/2/1950, 9157.

Savaşın ilk hamleleri Meclis'in toplanmasından sonra Âyan'da oldu. Bunun ilk adımı Vahdettin'in 9 Ekim 1918'de Âyan başkanlığına Ahmet Rıza'yı ataması oldu. Ahmet Rıza 1908 öncesinde İttihat ve Terakki'nin başta gelen kişisi olduğu halde Hürriyetin İlanı'ndan sonraki ortamda kişiliğinin katılığından ötürü pek barınamamış ve herhalde yıprandığını hissederek 31 Mart Olayı'ndan sonra İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'nin başkanlığından, 1911'de Mebusan reisliğinden vazgeçerek kendini Âyan üyeliğine atatmıştı. Bundan sonra Âyan reisi olmayı beklerken, belki Sultan Mehmet Reşat'ın kendisini tutmamasından, belki de İttihat ve Terakki'nin artık kendisine yeterince öncelik vermemesinden ötürü bu mevkie getirilmemişti.[55] Bu durumun ne ölçüde bir etkisi olduğu bilinemez; fakat savaş yılları ilerledikçe Ahmet Rıza İttihat ve Terakki hükümetinin siyasetine karşı sert eleştiriler yöneltmeye başladı. Bununla birlikte, Vaniköy'de oturduğundan, köşkü Çengelköy'de bulunan Veliaht Vahdettin'le "iyi"' görüşmeye başlamış, aileleri de "samimi" görüşürlermiş. Gerçi Vahdettin tahta çıkınca araya bir mesafe koymuş; ama ilişkileri yine de yakınmış.[56] Vahdettin, Ahmet Rıza'nın Âyan'daki muhalefetinin "hırs-ı ikbalden" ileri geldiği, reis olursa "münasebetsizliğine" son vereceği bahanesiyle onu reis atadı. Durumun umutsuzluğu dolayısıyla Talât Paşa buna itiraz etmedi.[57] Bununla birlikte, Vahdettin bir adım daha attı. Önce (10 Ekim) 1. Reis Vekili Abdurrahman Şeref, 2. Reis Vekili de Abdülhak Hamit diye duyurulduğu halde, sonradan (16 Ekim), İzzet Paşa sadrazam olduktan sonra, Çürüksulu Mahmut Paşa'nın 1. Reis Vekili olduğunu görüyoruz. Böylece Vahdettin'in Âyan'da, Damat Ferit, Ahmet

L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 58-9.

Ahmet Rıza, a.g.e., 9166.

L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 165-8. Cavit Bey'in işaret ettiği üzere, bu, İttihat ve Terakki hükümetine vurulmuş bir tokattı. Halil Bey karşı çıkmış, ama Talât Paşa, bir çekişmeye girmenin sırası olmadığını söylemiş. Oysa ortada meşrutiyete açık bir aykırılık vardı. Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 9/10/1918 (11/8/1945).

Rıza ve Çürüksulu Mahmut Paşa'dan oluşan sacayağı kurulmuş oldu.[58]

Saray'ın ilk salvosu Âyan'ın 2. içtimai olan 19 Ekim 1918 günü Ahmet Rıza'nın başkan atanması dolayısıyla yaptığı teşekkür söyleviydi. Bundan zat-ı şahanenin meşrutiyetin "cidden tesisini," şeriat hükümleri ve Kanun-u Esasi'nin "lafla değil fiilen ve tamamen" uygulanmasını ferman buyurduğunu ve bu uğurda "hayli uğraşmış bir emektarı" yani kendisini, hatırlayarak meşrutiyet ve hürriyete sevgisini açıklamış olduğunu öğreniyoruz. Vahdettin'in cülusuyla bir kanun ve adalet devri başladığına Ahmet Rıza "tamamıyla" kanmış idi; yoksa bu görevi kabul etmezdi. Ve söylediklerini daha da inandırıcı kılmak için Âyan üyelerine, "Padişahımızın âmal-i mülükânelerine vâkıfım" dedi. Padişahın unvanı artık gazi değil adil olacaktı; "o vahşiyane öldürülen Ermenilerin, asılan, sürülen Arapların" öksüz ve dullarını sefaletten kurtaracaktı.[59] Ahmet Rıza Vahdettin'den "pek büyük ve pek mühim" bir hizmet daha bekliyordu ki, o da aralarında denge ve uyum olmayan siyaset sahnesindeki çeşitli güçleri (yürütme, yasama, basın vb.) düzene sokup "hayra sevk etmekti." Bu son düşünce yer yer, muhaliflerden eski Dersim Mebusu Lutfi Bey'in Cenevre'den gönderdiği 23 Ağustos 1918 günlü arizasındaki bazı önerileri hatırlatmaktadır. Orada, büyük bir toplumsal gücü temsil eden İttihat ve Terakki'den öç almak yerine ilk meşrutiyet padişahı olarak gördüğü Vahdettin'in ha-

Meclisi Âyan Zabıt Ceridesi, 3. devre, 5. sene-i içtimaiye, 1. ve 2. içtimalar.

21/10/1334 günlü 3. içtimada Osman Paşa, Ahmet Rıza'nın bu sözlerine itirazla, Ermeni ve Araplar tarafından "zulmen" öldürülen Türk ve Kürtlerin öksüz ve dullarının da unutulmamasının "münasip" olacağını belirttiğinde, Ahmet Rıza şöyle karşılık verdi: "Geçen içtimadaki nutkumda yalnız Ermenileri ve Arapları zikirden maksadım bu cihetin siyasi bir mahiyeti haiz olmasından ileri geliyordu. Çünkü o bir resmi haksızlıktı." "Yoksa 'başka öksüz ve dullar korunmasın' anlamı yoktu." Bu garip gerekçeyle galiba şu söylenmek isteniyordu ki, söz konusu Ermeni ve Araplar "Devlet eliyle" öldürulmüş, oysa diğer iki ulusun öldürülmeleri, tabir caizse, bir çeşit "özel girişim" sonucuydu. Böylesine çarpık bir mantığın mütareke İstanbul'unun ulusçu olmayan çevrelerinde hayli revaç bulduğu anlaşılıyor.

kemliği ve girişimleriyle meşrutiyetin işler hale sokulması ve azınlık durumundaki siyasal örgütlere, basına yaşama hakkı tanınması isteniyordu.[60]

Aynı toplantıda Damat Ferit'in de çok önemli bir çıkışı oldu. Paşa, Wilson ilkelerinin kabulü dolayısıyla tehlikeye girdiğini kabul ettiği Osmanlı ülke bütünlüğünü daha yakından izleyip koruyabilmek için bir hariciye encümeni kurulmasını öneriyordu. Bununla ilgili olarak yaptığı konuşmada dört önemli noktanın belirtildiğini görüyoruz. Birincisine göre, barış yapmak üzere İngiltere ve Fransa yerine ABD'ye başvurmak yanlıştı; çünkü ABD Asya ile ilgili olmadığı gibi, öbür iki devletin tersine, Müslüman uyrukları da yoktu. Sonra Kırım Savaşı dolayısıyla borçlu olduğumuz o devletlere karşı şeriata uygunluğu düşünülmeden savaş ilan edilmişti; barış önerisinin yine onlara yapılması "nezaket-i milliyeye" daha uygun olurdu. Bu hayret verici düşünceden sonra, barış yaparken İngiltere'nin doğudaki rakipleriyle (Almanya, Avusturya) birlikte davranılmış olması, yani münferit sulh yapılmamış olması, eleştiriliyor ve böyle olsaydı "Hindistan İmparatorluğu"nun (yani İngiltere'nin) hilafet için "muhabbet ve hürmeti" savaşın acı sonucunu bekli değiştirirdi, deniyordu. İkinci nokta, Osmanlı açısından Wilson ilkeleri üzerine birtakım kuşkuların dile getirilmesiydi. Boğazlar'dan serbest geçiş dendiği zaman istihkâmların yıkılmasıyla mı yetinilecekti, yoksa buralarda Osmanlı egemenliği kaldırılarak Cebelitarık gibi bir ya da birkaç yabancı kuvvetin istilasında mı kalacaktı; ve bu durumda İstanbul'un uluslararası durumu ne olacaktı? Başka bir soru da Türk egemenliği altındaki halklara serbest gelişme olanağının tanınmasıydı. Bu, bağımsızlık derecesine varıyorsa, o zaman tek uluslu devletler Wilson

L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 156-60. A. Haydar Mithat, hükümet değişikliği yapmak üzere, hepsi Âyan'dan Sait Halim, Çürüksulu Mahmut paşalar ve Ahmet Rıza ile toplantılar yaptıklarını, ama bir sonuca ulaşamadıklarını yazıyor ki, nedeni, Ahmet Rıza'nın Vahdettin hakkındaki "iptila ve emniyeti" imiş. İkide bir saltanatın çevresinde toplanıp onu güçlendirmek gerektiğini ileri sürüyormuş. A. Haydar Mithat, *Hatıralarım* (İstanbul, 1946), s. 322.

ilkelerini kabul edebilirdi; ama Osmanlı Devleti bunları olduğu gibi kabul ederse, bölünmeyi önceden onaylamış olurdu. En kötümser olanların bile hatırına getirmeye cüret edemeyeceği bir "felakete" maruz bulunulduğu hissediliyor, hatta "mehd-i millimiz" (ulusal beşik) olan Anadolu ve İstanbul'un akibetinin meçhul olduğu belirtiliyordu. Wilson ilkeleri konusunda gösterilen kaygı yerinde olmakla birlikte, arazi konusunda duyarlık gösterilirken, savaş içinde elde edilen iktisadi bağımsızlığın, örneğin kapitülasyon vb. sorunların hiç anılmaması belki tipik bir Osmanlı duyarsızlığı sayılabilir. Harita üzerinde büyük bir imparatorluğun muhafaza edilebilmesi uğrunda, 1740 kapitülasyonunu veren ya da 1838 Ticaret Antlaşması'nı yapan saray kafası henüz değişmemiş görünüyordu. Fakat bu kafa değil Arap illerini, halis Türk bölgelerini bile vermek zorunda bırakılınca bir ölüm kalım mücadelesine girmediği gibi, girenleri çelmelemek hatta kahretmek için elinden geleni yapacaktı.

Üçüncü nokta ABD ve Avrupa İtilafçılarının ileri sürdükleri demokrasi ilkelerine karşı gözü pek bir saldırıydı. Bu ilkenin Osmanlı saltanatını belaya uğratacağından korkulurdu: Eski çağlardan beri demokrasi denen "hükümet-i avam"ın, aristokrasi denilen "hükümet-i havas"tan daha çok insanları mutlu kılamadığı "malumdu." Zaten toplumsal barışıklık ya da uluslararası barış sağlamada hükümet biçiminin bir etkisi olamazdı. Yunanistan'ı demokrasi, Roma'yı aristokrasi perişan etmişti. Bu gerçekleri dünyaya egemen olan "rical-i siyasiye"nin tamamen bildikleri muhakkaktı ve yalnız dünya egemenliği arzusunu örtmek için demokrasiyi savaş nedeni gösterdikleri bilinmese, bizim halimizden ibret alıp bütün insanlığa demokrasiyi yüklemekte aşırıya gitmemeleri "tavsiye" olunurdu. Osmanlı Devleti'ni parçalayan, sekiz yıl önce demokrasi ilkesine göre yapılan Kanun-u Esasi değişikliğiydi. "Bundan ziyade demokrasiden Cenab-ı Hak bu mülkü muhafaza etsin."

Üçüncü noktaya yakından bağlı olan dördüncü bir noktadan söz edilebilir. Damat Ferit'e göre her halin "esbab ve mü-

sebbibi"ni ve bu denli gecikilmeseydi "her derdin deva ve tedbiri"ni bilen padişah, inşallah "iade-i meşruiyet ve meşrutiyet" ile devlet ve milletin kurtuluşunu sağlamayı başarırdı. Burada gerçi meşrutiyet anılıyordu; ama, Viyana Kongresi'nde ve ondan sonraki dönemde olduğu gibi, Paşa'nın kafasındaki ana kavramın "meşruiyet" olduğu şüphesizdi.[61] Bu anlayışladır ki, bunca yıl sonra "Yıldız yağması" denen olayın peşine düşülecekti. Paşa'ya göre kendiliklerinden savaşa girenler, şimdi de aynı tek yanlı davranışla barış şartlarını "kabul ve tayin gafletinde" bulunmuşlardı. Hükümette henüz İttihat ve Terakkililer vardı ve İzzet Paşa'nın bunun apaçık olan çaresini ertesi güne bile ertelememesi "eşedd-i intizar" ile bekleniyordu. Alman imparatoruyla barış yapmayanlar hiç İttihat ve Terakkililerle barış yaparlar mıydı?

Saray'ın programı sayılabileceği için bu söylev son derecede önemli bir belgedir. Birinci nokta Tanzimat Osmanlılığı'nı, yani Fransa ve özellikle İngiltere'nin koruması altına girmek arzusunu dile getirmektedir ki Abdülhamit'in denge siyasetine aykırıdır. Belki 1918 denge siyasetini düşünmek için biraz erkendi; ama, bu sefer İtilaf Devletleri arasındaki rekabetten ötürü bunun yine geçerli olduğu şaşılacak derecede kısa bir zamanda belirecekti. Ne var ki, işgal altındaki İstanbul'da Abdülhamit örneği bir denge siyaseti artık mümkün olamayacaktı. Bu, olsa olsa, işgal altında olmayan bir yerden yapılabilirdi. İkinci nokta, araziye ve ülkeye verdiği önemle ve iktisadi konularda bir kaygıya yer vermemesiyle (oysa savaş içinde iktisadi bağımsızlık yönünde çok büyük adımlar atılmıştı ve bu başarıların ne olacağını düşünmek gerekirdi) tipik bir Osmanlı imparatorluk anlayışıydı. Üçüncü ve dördüncü nokta Saray'dan

A.H. Mithat, Bulgar cephesinin yarılmasından sonra Talât Paşa'nın verdiği görevle Damat Ferit'e gittiğinde, paşa şöyle demiş: "Benim anlayışımda, halk ve millet fikirleri yer tutmaz. Şimdi artık, bir tek ümidim kalmıştır, o da padişahımızın ilhamıdır. Tutulacak yol, bu türedilerin elinden hükümeti kurtararak, padişaha teslim etmektir. O zaman, İngilizlerle anlaşmak kabil olabilir. Zira, benim 'conception'um Türk mantalitesini kapsayamaz." A. Haydar Mithat, *Hatıralarım* (İstanbul, 1946), s. 323.

beklenebilecek bir davranıştı. Hilafetle karışık saltanat kavramının demokrasiyle, meşrutiyetle bağdaşması pek zordu ve Saray'ın "daha ziyade demokrasi" ile dişiyle ve tırnağı ile mücadele etmesi beklenirdi. Osmanlı Devleti'ni bu kötü duruma düşüren demokrasiydi. Oysa padişah her şeyin çaresini biliyordu ve inşallah kurtuluşu o sağlayacaktı. Böyle bir tutumun bir Hürriyet ve İtilaf iktidarı için hiç de rahat sayılabilecek olanakları sağlamadığı ortadaydı ki bunu söyleyen, bir zamanlar Hürriyet ve İtilaf'ın reisliğini yapmış bir adamdı. İttihat ve Terakki, son tutunduğu birkaç yerden sökülüp atılacaktı. Ama, Hürriyet ve İtilaf ancak Yıldız'ın yedeğinde ve gölgesinde bir varlık gösterebilecekti. Öte yandan, zaman, Damat Ferit'in İtilaf cephesi yönünden boşuna kaygılandığını gösterecekti. Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan'da demokrasici kesilen İtilaf Devletleri'nin Türkiye'de, tam tersine, demokrasiye hiç de meraklı olmadıkları ortaya çıktı.

28 Ekim 1918 günlü 4. içtima Damat Ferit'in son derecede demagojik ve duygu sömürücü bir söylevine sahne oldu. Konu, beyanname vermeden yapılmaya kalkışıldığı için yasaklanan bir miting girişimi ve bununla ilgili olarak hükümetin aldığı sertçe tedbirlerdi. Dokuz gün önce Damat Ferit, İzzet Paşa'nın "hamiyetinden, isabet-i fikrinden" emin iken, bu sefer –herhalde Mondros'a murahhas olamamanın kızgınlığı ile– hükümetin, geçmiş yönetimin aynen devamından ibaret olduğunu söylüyor ve bu şiddetli tedbirlerin "mesuliyet-i maddiyesi" de olabilir diye bir tehdit savuruyordu.

4 Kasım 1918 günlü Âyan'ın 7. içtimaında 1. Reis Vekili Çürüksulu Mahmut Paşa, verdiği bir önergeyle, 1914'te yapılan İttifak Antlaşması'nın ve ilgili resmi belgelerin yayımlanmasını, soruşturma yapmak üzere siyasal ve askeri komisyonların kurulmasını, bir de sorumluluğu belirleneceklerin cezalandırılmasını istedi. Paşa'ya göre savaşın başlamasından sonra ittifaka girmek, savaşa girmenin de tasarlandığını gösterirdi. Bu doğrudur; yalnız şu da var ki, İttifak Antlaşması'nın imzalandığı 2 Ağustos 1914 gününde henüz Fransa ve İngiltere'nin savaşa girip girmeyecekleri belli olmamıştı. Antlaşma

yapan Osmanlı devlet adamları, bunun bir Doğu Avrupa savaşı olarak kalacağını tahmin ettiklerini savunma olarak ileri sürebilirlerdi; çünkü o tarihte yalnız Sırbistan, Avusturya-Macaristan ile ve Almanya da Rusya ile savaş halindeydi. Fakat Mahmut Paşa'nın önergesine karşılık İttihatçılardan eski sadrazam Sait Halim Paşa yürekli bir çıkışla aynı içtimada kendisi hakkında Divan-ı Âli kurulmasını istedi ve bu isteğe eski nazırlardan İbrahim Bey de katıldığını açıkladı.

6. MEBUSAN MECLİSİ'NDE OLUP BİTENLER

Âyan'da da Mebusan'da da, İttihat ve Terakki'ye bağlı üyeler çoğunluktaydı; ama Âyan'da başlıca muhalefet Damat Ferit'ten geldiği halde, Mebusan'da muhalefetin kaynağı azınlıklar ve özellikle Rum mebuslarıydı. 10 Ekim'de açılışta Halil Bey reis seçilmişti. 14 Ekim'de 2. inikatta verdiği söylevde, Halil Bey tam bir İttihat ve Terakkili gibi ve dikkati çeken bir biçimde konuştu. Dört yıldan beri zaferden zafere koşulmuştu; ama, savaşın son evresi ne yazık ki iyi gitmemişti. Fakat sonuç ne olursa olsun, varlığını "muhafaza ve müdafaa vatanperverliğini" tanıtlamış, devletler dengesinde güçlü ve önemli bir mevkie "kesb-i liyakat" eylemiş bir ulus olarak, "cephe-i pakimiz yüksekte olarak" tarihin huzuruna çıkılıyordu. Reis, Çanakkale ve Gazze muharebelerini andıktan sonra, savaşta insaniyet ve medeniyete "ebedi hizmetler" yapıldığını ileri sürdü, çünkü Osmanlı Devleti savaşa girmeseydi, şimdi hakem durumunda ABD başkanı değil, "müstebit, zalim" Rus çarı olacaktı. Türk orduları savaşa girmeseydi, Rusların iki milyon askerini üstüne çekmeyecek, Avusturya-Macaristan Rus istilası altına girecek ve Büyük Slav Birliği'ni gerçekleştiren Rusya, İstanbul'a ve Boğazlar'a el koyacağı gibi, Avrupa'nın "hür, mütefekkir, şahsiyetin izzet ve istiklali esasına müstenit" medeniyetine tahakküm ederek onu yozlaştıracaktı. Savaşa girmekle, Osmanlılar, kendilerini, Avrupa'yı kurtarmış ve çar istibdadı altındaki yirmiyi aşkın "milel-i mahkûmenin" bağımsızlığını kazanma ihtimalini sağlamışlardı.

Dost ve düşmanların yaklaşan kesin hesap gününde bunları hatırlamalarını diliyordu Halil Bey.

19 Ekim günlü 4. inikatla, hükümet programı görüşmelerinde, on Rum mebusu, kabul edilen barış şartlarına uygun olarak kurulmadığı için, hükümete güvenoyu vermek konusunda çekimser olacaklarını bir önergeyle bildirdiler. 4 Kasım'da (11. inikat) Emanoilidi Efendi (Aydın), okunmasıyla insanların sinirlerini titretecek birtakım önergelerin varlığından söz açarak, bunlarla "en ziyade" ilgili olanlar arasında Halil Bey'in de bulunduğuna "teessüf" ettikten sonra, Riyaset Divanı'nın yeniden seçilmesini istedi. Veli Bey (Aydın) daha ileri giderek, geçmiş hükümeti desteklediği için milletin gözünde mevkii "düşkün" olan, "kudret-i temsiliyesi" kalmayan Meclis'in, yasama hayatına son vermesini önerdi ve mebusların, o hükümeti göndermek istedikleri Divan-ı Âli huzurunda "isbat-ı vücut" etmekten çekinmemelerini tavsiye etti. Fakat bu görüşler pek iltifat görmedi. Şefik Bey (İstanbul) İttihat ve Terakki mebusu olduğunu duyurup, her şeyin öleceğini ama milletin ölmeyeceğini, "vakar ve haysiyeti" muhafaza ile "arslanlar gibi" orada oturacağını söyledi ve, "Biz buradan ancak süngü ile çıkarız" diye bitirdi. Dahiliye Nazırı Fethi Bey de, Veli Bey'in heyecanına kapıldığını ileri sürerek, eski hükümeti Divan-ı Âli'ye vermek ve genel af gibi birçok önemli konular olduğunu, böyle bir zamanda hükümetin memleketi "kanunsuz" (herhalde meclissiz demek daha uygundu) yönetmek sorumluluğunu kabul etmeyeceğini belirtti. Gerçi Mebusan beş yıl önce seçildiği için, yeni seçimlere gitmek gerekliydi; ama, hemen o sırada bu imkânsızdı. Mümkün olan ilk fırsatta, hükümet o yola gidecekti.[62] Aynı toplantıda

Buna benzer tartışmalar basında da oluyordu. *Mimber*, *Ati*'ye verdiği bir cevapta, hiçbir hükümetin Mebusan'ı feshedemeyeceğini, bunun için barıştan önce genel seçimlerin yapılabileceğinin tanıtlanması gerektiğini, yoksa fesih diye ısrarın Kanun-u Esasi'nin kaldırılmasını önermek anlamına geleceğini belirtiyordu. *Mimber*, 3/11/1334, 3. Daha sonra, aynı gazete, yeni seçimler yapılamayacaksa, hiç değilse Divan-ı Âli'nin kuruluşuna değin Meclis'in muhafazasını savunuyordu (12/11/1334, 11).

geçmiş hükümetle ilgili çeşitli önergeler okundu. Bazı İttihat ve Terakki önderlerinin kaçması konusunda Fethi Bey, onları tutuklamanın kanunsuz olacağını, ancak gözlem altında bulundurulduklarını, kaçmalarının ise Almanların konukseverliğimizi kötüye kullanmaları sonucu olduğunu açıkladı.

Bundan sonra Emanoilidi Efendi'nin geçen hükümetin icraatı üzerine soru önergesi okundu. Bunda, şu maddelere değiniliyordu: 1) Bir milyon Ermeninin öldürülmesi, 2) en az 40 yüzyıldan beri "memlekette medeniyetin âmil-i hakikisi" olan 250 bin Rumun sınırdışı edilerek mallarına el konması, 3) savaşta Karadeniz, Çanakkale, Marmara, Ege ve başka yerlerde 550 bin Rumun öldürülmesi, mallarının gasp edilmesi, 4) Müslüman olmayanların ticaretten alıkonması ve ticaretin yalnız nüfuzluların tekeline bırakılmasıyla bireylerin adeta soyulması, 5) mebuslardan Zohrab ve Vartkes efendilerin öldürülmesi, 6) Arap "kavm-i necibine" karşı "su-i muamelat" yapılması, 7) seferberlikle kurulan amele taburlarından 250 bin kişinin açlık ve yoksulluktan ölmesi, 8) savaşa nedensiz girilmesi ve bu "şeref-i meşum" uğrunda Bulgarlara toprak verilmesi. Bunları yapanlar üzerine hükümetin ne bildiği; "işin mahiyeti hakkında" ne düşündüğü ve alabileceği tedbirlere ne zaman başvuracağı soruluyordu. Emanoilidi Efendi'ye göre, bu, belirli kişilerin işi değil "şiddetli bir cereyandı." Bazı kişilerin ceza görmesi, bu olayların yinelenmeyeceği konusunda hiçbir güvence vermezdi. İstenilen, ne öç alma, hatta ne de adaletti. Bu olayların bir daha olmaması için bir program, bir dizi tedbir isteniliyordu. Fethi Bey, verdiği cevapta, sayılan ulusların yanında "belki hepsinden ziyade, mutazarrır ve mağdur" olan Türk unsuruna da yer verilmesini arzu ettiğini söyledi. Bütün yapılan haksızlıklar onarılacak, azınlıklara tam eşitlik tanınacak ve seçimlerde kendilerine nispi temsil hakkı verilecekti. Emanoilidi Efendi yeniden kürsüye geldiğinde, Türk unsurunu saymamasını, egemenliğin Türk unsuru adına yürütülmesiyle açıklamıştı. (Bu sırada "inşallah daima" sesleri yükseldi.) Türk unsuru haksızlığa uğradığımla "maatteessüf" bunu gidermek onun teklifiyle olamazdı. Bu sözde bir

mantıksızlık vardı. Bir Rum mebusu, Türklere yapılan bir haksızlığı hükümetten soramaz mıydı? Nitekim biraz önce Arap mebusları önergeden Araplara ilişkin maddenin kaldırılmasını istediğinde, Emanoilidi Efendi, herhangi bir Osmanlı unsuru üzerine önerge vermek hakkına sahip olduğunu ileri sürmüştü. Emanoilidi Efendi, Türklerin gördükleri haksızlıkları söz konusu etmemekle, iki hafta önce Ahmet Rıza'nın Âyan'da düşmüş olduğu açmaza düşmüştü.[63] Fethi Bey'in azınlıklar için alınacağını söylediği tedbirler konusunda Emanoilidi Efendi ıslahat siyasetinin iflas ettiğini, azınlıkların "şerait-i hazıra" altında yaşayamayacaklarını söylüyor, yeni koşulların "iyi ve derin" düşünülmesini istiyordu.

7. MONDROS BIRAKIŞMASI

Mondros Bırakışması, Sévres Antlaşması'na giden yolun başlangıcı olduğu için hayli tartışmalı bir konudur. Bu bırakışmayı yapan hükümetin başı olarak İzzet Paşa ve bırakışmayı imzalayan heyetin başında bulunan Rauf Bey bu yüzden bırakışmanın hazırlanması sırasındaki tutumlarını canla başka savunurlar. Zira, İzzet Paşa'dan sonraki kabinelerin İtilaf Devletleri karşısında gösterdikleri teslimiyet eleştirildiğinde, başlıca savunmalardan biri olarak İzzet Paşa hükümetinin rıza göstermiş olduğu Mondros Bırakışması'nın elverişsiz şartları öne sürülmüştür.[64] İzzet Paşa'ya göre, Mondros'la, "... birçok mehazirine rağmen diğer müttefiklerimizinkine müreccah bir mütareke ..." yapılmıştı.[65] Burada bırakışmanın uzun boylu bir incelemesine girmeye imkân yoktur. Yalnız bazı önemli noktalara değinilecektir.

İzzet Paşa, anılarında, İngilizlerle mütareke yapmanın gerekliliğini göstermek için, Trakya'daki askeri kuvvetlerin herhangi bir direnme için yetersizliğini belirtiyor – Trakya'da 3,

Bkz. 59 sayılı dipnotu.

Selek, Mondros'tan ötürü Rauf Orbay'ın suçlandırılmamış olmasını garip buluyor. Sebahattin Selek, *Anadolu İhtilali* (İstanbul, 1973), s. 146.

I.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s. 1980.

İstanbul'da 3, Çanakkale Boğazı'nda 12 tabur varmış.[66] Sonra, daha önceki hükümetin ABD'ye ve İzmir Valisi Rahmi Bey aracılığıyla İngiltere'nin Atina Elçisi Lord Granville'e yaptığı başvuruların etkisiz kalmış olduğuna dikkati çekiyor. Kendisi ise birçok yoldan barışa ulaşmak için çaba göstermiş. Bir yandan Bern Askeri Ataşesi Miralay Halil (Sedes) Bey İngilizlerle, Danimarka Elçiliğimiz ise Fransızlarla birtakım görüşmeler yürütürken, Hahambaşı Nahum Efendi Köstence üzerinden Amerikalılara gönderilmişti. İzzet Paşa, ayrıca eski bir tanıdığı olan banka müdürlerinden Marsel Savva'yı Fransız ordusuyla temas kurmak için görevlendirmiş. Fakat, asıl sonuca ulaşan girişim, Kutülamare'de esir düşmüş olan İngiliz Generali Townshend'in aracılığıyla Ege Denizi'ndeki İngiliz donanmasına yapılan girişimdi.[67] Bütün bu girişimler, Rauf Orbay'a göre, son derecede büyük bir gizlilik içinde yapılıyordu, çünkü bir yandan Rum ve Ermenilerin taşkınlıklarından, öte yandan Almanların, tek başına barış yapmaya kalkışmasından ötürü Osmanlı hükümetine "fiilen muhalefet" etmelerinden çekiniliyordu. Almanların Çanakkale Boğazı'nda başlıca istihkâmlardan ikisine ve Boğaz'daki bütün savunma düzenine komuta etmelerinden ötürü, Townshend Bandırma-İzmir yoluyla İngiliz donanmasına ulaşabildi.[68] Sa-

[66] Osmanlı Devleti'nin savaşı sürdürebilecek durumda olduğu görüşü: Sebahattin Selek, *Milli Mücadele*, c. I (İstanbul, 1970), s. 58.

[67] İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s. 1986-7; C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. I, s. 41. Savva (Orbay'a göre Savca, Cavit Bey'e göre Marcel Savoy) dönüşte Cavit Bey'i ziyaret ederek, Fransız generalinin daha uygun şartlarla bırakışma yapmaya hazırlanırken Mondros'un imzalandığı haberini getirir. Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 26/11/1918 (11/9/1945). Öte yandan, Townshend işinde, ilk girişimin bu İngilizin önce İzzet Paşa'ya, sonra Rauf Bey'e yaptığı başvuruyla başladığı göze çarpıyor. Townshend'in hükümetinden böyle davranmak için talimat alıp almadığı sorulmaya değer. Bayur, yansız ülkelerden birinin elçiliği yoluyla talimat almış olabileceğine işaret ediyor. Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, s. 733.

[68] R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. I, s. 115-6. 14 Ekim günkü Vükela Meclisi'nde, mümkünse müttefiklerle bırakışmaya gidilmesi kararlaştırılır; fakat askeri durumun umutsuzluğu ve İsviçre ile Danimarka aracılığıyla İngiliz ve Fransızların, kendilerine başvurulması halinde daha uygun ▷

vaştan çıkmak için yapılan bu girişimler, sanki Almanlardan bir kaçıştı ve bu kaçış durumu Osmanlı siyasetinin baş oyuncularını "İngiltere'ye sığınma" havasına soktuğu için pek tehlikeliydi; çünkü İngiltere'nin davranışlarının aşırı bir iyimserlikle yorumlanmasına yol açıyordu. Birçokları sanki İngilizlerle kurulan bu temasın İngiltere'ye yapılan büyük bir meydan okumadan sonraki ağır bir yenilgi sonucu olduğunu unutuyor ya da unutmak istiyor ve bunu yakın bir İngiliz-Osmanlı dostluğunun başlangıcı sayıyorlardı. Böyleleri (ki bunlar arasında Damat Ferit olduğu gibi, Rauf Bey gibileri de vardı) takvimi yanlız savaş öncesine değil, Abdülhamit devri öncesine de çevirmeyi istemek gibi büyük ve imkânsız bir cambazlığa kalkıştıklarından habersiz görünüyorlardı.

Mütarekeyle ilgili önemli bir olay, Vahdettin'in başmurahhas olarak Damat Ferit Paşa'yı göndermek istemesidir. Oysa Townshend, Rauf Bey'in başmurahhas olmasının uygun olacağını bildirmiş bulunuyordu. Üstelik, İzzet Paşa'nın Damat Ferit hakkında kötü bir izlenimi vardı. Nitekim Padişah'ın bu önerisi karşısında İzzet Paşa, "Bu adam mecnundur" diye itiraz etmişse de, Vahdettin, "Biz onu idare ederiz" diye ısrar etmişti. Bunun üzerine Damat Ferit sadrazamla Âyan'da görüşmüş. Damat Ferit'in düşüncesi şuymuş: İngiliz amiralini "görür görmez" devletin kesin ülke bütünlüğünü esas alan bir mütareke önerecekmiş, kabul etmezse, bir kruvazör isteyip Londra'ya gidecekmiş ve krala, babasının eski bir dostu olarak geldiğini bildirip, kabulünü rica edecekmiş. Böylece devleti kurtaracakmış. Yalnız sandık ve elbiselerini hazırlayacağı için hemen gidemeyeceğini ve hususi kâtip olarak yanına Rum Patrikhanesi Kâtibi Kara Te-

◁ şartlar elde edileceğini bildirmeleri üzerine, tek başına bırakışmaya gitmeye ve ilk girişimlerin Almanlardan gizli tutulmasına karar verildi. Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, s. 720 (Cavit Bey Günlüğü). Ama Almanlar az zaman sonra durumu öğrendiler ve kendileri dahi çözülme halinde olduklarından, Osmanlı hükümetine hak vermekten başka çare göremediler. R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. I, s. 145.

odori'yi alacağını söylemiş. Bu akıl almaz düşüncelerin tek tanığı İzzet Paşa'dır ve insanı –ister istemez– bunda bir abartma olup olmadığı düşüncesine sevk ediyor.[69] Her ne hal ise, İzzet Paşa yine Damat Ferit'in gidemeyeceğini padişaha arz etmiş ve o yine ısrar etmiş. İzzet Paşa'nın deyimiyle "mehabet-i hümayun" karşısında kabul etmek zorunda kalmış.[70] Sonuç olarak ancak Vükela Meclisi'nin kesin direnişi ve bunun üzerine İzzet Paşa'nın istifa edeceğini bildirmesi sayesinde Damat Ferit Paşa'nın Mondros'a gitmesi önlenebilmiştir.[71] Vahdettin'in gösterdiği bu ısrarı ancak müttefik kralların başına gelenlerden ya da geleceklerden korunabilmek telaşıyla açıklamak olanaklıdır.[72] Herhalde kendisine ve genel olarak hanedana yakından bağlı bir adamın saltanat çıkarlarını en iyi biçimde savunacağına inanıyordu. Nitekim Damat Ferit'in gitmemesine çaresiz rıza gösterdikten sonra murahhaslara, "Hilafet-i celile ve Saltanat-ı seniyye ve Hanedan-ı Osmani hukukunun temam-ı mahfuziyyetinin temini" diye bir talimatın verilmesini şart koşmuştu. Fakat Vahdettin'in, Damat Ferit'in Mondros'a gitmesini böyle bir talimata tercih etmesi doğaldı; çünkü bunda ancak hilafet, saltanat ve hanedan haklarının korunması söz konusu edilebilir, Vahdettin'in padişahlıkta kalması şartı belirtilemezdi. Oysa Damat Ferit'in murahhas olması halinde bu husus sağlanacak, belki bu uğurda pazarlık dahi yapılabile-

[69] İngiliz Yüksek Komiserlik raporlarının Damat Ferit aleyhinde bulunması beklenemezse de, bu yan tutmanın, ayrıntılı olan raporlarda, anılarda ya da kişisel mektuplarda huy ve mizaç ayrılık ya da tuhaflıklarının yazılmasını önleyemeyeceği söylenebilir. Oysa İngiliz kaynaklarında böyle bilgilere pek rastlanmıyor. Ryan, anılarında, Damat Ferit'ten, "kültürlü ve büyük bir centilmen" diye söz ediyor. Andrew Ryan, *The Last of the Dragomans* (London, 1951), s. 127.

[70] Mehmet Cavit, *Cavit Beyin Notları*, 24/10/1918 (19/8/1945).

İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s. 1987-8; R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. I, s. 179-80. Vahdettin bunun acısını 1 Kasım'da Mondros'tan dönen heyeti kabul etmemekle çıkardı. L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 174.

[72] C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. I, s. 43.

cekti. Vahdettin'in talimatında ikinci bir madde de "bazı eyaletlere" verilecek özerkliğin yalnızca idari olması, siyasal olmaması için çalışılmasıydı.[3]

Osmanlı hükümetinin nasıl bir bırakışma yapmayı beklediği de ilginç bir konudur. Bu konu incelendiğinde, Osmanlı devlet adamlarının, nerdeyse Osmanlı halkı derecesinde olup bitenlerden ve dünyanın gerçek durumundan habersiz oldukları, ya da, daha kötüsü, bunlardan az çok haberli olmalarına rağmen kendilerini geniş ve pembe hayallere kaptırdıkları görülüyor. (Yalnız, olayların sonra aldığı biçim karşısında şöyle bir yorum da belki yapılabilir: Türk ulusu 1908'den sonra ve özellikle savaş içinde büyük bir hamleyle ulusal bilince ve olgunluğa erişmiş ve bu bilinçle, İtilaf Devletleri'yle az çok eşit olarak ilişki kurabileceğine inanmıştır. İtilaf Devletleri ise, Türk ulusunun ulaştığı bu ileri merhaleden habersiz oldukları için, ona köle işlemi yapmışlar; fakat acı deneyler sonucunda ne denli yanıldıklarını anlamışlardır.) Örneğin, Berlin Büyükelçisi Rifat Paşa, Wilson'dan Suriye'nin İngilizler tarafından boşaltılmasının istenmesini önermiş, hükümet de bunu ciddi ciddi görüşmüştür. Osmanlı hükümetini yanıltmış olabilecek bir şey de Townshend'in 17 Ekim günü İzzet Paşa ile görüştüğünde, barış esasları konusunda ileri sürdükleridir. Buna göre; 1) Türkiye, İngiltere ile dost olmak arzusunda olup onun himayesini istiyor ve, 2) padişahın egemenliği altında Irak, Suriye ve Kafkasya'nın özgür olmaları (Bavyera, Saksonya gibi), 3) İtilaf Devletleri'nin Suriye ve Irak'ı boşaltması öngörülüyordu. Buna karşılık, İzzet Paşa, İngiltere'nin Türkiye'yi koruması halinde hükümetin Çanakkale Boğazı'nı açmaya hazır olduğunu bildirmişti. Aynı gün Rauf Bey, kendilerince bırakışma koşullarını Townshend'e bildirdi. Bunlar, 1) İtilaf kuvvetlerinin işgal ettiği yerlerde yönetim özerkliğinin kabulü; 2) Türkiye'nin siyasal, mali, iktisadi bağımsızlığının saklı kalma-

A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 155. Gerçi Padişah'ın, siyasal özerklik tanımak zorunda kalmırsa bağımsızlığın daha "ehven" olacağı yolunda bir talimatı daha vardı; ama, Bayur'un da belirttiği gibi, bunun tam anlamını çıkarmak zordur. (C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. I, s. 740.)

sı; 3) şimdiki bunalımı önlemek üzere, gerektiğinde Türkiye'ye mali yardım yapılması; 4) bu esaslara göre barışın yapılması için İngiliz dostluğunun ve "azami müzaheretinin" sağlanmasıydı. Bu şartlar gerçekte, "olabilecek dünyaların en iyisini" sağlıyordu. Md. 1 ile imparatorluk, md. 2 ile Cihan Savaşı'nda kazanılan bağımsızlık (hatta, mali bağımsızlık da söz konusu edildiğine göre, bunun da ötesi), md. 3 ile "bu devlet istikrarsız yaşayamaz" ilkesine uygun olarak, borçlanma kaynakları, md. 4 ile dünyanın en güçlü imparatorluğunun destek ve yardımı sağlanmış oluyordu. Oysa Kurtuluş Savaşı'nın kanları, md. 1'in kapsamı dışındaki Türk anayurdu ve bir tek md. 2 uğrunda akacaktı.

Hükümetin Mondros'a giden heyete verdiği talimat ise 8 maddelikti. Md. 1'e göre bırakışma süresince Boğazlar İtilaf'ın savaş ve ticaret gemilerine açık olacak, fakat Yunan savaş gemileri giremeyecek, istihkâmlar Osmanlı askerinin elinde kalacak, "şiddetli ısrar" olursa belirli sayıda denetimci İngiliz subayları, barış olduğunda Boğazlar'dan ayrılmak şartıyla, buralarda bulunabilecek ve savaş gemileri iki boğaz arasında iki günden fazla kalmayacaklardı. Askerin barış zamanındaki sayıyı aşmayacak ölçüde terhisi kabul olunacaktı (md. 2). Bırakışma sınırları aşılmayacak (md. 3) ve asayiş ile güvenliği sağlamak Osmanlı hükümetine ait olduğu gibi, yönetime karışılmayacak, ülkenin herhangi bir noktasına asker çıkarılmayacak (md. 4), Karadeniz'de Almanların "avdet taarruzlarına" ve denizyollarını tehdit etmelerine karşı savunma Osmanlılara ait olacak, İngilizler bu savunmayı ancak teftiş edebileceklerdi (md. 5). Md. 6'ya göre, bırakışmadan sonra ticaret ve gemi serbestisinin "mutlak" olarak kabul edildiği, ithalatın hızlandırılacağı müjdelenecek, buna karşılık para yardımı istenecekti (md. 7). Md. 8'e göre "namus-u milliyi" incitecek istekler reddolunacaktı. Buna göre, Almanya ve Avusturya-Macaristan resmi kişilerinin ülkeden ayrılması için en az iki ay süre verilecek, bu uyruklardaki özel kişilerin geri gönderilmesi ise kabul olunmayacaktı; çünkü Almanya ve Avusturya-Macaristan'da, çoğu öğrenci olan, bel-

ki 15-20 bini geçen Osmanlı uyruklular vardı. Bunların "şu sırada" dönmeleri kesinlikle kabil değildi."[74]

Bu son madde, Osmanlı hükümetinin 1943'te İtalya'nın yaptığı gibi eski müttefiklerine karşı savaş ilan etmek gibi bir hava içinde olmadığını gösterir. (3 Eylül 1943'te Cezayir'de bırakışmayı imzalayan Badoglio hükümeti, 13 Ekim'de Almanya'ya savaş ilan etti ve bir ölçüde bu sayede, İtalyan barış antlaşmasının hükümleri çok hafif tutuldu.) Oysa Rauf Bey'in İngiltere'den sağlamak istediği "dostluk ve azami müzaharetin" bir karşılığı olabilirdi bu. Nitekim Rauf Bey'in Townshend'e, Almanların, Türkiye'de iç savaş kışkırtıp asker ve gemileriyle egemen olmak istediklerini, hükümetin buna karşı Karadeniz Boğazı'nı onlara kapamak için gizli tedbirler düşündüğünü söylemesi, İngiliz'e, Babıâli'nin "her an" İngiliz donanmasının yardımını isteyebileceği izlenimini vermişti; ayrıca Rauf Bey, Suriye cephesindeki Osmanlı ordusunun durumunu olduğundan daha kötü göstermişti kendisine.[75] Fakat Osmanlı Devleti'nin Almanya'ya karşı savaş durumuna girip girmeyeceği konusu pek kuramsaldır; çünkü zaten bırakışmaya talip olmuş olan Almanya, Mondros'un imzalanmasından pek az bir zaman sonra, donanmada ayaklanmalar ve Bavyera'da ihtilallerden sonra, savaşı daha fazla sürdüremeden, 8 Kasım'da bırakışmayı imzalayacaktı.

Bırakışma konusunda, İngilizlerin tutumu neydi? Bir kez, Osmanlı Devleti ile yapılacak bırakışmada, İtilaf Devletleri'ni temsilen yalnız kendilerinin hazır bulunmasını sağlayarak, Irak ve Suriye'deki askeri üstünlüklerinin sonucu olan nüfuzlarını manevi bakımdan da pekiştirmek ve bütünlemek istiyorlardı. Bu uğurda birçok manevra çevirmişler ve istediklerini elde etmişlerdi. Fransa, bırakışma görüşmelerinde hiç de-

Ali Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi* (Ankara, 1948) s. 32-3. Bayur, "... Orbay anılarında bu yönergeleri yazmaz," diyor. Bunu anlamak zor değil; zira ortaya çıkan bırakışma yönergelere hiç uymuyordu. Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, s. 741.

Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, s. 724-5 (Townshend, s. 487-8).

ğilse hazır bulunmak için bütün çabalarına rağmen, Bayur'un deyimiyle, hiçe sayılmış ve oyuna getirilmiştir."[76] Mütareke dönemi boyunca İstanbul siyasetinde başta padişah, hükümetlerin çoğu ve Hürriyet ve İtilaf, az çok İngilizci ve buna karşıt bazı çevreler Amerikancı olduğu halde, hiçbir zaman etkili bir "Fransızcı" çevre çıkmamıştır. Oysa Fransız sermayesi Osmanlı ülkesindeki yatırımların çoğunluğunu oluşturuyordu. Şüphesiz, bu olayda, Osmanlı ordusunun karşısına İngiliz ordularının çıkarılması, Çanakkale Savaşı'nda ve Mondros'ta İngilizlerle karşı karşıya kalınmasının bir payı vardır.

Bırakışmanın şartları War Office ve Admiralty tarafından saptanıp, 3 Ekim'de kabine önüne geldi. Bundan Versailles'da 6-8 Ekim arasında görüşülüp, 22 Ekim'de İngiliz kabinesi tarafından Amiral Calthorpe'a gönderildi. Bırakışma şartlarıyla birlikte gönderilen yazıda, özellikle Fransız ve İtalyanları tatmin etmek için, bütün maddelerin kabul ettirilmesi yolunda çaba gösterilmesi istendikten sonra, şöyle deniyordu: "Fakat kanımızca ilk dört şart o denli üstün önemdedir ve tam olarak uygulandığında bizi ister istemez duruma öyle egemen kılacaktır ki, kalan bütün diğerleri ya da herhangi biri üzerinde ısrar etmek, hatta kalan yirmi maddeden belirli birini ileri sürmek, sizce, hayati dört maddeyi derhal elde etmekteki başarımızı tehlikeye sokabilecekse; bunları elde etmeyi ve çabuk elde etmeyi böyle bir tehlikeye sokmak istemiyoruz."[77] İlk göze çarpan husus, gösterilen aceledir. Bunun nedeni şudur: İtilaf Devletleri ve özellikle İngiltere, 1918 sonbaharında batı cephesinde sonucun elde edilemeyeceği ve savaşın 1919 ortalarına doğru devam edeceği görüşündedirler. Bir an önce sonuca ulaşabilmek için, kış bastırmadan Bo-

[76] Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, s. 728-30. Bu, ve benzer olaylar, Fransızlarda büyük bir hınçlanmaya ve sonra, Fransızların TBMM hükümetini desteklemesine yol açmıştır.

[77] Gwynne Dyer, "The Turkish Armistice of 1918: 2-A Lost Opportunity: The Armistice Negotiations of Mondros," *Middle Eastern Studies*, c. VIII, Ekim 1972, no. 3, s. 323.

ğazlar ve Karadeniz yoluyla merkez devletleri doğudan da sıkıştırmak istemektedir."[8] İtilaf Devletleri'ni duruma egemen kılacak olan ilk dört maddeye gelince, bunların ilk üç maddesi Boğazlar'ın bu devletlere açılması ile ilgilidir. İtilaf savaş esirleri ve Ermeni esir ve mahpuslarıyla ilgili 4. maddenin önemi, İngiliz iç siyaseti açısındandır. Demek ki, İngiltere için, Boğazlar'ın anahtarı, Osmanlı Devleti'nin anahtarıdır. Gerçekten de öyle, çünkü Karadeniz Boğazı Osmanlı başkentinin orta yerinden geçiyordu. Daha baştan, bırakışma şartları Londra'da tartışılırken gerekirse Türklerin Kafkasya, Kuzeybatı İran, İskenderun, Musul gibi yerleri boşaltmasını sağlayacak gücün, İstanbul önüne gelecek İngiliz donanmasının topları olacağı hesaplanmıştı."[9] Osmanlı murahhaslarına verilen talimatta, bu durumu karşılamak için, boğaz istihkâmlarının Türk askerinin elinde olması, savaş gemilerinin iki boğaz arasında iki günden çok kalmaması, hiçbir yere asker çıkarılmaması, bırakışma sınırlarının aşılmaması, yönetime karışılmaması öngörülüyordu. Hükümet, "Boğazlar'ı açmayacağız" diyemiyordu; çünkü karşı yanın en çok istediği şey olarak buna razı olmadan bırakışma yapamayacağını biliyordu. Talimattaki çözüm, "Evimin içinden kaç kişi olursan ol geçebilirsin; ama evimde kalamazsın ve anahtarlar bende kalacak" anlamındaydı. Padişah ulusçu olsaydı bile, ancak nazari olarak bu bir çözüm sayılabilirdi. Hele İtilaf Devletleri bırakışmayı çiğnemekte hiçbir sakınca görmeyeceklerine göre, muhtemelen yine aynı noktaya varılacaktı. Yalnız, bırakışmanın bozulması daha açık olacak; tavırlar daha önce kesinleşecekti. Mondros'ta imzalanan bırakışma ile hükümet bağımsızlığının gerçekten korunabilmesi için, hükümetin padişahı, Vükela Meclisi ve Umumi Meclisi ile Anadolu içine, Boğazlar ve Marmara'daki topların menzili dışına çıkması gerekir-

Bayur, bırakışma konusundaki acelenin Beyazlar'a yardım isteğinden ileri geldiğini yazıyorsa da, İtilafçıların ilk amacının Almanları savaş dışına itmek olduğu söylenebilir. Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, s. 758.

A.e., s. 324 (25, 26 Ekim kabine toplantılarında Balfour ve Lloyd George'un görüşleri.)

di.[80] Gerçi bu bırakışmada yönetime karışılacağı, İstanbul'un işgal edileceği yoktur; ama müttefiklerin güvenliğini tehdit eden bir durumda –herhalde bundan daha lastikli bir hüküm zor bulunurdu– işgal hakkı veren 7. madde vardı ki, pek "namuslu" olmak isteyen İtilafçılar, her zaman yaptıkları gibi, azınlıklar eliyle bir asayişsizlik sahneye koyarak işi "kitaba" uydurabilirlerdi. Mütareke boyunca, İzmir'de bile, böyle bir senaryoya başvurmamış olmaları, buna muktedir olamadıkları ya da buna başvurmaktan çekindikleri için değil, böyle bir şeye zahmet ve "tenezzül" etmemek derecesine varan küstahlıklarından ileri geliyordu.

Sonuç olarak nasıl bir değerlendirme yapılabilir? Şunu bir kez gözden kaçırmamak gerekir ki, I. Cihan Savaşı sonundaki bırakışmalar, yenilen yanın, barış şartlarını beğenmese de, ya da yenenler bırakışmayı bozsalar da, yeniden savaşa girişmek olanağını kaldırıcı nitelikteydi. Örneğin, Almanya ile yapılan bırakışmada, Almanya'nın 5 bin lokomotif, 5 bin kamyon, 150 bin yük vagonu, 5 bin top, 25 bin makineli tüfek, savaş gemileri, uçaklar vb. teslimi koşulu vardı. Mondros'ta ise, ordunun, asayiş ve sınırlarının korunması için gereken sayının dışında, bütün askerlerinin derhal terhisi ve terhis edilen askerin silah ve gereçlerinin müttefiklerin emrinde bulundurulması (md. 5, 20) öngörülmüştü. Ayrıca savaş gemilerinin teslimi, demiryollarının denetimi vb. gibi maddeler de vardı. Demek ki bu bırakışmalar teslim belgeleri niteliğindedir ve müeyyidesi de yoktur, ya da yenenlerin "namus"larıdır. Bunun ise bir güvence sayılamayacağı ortadadır. Fakat bu böyledir diye de, Türkiye'nin elini kolunu bağlayan hükümlere hemen zarı oluvermek de mazur gösterilemez. Dyer'a göre Rauf Bey'in müttefiklerin Boğazlar'dan bir an önce geçmesinin ne denli can alıcı bir husus olduğunu bilmesi ve ona göre görüşmeleri yürütmesi gerekirdi. Hiç değilse, Calthorpe'un ilk dört maddeye verdiği önemden, diğer maddelerde geniş pazarlık olanakları ol-

[80] Bayur, hükümetin nasıl davranması gerektiğim tarif ederken, bunu da öne sürüyor. Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, s. 773.

duğunu anlamalıydı.[81] Bayur'a göre, bırakışma görüşmelerinin resmi ve iki yanca imzalanmış bir tutanağının olmaması, bir de bütün maddelerin hep birlikte sunulması yerine birer birer sunulup tartışılması affedilmez yanlışlardandır.[82] Rauf Orbay'ın her bakımdan çok ürkütücü olan affedilmez bir saflığı da, Calthorpe'un bırakışma imzalandığı gün verdiği gizli mektuba bel bağlamasıdır. Amiral, bu mektubunda, Boğazlar'daki istihkâmların işgalinde yalnız İngiliz ve Fransız askerlerinin kullanılacağını söylemeye yetkili olduğunu açıklıyordu. Bunun dışında, Rauf Bey'in bazı taleplerini İngiliz hükümetine ilettiğini ya da tavsiye ettiğini belirtiyordu. Bunlar, "çok küçük sayıda" Türk askerlerinin boğaz istihkâmlarında kalması, hiçbir Yunan askerinin "bugünkü şartlar altında" İstanbul ya da İzmir'e girmemesi, Türk hükümetinin, düzeni ve müttefik kişi ve çıkarları korumakta acze düşmesi "gibi mücbir ve belirli sebepler tahakkuk etmedikçe" İstanbul'un işgalinin söz konusu olmamasıydı. Birinci madde dışında, amiralin söylediklerinin, değil yalnız hukuki, hiçbir vicdani bağlayıcılığı da yoktu. İngiliz hükümeti bu istekleri reddetmekte tamamen serbest olduğu gibi, kabul ettiği taktirde de bu sefer müttefiklerin bunları reddetmesi yine her bakımdan ellerindeydi.

Rauf Orbay anılarında şöyle diyor, "... Kırım muharebesinden beri, İngiliz ve Fransızların yalnız ahitlerine değil, vaitlerine de sadık milletler oldukları hakkında milletimizde umumi bir kanaat vardı. Bu kanaate ben de iştirak ediyordum. (Ne yazık ki, bu fikir ve kanaatlerimizde yanılmıştık. Mütarekenin hemen ertesi günlerinde gördüğümüz hareket tarzları ile tamamıyla hayal kırıklığına uğradık. Rızaları ile kabul ettikleri şartlara, hiçbir makul sebep olmaksızın, riayet etmediler ve mütarekenameyi pervasızca ve mütemadiyen yırta yırta parçaladılar.)[83] Rauf Orbay'ı ya yetersiz ve yeteneksiz bir

Dyer, a.g.e., s. 323-5.

Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, s. 746-7.

R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. I, s. 273. Mütarekenin ertesi günü (1 Kasım) İngilizlerin Musul'un boşaltılmasını istemelerini, İzzet Paşa'nın "havsalası" almamıştı. C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. I, s. 91-4.

murahhas, ya da aşırı bir İngiliz hayranlığından akıl ve dirayeti az çok uyuşmuş bir kimse olarak kabul etmek gerekir. Rauf Bey'in tutumunun altında bir de şöyle bir muhakeme yatıyordu herhalde: İngilizlerin göstermiş olduğu düşmanlıkların ve Osmanlı Devleti'nin Almanya yanında savaşa girmiş olmasının nedeni Rusya'dır. Oysa Rusya, yaptığı ihtilalle yalnız İngiltere'nin müttefiki olmaktan çıkmadı, can düşmanı oldu. Bu durumda İngiltere yine Türkiye'nin dostu olacaktır. Bu muhakeme tarzı, Türk'ün İngiliz'le boğaz boğaza savaştığı koca bir cihan savaşını unutuyor ve İngiliz emperyalizmini anlamıyordu. Ancak Türkiye kendini ezdirmeyeceğini tanıtladıktan sonradır ki, İngiltere Türkiye'yi bir müttefik olarak düşünebilmiştir.

Türk heyeti, Mondros'tan döndükten sonra, basının karşısına son derecede iyimser bazı yorumlarla çıktı. Rauf Bey'e göre, devletin bağımsızlığı ve saltanatın hukuku "tamamıyla" kurtarılmıştı. Ortaya çıkan bırakışma umduklarından çok daha iyi olmuştu ve yenenle yenilen arasında yapılmış bir bırakışma değil, "belki" eşit iki güç arasında çarpışmalara ara veren bir antlaşma niteliğindeydi. Gazete muhabiri kendisine neden bu denli sevinçli olduğunu sorduğunda, iki noktayı belirtmiş Rauf Bey. Kendisi, İngilizlerin Türklüğün yok edilmesi amacını gütmeyeceklerini anlamıştı ve ayrıca, sanıldığının tersine, ülkenin işgal edilmeyeceğini anlamıştı, öyle ki, "İstanbul'umuza bir tek düşman askeri çıkmayacaktır."[84] Reşat Hikmet Bey de bırakışma maddelerini tek tek ele alıp aynı iyimser görüş açısını ortaya koymuş, İngilizlere ne denli çok taviz verdirildiğini açıklamıştı.[85] İzzet Paşa dahi, ordulara ve mülkiye örgütüne gönderilen 2 Kasım 1918 günlü bir genelgeyle, savaşta en ağır yenilgiye uğramış ve en yorgun olan Osmanlı Devleti'nin, yapılan öbür bırakışmalara göre daha hafifini

C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. I, s. 96-7'nin dipnotu. (*Yeni Gün* ve *Tasvir-i Efkâr*, 2/11/1334). *Minber* de şöyle diyordu: " Amiral Arthur Calthorpe umur-u dahiliyemize İngiltere hükümetinin zerre kadar ve luçhır suretle müdahale etmek fikrinde olmadığını kerratle temin etmiştir." (2/11/1334, 2).

[85] *Sabah*, 3/11/1334.

bağıtladığını müjdeliyor, azınlıkların gözetilmesini, asayişe dikkat edilmesini ve genel affın hazırlandığı o sıralarda asker kaçaklarının kovuşturulmamasını istiyordu.[86] İzzet Paşa, işe imparatorluk, yani yitirilen kilometrekare açısından baktığı için, yenilgi çok kesin ve ağırdı. Oysa Türk anayurdu açısından baksaydı, askeri yenilgilere rağmen henüz yitirilmiş bir şey yoktu ve yitirilenleri gözden çıkarıp, anayurttan yer yitirmemek konusunda duyarlı davranmak gerekiyordu. Birinci tutum İngilizlere yaranarak ve boyun eğerek, Suriye ve Irak'a dönmeyi öngörüyor, ikinci tutum ise, onlara taviz vermemeyi ve sıkı durmayı gerektiriyordu. Rauf Orbay'ın bırakışma sırasındaki davranışları, o sıralarda, sözü edilen imparatorluk görüşüne yatkın olduğuna işaret sayılabilir. Belki bunda Çerkes soylu oluşunun da etkisi vardı;[87] çünkü bilindiği gibi, Çerkesler saraya bağlılıklarıyla tanınmışlardı. İzzet Paşa'nın davranışlarını ise, Arnavut oluşundan çok, belki yaşının, yani bağlı olduğu kuşağın padişahlığa ve imparatorluk ilkesine başkaldırabilmeye ya da Türk ulusçuluğunu benimsemeye elverişli olmamasına bağlamak gerekir. Balkan Savaşı sonunda Arnavutluk prensi olmayı da, onun yüzünden Arnavutluk'a "fenalık" geleceği düşüncesiyle reddetmiş olmasını da yine bu biçimde değerlendirmek uygun olur. Harp Akademisi komutanlığından emekli Ali Fuat (Erden) Paşa'ya göre, "Eşraftan bir zatın oğlu olması, kendinde aristokratik bir zihniyet vücuda getirmiştir. Bu zihniyet, istiklal mücadelesi esnasında Anadolu'da kalmasında menfi bir tesir yapmıştır."[88]

Bırakışma yapıldıktan İngilizlerin nasıl bu antlaşmayı çiğneyerek Musul ve İskenderun'u işgalleri altına aldıkları, örneğin Bayar ve Bayur'un yapıtlarında enine boyuna anlatılmıştır.[89]

Takvim-i Vekayi, 3/11/1334, 3384. Bu arada İzzet Paşa'nın bir kısım bırakışma maddelerinin Meclis'ten gizlemek istemesi, ona gölge düşüren bir olaydır. Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, s. 758 (Cavit Bey Günlüğü, 30 Ekim).

S. Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 146.

İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s. 2020.

C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. I, s. 91-107; C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. I, 759-73; Y.H. Bayur, *Atatürk*, s. 180-8. İngiliz hükümetinin bırakışma- ▷

Bunun gibi göze çarpan bir olay da, 21 Ekim'de İzzet Paşa'nın Vükela Meclisi önüne getirdiği Mustafa Kemal'e ait bir teldir. Onda, Emir Faysal'ın Suriye Valisi Tahsin (Özer)'e yaptığı bir öneri bildirilmektedir; şöyle ki, Suriye'nin bağımsızlığı karşılığında bırakışma yapılacak ve orada bir Osmanlı Naibüssultanı bulundurulacaktı. Rauf Orbay'ın verdiği bilgiye göre, Mustafa Kemal, Suriye'yi Araplara bırakmaktan başka çare olmadığı için, Ordu Komutanı Mersinli Cemal Paşa'yı bu yolda görüşmeler için görevlendirdiğini de söylüyormuş. Sadrazam, bu tele verdiği cevapta, hükümetin izni olmadan bu gibi girişimlerde bulunulmamasını istemiş.[90] Bu örneklerden, hemen yukarıda anılan iki değişik tutum çok güzel belirmektedir. Biri İzzet Paşa'nın imparatorluk tutumu, diğeri ise Mustafa Kemal'in son derece soğukkanlı ve hesaplı ulusal tutumudur. Aslında Mustafa Kemal'in İzzet Paşa'ya çektiği 8 Kasım günlü tel, kendisinin, hatta belki imparatorluk görüşünden hareketle o tarihte İngilizlerle ittifak etmeye itirazı olmadığını gösteriyor; yeter ki, bunun "ciddiyet ve samimiyetine" güvenilebilsin. Böyle bir gizli ittifak, ya da bu yönde bir "ihtimal-i kavi" varsa, Mustafa Kemal görüşlerini yeniden gözden geçirmeye hazırdır. Oysa böyle bir olay yoktur – ancak Saray ve muhalefet fırkalarının tamamen tek yanlı olan, fakat büyük inatla sarıldıkları umutları vardır. Gerçi çok sonra İngilizler Saray'la gizli bir antlaşma yapacaklardır; ne var ki –göreceğimiz gibi– bunun ne ölçüde "ciddi ve samimi" olduğu ve daha önemlisi, ne ölçüde Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını koruduğu çok tartışma götürür.

◁ yı açıkça çiğneme yoluna girmesi, ilkönceleri Calthorpe'un dahı "aklının almadığı" bir olay olmuş, 4, 6, 7 Kasım'da Musul, İskenderun ve İstanbul'un işgalini merkeze itiraz konusu yapmıştı. Dyer, a.g.e., s. 338'in dipnotu, 81.

[90] R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. I, s. 189-90; Y.H. Bayur, *Atatürk*, 147; Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 21/10/1918 (18/8/1945).

8. İTİLAF DEVLETLERİ İSTANBUL'DA: VAHDETTİN ONLARA GÖRE KABİNE İSTİYOR

7 Kasım'da dört İngiliz subayından kurulu bir heyet (Albay Murphy, Binbaşı Chilton, Yüzbaşı Hoylet?, Teğmen Dveyk?) Basra torpidosuyla İstanbul'a geldi. Bunları memurlar ve "Yaşasın İtilaf!" diye bağıran bir kalabalık karşıladı. Hükümet, gelenler için Pera ve Tokatlıyan otellerinde seksen oda kiralamış bulunuyordu. Bu sırada Çanakkale'de mayınlar taranıyor ve İngiliz askerleri Çanakkale'ye çıkmış bulunuyorlardı. Ertesi gün, Murphy'nin bir demeci *Sabah* gazetesinde, "Aramızda Artık İhtilaf Kalmamıştır – İtilaf Filosu Türk Milletini Selamlayacak – Ordumuz Hakkındaki Takdirat – Biz Türklerle Dost Kalmak İstiyoruz" başlıklarıyla sunuluyordu.[91] İşte böyle bir ortamda, İttihat ve Terakki'nin "artçı kabinesi" Vahdettin'in gözüne fazla batmaya başladı – özellikle bu kabinedeki İttihat ve Terakkili ya da İttihat ve Terakki'ye yakın nazırlar. Zaten 1/2 Kasım gecesi İttihat ve Terakki önderlerinin kaçmasıyla, daha doğrusu, bırakışmanın imzasıyla,[92] İttihat ve Terakki'den bir korku da kalmadığına göre, İtilaf'ı "tertemiz" yani her türlü İttihat ve Terakki "lekesinden" arınmış olarak karşılamak mümkündü. Zaten İtilaf karşısında duyulan korku ya da çekinme ve hatta ona yaranma arzusu, böyle bir tedbiri gerekli kılıyordu; çünkü Osmanlı Devleti'nin ve Osmanlı hanedanının alın yazısını İtilaf belirleyecekti. Böyle bir İtilaf'a yaranma siyaseti ise, ister istemez, yalnız İttihatçıları değil, bütün ulusçuları saraydan soğutacak ve onu, Meclisin feshi gibi olaylarda bunlarda karşı karşıya getirecekti. Ne var ki, bu siyasetin başarısı için Paris Konferansı'nın Vahdettin'in bu uysallığını ödüllendirerek, yumuşak bir antlaşma ortaya koyması gerekirdi. Oysa –Vah-

Sabah, 8, 9/11/1334, 10407-8. 8 Kasım'da Musul hükümet konağına İngiliz bayrağı çekildi. 9 Kasım'da Fransız ve İngiliz denizcileri İskenderun'daydılar. Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi* (Ankara, 1970), 3; *The Times*, 12/11/1918.

Daha bırakışmanın ertesi günü, Beyoğlu'nu Osmanlı olmayan türlü türlü bayraklar kaplamıştı. Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, s. 774.

dettin ve hanedan için ne yazık– öyle olmadı; ortaya bir Sévres çıktı. O zaman da Vahdettin'in tutunacak bir dalı kalmadı.

5 Kasım'da Vahdettin harekete geçti. İzzet Paşa hasta olduğundan, Evkaf Nazırı Abdurrahman Şeref'i çağırıp İttihat ve Terakki önderlerinin "ve birçok mücrimlerin" kaçması dolayısıyla gazetelerin hükümete yönelttikleri saldırılardan ve aldığı imzalı ve imzasız mektuplarda kabine ve özellikle onun İttihat ve Terakki üyeleri aleyhinde yazılanlardan söz etti ve buna sadrazam tarafından bir çare bulunarak ertesi günü arzını istedi. İzzet Paşa, buna karşılık, Hayri Efendi ve Cavit Bey'in zaten istifa ettiklerini, Fethi Bey'in ise İttihat ve Terakkili olmayıp ayrıca Meclis'teki bir fırkanın reisi olduğu için kabineden ayrılmasına gerek olmadığı yolunda bir haber gönderdi.[93] Vahdettin çözümü kabul etti. Fakat iki gün sonra, Murphy heyeti İstanbul'a gelince, Vahdettin sabırsızlanmış olmalı ki, bu sefer Ahmet Rıza'yı çağırarak, "Ecnebiler yanımıza gelecekler," diye Cavit Bey ve Hayri Efendi'nin çekilmesini, çekilmezlerse kabinenin istifa etmesini istedi. İkinci şıkta İzzet Paşa'yı yeniden sadarete getireceğine söz veriyordu.[94] İzzet Paşa'nın iddiasına göre Ahmet Rıza, Fethi Bey'in ve hatta daha başkalarının da çıkarılması gerektiğini öne sürmüş. (İstifanamede, Abdurrahman Şeref'le iletilmiş olan padişah iradesinin "teşmil-i ahkâmı"ndan söz edilebildiğine göre, bu doğru olsa gerektir. Hatta bir kaynağa göre, bu sefer Padişah önceki iradesine bir de 48 saatlik mühlet ekleyerek sanki bir ültimatoma dönüştürmüştü bunu.[95] İzzet Paşa bunun üzerine kızdı ve cumartesi günü saraya gelip sonucu bildireceğini söyledi. Fakat Vahdettin'in telaş derecesini anlamalı ki, aynı

Kabinenin istifası üzerine İzzet Paşa anıları: İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s. 1989-93, İzzet Paşa, Abdurrahman Şeref'in 6 Kasım Salı günü çağırıldığını yazıyorsa da Salı, ayın 5'iydi. Şeref, Hayri ve Cavit beylerle birlikte Fethi Bey'in de istenmediğini tahmin ettiğini söylemişti.

[94] Ahmet Rıza, a.g.e., 16/2/1950; İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s. 2008.

[95] A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, 8/11/1918 (27/9/1945).

günün gecesi, Ahmet Rıza Saray'ın hemen bir sonuç alınması konusundaki ısrarını bildirmek üzere yeniden geldi. İzzet Paşa, ertesi gün (cuma) cevabını sunacağını bildirdi. Aynı gece Rauf ve Fethi beyler; Ahmet Rıza ile Âyan'da görüştüler. Muhtemelen Ahmet Rıza'nın densizliği yüzünden iş, padişahın kabine değişikliği konusunda yetkisi olup olmadığı noktasına gelip dayanmıştı. Ahmet Rıza'ya göre, padişahın değil böyle özel olarak, resmen dahi kabinede değişiklik yapmaya hakkı vardı. Gerçi Kanun-u Esasi'nin 7. maddesine göre padişahın hakları arasında, "... icabında vükelanın alel usul azl ve tebdili ..." vardı, ama örneğin, " harp ilanı ...", "meskûbat darbı...", "... nizamnameler tanzimi ..." yetkileri gibi, meşrutiyet düzeninde bunun tek başına, resen padişahın girişimiyle kullanılması söz konusu olamazdı; olsa olsa parlamento önünde sorumlu olan kabinenin önerisinin onaylanması söz konusu olabilirdi.[96] Ahmet Rıza gibi bir kimsenin, hem de 1909 Kanun-u Esasi değişikliğine, 1909'dan sonra süregelmiş uygulamaya ve basit parlamenter mantığa rağmen böyle bir şeyi öne sürmesi, kendisinin ne denli sarayın bir adamı haline geldiğini gösterir. Herhalde şunu da gösterir: Bu denli kaba ve yanlış bir biçimde geçmişiyle ve daha önemlisi, çağıyla ters düşmeye razı olan bir insan pek de zeki ya da uzak görüşlü sayılamazdı.

Ayın 8'i, Cuma günkü Vükela toplantısında, İzzet Paşa, böyle zor karşısında hiçbir arkadaşından ayrılmayacağını ve istifaya karar verdiğini bildirdi ve kabine de bu görüşe katıldı. Görüşmeler sırasında Saray, "belki üç-dört defa" İzzet Paşa'nın vaat ettiği cevabın ne zaman geleceğini sordu: O gece istifaname kaleme alınarak saraya Nabi Bey tarafından götürüldü. Bunda, ne denli zor koşullar altında görev başına gelinip "binnisbe" uygun bir bırakışma yapılmış olduğu, asayişin

Örneğin bkz.: Okandan, a.g.e., s. 337; Mümtaz Soysal, *Anayasaya Giriş* (Ankara, 1959), s. 64. Fethi ve Rauf beyler, Ahmet Rıza'nın Türkgeldi ise Vahdettm'in 7. maddedeki "alelusul" sözüne dikkatlerini çekmişler. Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 8/11/1918 (28/8/1945); A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 159-60.

ve ulusal birliğin sağlanmasındaki başarı belirtildikten sonra, şu cümle yer alıyordu: "Zatı hümayunları ile heyeti hükümet arasında hadis olmuş hiçbir ihtilaf-ı esasi mevcut değilken kabine reisine teveccüh eden mesuliyetin birtakım kuyud ve şurut ile tahdid ve takyidini, riayet-i ahkâmına kasem etmiş olduğumuz Kanun-u Esasi ile kabil-i telif görmemekteyiz." Padişah Nabi Bey'i kabul etmedi. Gönderdiği cevapta, tek tek kabine üyelerine güveni olduğunu, fakat Kanun-u Esasi'nin verdiği bir hakkı kullanmak istemeyip, "hayırhahane ihtar ve nasihat" etmek istemiş olduğunu belirtiyor, bunun böyle kanuna aykırı sayılmasına teessüf ediyor ve bu yüzden istifayı kabule "mecbur" olduğunu, bu isnatları aynen iade ettiğini bildiriyordu.

Ahmet Rıza anayasayı öyle yorumladıktan sonra, padişahın aynı yorumu benimsemesi olağandı. Padişah'ın gösterdiği duyarlık ise yerindeydi; çünkü istifanameden alman yukarıdaki cümlenin pek az örtülü biçimde padişahı Kanun-u Esasi'yi sakatlamakla suçladığı ortadaydı. Metin ise, başta Cavit Bey olmak üzere, Abdurrahman Şeref ve Reşit Âkif Paşa tarafından hazırlanmıştı. İzzet Paşa o denli padişah bendesidir ki, yıllar sonra Cumhuriyet döneminde, istifanameye böyle bir anlam verilmek istenmediğini, böyle bir yorumu Vahdettin'e telkin edenin Ahmet Rıza olduğunu –suçlarcasına– öne sürüyor.[97] Bu da gösterir ki, Milli Mücadele'yi yapacak olan komutanlarla kendisi arasında, mektepli olmak ve bazı savaşlarda bunlardan bazılarıyla birlikte çalışmış olmak dışında pek az ortak yön vardır – hele özellikle ideoloji düzeyinde. Nitekim sadaretten ayrıldıktan birkaç gün sonra padişahı ziyaret ettiğin-

İzzet Paşa'nın metinden böyle bir anlam çıkaramaması herhalde çok zeki olmadığını gösterir. Nitekim padişah, İzzet Paşa'nın "sadık" olduğunu kabul ettikten sonra Mebusan Reisi Halil Bey'e, " Ben onu bilirim; o kendisi yürümez, onu yürütürler," demiş. Halil Menteşe, "Hatıralar," *Cumhuriyet*, 30/11/1946. Cavit Bey'in günlüğünden de, onun çok zeki olmadığı, heyecanlı, hiddetli ve iradesiz olduğu çıkıyor. Cavit Bey Kanun u Esası ile ilgili maddeye özellikle dikkati çektiğini ve kararın oybirliğiyle alındığını belirtiyor. Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 8/11/1918 (28/8/1945).

de ona "teminatı sadakatkâranede" bulunduğunu öğreniyoruz ve kendisi açık yüreklilikle, "ve zan ederim ki bu vaidde hânis olmadım" diye ekliyor.[98]

Vahdettin, istifanamedeki suçlamanın altında kalmak istemedi. Yazdığı sert cevaptan sonra ikinci bir "darbe" olmak üzere Âyan'ın, davranışının yasaya uygunluğunu incelemesini buyurdu. 10 Kasım'da gizli ve olağanüstü bir toplantı yapan Âyan, Damat Ferit Paşa ve Ahmet Rıza'nın suçlamalarına rağmen İzzet Paşa'nın kendisini ve kabinesini savunmak konusundaki isteksizliği karşısında, padişahın kabineye tavsiyede bulunmasının karışma olmadığına karar verdi.[99] Oysa İzzet Paşa isteseydi, Padişah'ın kendisini nasıl sıkboğaz ettiğini, hele vekillerin azil ve değiştirilmeleri konusundaki görüşlerini anlatarak, onu zor duruma sokabilir, böylece "darbe," Kanun-u Esasi'den habersiz Saray'a karşı olmuş olurdu. Aslında kendisinin itiraf ettiği üzere, Âyan'a hiç gitmemesi gerekirdi; çünkü Âyan, hükümete sorgu sual yöneltmek hakkına sahip değildir. Nitekim basın da, Vahdettin'in kabineye karşı darbe diye nitelediği olayı, Meşrutiyet'e darbe olarak değerlendirdi.[100]

Bu sırada (10 Kasım) Mebusan Reisi Halil Bey, başmabeyinci aracılığıyla, hükümet bunalımı olunca yalnız Âyan reisiyle değil Mebusan reisiyle de istişare edilmesi gerektiğini söyletti ve bunun üzerine saraya çağrıldı. Vahdettin, Âyan reisiyle neden temasta olduğunu açıkladıktan sonra, Kanun-u Esasi'ye göre istişare etmek zorunda olmadığını söylemekte kusur etmedi. Halil Bey, bunun üzerine, yazılı olmasa da yapılanın parlamenter düzenin bir gereği olduğunu anlattı. Ondan sonra Vah-

[98] Başmabeyinci, saraydaki bu görüşme üzerine eğlenceli bilgiler veriyor. L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 188-9.

[99] A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 162; L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 182; Ahmet Rıza, a.g.e., 16/2/1950. Simavi, İzzet Paşa'nın padişahı "sıyanet" için böyle yaptığını söylüyor. Ahmet Rıza'ya göre, Abdurrahman Şeref suçu, "yanlış anladım ve anlattım" biçiminde kendisi yüklenmek istemiş, ama o yanaşmamış. Sonuç olarak suçu –yersiz ve aşırı alınganlık sonucu padişaha isnatta bulunmak– İzzet Paşa yüklenmiş oluyordu.

[100] C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. IV, s. 1352.

dettin'in İzzet Paşa aleyhinde "çarşaf gibi" kâğıtlar (jurnal? Rapor? Şikâyetname?) aldığını söylemesi üzerine, Halil Bey, belki Mebusan için de böyle kâğıtlar aldığını, oysa bu Meclis dağıtılırsa yenisinin toplanamayacağını, Barış Konferansı'na milli murahhaslar olmadan gitmenin sakıncalı olduğunu anlattı.[101]

Sonuç olarak şu denebilir ki, Ahmet Rıza padişahının ısrarlı isteklerini daha yumuşak bir biçimde sunsaydı, İzzet Paşa, iyi bir "bende" olarak, muhtemelen dırıltı çıkarmadan istenileni yapardı. İzzet Paşa, İngilizlerin karşısında da hiçbir direnç göstermediği için, belki kısa bir süre daha barınabilirdi.[102] Ne var ki, Paşa, ne ölçüde "sadık" olursa olsun, mektepli bir asker paşası ve biraz da iradesiz bir insan olarak, ordunun, dolayısıyla ulusçu, hatta İttihat ve Terakkici çevrelerin telkinlerine açık bir adamdı. Bundan ötürü Vahdettin için tehlikeliydi ve gitmesi daha uygun olurdu. Nitekim Vahdettin, İzzet Paşa kabinesinin uzun ömürlü olmayacağını daha o kabine kurulurken öngörmüş ve herhalde öyle olmasını da istemişti. Talât Paşa'dan sonra sadareti Tevfik Paşa'ya vermek istemesi ve İzzet Paşa hükümeti düşünce o görevi yine Tevfik Paşa'ya önermesi de, İzzet Paşa'nın sadrazamlığına istemeyerek katlandığını gösterir.

Acaba bu iş kurcalandığında, Vahdettin, hükümeti muhakkak düşürmeyi amaçlamış mıydı? Muhtemelen hayır; çünkü bunalımın çıkıp çıkmaması İzzet Paşa'nın göstereceği tepkiye bağlıydı. Ama şüphesiz ki, Vahdettin, hükümetin istifa etmesine sevinmiş ve girişiminin böyle bir sonuç verebileceğini de hesaplamıştı. Nitekim başkâtibine, İzzet Paşa'ya gönderdiği iradeleri, anayasaya aykırılık iddiası öne sürülebileceğini hesaplayarak, Şeref ve Rıza beyler gibi iki âyan aracılığıyla göndermeye dikkat ettiğini söyledi.[103]

Menteşe, a.g.e., L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 183-4.

Nitekim padişah olunca, Vahdettin, İzzet Paşa'yı yaver-i ekrem yapmakta bir sakınca görmemişti. Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, s. 353.

[103] A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 1623. Mehmet Cavit, Tevfik Paşa hükümetinin hemen ilan edilmemesini, kendilerini atıp hükümeti yine İzzet Paşa'ya kurdurmak düşüncesine bağlıyor. Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 120/11/1918 (1/9/1945).

İzzet Paşa, ulusçu olmadığı, bir bende olduğu için padişahın tutumu karşısında –hele uzun sürede– istifa etmekten başka bir davranış sergileyemezdi. Fakat Mustafa Kemal'in de belirtmiş olduğu gibi, Paşa'nın işbaşında kalması yurt çıkarlarına daha uygun olurdu; çünkü hem daha bende, daha İngilizci kimselerin işbaşına gelmesini önlemiş olur, hem de bu kişilerin tersine, birtakım ulusçu telkinlere bir ölçüde uyabilirdi – vekiller heyetinin ısrarları karşısında Damat Ferit'in Mondros'a gitmesini önlediği gibi. Bu son olay Vahdettin'e yaman bir "tokat" olmuştu ve İzzet Paşa'ya karşı tavrında bunun da herhalde bir payı vardı.

Bu ayrıma son vermezden önce, bende ya da kul psikolojisinin bir özelliğine işaret etmek yerinde olur. İzzet Paşa, Vahdettin'den gelen bir davranışı kınarken, bunu onun davranışı olarak değil de kendisine kötü telkinler yapan çevresindekilerden gelen bir davranış olarak nitelemekte, örneğin Ahmet Rıza'yı suçlamaktadır. Ne garip ki, Ahmet Rıza da aynı kafadadır. Vahdettin'in Mustafa Sabri ve hempasının "yed-i teshirine" geçtiğinden ve kafasının İttihat ve Terakki aleyhinde doldurulduğundan söz ediyor.[104] Oysa Vahdettin'in ana tavrı ve tercihleri belliydi. Çevresine Ahmet Rıza'yı ya da Mustafa Sabri'yi topluyorsa, bu tavırdan ve tercihten ötürü yapıyordu. Kısaca, kendisinin yanıltılmış olması söz konusu değildi.

9. MUSTAFA KEMAL VE ARKADAŞLARI

Bu sıralarda Milli Mücadele'nin önderliğini yapıp Ulusal Türk Devleti'ni kuracak olan Mustafa Kemal üzerine eğilmekte yarar vardır; çünkü yukarıda da değinildiği üzere, daha ka-

İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*; Ahmet Rıza, a.g.e. Şuna da işaret etmeli ki, kulların ve özellikle yükselme tutkusu içindeki kulların birbirlerini çekememeleri, birbirleri aleyhinde entrika yapmaları olağandı. Çünkü efendilerine doğru, yanlış ne kadar dedikodu taşırlarsa, o denli çok sadakatlerini göstermiş olurlardı. Bunun sonucu olarak hem sadakatlerinden ötürü, hem de rakiplerini gözden düşürtmüş olduklarından, rakiplerinden boşalacak yerleri doldurmak üzere yükseltilmelerini bekleyebilirlerdi.

sım ayı başında İstanbul'la olan yazışmalarında Milli Mücadele'ye esas olacak bir tutumu ortaya koymuş bulunuyordu. Fakat 19 Mayıs 1919'dan önce Mustafa Kemal'in yaptıklarını daha iyi anlayabilmek için, Mondros öncesine de kısaca değinmekte yarar vardır. Mustafa Kemal'in büyük bir yetenek yanında, aynı oranda tutku sahibi olduğu bir gerçektir; çünkü en üst mevkilerde en isabetli siyaseti saptayabileceğine ya da devleti ve ulusu yıkımdan koruyabilecek bir siyaset bulabileceğine inanmıştı. Aynı kuşaktan olan birçok subaylar gibi o da İttihat ve Terakki'ye girmiş ve Hürriyetin İlanı'na dek siyasetle etkin olarak uğraşmıştı. Bu durum Eylül 1909 İttihat ve Terakki Kongresi'ne dek sürdü. Bu kongrede kendisi, subayların İttihat ve Terakki ile ordu arasında bir seçim yapmaları gerektiği tezini kabul ettirdi. Gerçi, başta Enver Paşa olmak üzere bazı ileri gelen İttihat ve Terakkili subaylar hem orduda, hem siyasette kalmaya devam etmişlerse de, Mustafa Kemal birçoklarıyla birlikte siyasetle ilişiğini kesti. Bununla birlikte ortaya attığı tez yüzünden siyasete en çok girmiş subay takımının ve bazı sivil İttihat ve Terakkililerin husumetini çekti. Zaten iddialı kişiliği, tok sözlülüğü, yaşama üslubuyla kimilerinin ve bu arada Enver Paşa'nın pek sevemeyeceği bir insandı. Bu durumdan ötürü, orduda yüksek sorumlu mevkilerin kolay kolay verilmeyeceği, hatta Enver Paşa'nın rakibi durumunda olan bir insan olarak sivrildi. Buna rağmen, Çanakkale Savaşı'ndaki başarısı ünlü bir komutan olmasını sağladı. Durumundan yararlanarak son kertede tehlikeli bir gidiş olarak gördüğü savaşta körü körüne Alman uyduluğu yapmanın aleyhinde, sonuçsuz kalan girişimlerde bulundu. Öyle ki, İttihat ve Terakki komitecilerinden Yakup Cemil, iktidardaki İttihat ve Terakki hizbini devirmeyi tasarladığında, harbiye nazırı ve başkomutan vekili olarak Mustafa Kemal'i düşünmüştü. Gerçi Mustafa Kemal'in bu düzenden haberi yoktu; ama Enver Paşa'ya ve onun temsil ettiği Alman uyduculuğuna karşı bir darbeyi belki daha başlardan düşündüğüne dair işaretler vardır. Örneğin, Cemal Paşa ile yaptığı planlar vardı ki, Cemal Paşa'nın çekinmesi yüzün-

den bir sonuca ulaşamamıştı.[105] Bu yoldan bir sonuca ulaşamayınca, kendisine verilen Veliaht Vahdettin'in Almanya gezisine refakat görevini fırsat bildi. Yolculuk boyunca Vahdettin'le yakın ilişkiler kurarak ona düşüncelerini anlattı. Bunların gerçekleşmesi için Vahdettin'in Boğazlar'ı savunan, Liman von Sanders komutasındaki 5. Ordu'nun komutanlığını istemesini, kendisini de kurmay başkanı yapmasını önerdiyse de, veliahtın böyle bir girişimden ürktüğü anlaşılıyor. Nitekim Vahdettin padişah olduktan sonra da Mustafa Kemal'e yakınlık göstermekle birlikte, kurulu düzeni değiştirecek girişimlere yanaşmadı ve onun Suriye cephesine gönderilmesini, yani uzaklaştırılmasını sağladı. Şu dikkati çekiyor ki, fırka dışına itilmiş bir hizbin önderi sayılabilecek olan Mustafa Kemal'in, İttihat ve Terakki'nin başında bulunanların savaş koşulları yüzünden fırka üzerinde elde ettikleri sağlam ve sarsılmaz egemenlik karşısında (Cemal ve Talât paşalardan bir umut kalmayınca), Vahdettin gibi birtakım manivelalara ihtiyacı olmakla birlikte, son ve ana kozu ordu içindeki nüfuzuydu. Burada insan ister istemez von Falkenhayn'ın Mustafa Kemal'i sandık sandık altınlarla satın almaya kalkışması olayını hatırlıyor. Amaç, herhalde Osmanlı Devleti'ni uydulaştırma süreci sırasında Mustafa Kemal aracılığıyla ordudan bir muhalefetin gelmesini önlemekti. Başka komutanları da bu yoldan elde etmek için girişimler yapılıp yapılmadığı meraka değer; fakat böyle bir girişimde ilk hedefin Mustafa Kemal olması doğaldı. Satın alınmaya yanaşmayan Mustafa Kemal'in, daha önce 1990 Selanik Kongresi'nde Enver Paşa'nın amcası Halil (Paşa) tarafından öldürülmek istenmesi gibi, bu sefer de (1918'de, yeniden 7. Ordu komutanı ol-

Falih Rıfkı Atay, *Çankaya* (İstanbul, 1969), s. 103; Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları* (İstanbul, 1955), s. 22. Muhtemelen Talât Paşa'yı Enver Paşa'ya karşı harekete geçirme niyeti de besleniyordu. F.R. Atay, *Çankaya*, s. 103-6. *Çankaya*'da bu "ordular hareketi" dolayısıyla, Mustafa Kemal'e atfen, "Cemal korkmasaydı, sadrazam da, başkomutan da olurdu," sözü geçiyor. Bayur, bir Cemal-Kemal işbirliğini kabul ediyorsa da, bunun kapsamı konusunda ihtiyatlıdır. Y.H. Bayur, *Atatürk*, s. 114 vd.

madan önce) bu "geleneksel" İttihatçı yöntemine başvurulur, işin gerisinde yine Enver Paşa vardır.[106] Ama artık İttihat ve Terakki'nin Talât Paşa tarafından temsil edilen sivil kanadı Enver Paşa'ya karşı denge unsuru olarak Mustafa Kemal hizbine ihtiyaç duymaktadır. Bunun işareti, daha önce İttihat ve Terakki umumi kâtipliğinden Sofya elçiliğine "atlatılmış" olan Mustafa Kemal hizbinin ileri geleni Fethi Bey'in 1916 sonunda "sadık" bir muhalefet yapmak üzere mebus yapılmasıydı.[107]

Savaşın son bulmasıyla birlikte, İttihat ve Terakki'nin başındakilerin –asker olsun, sivil olsun– egemenlikleri (ya da diktatörlükleri) son bulmuş olduğundan, Mustafa Kemal için iktidar yolu açılmış oluyordu. Nitekim Talât Paşa kabinesinin istifa ettiğini ve Tevfik Paşa'nın ise yeni hükümeti kurmakta zorluk çektiğini öğrendiğinde, Saray Başyaveri Naci Bey'e bir tel çekerek hemen barışa gidilmesini ve sadaretin "derhal" İzzet Paşa'ya verilmesini ve kabinede, Fethi, Tahsin, Rauf, Azmi, Canbolat beyler, Hayri Efendi ve kendisinin bulunmasını "zaruri" gördüğünü bildirdi. Kendisince, böyle bir hükümet "vaziyete hâkim" olabilecekti. Telden, Tevfik Paşa'nın sadrazamlığına pek açık bir itirazı bulunmadığı anlaşılıyor; çünkü İzzet Paşa'nın sadrazamlığı Tevfik Paşa'nın "müşkülata tesadüf" etmesi şartına bağlandığı gibi, Tevfik Paşa'nın söz konusu kişilere başvurduğu taktirde kolaylık göreceği de belirtiliyordu.[108] Atatürk, anılarında, bu telde Harbiye Nezare-

[106] Y.H. Bayur, *Atatürk*, s. 45, 153-4; F.R. Atay, *Çankaya*, s. 59-60.
Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, s. 344-5. Fethi Bey'in, muhalefet yapmak yanında kendi kazancıyla da pek ilgili olduğu, İtibar-ı Milli Bankası'nda yönetim kurulu üyeliği istediği anlaşılıyor.

[108] Y.H. Bayur, *Atatürk*, s. 164 vd. Telin Dr. Rasim Ferit'e (Talay) çekildiği, onun bunu Naci Bey'e teslim ettiği, o sırada İzzet Paşa'nın, hükümet kurma hazırlıkları dolayısıyla huzurda bulunduğu ve telin o zaman padişaha sunulduğu anlaşılıyor. Buna göre telin tarihi 14 Ekim'dir ki; o gün hükümet ilan edilmiş bulunuyordu. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, c. IV, derleyen: N. Arsan (Ankara, 1964), s. 13. Bu ikinci tarih kabul edilse bile, Mustafa Kemal'in Harbiye Nazırı olmamasını –hele Rauf Orbay'ın anıları karşısında– ona karşı bir darbe olarak yorumlamak yine de doğru sayılabilir.

ti'ne getirilmesini istediğini belirtiyorsa da eldeki metinde böyle bir şey yok. Ayrıca, bu girişiminden, tavsiye ettiği kimseleri de haberli kıldığını söylüyor. Oysa Rauf Bey bu telden ancak hükümet kurulduktan sonra ve İzzet Paşa aracılığıyla haberli olacaktır.[109] Fethi Bey'in bunu haber alıp Rauf Bey'e söylememesi düşünülemeyeceğine göre, kala kala İzzet Paşa kalıyor ki, harbiye nazırlığını istediğini de herhalde ona bildirmiş olsa gerektir. Böylece padişahtan kendisinin hükümete alınmasını, İzzet Paşa'dan da Harbiye'yi istemiş olmalıdır diye bir yorum yapmak mümkün görünüyor.

Gerçi kurulan hükümete Rauf, Fethi beyler, Hayri Efendi (bir ara İsmail Canbolat girmesi de söz konusuydu) girdiler; ama şu pek can alıcı farkla ki, Kemalcilerin başı ve ruhu olan Mustafa Kemal'in kendisi alınmadı. Bunu İzzet Paşa'nın Vahdettin'le birlikte Mustafa Kemal'e ve genel olarak ulusçulara karşı tezgâhlanmış bir darbesi olarak nitelemek mümkün görünüyor. Talât-Enver-Cemal üçlüsü iktidardan uzaklaşmak zorunda kalınca ulusal siyaset izlenecekse Kemal-Fethi-Rauf üçlüsünün yerine gelmesi gerekiyordu; çünkü İttihat ve Terakki'nin o gü..e dek egemen olan takımına almaşık olanlar bu hizipti.[110] Vahdettin ve İzzet Paşa, Fethi ve Rauf beyleri hükümete almakla güya Kemalcileri avutmuş oluyorlar, fakat Mustafa Kemal'i almayıp sınırda tutarak ve Harbiye ile Başkomutanlık Kurmay Başkanlığı'nı İzzet Paşa'ya vermekle bir bakıma olan karşı "darbe" yapmış oluyorlardı – Mustafa Kemal o denli böyle bir kabineye doğal bir adaydı. Bunun darbe olduğu yolundaki yorum şundan da destek bulmaktadır ki, hükümet kurulurken İzzet Paşa'nın sağ ko-

F.R. Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s. 62-3; R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. I, s. 145-6.

Mustafa Kemal ve çevresi, iktıdarı, daha önce iktidardan uzak bırakılmış olmalarına borçluydular. Yoksa Mustafa Kemal'in Milli Mücadele'ye baş olabilmesi herhalde pek zorlaşırdı. Mustafa Kemal de, bundan ötürü iktidardan uzak kalmış olmasına şükretmiştir. F.R. Atay, *Atatürk'ün Hatıraları* (Ankara, 1965), s. 9. Enver Paşa'nın da, bir bakıma can düşmanı ve baş rakibi olmasına rağmen, halef olarak Mustafa Kemal'i en uygun gördüğü, İzzet Paşa'yı yadırgadığı anlaşılıyor. Y.H. Bayur, *Atatürk*, s. 166.

lu durumunda olan Rauf Bey'in 18 Ekim'e dek telden haberi yoktur ve kendiliğinden, 10 Ekim'de Harbiye'nin ya da Başkomutanlık Kurmay Başkanlığı'nın Mustafa Kemal'e verilmesini önerir. İzzet Paşa da o sırada sınır boylarının önemini belirtir ve durum barışa doğru gelişirse o zaman Harbiye'yi ona devretmeyi düşündüğünü söyler.[111] İzzet Paşa, Mustafa Kemal'e çektiği telden barıştan sonra onunla kabine arkadaşlığı yapmayı dilediğini bildirir. İzzet Paşa'nın Rauf Bey'e söylediği, bir adama daha yüksek mevki vermemek ya da oradan ayırmak için küçük görevin önemini belirten beylik aldatmacaya pek benziyor. Nitekim, Mustafa Kemal İzzet Paşa'ya hayli ters bir cevap verir.

İzzet Paşa'nın Mustafa Kemal'i hükümete sokmamasını kişisel çekememezlik, hatta düpedüz kişisel uyuşamamazlık olarak yorumlamak mümkün gibi görünürse de, bu pek akla yakın sayılmamalıdır. Yalnız şu olabilir ve akla yakındır da: Bu çözüm Vahdettin'in istediği çözümdür de, İzzet Paşa buna gönülsüz olarak razı olmuştur. İzzet Paşa'daki kul sadakati ve itaati göz önüne getirilirse bunun muhtemel olduğu anlaşılır. Ne var ki, bu açıklama İzzet Paşa'nın sorumluluğunu hiçbir oranda azaltmaz.[112]

10 Ekim'de, herhalde Kemalcilere yeni taviz olarak İzzet Paşa Genelkurmay 2. başkanlığına İsmet Bey'i, Harbiye müsteşarlığına da Kâzım Karabekir'i düşündüğünü söyler. Sekiz gün sonra Rauf Bey bunu hatırlattığında, İzzet Paşa her ikisini de İstanbul'a çağırdığını söyler.[113] Bu arada Rauf Bey ye-

R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. I, s. 51-2.

Başka bir kanıt da İzzet Paşa'nın hayli ayrıntılı anılarında (İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*) bu konuya hiç değinilmemiş olmasıdır. Başka bir vesileyle Paşa şöyle diyordu: "Bana böyle bir memuriyet (nezaret) teklif edildikçe her zaman arzum hilafında kabul ettim. Mamafih asker olduğumu ve askerliğin birinci şartı itaat etmek ve mesuliyetten kaçmamak bulunduğunu unutmayınız." *Alemdar*, 6/7/1335. Bayar'a göre, İzzet Paşa, Mustafa Kemal'in Saray'a doğrudan doğruya başvurmasını çekememiş. C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. I, s. 21.

3. Kolordu Komutanı Miralay İsmet Bey, 24 Ekim'de Harbiye müsteşarlığına atandı. 31 Ekim'de 1. Kafkas Kolordusu Komutanı Mirliva Kazım [

niden Mustafa Kemal'in İstanbul'a gelmesinin uygun olacağını belirtir. İzzet Paşa yine daha önceki bahaneleri tekrarlar ve Mustafa Kemal'in gönderdiği teli ilk kez Rauf Bey'e gönderir. Bu arada Fethi Bey, seyyar jandarma kuvvetlerinin kurulması için Refet Bey'in jandarma genel komutanı olmasını ister.[114] Fakat başkentte bütün bunlar olurken, Mustafa Kemal Adana'da bir çeşit sürgün durumunda yaşıyor; ulusal siyasetini ancak sorumlu olduğu ve "Türk süngülerinin tespit ettiği" sınır bölümünde uygulamaya çabalıyor; fakat bu yüzden merkezden durmadan çelmeleniyordu.[115] Sabırsızlığının derecesi, ordusunda menzil müfettişi olan Kurmay Albay Ömer Lutfi Bey'i İstanbul'a Rauf Bey'in yanına göndermesinden anlaşılır: Mahrem olarak yurdun hayır ve selameti için Harbiye Nezareti'ne tayinini ve bir an önce İstanbul'a aldırılmasını istemektedir Rauf Bey'den. Bu subayın elinde Mustafa Kemal'le haberleşmek için özel bir şifresi vardı.[116] 7 Kasım'da Yıldırım Orduları Grubu ve 7. Ordu Karargâhı lağvedilir. Mustafa Kemal "Nezaret emrine verilir."[117] Acaba bu kararın amacı neydi? Kendisine İstanbul'da görev vermek için bir zemin hazırlığı mı, yoksa Mustafa Kemal'in bırakışma sınırlarında İngilizlerle ilişkilerinin İzzet Paşa ve diğerlerinin hayal ettiği Osmanlı-İngiliz dostluğunu bozabileceği korkusu mu? İkinci ihtimal daha baskın görünmektedir. İzzet Paşa İstanbul'da boş gezen ya da etkisiz bir mevkideki bir Mustafa Kemal'i, İngilizlerle temasta olan bir ordular ya da ordu komutanı Mustafa Kemal'e tercih etmiş olsa gerektir. Zaten Musta-

◁ Karabekir Paşa'nın karargâhı lağvedildi ve İstanbul'a hareket buyruğunu aldı. Genelkurmay başkanı olacağı haberini duyduysa da, İstanbul'a vardığında kabine düşmüştü. *Takvim-i Vekayi*, 26/10/1334; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz* (İstanbul, 1960), s. 3.

[114] R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. I, s. 145-6.

F.R. Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s. 61, 68-9. Fakat Adana'da kaldığı kısa süre içinde bile ulusal mücadele için yararlı adımlar atmış, çevresine ulusçu komutan ve kurmaylar toplayarak istediği yönde bilinçlendirmiştir.

R. Orbay, *Raıf Orbay'ın Hatıraları*, c. I, s. 179. Belki bu sırada, Mustafa Kemal, İstanbul'a nazırlıktan başka bir görevle dahi gelmeye razıydı.

Takvim-i Vekayi, 10/11/1334, 3390.

fa Kemal de, İzzet Paşa'nın çizgisi izlenecekse, kendi yerine başka birinin bulunmasını açıkça istemişti. O, doğru bulmadığı kararları uygulayacak bir adam değildi. İzzet Paşa istifa etmek zorunda kalınca Mustafa Kemal'in –hem de makine başına çağırarak– İstanbul'a gelmesini istedi. İzzet Paşa'nın muhtemel gördüğümüz, Mustafa Kemal konusunda Vahdettin ile olan anlaşması hükümetten ayrılmasıyla son buluyordu.

Fakat iş işten geçmişti. Bundan önce ve bundan sonraki bütün çabalarına rağmen, Mustafa Kemal'in İstanbul'da iktidar olma yolu kesinlikle kapanmış bulunuyordu. Enver Paşa, nasıl askerlikte onsuz yapamadığı halde, onu iktidara yaklaştırmamaya dikkat ettiyse, şimdi Vahdettin de aynı tutum içine giriyordu. Muhtemeldir ki, Vahdettin'in bu tutuma girmesinde, birlikte Almanya gezisinden dönüldüğünde Mustafa Kemal'in ona damat olmayı reddetmiş olmasının payı vardır.[118] Her zaman büyük bir güvensizlik içinde olan Vahdettin, hısımlık ilişkilerini kendisine bağlılığın en büyük güvencesi olarak görüyordu. Hele Mustafa Kemal gibi güçlü ve dinamik bir kişiliği olan nüfuzlu bir komutanı böyle bir güvence olmadan ve üstelik damatlığı reddettikten sonra iktidara yaklaştırmakta pek çok tereddüt edeceği apaçıktı.

Mustafa Kemal harbiye nazırı olsaydı neler yapabilirdi? Bir kez Mondros Bırakışması'nın daha elverişli şartlarla yapılmasını sağlayabilirdi ki, bu pek önemlidir. Fakat Boğazlar'ın İtilaf'a açılmasını önleyemezdi. O zaman da haysiyetli ulusal bir siyaset nasıl izlenebilirdi? Atatürk'ün Bayur'a bizzat verdiği cevap, padişah ve hükümetle Anadolu'ya gitmeyi düşündüğü yolundadır. Bu cüretli çözüme hükümeti, Meclis'i ve en önemlisi padişahı razı edebilir miydi? Herhalde böyle bir tasarı büyük dirençle karşılanır, İtilaf'a düşmanlık ve ayrıca İstanbul kentinden vazgeçme olarak yorumlanacağından kolay

[118] Y.H. Bayur, *Atatürk*, s. 148-9. Sabiha Sultan'la evlilik, Mustafa Kemal'in siyasal işbirliği önerisinin kabul şartı ve bir çeşit senedi olacaktı. Bu konuda bkz.: 4. bölüm, 11. ayrım.

kolay kabul edilmezdi.[119] Bu olmayınca Mustafa Kemal ne yapabilirdi? En azından küçük gerekçelerle hükümetin istifasını önler, Mebusan ve ordudan alacağı güçle İzzet Paşa ve Vahdettin'i avucunun içine alır (İttihat ve Terakki'nin yaptığı gibi), bırakışmadan sonra İngilizlerin işgal etmeye kalkıştıkları İskenderun ve Musul için direnirdi. Bu ise 16 Mart 1920'de yapılan resmi işgal ve tutuklama hareketinin daha önce yapılmasına yol açardı. Görülüyor ki Anadolu'ya çekilmek gerçekten uzun sürede başarı için onsuz olmaz bir şarttı.

[119] Y.H. Bayur, *Atatürk*, s. 166. Bkz., ayrıca; F.R. Atay, *Çankaya*, s. 334. Muhtemelen İngiliz Dışişleri Müsteşar Yardımcısı Sir Eyre Crowe'a ait bulunan bir mütalaada, padişahın İstanbul'dan vazgeçip Bursa'ya gitmesi halinde, önce bütün dünyada ve özellikle Hindistan'da İslamcı propagandanın başı olmaktan ileri gelen nüfuzunu ve az zaman sonra hilafeti de yitirmesi gibi arzuya değer bir sonuç doğacağı ileri sürülüyordu. (Böyle bir sonucun doğup doğmayacağı çok su götürür.) Ayrıca, İngilizlerin Türkiye'nin siyasal gücünü temelli olarak kırmak istedikleri, Türkiye İstanbul'u elinde tuttuğu sürece de bunun mümkün olamayacağı belirtiliyordu. Foreign Office 371/3414, 200096 (9/12/1918).

II.

Sarayın Ilımlı Adamının İlk Kabinesi: Tevfik Paşa Hükümeti (11 Kasım 1918 - 12 Ocak 1919)

1. KABİNENİN KURULUŞU VE GÜVENOYU ALMASI

Kabine ve Saray: 11 Kasım 1918 günü Tevfik Paşa kabinesinin kurulmasıyla Vahdettin iki gün sonra gelecek olan İtilaf donanmasını istediği biçimde, hiçbir İttihat ve Terakki kokusu taşımayan bir hükümetle karşılamış oluyordu. İttihatçı olmayan bir kabine iki türlü olabilirdi: Ya bir ihtiyarlar kabinesi, yani "Jön Türk" olmayan, Meşrutiyet öncesi devlet adamlarından oluşan bir kabine olurdu, ya da muhalif, yani başta Hürriyet ve İtilaf olmak üzere muhalefet fırkalarının kurduğu bir İttihat ve Terakkili olmayan "Jön Türk" kabinesi olabilirdi. Tevfik Paşa hükümetinin bir niteliği, başta 73 yaşındaki başkanı olmak üzere, bunun bir ihtiyarlar kabinesi olmasıydı.[1] İkincisi ve daha önemli bir niteliği, Mithat Paşa'dan sonra Hürriyetin İlanı'na değin bütün II. Abdülhamit hükümet-

Meşihat: Darülhikmet-i İslamiye üyesi Haydarizade İbrahim Efendi; Dahiliye: Eski Kırkkilise Mebusu Avukat Mustafa Arif Bey; Hariciye: Eski Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Reşit Paşa; Harbiye: 1. Ferik Abdullah Paşa: Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevat Paşa, (19 Aralık); Maliye: Eski Nazır Abdurrahman Efendi; Adliye: Eski Fetva Emini sudurdan Gürcü Ali Haydar Efendi; Bahriye: Âyan'dan 1. Ferik Ali Rıza Paşa; Evkaf: Eski Van Valisi Ahmet İzzet Bey (Kambur); Maarif: Eski Mebus Rıza Tevfik Bey; Nafıa: Eski Evkaf Nazırı Mehmet Ziya Paşa; Ticaret ve Ziraat: Eski Adliye Müsteşarı Kostaki Vayani Efendi; Şûra-yı Devlet Reisi: Eski Maarif Nazırı ve Sultan Aziz'in damadı Mehmet Şerif Paşa; Telgraf ve Posta: Eski Nazır Oskan Efendi (Avrupa'daymış ve reddetmiş), eski Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı Yusuf Franko Paşa (29 Aralık); İaşe: Muzaffer Bey (vekil), Maliye Nezareti 1. Sınıf Müfettiş ve Borsa Komiseri Raşit Bey, *Takvim-i Vekayi*, 12, 30/11/1334, 3392, 3407; C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. IV, s. 1354.

leri gibi bunun da bir "Padişah Kabinesi" olmasıydı. Cavit Bey'e göre Şeyhülislam Haydarizade, Maliye Nazırı Abdurrahman ve Evkaf Nazırı İzzet Bey hem değersiz, hem de "intikam" adamlarıydılar. Türkgeldi'den ise, İzzet Bey'in, Abdullah Paşa'nın komşusu olduğu için ve, "arkasında beş bin Kürt vardır" diye, nazır olamayacağım diye iki kez bayılıp Tevfik Paşa'nın ayaklarına ağlayarak kapandığı ve tabii en önemlisi, Vahdettin haber gönderdiği için evkaf nazırı yapıldığını anlıyoruz.[2] Yoksa, onu öbür nazır adayları istememişlerdi. Fakat İzzet Bey'in ikinci Tevfik Paşa kabinesine de, hem de dahiliye nazır vekili olarak girmesi, nezaretinin pek de gösterildiği denli rastlantı sonucu olmadığını gösterir. Gerçekten, göreceğimiz üzere, İzzet Bey'in İngilizlerin kabinedeki adamı olarak önemli bir yeri vardı. İzzet Bey ya emirlerini İngilizlerden doğrudan doğruya alıyordu ya da daha muhtemelen, padişah ona bu emirleri iletiyordu.

Bu bir Hürriyet ve İtilaf kabinesi değildi. Bunun başlıca nedeni, Vahdettin'in, "Saray Fırkası" deyimiyle adlandırılırken anlatılmak istendiği üzere, bizzat siyasetin içinde olmasından ileri geliyordu. Her ne denli, Hürriyet ve İtilaf'ın siyaset çizgisiyle Vahdettin'inki pek farklı değil idiyse de, Vahdettin'in iktidar konusunda kıskanç ve mutlakıyet yönetimine eğilimli olduğu anlaşılıyor. Bunu, sarayın Âyan'daki sözcüleri Damat Ferit ve Ahmet Rıza'nın tutumlarından ve söylediklerinden anlıyoruz. Ayrıca, 8 Kasım 1918 Selamlığı'nda, Rauf Bey'in, Vahdettin'e karşı Damat Ferit'i eleştirdiği zaman, Vahdettin'in sadık adamı olan eniştesini, "hemşiremi iyi bir zevci olarak se-

Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 1/11/1918 (1/9/1945); A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim* s. 164. İngilizlerin haber aldığına göre, Vayani, İstinaf Mahkemesi hâkimi iken, para karşılığında hüküm veriyormuş. Bu yoldan Vayani'nin Vükela Meclisi görüşmeleri üzerine rapor vermeye zorlanabileceği düşünülüyordu. Foreign Office 371/3418, 196221 (18/11/1918). İzzet Bey ise Paris'te oturan ünlü muhalif ve Kürkçü önder Şerif Paşa'nın amcası, Kürt Sait Paşa'nın kardeşiydi. Mustafa Kemal'i idama mahkûm edecek Kürt Mustafa Paşa, İzzet Bey'in eniştesiydi. C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. V. 1642; İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s. 1719; A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 165.

verim" demekten öteye hiçbir bakımdan savunmaya yanaşmadığı gibi, tersine onun aleyhinde bulunması, fakat ondan sonra da, "Beyefendi, ortada bir millet var; koyun sürüsü! İdaresi için bir çoban lazım. O da ben'im!" demesi, tamamen "Devlet benim" kafasında olduğunu ve kendisine en yakın yüksek rütbe sahiplerine bile ancak sadakatleri ölçüsünde itibar ettiğini ve onların yalın aletler olarak gördüğünü gösterir.[3] *The Times* muhabiri dahi, Vahdettin'in, cülusundan beri kendi durumunu ve Türkiye'nin kurulu düzenini muhafaza için, her ne şartla olursa olsun barış istediğini, bu uğurda bir parti kurarak nüfuz kazanmak istediğini ve giyiminde dahi II. Mahmut'u örnek aldığını yazıyordu.[4] Bu kabinenin bir Hürriyet ve İtilaf kabinesi olmayışının bir başka nedeni de, özellikle önderlerinin henüz yurtdışından dönmemiş olmalarından ötürü, Hürriyet ve İtilaf'ın yeniden örgütlenmeye başlayamamış olmasıydı. Bir de bu işin, zamanla daha iyi anlaşılacak olan ve yukarıda değinilen şu temel nedeni vardı: Hürriyet ve İtilaf, tabanı zayıf bir kuruluştu. İttihat ve Terakki'nin silindiği ya da sindirildiği bir ortamda (31 Mart Olayı'ndaki gibi) iktidarın doğal adayı muhalefetten çok Saray oluyordu – tahtta kişilikli bir padişah bulunması şartıyla. Nitekim Hürriyet ve İtilaf önderlerinden biri, Rıza Tevfik de, bunu, saraycıların daha önce dile getirmiş oldukları görüşleri benimseyerek, ileri sürmüş bulunuyordu. Hürriyet ve İtilaf'ın henüz yeniden örgütlenmemiş bulunduğu, padişahın da Hürriyet ve İtilaf'ın siyasetini benimsediği bir ortamda, gerçekten saray önderliğinin kabul edilmesi akla uygundu. *Sabah* gazetesinin "yegâne sevgili filozofumuz" diye tanımladığı Rıza Tevfik'in "birkaç gün evvel" gönderdiği ve *Sabah*'ın ancak kabine değiştikten sonra basmayı uygun gördüğü "Meşrutiyette Hukuk-u

R. Orbay, *Raûf Orbay'ın Hatıraları*, c. II, s. 240-1.

The Times 19/11/1918, (11 Kasım Kahire haberi). Hatırlanacağı üzere, II. Abdülhamit'in, mutlakiyete yönelme kararını, II. Mahmut'un yolundan gitmek zorunda kalacağını açıklayarak dile getirdiği söylenir. İ.H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV (İstanbul, 1961), s. 310. Bkz., ayrıca, Foreign Office 371/4141, 9513 (13/12/1918).

Padişahinin Ehemmiyeti" yazısında, padişahın İzzet Paşa kabinesini "tasvip etmediğini," Meclis'e dayanıyorlarsa, bunun da "milletin intihabı ile teşekkür etmiş olsa bile" devrini çoktan geçirdiği, mebusların "mansup" olduğu, ülkenin "şu sefalet-i halinden" sorumlu oldukları öne sürülüyordu. Ardından şu dikkate değer cümleler yer alıyordu: "Her ne vakit bizde padişahın nüfuzu hükümden sakıt olmuş veyahut ıskat edilmişse ona bedel, bu memlekette daima bir çete teşekkül etmiş ve bir (baldırı çıplaklar cumhuriyeti) kurarak vatanı rezil ve sefil bırakmıştır." "Evet bugün ve şu halde padişaha taraftarlık İttihatçılara aleyhtarlıktır da onun için öyle hareket ediyorum." "İdare-i meşrutada padişah muvazeneyi tesis eden bir kuvvettir. Buhran zamanlarında kabineyi teşkil edecek olan adamı, ancak o tayin eder; o adama başvekil derler; herkes bilmeli ve unutmamalı ki, o adam padişahın vekilidir." Aynı biçimde birkaç gün sonra Ahmet Rıza'nın *Matin* muhabiri ile yaptığı bir mülakatta, muhabirin Fransa'da cumhurbaşkanının anayasa hükümlerine göre kabineye başkanlık ettiğini ve bazı önemli konularda müdahale ettiğini, İngiltere'de kralın siyaset bakımından kabineye etkili olduğunu söylediğini öğreniyoruz. Muhabir, ayrıca, padişah iradelerini meşrutiyete aykırı sananların "herhalde" anayasa hukukuna "o kadar" vukuflarının olmadığını söylemiş.[5] Herhalde bu yazıları padişahın nüfuzunu Umumi Meclis'in ve özellikle Mebusan'ın aleyhinde pekiştirmek için açılmış ve Damat Ferit'in Âyan'daki söylevleriyle başlatılmış, Ahmet Rıza'nın İzzet Paşa aleyhinde girişimleriyle devam eden kampanyanın bir parçası saymak yanlış olmaz. İşin belki şaşırtıcı yönü, 25 Kasım'da Galatasaray Sultanisi'ni ziyaret eden resmi bir kişinin, Doğu Ordusu Başkomutanı General Franchet d'Esperey'in, öğrencilerin önünde yaptığı bir konuşmada, İttihat ve Terakki'yi çekiştirdikten sonra, " Türkiye'nin gördüğü padişahların en

Sabah, 12, 15/11/1334, 10412, 10415, Cavit Bey, yeni hükümet konusunda o denli karamsardır ki, bunu "Hünkârın darbe-i Meşrutiyeti" sayıyordu. Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 12/11/1918 (1/9/1945).

ıyi ve en münevveri bulunan ve milletini seven" Padişah'ın, ülkesini "sulh ve selamete" sevk etmeye çalıştığı şu sırada, onların da, daha çok çalışarak padişaha yardım etmelerini öğütlemesiydi.[6] Bu sırada, nitekim, simgesel anlamı büyük bir olay oldu. Vahdettin, Dolmabahçe Sarayı'ndan, ağabeyi olan Abdülhamit'in Yıldız Sarayı'na taşındı (23 Kasım 1918). Gerçekten de, Yıldız, entrikalı bir mutlakıyet için daha elverişli bir dekor sağlıyordu.

İtilaf Devletleri'nin Davranışları: Bu günlerde İtilafçılar İstanbul'u işgal altına alarak bırakışmayı çiğnemek niyetinde olduklarını açıkça ortaya koymuş bulunuyorlardı. Bırakışmaya göre, Karadeniz Boğazı istihkâmları işgal edilecekti; İstanbul'un işgali söz konusu değildi. Ancak 7. maddeye göre, yani müttefiklerin "emniyetlerini tehdit edecek vaziyet zuhurunda," işgal edilebilecekti ki, bu da İstanbul'un bir "sevkülceyş" (strateji) noktası sayılmasına bağlıydı. Üstelik asayiş sağlandığı sürece 7. maddenin uygulanmasının söz konusu olmayacağı gibi bir hava da yaratılmıştı. Oysa Rauf Bey'in, gazetelere, "sizi temin ederim ki İstanbul'umuza bir tek düşman askeri çıkmayacaktır," demesinden 11 gün sonra İstanbul'a bir Fransız tugayı girdi (12 Kasım).[8] Ertesi gün Fransızlar askerle gelip harp ganimeti olan M. Ojier'ye ait üç römorköre zorla Fransız bayrağı çektiler.[9] İngilizler ise bırakışmadaki Kilikya ile ilgili 16. maddeyi bir kenara iterek (buna göre düzeni sağlayacak denli asker kalacaktı) 7. maddeye göre bütün askerin 1 Aralık'a dek Seyhan'ın, 15 Aralık'a dek Pozantı'nın batısına çekilmesini, 15 Kasım'a dek de bütün bölgedeki top ve makineli tüfeklerin cephaneleriyle birlikte tes-

Sabah, 26/11/1334, 10426.

Sabah, 24/11/1334, 10424. Bir görüşe göre, Dolmabahçe önünde demirleyen "Averof"taki taşkınlıklardan kaçıyordu. G.K. Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler* (İstanbul, 1939), s. 23.

C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. I, s. 96-7'nin dipnotu: G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 4.

Hariciye arşivi, Mütareke Kartonu 1, 12000/91. Bundan sonraki bilgiler aynı kartondandır.

limini istiyorlardı. Aynı gün Mustafa Kemal trenle İstanbul'a geldi. Varışı 55-60 parçalık (Yunan savaş gemileri dahil) İtilaf donanmasının büyük bir gövde gösterisi yaparak İstanbul'a gelişine rastladı ve bu yüzden karşıya geçmek için bir hayli beklemek zorunda kaldı. 14 Kasım'da Hariciye'den yazılan bir "notice" evvelki gün bandolu bir Fransız askeri kıtasının büyük gösteriler arasında karaya çıkıp Fransız Elçiliği'ne yürümüş olmasının ve 14 Kasım'da İngilizlerin aynı şeyi yapmış olmalarının bırakışmaya aykırı olduğunu, bırakışma görüşmelerinde askeri birliklerin karaya çıkmayacağının görüşülmüş olduğu belirtiliyordu. 15 Kasım'da Fransız Yüksek Komiseri Amiral Amet, Credit Lyonnaise'in serbestçe kambiyo işlemleri yapmasını önleyen kısıtlamaların kaldırılmasını istedi.[10] 16 Kasım'da İngilizler Bahriye'den dört otomobil istediler.[11] Aynı gün, Middlesex Alayı'ndan 400 asker "büyükelçilik muhafız kıtası" olarak karaya çıktı ve Babıâli'de yüksek bir memur, gazeteci Ward Price'a, müttefiklerin fatih olarak değil, dost olarak geldiklerini sandıklarını, oysa İstanbul'a asker çıkarılmakta olduğunu, Musul ve İskenderun'un işgal edildiğini söylüyordu.[12] O gün Fransızlar Sirkeci'de, Üsküdar vapur iskelesinden saray kapısına kadar bütün rıhtımın antrepo ve binalarının iki gün içinde teslimini istediler.[13] 17 Kasım'da Bakırköy'deki Fransız binbaşı, hastane yapılmak üzere Belediye dairesinin beş saat içinde boşaltılmasını, Beyoğlu'nda ise Fransızlar, Belediye'ye başvurarak, yedi-sekiz büyük bina göstermişler ve bunların on beş saat içinde boşaltılmasını istemişler, ayrıca Beyoğlu Hastanesi'ndeki levazımdan önemli bir bölümüne ve Emanet Garajı'ndaki benzinlere de el koymuşlardı. Bunu Hariciye'ye bildiren Dahiliye'nin yazısı, isteme biçimindeki "dürüşti"ye (kabalığa) dikkati çekiyor ve bu gibi isteklerin küçük memurlara ve hele şiddet göstererek değil, hükümete yöneltilmesi ge-

Karton 1, 4 t.
Karton 1, 119/61004.
The Times, 26/11/1918.
Karton 1, 12103 (19/11/1918).

rektiğinin Müttefik Askeri Komutanlığı'na bildirilmesini istiyordu.[14] İşte bu uygulamalar mütareke dönemi boyunca sürüp gitti.

Yukarıda Dahiliye'nin bu olan bitenler karşısındaki tepkisini gördük. Bir de Harbiye Nezareti'nin aynı konuda 17 Kasım günlü bir yazısı vardı. Bunda, İtilafçıların "bila perva ve yalnız kavl-i mücerret" ile bırakışmanın "ahkâm-ı gayr-ı mevude ve varidesini" uygulamak yolunda olduklarında şüphe bulunmadığı belirtiliyor ve durum üzerinde birtakım sonuçlara varılıyordu. Önce başkentte İtilaf askeri bulunacağı, çünkü burasının askeri işgal altına alındığı görülüyordu. İkincisi, İtilaf'a bağlı herhangi bir subayın isteği karşılanacaktı; çünkü İngiliz ve Fransızların ihtiyaçlarının giderilmesine "mihman müvazane" (konukseverce) bir acele ile çalışılmış iken, bu isteklerin bir "hadd-i gayr-ı layık ve namakule"ye vardığı, ayrıca bazı subayların ve efradın "ötede beride ve pek gayr-ı zarif bir surette" isteklerde bulundukları ya da binalara el koydukları işitiliyordu. "Her şekli almaya ve her hadiseyi doğurmaya" elverişli bu durum, Sadaret'e duyuruluyor, önleyici tedbirler alınması isteniyordu.[15] Bu sorun, Vükela Meclisi'ne geldiğinde, çözüm olarak Hariciye'de bir mütareke komisyonunun toplanması kararlaştırıldı.[16] Fakat Harbiye yine de Musul, Adana, İstanbul ile ilgili "gayrı kabili tatmin," sonu olmayan ve "nihayet verilebilmesine de imkân," kalmayan istekler karşısında şaşkına döndüğünü bildirmekten geri kalmıyordu.[17]

Durum gazetelere de yansıdı. 18 Kasım günlü *Sabah*'tan,

[14] Karton 1, 1505. Bunun üzerine amirallere yazılan yazı: 1073/3 (18/11/1918). Bundan başka, bugünlerde telsiz telgraf istasyonlarına el koyma (12099/3, 9 Kasım), Marmara'da İtilaf donanması için ağır top talimleri (Bahriye'den 112/60977, 19 Kasım), İngiliz ve Fransız askerleri için eğlence yeri (Polis Umum Müdürlüğü'nden, 40634, 20 Kasım) gibi istekler vardı.

[15] Karton 1, 1/9571 (Harbiyeden).
Meclis-i Vükela Mazbataları, 20/11/1334, 213/448.
Karton 1, 9895, 21/11/1334. Harbiye'deki İngiliz temsilci Albay Murphy ile varılan anlaşmaların sonradan yukarıdan bozulmakta olduğundan yakınılıyordu.

Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'nın, kendisini ziyaret eden Calthorpe'a, gemilerden çıkan askerlerin "öteyi beriyi" işgal etmeleri konusunu açıp bırakışma şartlarına uymaları gereğini "ihsas" ettiğini öğreniyoruz. Calthorpe'un, bırakışma görüşmelerinde ve İstanbul'a geldikten sonra, hükümetle olan temaslarında "şeref ve haysiyetimize" saygı edileceğine söz verdiğinden, bu girişimin iyi kabul göreceğini umuyordu gazete. Aynı gazetede iki gün sonra ise, Ali Kemal'in, "efendi hazretleri" diye hitap ettiği "Erkân-ı Hükümet'ten büyük bir zat" ile mülakatı yer alıyordu. Efendi şöyle diyordu: "Evvela şu ciheti arz edeyim ki tıpkı Almanlarla ve diğer müttefiklerimizle olduğu gibi bu da bir mütarekeden ziyade bir nevi kayıtsız şartsız teslimdir. Çünkü elimizdeki mukavelenin bazı maddelerce suret-i tefsirisinde bir ihtilaf vaki olunca –ve oluyor da– bir istinatgâhımız var mı? Mütarekeyi feshi gidebilir miyiz?" "Kurtuluş Savaşı bırakışmanın pekâlâ feshedilebileceğini gösterdi; ama, bu sırada durumun böyle gözüktüğü –bunu gazetelere açıklamak "siyasi" sayılamazsa da– kabul edilebilir. Kabul edilemeyecek olan, efendinin Musul, Hatay, Adana'yı unutup şimdiye dek bırakışmaya aykırı yön olarak "ancak" İstanbul'un bazı noktalarına İngiliz ve Fransız askerlerinin "ikame"sini görmesiydi. Müttefiklerin "Boğazda kışla yok, çaresiz şehirde kalıyoruz" yolundaki gerekçelerini sanki benimsiyor ve Mütareke Komisyonu'nun işleri yoluna koyacağını umuyordu. Hükümetin gösterdiği zavallı bir "iyimserlik" örneği de Reşit Paşa'nın amirallere gönderdiği 19 Kasım günlü sözüm ona protesto notasıydı. Bunda, başkentin yer yer işgal edilmesinin aşırı heyecan yarattığı gibi, bırakışmaya da aykırı olduğu belirtilip protesto edildikten sonra, çıkartılan askerin Boğazlar istihkâmlarına ya da Karadeniz limanlarına gönderileceğine olan inanç dile getiriliyordu.[18]

Karton 1, 12091/1, 12093/1. Bu garip ve zavallı tutuma Hariciye'den Amer'e yazılan 21 Kasım günlü, 12149/7 sayılı yazıda da rastlıyoruz. Her gün Uzunköprü'den İstanbul'a doğru gönderilmekte olan Fransız birlikleri ▷

Mustafa Kemal ve Arkadaşları: Mustafa Kemal'in 13 Kasım'da İstanbul'a döndüğüne değinilmişti. İlk iş olarak Mustafa Kemal, Rauf Bey'le görüştü ve sonra beraberce İzzet Paşa'yı, daha henüz boşaltmadığı Sadaret konağında ziyaret ettiler. İzzet Paşa, kabinenin neden çekildiğini açıkladı. Mustafa Kemal bunun "nihayet" bir haysiyet sorunu olduğunu, muhakkak Tevfik Paşa'ya kabine kurdurmayıp, İzzet Paşa'nın başkanlığında yeni bir kabinenin gerektiğini ileri sürdü. İzzet Paşa, padişah ile çekişerek memleketi daha bunalımlı bir durumda sokmaktan çekindiğini söylediyse de Mustafa Kemal'in ısrarı karşısında onun istediği karara varıldı. Kabineye Mustafa Kemal de girecekti. Tevfik Paşa hükümetini düşürmek için Mustafa Kemal, Rauf, Fethi, Canbolat beyler işbölümü yaparak "geceli gündüzlü" çalışmaya başladılar.[19]

Bu görüşe karşılık Cavit Bey, hazır kabine yok, bunlar giderse ya uzun bir buhran olur ya da aynı kadroyla gelip meclisi dağıtırlar, diye düşünüyordu. Cavit Bey'e göre, şartlı bir güvenoyu verilmeli, kabinenin kısa zamanda sakıncalı nazırlardan temizlenmesi istenmeli ve buna uyulmadığı taktirde istenmeyen nazırlar gensoruyla düşürülmeliydi. Cavit Bey'in bu görüşü "ön saf" İttihatçılarının görüşüydü. Nasıl olsa bu koşullarda kendileri kabine kuramayacaklarına göre, kıskanç bir tutumla "ikinci saf" ya da karşı hizipten İttihat ve Terakkililerin kabine kurmaları ihtimalini pek akla getirmek istemiyorlar, kendileri için elverişli bir ortam doğuncaya dek sarayın bir kabinesini bir süre "idare" etmeye hazırlanıyorlardı. Oy-

◁ dolayısıyla, bunların imparatorluk dışına sevk edileceklerinin "şüphesiz" olduğu belirtildikten sonra, bu geçiş sırasında sayılarının, kalacakları yerlerin, yerleştirilmelerini kolaylaştırmak bakımından, önceden bildirilmesi isteniyordu. Bu gibi yazılarda gösterilen "protesto cesareti," bir ölçüde 18 Kasım'da Mebusan'da dile getirilen eleştirilerin sonucu da olabilir.

[19] F.R. Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s. 83-4; R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. II, s. 370. Cevat Abbas'a göre İzzet Paşa'yı Mustafa Kemal ve Fethi Bey ziyaret etmişler ve paşa, padişahın kendilerini iskat etmek istediğinden söz etmiş. Oysa Paşa o sırada çoktan istifasını vermiş, Tevfik Paşa kabinesi de kurulmuş bulunuyordu. C.A. Güre, "Tarihi Güne Bir Bakış," *Ülkü*, Haziran 1937, c. IX, sayı 52, s. 249.

sa Mustafa Kemal, Fethi Bey ve arkadaşları, kendilerinin o ortamda iktidara gelebileceklerine inandıklarından, Tevfik Paşa kabinesini mutlaka düşürmek ve iktidara geçmek tutkusu içindeydiler.[20]

Mustafa Kemal ve arkadaşlarının "geceli gündüzlü" çalışmaları arasında, Mustafa Kemal'in 15 Kasım günü Selamlık'ta Vahdettin'le görüşmesini anmak gerek. Gerçi Selek bunu "sadece" bir bağlılık ziyareti diye kabul ediyorsa da, Rauf Orbay'a göre bu görüşmede, Mustafa Kemal Vahdettin'i "aydınlatmaya" çalışmış, o ise keyfi harekete karar verdiğinden, ordunun kendisine bağlı kalıp kalmayacağı kaygısını dile getirmişti. Görüşme, İzzet Paşa'nın kabine kurmaya razı edilmesinden sonra olmuşsa, bunun bağlılık ziyaretinin ötesinde bir anlam taşıdığına muhakkak gözüyle bakılabilir.[21] Çünkü İzzet Paşa kabinesinin, işbaşına gelebilmesi için, yalnız Tevfik Paşa hükümetinin istifa ettirilmesi yetmiyordu. Yerine İzzet Paşa'nın sadrazam atanması ve onun Mustafa Kemal'in istediği kabineyi kurabilmesi için padişahın işbirliği gerekti.

Bir de basında ve özellikle *Minber* gazetesinde sürdürülen çalışmayı anmak gerekir. Mustafa Kemal İstanbul'a varmadan iki gün önce, 11 Kasım'da, Tevfik Paşa Hazretleri'nin "muvaffakiyetlerine duahan" olan *Minber*, ayın 13 Kasım'da, " yeni ve gizli ellerin, hafi kuvvetlerin meydana gelmekte olduğunu hissediyoruz" diyor ve Meclis'in feshedilmemesi için çabasını sürdürüyordu. 15 Kasım'da, "Asr-ı hazırda istibdad-ı münevver idaresi hiçbir millete layık görülemez" deniyor ve istibdatın, biçimleri farklı da olsa, mahiyetinin bir olduğunu, bugün bağımsızlığın ancak özgür uluslara tanınabileceğini ileri sürüyordu. 16 Kasım'da başyazının başlığı, "Mösyö Laport (Babıâli) Uyuyor!" idi. 17 Kasım'da Tevfik

Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 17/11/1918 (5/9/1945). İzzet Paşa kabinesi sırasında, Cavit Bey'in günlüğünde yer bulan, Fethi Bey üzerindeki olumsuz değerlendirmeler, bir ölçüde İttihat ve Terakki içi hizipçilik tavrının bir sonucu sayılabilir.

S. Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 201-2, s. 371. Rauf Orbay, görüşme tarihini yanlış olarak 16/11/1918 Cuma diye veriyor.

Paşa kabinesinin programını okuyacağı, fakat istifa edeceği konusunda ısrarlı söylentiler bulunduğu manşetle duyuruluyordu. Başyazıda, hükümet, "Büyük Kabine" diye damgalanıyor ve hükümete karşı önce "teenni" ile davranılmak istenildiğini; fakat şimdi gazetenin tenkitçilere katıldığı belirtiliyordu. Tevfik Paşa ile nazırların kişisel kusur ya da yetersizlikleri anlatılıyordu. İcraata gelince, bırakışma çığneniyor, fakat hükümet seyirci kalıyordu. Oysa İngiltere "hükümet-i fahimesi" Osmanlı onurunu korumaya hazırken, Babıâli, bu tutumu dolayısıyla, bu siyasal geleneği sürdürmekten "müstağni" kalıyordu. İngilizlerin Türk'ten çok Türk dostu olamayacakları tarihsel örnekleriyle ortadaydı. Ulusal zihniyetin bir buçuk yüzyıldır ortaya çıkan en belirgin alameti, ulusal çıkarlardan çok, "daima ve mutlaka... 'harice şirin görünmek' hastalığı" idi. İşte Sadaret'te "istirahat" etmekte olan Tevfik Paşa da "dahili bir nokta-i nazardan ziyade" dış endişelerin zorlamasıyla iktidara getirilmiş bulunuyordu.

Diğer uzun bir yazı da Mustafa Kemal'le yapılan bir mülakattı. (Paşa'yı "Ordumuzun en büyük komutanlarından" diye tanıtan bir fotoğraf da vardı.) Yazı Mustafa Kemal'in uzun bir hal tercümesiyle başlıyordu. Mustafa Kemal'i siyasal kamuoyuna tanıtmak için çaba gösterilmekte olduğu belliydi. Mustafa Kemal, en iyi siyasetin "en çok kuvvetli" olmak olduğunu, bundan da "manen, ilmen, fennen, ahlaken" kuvvetli olmayı anladığını söylüyordu. Ulusun "pek iyi tanıdığı" ilerlemeye kavuşturulması için, huzur ile "fakat herhalde hürriyet ve istiklali masun" olarak devamlı çalışabilmesi uğrunda dostluklara cidden taraftardı. Bunun üzerine, söz İngiltere'ye gelmişti. Mustafa Kemal, onlarla çarpıştığı halde, kalbinde onlara karşı "buğz ve adavet" duygularının bulunmadığını ve Osmanlı ulusunun özgürlüğüne ve devletin bağımsızlığına karşı gösterdikleri "hürriyet ve insaniyet" karşısında, ulusun "İngilizlerden daha hayırhah bir dost olamayacağı" kanısında olmasının doğal olduğunu açıklıyordu. 18 Kasım'da, Mustafa Kemal'in, daha ihtiyatlı bir ifadeyle, İngiliz hükümetinin Osmanlılara karşı iyi niyetinden şüphe etmek is-

temediğini, İngilizlerle bir anlaşamamazlık varsa, hükümetin oturup bunu onlarla siyasal bir düzeyde görüşmesi gerektiğini ve bildiği kadarıyla bu yönde girişimler yapılmakta olduğunu, o koşullarda seçim yapılamayacağına göre hükümetin, timsal-ı Meşrutiyet olan Mebusan Meclisi'ne dayanmak zorunda olduğunu *Vakit* muhabirine söylediğini görüyoruz.[22] 19 Kasım günlü *Minber*, kabine aleyhindeki kampanyasını sürdürürken, Ahmet Hulki imzalı övücü bir yazı, Mustafa Kemal'in 4 Eylül 1914'te Sofya'dan Salih (Bozok) Bey'e yazdığı bir mektupta, henüz Alman ordusu hızla Paris üzerine yürürken, kendisinin Alman zaferi konusunda tereddütlü olduğunu ortaya koyuyordu. Ahmet Hulki, yazıyı, "Herhalde istikbal-i vatan Mustafa Kemal Paşa'dan büyük hizmetler beklemekte haklıdır," diye bağlıyordu. Görülüyor ki, Tevfik Paşa yıpratılırken, Mustafa Kemal, devlet adamı niteliklerine sahip bir insan olarak tanıtılmakta, üstelik bağımsızlığa uymak şartıyla, İngiltere ile işbirliği yapabileceği de hatırlatılmaktaydı. Şüphe yok ki, siyasal kamuoyu ve özellikle Mebusan Meclisi, yeni bir İzzet Paşa kabinesinde, onu, belki Enver Paşa ayarında nüfuzlu bir Harbiye Nazırı olarak görmeye hazırlanmak istiyordu.

Mebusan'ın Güvenoyu Vermesi: 18 Kasım'da hükümet Mebusan'ın karşısına çıkıp beyannamesini okudu. Bunda gayet genel olarak Osmanlı devlet ve ulusunun şeref ve haysiyetine uygun bir barış yapılması, "gayri kanunu ve gayri tabii" işlem ve uygulamaların kaldırılması, unsurlar arası dostluk ve mağduriyetlerin giderilmesi, asayişin geri gelmesi, meşruiyet ve meşrutiyete bağlılık, ihtikârın önlenmesi ve beslenmenin sağlanması konularına değiniliyordu. Görüşmelerde, azınlıkların, "milletlere haklarının tevzi olunduğu şu hengâmda" programı yetersiz buldukları ve güvenoyu vermeyecekleri anlaşıldıktan sonra görüşülen başlıca konu, günün konusu olan, bırakışma ve bunun uygulanması, daha doğrusu çiğnenmesi olayı idi. Fuat Bey (Divaniye) beş yıldır "hayat ve me-

[22] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. III (Ankara, 1961), s. 1-2.

mat" savaşı yapıldığını ve bırakışmanın böylesine çiğneneceği bilinseydi, bir-iki ay daha savaşı uzattıktan sonra belki, " ölürdük. Fakat şeref ile ölürdük ve öldükten sonra dirilirdik (doğru sedaları)" diyordu. Sonra da hükümetin olan bitenler karşısındaki uyuşuk tutumu kınanıyordu. Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa, buna karşılık, mütareke komisyonunun kurulmak üzere olduğu müjdesini verdikten sonra, devletin yüksek çıkarları bakımından ayrıntılı bir açıklama yapamayacağını, istenirse bunu gizli celsede yapabileceğini söyledi. Paşa, sonradan bir kez daha bu yönde bir istekte bulunmasına rağmen, mebuslar buna yanaşmadılar. Bundan sonra söz alan Rıza Tevfik, çok haklı olarak, kendilerinin savaşın aleyhinde bulunmuş olduklarını, bırakışmanın da kendilerince yapılmadığını öne sürdü. Fakat bu, İtilaf Devletleri'nin keyfi davranışlarına boyun eğmeyi gerektirmezdi. Rıza Tevfik, "hüküm galibindir" deyip bu devletlerin yaptıklarına ve yapacaklarına tevekkül gösteriyordu, üstelik de bunların davranışları bırakışmaya uygunmuş gibi konuşuyordu. Artin Efendi, Ermeni davasını sivri bir biçimde ve gürültüler arasında ortaya koyduğu zaman Rıza Tevfik –Amerikalılarla "daimi surette" temasta bulunan bir insan olarak– dünyanın milletler ilkesine göre biçimlenmekte olduğunun farkında olduğunu, bu bakımdan, iktidara gelince azınlık sorunlarını ortaya attığını anlattı. Zaten bunlar ele alınmazsa, "... bize zorla yaptırılacaklardı. Biz bunu takdimen yapmayı bir şeref addederiz," diyordu. Şûra-yı Devlet Reisi Damat Şerif Paşa'ya göre, amiral ve generaller, sadrazam, harbiye, bahriye nazırlarıyla yaptıkları görüşmelerde bırakışmanın korunması için "hayırhahane muavenetler" vaat etmişlerdi. "Ufak tefek" memurlar "bazı şeyler" yapmışlardı; ama, şimdi Mütareke Komisyonu işleri yoluna sokacaktı. İşgale gelince, harbiye nazırı temin etmişti ki, hiçbir askeri bina işgal edilmemişti. İstanbul'a iki-üç tabur asker gelmiş, bunları iskân için "şurada burada bazı yerler" gösterilmişti, bunlar işgal edilmemişti. Teceddüt Fırkası adına konuşan Sabri (Toprak) Bey (Saruhan), tehlikeler karşısında memleketin selameti için hükümete yar-

dımcı olmaya karar verdiklerini açıkladı. İzzet Paşa hükümetinin istifa biçimi tarihin "sayfalarına" terk olunuyordu. Bırakışma konusunda "basiret, teyakkuz ve sürat" dilendikten sonra barış içinde fırkanın bütün varlığıyla yardım edeceği belirtiliyordu.

Bundan sonra, güvenoyu verilmesine karşı olanlar konuştu. Hafız Mehmet Bey (Trabzon), Meclis'in varlığını gayri meşru gören birinin –ki sözlerinden bunun Rıza Tevfik olduğu anlaşılıyordu– bulunduğu bir kabineye güvenoyu vermekle kabine güçlenir mi, yoksa biz mi gülünç duruma düşeriz, diyordu. Bütün "kudret ve kuvveti" hükümdarlık makamına atfetmek isteyen bir kabine, güvenoyu almakla içeride ve dışarıda güçlü olamazdı. Hükümet bunalımından kaçılıyor idiyse, bu zaten vardı. Güvenoyu vermemekle hükümet bunalımını gidermek yönünde bir adım atılmış olacaktı. Fethi Bey ise, bırakışmada bulunmayan hükümlerin hükümet tarafından varmış gibi sayılmasına itiraz ediyordu, "... eğer hükümet bir fikir ve zan ile hareket ediyorsa ecnebilerin bundan istifade ederek memleketimizi yavaş yavaş işgali askeri altına almalarına katiyen hayret etmemek lazım gelir." Yapılan oylamada 84 lehte, 27 aleyhte, 3 çekimser oy çıktı. Çoğunluk yeter sayısı 129 olduğundan, iş, bir daha oylanmak üzere ertesi güne kaldı.[23]

Atatürk, anılarında, güvenoyu verilmemesi için sivil kıyafetle nasıl Mebusan'a gidip kulis yaptığını ve konuştuğu kimselerin ikna olmuş göründüklerini anlatır. Aslında mebusların Tevfik Paşa hükümetine güvenmediği apaçıktır; fakat güvenoyu verilmezse Meclis'in dağıtılacağından çekindiklerini söylerler. Mustafa Kemal ise Tevfik Paşa sadrazam kaldığı takdirde Meclis'in nasıl olsa dağıtılacağını ileri sürer. Bayur, Mustafa Kemal'in Rasim Ferit (Talay)[24] ile Mebusan'a gittiğini, bunun da 19 Kasım günü olduğunu Rasim Ferit'in tanıklığına dayanarak söylüyor. Oysa 18 Kasım'da, oylamanın

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 14. inikat, s. 105-30.
Rasim Ferit, *Minber*'in sahibidir.

yeter sayı olmaması yüzünden bir gün sonraya kalacağı belli değildi.[25] Mustafa Kemal'in, onun için, normal olarak işin sonuca bağlanacağı 18 Kasım'da Mebusan'a gelmiş olması daha akla uygundur. Kaldı ki, 19 Kasım'da gelseydi, bir gün önceki oylama dolayısıyla o günkü oylama sonucu karşısında, anlattığı denli hayret ve kızgınlık duymaması gerekirdi. Ayrıca, 18 Kasım'da, Hürriyetperver Avam ve Teceddütçü mebuslarla müstakillerin saat 10'da ortak bir toplantı için duyuru yaptıklarını da biliyoruz ki, Mustafa Kemal'in kulisini bu sırada yapmış olması daha muhtemeldir.[26]

Şüphesiz Teceddütçü mebusların ve Mustafa Kemal - Fethi grubunun Meclis'in dağıtılmasıyla ilgili olarak birbirlerine karşı ileri sürdükleri gerekçelerin geçerlik ve gerçeklik payları vardır. Mebusların kaygılarının doğru olduğu şundan belliydi ki, Tevfik Paşa'yı düşürmeye hazırlandıkları zaman gerçekten Meclis dağıtılmıştı. Belki şu noktada yanılıyorlardı ki, yedi günlük bir sadrazam Mebusan'a ilk programını sunduğunda güvenoyu alamaması üzerine onu dağıtmaya kalkışması herhalde parlamenterizme pek aykırı olurdu. Ne var ki, Meclis'in dağıtıldığı zaman da görüleceği üzere Kanun-u Esasi'ye uygunluk konusunda hiç de titizlik gösterilmiyordu. Üstelik savaşın sonucu ve savaş sırasındaki tutumu dolayısıyla, zaten manen zayıf durumda olan Mebusan, dört yıllık süresini aştığından ayrıca hukuken de zayıf durumdaydı. Öte yandan Tevfik Paşa'nın 31 Mart'tan önceki Kâmil Paşa ile İttihat ve Terakki çekişmesinde Kâmil Paşa'yı desteklemesinden, 31 Mart'ta İttihat ve Terakki darbeye uğradığında sadrazamlığı kabul etmesinden, 1912'de Sait Paşa hükümetinin istifasında yeniden seçim yapılmak üzere Meclis'in "hemen" feshi ve meşru padişah haklarının "tamamen muhafazası" gibi şartlar koşmasından, mütarekeden sonra ortaya çıkan mut-

F.R. Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s. 84-5; Y.H. Bayur, *Atatürk*, s. 236-8. *Minber*, birçok mebusun oylamada "bililtizam" çıkıp gittiklerini söylüyor.

Minber, 18/11/1334, 17. Bir gün önceki gazetede yalnız Hürriyetperver mebusları için bir toplantı ilanı vardı.

lakıyetçi sarayın güvenilen adamı olmasından da bellidir ki Mustafa Kemal, Tevfik Paşa'ya güvenmemek konusunda haklıydı.

Fakat yukarıda da işaret edildiği üzere, bu işte biraz da Mustafa Kemal - Fethi grubunun iktidara adaylığını koyması, Teceddüt Fırkası ve öteki ön saf, iktidar İttihat ve Terakkililerinin bu ikinci saf, hizipçi İttihat ve Terakkililerin[27] adaylığını çekememesi, istememesi olayının, yani iktidar mücadelesinin de payını vermek gerekir. Herhalde Mustafa Kemal'in oylamayı bu açıdan değerlendirdiği, göstermiş olduğu tepkiden bellidir: "Bu acayip fikirler ve hisler mecmaından çıkmak için fazla beklemedim. Derhal Osmanlı Meclisi Mebusanı'mn sarayını terk ettim. Evime döner dönmez, saraya telefon ederek Vahdettin'den mülakat istedim... Padişah'ı tasavvur ettiğimiz teşebbüse razı edebileceğimi zannediyordum."[28] Memleketin kurtuluşu için kendinin ve çevresinin iktidarını onsuz olmaz bir çare olarak gören Mustafa Kemal, iktidara gelmek için hızla yöntem değiştirmiştir. Parlamenter yolun kendisine tıkalı olduğunu görünce, başka yoldan amacına ulaşmak üzere Saray'a başvurmaktadır.

2. TÜRKİYE AÇISINDAN ULUSLARARASI DURUM VE İNGİLİZ SİYASETİ

İstanbul'a yüksek komiser atanan Akdeniz Filosu Komutanı Sir Somerset Gough-Calthorpe'a 8 Kasım'da verilen talimatta,[29] kendisinin Osmanlı ile Britanya hükümetleri arasında bırakışmanın uygulanması ve Türkiye'deki İngiliz çı-

Mustafa Kemal, Rauf Bey, Fethi Bey gibilerini İttihat ve Terakkili saymak garipsenebilirse de, artık İttihat ve Terakki'nin hukuken yok olduğu bu ortamda, kökence İttihat ve Terakkili olanları geniş anlamda İttihat ve Terakkili saymakla, aradaki ilişkilerin özelliğini belirtmek bakımından yarar olduğu söylenebilir. Bayar, Atatürk'ün bir gün kendisine, İttihatçı olduğunu söylediğini öne sürmüş. Halil Paşa, *Bitmeyen Savaş* (İstanbul, 1972), s. 259-61.

[28] F.R. Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s. 86.

[29] Foreign Office 371/3415, 185243; Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri* (Ankara, 1971), s. 262.

karlarının korunmasında resmi haberleşme aracı olacağı bildiriliyordu. Türk hükümetine, görevinin salt bu konularla sınırlı kalacağını, Türkiye ile müttefikler arasındaki sorunların nihai çözümünün Barış Konferansı'na ait olduğunu ve kendisinin siyasal konularda İngiliz hükümeti adına konuşmaya yetkili olmadığını açıklayacaktı. Gerçekten de, Saray ve Babıâli bu konulara girmeye çalıştıkça İngiliz Yüksek Komiserliği duvar gibi tepkisiz olmuş, fakat bu tutum, göreceğimiz gibi, Osmanlı yetkililerini sık sık İngilizlere yaklaşma, ilişki ve pazarlığa girme denemelerine kalkışmaktan alıkoymamıştır.

Bir de Dışişleri Bakanı Lord Balfour'un Calthorpe'a yazdığı 9 Kasım günlü özel talimat mektubu vardır ki, çok daha ilginçtir. Bunda şu esaslar öne sürülüyordu:

1) Mezopotamya, Suriye ve Arabistan'da tarafımızdan işgal altında bulundurulan ülkelerin Osmanlı egemenliğine ya da yönetime geri dönmemesi siyasetimizin "değişmez bir parçasıdır."

2) Türkler "gerçek Doğulu biçimde" zevahiri kurtarmak için bütün İslam dünyasında bırakışmanın askeri yenilgi sonucu olmayıp bizimle uyuşma isteklerinden ileri geldiğini telkin etmeye çalışacaklardır. Şimdiden bırakışma hükümlerinin kendilerine elverişli olduğunu iddia ediyorlar. Böyle bir izlenimi silmemiz gerekecektir. Mısır ve Hindistan'daki Müslüman uyruklarımızın Türklerin "tamamen yenildiklerini" anlamalarını "özellikle" istiyoruz. Bu, İslamcılığa, Turancılığa ve genel olarak İslamın siyasal bakımdan sömürüsüne "öldürücü bir darbe" indirecektir.

3) Türk bakanları, kendilerini içten İngilizci olarak sunup sizi kazanmaya, hatta bizimle müttefiklerimiz arasında husumet yaratmak için manevralara da başvurabileceklerdir. (Ne tuhaftır ki, mektubun sonunda –md. 11 ve 12– yabancı meslektaşlarıyla aralarında "zorluklar" çıkacağından korktuğunu ve herhalde Fransız meslektaşının "en büyük faaliyeti" göstererek elindeki her imkânla Fransız nüfuz ve ticaret çıkarlarını ilerletmeye çalışacağını bildiriyor ve bunları en büyük

bir dikkatle izleyip önemli gelişmelerden kendisini "tamamen" haberli kılmasını istiyordu. Sonra İtalyan ve Amerikalılarla olan ilişkileri de bildirmesi gerektiğini ekliyordu. Böylece Osmanlı devlet adamlarının müttefikler arasında yaratmaya çalışacaklarından korkulan nifakın zaten az çok var olduğu açıkça ortaya konmuş oluyordu.)

4) Padişah ve diğer Türk ileri gelenleriyle olan toplumsal ilişkiler tümüyle ve resmi olacak ve onların dostça yaklaşmalarına "nazikâne bir uzaklıkla" karşılık gösterilecektir. "Hakkında şimdilik pek az şey bildiğimiz padişahın kişiliği konusundaki izlenimlerinizi özel bir ilgiyle izleyeceğim."

5) Ermenistan'a bir İngiliz soruşturma heyeti gönderilmesi için yapılacak Türk girişimlerine yanaşılmayacaktır. Bu tür soruşturmaları, gerçek bilgilerin sağlanması için, tek başımıza yapmamız gerekir. Ermenistan'da en ufak karışıklık işaretinde, halkın korunması için derhal tedbirler almak ödevimiz olacaktır. Hatta ihtiyatı tedbir olarak gecikmeden Ermenistan'da stratejik noktaları işgal etmeliyiz ki, sonradan çıkacak karışıklıkların Ermeni düzeni olduğu söylenemesin. "Bence bırakışma bize bu yola gitme imkânını tamamen tanımaktadır." (Mektubun karalamasında şöyle deniyordu: " umarım ki bu bakımdan tavrınız bırakışma hükümlerinin fazla lafzi bir yorumuna kaymaz.")

6) "İstanbul'da sözüm ona muhalefet partisi herhalde size yanaşmak ve şimdiki hükümetin yerini almak isteyecektir. Kâmil Paşa'nın ölümünden beri bu parti, ileri gelen bir önderden yoksun olmuştur ve bu partinin iktidarı iç çözülme ve karışıklıklara yol açar ki, bu ancak bizim aleyhimizde olur. Sonra, bunlar, Batı devletlerine olan bağlılıklarından ötürü birçok zorluklara uğradıklarını bir ölçüde haklı olarak ileri süreceklerinden, bunların kuracakları bir hükümete daha yumuşak şartlar tanımak için manevi bir borç doğmuş olacaktır. Oysa hükümetimizin Osmanlı Devleti'nin geleceği konusundaki niyetleri "sert ve kesindir." Bu bakımdan İttihat ve Terakki hükümetinin bırakışma sırasında işbaşında kalıp " ileride barış şartlarını yüklenmek küçültücülüğüne bizzat katlan-

maları tercihe değer." Bu bakımdan herhangi bir destek sağlamamakla birlikte, düşmelerini sağlayacak herhangi bir davranışta bulunulmayacaktır. Türkiye'nin İttihat ve Terakkili olmayan bir hükümet tarafından mı yeni bir düzene kavuşturulacağı sorunu görevlerinizin kapsamına girmemektedir.

7) Enver Paşa Kafkasya'da küçük çapta askeri faaliyet göstermek niyetindeymiş; bu konuda Türk hükümeti de el altından koruyucu bir tavır takınabilir, uyanık olunmalıdır.

8) İktisadi konularda İngiliz tahvil sahiplerinin Düyun-u Umumiye'deki temsilcisi Sir Adam Block ile Türkiye'deki İngiliz çıkarları konusunu gayet iyi bilen A. Ryan size yardımcı olacaklardır; fakat mahrem olarak size bildireyim ki, Block'un Türkiye'de siyasal sorunlar üzerindeki görüşleri hükümetimiz tarafından paylaşılmamaktadır.[30]

Bu mektupta, Padişah'a gösterilen ilgi ve bırakışma hükümlerine uymak konusundaki isteksizlik dikkati çekiyor. Fakat tabii, en önemlisi Türkiye'ye ağır barış şartları uygulama kararıdır. Bu ağır şartları kendilerine karşıt olan İttihat ve Terakki siyasal iktidarına kabul ettirmek isteği ise görünüşte pek mantıksal bir düşüncedir; çünkü böylece hem istedikleri şartlar elde edilmiş, hem de İttihat ve Terakki'nin nüfuzu iyice kırılmış olurdu. Ne var ki ulusçuluğu şiar edinen İttihat ve Terakki rengindeki bir hükümet ancak sınırlı tavizler verebilirdi. En çok tavizi İngilizci bir iktidar verebilirdi; ama, bu sefer de o iktidarın nüfuzu kırılır, ulusa egemen olma olanağı kalmamış olurdu – yani uzun vadede iktidar İngilizlere düşman olanlara geçerdi. Bunu göze almak şartıyla, İngilizci bir iktidara pek ağır şartlar kabul ettirmek olanaklıydı. Yoksa İngilizci iktidarın sürmesi isteniliyorsa ona, belki bir İttihat ve Terakki hükümetine kabul ettirilebilecek şartlardan daha hafif şartlar yüklenmeliydi – Napolyon savaşları sonunda Fransa'da bir Bourbon iktidarının barınabilmesi için yapılanlar gibi. Ama Fransa hem büyük bir devletti, hem de bir Avrupa devletiydi. Oysa 1918 Osmanlı Devleti büyük devlet olmadığı gi-

[30] Foreign Office 371/3415, 186481.

bi İngiltere'nin gözünde sömürülmeye, sömürge olmaya aday bir ülkeydi. Demek ki Türkiye'deki İngilizci iktidara ağır şartlar kabul ettirip uzun vadede ve uzun süreli İngilizlere hasım bir iktidarı göze almak İngiliz çıkarına uygun olurdu. Ne var ki Sévres'de kabul ettirilen şartlar o denli ağır, Türk halkı da sömürge halkı olmaya o denli istidatsızdı ki, ulusal bir başkaldırı hem İngilizci iktidarı hem de İngilizlerin ağır barış şartlarını tarihten tasfiye etti.

"Balfour çizgisi" diyebileceğimiz muhakeme tarzına, İngiliz Dışişleri'nde derhal itirazcılar çıktı. Örneğin, İstanbul'da elçilik yapmış olan Sir L. Mallet, 9 Kasım'da Drummond'a yazdığı bir mektupta, yalnız İttihat ve Terakki'nin düzeni sağlayabileceği görüşünün yanlış olduğunu ve şimdiki hükümetin yerine İbrahim Paşa ya da A. Ryan'ın işaret edebileceği diğerleri gibi "rabıtalı yaşlı centilmenlerin" gelebileceğini, İttihat ve Terakki'nin entrikacı olduğunu ve örneğin İngilizlerle Fransızların arasını bozacağını işaret ediyordu.[31] Dışişleri'nde Doğu Dairesi'nin başı olan G.J. Kidston da bir vesileyle şöyle bir düşüncesini yazıyordu: "Bence, Majesteleri hükümetinin İttihat ve Terakki'yi ne hiçbir biçimde siyasal bir parti, ne de parti muamelesi görmeye layık bir örgüt olarak değerlendirdiği, aleyhinde her türlü silahı kullanmanın meşru olduğu, tehlikeli, gizli bir komita sayıldığı ve faaliyetlerini ezmek için hiçbir çabadan kaçınmamak gerektiği yolunda cevap yazılmalıdır."[32] Bu ikinci çizginin İngiliz siyasetine egemen olduğunu biliyoruz. Zaten öyle olmasaydı da, Vahdettin İtilafçılara yaranmak umuduyla onlara tamamen yatkın olan bir hükümeti işbaşına getirmekte tereddüt etmemişti.

En yetkili bir kişiden, İngiliz Dışişleri Bakanı Balfour'un kaleminden, Türkleri "ezmek" kararını saptadıktan sonra, bunun nasıl yapılmak istendiğini görelim. Bunun ilk yolu, İngiliz ordularıyla, Osmanlı ülkesinin Arap illerini istila edip barış konferansında buraların yönetimine şu ya da bu biçimde

[31] Foreign Office 371/3415, 186772.
[32] Foreign Office 371/3416, 195930 (27/11/1918).

el koymaktı. Mondros'la birlikte bu işin ilk bölümü tamamlanmıştı. Yalnız Adana, İskenderun, Musul gibi bölgelerin ele geçirilmesi de isteniyordu ki, bu da bırakışmayı çiğnemek pahasına sağlanıyordu. Artık İngiltere doymuştu. Savaşın yorgunluğu, savaş yüzünden adamakıllı sarsılan mali durum, İngiliz halkının bir an önce barış düzenine geçme özlemi,[13] öbür devletlerin kıskançlıkları, itiraf edilmese de Türklerin sömürge halkı olmaya elverişsiz çetinlikleri, belki Rusya ile komşu olmak konusundaki isteksizlik, belki sindirebileceğinden daha fazla yerleri yutmuş olması, İngiltere'nin bu doygunluğunda payı olan nedenlerdi. Onun için Türklerin ezilmesi başkalarına havale edilmeliydi ve bu başkaları, kendisine rakip olan öbür sömürgeci devletler değil de, Yunanistan gibi ufak devletler ya da Ermeniler gibi ufak uluslar olmalıydı. Böylece hem Türkler ezilmiş, hem de Fransa, İtalya gibi ülkelerin sömürge imparatorluklarını genişletmeleri önlenmiş olacaktı.

Türkiye'yi ezme kararının gerekçesi, birinci bölümde anlatılan imparatorluk çıkarları olmakla birlikte, İngiliz yöneticilerinin vicdanen tatmin olmaları ve İngiliz halkıyla daha geniş olarak dünya kamuoyunu tatmin etmeleri için ahlaksal birtakım gerekçeler gerektiriyordu. Bunun için de evveliyatına ve karmaşık nedenlerine inmeden, Osmanlı hükümetinin Ermeni ve Rumlara karşı yaptığı kötü muameleler iyi propaganda malzemesi sağlıyordu. Buna, özellikle İngilizlere hitap eden, Kutülamare zaferinde tutsak olan İngiliz askerlerine yapıldığı ileri sürülen kötü muamelelerin hikâyelerini de eklemek gerekir.[14] Hatta muhabir Ward Price, 24 Kasım'da Vahdettin'le yaptığı mülakatta Ermeni kırımını ve İngiliz esirlerine yapılan kötü muameleleri söz konusu etmiş, Vahdettin de kendisinin İngiliz ulusuna büyük sevgi ve hayranlık duyduğunu, halkın büyük çoğunluğunun tümüyle suçsuz

Yalnız Birleşik Krallık 750 bin civarında ölü verdi. Terhis işlemlerinde aksama ve yavaşlıklar birçok olaylara yol açtı. 1919 yazında İngiliz ordusunun yüzde 80'i terhis edilmişti. A.J.P. Taylor, *English History*, 1914-1945 (London, 1970), s. 165, 187; *The Times*, 7/1/1919.

[14] Bkz. örneğin, *The Times*, 21, 23/12/1918.

olduğunu anlatmıştı. Bu sıralarda Ermeni ve Yunanlıların Osmanlı ülkesinden istekleri en geniş biçimde İtilaf Devletleri basınında yansıyordu. Paris'te Bogos Nubar Paşa Kilikya'yla birlikte bütün Doğu Anadolu'yu isterken, Rumlar da Trakya, İstanbul ve bütün Anadolu kıyılarında hak iddia ediyor, İzmir ile Bursa'da Rumlara büyük eziyetler yapıldığını yayıyorlardı. Ermeniler de kırımın devam ettiğini söylüyorlardı.[36] İstekler o denli genişti ki, aralarında anlaşmazlık çıktı. Ermeni iddialarına karşı Pontusçular Trabzon, Sivas, Kayseri'nin, ayrıca İznik'ten İnebolu'ya dek uzanan bölgenin Rumluk olduğunu söylüyor ve "Alman barbarlığına" karşı savaştaki katkılarını sayıp döküyorlardı. 14 Ocak'ta Venizelos *The Times* muhabiriyle yaptığı mülakatta yalnız, Trakya, Aydın ilinin çoğunu ve Bursa ilinin bir bölümünü istemek gibi bir ılımlılık (!) gösteriyor, Trabzon ve Adana illerinin Ermenistan'a bağlanabileceğini, İstanbul ve Boğazlar'ın Milletler Cemiyeti'nin koruması altında uluslararası bir devlet oluşturabileceğini ve Anadolu içindeki Rumlarla Yunanistan'a ilhak olunacak bölgedeki Türklerin değiş tokuş edilmesi gerektiğini söylüyordu.[37] Burada biraz da İtalya'nın genişleme emelleri üzerinde durmak gerekir. İtalya, 1915 gizli Londra Antlaşması'nda yapılan geniş toprak taahhütleri üzerine savaşa katılmaya razı edilmişti (Anadolu'da Antalya'yı alacaktı). Sonradan, Nisan 1917 St. Jean de Maurienne Antlaşması'yla bu taahhütler daha da genişletilmişti (Antalya'ya İzmir eklendi). Ne var ki, İtalya savaşa girmekle büyük bir katkıda bulunamadığı gibi 1917'nin Ekim sonunda Caporetto'da bozguna uğradı ve getirilen Fransız-İngiliz askerlerinin yardımıyla cephe bir hayli güneyde zorlukla yeniden kurulabildi. Bu durum karşısında İngiltere ve Fransa taahhüt edilen sömürge genişlemelerini tanımak konusunda mızıklanmak eğilimine girdiler. Bu konuda Wil-

A.g.y.

The Times, 2, 7, 10, 13/12/1918.

The Times, 15/1/1919. Venizelos Oniki Ada ve Kuzey Epir'i de istiyor, Kıbrıs'ı istemeden, yalnızca oradaki Rum nüfusuna işaret etmek "inceliğini" gösteriyordu.

son'ın ilkeleri ve Paris Konferansı'ndaki tutumu da imdatlarına yetişti. İtalya gibi büyük bir devlete, onu daha da güçlendirecek arazi genişlemeleri tanımaktansa, buraları Yugoslavya ve Yunanistan gibi küçük devletlere vermek, hem söz konusu bölgelerde Slavların çoğunlukta ya da bir Rum unsurunun bulunması dolayısıyla daha demokratik oluyor, hem de bir rakibin güçlenmesini önlemek gibi yararlar taşıyordu. Oysa İtalya, savaş ve bunun sonucu şiddetli bir sınıf çatışması yüzünden savaştan çok yorgun ve o oranda huzursuz çıkmıştı. Bu bakımdan İtalyan hükümetlerinin büyük arazi genişlemeleri sağlayarak kamuoyunu tatmin etmesi, acil bir ihtiyaç halindeydi. İngiltere ve Fransa'nın mızıklanma yolundaki eğilimlerinin de farkında oldukları için, kendilerine vaat edilmiş olan yerleri askeri işgalle sağlama almak istiyorlardı. Bu yönde bir tedbir olarak, kasım ortalarında İtalyanlar Rodos'ta yığınak yapmaya başlamışlar, buna karşı tedbir olmak üzere Franchet d'Esperey bazı bahanelerle komutası altındaki Yunan Adalar tümenini, gereğinde İzmir'e çıkartmak gizli amacıyla Midilli, Sakız ve Sisam adalarına göndermeye kalkışmıştı.[38] Aralık ayının başında İtalyanların Doğu Trakya'nın işgaline katılmak isteği karşısında d'Esperey razı olmuş, fakat bu kez de General Milne karşı koymuştu. Ama Balfour'un işaret ettiği gibi, İtalyanlar bırakışmanın Trablus'la ilgili hükümleri uygulanmazsa Anadolu'da kendilerine ayrılmış bölgenin bazı yerlerini işgal etme niyetlerini açıklamışlardı. Şimdi Trakya'nın işgaline katılmalarına müsaade edilirse, belki bu istekten vazgeçebilirlerdi. Nitekim öyle de yapıldı; fakat İtalyan askerlerini "dengelemek" üzere Uzunköprü'ye Yunan askeri de getirildi.[39] Aralık ayının ortasında, Londra'ya gelen İtalyan dışişleri bakanı, aralarındaki anlaşma gereğince, İstanbul'da İtalyan askeri birliklerinin işgale katılması gerektiğini ve Trablus'taki durum dolayısıyla Anadolu'ya asker çıkaracaklarını söyledi. İngiliz hükümeti, birinci konuda,

Foreign Office 371/3420, 206356.
Foreign Office 371/3420, 200137, 201619; 371/3421, 208725.

bir anlaşma olmadığı ve İtalya'nın müttefikleriyle danışmadan Anadolu'yu işgale kalkışmasının Yunanlıları benzer davranışlarda bulunmaya kışkırtacağı görüşündeydi.[40] Öte yandan, İzmir'e Yunan savaş gemilerinin girememiş olması, Yunan bahriye nazırının yakınmasına konu olmuş, fakat "Leon" adlı geminin 24 Aralık'ta İzmir'e gelmesiyle bu eksik (!) de giderilmiş oluyordu.[41] Aralık sonunda İtalyan dışişleri bakanı bu sefer Fransızların Mersin'e çıkması yüzünden kendilerinin de aynı yolda gitmek istediklerini söyledi. İngiliz Genelkurmayı ise, İtalyanların Antalya'ya çıkmasının, Yunanlıların İzmir'e çıkmasına, bunun ise Türklerin askeri harekâta girişmelerine ve dolayısıyla İngiliz askeri müdahalesine yol açacağını, oysa İngiltere'nin, bırakışmaya Türkler tarafından uyulması konusunda mutlak bir gerek olmadıkça savaşı yeniden başlatacak durumda olmadığını bildiriyordu. Bu sırada Fransızlar İtalyanların Antalya'ya çıkmalarına rıza gösterirken, bir kısım Yunan birliklerini Ege adalarına sevk etmekteydiler. 7 Ocak'ta İtalyan ve Yunan muhripleri İzmir'e geldiler ve birkaç gün sonra da bir İtalyan bahriye silahendaz müfrezesi İzmir'de bayrak asmak için karaya çıktı. Bir Yunan-İtalyan çatışmasının kokusu vardı havada.[42]

Tabii, Fransızların İngilizlerle birlikte İtalyanlara oynamaya hazırlandıkları oyunun bir benzerini de, İngiltere tek başına ya da ABD desteği ile Fransa'ya Suriye'de oynamaya hazırlanıyordu. Mayıs 1916 tarihli, Osmanlı Arap ülkelerini aralarında paylaştıran Sykes-Picot Antlaşması'na rağmen, İngiltere, koşulların çok değiştiği ve Osmanlı ordularına karşı savaş yükünü büyük ölçüde kendi omuzlarında taşımış olduğu gerekçesiyle bu anlaşmadan dönmeye çalışıyordu. İngiltere'nin bu işte dört kozu vardı: 1) Amerikan desteği, 2) Fran-

Foreign Office 371/3420, 198830, 211789. Baron Soninno, bu işin bir haysiyet ve şeref sorunu olduğunu açıklamıştı.

[41] Foreign Office 371/3420, 208093; G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 11.

Foreign Office 371/4146,707, 5037; 371/3420, 213082; G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 12; 371/4164, 7168 (11/1/1919).

sa'nın Almanya karşısındaki uzun vadeli güvenlik sorunu dolayısıyla İngiltere'nin desteğine muhtaç olması, 3) Emir Faysal'ın Suriye'de Fransız egemenliği ya da nüfuzunu istememesi ve bu yolda İngiltere'den teşvik görmesi, 4) Ortadoğu'da Fransa'ya ayrılan bölgelerin fiilen İngiliz askeri işgali altında olması. İngiltere bu güçlü durumu dolayısıyla başta Musul olmak üzere, Fransız nüfuz bölgesini kısıtlamayı başardı. Ele aldığımız bu dönemde ise İngilizler Emir Faysal'a gösterdikleri yakınlıkla Fransa'nın Suriye üzerindeki iddialarını gevşetmeye çalışıyorlardı. İngiliz istihbarat örgütünün memuru olan Albay T.E. Lawrence, sırtında Arap kıyafeti olduğu halde, Avrupa gezisine çıkmış olan Emir Faysal'ın maiyetinde bulunuyordu. Lawrence, Fransa'yı Suriye'de saf dışı bırakıp bu bölgeyi İngiliz himayesine sokacak olan düzenler peşindeydi.[43] Nitekim İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın 1919 başlarında Emir Faysal'a zırhlı araçlar ve tanklar sağlamak düşüncesini benimsediğini, fakat mayıs sonunda bu konuda Fransızların aşırı tepkilerinden çekinerek bundan vazgeçtiğini belgelerden anlıyoruz.[44]

İngiltere'nin Türkiye aleyhindeki tasavvurlarına bir ölçüde gem vuran bir olayın sözünü etmek yerinde olur. Bu da Hint Müslümanlarının baskısıdır. Bu baskı kimi çevrelerce din adına yapıldığı için, Ağa Han gibi İngiltere ile yakından işbirliği yapmış ve yapmakta olan önde gelen Müslüman önderleri bile Müslüman halkın desteğini yitirme korkusuyla bu akıma katılmak gereğini duymuşlardı. Öte yandan, bu akım, İngilizlerin sömürgeci devlet olarak nüfuzunu sarstığı ve Hint Müslümanlarını İngilizlere karşı bir tutuma soktuğu için, bağımsızlık mücadelesi veren Hint ulusçuları tarafından da destekleniyordu. Bu akımdan gelen baskının etkisiz kaldığı söylenemez; zira Hint Müslümanları savaşta İngilizlerle beraber Osmanlılara karşı dövüşmüşlerdi. Ayrıca, Müslüman-

The Times, 11/12/1918; Foreign Office 371/3418, 200003 (5/12/1918). İngiltere'ye gelen Emir Faysal, Suriye'de Yahudi ve Arapların güzelce geçineceklerini açıklıyordu. *The Times*, 12/12/1918.

[44] Foreign Office 371/4144, 1181 (2/1/1919); 371/4145, 79593 (27/5/1919).

lar Hindistan'daki İngiliz egemenliğinin başlıca dayanaklarından birini oluşturuyorlardı. Savaşın sonunda hilafetin kaldırılmasına dek, hatta ondan sonra da sürmüş olan bu destek, Türkler için talihli, İngiliz sömürgeciliği için de talihsiz bir olay olmuştur. Daha 1918 yılı bitmeden Hintliler İstanbul'un bir Müslüman kenti olduğunu ve Türklerden alınmaması gerektiğini öne sürmeye başladılar. Ocakta ise bu konuda, İngiliz Dışişleri Bakanı'na, aralarında Ağa Han ve Amir Ali'nin de imzalarının bulunduğu bir muhtıra verdiler.[45] Akım o denli etkiliydi ki, Londra'daki Hindistan Bakanlığı çoğu kez Müslümanların İngiliz hükümeti içindeki bir sözcüsü durumuna giriyordu.

İngiliz sermayesi, Alman-Avusturya sermayesinin Ortadoğu'dan tasfiyesi ve İngiltere'nin egemen durumundan yararlanmak için davranmakta gecikmedi. Bu uğurda "British Trade

The Times, 3, 7, 10/12/1918; 16/1/1919. Nitekim Atina'daki İngiliz Elçisi Lord Granville, 20 Kasım telinde, İstanbul Rumlarının heyecan içinde bulunduklarını, belki İstanbul'un Yunanistan'a verilmemesinin ihtimali olduğunu söylüyor, fakat hiç değilse Ayasofya'nın kiliseye çevrilmesini öneriyordu. Bu konuda, Anglikan kilisesinin başı olan Canterbury başpiskoposu da aynı yönde telkinde bulunuyor (4 Aralık), Christ Church'den (Oxford Üniversitesi) Canon Headlam ise bir mektupla, Ayasofya'nın kilise olması dolayısıyla Anglikan ve Ortodoks kiliselerinin birleşebileceğini öne sürüyordu (3 Aralık). O sırada Dışişleri'nde çalışan tarihçi A.J. Toynbee, bunun sırası olmadığını, fakat Selanik'teki eski kiliselerin yeniden kiliseye çevrildiğini, Ayasofya'nın Müslümanlar için kutsal bir yer olmadığını belirtiyor ve Türklerin İstanbul'da saymaca (itibari) da olsa, egemenliğe sahip kılındıkları taktirde, Rumları tatmin etmek için, Ayasofya'nın kiliseye dönüştürülmesini uygun görüyordu. Aynı kişi, Ayasofya'nın cami olarak bırakılmasının pısırıklık anlamı taşıyacağını, İngiltere'nin Müslüman uyruklarının gözünde itibarını düşüreceğini ve bu davranışın korkuya atfedileceğini öne sürüyordu. Buna karşı Hindistan Bakanlığı derhal, Dışişleri mensuplarını hayli sinirlendiren hir tepki göstererek ("Hindistan Bakanlığı Müslümanlıkla bozmuş" diye bir mütalaaya rastlanıyor), kendisine danışılmadan bu konuda bir karar alınmamasını istedi (29 Kasım). Foreign Office 371/3417, 192762, 200096, 202226, 196919. Bu sıralarda Toynbee Müslüman Hintlilerin İngiltere'deki çalışmalarını "blöf" diye niteliyordu. Foreign Office 371/3419, 199619 (13 Aralık). Damat Ferit'in iddiasına göre, Vatikan da Ayasofya'nın cami olarak kalmasını istiyor. Ortodoks kilisesine verilmesine karşı çıkıyormuş. Foreign Office 371/4166, 63981 (24/4/1919).

Corporation"ın girişimiyle bir milyon sterlin sermayeli bir "Levant Limited" şirketi kuruldu. İdare Meclisi'ne "Vickers, Metropolitan Carriage, British Trade Corporation" gibi birçok ortaklıklardan temsilciler girdiler; başkan, Sir Maurice de Bunsen'di. Sermayenin 200 bin sterlini ödenmiş, İstanbul'da ve Selanik'te faaliyet gösteren "J.W. Whittall" şirketi ve Türkiye Milli Bankası'nın ("National Bank of Turkey") denetimi ele geçirilmişti. Aynı biçimde Yunanistan, Mısır, Sudan, Mezopotamya, Suriye, Sırbistan, Romanya ve Bulgaristan'da tali şirketler kurulacak, "National Bank" da yeni şubeler açacaktı. Amaç, düşman şirketlerin yaptıkları işleri ele geçirmek, Ortadoğu'daki İngiliz girişimlerinin dağınıklığını önlemek, eşgüdümü sağlamaktı.[46]

Bu bölüme son vermeden önce, yukarıda anlatılanları daha da iyi temellendirmek için Ocak 1919'da Osmanlı ülkesi konusunda ne gibi bir çözüme gidilmek istendiği konusundaki bir belgenin üzerinde durmak yararlı olur. 18 Aralık 1918 günlü bir raporla Calthorpe, Mondros'ta Rauf Bey'in, arkadaşlarının önünde, Türk halkının –İngiltere ülkenin yönetimine rehber olursa– kendilerinden gelecek neredeyse her türlü şartı kabule hazır olduğunu, çünkü ortak ya da bölünmüş bir denetimden çok ürktüklerini söylediğini, kendisinin de o zamandan beri aynı sonuca vardığını, özellikle Doğu'da hakkın fatihlere ait olduğunu belirtiyor, şimdiden, İstanbul'dan başlamak üzere, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne bütünüyle el koymasını öneriyordu (ABD nasıl olsa böyle bir şeye istekli olmayacağına göre). Bu öneriyi yapan Calthorpe'un olan bitenlerden yeterince haberli olmadığı düşüncesiyle, Paris Konferansı'nda hangi hedeflerin güdüleceğini açıklayan bir yazı hazırlandı.[47] Bunda şu esaslar yer alıyordu:

The Times, 12-3/12/1918. 27 Kasım günlü bir mektupla "National Metal and Chemical Bank"den Tilden Smith, Türkiye'deki bakır madenlerini ele geçirmenin önemini Dışişleri'nin dikkatine sunuyordu, Foreign Office 371/3418, 196609.

[47] Foreign Office 371/14156, 519. Kidston, Calthorpe'un önerisine bir itiraz olarak, bunun müthiş bir mali yatırım gerektireceğini söyluyordu [>

1) İstanbul ve Boğazlar Bölgesi Türkiye'den alınıp ya uluslararası ya da ABD yönetimi altına sokulmalı, Boğazlar savaş ve barışta bütün devletlerin gemilerine açık olmalıdır.

2) Avrupa Türkiyesi'nin kalanı ya Yunanistan'a verilmeli, ya da Yunanistan ile Bulgaristan arasında bölüşülmelidir.

3) İzmir ve çevresindeki bir bölge Yunanistan'a verilmelidir; fakat bu Yunanistan'ın Trakya'da arazi elde edip etmemesine bağlıdır.

4) İstanbul ve İzmir serbest liman olacaktır.

5) Küçük Asya'nın çoğunluğu Türk olan toprakları, en azından maliye ve gümrük konularında uygulanacak muhtemel bir çeşit uluslararası düzen altında olmak üzere, Türkiye'ye bırakılmalıdır. Fakat Suriye, Filistin, Mezopotamya, Arabistan, Ermenistan ve Kafkasya'da, Osmanlı Devleti'nin, "gerçek ya da saymaca egemenliğe hiçbir şartla" katılmasına müsaade edilmemeliydi.

6) Fransa'nın Lübnan, Beyrut, İskenderun'daki özel siyasal durumu tanınmalı, A (1916 antlaşmasında Fransız nüfuz bölgesi sayılan Suriye-Musul bölgesi) ve B bölgelerinde ise büyük devlet olarak yalnız İngiliz nüfuzu geçmeli, Emir Faysal Suriye'de özerk bir Arap devleti kurmalıdır. (Sykes-Picot Antlaşması görüşmeyle iptal edilmeli, İtalyan istekleri göz önüne alınmalıdır.)

7) Filistin ya ABD'nin, ya da İngiltere'nin denetimi altına girmeli, bu konuda mümkün olduğu ölçüde Arap halkın ve Siyonist örgütlerin isteklerine uyulmalıdır.

8) Musul, Bağdat ve Basra'da İngiliz himayesinde bir Arap devleti ya da devletleri kurulmalıdır. Burada Hicaz kralının egemen olup olmayacağı karara bağlanmamıştır.

9) Arabistan'da Hicaz kralı mümkün olduğu kadar bağımsız olmalı, fakat İtalya ve Fransa burada İngiltere'nin "özel durumunu" tanımalıdırlar.

10) Kurulacak Ermeni devletine koruyucu olarak İngilte-

1 (6/1/1919). Nedense -belki belgenin içeriği "sızabilir" korkusuyla- Lordlar Kamarası'nın Lideri G.N. Curzon, yazının iptalini buyurmuştur.

re, ABD ya da Fransa'yı destekleyecektir. 1916 antlaşmasının yeniden gözden geçirilmesini sağlamak bakımından bu konuda Fransa tercih edilecektir. Bu devletle birleşip birleşmeme kararı Rus Ermenistanı'na aittir.

11) İngiltere Kafkasya'da güçlü bağımsız devletler görmek istemektedir. (Gürcistan, Dağıstan, Azerbaycan, Rus Ermenistanı.) Federasyon kurup kurmamak, Rusya ile ilişkiler bunlara aittir. Koruyucu devlet olarak ABD Fransa'ya tercih edilecektir ve ancak çok ısrar edilirse son çare olarak İngiltere bu görevi geçici olarak kabul etmelidir; çünkü süresiz olarak buralarda İngiliz kuvvetlerinin bulunmasını gerektirecek yükümlülüklere girmek istemiyoruz. Batum, Poti, Trabzon ve Bakû serbest liman olmalı, Batum-Bakû demiryolu serbest transit sağlamalı, Bakû kenti ve petrol yataklarında uluslararası çıkarlar korunmalıdır.

12) İngiliz hükümeti Botan Irmağı'nın güneyinde Kürt aşiretlerinin özerk bir devlet kurarak İngiltere'nin rehberliğini isteyeceklerini ve büyük Zap Suyu vadisindeki Nesturi yerleşme merkezlerinin Lübnan'ın anayasasını örnek alan, Nesturi prens-patriğinin hükümeti altında özerk bir bölge oluşturacaklarını ummaktadır.

Bu tasavvurların ne oranda Sévres Antlaşması'nda gerçekleştiği meraka değer. Sévres'de İstanbul'un Osmanlı başkenti olarak kalmasına müsaade edilmiştir. Ne var ki, aslında İstanbul ve Boğazlar'la Marmara Denizi uluslararası Boğazlar Komisyonu'nun denetimi altında olacağından, buralardaki Türk egemenliği büyük ölçüde kuramsaldı. Üstelik, İstanbul'un Osmanlı egemenliğinde kalması Sévres Antlaşması'na uyması şartına bağlanmıştır. Sonra Doğu Trakya Yunanistan'a ilhak edildiği halde, İzmir ve çevresi yine de –biraz dolaylı yoldan da olsa– Yunanistan'a veriliyordu. İstanbul üzerindeki Osmanlı egemenliğinin sözüm ona olması ve İzmir'in Doğu Trakya'nın üstüne Yunanistan'a verilmesi karşısında, İngiltere'nin yapıtı sayılabilecek Sévres Antlaşması'nı, aynı devletin Ocak 1919'daki tasavvurlarından daha da sert ve ezici diye değerlendirmek mümkün görünmektedir.

3. MÜTTEFİKLERİN İSTANBUL'DA YÖNETİME YER YER EL KOYMALARI

Osmanlı ve İngiliz arşiv belgelerinin incelenmesi, İstanbul'un işgalinde ve yönetime el konmasında Fransız-İngiliz çekişmesinin de hayli etkili olduğunu düşündürtmektedir. Fransa'nın bu konudaki daha saldırgan ve küstah tutumu, İngiltere'yi de, Fransa'nın bu yoldan elde edebileceği birtakım çıkarları önlemek, ya da hiç değilse bu konuda ondan geri kalmamak kaygısıyla, bu yola itmiştir. Yukarıda, ilkönce Fransa'nın İstanbul'u işgale kalkıştığını gördük. İngiliz Harbiye Bakanlığı'nın aralıkta Dışişleri Müsteşar Yardımcısı Sir Ronald Graham'e bildirdiğine göre, d'Espérey'in İstanbul'a asker sokmak için ısrar etmesi üzerine İngiliz askerleri aynı yolda gitmek zorunda kalmışlar. O sırada Beyoğlu'nda bir İngiliz taburu, İstanbul'da bir Fransız taburu, Boğaziçi'nde bir İngiliz tugayı ve bir Fransız tümeninin önemli bir bölümü bulunuyordu.[48] İngilizlerin, hiç olmazsa ilk zamanlarda İstanbul'da belki Fransızlardan biraz farklı bir tutumları olduğu, Korgeneral Sir Wilson'ın, 23 Kasım'da Babıâli'ye yazdığı bir mektupla, daha önce gönderdiği bir mektupta "Avrupa Türkiyesi Müttefik Kuvvetleri Komutanı" yerine, yanlışlıkla "İstanbul Müttefik İşgal Kuvvetleri Komutanı" yazılmış olduğunu teessüfleriyle bildirmesinden anlaşılıyor. Oysa d'Esperey'in geleceğini bildiren 21 Kasım günlü mektupta, General Bunoust'un sıfatı "Türkiye İşgal Kuvvetleri Komutan Yardımcısı" diye yazılıydı.[49] Fransızların İstanbul'da ilk başlarda İngilizlerden daha küstahça davranmaları ve örneğin, Franchet d'Esperey'in İstanbul'a o ünlü mizansenle girmesinin nedenleri neydi? Bunu, özellikle Osmanlı yenilgisinde Fransız askeri gücünün doğrudan doğruya pek bir etkisi ol-

Foreign Office 371/3420, 211789. Ama öte yandan, İngilizlerin çok erken bir tarihte İstanbul'u işgale karar verdiklerini, Calthorpe'un, hükümetine bu konuda yaptığı itirazdan anlıyoruz. Dyer, a.g.e., s. 338'in dipnotu, 81; G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 1.

Karton 1.

mamasından ve Mondros'tan başlayarak İngilizlerin Fransızları "atlatmak" istemelerinde aramak gerekir. Bu son nedenden ötürü, Mondros'ta Osmanlı murahhaslarının karşısına yalnız İngilizler çıkmıştı ve Osmanlılar, bu olayları, değerlendirirken, İngiliz İmparatorluğu'nun Fransa'dan daha güçlü olduğu olgusuyla birleştirince, ister istemez İngiltere'ye yanaşmasının Fransa'ya yanaşmaktan daha çıkarlı olduğu sonucuna varmışlardı.[50] Oysa Osmanlı Devleti'ndeki en fazla yatırımı yapmış olan ülke Fransa'ydı. Bu durumda Fransa'nın daha ileri olan küstahlık ve gösterişçiliğini olağan sömürgeci devlet tavrının ötesinde, biraz da İngiltere karşısında, "Ben de varım" demek ihtiyacından doğduğunu kabul etmek gerekir. Tabii bunun bir sonucu da İngiliz küstahlık ve kabadayılığını, müdahaleciliğini daha da kamçılamak olmuştur.

Ege Denizi'nde komutanlık işinde, Mondros'taki görüşmelere katılma işinde, İstanbul'a karadan gidecek müttefik birliklerinin komutası işinde, İngiltere, şu ya da bu biçimde Fransa'yı atlatmış bulunuyordu.[51] Böylece İstanbul ve Trakya'da başkomutanlık İngiliz generali Milne'e kalmış oluyordu. Buna karşı d'Esperey bir "darbe" yaptı; şöyle ki, İstanbul'a geldi ve Milne'in üstü olarak duruma egemen oldu (23 Kasım 1918). Fakat daha 13 Kasım'da (sonra 22 Kasım'da) İngiliz Genelkurmay Başkanı Mareşal Wilson, General Milne'e d'Esperey'den emir almamasını buyurmuştu. 27 Kasım'da General Milne Karadeniz Ordusu başkomutanı sıfatıyla İstanbul'a geldi. Gerçi 3 Aralık'ta Londra'da alınan bir kararla, Rumeli Türkiyesi'nde, nerede olursa olsunlar, İngiliz birliklerinin d'Esperey'in komutası altında olacakları ve üç müttefik hükümetin kararıyla, Trakya dışına gidecek Milne komutasındaki birliklerin d'Esperey'in komutası altından çıkacakları kabul edilmişti ama, görüleceği üzere, generallerin çe-

Calthorpe'un merkeze yazdığına göre, kendisi İstanbul'a geldiğinde, bütün nezaret temsilcilerince karşılandığı halde, Fransız meslektaşı, benzer bir muamele için dört gün beklemiş ve kendisinin hatırlatması üzerine ona bir Babıâli heyeti gitmiş. Foreign Office 371/4156, 519.

[51] Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, s. 731-7, 728-30.

kişmeleri ve huysuzlukları sonunda İngiltere'nin ağır basmasıyla sonuçlanacaktı.

Şimdi İttifakçıların nasıl yönetime el koyduklarını görelim. Bu konuda onları müdahaleye iten neden ve vesilelerden biri, kendi görüşlerince, bırakışma hükümlerinin uygulanmasındaki yavaşlık ve aksamalardı. Bunlardan biri, Medine savunucusu Fahri Paşa gibi temas imkânı olmayan komutanların savaşı sürdürmelerinden, öbürü de Kafkasya'da ya da Adana'da ordunun çekilmesi sonucu geride kalacak soydaşların Ermenilerin kurbanı olacakları korkusu yüzünden, çekilme konusundaki isteksizlikten ileri geliyordu. Her iki olay İngilizleri hem kızdırıyor, hem de türlü müdahale ve baskı vesileleri hazırladığı için işlerine yarıyordu. İngiliz Genelkurmayı 19 Kasım'da, yeniden savaşa girişileceği ve Türkiye'nin herhangi bir yerinin özerk kalamayacağı tehdidinin kullanılarak sert bir protestoda bulunulmasını istiyordu. Bu yazıda Fahri Paşa'nın teslim olmamasının ve Azerbaycan'daki gecikmelerin "durumlarını güçlendirdiği" belirtiliyordu. Calthorpe'un Babıâli'ye verdiği 16 Aralık notasında Medine, Harbiye Nezareti'nden verilecek yazılı buyruk üzerine derhal teslim olmadığı taktirde, Çanakkale istihkâmlarının tahrip edileceği bildiriliyordu. Mustafa Reşit Paşa, ertesi gün verdiği karşılık notasında bu tehdidi protesto ediyor ve Fahri Paşa'nın isyan halinde bulunduğunu bildiriyordu. (Medine 10 Ocak'ta teslim olmuştur.) Calthorpe'dan merkeze gelen 2 Ocak 1919 günlü tel, Türklerin hükümetin bütün iyi niyetine rağmen, Kafkasya ve Kilikya'da Ermenilere muamelelerinde bırakışmayı bozmaya devam ettiklerini, hükümetin etkili olamadığını, sonu gelmeyen protestolarda bulunmaktansa, iç bölgelerdeki Türklerin kafalarına yenildiklerini sokmak ve bırakışmaya uymalarını sağlamak üzere, Babıâli'den, aleyhinde güçlü deliller bulunan kimselerin derhal tutuklanarak müttefik askeri makamlarına tesliminin istenmesini öneriyordu. 12 Ocak 1919'da

Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series, c. IV, E.L. Woodward and Rohan Butler (London, 1952), s. 775.

ise İstanbul'daki başkomutan, Kafkasya'dan çekilmenin hasadı da götürebilmek için geciktirildiğini bildiriyor, kendisinin Çanakkale istihkâmlarını uçurmak ya da İstanbul'u askeri işgal altına almak için yetkilendirilmesini istiyordu. Buna giden 15 Ocak cevabında, polise el koymasının yeteceği bildiriliyordu. (Zaten bir müttefik polis komitesi kurulması için bir Fransız önerisi vardı.)[53]

14 Aralık'ta İngiliz Yüksek Komiser Vekili Webb, yerel yönetime karışmamaya dikkat ettiğini, fakat bu tutumda ısrar etmenin gün geçtikçe asayiş bozukluğu yüzünden zorlaştığını, durumun müttefiklerin itibarını sarsmakta olduğunu bildiriyordu. Dışişleri, bunun Fransızlarla alınan karar gereğince, bir Fransız askeri işgaline, ya da Fransız komutası altında müttefik işgaline yol açabileceğinden ötürü olumsuz karşıladı. Fakat Fransızların kaleyi içten fethetmeye koyuldukları Webb'in 11 Aralık telinden anlaşılmıştı. 2 Aralık'ta Fransız teknik heyeti gelmişti. Şimdi ise, savaştan önce Osmanlı jandarmasında çalışmış olan Albay Foulon gelmiş, sadrazamın da onayı ile jandarmayla temasa geçmiş ve ilk başta dolaylı, sonra da dolaysız olarak jandarmayı ve belki başka hükümet dairelerini denetlemeye yetkili kılınmıştı.[54] Sir Eyre Crowe –herhalde telaşla– bunu ilk kez duyduklarını, İstanbul'da kendileri (şimdi) polis ve jandarmaya müdahale ederlerse, Fransızlarla aralarında uygunsuz durumlar doğabileceğini yazmış ve 16 Aralık'ta Türk yönetimine karışılmaması gerektiği Paris'e duyurulmuştu. Ama artık müdahale kapısı açılmış

Foreign Office 371/3416, 190620; Karton 1 (General Wilson'dan 22 Kasım yazısı); 371/4166: 3402, 371/4172, 2391; 371/4164, 9211; 371/4155, 3407.

[54] *Minber*, güvenilir birisine, Calthorpe'un hükümete bir nota vererek, iaşe, su, elektrik gibi bazı konular çözülmezse, İngilizlerin bunlara el koymak zorunda kalacaklarını bildirdiği haberini sordu. O, böyle bir şeyden haberi olmamakla birlikte, "bazı alaim" olduğunu kabul ediyordu. Örneğin, su yolları bozuk olduğundan, İstanbul'a su gelmiyordu. İngilizler birkaç kez başvurmuşlar, fakat işçi bulunmadığı cevabını almışlar. *Minber*, 21/12/1334, 50. Görülüyor ki, hükümetin beceriksizlikleri, çaresizlikleri yüzünden yönetime el konabileceği hususuna dikkat çekilmektedir.

bulunuyordu. Webb'in 31 Aralık teli, Babıâli'ye yapılan sert protesto sonucunda, asayiş durumunun daha iyileştiğini bildiriyordu. Fakat bunun yanında, çok endişe verici bir haber yer alıyordu. D'Espérey'in İstanbul'u karargâh edinmek istediği duyulmuştu (şubatta bu söylenti gerçekleşti). Webb'e göre, bu olursa, Fransızların şehri işgal etmelerine yol açabilecek olayların çıkması her zaman muhtemeldi. Böyle olmasa da, Foulon aracılığıyla polise de el atılması, bunun da başka karışmalara yol açması muhtemeldi. Herhalde bu ürkütücü ihtimaller dolayısıyladır ki 11 Ocak 1919'da Harbiye Bakanlığı Milne'e, İstanbul'un fiili askeri işgalinin şartları olarak polis ve hıfzıssıhhanın yürütmesini üstlenmesini, iş bitince de d'Espérey'i haberli kılmasını buyurdu. Böylece polis ve hıfzıssıhha İngilizlerin eline geçmiş oldu.[55] Fakat bu "fiili" işgalin İstanbul'un resmi askeri işgali olmadığı, var olan "gayri resmi askeri işgali" "etkili" kılma amacını güttüğünü, yeni bir tutum olmadığını, daha önceki tutumu başarılı kılmak için bir tedbir olduğunu, Dışişleri Calthorpe'a 15 Ocak'ta bildirdi.[56]

Görülüyor ki, İngiliz-Fransız rekabeti yönetime el konmasında can alıcı bir etken olmuştur. Babıâli'nin karşı duramaması ya da durmak istememesi, bu süreci çok kolaylaştırmıştır; ama İtilafçıların müdahale için fırsatları dört gözle kolladıkları da bir gerçektir. Bir kez asayiş bozukluğu –var idiyse– büyük ölçüde İtilaf askerlerinin varlığı karşısında azınlıkların çaresizlik göstermesinden ileri geliyordu. İtilafçıların karışmak için fırsat kolladıklarının en güzel örneği de, İstanbul'daki merkez hapishanesinin feci koşullarını saptayan rapor karşısında, Londra'nın duyduğu yakışıksız sevinçtir; çünkü böylece barış konferansı için Türklerin yalnız başkalarını değil, kendilerini de yönetmekten aciz olduklarını gösterecek güçlü bir kanıtın elde edilmiş bulunulduğuna inanıldı. Dışişleri, 15 Ocak'ta Calthorpe'a, bu tür raporların "siyasal değeri" olduğundan, taşrada-

Gerçi adı "müttefikler arası" idi, ama yine de komuta İngilizlerdeydi.
Foreign Office 371/3420, 206799, 205182; G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 8 (2 Aralık); 371/3420, 213614; 371/4164, 6737, 7641.

ki subayların da fırsat bulduklarında yerel hapishaneleri ziyaret etmelerinin arzuya değer olduğunu bildirdi.[57]

Fakat Osmanlı yönetimine el koymak, Osmanlı ülkesinde emeller besleyen üç İtilaf devleti arasında tehlikeli ve patlayıcı bir konu olduğu için, bu işlemlerin uyuşa uyuşa ve anlaşa anlaşa yapılması için bir mekanizma kurulması gerekiyordu ki, bunu da Yüksek Komiserlerin haftalık ya da iki haftalık toplantıları sağladı. İlk toplantı 28 Kasım'da yapıldı.[58] Kısa zamanda birçok konuya el atıldı. Babıâli'den askeri sansürün iadesi istendi ve İtilafçılar dahi sansüre katıldılar.[59] Sonra Fransız önerisi üzerine, bir müttefik pasaport dairesi kuruldu.[60] İngilizler İaşe Nezareti'ne bir adam verdiler;[61] kömür kıtlığına "çare" olmak üzere bir uzman sağladılar.[62] Bu arada İtilafçılar kendi yurttaşlarının çıkarlarını korumak için tedbir almakta kusur etmediler. Savaşta düşman uyruklulara uygulanmış olan çeşitli kısıtlamalar tek yanlı olarak kaldırtıldı[63] ve kapitülasyonların iadesi için Fransızlar öneride bulundular.[64]

Foreign Office 371/3421, 212210.

[58] G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 7.

[59] Foreign Office 371/3420, 210540 (8/12/1918); 371/4155, 511 (12 Aralık); 3407 (19 Aralık); 11449 (2/1/1919). Anlaşılan Babıâli önce protesto etmiş, ondan sonra da basın özgürlüğünü tümden kaldıracak ölçüde sansürü benimsemişti. Müttefikler Arası Sansür Dairesi Osmanlı temsilcileriyle birlikte 20 Ocak'ta çalışmaya başladı. 371/4155, 22094; *Akşam*, 20/1/1335, 123.

[60] G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 7 (25 Kasım); Foreign Office 371/4155, 510 (5 Aralık). Webb, başta bırakışmaya uyar mı diye kısa süreli bir tereddüt geçirdi.

[61] Karton 1, Webb'den gelen 29 Aralık, 1026 sayılı yazı. Binbaşı Woods, bırakışmanın 21. maddesine göre bu işe atandı.

[62] Karton 1, 20 Kasım, 60131 (Calthorpe), 21 Kasım, 12151/8.

Takvim-i Vekayi, 15/12/1334, 3420; Foreign Office 371/3421, 213182 (Webb'in 26 Kasım notası); 371/4155, 3407 (19 Aralık). İtilafçılar kendi uyruklarıyla birlikte azınlık çıkarlarıyla da yakından ilgileniyorlardı. 2 Aralık'ta 13/9/1331 günlü Emval-i Metruke Kanunu'nun kaldırılmasını istediler. G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 9. Müttefikler, 1914 öncesi sömürülerini ihya edebilmek için, aletleri olan Osmanlı azınlıklarının da eski ayrıcalıklı durumunu ihya etmek zorundaydılar. D. Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, c. III, s. 1167.

[64] Foreign Office 371/3420, 205090 (11 Aralık).

Bu bölüme son vermeden önce şuna işaret etmek gerekir ki, yalnız İstanbul'u, Trakya'yı ve denizleri denetleyerek ve ne olursa olsun İtilafçılara boyun eğmeye hazır bir hükümetle yönetime el koyma konusunda yapılabilecek işler vardı, yapılamayacak işler vardı. Yapılamayacak işlerin birçoğu yine yapılabilirdi ama, bütün Türkiye'yi fiili bir işgal altına almak şartıyla. Bunu yapmadan, haysiyetsizliği göze almış bir hükümet karşısında bir noktadan sonra, taşranın merkezin buyruklarına uymaması, hatta düpedüz başkaldırması ihtimali vardı. Nitekim ocak ayının başında, Calthorpe dahi, Babıâli'nin sözünün geçmemekte olduğunu fark etmiş bulunuyordu ve bunu, bir telinde, memurların İttihat ve Terakkili olmalarıyla açıkladıktan sonra, İngiliz kuvvetlerinin bulunduğu yerlerde uysallık göstermeyen memurların İngiliz komutanlarınca tutuklanması ya da azledilmesini ve ondan sonra Babıâli'ye haber verilmesini önerdi.[65] Oysa gün geçtikçe kendi kamuoylarının barışçı baskısı karşısında, İtilafçıların Türkiye'yi işgal altına almaları olanakları azalıyor ve bu oranda, uydu devletlerin ya da toplulukların askeri kuvvetlerinden baskı unsuru olarak yararlanmak olanağı önem kazanıyordu.

4. MECLİS'İN FESHİNE DEĞİN OLUP BİTENLER

Mustafa Kemal Saray'da: Yukarıda birinci ayrımda gördüğümüz üzere, Mebusan aracılığıyla işbaşına gelme olanağını yitirmesi üzerine, Mustafa Kemal, amaçlarına ulaşmak için Saray'a başvurmuştu. Yakını olan başyaver Naci Bey (**Paşa**, Eldeniz) aracılığıyla o güne ya da ertesi güne randevu almaya çalıştı. Oysa "kafasında gizli bir kararı şeytani surette saklayan" Vahdettin, "önümüzdeki cuma günü" Selamlık'ta görüşmek üzere gün verdi. Atatürk'ün anılarından Meclis'in "bir iki gün sonra" feshedildiğini öğreniyoruz. Burada bir imkânsızlık var; şöyle ki, Meclis 21 Aralık'ta feshedildi ve Atatürk'ün anlattıklarından, söz konusu cumanın 22 Kasım olduğu çıkıyor.

Foreign Office 371/4172, 2546 (3/1/1919).

O zaman ya Atatürk anılarında anlatılan cuma "önümüzdeki cuma" değildir, ya da Meclis'in feshi "bir iki gün sonra" olmamıştır. Anılarda anlatıldığına göre, Vahdettin, Meclis'i feshettiği zaman ordunun tepkisinin ne olacağını anlamak ve Mustafa Kemal'in, arkadaşlarını "tenvir teskin" etmesini istediğine göre, söz konusu görüşmenin Meclis'in feshine yakın bir tarihte olması gerekir. Yapılan bir araştırmaya göre, Atatürk mütarekede Vahdettin'le dört kez görüşmüştür. Bu görüşmelerin tarihleri 15 Kasım, 29 Kasım, 20 Aralık 1918 ve 15 Mayıs 1919'dur ve sonuncusu dışında hepsi de cumaya, yani Selamlığa rastlar.[66] Meclis'in kapanmasıyla ilgili yoklamanın, fesihten bir gün önceye rastlayan 20 Aralık görüşmesinde yapılmış olması muhtemeldir. O zaman, 29 Kasım görüşmesi kalıyor ki, o da Mebusan'daki hayal kırıklığından sonra istenen randevunun sonucu olsa gerektir. Nitekim, gerçi Atatürk "önümüzdeki" cumadan söz ediyorsa da bu, nihayet üç-dört gün sonrasıdır ki, Mustafa Kemal'in, "cumaya çok gün vardı" sözüne uymaz. Demek ki Mustafa Kemal'in Mebusan'dan çıkınca istediği randevu üzerine 29 Kasım için gün verilmiştir; fakat muhtemelen fesih "yoklaması" 20 Aralık'taki görüşmede yapılmıştır. Tabii, bu durumda Atatürk'ün neden iki görüşmeyi bir görüşmeymişçesine anlattığı noktası açıklanmamış ve ikinci görüşmede Vahdettin Mustafa Kemal'i ordu konusunda yokladıysa, birinci görüşmede ne konuşulmuş olduğu açıklanmamış oluyor.[67]

Atatürk'ün anılarına göre padişahla yapılan uzun görüşme üzerine şöyle bir dedikodu çıkmıştı: "... güya o uzun mü-

Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*, c. I (Ankara, 1959), s. 42'nin dipnotu. Bayur (Y.H. Bayur, *Atatürk*, s. 303) ve Jaeschke (G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 32) Vahdettin'e yapılan veda ziyaretinin 16 Kasım'a, yani yine cumaya rastladığı görüşündedirler. Fakat Orbay (R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. III, s. 17) bu ziyaretin 15 Kasım'da olduğunu yazıyor.

[67] Burada, sonradan pek beyhude olduğu meydana çıkmış olan o zamanki temasları kısaca özetleyip geçmek ihtiyacının bilinçaltı bir etkisi söz konusu olabilir. Atatürk, anılarında, olumsuz sayılabilecek yönleri dahi öyle açık yüreklilikle anlatmıştır ki, kastı bir yanıltmaya ihtimal vermek zordur.

lakatta Padişah Meclisi Mebusan'ı dağıtma lüzumu üzerinde benimle müdavelei efkâr etmiştir. Ve ben kendisini tasvip ederek ordunun aynı fikirde olduğunu söylemişimdir ve kendimle arkadaşlarım namına ona söz vermişimdir. Artık böyle dedikodulara ehemmiyet verecek halde değildim, müteessirdim. İzzet Paşa ve bazı rüfeka ile Sadaret konağında verdiğimiz karar çoktan suya düşmüştür."[68] Halide Edip bu söylentide Mustafa Kemal'in Vahdettin'e Meclis'i feshettirip, kendisinin harbiye nazırı olacağı bir kabine kurdurmak istediği, ya da Padişah'ın Mustafa Kemal'den aldığı teminata güvenerek Meclis'i dağıttığı gibi unsurların bulunduğundan söz ediyor. Aynı gün Padişah'ın, doktoru Reşat Paşa'yı Rauf Bey'e gönderdiğini, Paşa'nın Padişah'ın ona olan güveninden söz ettiğini ve kendisini görmek istediğini, fakat görüşme talebinin ondan gelmesini uygun bulduğunu yine Halide Edip'ten öğreniyoruz. Rauf Bey, buna karşılık, padişahın kendisine gelmesini emredebileceğini, özel bir yurttaş olduğunu, padişaha söyleyecek bir şey olmadığını söylemiş. Nedense Rauf Bey'in anılarında bu konuda bir bilgi yoktur. Halide Edip, Vahdettin'in Mustafa Kemal aracılığıyla orduyu, Rauf Bey aracılığıyla donanmayı kendi açısından güven altına almak istediğini belirtiyor.[69] Galiba Halide Edip, Vahdettin'le Mustafa Kemal arasında böyle bir alışveriş olduğunu, fakat Rauf Bey'in "demokratik" bir tutumla böyle bir işe yanaşmadığı izlenimini vermek istiyor, ya da hiç değilse bu izlenim çıkıyor. Buna karşılık şu denebilir ki, Mustafa Kemal'le Rauf Bey birlikte siyasal faaliyet gösteriyorlardı; onun için aralarında böylesine derin bir görüş ayrılığı olmasa gerekir. Sonra, Mustafa Kemal gibi "kul" olmaktan uzak, ne istediğini çok iyi bilen ve bu uğurda uğraşmaktan hiç çekinmeyen bir kişi, karşılığında istediğini elde etmeden böyle bir teminatı kolay kolay vermezdi. Mustafa Kemal o bunalımlı ortamda Meclis'in feshini ve kendisinin de içinde bulunduğu bir İzzet Paşa ikti-

F.R. Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s. 88.
Halide Edip, *The Turkish Ordeal* (London, 1928), s. 12-4.

darını düşünmüş olabilir miydi? Ne var ki, Tevfik Paşa hükümetine güvenoyu veren mebuslar, İzzet Paşa hükümetine güvenoyunu haydi haydi verirlerdi. Mustafa Kemal'in Mebusan'ın desteğini sağlamak bakımından herhangi bir korkusu olamazdı ki, onun feshini istesin. Üstelik Mustafa Kemal'in *Vakit* muhabirine 18 Kasım günü söylediği gibi Meclis'in desteği, kuvvetli bir hükümet olması için şarttı. Öte yandan, Vahdettin için de Meclis'siz ve Mustafa Kemal'li bir İzzet Paşa hükümetinin herhangi bir çekiciliği olamazdı. Böyle bir hükümetin İngilizciliği ve kulluğu –kendince– hayli su götürür olacağından, amaçlarına uymazdı. Vahdettin Mebusan'ı, her şeyden önce İtilaf Devletleri'ne ve Saray'a körü körüne bağlı hükümetleri iktidarda tutmayacağı için istemiyordu. Nitekim Meclis'i Tevfik Paşa hükümetini devirmeye kalkıştığı zaman dağıttı.

Mustafa Kemal'in Saray'la temaslarının mahiyeti bu yönden zorlansa bile, olsa olsa şöyle bir varsayım ileri sürülebilir: Mustafa Kemal Mebusan aracılığıyla Tevfik Paşa hükümetini devirmeye kalkışmış ve başarısızlığa uğramıştır. Fakat iktidar yolu henüz tıkanmış değildir. Vahdettin de, İzzet Paşa hükümetine yaptığı gibi, Tevfik Paşa hükümetinin çekilmesini sağlayabilir ve İzzet Paşa'yı sadrazam atayabilirdi. Mustafa Kemal'in bu amaçla yaptığı 29 Kasım görüşmesinde Mebusan'ın davranışı dolayısıyla duyduğu hayal kırıklığını, Meclis üzerine bazı olumsuz sözlerle dile getirmiş olabilir. Ola ki Vahdettin, Meclis'i dağıtmayı tasarladığında ordudan gelmesi mümkün bir tepkiyi önlemek üzere, hatırladığı bu sözlerden cesaret alarak Mustafa Kemal'den ve Rauf Bey'den medet ummuştu. Oysa Mustafa Kemal, ilke olarak ulusal temsile karşı çıkacak bir insan olmadığı gibi, üstelik o sırada Mebusan da kendisini destekleyecek bir kuruldu ve o, iktidara geldiği taktirde bu desteğe muhtaçtı. Fakat 20 Aralık 1918'de Mustafa Kemal, Vahdettin'e ordunun böyle bir adıma karşı çıkacağını, hatta bunu desteklemeyeceğini söyleyecek durumda değildi. Ordu çözülmüş ve dağılmış, komutanlar örgütsüz ve fikir birliğine varmamış durumdaydılar. Orada Mustafa Kemal'e,

ordunun "sadık" olduğunu söylemekten başka bir şey kalmıyordu. Tersini söylemek bir donkişotluk olacak ve kendisini bir anda siyaset dışı (belki Malta'da) bırakacaktı. Mebusan'sız Osmanlı hükümeti olamayacağını 17 Kasım 1918'de *Vakit* muhabirine, sonra da 1919 yazında Anadolu'dan söyleyecekti o. Zaten Atatürk'ün anlattığı biçimde, Padişah konuyu üstü kapalı biçimde ve daha çok genel bir "sadakat" olarak ortaya atmıştı. Hele bu durumda, bağlılık güvencesi vermekten başka bir çare yoktu. Buradaki varsayıma göre, belki Mustafa Kemal'i 20 Aralık'ta "müteessir" eden, 29 Kasım'da Mebusan üzerine söylediklerinin yanlış anlaşılmış olması, Vahdettin'in de bundan tek yanlı olarak yararlanmış olmasıydı.

Sansürün Geri Gelmesi: 24 Kasım günü gazetelerde sansürün geri geleceği Matbuat-ı Umumiye Müdüriyeti tarafından yalanlandıysa da, 2 Aralık gazetelerinde bunun gerçekleştiğini görüyoruz.[70] Çıkan buyrukta; 1) İtilafçıların askeri harekâtı üzerine haberler, 2) heyecan verici ve unsurların arasını bozacak yayınlar, 3) "Zat-ı hazret-i padişahi ile bilumum memurin-i Osmaniye ve ecnebiye aleyhinde münafi-i hürmet" yayınlar, 4) düvel-i muazzamadan biri üzerine "tahrik âmiz" yazılar, 5) genel olarak "münakaşat-ı şahsiye," 6) "şekl-i idare-i hükümetin tebeddülüne" dair ve devlet çıkarlarına aykırı yayınlar yasaklanıyordu. Böylece Tevfik Paşa hükümeti, İtilafçıların sansür isteklerini fırsat bildi. "Hürriyet-i matbuata tamamıyla riayet edilmesine şiddetle taraftar" olduğunu belirtip buna karşılık "menafi-i aliyeyi" ileri sürdükten sonra basın özgürlüğünü kaldırmaya yönelmiş oldu.[71] Üçüncü

Sabah, 24/11, 2/12/1334, 10424, 10432.

Minber, 2/12/1334, 31. *Minber*, daha sonra (6 Aralık), bir başyazısıyla, sansürün yabancıların zoruyla konduğunu reddedecekti. Sansür bildirisinin ertesi günü *Minber*'in, "Paşam o Senin Harcın Değil!" başyazısı bütünüyle sansüre uğradı. Haber ajanslarının telgrafları da sansüre uğruyordu. (*Minber*, 6/12/1334, 35.) "Rusya'da Son Vaziyet - Bolşevikler ve Mukabil Kuvvetler" başlıklı iki sütunluk bir haber de bütünüyle çıkarıldı (*Minber*, 11/12/334, 40). İtilaf donanmasının Türk limanlarını ziyaretleriyle ilgili haberler de aynı akıbete uğruyordu (*Minber*, 16/12/1334, 45). 17 Aralık'ta *Minber*'deki "Gizli Kuvvetler" başlıklı yazı da tümüyle sansür edildi. Aşağıda da değinileceği ▷

maddedeki padişah aleyhinde yayında bulunma yasağı, belki padişahın faal olarak ve mutlakıyet doğrultusunda siyasete girmek, fakat buna rağmen eleştiri dışı kalmak niyetinden ileri gelmeyip, onu azınlık gazetelerinin küstahlıklarından korumak güdüsünün sonucuydu. Ama bu böyle, padişah lehinde yorumlansa bile, 6. maddedeki yönetim biçimi değişikliği konusundaki yasağı anlamak zordur. Acaba burada hükümetin meşrutiyeti kısıtlamak, kaldırmak isteği ve buna karşı doğacak tepkiler mi, yoksa cumhuriyetçi ya da sosyalist propaganda mı amaçlanıyordu? Her ikisi de olabilir.

Sansür karşısında her iki Meclis'te de tepkiler gösterildi. Fethi Bey'in partisi olan Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nın ileri gelenlerinden Hüseyin Kadri (Karesi) bunun Kanun-u Esasi'nin 12. maddesine aykırı olduğu yolunda bir istizah önergesi verdiyse de, anlaşılan çoğunluktaki Teceddütçüler o sırada hükümeti zorlamayı uygun bulmamış olacaklar ki önerge reddolundu.[72] Âyan'da ise Nuri Bey, aynı maddeye rağmen 20 Eylül 1293 Örfi İdare Kararnamesi'nin uygulanmasına önergeyle itiraz etti. Buna karşı, Damat Ferit, "Bolşevizmi tavsiye eden" bir gazeteyle, "sırf hukuk-u hazret-i padişahiden olan" vekillerin tayini konusunda halkı "vükela tayinine" teşvik eden bir gazeteyi tatil etmemekle, Kanun-u Esasi'ye karşı gelinmiş olunacağını belirtti. Abdurrahman Şeref kovuşturma yapılabileceğine, fakat sansürün kabul edilmeyeceğine işaret edince, Damat Ferit savaş boyunca neden bu konunun üzerinde durulmadığını sordu. Abdurrahman Şeref de savaş koşullarının özelliğini belirtti.[73]

Wilson Prensipleri Cemiyeti: 4 Aralık'ta, kurucularının çoğunluğu gazete başyazıları olan Wilson Prensipleri Cemiyeti kuruldu. Halide Edip'in deyimiyle, iki ay içinde tamamen yok olan bu derneğin önemi, bir uçta Ali Kemal ve Refik Halit, öbür uçta Yunus Nadi, Ahmet Emin, Halide Edip gibi ay-

◁ üzere, sansürün konmasında *Minber*'in Tevfik Paşa'yı düşürmek için açmış olduğu şiddetli kampanyanın da payı olmuş olabilir

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 20. inikat, s. 174 (2/12/1334).

Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, 15. içtima, s. 134-5 (12/12/1334).

dın Osmanlıların bu noktada nasıl bir görüşle ve ne gibi umutlarla bir araya gelebilmiş olduklarını göstermek bakımındandır.[74] Cemiyet'in tüzüğünde (5. madde) anlatılan amaçlar, gerek siyasal, gerekse iktisadi bağımsızlık konusunda kıskanç bir tutumu dile getirmektedir.[75] Örneğin iktisadi nüfuz bölgelerine, yabancı sermayenin siyasal amaçlarla girmesine, içişlerimize karışılmasına seçik olarak karşı çıkılmaktadır. Ne var ki, programda (9. madde), tam bağımsızlık ilkesinden hatırı sayılır bir gerileme göze çarpıyor. Buna göre, en az 15, en çok 25 yıl sürmek üzere, ABD'den uzmanlardan kurulu "heyet-i ıslahiyeler" çağırılması öngörülüyordu. Bütün nezaretlere, geniş yetkileri bulunan bir ABD'li danışmanın başkanlığı altında, kendisinin uygun göreceği uzmanlardan oluşan bir ıslahat kurulu atanacaktı. Bundan başka, ıslahat kurullarının tarım, bayındırlık, sanayi, ticaret, eğitim, sosyal yardım, polis ve jandarma, hapishane, adliye işlerini ele alması, her vilayette geniş yetkili bir müfettişle uzmanlardan oluşan bir ıslahat kurulunun olması öngörülüyordu. Sonra azınlıklara tam bir eşitlik sağlamak üzere seçimlerde nispi temsil esası ve Vükela Meclisi'nden en küçük yönetim şubesine dek, bütün Osmanlı unsurlarının yönetime katılması öngörülüyordu. Birinci maddede padişah haklarının ve meşrutiyetin dokunulmazlığı, 9. maddede 25 yıl süreyle Osmanlı Devleti'nin uluslararası tarafsızlığının sağlanması esası getiriliyordu. Tüzükteki katıksız bağımsızlık ilkesiyle, programdaki ABD'ye havale edilen "terbiye ve irşat" sistemi arasındaki çelişme göze çarpıyor. Bu, ancak, ABD'nin sömürgeci olmadığı, diğerkâm bir ülke olduğu, bir de Osmanlı Devleti'nin parçalanmadan bağımsızlığını korumak olanağını yitirdiği ve ancak ABD gibi

Edip, a.g.e., s. 15. Yalman'a göre bu dernek Halide Edip'in girişimiyle kurulmuş. A.E. Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, c. I (İstanbul, 1970), s. 324. Bkz. ayrıca: Refik Halit Karay, *Minelbab İlelmihrab* (İstanbul, 1964), s. 64-6.

Sabah, 6/12/1334, 10436. Bkz., ayrıca Mine Erol, *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi* (Giresun, 1972); T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 445-6; Y.H. Bayur, *Atatürk*, s. 193-5.

"iyi" ya da hiç değilse "ehven-i şer" bir ülkenin koruması altında hem bütünlüğünü koruyup, hem de gerekli düzeltmeleri gerçekleştirebileceği inancıyla açıklanabilir. Şu da önemli ki, bu tutum, Osmanlı aydınlarının bırakışmadan sonraki pek kısa –bir aylık– bir zaman aralığı içinde, İngilizlerin davranışları karşısında İngilizcilikten ya da İngiliz himayesini istemekten vazgeçtiklerini gösterir.

Tahmin edileceği üzere, Cemiyet, programını Başkan Wilson'a sundu. Fakat işin garibi şu ki, bu yapılırken, İngiltere'ye de, 5 Aralık 1918 günlü bir mektup gönderilerek, İngiliz hükümeti ve müttefiklerinin, zayıf ülkelerin haklarını korumak için tarihte benzersiz bir savaşı zaferle sonuçlandırdıkları söylendikten sonra, uluslararası bir yönetimin Türkiye için sakıncalarına işaret edildi ve bunun için ıslahat sağlayacak geniş bir ABD komisyonu elde etmek üzere, Başkan Wilson'a başvurulmuş bulunulduğu belirtildi.[76] Mektubun sonunda, kişiler kadar ulusların da özgürlüğü için çaba göstermiş olan İngiltere'nin, ABD'den olumlu bir karşılık elde edilebilmesi için aracılık etmesi isteniyordu.

İlginçtir ki, bu girişimler Hariciye Nazırı Reşit Paşa'nın Robert Kolej Müdürü Dr. Gates'i çağırıp ABD'nin diplomatik bir temsilci göndermesi için aracılığını istemesi dönemine rastlar. Dr. Gates de bu anlamda bir telin ABD'ye iletilmesi için İngiliz Yüksek Komiserliği'ne başvurur. İngilizlerin ne denli sinirlendikleri tahmin edilebilir. Nitekim İngilizler, Dr. Gates'in Osmanlıların ABD "denetimi" istedikleri yolundaki bir telini kabul etmemiş, ondan sonra da ABD hükümetini ve Babıâli'yi Dr. Gates'e karşı uyarmışlardı. Onların gözünde Dr. Gates, İttihat ve Terakki entrikalarının "kurbanıdır."[78] *The Times*'a gö-

D. Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, c. I, s. 255-8 (*Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. III, s. 4-5).

Erol, a.g.e., s. 39-121. Erol bu mektubun İtilaf Devletleri'ne gönderildiğini yazıyorsa da, İngiltere'nin aracılığını isteyen bir mektubun İtalya ya da Fransa'ya gönderilmiş olduğu pek düşünülemez.

[78] Foreign Office 371/3418, 196317 (Başhaham Nahum'un Hollanda'da bu yöndeki çalışmaları 28 Kasım); 201366 (Webb'den tel, 5 Aralık); 202011 [>

re ise, Wilson Prensipleri Cemiyeti, Dönmelerin tezgâhladıkları bir örgüttür.

Bu noktada bir de Amerikalı Browne (belki Brown) üzerinde durmak yerinde olur. Lutfi Simavi'nin anılarından öğrendiğimize göre 17 Aralık akşamı Browne adında biri gelip kendisiyle görüşmüş. Browne, Sultan Reşat zamanında iki kez ABD elçilik müsteşarlığı ve işgüderliği yapmış ve toplam olarak yedi yıl İstanbul'da kalmış, biraz Türkçe biliyormuş, Türkleri seviyormuş, ABD kamuoyu Ermeni tehciri konusunda çok aleyhimizde bulunduğundan, suçu birkaç kişinin sırtına yüklemek yerine, bu olayı "halisane bir surette itirafla" sorumluların derhal cezalandırılmasını ve ayrıca derhal İsveç, Danimarka, İsviçre, Hollanda gibi yansız hükümetlere başvurarak, gönderecekleri kimselerden, Ermeni işini yerinde soruşturacak bir heyet kurulmasını ve bütün bu tedbirlerin padişah tarafından Başkan Wilson'a bir mektupla bildirilmesini salık vermiş. Fakat asıl öneri şuydu ki, Padişah bir daha böyle şeylerin olmayacağını söyledikten sonra, ülke yönetimini düzenlemek ve düzeltmek üzere "garez ve menfaatı olmayan" bir devletten uzmanlar getirmek istediğini de bildirecekti. Tabii, "garez ve menfaatı olmayan" devlet ABD idi. Browne 22 Aralık'ta Paris'e gidiyordu ve bu mektubu bizzat Wilson'a verecekti.[80]

Kurtuluş mücadelesi sırasında Anadolu'ya giden iki tane gazeteci Browne vardır: Biri 1919'da *Chicago Daily News* adına giden Louis Edgar Browne, öbürü de *The Chicago Tribune* adına giden Ph. M. Browne'dir. Bir de Halide Edip'in barışmadan sonra ABD temsilcisi olarak geldiğinden söz et-

◁ (Webb'den mektup, 5 Aralık, Washington'a talimat, 11 Aralık; 208508. ABD yönetimi için bir dilekçenin birçok imza topladığını, Webb, 27 Kasım teliyle bildirdi (196844). 30 Kasım'da Heck, İstanbul'a komiser atandı. G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 8.

The Times, 9/1/1919. Webb, 20 Aralık günlü mektubunda, cemiyeti kuranları "Wilsoncu olmuş Turancılar" diye tanımlıyordu. Ayrıca Ahmet Emin dolayısıyla Yahudilerin bu işle ilgisi üzerinde duruyordu; çünkü ona göre, Dönmeler Yahudilikle İslamlık arasında bir köprüydüler. Foreign Office 371/4156, 518.

L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 198-200.

tiği Philip Browne var ki, daha önce bir ara Robert Koleji'nde hocalık etmiş. Halide Edip bu Browne'un Wilson'ın 14 ilkesine pek bağlı olduğunu, Türkleri de sevdiğini anlatıyor.[81] Atatürk, Sivas'ta görüştüğü L.E. Browne'dan "genç" diye söz ettiğine göre[82] Simavi'nin sözünü ettiği ve yaşlı olması gereken Browne'un, Halide Edip'in andığı Philip Browne olması muhtemeldir.

Simavi'ye göre, Browne'un kendisini ziyaret etmiş olması Vahdettin'in "hiç hoşuna gitmedi." Üstelik Browne, 19 Aralık akşamı huzura çıktığında, Simavi'nin tercümanlık yapmasını, kabulünün gizli kalmasını "suret-i mahsusada" rica etmişti. Hatta hariciye nazırı da bunu "istirham ettiği halde" Vahdettin, "her nedense" Browne'u Maarif Nazırı Rıza Tevfik vasıtasıyla kabule karar vermiş. Vahdettin'in bu tutumunu açıklamak bakımından iki neden hatıra geliyor. Biri, Vahdettin, kendisine yakın bir adam diye kabul etmediği Lutfi Simavi'nin bu tür, memleketi "peşkeş çekme" pazarlıklarından haberi olmuş olmasına canı sıkılmış ve Hürriyet ve İtilaf ileri gelenlerinden olarak, kendisine çok daha yakın olan Rıza Tevfik'le birlikte kabul etmiştir. Öteki de şu ki, Vahdettin peşin olarak İngilizcilikte karar kılmış bir adam olarak, Browne'un "çekici" önerilerine yanaşmamakla İngilizci tutumunu belli etmiş olacaktır. Onun için bu olaya Simavi'nin tanık olmasını istememekte, görüşmede kendisi gibi bir İngilizciyi istemektedir.

İngiltere'yi ABD'ye tercih eden bu tutumun geçerli bir gerekçesi şu olabilir ki, Wilson ilkeleriyle çokuluslu imparatorlukları bağdaştırmak imkânsızdı.[83] Bu bakımdan ABD'ye yak-

G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Tarihi Kronolojisi*, s. 201 (dizinde Amerika maddesi); Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı* (İstanbul, 1962), s. 14-5. 1908'den önce, Browne, Damat Ferit'le dostmuş, fakat o zamanlar Paşa "liberal ve demokratmış."

[82] Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, c. I (İstanbul, 1960), s. 103.

[83] Mondros'tan önce, Damat Ferit'in Wilson ilkelerine karşı takındığı tavrı gördük. Wilson Prensipleri Cemiyeti kurulduktan sonra, bir vesileyle Paşa, yine bu ilkelerin tehlikelerine değindi. *Meclis i Âyan Zabıt Ceridesi*, 14. içtima s. 117 (9/12/1334).

laşmak, çokuluslu geniş Osmanlı Devleti'nin sonu demek olacaktı. Zaten ABD, Wilson ilkelerini ortaya atmamış da olsaydı Arap illeri İngiltere'nin ve bir ölçüde Fransa'nın elinde kalacağına göre, Türkiye'nin ABD vesayetine girmesi, Osmanlı Devleti'ni kendiliğinden parçalayacak bir olaydı. Oysa Türkiye'nin İngilizlere kalması, belki uzun vadede, hatta belki barışla birlikte, İngilizlerin işgalindeki Arap illeriyle bir yeniden birleşme, savaş öncesi Osmanlı bütünlüğüne kavuşma anlamına gelebilecekti. Hatta, kim bilir, belki Vahdettin'in hayali daha önceki bazı İngiliz ve muhaliflerinki denli zengin olup[84] Britanya İmparatorluğu'na gösterilecek şaşmaz bir bağlılık sayesinde, Yavuz Sultan Selim'in bile hayal edemeyeceği bir şeye, dinen, Mısır ve Sudan'dan başka, Hindistan Müslümanlarına da söz geçirme olanağına zamanla kavuşturulacağını, Canterbury Başpiskoposu Anglikan Kilisesi için neyse, kendisinin de halife olarak Britanya İmparatorluğu için ona benzer bir durum elde edebileceğini umuyordu. Kısaca Vahdettin, böyle hayaller kuruyor idiyse, Yahya Kemal'in dediği gibi, Türk yurdunun "dar hendesesinden" kurtuluyor ve Britanya'nın cihan imparatorluğunun enginde "ruh" (İslamlığın Papası) oluyordu. Vahdettin bu sırada İngilizlerin Türkiye'yi ezmek kararında olduklarını bilseydi, böyle düşünmesi belki biraz zor olurdu; ama, herhalde kendisi henüz böyle bir karardan habersizdi. Fakat bir noktadan sonra, İngilizlerin Türkleri ezme kararını bildiği halde, özlediği çözümün ardında gidecekti. ABD himayesine gelince, bu hiç de İngiliz himayesinin vaat ettiği zengin imkânları taşımıyor-

Mehmet Murat, *Tatlı Emeller, Acı Hakikatler* (İstanbul, 1330), s. 16-9; Akşin, a.g.e., s. 258-9. Mizancı Murat'ın daha Cihan Savaşı'ndan önce tasarladığı ve yayımladığı "İngiliz Hilafet"i tasarısı ile, aşağıda görüleceği üzere Vahdettin'in bir "İngiliz centilmeni"nden ısrarla İngilizlerin hilafet konusundaki niyetlerini öğrenmek istemesi, burada yapılmakta olan tahmini pekiştiren kanıtlardır. Papalığa benzeyen ve İngiltere'nin koruması altında bulunacak "ruhani Hilafet" kuramını ilk ortaya atan (1881'de) Wilfrid S. Blunt adında bir İngiliz olmuştur. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal, 1964), s. 268-70; N. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (Ankara, 1973), s. 318-9, 419-20.

du. En iyi ihtimalle, ufak bir Türkiye'nin düzenli bir ülke haline gelmesini sağlardı. Sonra Vahdettin açısından bir sakınca daha vardı ki, o da cumhuriyetle yönetilen ve Güney ve Orta Amerika'da cumhuriyetleri uydulaştırmaya, onlarla çalışmaya alışmış bir ABD'nin, saltanatla uyuşmaması ihtimali vardı. Osmanlı Devleti'yle Alman İmparatorluğu'nun durumları ne denli farklı olursa olsun, Wilson'ın Hohenzollern saltanatının yıkılışını tahrik etmiş olması olayı da vardı. Oysa İngiltere nicedir egemenliğini şeyh, hidiv, sultan, mihrace gibi yönetimler eliyle yürütmeye alışıktı.[85] Bütün bu nedenler, Vahdettin'in ABD karşısındaki tutumunu belirlemiş olabilir.

Mustafa Kemal ile arkadaşlarının gazetesi olan *Minber* de Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin karşısına eleştirici bir tutumla karşı çıktı. İlginçtir ki, bu yönde yazılan iki yazıdan biri, daha sonra Sivas'ta hararetle ABD mandasını savunacak olan İsmail Hami'nin kaleminden çıkmıştı. O, cemiyeti, "temelsiz bir bina" olarak niteliyor ve programının barıştan sonrası için söz konusu olabileceğini belirtiyordu. Galiplerin bir oldubittisi karşısına ancak ulusal vicdandan doğmuş taleplerle çıkılabileceğini, bunu sağlamak için barış şartlarını belirleyecek komisyonda, basından, mebuslardan ve "milletin mütefekkirlerinden" temsilciler bulunması gerektiğini öne sürüyordu. İkinci yazı, imzasız bir başyazı olup, "Avrupa Rekabeti Karşısında Amerika'ya İltica Doğru mudur?" başlığını taşıyordu. Buna göre, ABD'nin Uzakdoğu'da büyük iktisadi çıkarları vardı. ABD savaşın bütün nimetlerini tekeline alamayacağına göre, oradaki büyük çıkarlarını bırakıp "Türki-

Bunu, Bayur'un Mareşal Liautey'den yaptığı bir alıntı pek güzel canlandırmaktadır: "Onu (Annam imparatorunu) suçlamak düşüncesiyle bütün söylenenlerden bana ne. Benim için o, Annam imparatorlarının torunudur, yoldan geçerken halkın toz içine uzandığı, serçe parmağının her bir işareti kesin bir buyruk sayıldığı bu yirmi milyonluk imparatorluğun büyük sosyal kuvvetidir. Ulu Tanrı! Madem ki onun ipleri elimizde onu kullanalım ve bu kuvveti zaafa uğratmayalım; şuna da inanalım ki ne doğrudan doğruya yönetim, ne bizim teknik bilgilerimiz bu kuvvetin yerini tutamaz..." Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, s. 754; General Gouraud, "Liautey," *Les Vies Illustres* (Paris), s. 16-7.

ye'nin kendisine temin edeceği menafi" ile yetinemezdi. Sonra, iktisadi çıkarlardan ya da "mülkümüzden" bir yana yapılacak herhangi bir fedakârlığa karşılık, öte yanda taviz istemekte "bir dakika" gecikmezdi. Siyasal denge sayesinde yaşayacak hükümetler özellikle "böyle karışık zamanlarda" hiçbir yana eğilim göstermezdi. Ülkenin üretim güçlerini işletmek ve yönetimini düzeltmek için ileri ülkelerden "ayrı ayrı" yararlanılmalıydı. Görülüyor ki *Minber*'in tepkisi, çok sert olmamakla birlikte açıkça olumsuzdur.[86]

Âyan'da Olaylar: Âyan'da en çok kürsüde görünen kişi Damat Ferit idi. Paşa, azınlıklara karşı yürütülmüş olan baskılardan sorumlu olanların bir an önce cezalandırılmasını istiyordu. Bu, hem İttihat ve Terakki'ye olan hıncının bir ifadesi, hem Vahdettin'i İtilafçıların gözünde temize çıkarma, hem de bu sayede hafif barış şartları elde etme çabasıydı. (Damat Ferit Lord Nornklif'in –Northcliffe olacak– barış programının 12. maddesinden söz ediyordu.) Paşaya göre, "Bugün devlet ve hükümet derhal bir karar ittihaz etmeli ve hatta iktiza ederse örfi bir karar ittihaz etmeli. Zira devletin mevcudiyeti tehlikededir."[87] Bu konuda Ahmet Rıza da Damat Ferit'le birlikte, hatta hükümet "maateessüf Türk hükümeti olduğu için" önergesinde "Türkün çektiklerini" ortaya koymamıştı.[88] Fakat "örfi karar" sözü anlamlıydı; çünkü Damat Ferit gibi düşünenler Fuat Paşa'nın Suriye olaylarındaki tedbirlerini düşünüyorlardı. Damat Ferit bununla kalmıyor, bu vesileyle meclislere ve özellikle Mebusan Meclisi'ne yıpratıcı saldırılarda bulunuyordu. Eski nazırlar için Divan-ı Âli yolu harekete geçirilmişti. Damat Ferit, Divan-ı Âli'nin seçimler sonuna ertelenmesini isteyen önergesini açıklarken, Mebusan süresinin bittiğini, 256 mebus olması gerekirken 100'ünün mevcut olmadığını, Kanun-u Esasi'nin Divan-ı Âli için öngördüğü özel yasanın yapılmamış olduğunu, zaten me-

Minber, 7, 9/12/1334, 36, 38.
Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, 14. içtima, s. 124 (9/12/1334).
A.e., 11. içtima, s. 88 (21/11/1334).

busların, şimdi muhakeme edilmeleri istenen nazırlarca seçilmiş olduklarından yansız olamayacaklarını, birçok mebusun savaştan dolayı seçim çevreleriyle teması yitirdiklerinden o bölgelerin fikirlerine tercüman olamayacaklarını belirtti. Onun gözünde Mebusan'ın Divan-ı Âli yoluna gitmesi bir oyalama ve aldatmaca olacaktı. Hükümetin aynı Mebusan Meclisi'nin güvenoyu ile iktidarda durduğu savına karşı Damat Ferit, hükümetin "hak ve hakkaniyete ve âmal-i milliyeye" dayandığını ileri sürdü.[89]

Damat Ferit, Âyan'a da çatıyordu; 48 Âyan üyesinden ancak 32'si mevcuttu; sonra 24 tane İttihat ve Terakkili vardı bunlar arasında ve yeminlerinden ötürü İttihat ve Terakkili arkadaşları aleyhinde davranamazlardı. Fakat bu sefer Ahmet Rıza böyle bir yemin olmadığını söylediği gibi, İttihat ve Terakki'yi de savunarak bütün İttihat ve Terakkilileri suçlu saymanın "bütün Türkleri töhmetle alakadar addetmek gibi" olacağını ileri sürdü. Bu, Damat Ferit'le (dolayısıyla sırayla) Ahmet Rıza'nın yollarının ayrılmaya başladığının ilk aleni işaretiydi.[90] Hele "âlem-i medeniyete ve bilhassa Wilson"a hitap ederek, Rus milletini kurtarmak için Bolşeviklere karşı gittikleri gibi –faciaları işleyen "serseriler" de Bolşevik'ten başka bir şey olmadıklarına göre– bu devletlerin Türk milletini, "bu Bolşevizm'den kurtaralım" demeleri gerektiğini ileri sürmesi, dış müdahaleye karşı olan yurtseverlere aykırı geleceği gibi, paşanın iktidara gelince benimseyeceği, müdahaleyi davet eden siyasetin bir alametiydi.[91]

Mustafa Kemal Grubunun Temasları: Tevfik Paşa'nın güvenoyu almasından sonra, Mustafa Kemal yine de girişimlerine son vermiş değildi. 29 Kasım'da Vahdettin'le yapılan gö-

A.e., 13. içtima, s. 108-11 (2/12/1334). 4 Aralık günlü Mülkiye Encümeni mazbatası, Kanun-u Esasi'nin görev ve yetkileri dışında, "ihtiyar-ı mezalim" edenlerin adliyeye ve harp divanına verilebileceklerini kabul ediyordu.

A.e., 13-14 içtima, s. 108, 130 (2, 9/12/1334). Ahmet Emin'e göre, Ahmet Rıza'nın "kendine gelmesinde," 11 Kasım'da yazdığı bir yazının etkisi olmuştu. Yalman, a.g.e., c. I, s. 316.

[91] *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, 11. içtima, s. 90 (21/11/1334).

rüşme somut bir sonuç vermemişti, ama Vahdettin gibi "tilki" mizaçlı bir kimsenin Mustafa Kemal'e bir ölçüde umut vermekten geri durmadığına, ya da hiç değilse onun umutlarını kırmaktan çekindiğine güvenilebilir. Rauf Bey, bu görüşmeden sonraki "üzüntüden" söz ediyor; fakat *Minber*'in kamuoyunu aydınlatmak ve padişahı uyarmak için Tevfik Paşa aleyhinde şiddetli bir kampanya açtığını anlatıyor.[92] Bu sırada Mustafa Kemal, Rauf Bey, Fethi Bey, İsmail Canbolat her gün buluşan, konuşan dört arkadaştır.[93] Mustafa Kemal grubunun iktidar çalışmalarının o sırada beş yönde geliştirilmekte olduğu söylenebilir.

Birincisi, bu grubun ön saf İttihat ve Terakki'siyle, dolayısıyla olan yakınlaşmasıdır. Bunun en iyi belirtisi Fethi Bey'in Cavit Bey ile olan temaslarıdır ki, bunların başında 21 Kasım'da Cavit Bey'in *Minber*'e sermaye bulmayı kabul etmesi geliyor. Sermayenin önemli bir bölümü Mustafa Kemal tarafından yatırılmış ve bununla gerekli tesisat kurulmuştu. Fakat satış azdı, gelir yetersizdi; 8 bin lira daha gerekiyordu ki, bunun bir bölümünün Karasu'dan, bir bölümünün Cavit Bey tarafından (Kara Kemal aracılığıyla "bazı tacirlerden") bir bölümünün de Fethi Bey'den sağlanması kararlaştırıldı. Fethi Bey gazeteyi resmen fırka gazetesi yapmamayı ve başyazıları Müştak'a yazdırmayı kabul etti. Bundan sonra Cavit Bey'in sık sık Fethi Bey ile görüştüğünü ve daha önce olduğu gibi, Cavit Bey'in, günlüğünde Fethi Bey üzerine iğneli şeyler ya da yergiler yazmadığını görüyoruz.[94] Kemalcilerle Teceddütçülerin

Gerçekte, *Minber*'in hükümetin çekilmesi için açtığı kampanya, 17, hatta 16 Kasım'da başlamış ve her gün, "Kuvvetli Hükümet İsteriz!" (18 Kasım), "Kabine Var mı, Yok mu?.." (19 Kasım). "Hükümet Evliya Oldu!" (22 Kasım) gibi başlıklı yazılarla hükümet sürekli bir "bombardımana" uğramıştı. O derecede ki, 2 Aralık'ta sansürün geri getirilmesinde, önemli ölçüde, bu kampanyanın önünü almak amacının bulunduğu düşünülebilir.

R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. II, s. 371, 400.

Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 21/11/1918 (8/9/1945). Bu sırada zaten partiler üstü birleşmeler yönünde bir akım vardı. Milli Kongre'nin hazırlık çalışmalarını *Minber*, "Memleketin Müteffekkirleri Harekete Geliyor" manşetiyle karşıladı (23 Kasım). Aynı gazete 28 Kasım'da, bütün fırkaların ▷

arasının düzelme yolunda olduğunu gösteren bir şey de, Mebusan'da birlikte bazı çıkışlar yapılmasıydı. 2 Aralık'ta Hüseyin Kadri'nin sansür konusundaki istizah önergesi reddedildiği halde, 18 Aralık'taki fesihle sonuçlanan önergede, Teceddütçülerin yanında Hüseyin Kadri'nin de imzası vardı.[95]

İkinci bir çalışma yönü Ahmet Rıza ileydi. Ahmet Rıza bu sıralarda Tevfik Paşa'nın yerine kendini ciddi bir sadrazam adayı olarak görüyor olmalıydı ki, kuracağı kabineyle meşgul oluyordu. Bu arada Ahmet Rıza'nın İttihat ve Terakki'yi yeniden kurması da istenmişti.[96] O da Fethi Bey'e, ısmarladığı bir eski İttihatçılar listesinden ayıklama yaparak, seçtiği 15-20 kişi İttihat ve Terakki'yi kurarlarsa kendisinin de başa geçeceğini söylemiş. Fakat Fethi Bey'in amacı Ahmet Rıza ile ciddi iş görmek olmayıp son anda kabineyi başkasına –bu herhalde İzzet Paşa olacak– kurdurmakmış. Ahmet Rıza, Mustafa Kemal'i çağırmış ve kabine işini görüşmüşler; fakat Mustafa Kemal Ahmet Rıza'nın isimleriyle kabine kurulamayacağını, kendisinin bir liste yapacağını söylemiş, Ahmet Rıza'yı razı etmiş. Ahmet Rıza'nın kabinesinde Sadaret kendisinde olmak üzere, Meşihat'a Ziya Molla, Dahiliye'ye Hamit Bey, Hariciye'ye Nabi, Maliye'ye Sason, Şûra'ya Şerif Paşa, Adliye'ye Mustafa Arif düşünülüyormuş. Dahiliye için Reşit Bey bile söz konusu olmuş. Bu adlar genel olarak Hürriyet ve İtilaf rengine çok da uzak sayılamayacak bir kabineyi gösteriyordu. Nitekim Cavit Bey, Fethi Bey'e böyle bir kabineye girmemesini salık vermiş ve o da bu görüşteymiş.[97] Fakat Fethi Bey'in, Ahmet Rıza ile temasların ciddiliği konusunda söyle-

◁ birleşmesiyle kurulacak bir "temerküz kabinesi" öneriyordu. Milli Kongre beyanname ve programı: *Minber*, 7/12/1334, 36; T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 417-20. Muhalefetin cephe alması ve sarayın "bildiğini okuması" sonucunda, bir kuruluşa (Vahdet-i Milliye de aynı akıbete uğradı) bağlanan umutlar gerçekleşemedi.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 20., 27 ınıkat, s. 174, 288 (2, 18/12/1334).

Bir de, Rauf Bey'in yeni bir İttihat ve Terakki Fırkası kurup "himaye talebi için" İngilizlere başvurduğu söylentisi vardı. *Minber*, 21/122/1334, 50.

Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 7/12/1918 (12 3/9/1945).

diklerine rağmen, 9 Aralık günü Canbolat Bey, Saruhan Mebusu Sabri Bey'e başvurarak, Ahmet Rıza kabinesine Teceddüt'ün güvenoyu verip vermeyeceğini ve şartlarını sormuş. Sabri Bey, Harbiye'ye İzzet Paşa'nın, Maliye'ye Cavit Bey'in, Dahiliye'ye Canbolat Bey'in, Bahriye'ye de Rauf Bey'in olması gerektiğini söylemiş. Canbolat Bey "yalnız" Mustafa Kemal'in gelmesinin "muhtemel" olduğunu söyleyince, Sabri Bey onun başka bir nezarete gelebileceğini, fakat Harbiye'ye gelmesinin fırkaca hoş görülmeyeceğini bildirmiş.[98] Bu olay, ön saf İttihat ve Terakkililerin hâlâ Enver Paşa'nın almaşığı olarak Mustafa Kemal'e karşı ne denli kuşkulu olduklarını göstermek bakımından pek ilginçtir. Mustafa Kemal'in gözünde, ya sadrazam ya da harbiye nazırı olması, "iktidara" gelmiş olması için herhalde şarttı. O olağanüstü koşullarda iktidar olmak için yalnız Mebusan'ın güvenoyu değildi gerekli olan. Enver Paşa'nm yaptığı gibi, aynı zamanda orduyu da, padişahı da elde tutabilmek şarttı. Orduya komuta eden, padişaha da söz geçiren, buna güvenerek, belki hükmedebilirdi. Nitekim Mustafa Kemal, Ahmet Rıza'ya şöyle dediğini söylemiştir: "En çok düşünülmesi lazım gelen kuvvettir, ordudur. Gerçi ordumuz mağlup edilmiştir. Fakat ne de olsa geriye kalan kuvvetler, son şerefi kurtarmaya hizmet edecek bir hale getirilebilir!"[99] Sonuç olarak Ahmet Rıza ile işbirliği tasarısı birkaç gün içinde "fiyasko" ile son buldu. Mustafa Kemal, hazırladığı bir listeyi kendisine gösterdiğinde, Mustafa Kemal dahil, "hiçbirini iyice tanımadığı cihetle" işbirliği yapamayacağını söylemiş. Listede Fethi, Rauf, Canbolat beyler de –tabii– varmış. Ahmet Rıza'nın işi böyle kesip atması, belki de Vahdettin'in ağzını arayıp olumsuz bir tepki elde etmesiyle açıklanabilir. Fakat Mustafa Kemal'in anılarından şöyle bir ihtimal de meydana çıkıyor ki, onun Ahmet Rıza ile işbirliği yapamamasının başlıca nedeni, görüşmeleri sırasında Âyan reisinin Harbiye Nezareti'ne Cevat Paşa gibi birini düşünmesi, fakat

Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 11/12/1918 (15/9/1945).
F.R. Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s. 106-7

herhalde bu mevki için kararlı bir aday olduğunu bilmesi gerektiği Mustafa Kemal'i "hatırına getirmemesiydi."[100] Ahmet Rıza'nın böyle bir söz etmesi ancak Harbiye'ye Mustafa Kemal'i kesinlikle istememesi ile açıklanabilir. Ahmet Rıza'nın sonradan böyle bir tutuma girmesi yine padişahın ya da, daha zayıf ihtimalle bazı eski İttihat ve Terakki çevrelerinin telkinlerine bağlanabilir.

Mustafa Kemal grubunun bu sıralarda üzerinde çalışmakta olduğu üçüncü bir yön de İzzet Paşa idi. Buna yukarıda değinildi ve gördük ki, kabine başkanlığına hep İzzet Paşa uygun görülüyordu, ta Ahmet Rıza ile kurulan temaslar ciddi bir renge bürününceye dek. Fakat İzzet Paşa ile temasların, hiç değilse bazı çevrelerin gözünde, başka bir mahiyeti olabileceği konusunda bazı ipuçları vardır. 2 Aralık'ta Cavit Bey, İzzet Paşa ile görüştü. Paşa, subaylar arasında galeyan olduğunu, Harbiye Nazırı Abdullah Paşa'ya karşı bir "ligue" girişimi olduğunu söylemiş. Cavit Bey, Paşa'ya, böyle zamanda bu tür davranışların kesinlikle doğru olmadığını belirtmiş, Paşa da görüşe katılmış. Paşa "zannetmemekle" birlikte, kendisine bir hükümet kurma önerisi yapılırsa, para bulunup bulunamayacağını öğrenmek istiyordu. Cavit Bey, durumun şimdikinden daha iyi olacağını, bu konuda İngiliz ve Fransızlarla görüşerek de belki bir çare bulunacağını söylemiş. Altı gün sonra, Cavit Bey, Paşa'yı ziyaret ettiğinde, Paşa, Abdurrahman Paşa'dan mektup aldığını, bunda güya kendisini başlarına geçirip bir "heyet" kurmak isteyen subaylar bulunduğu-

Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 13/12/1918 (16/9/1945); F.R. Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s. 107. Ayrıca Y.H. Bayur, *Atatürk*, s. 242-5. Ahmet Rıza'nın anılarında, kendisinin sadrazamlığı konusu, ancak bir kez –o da geçerken– anılmaktadır. A.g.e., 15/2/1950, 9166. Kâzım Karabekir, 23/3/1335'te, Mustafa Kemal'in Ahmet Rıza ile görüşerek, onun başkanlığında ve Mustafa Kemal Harbiye Nazırı olmak üzere bir kabine kurmayı tasarladıklarını ve Kâzım Karabekir'e İsmet Bey aracılığıyla nazırlık önerisi geldiğinden söz ediliyor. Bu tarihte bir yanlışlık olacak; çünkü Ahmet Rıza 2 Şubat'ta Vahdet-i Milliye'yi kurduktan sonra, hızla Saray'ın gözünden düşmeye devam etmiş ve 31 Mart'ta Âyan reisliğini dahi yitirmişti. K. Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları* (1951), s. 34.

nu, amaçlarının mütarekenin iyi uygulanmamasından şikâyet etmek olduğu ileri sürülüyormuş. İzzet Paşa bu subayları tanımadığını, kendisinin de bunların başına geçecek bir insan olmadığını yazmış. Oysa İzzet Paşa'nın Mustafa Kemal, Rauf Bey, Kâzım Karabekir ve belki başkalarıyla olan temasları pekâlâ bu biçimde yorumlanmaya elverişliydi.[101]

Mustafa Kemal grubunun dördüncü bir çalışma yönü olarak da padişah anılabilir. Bu konuda Mustafa Kemal'in yürüttüğü temasları biliyoruz.

Beşinci bir çalışma yönü, İtilaf Devletleri, özellikle İngiltere ve İtalya idi. Ulusçu bir önderin böyle temaslarının olmuş olması belki yadırganabilir. Ama şunu gözden çıkarmamak gerekir ki, fiilen işgal altına alınmış bir başkentte, işgal kuvvetleriyle uzlaşmadan hükümet etmek imkânsızdı. Üstelik, bir de şu vardı ki –ve bu ancak zamanla belli olacaktı– İtilafçıların, uzlaşmaz bir hükümete karşı, doğrudan doğruya müdahaleden önce, padişahı etkileyerek bu hükümetin görevine son vermek gibi bir olanakları da vardı. Mustafa Kemal bir iktidar adayı olarak elbette ki İtilaf Devletleri'yle bir ölçüde anlaşmak, uzlaşmak zorundaydı. Nitekim, kendisi *Vakit* muhabirine 18 Kasım'da verdiği demeçte, bırakışma uygulanmasında bir anlaşmazlık varsa, "... sebebini derhal anlamak ve muhataplarımızla anlaşmak ..." gerektiğini söylemişti. İşgal altındaki bir başkentte yapılamayacak bir şey var idiyse o da meydan okumak, ya da silahlı mücadeleye girişmekti. itilafçıların Türkiye'yi ezme kararları iyice ortaya çıkınca, silahlı mücadele yapılacaktı; ama, tabii, bunun yeri İstanbul değil, Anadolu idi.

Mustafa Kemal grubunun, Mustafa Kemal'in Mondros'tan sonra Adana'dan İzzet Paşa ile yazışırken aldığı tavra göre ne

Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 2, 8/12/1918 (12-3/9/1945). Kâzım Karabekir, 1 Aralık'ta İzzet Paşa'yı ziyaret etti. Hükümeti bırakmakla yanlış yaptığını söyleyince, Paşa, bilmeyerek "ihanet mi ettim diye" gözlerinden yaş geldi. Kâzım Karabekir onun yeniden hükümete gelmesi gerektiğini söyleyince, gözlerinde "muvaffakıyet bakışları parladı" ve "telefonla birisiyle görüştü." K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 9.

ölçüde gerileyebileceği, Hüseyin Kadri'nin İtilaf kuvvetlerinin davranışları konusunda verdiği soru önergesini tekrar geri alırken belli olmuştur. Önerge 25 Kasım'da verilmişti. Bunda, "namuslarına itimat" edilen galip devletlere, silahlarımızın "namuslu millet" olarak teslim edildiği, fakat bırakışmanın sebepsiz olarak bozulduğu, bundan ötürü bırakışmaya aykırı olan askeri işgalin, bütün uygarlık dünyası ulusal meclislerinde protesto edilmesi isteniyordu. Oysa 7 Aralık'ta Hüseyin Kadri başka türlü konuşuyordu. Aslında "mütareke değil, teslim-i silah etmiş bulunuyoruz" diyordu. Yani, istenilen barış elde edilmezse savaşa devam etmek söz konusu değildi. Önerge verildiğinde Bakırköy işgali vs. gibi bazı olaylar olmuştu; ama "Lehülhamd" korkulan akıbet gerçekleşmemişti. Görülen istikrarlı durum artık bir tecavüz değil, "mevcudiyetimizi bir millet olarak tanımış," bir heyet karşısında bulunulacağını göstermişti. Hariciye Nazırı'nın biraz önceki açıklaması da bu yolda olduğundan, Meclis'in bu işle daha fazla uğraşmasına gerek yoktu ve Hüseyin Kadri önergeyi geri alıyordu.[102] Bu gerilemeyi nasıl açıklayacağız? 25 Kasım'da verilen önergenin 18 Kasım güvenoyu yenilgisinin izlerini taşıdığı, hayal kırıklığının ve biraz da umutsuzluğun verdiği sertliği yansıttığı söylenebilir. 7 Aralık'ta iktidar yakın gözükmektedir ve işgal gerçeğiyle taktik bir uzlaşma yapılmak istenmektedir. Zaten Hüseyin Kadri'nin tutumunu Mustafa Kemal grubunun inançlarında bir değişiklik olarak değil, taktik bir geri çekilme olarak yorumlamak gerekir.

Burada Mustafa Kemal'in İtilafçılarla olan temaslarını da anmak gerekir. Kendi sözleriyle, "Temas ettiklerim arasında eski İttihatçılardan, yahut İtilafçılardan, işgal kuvvetleri ile beraber çalışanlardan birçok kimseler vardı. Her biri ile büsbütün başka türlü görüşüyordum."[103] Bu, şu demekti ki, pek yakın olan çevresindeki arkadaşlarıyla olan temasları dışın-

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 22. inikat, s. 204-5 (7/12/1334).

F.R. Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s. 94. Bu İttihatçılardan biri Halil Paşa imiş. Halil Paşa, a.g.e., s. 256-8.

daki temaslar hep "diplomatça" yürütülüyordu; yani Mustafa Kemal onların tutumlarını öğrenmeye çalışırken, kendisi kesin tavrını belli etmiyor ve hatta onlara, gerektiğinde birlikte çalışılabilecek bir insan izlenimi vermeye çalışıyordu. Bu temaslar arasında Mustafa Kemal'in *Nutuk*'ta sergüzeştçi olarak nitelediği, fakat herhalde İngiliz istihbarat görevlisi sayılabilecek Papaz Frew,[104] Kont Sforza ve başka bir İtalyan görevlisi vardır. Mustafa Kemal, örneğin, Frew'u o denli dirayetle "idare" etmiştir ki, sonradan kendisi Ankara'ya geçtiğinde, Frew, Madam M.'nin salonundaki "Gene görüşelim" sözünü ciddiye alarak görüşme umuduyla Antalya'ya gelip haber göndermiştir. Yine bu "idare" sayesindedir ki, 7 Şubat 1919'da İstanbul'a gelen General Allenby, isteklerini saydıktan sonra, 6. Ordu komutanlığına Ali İhsan Paşa yerine Mustafa Kemal'in atanmasını salık verir ve Mustafa Kemal bunu

[104] Dr. Robert Frew, İskoç Presbiteryen kilisesinin papazı olup 1915'te Glascow Üniversitesi'nden fahri diyanet doktorası derecesini almış, 1925-7'de Londra, 1927-8 Lahey, 1928-31'de Kopenhag, 1931'den sonra Londra ve Göteborg'da papazlık yapmıştır. Fakat bunun yanında, 1928'de Britanya İmparatorluğu Nişanı'nı (O.B.E), 1931 Kraliyet Donanması Yedek Subay Nişanı'nı aldığını görüyoruz. *Crockford's Clerical Directory*, 1935 (Oxford, 1935). Öte yandan 3/10/1919 akşamı, İstanbul'da İngiliz Orduevi'nde yapılan bir törenle, bir İngiliz generali tarafından, savaş sırasında ve sonra yaptığı hayırlı işlerden ötürü kendisine armağanlar verildi. Frew, savaşta hapse atılmış ve dört yıl "mücadele" etmiş. Savaştan sonra Orduevi onun çabalarıyla kurulmuş. *Orient News*, 5/10/1919, 95. Mütarekede Hint Müslümanları'nın yönettikleri İngiliz Kızılay Derneği'nin Türklere yaptığı yardımlar, Frew eliyle dağıtılıyordu. Berkes, *Çağdaşlaşma*, s. 420. Bayar, Frew'un 15/8/1919'da Albay Emiling kimliğiyle Ege bölgesine geldiğini öne sürüyor. Bunun bir tahminden ileri gidip gitmediği anlaşılamıyor. C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. VII, s. 2194-2202. Armstrong, Damat Ferit'in, İngiliz Yüksek Komiserliği'nin bir ajanı diye gördüğü ve nüfuzlu olmayan düşkün bir "İskoçlunun" sözlerine kulak verdiğini, bu yüzden komiserlikle ilişkilerinde birçok hayal kırıklıklarına uğradığını söylüyor. Robeck ve Ryan, çok kez, ve bir kez de bizzat Armstrong, bu adamın hiçbir yetkisi olmadığını söylemelerine rağmen, Paşa bu yolda ısrar etmiş. Damat Ferit onunla temas ediyor idiyse, herhalde bir bildiği vardı. İstihbarat örgütlerinin görüşleriyle dışişleri bakanlıklarının görüşleri arasında farklar bulunması görülmemiş şeylerden değildir. Bu İskoçlu'nun Frew olması pek muhtemeldir. H. Armstrong, *Turkey in Travail* (London, 1925), s. 105.

reddedince otomobil, yaver ve tahsisatı –herhalde "ceza" olarak– elinden alınır.[105] Mustafa Kemal'in İtalyanlarla temaslarını da aynı biçimdedir. İtalyanlar, Akaretler'deki evini bir çeşit himaye altına almışlar, hatta Ege bölgesinin Yunanlılara verilmesi gerçekleşecek olursa, İtalyan desteğiyle yürütülecek silahlı direnme harekâtının başına Mustafa Kemal'i düşünmüşler. Fakat bütün bunlar, Mustafa Kemal'in istiklalci kanılarına o denli aykırı şeylerdi ki, Kont Sforza ile görüşürken fazla "renk vermiş" ve bu tür temasların birden kesilmesine yol açmıştı.[106] Bu temasların amacı, "vatana ciddi hizmetlerde" bulunabileceğine inanan Mustafa Kemal'in, dönüşü olmayan "ağır ve kati" kararını vermeden önce, bütün ihtimal ve imkânları tam anlamıyla bilmek ve tanımak istemesinin bir gereği idi.[107]

Bırakışmanın hemen ardından İstanbul'a gelen ve aralık başında dönen Ward Price'ın bir iddiası üzerinde durmak yerinde olur. Price'a göre Pera Palas'ın müdürü Mustafa Kemal'den bir görüşme çağrısı getirmişti. Mustafa Kemal'in istediği, bir öneride bulunmak üzere İngiliz makamlarıyla temasa geçmekti. Savaşta yanlış bir siyaset izlenmiş olduğunu, müttefiklerin Anadolu'yu bölmelerini beklediğini, fakat özellikle Fransa'nın bu ülkeye girmesinin istenmediğini ve şayet İngilizler Anadolu'nun sorumluluğunu üstleneceklerse, deneyimli valilere ihtiyaçları olacağını söylüyor ve bu göreve talip oluyordu. Price, bu öneriyi askeri istihbarattan Albay Heywood'a bildirmiş fakat o, buna önem vermemiş. Paşa'nın Price ile görüşmesi sırasında Rifat (Refet) Paşa hazırmış. Yıllar sonra II. Cihan Savaşı'ndan sonra Refet (?) Paşa ile görüştüğünde, o, önerinin içten olduğunu ve kabul edilseydi Yakındoğu tarihinin başka olacağını söylemiş. Bu olayı ciddiye almak çok zordur. "Vatana ciddi hizmetlerde" bulunmaya hazırlandığı ve en az Harbiye Nezareti'ne göz diktiği bir sırada,

[105] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 7; F.R. Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s. 98-9, 103-4; Berkes, *Çağdaşlaşma*, s. 453.

[106] F.R. Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s. 92-3, 100-2.

[107] A.e., s. 90, 97.

Mustafa Kemal'in böyle süfli bir teklifi, araya otel müdürünü ve bir gazeteciyi koyarak yapması, inanılacak şeylerden değildir. Böyle bir görüşmenin yapıldığı kesinlikle kanıtlansa bile, önerinin ciddi olarak yapılmadığına hükmetmek gerekir.[108]

Meclis'in Dağıtılması: Aslında ön saf İttihatçılarının Mustafa Kemal'e ne denli az güvendiklerini gördük. Onlar için belki de en uygunu, savaşın yenilgiyle bitmesi üzerine yitirdikleri nüfuzlarını, zamanın geçmesi ve olayların yardımıyla yeniden kazanıncaya dek, renksiz birtakım kabinelerin "idare-i maslahat" etmesiydi. Mustafa Kemal gibi birine iktidar anahtarını vermek, birçok bakımdan Mondros öncesi İttihat ve Terakki iktidarının yeniden canlandırılmasını çok zorlaştırabilirdi. Fakat herhalde renksiz bir kabineye razı olmaları, daha çok, padişahın elindeki fesih silahından korkmalarındandı. Tevfik Paşa hükümetini hoş görmenin karşılığı, Meclis süresinin uzaması oluyordu. Ne var ki, kabinede Abdurrahman Efendi, İzzet Bey gibi İttihat ve Terakki çevreleri için çok sivri ya da aykırı insanlar vardı. İttihat ve Terakki çevreleri, karşılıklı hoşgörü pazarlığını kabinede temizlik yapılması şartına bağlamak istiyorlardı ve Tevfik Paşa'ya bu bakımdan bir hayli baskı yapıldı. Paşa'nın güvenoyu almasından iki gün sonra Teceddüt Fırkası bu konuda görüşmek üzere, Hüsnü Paşa'yı kendisine göndermeye karar verdi. Daha sonra, Mebusan Reisi Halil Bey'in Sadrazam'la görüştüğünü, onun bir zaman sonra bu işe girişeceğini söylediğini öğreniyoruz. 6 Aralık'ta mebuslardan Sabri Bey ve Babanzade Hikmet'in girişimleri karşısında, Tevfik Paşa nazırların işe yarayıp yaramadıklarının ancak dört-beş ayda anlaşılacağını söylemiş.[109] Mebuslar yavaş yavaş kabine aleyhine dönüyor ve bir karar alma-

G. Ward Price, *Extra-special Correspondent* (London, 1957), s. 104-5. Kinross bu olayı uzun uzadıya hikâye ediyor. Herhalde, bu, onun İngilizlik gururunu okşamış olmalıdır. Lord Kinross, *Atatürk* (London, 1964), s. 142.

[109] İhtimal Tevfik Paşa'yı baskı altına almak için olacak, *Minber*, 1 Aralık'ta Teceddüt'ün, ertesi günkü toplantısında hükümete güvensizlik oyu vereceği haberini manşetle duyuruyordu. Aynı manşetlerle hükümetin 2 Aralık'ta Meclis'e gelmediğini öğreniyoruz (3/12/1334, 32).

ya yöneliyorlardı. Fakat bu arada Teceddütçüler Şerif Paşa ile görüşmüşlerdi. Ona, temizlik gerektiğini, fakat Teceddüt'ün kimseyi hükümete sokmak niyetinde olmadığını söylemişler. Oysa Tevfik Paşa, Teceddütçülerin kabineye dört adamlarını sokmak istediklerini söylüyormuş. Şerif Paşa, üç-dört gün içinde mutlaka temizlik yapılacağını ileri sürmüş. Bu arada Teceddüt de, bu olmazsa, gensoru ile hükümete güvensizlik oyu vermeyi kararlaştırmış. 12 Aralık'ta, Cavit, Mebusan'a uğradığında, herkesin kabinenin aleyhinde olduğunu görmüştü. Ertesi günü gelen bir haberde, muhalif fırkalar tarafından 2.500 kişilik bir tutuklama listesi hazırlandığı, Vükela tarafından kabul edildiği, Sait Molla tarafından Refik Bey aracılığıyla padişaha sunulduğu söyleniyordu. Meclis de, genel af kanunu kabul edilir edilmez dağıtılacakmış. 19 Aralık'ta Sabri ile Fethi beyler, Ahmet Rıza ile görüştüklerinde, o sadaretin kendisine verileceğinden umutlu olmadığını ve Tevfik Paşa'nın işbaşında kalacağını, kabinede tasfiye için Paşa ile görüşeceğini söylemiş. Fakat bu görüşmede Tevfik Paşa, tasfiyeyi kabul etmediğini açıklamış.[110] Kozların Meclis'te paylaşılacağı anlaşılmıştı. Meclis'in feshedildiği gün çıkan *Minber*, bazı fırkaların Babıâli'ye bir muhtıra vererek, Mebusan'ın dağıtılmasını, memurlar arasında genel bir temizlik yapılmasını ve suçluluğu belirlenecek olanların derhal cezalandırılmasını istemiş oldukları söylentisini duyuruyordu. Gazetenin aynı sayısı, Teceddüt'ün Meclis grubunun oturumdan önceki toplantısını özenle duyuruyordu.

Cavit Bey tarafından hazırlandığı anlaşılan gensoru önergesinde, hükümetin, programında söylediklerinin tersini yaptığı, aciz olduğu, barış konusunda ciddi bir girişimi olmayıp verilecek hükmü beklediği, asayiş, iaşe işlerinin bozuk olduğu, basının "tarafgirane" bir sansüre bağlandığı belirtildi. Önergeyi Teceddütçü bazı mebuslarla Hüseyin Kadri imzala-

Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 21, 24/11, 6, 11-3, 19, 20/12/1918 (8, 11-2, 15-7/9/1945). *Sabah*, daha 3 Aralık'ta kabinede tasfiye yapılmayacağını ilan etmişti.

mıştı. 21 Aralık günü, hükümet adına hazırlanan cevabı, Mustafa Reşit Paşa gelip okudu.[111] Bu, savunma olduğu denli, karşı saldırı niteliğinde de bir cevaptı. Bunda, savaşa girmiş olmak, girmişken ayrı barış yapmamak, vatandaşlara zulüm yapılmış olması gibi suçlamalar anılıyordu. Bundan başka, kısa zaman ve zorluklara rağmen, ne çok iş yapılmış olduğu hayli uzunca anlatılmıştı. Gensorudaki bütün suçlamalar reddolunduğu gibi, "izale-i mazlumiyet ve takrir-i asayiş" için Meclis'e verilmiş bazı tasarıların "maatteessüf" çıkarılmadığı belirtiliyordu. Önemli bir diğer suçlama da, vurgunculuğun "senelerden beri" önlenmemesi, tersine "fetanet ve fazilet" sayılması, hatta resmi dairelere "suret-i resmiyede" vurgunculuk yaptırılması ve genel olarak teşvik edilmekle, genel ahlaka "pek fena" etkiler yapılmış olmasıydı. Şimdi hükümet, resmi dairelerin her türlü ticaretle uğraşmalarını kesinlikle yasaklamış bulunuyordu ve vurguncular için de tedbirler alınmıştı. İaşe Nezareti'nin kötü durumu anlatıldıktan sonra, bu "muvakkat" yönetim usulünün de yoluna gireceği umudu açıklanıyordu. Sansür ise "zamanın nezaketinin" bir gereğiydi ve geçiciydi. Reşit Paşa, bu açıklamayı okuduktan sonra, dahiliye nazırı kürsüye gelerek, çıkmaya başlayan gürültülere aldırmadan Padişah'ın Meclis'i fesheden iradesini okudu. Feshin "esbab-ı zaruriye-i siyasiyeden naşi" ve Kanun-u Esasi'nin 7. maddesi gereği, "ber mucib-i kanun" olduğu belirtiliyordu. İrade, herhalde istihza niteliğindeki "sürekli alkışlar"la karşılandı.

Meclis'in bu sırada dağıtılması çok büyük ve apaçık ortada olan sakıncalar taşıyordu; şöyle ki, birçok bölgenin işgal altına girmiş olması dolayısıyla, yeniden seçim yapıldığında buralardan mebus seçilemeyecek, yeni Meclis'te buralar temsil edilemeyecekti. Bu da, Osmanlı Devleti'nin buralardaki iddiasını fiilen zayıflatmış olacaktı; çünkü o bölgeler adına, mebuslar gibi yetkiyle konuşabilecek kimseler kalmamış olacaktı. Yukarıda gördüğümüz üzere, bu apaçıklığa Mustafa Ke-

[111] Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 14/12/1918 (16/9/1945); *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 27, 29. İnikat, s. 288, 304-6 (18, 21/12/1334).

mal tarafından *Vakit* gazetesinde 18 Kasım'da işaret olunduğu gibi, Türkgeldi bunu daha önce Padişah'a ve Tevfik Paşa'ya anlatmış, onlar da onun görüşünü onaylamışlardı. Fakat şimdi, Tevfik Paşa'ya güvensizlik oyu verilmesi söz konusu olduğunda, bu yola gidiyorlardı. Oysa bu, Kanun-u Esasi'nin 7. ve 35. maddelerine açıkça aykırıydı.[112] Nedense bu kesin biçimde ortaya konmadan Türkgeldi'nin yaptığı itiraza, Padişah "dayılık bizde kalsın" gibisinden hayli anlamsız bir cevap vermişti, hatta dört ay içinde yeni seçim kaydının eklenmemesi de, buna olanak bulunmayabilir diye, Padişah ve Sadrazam tarafından kararlaştırıldı. Padişah'la başkâtip baş başa kalınca, birincisi şöyle dedi: "Sizden sır çıkmaz. Ecnebiler bu Meclis-i Mebusan'ı müntehab addetmiyorlar. 'Siz hakk-ı hayatınızı muhafaza için faaliyet göstermelisiniz. Eğer lazım gelen faaliyeti gösteremezseniz hakk-ı hayatınızı da iskat etmiş olursunuz' diyorlar."[113] Böylece Padişah, Meclis'in dağıtılmasının sorumluluğunu İtilafçıların üstüne atmış oluyordu. İtilafçıların ve özellikle Vahdettin için tek makbul devlet olan İngiltere'nin, böyle düşündüğü doğru idi;[114] fakat şunu da hemen belirtmek gerekir ki, İngilizlerin bu tutumu Padişah'ın istek ve eğilimleriyle tamamen çakışıyordu. Burada şuna da işaret edilmelidir ki, Padişah Babıâli ve gazeteler aracılığıyla yabancıların düşüncelerinden haberli olma olanaklarına sahip olduğu gibi, yabancı gazeteciler ve özel kişilerle dolaysız temasları da olabiliyordu. Hatta başmabeyinci ya da başkâtip aracılığıyla olmayan, özellikle Hazine-i Hassa Müdürü Refik Bey'in düzenlediği, örneğin Mustafa Sabri gibi Hürriyet

Kitabın ilk baskısında, Mebusan'ı feshetmekle Vahdettin'in Kanun-u Esasi'yi çiğnediğini yazmıştım. Oysa 1916 tadilinde, Kanun-u Esasi'nin 35. maddesi çıkarıldı ve böylece padişaha, yalnızca dört ay içinde seçim yapılıp Meclis toplamak şartıyla Meclis'i fesih yetkisi tanınmış oldu. Bu tadile dikkat çeken çalışma: M. Tunçay, "1293 Kanun-u Esasisi'nin Son Tadilleri," *Armağan: Kanun-u Esasi'nin 100. Yılı* (Ankara, SBFY, 1978).

[113] A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 166-9.

Örneğin, özel bir muhabirin 16 Aralık ve 8 Ocak haberleri, İngilizlerin "çoğunlukla Enver ve Talât'ın adamlarından" oluşmuş diye belledikleri Mebusan'a karşı duyulan husumeti dile getiriyordu. *The Times*, 1, 17/1/1919.

ve İtilaf ileri gelenleri ya da Papaz Frew gibi İngilizlerle gizli görüşmeleri oluyordu.[115] Refik Bey'in bu işlerdeki rolü gazete yazılarına bile konu olmuştu.[116]

Meclis'i dağıttıktan sonra Saray'ın önünde bir ihtiyaç daha beliriyordu ki, o da, dağıtmadan sonra dört ay içinde seçimlerin yapılıp yeni Meclis'in toplanmasını buyuran Kanun-u Esasi'nin 35. maddesinin uygulanmasını, en azından, barış sonrasına dek erteletmekti. Bu isteğin birinci ve en önemli gerekçesi daha yeni kurtuldukları Meclis'i yeniden başlarına "musallat" etmemekti. Çünkü yeniden seçilecek bir meclisin İttihat ve Terakkici, ya da hiç değilse ulusçu bir renk taşıması ihtimali vardı. Bu da hem İtilafçıların itirazlarına yol açardı, hem de Saray'ın hareket serbestliğini önemli ölçüde kısıtlayabilirdi. Oysa Saray serbestçe ve kendine en uygun biçimde muzaffer devletlerle, özellikle İngiltere ile bir anlaşmaya varmak istiyordu. İkincisi, işgal altında bulunan yerlerde seçim yapamamaktan ötürü, Meclis'in eksik temsiliyle buraların temelli Osmanlı Devleti'nden kopmuş olduğunu zımmen onaylamış olmamaktı. Nitekim, 2 Ocak'ta alınan bir kararla, Meclis-i Vükela, işgal ve seferberliğin henüz son bulmamasından ötürü, seçimlerin yapılamayacağını "bedihi" kabul ediyor ve Tanrı'nın lütfuyla barış yapılıp imkân hasıl olmasından başlayarak, dört ay içinde "bermucib-i kanun" seçime başlanacağı ilan olunuyordu.[117] Dağıtmaya eklenen bu duyuru, Sa-

F.R. Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s. 98; Menteşe, a.g.e., 30/10/1946; Ahmet Rıza, a.g.e., 15-6/2/1950. İttihat ve Terakkililerin tutuklanması arifesinde kendisi de bunu Türkgeldi'ye açık açık itiraf edecektir. A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 182-3.

[116] L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 204-9; Yalman, a.g.e., c. I, s. 317; A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 180-2; İ.M.K. İnal, a.g.e., s. 1719. Fakat Refik Bey'in Damat Ferit'le arası iyi olmadığından, Vahdettin Refik Bey'i ona "feda edivermiş." A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*.

[117] *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 2/1/1335, 214/8; *Takvim-i Vekayi*, 4/1/1335, 3436, A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 168-9. Türkgeldi'nin, pek dikkate alınmayan birtakım itirazlarda bulunduğu anlaşılıyor. Onun anlattığına göre, girişim, Vükela'dan gelmiştir; fakat bunun Padişah'ın görüşlerine tıpatıp uyduğuna, hatta pek muhtemel olarak ilkönce onun karar ve arzusundan ileri geldiğine inanmamak için bir neden yoktur.

ray'ın bu sırada kesinlikle, sözlü de olsa, İtilaf Devletleri'ne karşı herhangi bir aleni, demokratik direnmeyi, hatta nümayişi aklından geçirmediğini açıkça gösterir; çünkü böyle bir çıkış ancak ulus adına yapılabilirdi ve bunu en iyi, en yetkili olarak yapacak kurul, Mebusan Meclisi idi. Mebusan bir kez dağıldı mı, yeni seçimlerin zorluğu, sakıncaları da pekâlâ biliniyordu. Oysa Mebusan'la uzlaşmak o sırada o denli kolaydı ki, en çok iki kişiyi feda ederek, kabine daha uzun süre iktidarda kalabilirdi; fakat bu konuda Tevfik Paşa, muhakkak ki Saray'ın isteğiyle, tamamen uzlaşmaz bir tutum içine girmiştir. Yukarıda, yeni seçimlere gitmemenin başlıca gerekçesi olarak, yeni bir meclisin müdahalesine uğramadan İtilafçılarla serbest pazarlığa oturabilmek olduğu belirtildi. Bu, şu demekti ki, meclisin kabul edemeyeceği bir barışı Saray kendi açısından kabule değer bulacaktı. Örneğin, halife olarak İngiliz imparatorluğunun "borusunu çalmak" ve iktisadi bağımsızlığı da tümüyle ipotek etmeye karşılık, İtilaf Devletleri Osmanlı Devleti'nin Arap ülkeleri üzerindeki egemenliğini kabul edebilirdi. Bu, ulusçu bir meclisin işine gelmezdi. Daha da kötüsü ve herhalde böyle bir ihtimal her an Vahdettin'in içini titretiyordu, Meclis, Amerikancı bir çıkış yapabilir ve sonuç olarak Osmanlı Devleti ABD'nin payına düşebilirdi. Oysa yukarıda açıklandığı üzere, saltanat için bu çok sakıncalı olurdu. Sonuç ve özet olarak denebilir ki, Saray'ın Meclis olmadan barışı karşılamaya hazırlanması, bunu tamamen saltanat ve mümkün olursa, mutlakıyetçi saltanat ilkesine göre düzenlemek istemesinden ileri geliyordu. Bir de şu var ki, Meclis, ulusal iradeyi açıklamak gibi barış hazırlıklarında önemli bir koz olabilirdi. Bunu feda etmek, devletin, kaderini İtilaf Devletleri'ne teslim etme kararının bir belirtisi de sayılabilir.

Sabah gazetesinde, dağıtmadan sonra çıkan bir yazıda, Mebusan'ın nasıl bir kabine tasarlamış olduğu haber veriliyordu. Buna göre, Mebusan, Tevfik Paşa'nın sadrazamlığına "zor bela" razı olmuştu. Nezaretlere gelince, Dahiliye'ye eski Beyrut Valisi İsmail Hakkı, Adliye'ye Âyan'dan Seyyit, Evkafa Abdurrahman Şeref, Maarif Nezareti'ne Sait, Hariciye'ye

Bern Elçisi Euat Selim beyler, Bahriye'ye Mustafa Kemal, İaşe'ye Mersinli Cemal paşalar düşünülmüş, bu liste başta Halil Bey olduğu halde, bütün fırkaların onayından geçmişti. Bu yazı üzerine Mustafa Kemal böyle bir konudan haberi olmadığını rızasının alınmamış olduğunu belirten bir mektup yazdı gazeteye. Gerçekten de, Mustafa Kemal'in mutlaka istediği mevki Harbiye Nezareti'ydi ve herhalde bundan aşağısına razı olmazdı. Bu bakımdan, bu liste gerçek ise, herhalde onun Harbiye'ye gelmesini istemeyen Teceddütçülerin bir listesi olsa gerektir.[118]

5. MECLİS'İN FESHİNDEN SONRA OLAYLAR, HÜKÜMETİN BAZI SİYASAL TUTUMLARI

Siyasal Af: Meclis'in ele alamadığı ve herhalde almaya pek hevesli olmadığı bir konu da siyasal aftı. Oysa Vükela, 18 Kasım'da genel siyasal af tasarısını Meclis'e göndermişti. Meclis dağıtılır dağıtılmaz, hükümet bunu bir kararname olarak ilan etti (23 Aralık).[119] Buna göre, Vahdettin'in cülusuna değin işlenmiş olan siyasal suçlar affediliyor, fakat tehcir işlerinde yasal sorumluluğu olanlar, bir unsurdan olup başka unsura karşı siyasal maksatla suç işleyenler, düşman ordusuna katılan ya da düşmana yardım edenler istisna ediliyorlardı. Son istisna kararnameye biraz ulusçu bir renk vermeye yarıyordu. Aslında iş kurcalanacak olsa, yurtdışındaki muhaliflerin birçoğunu düşmana yardım suçuyla suçlandırabilmek mümkündü.[120] Muhalefet basını, Sabahattin, Reşit beyler ve Şerif Paşa ile arkadaşları gibi "vücutlarına şu sırada memleketçe bihakkın muhtaç" bulunulan devlet adamları yurda dönecekler diye seviniyordu.[121]

Sabah, 26-7/12/1334, 10456-7. Gazete, listenin gerçek olduğunda ısrar ediyordu.

Meclis-i Vükela Mazbataları, 213/447; *Takvim-i Vekayi*, 24/12/1334, 3427.

İngiliz Dışişleri'nin savaş sırası dosyaları, bunun birçok belgeleriyle doludur.

Sabah, 25/12/1334, 10455.

Hükümetin Azınlık Siyaseti: Bu siyasetin nasıl olduğu kolayca tahmin edilebilir: Savaş sırasında yapılmış haksızlıkları gidermek, bu haksızlıkları yapanları cezalandırmak, azınlık mensuplarına memurluk, âyanlık, nazırlık vermek. Fakat bu tutum, İtilaf Devletleri'ne yaranmak umuduyla bazen hayli küçültücü biçimler alabiliyordu. Örneğin, geçmiş hükümetin yolsuzluklarını soruşturmak için bir komisyon kurulmasına karar verildiğinde üyelerden "biri Rum ve diğeri Ermeni" olması Vükela kararında belirtiliyordu. Sonra, İzmir'de Rumların "hissiyat-ı Osmaniye'yi ve İslam ahaliyi rencide" etmeleri üzerine Patrikhane'ye yapılan başvuru olumsuz sonuç verince, bu işin Calthorpe'a duyurulması kararlaştırılıyordu.[122]

Azınlıklara yapılmış haksızlıkların giderilmesi konusunda en önemli iş, tehcir edilmiş Ermeni ve Rumları yeniden eski yerlerine yerleştirmekti. Hükümet, gensoruya cevap verirken, 19.695 Rum ve 23.420 Ermeni'nin iskân edildiğini kıvançla ilan etmişti. Yerleştirilen Müslüman sayısı daha mütevazı, 252 idi. Oysa Doğu Anadolu büyük çapta göçlere sahne olmuştu.[123] Vükela'nın 11 Aralık kararıyla, Anadolu on bölgeye ayrılarak her birine Ermeni tehcirini soruşturmak üzere Dahiliye ve Adliye memurlarından oluşan birer heyet gönderilmesi kararlaştırıldı.[124] Dahiliye Memurin ve Sicil-i Ahval Müdüriyeti azledilmiş olan ve azınlıklara mensup dört mutasarrıf ve on beş kaymakamın "memuriyetlere tayin edileceklerinden" başvurmalarını duyuruyordu.[125] Nitekim 1 Aralık'tan başlayarak, bazı Ermeni ve Rumların kaymakamlık, mutasarrıflık, mülkiye müfettişliği, genel müdürlük gibi gö-

Meclis-i Vükela Mazbataları, 21, 25/11/1334, 213-452, 457. Rum Patrikhanesi İtilaf donanmasının İstanbul'a gelişini kutlamak için okulları üç gün tatil etti. *Sabah*, 16/11/1334, 10416.

[123] *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 29. inikat, s. 305 (21/12/1334).

Meclis-i Vükela Mazbataları, 213/490. Azınlıkları yerleştirmek için giden bir heyet için bkz: *Alemdar*, 24/12/1334, 10-1320. Dahiliye Nazırı Mustafa Arif, işbaşına geçtiğinde, "en ziyade" rum ve Ermeni muhacirleriyle uğraştığını söylüyordu. *Sabah*, 13/11/1334, 10413.

[125] *Takvim-i Vekayi*, 24/11/1334, 3402.

revlere getirildiklerini, hatta Timo Leon Efendi'nin Dahiliye Memurin Müdüriyeti'ne atandığını görüyoruz.[126]

Fakat başta İngiltere ve ABD olmak üzere, galip devletlerin bekledikleri en önemli tedbir, azınlıklara eziyet etmiş olanların cezalandırılmasıydı. Bunu öç alma duyguları içindeki muhalefet çevreleri canı yürekten istedikleri gibi, bu sayede İtilaf Devletleri'nin gözünde temize çıkıp elverişli barış koşulları elde edebileceklerini umuyorlardı. 14 Aralık günü Vükela, tehcir sırasında suç işleyenlerin divan-ı harplerde yargılanmalarına karar verdi.[127] 16 Aralık'ta ilk Divan-ı Harp kuruldu. Bunda, umum açıktan emekli Ferik Mahmut Hayret (reis), Ustruma Kolordusu komutanlığından emekli Mirliva (Tuğgeneral) Ali Nadir, mülga nizamiye 27. Fırka komutanlığından emekli Mirliva Süleymaniyeli ("Kürt") Mustafa paşalar ve adliyeden İstanbul İstinaf Mahkemesi azasından Şevket ve Artin Mesdciyan, savcılığında Temyiz başsavcılığında başyardımcı Nihat, sorgu yargıçlığında Beyoğlu Bidayet Mahkemesi üyelerinden Moiz Zeki, Misak Makaryan, Nazif ve İstanbul Bidayet Mahkemesi Üyesi Abdülsamet efendiler bulunacaklardı.[128] Görülüyor ki mahkeme üyeleri gerçekten "seçilmiş" kimselerden kurulmuştur. Üç asker üyenin üçü de emeklidir. Ali Nadir Paşa, İzmir'i kolayca Yunanlılara teslim edecek olan adamdır. Mustafa Paşa, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının idam kararını veren divan-ı harbe başkanlık edecektir. Muhtemelen İttihat ve Terakki tarafından ordudan tasfiye edilmiş bu subayların İttihat ve Terakki'ye ve onun siyasetine düşman olmaları, yaşları dolayısıyla da ulusçuluk "mikrobuna" bulaşmamış kimseler olmaları beklenebilirdi. Mahkemeyi oluşturan

Takvim-i Vekayi, 2-4/12/1334, 8/1/1335, 3409-11, 3440. Atanan dört yeni âyandan biri Rum, diğeri Ermeni'ydi. *Takvim-i Vekayi*, 12/12/1334, 3418.

[127] *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 213/492. 20/9/1293 İdare-i Örfiye ve 19/8/1326 Silahlı Çetelerin Tenkili Kararnameleri gereğince.

Takvim-i Vekayi, 21/12/1334, 3424. 8 Ocak'ta İzmir, Bursa, Tekfurdağı, Edirne, Samsun, Ayıntap'ta da bu amaçla harp divanları kuruldu. *Takvim-i Vekayi*, 14/1/1335, 3445. Bu mahkemelerin Kanun-u Esasi'ye uygunluğu konusundaki bazı tereddütler: A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 174-5.

yedi sivilden üçünün azınlıklardan, ikisinin Ermeni oluşu dikkati çekiyor. Fakat bu divan-ı harpten sık sık istifalar başgösterecektir. Nitekim Savcı Nihat Bey hemen istifa etmiş, yerine Beyoğlu Bidayet Mahkemesi Üyesi Sorgu Yargıcı Sami, yardımcılığına İstanbul İstinaf Mahkemesi yedek üyesi Sami ve divan-ı harp yedek üyeliğine Dimitraki Efendi atanmışlardı.[129] Bu tür mahkemelerden ne ölçüde adalet beklenebileceği ortadadır. Sıkıyönetim altında olmayan bölgeler için de, bir kararname ile subay ve memurların da, hiçbir müsaade söz konusu olmadan, ceza mahkemelerinde muhakeme edilebilecekleri hükmü getirildi (25 Aralık). Adliye Nazırı Haydar Molla, askeri ümeranın müsaadeyle muhakeme edilebilmesi fıkrasının kendi ısrarı üzerine kaldırıldığını gazetelere kıvançla açıkladı.[130]

Hükümetin İktisadi Bazı Konularda Tutumu: Hükümet gerçi gensoru üzerine yaptığı savunmada, vurgunculuğa paydos deneceğini açıkladı; ama, kısa zamanda dedikodulu bazı işlere bulaştı. *Sabah*'ın "Han-ı Yağmanın Tasfiyesi" diye verdiği olayda, İttihat ve Terakki'nin, Kara Kemal'in eliyle kurdurmuş olduğu milli şirketlerin müdür ve muhasebecileri, evkaf nazırınca, evkaf haklarını korumak bahanesiyle azledildiler. Yerlerine getirilen Hürriyet ve İtilaflı adamlar, polis tarafından görevlerine yerleştirildiler.[131] Hükümetin, öğütme karşılığı olarak elindeki buğdayın yüzde 20'sini değirmencilere bırakmak üzere onlarla yaptığı anlaşma da dedikodulu olmuş, bu yüzden hazine çıkarları korunmuyor diye İaşe Nazırı Raşit Bey istifa etmişti. Sözleşmeyi yapan Nafia Nazırı Ziya Paşa ile Maliye Nazırı Abdurrahman Efendi üzerine birçok şeyler söylenmiş ve yazılmış, sonunda sözleşmenin feshi zorunluğu doğmuştu.[132]

Takvim-i Vekayi, 31/12/1334, 3433. Sami, Yahudi adı da olabilir.

Takvim-i Vekayi, 28/12/1334, 3430; *Sabah*, 25/12/1334, 10455.

Sabah, 31/12/1334, 10461; Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 2/1/1919 (19/9/945). *The Times*'e göre, bu tedbir, İttihat ve Terakki'nin entrika için kullandığı para kaynaklarını kurutuyordu (19/2/1919).

[132] *Tasvir-i Efkâr*, 2/1/1335, 2609; Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 6/1/1919 (21/9/1945). Yalman, a.g.e., c. I, s. 335-6; *Sabah*, 7, 12/1/1335, 10468, 10473. İşin içinde evkaf nazırının da bulunduğu anlaşılıyor. Sözleşmeyi ▷

Osmanlı-İngiliz İlişkileri ve Yalvaran Bir Padişah: Babıâli'nin bu sıradaki tipik bir tutumunu, İngilizlerin Toros tünellerindeki yapım işlerinin durdurulmaması için öne sürdükleri istek karşısında görüyoruz. Alman ve Avusturyalı uzmanlar gittiğinden, hükümet, yapımı sürdüremeyeceğine göre ve bu konuda gelecekte "bir güna mesuliyet" karşısında kalmamak üzere, tünellerin "hemen" İngilizler tarafından işgal edilmesi gerektiğinin Calthorpe'a bildirilmesini kararlaştırıyordu.[133] Hükümetin bu sorumluluktan kaçma tavrı, azınlıkları İngiltere'ye şikâyet etme tutumunda da belli oluyor.[134] Öte yandan, özellikle Harbiye Nezareti'nden, bırakışmaya bir yığın aykırılık şikâyeti geliyordu. Hariciye bunları, umutsuz bir biçimde İngiliz Yüksek Komiserliği'ne iletiyordu. İngilizler ise, bu notaları bir çeşit "küstahlık" saydıklarından, böyle notaları geri vermeyé, kabul etmemeye başladılar.[135] Sonra, bir ara, Calthorpe yeniden "yumuşadı" ve "gayri resmi ve nahoş olmayan" yazıları kabul etmeye razı olunca, bir yığın böyle yazı geldi. Bunun üzerine, Dışişleri'nin uyarmasıyla, Calthorpe Osmanlı hükümetinin savaşta yenildiğini hatırlattıktan sonra, bırakışmaya göre yükümlülüklerinin "her bir zerresi" yerine getirilmedikçe, bu yazıların da kabul edilmeyeceğini bildirdi (15 Ocak).[136]

◁ yapanlar, bir yanda nafia ve maliye nazırları, öbür yanda İlyas, Sadık beyler ve Kuzma Nuva, (Tuva?). Fokiyon Pilitası oğulları ve Muhiko Konstanti Efendi idi. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 30/12/1334, 213/513. Manizade İbrahim Ethem bunlara rakip bir değirmenciydi. Ocak ve şubat ayları boyunca ittihat Değirmenciler Şirket-i Osmaniyesi, Manizade Hacı Hüseyin Efendi, A. Kozmato Efendi, Değirmenci Şirketi azasından Mehmet Sadık gibi adlar, ateşli bir polemik içinde, sık sık gazetelerde göründü. Bu işte, vurulan vurgunlar denli, İttihat ve Terakki ve Hürriyet ve İtilaf'a bağlı işadamları arasındaki çekişmenin herhalde payı vardı. Sonradan yeniden eksiltme yapıldı. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 31/1/1335, 213/524, 4.

[133] *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 30/11/1334, 213/469. Fakat bırakışmanın İtilaf Devletleri'ne bu hakkı tanıdığını da hatırlamalı (md. 10).

[134] Bkz., yukarıda, ayrıca: Foreign Office 371/3418, 194067 (21 Kasım). Foreign Office 371/3420, 201974; 3421, 209474; 4190, 8408, 11447 (Calthorpe'un 3 Ocak notası).

[136] Foreign Office 371/4190, 6260, 12922. Jaeschke'ye göre, Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa Komiser Yardımcısı Webb'i 30/12/1918'de ziyaretle, kendisi, kabine arkadaşları, padişah ve geniş halk kitlesi adına, genel ▷

Resmen bu muameleyi gören hükümet ve padişah, resmi olmayan bazı temaslarla İngiliz dostluğunu sağlayabileceğine inanmış ve bu konuyu ısrarla kovuşturmuştur. Herhalde bu ısrarın gerekçesi, İngiltere'nin, müttefiklerinden ayrılarak, açıkça Osmanlı Devleti'ni benimseyemeyeceği, fakat aradaki rekabet duyguları, İngiliz çıkarları ve İngilizlerde gerçekte Osmanlılara karşı var olan "yakınlık duygularından" ötürü, el altından böyle bir dostluğa gidilebileceği inancıydı. İlk girişim, kasım ayı sonunda oldu. Sadrazam, iki ülkeyi çok yakından ilgilendiren bir sorunu görüşmek üzere, Londra'ya gizli bir temsilci göndermek istediğini bir haberciyle Yüksek Komiserliğe bildirdi. Bu kimsenin yalnız İngiltere'ye gideceği belirtiliyordu. Kidston'a göre bu, Doğuluların yerel temsilcileri aşmak için kullandıkları eski bir oyundu ve 1913'te Hakkı Paşa'nın Londra'ya gelişine benziyordu. Öneri kesinlikle reddolunacak, fakat ne görüşülmek istendiği öğrenilecekti. Gelen cevaptan, İngiliz hükümetiyle "siyasal ve iktisadi konuların" görüşmek istenmiş olduğu anlaşılıyordu.[137]

İkinci girişim, 16 Aralık'ta oldu. Bu sefer farklı olarak, Yüksek Komiserliğe değil, İngiliz Genel Karargâhı'na başvuruluyor ve somut bazı önerilerde bulunuluyordu. Karargâha gelen, Sami Bey adında biriydi[138] ve padişah ve hariciye nazırı tarafından geldiğini söylüyordu. Mümkün olan en kısa zamanda, İngiltere'nin, Türkiye yönetimine el koyması için "yalvar-

◁ arzunun İngiltere tarafından yönetilmek olduğunu söylemiş. Kaynak gösterilmiyor; biz de böyle bir yazıya rastlamadık. G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 8.

[137] Foreign Office 371/3419, 197901 (Webb'in 29 Kasım teli); 204161.

Sami, Damat Ferit'in üvey oğlu ya da Sami Gunsberg olabilir. Bennett'in verdiği bilgiye göre, Sami Bey, sarayın mahremi olan bir diş hekimiydi. Abdülhamit'in 1909'da hükümet tarafından el konan emlakının varislere verilmesi için Şer'iye Mahkemesi'nde dava açıp, söz konusu tasarrufun iptalini sağlamıştı. (Bkz.: *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 3/2/1335, 214/57.) 1922'de, Bennett'in bu işi Barış Konferansı'na götürüp, Sévres gözden geçirilirken bunu da göz önüne aldırmasını istemişti. Bennett bunun üzerine John de Kay adında bir sergüeştçi ile, işi kovuşturacak olan Abdülhamit Estates Inc. şirketini kurmuştur. J.G. Bennett, *Witness* (London, 1962), s. 87-8, 97.

makla" ("implore") görevlendirilmişti. Barışa dek beklendiği taktirde, çok geç olurdu. Medine'de ve başka yerlerde İngiliz yönetimi altında "barış ve refah" içinde yaşayan milyonlarca Müslümana uygulanan "aydın" yönetimin Türkiye'ye de sağlanması için yardım isteniyordu. Denetlemek ve yönetime yardımcı olmak üzere, İngiliz subaylarının dahile gönderilmesini rica ediyordu. Buna karşılık, Kafkasya'ya İngiliz askeri göndermek zor olduğundan, oradaki Türk askerini İngilizlerin buyruğuna vermeye, istenmeyen subayları görevlerinden almaya ve birlikleri İngiliz subaylarının komutası altına vermeye hazır bulunuluyordu.[139] Bundan sonra, garip ve yakışıksız sayılabilecek bir şikâyet geliyordu. Hükümet, madenlerde günde 50 kuruşa bin asker çalıştırmak istiyordu ve bu yoldan kömür kıtlığı önlenebilecekti. Fakat harbiye nazırı ve genelkurmay başkanı buna engel olmuşlardı.[140] Osmanlı Devleti'nin kaderiyle ilgili can alıcı bir öneriyle birlikte böyle bir sorunun da ele alınmasını açıklamak zordu. Belki de orduyu İngilizlere çekiştirmekle, hükümetin ve padişahın onlar gibi düşünmediklerinin bir örneği verilmek isteniyordu.

Üçüncü bir girişim, uzun yıllar Türkiye'de oturmuş, "özel ve bağımsız", "pek saygıdeğer bir İngiliz centilmenin" padişahı ziyareti sonucu ortaya çıkmıştı. Bu zat gelip, padişahın anlattıklarını Calthorpe'a iletmişti. Vahdettin, her zaman İngilizci olmuş olduğunu, bunu zor koşulların baskısı altında söylemediğini, bunun gerçek olduğunu, bu yüzden 1908'den bu yana hep İttihat ve Terakki casuslarıyla çevrildiğini ve bu yüzden çok çektiğini söylemişti. Şimdi bütün umudunun İngilizlerde olduğunu, cumartesiden (11 Ocak) önce kabinesini değiştirmek istediğini, kabinede "sivri" bir kişi olarak Dönme olan ve İttihat ve Terakki'ye eğilimli olan Dahiliye Nazırı

Bu öneriyi, sonradan, daha somut olarak 27/1/1919'da Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, General Milne'e yapacak, 40.800 tüfekli er teklif edecekti. G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 15 (R. Apak, R. Halı, K. Coşkuner, *Türk İstiklal Harbi*; İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s. 178).

[140] Foreign Office 371/3421, 214122, 4164, 695.

Mustafa Arif'ten söz ettiğini,[141] Türkiye'nin o sıradaki acılarından sorumlu bildiği İttihat ve Terakki'ye karşı elinden gelen çabayı esirgemeyeceğini ve İngilizlerin kırımları yapanlar denli, İngiliz tutsaklarına kötü muamele edenlerin de cezalandırılmalarını istediğini bildiğini ve İngilizlerin istediği "her bir kişinin" tutuklanıp cezalandırılmasını sağlamaya hazır olduğunu bildirmişti. Yalnız bir korkusu vardı ki, o da geniş ölçüde eyleme geçerse, bir ihtilali tahrik edip hiçbir yarar sağlanamadan kendisinin tahttan indirilmesine ve belki öldürülmesine yol açmaktı. Şiddetle harekete geçtiği taktirde, müttefiklerin desteğine güvenip güvenemeyeceğini öğrenmek istiyor ve böyle bir durumda Türklerin içişleridir diye karışılmayacağından çekiniyordu. Bütün müttefiklerle dost olmak istiyordu; ama, yalnız İngiltere'den gerçek yardım ve uzun süreli dostluk bekliyordu. Acaba Yüksek Komiserlik'le temasa geçmenin yolu yok muydu? Oradan gelecek "herhangi bir işarete göre" davranmaya hazırdı. Vahdettin, bundan sonra, hilafet konusunu açmıştı. Onun iki "silahı," İngiltere'nin yardımı ve hilafetti. İngiltere'nin kendisinin hilafet sahipliğini desteklemeye niyeti olup olmadığını öğrenmek istiyordu. Muhatabı şaşarak, böyle bir sorun olduğunu ilk kez işittiğini söyleyince, kendisinin buna çok büyük önem verdiğini belirtmişti. Olayı özel bir mektupla Balfour'a bildiren Calthorpe, Padişah'ın tutumunun Sadrazam'ın ilk görüşmelerindeki tutumunun hemen aynısı olduğunu söylüyordu.[142]

Kidston, söz konusu İngilizin kim olduğunun belirtilmemesini aşırı bir ihtiyatlılık olarak niteledi ve verilen tarife göre, bunun Dr. Frew olamayacağı, belki Whittall ailesinden biri olabileceği mütalaasında bulunuyordu. Belki söz konusu kişinin "özel ve bağımsız" niteliği, Dr. Frew'mn durumuna uygun değildi. (Büyük ihtimalle Dr. Frew, bir İngiliz istihbarat örgütünün adamıydı.) Bu çok ilginç bilgilerden bazı sonuç-

Mustafa Arif'in 1 Ocak'ta şeyhülislamla tartışma sonucu istifa ettiğini biliyoruz. *Alemdar*, 3/1/1335, 20-1330. Bu gazete, istifayı çok iyi karşıladı.

[142] Foreign Office 371/4172, 13592 (10 Ocak); G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 261, 274.

lara varılabilir. Bir kez, kabineyi "değiştireceğini," gününü bildirerek söyleyebilmesi, Tevfik Paşa'nın ne ölçüde onun elinde alet olduğunu doğrulamak bakımından önemlidir. İngilizciliği şaşılacak bir şey olmamakla birlikte, bu derecede İngilizlerin emrine hazır olduğunu bildirmesi şaşırtıcı olabilir. İngilizlerin istediği "her bir" kişiyi tutuklattırıp cezalandırma taahhüdü, Yüksek Komiserliğin "herhangi bir" işaretine baktığını söylemesi bir Osmanlı padişahı için pek yüz karası bir "ajanlık" önerisidir ve aynı zamanda divan-ı harplerin nasıl onun buyruğuna baktığını gösterir.

Görülüyor ki, kırk gün içinde İngilizlerle üç yoldan – Yüksek Komiserlik, Karargâh ve özel bir kişi aracılığıyla "özel temas" kurulmuş ve İngiltere'nin "geç kalmadan" Türkiye'ye sahip çıkması istenmiştir. Bu olayda bir telaş görmek mümkündür ve belki de bu girişimlerin ABD himayesinden yana akımın doğup gelişmesi sıralarına rastlaması tesadüf değildir. Bu akımın neden sarayı telaşa verebileceğini yukarıda gördük. 15 Ocak günü Cavit Bey'i ziyarete gelen Amerikan "siyasi mümessili" (Lewis Heck olacak), Türk bağımsızlığı saklı olmak üzere, ABD'nin en geniş anlamda yardımının herkesçe kabul edileceğini, fakat hemen karar vermek gerektiğini çünkü İngilizlerin kendilerinden yana bir parti bulmakta olduklarını söylemişti. Ona göre, Fransızlar da ülkenin iktisadiyatını tekellerine almak istiyorlardı. Oysa ülkenin gelişmesi için gereken sermaye ancak ABD'den gelebilirdi ve bunun da dolaysız gelmesi daha uygundu. Amerikalıların da, bu sefer İngiliz faaliyeti karşısında telaşlandıkları göze çarpıyor. Heck'in Cavit Bey'i ziyaret etmesi de onların hangi çevrelere dayandıklarını bir kez daha ve açıkça göstermek bakımından ilginçtir.[143]

Vahdettin, Mebusan'ı dağıtırken ordudan güvence aramıştı. Şimdi İttihat ve Terakkililere karşı harekete geçerken ise, İngilizlerin desteğine gerek duyuyordu. Bunun nedeni iyi anlaşılamıyor. Belki ordunun bu konuda kendisine bir destek sağlamak istemeyeceğini, ya da terhisler, maneviyat bozukluğu

Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 15/1/1919 (24/9/1945).

gibi nedenlerden dolayı çok zayıfladığı için istese de destek olamayacağına inanıyordu. Belki de salt İngilizlerle uyuşmaya vesile olsun diye bu konuda İngilizlere başvurmayı uygun gördü. Fakat ne olursa olsun, padişahın bu girişimleri İngilizlerle yürüteceği içli dışlı bir ilişkinin başlangıcı olmuştur.

III.

Tevfik Paşa'nın Siyaseti Sertleşiyor: İkinci Tevfik Paşa Hükümeti (13 Ocak - 3 Mart 1919)

1. KABİNENİN KURULUŞU VE KARŞILAŞTIĞI BAZI SORUNLAR

12 Ocak 1919 akşamı Tevfik Paşa istifa etti ve kabineyi kurma görevi yeniden ona verildi. Amaç, kabinede bazı değişiklikler yapmaktı.[1] Bu değişiklikleri genel olarak Vahdettin'e ve onun çizgisine daha yakın bir kabine kurmak yönünde diye yorumlamak mümkündür. Cevat Paşa'nın yerine getirilen emekli Ferik Ömer Yaver Paşa İttihat ve Terakki hükümetlerince emekliye ayrılmış, Saray'a, Cevat Paşa'dan daha çok bağlı olabilecek bir adamdı.[2] Adliye Nazırı Arif Hikmet Paşa'nın da, damat olarak Saray'a yakın olduğu gibi, savaştan önce Kâmil Paşa kabinesinde bulunmuş bir insan olarak da, Hürriyet ve İtilaf çizgisinde olmasına güvenilebilirdi. Fakat herhalde en önemli atama, Evkaf Nazırı İzzet Bey'in Dahiliye Vekâleti'ne getirilmesi oldu. Böylece Saray'ın doğrudan doğruya buyruğunda bir adam güvenlik örgütünün başına geçiyordu. Bu İttihat ve Terakkililerin tutuklanmalarına başlanacağına işaret-

Meşihat: Haydarizade İbrahim Efendi (ipkaen); Dahiliye: Evkaf Nazırı Ahmet İzzet Bey (vekâleten); Hariciye: Mustafa Reşit Paşa (ipkaen); Harbiye: Mütekait Ferik Ömer Yaver Paşa; Maliye: Abdurrahman Bey (ipkaen); Adliye: II. Abdülhamit'in damadı Arif Hikmet Paşa; Bahriye: Ali Rıza Paşa (ipkaen); Evkaf: Ahmet İzzet Bey (ipkaen); Maarif: Yusuf Ziya Paşa; Nafıa: Mehmet Ziya Paşa (ipkaen); Ticaret ve Ziraat: Kostaki Vayani Efendi (ipkaen); Şûra-yı Devlet Reisi: Mehmet Şerif Paşa (ipkaen); Posta Telgraf Telefon (PTT): Yusuf Franko Paşa (ipkaen); İaşe: Maliye Nazırı Abdurrahman Bey (ipkaen). *Takvim-i Vekayi*, 14/1/1335, 3445.

Yaver Paşa daha sonra saraya haşmabeyinci olmuştur. Daha önce, saraydaki bir törende saçak öpmek konusunda Hüseyin Cahit'le kavga etmiş. *Sabah*, 14/1/1335, 10475.

ti. Yeni kabine listesinin İzzet Bey'in el yazısıyla yazılmış olması onun önemli durumuna işaretti.

Cavit Bey kabine değişikliğinin un rezaletinden ötürü olacağını hesaplarken, değişikliğin "büsbütün makûs" biçimde olması karşısında hayretler içinde kalmış. Suçlanan nazırlar işbaşında kalmış, üstelik Abdurrahman Bey İaşe Nezareti vekâletine getirilmişti. Cavit Bey, Abdurrahman Şeref, İzzet Paşa, Çürüksulu Mahmut Paşa gibilerinin de pek hayret ettiğini yazıyor. Kimse padişahın gerçek rengini ve gidişin yönünü kavrayamamıştı henüz. Bununla birlikte, padişahın un işinde ortak olduğu söylentisi yayılmakta gecikmedi.[4]

Tutuklamalar: Yukarıda gördüğümüz üzere, Vahdettin, İngilizlerle bir pazarlığa girmek istemişti. Buna göre, onlar kendisini iç siyaset tepkilerine karşı, gerektiğinde silahlı olarak, destekleyecekler ve onun halifeliğini tanıyacaklardı. Buna karşılık, o, İttihat ve Terakki'ye karşı şiddetle harekete geçecek ve en azından bu konuda, tamamen İngilizlerin emrine girecekti. Vahdettin, ancak böyle bir pazarlık sonucu İngilizlerin hizmetine girmek istiyordu. İngilizler ise, görülebildiği kadarıyla, bu türlü bir bağlantıya girmeden Vahdettin'i ve Babıâli'yi kullanmak istiyorlardı. Bu konuda, yanlarında güçlü bir müttefik bulmakta gecikmediler. Bu, bu sıralarda yeniden örgütlenmekte olan Hürriyet ve İtilaf idi. Hürriyet ve İtilaf, İttihat ve Terakkililerin derhal –ve karşılıksız olarak– tutuklan-

A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 180. Yazar, kabine değişikliğinin nedeninin ne padişah, ne Tevfik Paşa tarafından açıklanmadığını belirttikten sonra, herhalde amacın İzzet Bey'i Dahiliye'ye getirmek olduğunu söylüyor. Oysa 1 Ocak'ta Dahiliye Nazırı istifa etmiş ve görev, Cenevre İtalyan Konsolosluğu aracılığıyla eski Dahiliye Nazırı Reşit Bey'e önerilmiş, o da, gelebilmek şartıyla bunu kabul etmişti. İzzet Bey'in vekâlet etmesi bundandı. Rey, a.g.e., s. 239. Kabine değişikliğinde en güçlü etken, Cevat Paşa'yı tasfiye edip yerine Yaver Paşa gibi bir bendeyi getirmek olsa gerektir. Calthorpe da, bu konuda merkeze yazdığı yazıda, bu noktayı gözden kaçırmış gibidir. Yazısında, ayrıca İzzet Bey'in Şerif Paşa'nın amcası, eski kuşaktan ve entrikacı olduğu, Bağdat ve Keşmir'de (?) çıkarları olup İngilizlerle çalışmaya hazır bulunduğu, yalnız Ermeni sorununda Kürtlerin görüşüne eğilim gösterdiği bildiriliyordu. Foreign Office 371/4141, 11783 (19 Ocak yazısı).

[4] Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 12-3, 16/1/1919 (22, 25/9/1945).

malarını ve cezalandırılmalarını istiyordu. Muhalif gazeteler dahi, padişahın aklından geçenleri bilmediklerinden, hükümetin harekete geçmemesinden yakınıyorlardı.

18 Ocak'ta Calthorpe, sadrazam ve hariciye nazırına, İngiliz tutsaklara kötü muamele edenlerle Ermeni kırımıyla ilgisi olanların cezalandırılmaları konusunu açtığında, onlar, bu konuda harekete geçmeye hazır olduklarını bildirdiler. Vahdettin'in görevlendirdiği Damat Ferit, 21 Ocak'ta Yüksek Komiserlik'ten Hohler'le görüştü. (Bu, Vahdettin'in İngilizlerle "özel ilişki" için dördüncü girişimi olmaktadır.) Görüşmede, cezalandırma işine niyetli olduğunu ve o sıradaki nazırların daha gayretlilerinden bir kabine düşündüğünü, yalnız söz konusu suçluların ülkenin "en büyük ve en güçlü" örgütüne mensup olduklarını, bunlara karşı şiddetle harekete geçildiği taktirde, kendisine ve kendisi gibi –yani, İngiltere'yle dostluğu ve ona bağımlılığı– düşünenler aleyhinde bir tepkiden çekindiğini, bu bakımdan böyle bir durumda İngilizlerin tutumunu öğrenmek istediğini bildirdi. Calthorpe, bu ameliyenin ancak başta padişah olmak üzere Türk hükümeti aracılığıyla yapılabileceğini belirtiyor, bu bakımdan "suçluların" yakalanması için kesin bir istek öne sürmeden önce, padişaha, destekleneceği konusunda "kesin, özel bir ihsasta" bulunmak yetkisinin kendisine verilmesini istiyordu. Bu yetki, ilgili başka makamların da onayı alındıktan sonra, 5 Şubat günlü telle verildi.[5] Böylece Vahdettin, İngilizlere yanaşma girişimlerinin ilk olumlu karşılığını almış oluyordu. Fakat, bu teminat verme müsaadesi gitmeden de, Babıâli geniş çapta tutuklamalara girişmek ihtiyacını duydu.

Padişah'ın, İngiliz Yüksek Komiserliği'ne Damat Ferit'i

Foreign Office 371/4172, 13694, (22 Ocak teli), 17682, 21128 (5 Şubat teli). Damat Ferit'in bu görüşmesi, aynı gün Cavit Bey'in günlüğüne yansıdı. Sabri Bey gelip, İngilizlerle "sulh" yapıldığını, hilafetin bizde kalacağı-Tevfik Paşa'nın ömür boyunca sadrazam olacağını, sarayda bir İngiliz siyasal temsilcisinin bulunacağını haber verdi. "İngiliz hilafeti" temasının bu haberde baş köşeyi işgal ettiği dikkati çekiyor. Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 21/1/1919 (30/9/1945).

göndermesi, Paşa'nın onun ne denli yakını olduğunu gösterdiği gibi, "daha gayretli" bir kabineden söz etmesi de, herhalde Paşa'nın sadrazamlığını tasarladığının ve İngilizleri kendisiyle pazarlığa ve anlaşmaya isteklendirmek için onu kullanmak niyetinin bir belirtisidir.[6]

Tutuklamalar konusunda ortaya çıkan baskılardan biri, 24 Ocak'ta bazı gazetelerde (örneğin *Sabah*) yayımlanan ve hükümeti uyuşuklukla suçlayan Hürriyet ve İtilaf bildirgesiydi. Fakat, belki daha önemli olan, 23 Ocak günü *Alemdar*'da yayımlanan ve "rical-i siyasiyeden" on kişinin imzasıyla padişaha sunulduğu bildirilen arizaydı. Bu yazıdan öğreniyoruz ki, aralarından bazılarının İtilaf Devletleri'nden kimselerle yaptıkları temaslarda, bunlar, bu denli zaman geçmesine rağmen, bunca insan öldürmüş olanlardan hiçbirine "icra-ı adalet" edilmediğine, İttihat ve Terakki'nin henüz feshedilmediğine, Halil, Cavit, Cahit, Kemal, Canbolat, Mithat Şükrü, Ahmet Şükrü, Sait Halim, Hayri, Musa Kâzım, Rahmi, Ahmet Nesimi, Ali Münif "ve daha birçoklarının," sanki İttihat ve Terakki önderleri gibi kaçmaları isteniyormuşçasına, tutuklanmadıklarına işaret etmişlerdi. Oysa, bu yabancı "rical ve ekâbire" göre, Osmanlılar hakkında verilmiş kararı değiştirebilmek, İstanbul'da kalabilmek, hatta bu "güzel memlekette" oturmak ve "bu biçare halkı" yönetmek hakkını elde etmek için, bu şarttı. Bu yapılırsa, mesela, arada harp hali bulunmayan ABD'nin başkanı Wilson'a başvurmak imkânı doğardı. Ne yazık ki bu yazıyı veren on kişinin adlarını bilmiyoruz; çünkü bu ilginç yazı, Cavit, Canbolat, Sait Halim beyler gibi ılımlı

Cavit Bey, daha 31 Aralık'ta, günlüğünde, Hürriyet ve İtilaf ile Sulh ve Selamet fırkalarının bu konuda baskı yapmaya karar verdiklerini yazıyor. Padişahı da harekete geçirmek için, dolaylı yoldan İttihat ve Terakki'nin kendisine suikast hazırladığı haberini göndermişler. Cavit Bey, Vlora Hanı'nın "bitpazarı" gibi olduğunu da ekliyordu; hükümet adamları, muhalifler ve Ryan oraya geliyorlarmış. Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 21/1/1919 (30/9/1945).

[6] *Alemdar*, sansürün yasakladığı bu yazıyı yine de bastığı için, bir gün tatile uğradı, 24/1/1335, 41-1351.

İttihat ve Terakkilileri bile tutuklanmak üzere jurnal ederken, öte yandan somut bir örnek olarak ancak Wilson'a başvurulmasını öneriyordu. Oysa bilindiği gibi, en faal Wilsoncular İttihat ve Terakkililer ya da en azından milliyetçilerdi ki, bunların böyle bir Cavit Bey'i ya da bir Hüseyin Cahit'i, hem de ad vererek, öne sürmeleri beklenmezdi. Bunu yapabilecek muhaliflerin ise Wilsoncu değil, İngilizci bir çözüm önermeleri beklenirdi. Belki bunlar, henüz İngilizci çizgiye gelmemiş bazı muhalif Wilsonculardı ki, Wilson Prensipleri Cemiyeti'nde, gördüğümüz üzere, böyleleri vardı. Bunlar arasında Ali Kemal ve Refik Halit bulunuyordu. Fakat derneğin kurulmasından bu yana geçen bir buçuk ay içinde bunların gerçek çizgilerine oturmuş olmaları beklenirdi.

Fakat hükümeti asıl acele harekete iten, tehcir olaylarının ileri gelen sanıklarından olduğu için tutuklu bulunan eski Diyarbakır Valisi Dr. Reşit'in 25 Ocak'ta hapisten kaçmasıydı. Bu olay, neredeyse İttihat ve Terakki paşalarının kaçması denli tepkiler yarattı. Harekete geçilmesi için muhalif basının baskısı yanında, artık kendini iktidara aday gören Hürriyet ve İtilaf'ın olay üzerine, ikinci bir Babıâli baskını düzenleyecek bir havaya girdiği anlaşılıyor. Nuruosmaniye'de toplanan büyük bir kalabalık adına, bir Hürriyet ve İtilaf heyeti, Tevfik Paşa'yı ziyaretle, Dr. Reşit'in kaçmasını protesto etti.[8] Yine akla gelen bir unsur, aşağıda göreceğimiz, Ahmet Rıza'nın fırkaların birleşmesi, Şûra-yı Saltanat, hükümette tasfiye gibi konular uğrunda giriştiği çok yönlü "taarruzdur." Tutuklamalar, kısmen, İttihat ve Terakki'nin bir "ayaklanması" olarak yorumlanabilmesi muhtemel bu hareketleri durdurmak için de öne alınmış olabilir. Aynı zamanda, İngilizlerin de baskısı arttı. Ryan, olaydan sonra, sadrazamla görüştü ve durumun vahametini ona onaylattı.[9] Zaten daha önce de İzzet Bey, ilk elde tutuklanacak altmış kişinin listesini yapmış ve Yüksek Komiserliğe, önerilerini beklediğini söylemişti.

R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 70-3; *Sabah*, 27/1/1335, 10488. Foreign Office 371/4172, 16321 (28 Ocak teli).

Calthorpe'a göre, padişahın çekingenliğinden, iş gecikiyordu; fakat kendisi, İzzet Bey'e teşebbüsü ele almasını telkin ediyor ve ona "bilgi" vererek yardım ediyordu.[10] Dr. Reşit kaçınca, Padişah, İngiltere'den beklemekte olduğu güvence verilmeden de harekete geçmeyi uygun bulmuş olacak ki[11] 29 Ocak'ı 30 Ocak'a bağlayan gecede, otuz kadar tutuklama oldu. Bunlar arasında Hüseyin Cahit, Rahmi, Kara Kemal, Karasu, Mithat Şükrü, Hüseyin Kadri, Tevfik Rüştü, Canbolat vardı. Vahdettin, Türkgeldi'ye, oldubitti karşısında kaldığını, Ahmet Rıza'ya ise tutuklamalardan hiç haberi olmadığını bildirerek sıkılmadan yalan söyledi.[12] Calthorpe, 30 Ocak teliyle tutuklamaların yapılabilmesinden, özellikle padişah ve dahiliye nazırının sorumlu olduğunu "sandığını", hariciye nazırının İngilizlerden resmi bir talebin gelmesini beklemekten yana olduğunu bildirdi.[13]

Foreign Office 371/4172, 13694 (24 Ocak teli).

Bununla birlikte, Cavit Bey'in işittiğine göre, tutuklamalardan önceki gün, Yaver Paşa, Murphy'yi çağırarak, ihtilal hazırlığı olduğunu söyledi ve ona ihtiyacı olacağından İstanbul'dan ayrılmamasını istedi. Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 3/2/1919 (9/10/1945). Fakat Türkgeldi, tutuklamalar yüzünden ihtilal çıkacağından korktuğunu söyleyince, Vahdettin, "Korkmayın, çıkmaz" demiş. A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 179.

[12] A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 178-9; Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 1/2/1919 (5/10/1945). Türkgeldi, kendisini "çocuk ve bunak" yerine koyduğu için Vahdettin'e sinirlenmiş. Dr. Reşit'in kaçması dolayısıyla Refi Cevat, "Bütün cihana karşı rezil ve hacil olduk," diye yazdı. *Alemdar*, 26/1/1335, 43-1335, 43-1353. Padişah'ın kolayca yalan söylediğini (özellikle Ahmet Rıza'ya), hatta İzzet Paşa'ya yalancılıktan hastaymış gibi yaptığını Simavi saptamıştı. L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 202-3, 188-9. Mustafa Kemal de Vahdettin'in Almanya gezisi işinde nasıl bir düzmece olduğunu fark etmişti. F.R. Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s. 26-9. Vahdettin'in bu davranışlarının gerekçesi, ocak başında saraya gelen İngiliz'e söylediği gibi, uzun süredir İttihat ve Terakki ajanlarıyla çevrilmiş olması, ya da kendisinin öyle sanması olabilir.

[13] Foreign Office 371/4172, 17682. Webb'in Dışişleri'nde R. Graham'a yazdığına göre, tutuklamalar, o zamana dek olmuş olan en sevindirici olaydı. Padişah ve sadrazam bu konuda çok çekingen davranmışlardı. Hükümet, başladığı bu icraatı sürdürecek olursa, taşradaki edilgen direncin çoğu çöker, hükümet sözünü geçirebilirdi. Foreign Office 371/4164, 22-149 (30 Ocak mektubu).

Cavit Bey'in öğrendiğine göre, tutuklama listesini kabineye harbiye ve dahiliye nazırları getirmişti. Gerek İzzet Bey, gerekse Tevfik Paşa, listenin İngilizler tarafından verildiğini söylüyorlarmış.[14] 27 Ocak günü, Vahdettin'in Türkgeldi'yle yaptığı "acıklı bir hasbihalde," yabancıların amansızlığından, onların kendisine "doğrudan doğruya... müracaat" etmelerinden yakınmış ve böylece, orada, İngilizlerle ne denli senlibenli bir ilişkiye girmiş olduğunu da itiraf etmiş oldu.[15] Mebusan'ın feshini bu baskıya bağladığı gibi, bu konuyu açması, herhalde yaklaşan tutuklamalara "kılıf hazırlamak" içindi. Oysa biz bunların onun faal işbirliğiyle kararlaştırılan, muhtemelen, zaman zaman, yer yer, onun tarafından İngilizlere önerilen tedbirler olduğunu biliyoruz. Muhakkak ki tutuklama listesini de kendisi görmüş, onaylamıştı. Listenin İzzet Bey tarafından hazırlandığını Calthorpe'un yukarıda sözü edilen telinden biliyoruz. Mamafih orada anılan "yardım," bir İngiliz "işbirliğinin" işareti sayılabilir.

Fakat İttihat ve Terakkililere karşı başka tedbirleri de kısaca anmak gerekir. 1 Şubat günü Vükela Meclisi'nin aldığı bir kararla, ileride gereği yerine getirilmek üzere, İttihat ve Terakki'nin bütün mallarına el kondu. Aynı gün alınan başka

Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 30-1/1, 1/2/1919 (3, 5/10/1945). Cavit Bey haklı olarak, resmi bir İngiliz listesinin hariciye nazırına verilmesi gerektiğini düşünüyordu. Tevfik Paşa, Ahmet Rıza, Mahmut Paşa ve Abdurrahman Şeref'e, listenin daha uzun olduğunu, nazırların bulunduğunu, Vükela'nın tutuklamaların kapsamını daralttığını söylemiş.

[15] Vahdettin şöyle konuşmuştu: "Ecnebiler pek bî-aman! gece gündüz ne çektiğimi bir Allah bilir, bir ben bilirim. Bizi tazyik ile Meclis-i Mebusan'ı dağıttırdılar. Fikirlerini ihsas değil, adeta açıktan açığa ibraz ediyorlar. Ben meşruti bir hükümdar olduğum halde güya mutlak bir hükümdar imişim gibi muamelede bulunuyorlar ve doğrudan doğruya bana müracaat ediyorlar. Meşrutiyetten bahsedince 'Hangi meşrutiyet!' diye mukabele ediyorlar. 'Karşımızda müracaat edecek kuvvet olarak yalnız sizi tanırız ve sizi pak addederiz' diyorlar. Yani sözlerimizi isga etmezseniz sizi de tanımayız demek istiyorlar. İstiklalimizi kurtarmak için zaruri olarak bu hallere tahammül ediliyor. Diğer taraftan bir şey için kendilerine müracaat edilince, 'Henüz münasebât-ı siyasiyyemiz iade olunmadı; buradaki memurlarımız askeri memurlardır' diye cevap veriyorlar." A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 182-3.

bir kararla, Müdafaa-i Milliye ve Donanma cemiyetleri Harbiye ve Bahriye nezaretlerine bağlandı.[16] Öte yandan, 29 Ocak günü İngilizler Türk bankalarına denetçiler gönderdiler ve denetleme işi bitinceye dek bankaları kapattılar. Anlaşılan, İngilizler, İttihat ve Terakki'nin tutuklamalara misilleme olarak, bankalardaki paraları kullanarak "köprü uçurmak" gibi bazı baltalama hareketlerine girişeceklerinden çekinmişlerdi.[17] Yine bu sıralara rastlayan bir tedbir de sıkıyönetim uygulanan yerlerde süreli ya da süresiz her türlü yayınla ilgili hükümlerin 5 Şubat günlü bir kararname ile adamakıllı sıkılaştırılması olmuştur. Fakat buna karşı büyük bir tepki doğdu. 14 Şubat'ta toplanan bir Basın Kongresi, Mahmut Sadık, Ahmet Rauf, Celal Nuri, Ahmet Emin'den kurulu bir heyet seçerek, hükümetle temas etmek üzere görevlendirdi. Kanun-u Esasi'nin buyruğu yerine getirilmezse bütün gazete ve dergiler protesto olarak derhal tatil edilecekti. Sonuç olarak, hükümet kararnameyi değiştirmeyi kabul etti.[18]

İngilizlerin Kendilerine Teslimini İstedikleri Kimseler: Bundan sonra, İngilizler bir adım daha attılar ve 1 Şubat'ta İn-

Meclis-i Vükela Mazbataları, 1/2/1335, 214/50-1; L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 201-2; *Takvim-i Vekayi*, 3, 15/2/1335, 3462, 3472. Müdafaa-i Milliye ve Donanma cemiyetleri Damat Ferit zamanında kapatıldı. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 22/3/1335; 214-105; *Takvim-i Vekayi*, 6/4/1335, 3515.

[17] Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 29/1, 1, 2, 6/2/1919 (3, 5, 11/10/1945). *The Times*'in Osmanlı hükümet çevrelerinden edindiği bilgiye göre, merkezin buyruklarının taşrada dinlenmemesinin başlıca nedeni, çoğu açıktaki subaylardan oluşan ve İttihat ve Terakki'nin bir devamı olan gizli Ulusal Savunma Komitesi'nin entrikasıydı. Dr. Reşit'i kaçıranlar bunlar olduğu gibi, bunlar taşraya götürmek üzere silah gizliyor, telefon grevi için para ayırıyor, demiryollarını ve elektrik santrallarını baltalamaya çalışıyor ve son olarak propaganda için büyükçe paralar harcamaya hazırlanıyorlardı. Bundan ötürü, önce Merkez Devletleri bankaları, ondan sonra da savaş başladıktan sonra kurulmuş olan ileri gelen Türk bankaları işgal edilmişti 10, 19/2/1919 (5, 16 Şubat haberleri). Sözü edilen örgüt, Kasım 1918'de kurulan Karakol Cemiyeti olabilirse de örgütün adı farklıdır. T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* (1952), s. 520-3.

[18] *Takvim-i Vekayi*, 9/2/1335, 3467; *Alemdar*, 15, 17/2/1335, 57-1367, 59-1369. Güya bu işte de d'Esperey'in isteği söz konusu olmuştu. İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrindeki Son Sadrazamlar*, s. 520-3.

giliz savaş tutsaklarına kötü muamele ettiklerini ileri sürdükleri 23 kişilik bir "ilk liste" vererek, Osmanlı hükümetinin bunları kendilerine teslim etmesini istediler. Londra'dan gönderilen 5 Şubat telinde ise, Türk hükümetinden şu işlerden sorumlu olan subay ve memurların tesliminin istenmesi buyruldu: 1) Bırakışmaya uymamak, 2) bırakışmanın uygulanmasını önlemek, 3) İngiliz komutan ve subaylarına küstahlık, 4) tutsaklara kötü muamele, 5) Türkiye ve Kafkasya'da Ermenilere ya da diğer uyruklardan uluslara tecavüzler, 6) mal ve mülkleri yağmalamaya, yıkmaya katılmak, 7) savaş yasa ya da âdetlerinin diğer ihlalleri. Bu gibiler Malta'ya gönderilecekti.[19]

Ne var ki, bu sırada pek hesapta olmayan bir unsur işe karıştı. General d'Esperey, Calthorpe'a, işgal altında olmayan yerlerde cezalandırma işleminin Türklere bırakılması gerektiği yolunda bir mektup yazdı. Öte yandan, İngilizlerden geri kalmamak için de, İzzet Bey'i çağırıp Türkiye'yi savaşa sokanlara karşı şiddetle harekete geçmek gerektiğini söyledi. İzzet Bey bu bilgiyi "özel olarak" Webb'e yetiştirmişti.[20] Şubat sonuna doğru, d'Esperey de tutuklanması gerekenlerin bir listesini İzzet Bey'e verdi.[21]

Bu sırada Babıâli, Mondros'tan bu yana pek nadir olarak rehber edinmiş olduğu haysiyetini hatırlayarak, önemli bir konuda ilk kez "hayır" diyebildi. İngiliz savaş tutuklularına kötü muamele edenlerin teslimi isteğini "hukuk-u esasiye-i devlete" aykırı olduğu ve bırakışmada da yeri olmadığı gerekçesiyle reddetti. Bu gibiler Osmanlı mahkemelerinde yargılanacaklardı.[22] Babıâli'nin bu tutumunu nasıl yorumlamak gerekir? Şüphesiz ki bunda Fransızların işe karışmış olmalarının

Foreign Office 371/14172, 29167, 21128.

Foreign Office 371/4172, 24082 (12 Şubat teli), 24783 (13 Şubat teli). Fransız hükümeti d'Esperey'in tutumunu destekliyordu; fakat İngilizler buna pek aldırmadılar. 371/4172, 28138, 31389.

Foreign Office 371/4172, 31824 (25 Şubat teli).

Meclis-i Vükela Mazbataları, 6/2/1335, 214/63; Foreign Office 371/4172, 29167 (19 Şubat teli).

hükümeti yüreklendirmiş olmasının payını görmek gerekir. Ayrıca, Vahdettin'in bu çıkışı bir pazarlık taktiği olarak değerlendirmek istemiş olması da kuvvetle muhtemeldir. Gerçi İngilizler yine de Feyzi ve Zülfü beylerle Nuri Paşa'nın muhakemelerinin gecikmesi ve İngiliz tutsaklarına kötü muamele ettiği öne sürülen Mazlum Bey'e hükmedilen cezanın az olduğu gerekçesiyle bu kişileri kendileri yargılamak üzere alıp götürdüler.[23] Bununla birlikte, daha sonra, Damat Ferit kabinesi kurulduğunda, Calthorpe, "daha iyi ya da daha dost" bir kabine elde etme ihtimali bulunmadığından, tutukluların teslimi konusunda üstelemenin doğru olmayacağını merkeze bildirecekti.[24]

Fransız-İngiliz Yarışı ve Çekişmesi: Yukarıda gördüğümüz gibi, 11 Ocak'ta İstanbul'da polis ve sağlık işlerine el konması için Londra'dan emir gitmişti. Vükela, 23 Ocak'ta, İngilizlerin "müttefikin memurini ile biliştirak" bu hizmetleri "fiilen kontrol etmek" için yaptığı talebi görüştü. Kararda, sağlık denetiminin hastanelerde eksik olan ilaç gibi şeyleri bütünlemeyi ve hastaların iyi tedavisini amaçladığı, polis denetiminin ise polis "muamelatının hüsn-ü tensik ve itmamı" hedefini güttüğü için, esas maddenin "şayan-ı itiraz" olmadığı belirtildi ve "hal-i hazır" gereğince teklif şekline de bir şey denemeyeceğinden, İngiliz isteği kabul edildi.[25] Mustafa Reşit Paşa'nın notasında da adeta güler yüzle, müttefiklerin amacının sağlık ve polis hizmetlerinin düzelmesi için "iyi niyetli bir işbirliği" sağlamak olduğuna inandığından, Osmanlığı imparatorluk hükümetinin "öneriye memnuniyetle katıldı-

A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 190. Cavit Bey'e göre, Diyarbakır mebuslarının bu denli üzerinde durulması, bu ilin ilhak edileceği söylentisini pekiştiriyordu. Cavit'in, bu mebusların İngilizlerin elinde bulunmasını kendileri için "en iyi zamanı emniyet ve selamettir" sayması ilginçtir. Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 12/2/1919 (15/10/1945). Ayrıca bkz.: Foreign Office 371/3420, 202996; *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 226/1/1335, 214/26.

[24] Foreign Office 371/4172, 41634 (11 Mart yazısı).

Meclis-i Vükela Mazbataları, 23/1/1335, 214/29; *Alemdar*, 23, 26/2, 3/3/1335, 65-1375, 68-1378, 73-1383. 25 Şubat'ta "müşterek zabıta" uygulaması başladı.

ğı" bildirildi.[26] Oysa bu sırada, Fransızlarla İngilizler bu konuda birbirlerini "yiyorlar"dı. Fransızlar d'Esperey'den habersiz iş yapılmasından yakınıyor ve Suriye'de Allenby'ye karşı böyle davranmadıklarını, İngilizler de İstanbul'da güvenlik sorunlarının kendilerine ait olduğunu öne sürüyorlardı.[27] Fransızlar, İngiliz "darbesini" hafifletmek için İstanbul'a polis görevlileri gönderdiler. İngilizler de bundan pek rahatsız oldular.[28] Zaten Fransızlar daha önce Albay Foulon aracılığıyla jandarmaya el atmış bulunuyorlardı. Şimdi, şubat ortasında Fransızlar, Osmanlı jandarmasının yönetimini fiilen ellerine almak için İzzet Bey ve sadrazam nezdinde girişimde bulundular. Bu da Fransız subaylarının Anadolu'ya girmesine yol açacağından, İngilizleri pek tedirgin etti.[29] Karşı tedbir olarak, karışıklık çıkması ve bırakışmanın 20. maddesinin uygulanması için baskı yapmak bahanesiyle Şile, Samsun, Trabzon, Amasya, Sivas, Kayseri, Aydın gibi yerlere asker göndermeyi kararlaştırdılar.[30] Fakat, bir ulusun yazgısı söz konusu olmasa, pek gülünç sayılabilecek olay, Allenby-d'Eseperey'in gösteriş yarışıydı. İngiliz Askeri İstihbaratı, d'Esperey'in "resmen" (daha önce 23 Kasım'da gelmişti) İstanbul'a gireceğini öğrendi ve bu generalin ayarında muzaffer bir generali, Alleby'yi, ondan önce İstanbul'a büyük tantana ve gösterişle getirerek onu gölgelemeye karar verdi. Fransızlar bunu duyunca d'Esperey'in planlarını değiştirmişler, İngilizler de aynı şeyi yapmışlardı. Sonuç olarak bu meraklı yarışı bir gün farkla İngilizler kazandı: Allenby 7 Şubat'ta, d'Esperey ise 8 Şubat'ta İstanbul'a varmıştı.[31] D'Esperey'in girişi, o denli gü-

Foreign Office 371/4164, 23456 (31 Ocak notası). 30 Ocak günlü resmi tebliğ: *The Times*, 31/1/1919.

Foreign Office 371/4164, 234484 (6 ve 11 Şubat notaları); bkz., ayrıca: 371/4164, 16150. Fransız yakınması basına da yansıdı. *The Times*, 24/1/1919.

Foreign Office 371/4164, 14659, 22207.

Foreign Office 371/4164, 25902, 27 Şubat'ta d'Esperey Jandarma Komutanlığı'nı ziyaret etti. *Alemdar*, 28/2/1335, 70-1380.

Foreign Office 371/4157, 27993 (Webb'in 17 Şubat teli).

Foreign Office 371/4172, 9795, 19184; *Sabah*, 6/2/1335, 10498: "Mevkiine layık bilcümle ihtiramat ve tantana ile istikbal edilecektir."

rültülü ve küstahça yapılmıştı ki, Süleyman Nazif'in *Hadisat*'ta ünlü "Kara bir gün" yazısını yazmasına yol açmıştı.[32]

Allenby'nin İstanbul'a gelişi başka bir bakımdan pek aşağılatıcı muamelelere vesile olmuştu; şöyle ki, kendisini ziyarete gelen hariciye ve harbiye nazırlarına bir uşağa yapılmayacak şeyler yapmıştı. Onları terslemiş, konuşturmamış ve kendilerine 12 maddelik bir "buyruk" vermişti. Bunda 6. Ordu'nun lağvı ve terhisi, bütün silahlarının teslimi, istediği memurların azledilmeleri, atananların kendisine onaylattırılması gibi maddeler vardı. Türklerin vereceği şifreli tellerin kabul edilmemesi ve "her istediği yeri" işgal hakkı gibi bırakışma hükümleriyle hiçbir ilgisi olmayan istekler de yer alıyordu. Bekleneceği üzere, hariciye nazırının bu "görüşme" konusunda Sadaret'e verdiği 9 Şubat günlü raporda, Allenby'nin "tavr-ı mütehakkimani ve mütekkebiranesinin" bırakışmanın uygulanmasının savsaklanmasından ileri geldiği öne sürülüyordu.[33] Göreceğimiz gibi, özellikle Harbiye'nin istekleri sonucu, bir ölçüde böyle bir savsaklama vardı, ancak burada bu, ancak bir bahaneydi. İtilafçılar daha başta –gördüğümüz üzere– bırakışmayı ciddiye almama kararlarını belli etmişlerdi. Allenby'nin Mısır'dan kalkıp gelmesi ise d'Esperey'in gelmesine karşı, "asıl efendiniz biziz," demek için bir tiyatro gösterisiydi. D'Esperey'in teklemediği zavallıyı, ondan "geri kalmamak" için Allenby de tekmeliyordu. Akıl almaz, hukuka sığmaz istekler ise daha çok o tiyatro oyununun bir dekoruydu, başka bir şey değil. Yoksa o isteklerin bizatihi acil bir önemi olsaydı, Allenby Mısır'dan gelmek zahmetine katlanmaz,

Yazı üzerine, general çok kızarak, Süleyman Nazif'i kurşuna dizdirmeye kalkışmış, maiyetindekiler engel olmuş. Ali Türkgeldi, a.g.e., s. 109-10; T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 63-8. Farklı bir anlatım. Söylemezoğlu, a.g.e., s. 30-3.

[33] Y.H. Bayur, *Atatürk*, s. 254-8; Allenby'nin davranışı: Foreign Office 371/4173, 44216 (27 Şubat Deedes raporu). Türkgeldi, Yaver Paşa'nın Allenby'nin muamelesi karşısında ağlayarak sadrazamın yanına gidip istifa ettiğinden söz ediyorsa da, bunu doğrulayan başka bir kaynağa rastlanmadı. Yalnız, Yaver Paşa'nın, 26 Şubat'ta kurulan kabinenin dışında bırakıldığını biliyoruz. A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 185.

aynı sonuca daha acele olarak telgrafla ve İstanbul'daki İngiliz makamları eliyle ulaşabilirdi.

Osmanlı Devleti'nin Bağımlılaşma Süreci: Bu alanda en önemli gelişme, Cihan Savaşı'nın başında Osmanlı Devleti'nin tek yanlı olarak kaldırdığı kapitülasyonların yeniden uygulamaya sokulması oldu. Aralık 1918 başlarında, Fransız hükümeti, İstanbul'daki yüksek komiserine, kapitülasyonların hemen yeniden yürürlüğe sokulması için talimat ve bu sistemin nasıl daha da düzeltilebileceğini araştırmak için yetki verdi. Bu sırada, İngiliz yetkilileri bu konuyu açmanın sırası olmadığı ve işin barışa dek ertelenmesi düşüncesindeydiler.[34] Fakat 19 Ocak 1919'da müttefikler, ortak bir notayla 1914'den bu yana kapitülasyonlara aykırı olarak alınmış tedbirleri –10 Eylül 1914 notalarında belirttikleri gibi– tanımadıklarını bildirim uyruklarının zararını artırmamak için (bunu Osmanlı Devleti tazmin edecekti) kapitülasyonlara aykırı mevzuatın onlara uygulanmamasını istediler.[35] Nota karşısında Vükela, İttihat ve Terakki hükümetinin o kararma karşı, Almanya ve Avusturya'nın bile kendi kabullerini öbür devletlerin kabullerine bağladıklarına göre, kararın apaçık "nabehengâm" (vakitsiz) ve "gayri müvecceh" (uygunsuz) olduğu buna bir de savaşın ulaştığı "ahval-i muhimme-i fevkaladenin" eklendiği görüşüne vardı. Onun için "ne yapılsa" istenilenin tersine bir sonuçtan başkası elde edilemeyeceği açık olduğundan, bu işin barıştan sonraya kalması için çalışmasına karar verildi.[36] Babıâli Hariciyesi'nin Mustafa Reşit imzasıyla gönderdiği 15 Şubat notası bundan çok daha cesurdu ve savaş dolayısıyla itiraza yer kalmayacak biçimde ve kendiliğinden antlaşmaların hükümsüz kaldığını belirttikten sonra, o sırada böyle önemli bir sorunu tartışmak için uygun olmadığından, işin barıştan sonraya bırakılmasını öneriyordu. İtilaf uyrukları, kı-

Foreign Office 371/3420, 205090 (Webb'in 11 Aralık teli).

Foreign Office 371/4190, 23452. 30/1/1919 ortak notasıyla Belçika, Yunanistan, Karadağ, Romanya, Sırbistan için de aynı ayrıcalıklar isteniyordu.

Meclis-i Vükela Mazbataları, 26/1/1335, 214/32.

sıtlayıcı mevzuatın kalkmasıyla artık devletler hukukunun "olağan" ilkelerine göre işlem görüyorlardı. Buna gelen 6 Mart günlü ortak cevapta, kapitülasyonların sözde kaldırıldığı ilanının savaş ilanından önce olduğu ve bu kararın İtilaf Devletleri denli, yansız devletlere de zarar verdiği ve bütün devletlerin protestolarına yol açtığı belirtiliyordu. Müttefikler, önceki notalarındaki isteklerini tekrarlıyor ve antlaşmaların ihlaline dayanan adli ve mali bir düzenden çıkan herhangi bir işlemin "derhal yaptırımlara" neden olabileceğini haber veriyorlardı.[37]

Bu haber, Cavit Bey'in kulağına gittiğinde, onu, tahmin edileceği üzere, çok sarsmıştı. Anılarında şöyle diyor: "Son ümit de sönmek üzere gibi görünüyor." "İşte mütarekeden beri vurulan en müthiş darbe. Eski esareti iktisadiye ki bunun altında artık yaşamak imkânı kalmıyor." Fakat yadırganacak olan nokta şu ki, bu onun beklemediği bir davranış oldu. Kendisi, yalnız adli kapitülasyonların söz konusu olacağını sanıyormuş, fakat iktisadi kapitülasyonların söz konusu edilmeyeceğinden "hiç şüphe" etmiyormuş.[38] Demek ki, bu çok tecrübeli maliyeci, emperyalist ülkelerin yırtıcı iştahını iyi kavrayamamış, ya da savaş içinde yapılan atılımların Türkiye'yi o iştahın hedefi olamayacak bir aşamaya yükselttiğini sanmış.

Kapitülasyon düzeninin ihya edilmesi üzerine, 13 Şubat'ta müttefiklerin ortak bir notası, Düyun-u Umumiye, Osmanlı Bankası ve Reji'de çalışan müttefik uyrukluların maaşlarından 1914'ten bu yana uygulamaya sokulmuş temettü vergisi gibi vergilerin kesilmeyeceğini haber verdi.[39] Bunun ardın-

Foreign Office 371/4190, 47768.

Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 16/2/1919 (16/10/1945). Cavit Bey'in çok içerlediği bir başka davranış da, İtilaf Devletleri'nin iç istikrazın üçüncü kuponunun altın faizine el koymalarıydı. Bu, kişiler için ayrılmış bir para olduğundan, onun gözünde "şekavetti," böyle bir şey yapacaklarını sanmamıştı. Bunun için sadrazamı görmeye gitti (2 Mart). Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 2/3/1919 (25/10/1945). Müttefiklerin ortak notası 27 Şubat günlüydü. Foreign Office 371/4169, 48125.

[38] Foreign Office 371/4155, 38735. Müttefikler, daha önce de bu konuyu kurcalamışlardı. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 3/2/1335, 214/54.

dan da, şirketlerde Türkçe kullanma zorunluluğunun kaldırılması; gazete kapatma talebi; Hıristiyanlara ait olup da "emval-i metruke" sayılarak satılmış mallarla ilgili istekler; bırakışmanın, demiryollarının denetimi ile ilgili hükmünün bir yönetme hakkı olarak öne sürülmesi; İstanbul, Edirne ve Çatalca'da halkın silahlarının toplatılması gibi işler geldi.[40] Vükela yalnız Türkçe konusunda biraz direnmek ister gibi oldu; bu da herhalde isteğin yalnız Fransızlarca ileri sürülmüş olmasındandı. İngiliz Yüksek Komiserliği, sadrazama yazdığı 24 Şubat günlü mektupta, Kayseri mutasarrıfının "derhal" değiştirilerek yerine davranışlarıyla İngiliz hükümetinin hedeflerini yerine getirecek birisinin atanmasını istedi. Ankara'ya gelince, "derhal" durumda bir düzelme olmazsa, oradaki bazı memurların azlinin de isteneceği duyuruluyordu. Başlıca şikâyet konusu, Hıristiyanların haklarını iadede gösterilen yavaşlıktı. Babıâli'nin, 26 Mart'ta verdiği cevapta, gereken buyrukların verildiğini ve yalnız Kayseri mutasarrıfının değil, Ankara valisinin de değiştiğini öğreniyoruz.[41] 19 Ocak'ta Webb'in merkezde Ronald Graham'e yazdığı bir mektupta, vali atamalarının, basının, demiryollarının sıkıca ellerinde bulunduğunu, hapishanelerden istedikleri Rum ve Ermenileri serbest bıraktıklarını, Ermeni kız ve kadınlarını Türk evlerinden diledikleri gibi "kurtardıklarını," istedikleri her şeye el koyduk-

Meclis-i Vükela Mazbataları, 5, 6, 10, 12, 17/2/1335, 61, 65, 68, 70, 75. 10 Ocak günlü bir haberde, Bağdat ve Aydın demiryolunun İngiliz, Trakya ve Kasaba demiryolunun Fransız denetimine geçtiği bildiriliyordu. *The Times*, 23/161919. Müttefikler Arası Demiryolu Komisyonu'nun Türk demiryollarının yüksek yönetimini üzerine almak üzere kurulduğunu bildiren ortak nota, 16 Ocak komiserler toplantısında karara bağlandı. Foreign Office 371/4155, 22094. Babıâli'nin buna yaptığı itiraz karşılıksız bırakıldı. Foreign Office 371/4155, 68099 (Yüksek Komiserlerin 17 Nisan toplantısı).

[41] Foreign Office 371/4157, 64441. 23 Şubat'ta Adana valiliğine atanan eski Kastamonu Valisi Ali Galip Bey'in, Abdülhamit zamanında Berlin büyükelçiliğinde bulunduğunu saptayan İngilizler, onu Adana'ya sokmayacaklarını, atanacak kimsenin kendilerince onaylanması gerektiğini bildirdiler. *Takvim-i Vekayi*, 25/12/1334, 3428; Hariciye Karton 1, Calthorpe'un 13 Ocak yazısı; Foreign Office 371/4201, 6157. Bu zatın adı Mehmet Galip olarak da geçmektedir. *Sabah*, 31/12/1334, 10461.

larını bildiriyordu. Webb, askeri işgal sözü "yasak" olmakla birlikte bu siyasetin, sonu nereye varacağı belli olmayan büyük gelişmeler vaat ettiğine "memnunlukla" işaret ediyor ve Müslümanların yüzde 60'ının bir İngiliz yönetimi istediklerini kaydediyordu.[42]

Azınlık Siyaseti: Yukarıda da görüldüğü üzere, İtilaf Devletleri azınlıklar lehinde icraat sağlamak üzere baskı yaparlarken, bu baskı gerek Avrupa basını, gerekse azınlıkların kendileri tarafından da sürdürülüyordu. Osmanlı basınında, yurtlarına, hükümetin yardımıyla ya da kendi kendilerine dönen azınlıkların sayısı ilan edilirken, *The Times*, Türklerin bu işi nasıl engelledikleri konusunda haberler yayıyordu.[43] Azınlıkların bu sırada en önemli girişimi, Yahudi, Ermeni ve Rum milletlerinin askere alınmamaları için İtilaf Yüksek Komiserlerine yaptıkları başvuruydu.[44] Komiserler bu başvuruyu ilkönce uygun karşılayarak, bu konuda Babıâli'ye bir nota gönderdiler; fakat sonra, nasıl olduysa, Türk hükümetinin Müslüman olmayanları askere alabileceğine karar verdiler.[45]

Atamalarda da azınlıkların kayırılmasına devam ediliyordu. Ticaret ve Ziraat Nazırı Kostaki Vayani görevinden ayrıldığında, İzzet Bey, yerine, yine "bir Rum'un bulunmasını arzu" ettiklerini söylemiştir.[46] Ayrıca Dahiliye Nezareti Heyet-i Teftişiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne Timo Leon, Dahiliye Memurin ve Sicil-i Ahval Müdürlüğü'ne Ohannes Ferit, maliye Nezareti müsteşarlığına Mihran, 1. sınıf mülkiye müfettişliğine Haraçya efendiler atandılar.[47] Kasaba-Aydın demir-

Foreign Office 371/4164, 19127.

Sabah, 1/3/1335, 10521. Hükümet yardımıyla 62.721 Rum, 75.749 Ermeni dönmüştü. Kendi kendine dönenlerin sayısı 35 bin idi. Adana'ya, İngiliz nezaretinde, her hafta bin Ermeni geliyormuş. *Sabah* 6/2/1335, 10498. *The Times*'ın aleyhte yayını: 16, 22/1/1919. Dönenler, evlerini işgal edilmiş buluyorlarmış.

[44] Foreign Office 371/4155, 29152; *Sabah*, 262/1335, 10494.

Foreign Office 371/4155, 29842 (23 Ocak toplantısı); 47772 (6 Mart toplantısı).

[46] *Akşam*, 30/1/1335, 133. Aristidi Paşa'ya teklif yapıldı.

Takvim-i Vekayi, 29/1, 8, 20/2/1335, 3458, 3466, 3477

yollarında da savaşta işe alınan Türklere yol verilip, yerlerine eski azınlık memurları getiriliyordu.[48] Fakat, öte yandan, Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin bir İngiliz savaş gemisiyle İstanbul'a gelişi Galata'dan Kumkapı'ya dek süren öyle büyük gösterilere vesile olmuştu ki, Polis Genel Müdürlüğü bir duyuru ile böyle "yalnız hissiyat-ı diniye ve milliyeyi rencide değil, memleketimizde mevcut bilcümle kuva-yı itilafiyenin bile enzar-ı hayret ve istigrabını calip" bir biçimdeki bu gösteriye karşı çıkmak zorunluluğunu duydu.[49]

2. İNGİLİZ SİYASETİ VE OSMANLI DIŞ İLİŞKİLERİ

İngiliz Siyaseti: 18 Ocak'ta Paris Barış Konferansı açıldı. İngiliz murahhas heyetindeki çeşitli bakanlık ve kuruluş temsilcilerinin 30 Ocak'ta Astoria Oteli'nde yaptıkları bir toplantıda, İstanbul ve Boğazlar sorunu görüşüldü. Bunda, temel İngiliz isteğinin, savaş ve barışta her türlü geminin Boğazlar'dan serbestçe geçmesi, İstanbul'un serbest liman olması, Boğazlar'daki bütün istihkâmların kaldırılması ve bu durumu sürdürecek bir dış nüfuzun bulunması olduğu saptandı. Silahlı kuvvetler temsilcileri ise, İstanbul ya da Anadolu'da güçlü bir devletin bulunmaması gerektiğini, ABD mandasının ABD'nin Akdeniz'de güçlü bir donanma bulundurması için fırsat ve vesile olacağını ve ne pahasına olursa olsun, önlenmesi gerektiğini, tek çözümün uluslararası denetim kurulması olduğunu, Rumeli'de Osmanlı egemenliği devam edecek olursa, bu uluslararası denetimin etkili ya da sürekli olamayacağını belirttiler. Dışişleri, ABD istenmediğine göre, uluslararası bir yönetim kurularak, suyollarının ve Marmara bölgesinde Anadolu ve Rumeli kıyılarında bölgeyi saldırıdan korumayı sağlayacak genişlikte toprakların bu yönetime bağlanması ve buralarda Osmanlı egemenliğine son verilmesi gerektiğini öne sürdü.[50]

Sabah, 6/2/1335, 10498.
Alemdar, 21/2/1335, 63-1373; *The Times*, 4/3/1919.
Foreign Office 371/4156, 33951.

Ertesi günkü toplantıda, İzmir ve çevresi sorunu ele alındı. Dışişleri adına Lord Hardinge, İzmir'de İtalya yerine Yunanistan'ı tercih ettiklerini söyledi. Amirallik temsilcisi Albay Fuller, Ege adalarının da Yunanlılara verilmesi gerektiğini ve mümkünse Anadolu'da İtalyanlara imtiyaz tanınmasını, İtalya'nın Adriyatik'te tatmin edilerek Antalya ve İzmir'deki iddialarından vazgeçirilmesini savundu. Genelkurmay'dan General Thwaites, İzmir'in Türklerde kalmasını, çünkü buranın Yunanlılara verilmesinin Anadolu halkında haklı bir kızgınlığa yol açabileceğini ve ancak kaçınılmaz siyasal bir çare ise bu yola gidilmesini, Kıbrıs'ın İngiltere'de kalmasını ileri sürdü. Ticaret Bakanlığı temsilcisi, İzmir-Aydın demiryolunun iki ülke arasında bölünmesi halinde durumunun zor olacağını, bunun ötesinde, bölgenin Yunanistan ya da Türkiye'ye verilmesinin önemli olmadığını söyleyince, bu görüş kabul edildi. Yalnız Genelkurmay adına bir çekince ileri sürüldü: Şöyle ki, bölge Yunanistan'a verilecek olursa, Türkiye'nin İzmir ve Kuşadası üzerinden ticaretini yürütmesi için tam serbesti tanınmalıydı.[51]

Fakat Paris'te esen havanın haberi İzmir'deki İngiliz çevrelerinde çarçabuk duyulmuş olacak ki, oradaki İngiliz Ticaret Odası 14 Şubat günlü bir raporuyla İzmir'in Yunanlılara verilmemesi için Yüksek Komiserliğe başvurdu. Bunda, İzmir yönetiminde Türklere herhangi bir yetki tanımanın artık çılgınlık olacağı kabul edilmekle birlikte, kurulacak yönetimin bütün unsurlara güven vermesi gerektiği belirtiliyordu. İzmir'de çoğunluğun Hıristiyan olduğu, fakat Rumların ancak 1/3 oranında oldukları, vilayet çoğunluğunun ve tarım topraklarının ise Türk olduğu, bir Rum yönetiminin Makedonya ya da Girit koşullarına yol açacağı ve büyük bir orduyu gerektireceği öne sürülüyordu. Sonuç olarak, yönetimin İngiltere, Fransa, ABD'ye verilebileceği, fakat Rumlar kendilerinden nefret ettiği için, İtalyanlara verilemeyeceği söyleniyordu.[52] Da-

Foreign Office 371/4156, 33952.
Foreign Office 371/4157, 41938.

ha sonra, Langdon Rees'in verdiği aynı yöndeki bir rapora Dışişleri'nde yazılan mütalaalarda, Yunan yönetiminin belirtildiği gibi Türklerin direnmesine değil, muhaceretine yol açacağı, bölgenin İngiliz, Fransız ya da Amerikan yönetimine verilmesinin şu ya da bu nedenlerle yürümeyeceği belirtildi.[53]

Osmanlı Dış İlişkileri: 27 Ocak'ta Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, General Milne'e 40.800 tüfekli er teklif etti. Böylece bir süre önce Sami Bey'in Kafkasya'da İngilizlerin buyruğuna Türk askeri verme önerisi daha somut bir biçim almış oluyordu.[54] 12 Şubat'ta Babıâli, İngiliz, Fransız, İtalyan, Amerikan yüksek komiserliklerine bir muhtıra verdi. Bunda, önce Wilson ilkeleri benimseniyor ve bazı adalarda Rum çoğunluğu olduğu kabul edilmekle birlikte, hiçbir vilayette Ermeni çoğunluğu bulunmadığı, yabancı kaynaklardan alınmış sayılarla gösteriliyordu. Ermeniler tehcirden önce ve özellikle sonra, bir milyondan fazla Müslüman kırmışlardı. Ermeniler ya yurtlarına geri dönmeliydiler ya da Ermenistan biraz genişletilerek oraya yerleştirilmeliydiler. Araplara gelince, burada birden, Wilson ilkeleri bir yana bırakılarak, onların Osmanlı Devleti'nden ayrı duramayacakları, aralarında da anlaşamayacakları ileri sürülüyordu. Bunun için deniyordu ki, İtilaf Devletleri'nin ilhak amaçları yoksa –böylece "terbiyeli" bir davranış ortaya konuyordu– buraları, geniş bir özerklik içinde Osmanlı ülkesi içinde kalmalıydı. Boğazlar konusunda, devlet başkentinin savunması için gerekli tedbirler alınmak şartıyla, her zaman serbest seyrüsefere açık olması kabul ediliyordu. Bu muhtırada Arap illeri konusunda, çekingenlikle de olsa dile getirilen görüş tipik bir imparatorluk görüşüdür. Bu görüş, önce kabul edilen Wilson ilkeleriyle açıkça çelişmekte olduğu gibi, Arap illerine bir "vesayet" uygulanacak olursa, yenenlerin Osmanlı yönetimine geri verilmesine engel olacağının bilinmesi gerekirdi. (29 Kasım 1917'de

Foreign Office 371/4210, 34537 (28 Şubat raporu).

G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 15 (R. Apak, R. Hallı, K. Coşkuner, *Türk İstiklal Harbi*, c. I, s. 178).

İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Devleti'ndeki emellerini dile getiren gizli antlaşmalar İstanbul gazetelerinde yayımlanmış, 30 Ocak 1919'da ise Paris Konferansı manda usulünü kabul etmişti.) Buna karşılık, bağımsızlıktan, özellikle iktisadi bağımsızlıktan, kapitülasyonlardan söz edilmeyişi dikkati çekiyor. İngiliz Dışişleri'nde buna yazılan bir mütalaada, Türklerin ya gerçeklere gözlerini kapadıkları, ya da yenilgilerinin kapsamını ve ortaya saldığı güçlerin anlamını bilmedikleri belirtilmişti. Curzon, iki önermenin de herhalde doğru olduğunu eklemişti.[55]

Bu resmi girişimin yanında padişah ve Tevfik Paşa adına İngilizlerle uyuşmak için iki deneme daha yapıldı. Birincisi 28 Şubat'ta oldu.[56] O sefer Dahiliye Nazırı Reşit Bey ile Şerif Paşa, Paris'te Lord Hardinge'i ziyaretle, Osmanlı Devleti'nde İngiltere'nin Mısır'dakine benzer bir görev üstlenmesi için Babıâli bir ricada bulunacak olursa, bunun olumlu karşılanıp karşılanmayacağını sordular. Bundan önce de, İngiliz yönetiminden yana birçok övgülerde bulundular. Hardinge, buna karşılık, böyle bir görevin manda demek olacağını, kimin mandacı olacağının belli olmayacağını, fakat herhalde İngiltere'nin fazla meşgul olduğunu söyledi. Reşit Bey, bunun üzerine, hiç değilse, sadrazam İstanbul'da konuyu açtığında, Yüksek Komiserliğin, talimat yok diye bu konuyu kapatmaya kalkışmamasını istedi. İş Londra'da Dışişleri Bakanlığı'na geldiğinde, mütalaa veren memur, amacın herhalde Yüksek Komiser'in kati tavrını yumuşatmak ve müttefikler arası kıskançlıkları körüklemek olduğunu yazdı. Oysa, amacı İngiltere'ye mümkün olduğu kadar yakınlaşmak, bir de –özel olarak– 24 Mart'ta kurulmuş olan ve aşağıda göreceğimiz üzere, bir Fransız havası taşıyan yeni hükümetin İngilizciliğini bu tür girişimlerle "tezkiye" etmek olduğu söylenebilir.

İkinci girişimde, eski Beyrut valisi ve Arnavutluk Murahhas Heyetinin Başkanı Halil Paşa görevlendirilmiş bulu-

Foreign Office 371/4156, 47189; Y.H. Bayur, *Atatürk*, s. 261-4.
Foreign Office 371/4156, 36640.

nuyordu. Eski İstanbul büyükelçisi Mallet'le 6 Mart'ta (Paris'te?) bir görüşme yaptı.[57] Padişah ve Sadrazam'ı, İngiltere'nin, nüfuzunu kullanarak Osmanlı Devleti'ni yıkımdan kurtarıp sonra onu himaye ve rehberliği altına almasını istiyorlardı. Osmanlıları tatmin edecek biricik çözüm bu olurdu. Osmanlılar geleceklerini seve seve "en büyük Müslüman devleti" olan İngiltere'ye emanet ederlerdi. Raporda "yeniden düşünülmesi için yalvarma" (begged) "hoşgörü için yalvarma" (pleaded) gibi deyimler geçiyordu. Halil Paşa'dan, derhal birisinin gizli temsilci olarak İstanbul'a gönderilmesi istenmiş ve bunun Mallet olabileceğini Tevfik Paşa belirtmişti. Bu girişim karşısında Mallet, Türkiye'nin geleceğinin ayrı ayrı devletlerle görüşme konusu olamayacağını, bunun Barış Konferansı'na düşen bir iş olduğunu ve Enver ile Talât paşalar tarafından onulmaz bir biçimde mahvedilen Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarmak için çok geç kalındığını, fakat Türk hükümetinden kopmuş olan sempatilerin, henüz, çok kötü yönetilmiş olan Türk köylüsü için berdevam olduğunu söylemişti. Asıl ilginç olan, bu olaydan sonra İngiliz Dışişleri'nin Paris, Roma ve Washington elçilerine tel çekerek bu olayın bulundukları yerin hükümetlerine bildirilmesini ve onların bu tür girişimlere aynı biçimde karşılık verecekleri dileğinin iletilmesini istemiş olmasıdır (14 Mart).

Böylece Vahdettin, İngilizlerle özel ilişki uğrunda Tevfik Paşa'yı, eniştesinin üvey oğlunu (?), "bir İngiliz centilmenini," Damat Ferit'i kullandıktan sonra, bu beşinci sefer dahiliye nazırını ve bir Kürt ulusçusunu, altıncı sefer de bir Arnavut ulusçusunu kullanmış bulunuyordu. Adeta çılgınlık derecesindeki bir ısrarla, karşısına çıkan İngiliz temsilcilerinin olumsuz tavırlarını gördükçe, bu duvarda bir gedik bulabilmek umuduyla hem sözcülerini, hem başvurduğu kapıları değiştirerek, çabasını sürdürüyordu. Fakat bu çabalar büsbütün

Foreign Office 371/4156, 38021. Halil Paşa'nın Fransa'ya hareketi 6/2/1335 *Sabah*'ında (10498) bildirildiğine göre, talimatını bir ay kadar önce almış olduğu düşünülebilir.

boşuna gitmemekteydi. Calthorpe, Graham'e yazdığı ve yukarıda söz konusu ettiğimiz 19 Ocak tarihli mektubunda, halifenin önemli bir etken olduğunu, halife "ellerinde" olacak olursa Müslüman dünyasında "koskocaman ek bir denet" elde edileceğini belirtiyor, sonra da padişahın kendilerinin Türkiye'de yerleşmeleri için "pek arzulu" olduğunu, bunun Barış Konferansı'nda göz önünden uzak tutulmaması gerektiğini ekliyordu.[58] Gerek Calthorpe'un bu düşünceleri, gerekse Halil Paşa'nın değindiği "en büyük Müslüman devleti" maddesi, kafaların bir "İngiliz Halifeliği" yönünde işlediğinin kanıtıdır. Dışişleri'nin Padişah'ı müttefikler önünde "ele vermesine" gelince, bu, Osmanlı Devleti'ni ezmek, fakat ezerken bunu müttefiklerle birlikte alınmış toplu bir karar olarak sunabilmek ve son olarak, kendisi Osmanlı'nın avukatı olmayı reddettiği gibi, öbür müttefiklerinin bu tür bir girişime iltifat etmemelerini sağlamak amacının bir ifadesiydi.

3. KABİNENİN BUNALIMLARI, SONU

Muhalefetin Baskısı: Kabinenin yaşamı hayli bunalımlı oldu. Bunun başlıca nedeni, artık örgütünü yeniden kurarak siyaset sahnesinde boy gösteren muhalefetin sert eleştirileri ve kabineyi kendisinin kurmak istemesiydi. Eleştiriler hükümetin uyuşukluğu noktasında toplanırken, bundan amaçlanan, İttihat ve Terakki'ye karşı ve özellikle İttihat ve Terakki'nin içindeki "suçlulara" karşı, yeterince şiddetli bir biçimde davranılmamasıydı. Böyle bir siyaset güdülmesine herhalde Vahdettin'in bir itirazı olmazdı; yalnız bunu yapmadan önce, peşinde olduğu, İngilizlerle karşılıklı çıkarları gözeten bir anlaşmaya varmak istiyordu. İngilizlerin karşısında pazarlıkçılığını mümkün olduğu denli belli etmemeye çalışarak, İttihat ve Terakki'ye karşı şiddetli bir siyaseti İngilizlerin kapsamlı bir destek vaadine karşılık olarak yürütmek arzusundaydı. Bu bakımdan denebilir ki, Tevfik Paşa hükümetinin bu konudaki

[58] Foreign Office 371/4164, 19127

çekingenliği taktiğine uygundu ve muhtemelen onun telkini sonucu idi. Vahdettin'in siyaseti ile Hürriyet ve İtilaf'ın siyaseti ana çizgileriyle birbirine uygundu; fakat ne var ki, mutlakıyetçi bir padişah olarak, Vahdettin, bu ortak siyaseti bir parti yerine, bendelerine uygulatmayı tercih ederdi. Bu tercihin bir diğer gerekçesi de, ince hesap, pazarlık ve dolayısıyla ince taktiklere, gizliliğe dayalı bir siyaseti büyük bir örgütle yürütmenin en azından zor olduğuydu. Bunu kişisel olarak, yetkeci bir yöntemle yürütmek ise çok kolaydı. Zaten Tevfik Paşa da, bir "yaşlı Türk" olarak, kafası fırkacılığa hiç yatkın olmayan bir adamdı. Hürriyet ve İtilaf, ikinci Tevfik Paşa kabinesi kurulurken, kendisine dayalı bir kabine üstünde ısrar ettiği halde, Tevfik Paşa –muhakkak ki Vahdettin'in onayı ile– ilk kabinesindeki tek fırkacı nazır olan Rıza Tevfik'i dahi kabinenin dışında bırakmıştı.[59] Oysa Damat Ferit, sarayın adamı olmakla birlikte, geçmişte bir ara Hürriyet ve İtilaf'ın başkanlığını yapmış olduğu için fırkalara dayalı hükümet kurabilecek bir insandı. Tevfik Paşa'nın –ve bu arada Vahdettin'in– tutumunu çok güzel anlatan, sadrazamın *Stamboul* gazetesiyle yaptığı bir mülakat vardır.[60] Muhabir, kurulmakta olan yeni fırkaların hükümetin amaçlarına yararlı olup olmadığını sorduğunda, "Şimdilik değil," demiş ve Hürriyet ve İtilaf ile Sulh ve Selamet henüz gelişmekte oldukları için, üzerlerinde kesin bir düşünce söylemenin "mevsimsiz" olduğunu, zaten Mebusan dağıtılmış olduğu sürece "haiz-i tefevvuk" (üstün) fırkalar olamayacağını ve hükümet bir çoğunluğa dayanmak isterse, bu çoğunluğun "ancak bizzat" Mebusan'da belirebileceğini eklemişti. Görülüyor ki Paşa, Hürriyet ve İtilaf ve tabii diğer fırkaları gelişmemiş bulduğu gibi, seçimlerde ve Mebusan'da belirecek bir çoğunluk olmadan fırkaların hükümet kurma iddialarını dayanaksız görüyordu. Fakat şunu da unutmamak gerekir ki, Vahdettin, Hürriyet ve İtilaf dahil, bütün fırkalara karşı bir tutumu olsa bile, İttihat ve Terakki'ye

Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 13/1/1919 (22/9/1945).
Alemdar, 22/2/1335, 64-1374.

ya da onun çizgisindeki fırkalara karşı bir ağırlık olmak ve gereğinde kullanmak üzere Hürriyet ve İtilaf ve benzeri fırkaları teşvik etmek zorundaydı. Nitekim Hürriyet ve İtilaf'ın bırakışmadan sonra yeniden kurulması, Damat Ferit'in girişimi ve muhakkak ki Vahdettin'in emri ya da onayı ile olmuştur.[61]

Hürriyet ve İtilaf ise bu konuda büyük bir kampanya açmıştı. Ali Kemal yurtdışındaki muhaliflerin dönmesini istiyordu: "O zaman böyle yarım yanlış değil, hakiki bir heyet-i muhalife hükümeti ele alır, bu yangından ... ne kurtarabilirse kurtarır."[62] Kabine içindeki sarsıntılar, basında, hükümet bunalımı konusunda ortaya atılan haberleri körüklüyordu. Daha 29 Ocak'ta, *Alemdar*, hükümet bunalımından söz etmeye başlamıştı. 10 Şubat'ta Vükela Meclisi'nde, Damat Şerif Paşa ile Maliye Nazırı Abdurrahman Efendi arasında, Müsteşar Tahsin Bey'in Islahat-ı Maliye Komisyonu'na atanıp, yerine Mihran Efendi'nin getirilmesi konusunda tartışma çıktı; çünkü bu tür yüksek memur atamalarının Vükela'dan geçmesi kararlaştırılmış bulunuyordu. Mihran Efendi'nin Ermeni oluşu da herhalde tartışmayı alevlendirmişti. Tutuklamalar söz konusu oldukça da, Arif Hikmet Paşa bu siyaseti doğru bulmadığını söylemiş, Şerif Paşa da onu desteklemiş ve sonuç olarak her iki paşa istifa etmişlerdi.[63] Daha önce, 5 Şubat'ta, *Alemdar*, hükümetin istifa edip Damat Ferit başkanlığında, İzzet, Konya Valisi Cemal, Ali Kemal, Ticaret Nezareti İtalya delegesi Cemil beyler, Mustafa Sabri ve eski Karesi mebusu Vasfi efendilerden bir Hürriyet ve İtilaf kabinesinin kurulacağını haber vermişti. Paşaların istifası gazetelere günlerce ancak dedikodu olarak intikal etti. Bu durumdan heveslenen Hürriyet ve İtilaf ile Sulh ve Selamet Cemiyeti, birçok girişimde bulundu-

L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 212-3.

Sabah, 27/1/1335, 10488, 31 Ocak'ta, hükümetin uyuşukluğunu protesto için Nüzhet Sabit bir miting düzenlemişti.

[63] İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s. 1721-3; Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 12, 17-8/2/1919 (14, 17, 20/10/1945); *Sabah*'a göre iki paşa 12 Şubat'ta, Jaeschke'ye göre 13 Şubat'ta istifa etmişlerdi. *Sabah*, 14/2/1335, 10506; G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 17

lar. Hürriyet ve İtilaf, İzzet Bey'e göre, padişaha üç vükela listesi sunmuş.[64] Sulh ve Selamet'ten bir heyet ise, 14 Şubat'ta Sadrazam'ı konağında ziyaret ederek kendi listelerini vermişlerdi. Heyet ayrıldıktan birkaç saat sonra yüz kişi konağın önünde gösteri yapmış, sonra zabıta tarafından dağıtılmışlardı.[65] *Alemdar*'a göre, Tevfik Paşa ile Hürriyet ve İtilaf arasında bazı temaslar oluyordu; fakat Hürriyet ve İtilaf, bütün kabinenin Hürriyet ve İtilaf mensuplarından kurulmasını istediğinden, arada anlaşma olmuyordu.[66] Sonunda, Sadrazam'ın *Stamboul*'a verdiği ve yukarıda değinilen demeç çalkantıya son verdi. Paşa o demeçte, iki nazırın (Adliye, Ziraat ve Ticaret) ve Şûra-yı Devlet reisinin istifa ettiklerini, her fırkanın aday öne sürdüğünü, fakat çeşitli fırkalardan bir kabine kurmak söz konusu olmadığından bu nazırların yerine "müstakil ve haiz-i iktidar zevat" getirileceğini söylüyordu. Bu sıralarda *Vakit* gazetesi her fırkanın temsil edileceği bir ulusal karma hükümet, *İstiklal*'de Rauf Bey ise, fırka düşüncesini terk edecek en ehliyetli kimselerden bir partiler üstü hükümet kurulmasını istiyorlardı.[67]

Fakat Tevfik Paşa, üç boş nezarete adam bulma yoluna gitmedi; kabineyi hemen hemen tümüyle değiştirdi ve bunu kendisi istifa etmeden yalnızca Vükela'yı istifa ettirerek yaptı. Acaba Vahdettin'in sadareti yine kendisine vermeyeceğinden mi çekinmişti; yoksa her ay yeni hükümet törenleri yapmanın yer-

[64] İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s. 1723.

Alemdar, 16/2/1335, 58-1368. *Akşam* gazetesine göre, Tevfik Paşa demiş ki: "Geçen gece bizim kapıya bir alay geldi! İçlerinden birkaç kişi yanıma girdiler. Hiçbirini tanımıyordum. Üstü başı tuhaf birtakım adamlar, kabine hakkında müzakere edeceklerinden bahsettiler. Ben de, siz ne salahiyetle, hangi kuvvete istinaden geliyorsunuz? dedim. Saçma sapan şeyler söylediler. Konuşmaya lüzum görmedim. Çıktılar. Sadrazama gelip de hükümet listesi getirilir mi? Ne tuhaf insanlar var?" *Alemdar* 21/2/1335, 63-1373. Göztepe, Manavoğlu Nevres ile Bombacı Lutfi'nin Tevfik Paşa konağı önünde yaptıkları "silahlı" bir gösteriden söz ediyor. F.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Cayyasında*, s. 83-6.

[65] *Alemdar*, 19, 21/2/1335, 61-1371, 63-1373.

[66] *Alemdar*, 24/2/1335, 66-1376.

siz mi olacağını düşünmüştü? Göreceğimiz üzere, birinci ihtimal hayli baskın durumdadır. Tevfik Paşa üçüncü kabinesini bir oldubitti halinde sunuyordu Vahdettin'e. Herhalde yepyeni bir kabineyle taze ve güçlü yeni bir atılım yapacağını hesap ediyordu. Kurulan kabinede şeyhülislam İbrahim Efendi, Bahriye Nazırı Ali Rıza, Maarif Nazırı Yusuf Ziya paşalar ile Evkaf Nazırı İzzet Bey yerlerinde kaldılar (24 Şubat 1919). Bu kabinenin listesi de İzzet Bey'in el yazısıyla yazılmıştı.[68] Kabine, birçok bakımdan bir taviz kabinesiydi. Bir kez, un rezaletine karışmış olan Ziya Paşa ile Abdurrahman Efendi kabine dışında bırakılmıştı. Sonra her şeye rağmen, bazı fırka adamları girmiş bulunuyordu. Harbiye nazırı gerçi kabineye girmek için fırkası olan Sulh ve Selamet-i Osmaniye'den istifa etmişti; ama, böyle bir istifanın ne ölçüde bir bağımsızlık sağlayacağı sorulmaya değer.[69] Sonra, bu sefer dahiliye nazırı olarak resmen adı duyulan Reşit Bey, eskiden Hürriyet ve İtilaf'ın ileri gelenlerindendi. O sırada onun Hürriyet ve İtilaf'ın içinde bulunmamasının başlıca nedeni, herhalde kendisinin henüz İsviçre'den dönememiş olmasıydı. Son olarak Posta Telgraf Telefon Nazırı Ethem Bey de Hürriyet ve İtilaf'tandı. Bu hükümet bir diğer bakımdan bir taviz hükümetiydi. D'Esperey, İstanbul'a tantanalı girişinden bu yana, hükümeti ağır bir baskı altına almış bulunuyordu. Herhalde bunun sonucu olarak, bu kabinede hayli belirgin bir "Fransız kokusu" vardı. Gerçi Webb'in yazdığı gibi, İngilizlerin her dediği-

[68] Dahiliye: Eski dahiliye nazırı Reşit Bey gelinceye dek, vekâleten İzzet Bey; Hariciye: Yusuf Franko Paşa; Harbiye: Mütekait Topçu Livası Ferit Paşa; Maliye: Hammer çevirmeni Ata Bey; Adliye: Üryanizade Cemil Molla; Nafıa: Şevket Turgut Paşa; Ticaret ve Ziraat: Kâmil Paşazade Abdullah Bey; Şûra-yı Devlet Reisi: Cemil Molla (vekâleten); Posta Telgraf Telefon (PTT): Eski Beyrut Valisi Ethem Bey. *Takvim-i Vekayi*, 26/2/1335, 3482; A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 184. *Alemdar*'a göre, Ziya, Reşit ve Yaver paşaların İzzet Bey'le "tramvay meselesinden" ve Dahiliye'nin bazı "teşebbüsat-ı hususiyesinden" ötürü anlaşmazlıkları olmuş, bunun üzerine üç paşa da istifa etmişler. *Alemdar*, 27/2/1335, 69-1379.

[69] *Alemdar*, 26/2/1335, 68-1378. Üstelik Ferit Paşa, fırkasının genel kâtibiydi. I.. Simavi, *Gördüklerim*, s. 214.

ni yapan, onların adamı durumunda olan İzzet Bey kabinedeydi ve Kâmil Paşa'nın da anlaşılan pek güçlü bir kişiliği olmayan bir oğlu kabineye girmişti. Fakat yeni Hariciye Nazırı Yusuf Franko Paşa, Fransız Yüksek Komiseri'nin hısımıydı ve Reşit Bey'in de İsviçre'de Fransız yanlısı bazı tutumları saptanmış bulunuyordu. Nitekim Reşit Bey'in dönmesi için Fransızlar büyük çaba gösteriyorlardı. Bu durum, İngiliz Dışişleri'ni pek tedirgin etmiş bulunuyordu (Webb'e 4 Mart teli).[70] Padişah da anlaşılan durumdan rahatsız oldu, Türkgeldi'ye, "Dört defa olursa hulle lazım gelir" ve "Tevfik Paşa talihsiz adam," gibi sözler söyledi. Tabii Hürriyet ve İtilaf'ta yeni hükümeti hiç tutmadı ve fırkayla hükümet arasında hiçbir ilişki bulunmadığını genelgeyle şubelerine bildirdi.[71]

Fransız Baskısı ve Kabinenin Sonu: 8 Şubat'ta İstanbul'a gelen d'Esperey, daha sonra elçilik tercümanını gönderip, Sadrazam'la elçilikte görüşmek istediğini bildirmiş. D'Esperey, sadrazamı ziyaret etmeden, onu böyle çağırması usule aykırı ve haysiyet kırıcı olduğu için Vükela, Tevfik Paşa'nın gitmesini istememiş, fakat o gitmiş (11 Şubat). General, Paşa'dan, İttihat ve Terakkililer hakkında şiddetli icraat istemiş ve bu yapılmazsa Osmanlı Devleti üzerine verilecek yargının ağı olacağını söylemiş.[72] Aynı sıralarda, d'Esperey, saray damatlarından Fahir Bey adında birine, hükümetin savsaklamalarından yakı-

Foreign Office 371/4141, 33167. Komiserler toplantısında Fransız ve İtalyanlar Reşit Bey'in dönmesine izin verilmesini istedikleri halde, İngilizler buna karşı koyuyorlardı. Foreign Office 371/4155, 47771, 82990 (27 Şubat, 15 Mayıs toplantıları); Rey, a.g.e., s. 239. Fakat güya Fransızlar Tevfik Paşa'nın da çekilmesini beklemiş ve bunu İngilizlere karşı kazanılacak bir başarı olarak değerlendirmişler. Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 1/3/1919 (25/10/1945).

[71] *Alemdar*, 27/2/1335, 69-1379. Refi Cevat özellikle Franko Paşa'yı tutmadı. *Alemdar*, 26/2/1335, 68-1378.

A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 186. Türkgeldi, Vahdettin'e, Fransızların ne istediklerini sorduğunda, "Fuat Paşa'nın Şam'da yaptığını yaptırmak istiyorlar," demiş. Jaeschke'ye göre, görüşme 12 Şubat'ta olmuş ve d'Esperey, İttihat ve Terakki nazırlarının tutuklanmasını, yoksa İstanbul'un resmen işgalinin gerekeceğini söylemiş. G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 16.

narak, bir tabur askerle Yıldız'a gelip istediklerini yaptırabileceklerini, fakat padişahın hatırı için böyle yapmak istemediğini söylemiş bulunuyordu.[73] Yukarıda da gördüğümüz üzere, 12 Şubat'ta d'Esperey, Calthorpe'a bir mektup yazarak (resmen), işgal altında olmayan yerlerde savaştaki suçlardan ötürü cezalandırma işlerinin Türklere ait olduğunu bildirdi. 13 Şubat'ta hariciye nazırı d'Esperey'i ziyaret etti. General, ona, Türkiye'yi savaşa sokanlara karşı harekete geçmek gerektiğini söyledi. 16 Şubat'ta, Babıâli, İngilizlerin bazı kimselerin kendilerine teslimi konusundaki isteğine karşı diklendi.[74]

25 Şubat'ta, yani yeni kabinenin kurulmasından bir gün sonra, d'Esperey, tutuklanmasını istediği kimselerden oluşan 36 kişilik bir liste verdi İzzet Bey'e.[75] Bu listede, eski nazırlar da bulunduğundan, hükümet, bunların da yargılanabilmesi için divan-ı harplerin onları da yargılamak konusunda yetkili kılınabilmesi için bir kararname hazırladı. Buna göre, savaşa yol açanlar, barış tekliflerine rağmen savaşı sürdürenler tehcir suçluları, memlekete, can ve mal özgürlüğüne karşı suç işleyenler, vurgunculuk yapanlar görevi kötüye kullananlar, "mevki ve sıfatları her ne olursa olsun" divan-ı harplerce kovuşturabilecekti. Böylece, sıkıyönetim süresince Kanun-u Esasi'nin birtakım hükümleri askıya alınmış oluyordu. Ayrıca, muhakemeleri hızlandırmak için, hükümet, divan-ı harplerde savcılar dışındaki sivillerin işine son verip, yerlerine, sıkıyönetim kanununa da uygun olarak, yalnız askerleri yerleştirme kararına vardı. Hükümetin bu konuda Vahdettin'e sunduğu 27 Şubat günlü mazbatada, bunlar yapılmayacak olur-

A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 186. Daha önce de, Sovyetler'e karşı askeri harekâtın bir gereği olarak, İstanbul'a gelen Fransız subaylarını yerleştirmek için birtakım saraylara el kondu. A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 175-6.

[74] Foreign Office 371/4172, 24082, 24783, 29167. İzzet Bey, olan biteni İngiliz Yüksek Komiserliği'ne yetiştirmekte kusur etmiyordu. Ahmet Rıza da d'Esperey ile görüşmüştü. General, hükümetin bozukluğundan, hırsızlıktan, maliye nazırının müteahhitlerden para çalmasından, İzzet Bey'den yakınmış, Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 17/2/1919 (18/10/1945).

Foreign Office 371/4172, 31824; A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 187.

sa, İngilizlerin Feyzi, Zülfü, Mazlum beyler ve Nuri Paşa için yaptıkları gibi, sanıkları kendilerinin tutuklayıp yargılayacakları, bunun da "hüdahafız devletin hukuk-ı esasiyye ve siyasiyyesine rahne" vereceği ve barış konferansında da devletin durumunu daha da ağırlaştıracağı korkusu dile getiriliyordu.[76] Bir de deniyordu ki; bunları biz yargılarsak, bir bölümü beraat eder ve böylece "muhafaza-i hukuk" etmiş olurlar. Oysa Mazlum Bey, hüküm bile giydiği halde, İngilizler cezayı az gördüklerinden onu alıp götürmüşlerdi. Yani, hem sanıkların yargılanması, hem de ağırca cezalar görmeleri isteniyordu. Bu tutum içindeki müttefiklerin beraat kararlarını ne ölçüde hoş görecekleri sorulmaya değer. Hükümet, divan-ı harpleri daha da askerileştirerek bu yola gitmeye niyetleniyordu. Böyle bir adalet düzeninde, adaletin bir "düzen" olacağı apaçıktı. Nitekim Bahriye Nazırı Ali Rıza Paşa, bu sırada ve herhalde bu olay nedeniyle istifa etti (1 Mart gazeteleri).

Mazbata ve kararname layihası Vahdettin'e gösterildiğinde, Vahdettin, Kanun-u Esasi'nin hiçbir neden ve bahane ile "bir maddesi bile" uygulanmadan kaldırılamayacağı hükmüne dayanarak (md. 15) kararnameyi imzaladı. "Kanun-i Esasi ile bu derece oynamak caiz değildir," diyordu padişah. Bu konuda Sadaret'e gönderdiği 3 Mart günlü tezkerede, üç buçuk aydır meydana gelmiş olan gecikmenin altı iyice çiziliyor, adaleti yürütmek için özel kanunlar gerekmediği belirtildikten sonra, padişahın sorumsuz olması, dolayısıyla, Vükela'nın asli görevlerine katılmasının Kanun-u Esasi'ye aykırı olacağı söyleniyordu. Saray'dan da bu denli bilgisizce bir cümle çıkmış olması hayret vericidir; çünkü padişahın imzası olmadan kararnamenin bütünlenmesine olanak yoktu (md. 36). Bundan sonra, sanki istitrat olarak, kararnamenin Kanun-u Esasi'yle çatıştığı söyleniyordu. Tezkereyi alan Tevfik Paşa, Türkgeldi'ye listenin Fransızlar tarafından verildiğinden söz etmeyip "düvel-i ecnebiye" tarafından verildiğini söyle-

İngilizler Ahmet Ağaoğlu'nu ve Ali İhsan Paşa'yı (2 Mart) da tutukladılar. Y.H. Bayur, *Atatürk*, s. 264.

di. Hükümet mazbatasında da "Fransa Başkomutanı General Depere ile İngiliz ve İtalyan mümessil-i siyasileri"nin isteklerinden söz edildiği, fakat buna rağmen d'Esperey'in başa alınmış olduğu ve ancak onun isim olarak geçtiği dikkati çekiyor. Tevfik Paşa, Vükela'ya ısrar edecek olursa istifa edeceklerini, kendisinin çekilmek istediğini, fakat konu açıldığında, Ahmet Rıza'nın Âyan riyasetinden başka bir şey istemediğini, Ferit Paşa'nın ise uzun süredir hizmette bulunmadığı gerekçesiyle kabul etmediğini Türkgeldi'ye söylüyordu. Bunlar, tabii, pek de ciddi sayılamayacak sözlerdi. Nitekim, Tevfik Paşa, padişahın tutumu karşısında geri gelerek, 3 Mart'ta gönderdiği özel tezkerede yalnızca divan-ı harplerin kanuna göre kurulması konusunda bir irade-i seniye istediğini söyledi ve böylece hiç değilse bu noktada ısrar etti. Kabinenin bu tezkereyle birlikte istifanamesini de gönderdiği anlaşılıyor. Zaten, padişahın o sert cevabı yazılı olarak göndermesi, artık bağları kopardığının, kabinenin çekilmesini istediğinin açık bir işaretiydi. Damat Ferit kabinesinin istifa gelir gelmez kurulabilmesi de, daha önceki hazırlığı gösterir ve aynı yönde bir kanıttır. Nitekim, Tevfik Paşa Sadaret'ten küskün olarak ayrıldı ve ancak Hanedan Nişanı verilerek gönlü alınabildi.[77] R.H. Karay da, Hürriyet ve İtilaf kabine listesinin bir süredir hazır olduğuna ve padişahın Tevfik Paşa'yı atmak için bahane aradığına tanıktır.[78]

Burada sorulması gereken soru, Vahdettin'in neden artık Tevfik Paşa kabinesini istemediğidir. Görünüşte bu, hükümetin divan-ı harpler için istediği yetkinin Kanun-u Esasi'ye aykırılığı gibi görünüyorsa da, padişahın anayasal konularda gördüğümüz tutumu bu konuda titizlik edecek bir insan olmadığını gösterdiği gibi, o uygulamaların uzun boylu bir tepki yarattığı da söylenemezdi. Nitekim, Vahdettin'in tezkere-

A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 186-96. Kararname 1 Mart günlüdür. L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 219-20.

[78] R.H. Karay, *Minelbab İlelmibrab*, s. 60, 78-6. Okandan dahi, Vahdettin'in Kanun-u Esasi savunuculuğunun içten olmadığı kanısındadır. A.g.e., s. 410'un dipnotu, 124.

sinde, Kanun-u Esasi'ye aykırılık maddesinin adeta istiraden geçtiğini saptadık. Üstelik Vahdettin'in istediği Damat Ferit kabinesi Kanun-u Esasi'yi "hallaç pamuğu gibi" atacak, Vahdettin bu konuda ses çıkarmayacak, Paşa'yı ve bu yöndeki tedbirlerini desteklemeye devam edecekti. Başka nedenlerin daha ağır basmış olması muhtemel gibi görünüyor. Bunların başında, hükümetin Fransızlar önünde eğilmeye başlaması geliyor. Bu, İngilizlere ve İngilizci olduğu için padişaha aykırı gelen bir durumdu ve İngilizlerin bu konuda Saray'ı uyarmış olması da muhtemeldir. Tevfik Paşa da herhalde İngilizleri karşısına almanın, hatta Fransa'ya fazla yüz veriyor görünmenin ateşle oynamak olduğunun farkındaydı ve muhtemelen böyle bir izlenim vermemek gayretiyledir ki, İngilizler nezdinde, yukarıda gördüğümüz gibi, Reşit Bey ile Şerif Paşa'nın (28 Şubat) girişimlerde bulunmasını sağladı. Hatta Fransız Yüksek Komiseri Defrance'ın bacanağı olduğu söylenen Hariciye Nazırı Yusuf Franko Paşa da,[79] Webb'i 1 Mart'ta ziyaret ederek, Hariciye Nezareti'ne yazılan yazıların dilinin daha hoşgörülü ya da yumuşak ("indulgent") olmasını istirham ettiyse de, Amiral, İngiliz hükümetinin ve halkının duygularını tam olarak yansıtmasının görevini gereği gibi yerine getirmesi için şart olduğunu belirterek aradaki mesafeyi korudu.[80] İkincisi, Tevfik Paşa'nın İttihat ve Terakki'ye karşı is-

[79] E. Pech, *Les Allies et la Turquie* (Paris, 1925), s. 35.

Foreign Office 371/4173, 42789. Öte yandan, Kâzım Karabekir'in 2 Mart'ta gizlice bir görüşmede, nazırın, jandarma okulu için bina vermek, orduyu tümüyle jandarma yapmak, kendisinin aslen Mısırlı olduğunu ileri sürmek gibi yollardan albaya nasıl yaltaklandığını görüyoruz. ("... inşallah şu ordu derdinden de kurtuluruz da yalnız jandarmamız kalır" demiş.) K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 44. Temmuzda bu paşa, Anadolu'nun müttefiklerce işgalini isteyecekti. Pech, a.g.e., s. 74. Tevfik Paşa bir saray bendesi olduğuna göre, onun Fransızcı siyaset denemesinin padişahın da onamı ve bilgisi dahilinde İngilizlere karşı uygulanan bir "müşteri kızıştırma" taktiği olduğunu, bunun yeterince uygulandığına karar verdiğinde, Vahdettin'in Tevfik Paşa kabinesine son verdiği ihtimalini de gözden uzak tutmamak gerekir. Tevfik Paşa'nın, böyle "yem" olarak kullanılmasına güceneceği, fakat bende olduğu için kolayca gönlünün alınabilip hatta bir süre sonra Damat Ferit kabinelerinde hizmete sokulabileceği herhalde hesaplanmıştır.

tenilen şiddet ve gayretle hareket edemeyeceği iyice anlaşılmış bulunuyordu. Vahdettin tezkeresinde bunu belirttiği gibi, bunun için daha geniş yetkilerin de gerekli olmadığını söylemişti. Üçüncü bir neden de, başta Hürriyet ve İtilaf olmak üzere, muhalefet partilerinin, kendi adamlarından bir hükümet kurulması yolunda yaptıkları baskıya, Damat Ferit ve İngilizlerin de ağırlıklarını koymuş olmaları olabilir. Hürriyet ve İtilaf mensuplarının İttihat ve Terakki'ye karşı istenilen şiddeti göstereceklerine güvenilebilirdi.

Bu ayrıma son vermeden önce, çok önemli bir olaya daha değinmek gerekir. O da, d'Esperey'in tutuklanmasını istediği kimselerin bir listesini İzzet Bey'e verdiği sırada, Fransızların Vahdettin'e karşı da gizli bir "barış ve dostluk taarruzuna" geçmiş olmalarıdır. Gerçekten de Louis Feuillé adında bir zat, bu tarihte birden görünerek Lutfi Simavi'ye 29 Kasım 1918 günlü, Bern Elçisi Fuat Selim'den bir tavsiye mektubu getirdi. (Sadrazama hitaben de yazılmış böyle bir mektubu vardı.) Anlaşılan Feuillé, savaştan önce Galatasaray ikinci müdürlüğünde ve sonra Sultan Reşat zamanında bir süre Mabeyin mütercimliğinde bulunmuş, savaşta İsviçre'de oturmuş ve birçok "Türk ricali" ile, bu arada Osmanlı elçisiyle ilişki kurmuştu. Savaştan sonra İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiserliği emrine verilmiş. Fuat Selim'e göre, Feuillé, Türkiye'ye "rabt-ı kalp" eylemiş, bağlılığından, memleket için "hakiki ve ciddi" çıkarların kuvvetle beklenebileceği bir kimseydi. İstanbul'a geleli bir buçuk ay olduğu halde saraya gelememesi, "rahatsızlığından" ötürüydü. Feuillé, padişaha eski dahiliye nazırı Reşit Bey'den iki ariza getirmişti.[81] Simavi ile konuşmasında, birkaç kez "Türk muhip ve hayırhahının, son derece ketum ve ibraz-ı hizmete hazır" olduğunu açıklamıştı. Simavi bu Fransız'ın adresini almıştı; ama, Vahdet-

[81] Simavi, padişaha yazdığı 25 Şubat günlü arizasında, Feuillé'nin "mabeyn-i hümayun" arkadaşı olan esbak Dahiliye Nazırı Reşit Bey'den söz ettiğini söylüyor. Abdülhamit'in padişahlığı zamanında, Reşit Bey mabeynde çalışmıştı. L. Simavi *Gördüklerim*, s. 218; A.H. Mithat, *Hatıralarım 1872-1946*, s. 242.

tin'in, Fuat Selim'in umduğu gibi, onu kabul ettiğini gösteren bir bilgimiz yoktur.[82] Fransızlar, bir ellerinde sopa, bir ellerinde şeker, Osmanlı hükümetini ve daha önemlisi, Osmanlı sarayını avuçları içine almaya kalkışmışlardı. Ama Amerikalı Browne'un girişimi gibi, Fransızlarınki de Vahdettin'in kararlı İngilizciliği karşısında sonuçsuz kalmıştır.

4. HÜRRİYET ve İTİLAF VE MUHALİF FIRKALAR

Mütarekeden sonra, Hürriyet ve İtilaf'tan ilk çıkan ses, Tevfik Paşa hükümetinin kurulmasından sonra, eski Tokat mebusu Mustafa Sarbi'nin 17 Kasım'da yayımlanan bir yazısı oldu. Padişahın İttihat ve Terakki'ye karşı büyük bir dayanak olarak öne sürüldüğü bir sırada, bu yazı olayların Hürriyet ve İtilaf'ı nasıl haklı çıkardığını, Hürriyet ve İtilaf mensuplarının ne denli çok acılara katlanmak zorunda kaldıklarını anlattıktan sonra, "O kadim kuvveti meskût ve şayan-ı ihmal" bir durumda bırakmanın üzüntüsünü dile getiriyordu. Fakat yazı, yine de iyimser bir biçimde, Hürriyet ve İtilaf'ın "ölmediğini" ve faaliyete geçmeye hazır olduğunu duyurarak bitiyordu.[83] Gerçekten de, beş gün sonra, Mustafa Sabri ve eski Karesi mebusu Vasfi efendilerin bir duyurusu, Şehzadebaşı'ndaki Merkez-i Umumi'nin Yeni Postahane'nin karşısına taşındığını, merkez ve taşradaki şubelerin faaliyete geçmesi ve kurulmamış yerlerde şubeler kurulması, gereken mühür ve programlar için Merkez-i Umumi'ye başvurulması gerektiğini bildiriyordu.[84] Ali Kemal'in 2 Aralık'ta *Sabah*'ta çıkan baş-

L. Simavi *Gördüklerim*, s. 216-8. Aynı cümleden olmak üzere, Saint Cyr'de okumuş olan bir Türk subayının d'Esperey'i ziyareti de anılabilir. General, Türk düşmanı olmadıklarını, suçluların cezalandırılmasını istediklerini, İstanbul ve taşrada asayişin sağlanması gerektiğini, çünkü Türklerin düşmanlarla çevrili olduklarını, vakit geçirmeden tedbir alınmazsa pişman olunacağını söylemiş. A.e., s. 218-9.

[83] *Sabah*, 17/11/1334, 10417.

Sabah, 22/11/1334, 10422. *Minber*, Mustafa Sabri'nin 50 lira maaşla Darülhikmet-i İslamiye üyesi olduğuna işaret edip, memurların fırka kuramayacaklarına değiniyordu (24/1/1334, 23).

yazısı, hükümetin muhalifler tarafından kurulması gerektiğini ve Ahmet Rıza ile Çürüksulu Mahmut Paşa dahil, muhalefetin yurtiçindeki ve dışındaki büyük adamlarının isimlerini sayıyordu. Fakat başyazara göre, acelenin gereği yoktu. Tevfik Paşa işini bitirip "zemin ve zamanı" halefleri için hazırlayınca, elbette ki padişah da hükümete muhalifleri getirecekti.

Artık bundan sonra gazeteler ülkenin dört bir köşesinde kurulan Hürriyet ve İtilaf şubelerinin haberleriyle dolmaya başladı. Ayrıca, fırkanın mahalle seçimlerinde yer aldığını öğreniyoruz; fakat yer yer İttihat ve Terakki'nin çevirdiği "fırıldaklar"dan ya da başka şeylerden yakınıldığı göze çarpıyor.[85] Ne ölçüde tipiktir bilinemez; fakat Hürriyet ve İtilaf'ın Kumkapı İdare Heyeti, tüccar Alisibos (reis), Nuri Bey (kâtip), sarraf Kostaki Mandapulos (veznedar), Hafız Mustafa Efendi, tüccar Ali Efendi, dava vekili Kostaki Hacıoğlu Efendi, "eshab-ı emlakten" Manolaki, tüccar Agapiyos, tüccar Mihran Arkilisyan ve Nesip Efendi'den oluşuyordu. Burada hepsi de paralı işlerde çalışan azınlık üyelerinin ağır bastığı (7), dört Türk'ten birinin tüccar, birinin hafız, kalan ikisinin de iş ya da mesleğinin belirtilmemiş olması göze çarpıyor.[86]

Hürriyet ve İtilaf böylece gelişip serpilirken Saray bu örgüte el koymayı uygun gördü. Eski devrin bir kısım adamları, Müşir Ömer Rüştü, Zeki, Kâzım ve Nuri paşalar, eski elçilerden Hasip Efendi ve "mazul ve mütekait" bazı "rical" haftada bir-iki kez buluşup tavla oynar, sohbet ederlermiş. Bir cuma günü (3 Ocak?) Damat Ferit, yanında üvey oğlu Sami Bey'in büyük oğlu ve Âyan Üyesi Aristidi Paşa ile beraber, pek samimiyeti olmadığı halde, Ömer Rüştü Paşa'nın konağındaki böyle bir toplantıya gelir ve böyle bir zamanda "erbab-ı ha-

Sabah, 31/12/1334, 6/1/1335, 10461, 10467. Ama Çengelköy ve Sarıyer'de Hürriyet ve İtilaf, Teceddüt'e karşı başarı kazanmıştı. *Sabah*, 14, 16/1/1335, 10475, 10477.

[86] *Sabah*, 14/1/1335, 10475. Hürriyet ve İtilaf İzmir İdare Heyeti çoğu avukat ve beşi azınlık, on bir kişiden oluşuyordu. Teceddüt'ün dört kişilik İdare Heyeti'nde azınlıklardan kimse yoktu. C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. V, s. 1541-2.

miyetin" birleşip durum hakkında padişahı uyarmak üzere, bir kulüp kurmaları gerektiğini ve bunun için salı günü (7 Ocak?) "Cercle d'Orient"a kendilerini yemeğe çağırdığını bildirir. Yemeğe gidildiğinde –anlatıldığına göre– birkaç oldubitti ile karşılaşılır. Bir kez, Hürriyet ve İtilaf'ın gayretli âlimleri, Mustafa Sabri, Vasfi, Mustafa Asım ve Zeynelabidin efendiler oradadır. Sonra, kurulacak "kulübün" zaten var olduğu ve bunun Hürriyet ve İtilaf'tan başka bir şey olmadığı ortaya çıkar. Zeki Paşa'ya başkanlık önerilir ve o kabul etmezse de Abdülhamit'in başmabeyinciliğini yapmış olan Nuri Paşa kabul eder. Ziyafete çağrılı kişilerin bu tür önerileri geri çevirmesi zordu. 10 Ocak'ta aynı yerdeki bir toplantıda Merkez-i Umumi resmen kurulur ve bu eski memurlardan birçoğu üye olurlar.[87] Böylece bendeler, "İhtiyar Türkler," pek de istekli olmadan Hürriyet ve İtilaf'ı "ele geçirmiş" oldular. Şüphesiz, bu, Saray'ın çok işine gelen bir durumdu. Hürriyet ve İtilaf'ın bağımsız kafalı ve ruhlu kimseler yerine böylelerinin elinde olması daha uygundu. Bu arada, savaştan önce Hürriyet ve İtilaf'ın başkanlığını yapmış olan ve şimdi bu işe önayak olan Damat Ferit'in Merkez-i Umumi'ye dahi girmemiş olması dikkati çekiyor. Herhalde Vahdettin, onu tamamen kendi hizmetine ayırmış olduğundan böyle bir ilişkiye girmesini istememişti.[88]

Hürriyet ve İtilaf, 8 Ocak'ta şube teşkili üzerine talimatnamesini yayımlar ve daha önce kurulmuş olan Sulh ve Se-

L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 212-3, 245-7; T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 447. Merkez-i Umumi: Müşir Nuri Paşa (Reis), Müşir Zeki Paşa, Âyan'dan Abdülkadir, eski Konya mebusu Zeynelabidin, Mustafa Sabri (2. Reis), Vasfi efendiler, Evkaf Nazırı İzzet Bey'in kardeşi askeri emekli Süleyman Paşa, Ferit Paşazade Celalettin Paşa, Ali Kemal (Genel Kâtip), Refik Halit, *İkdam*'ın eski idare memuru Nurettin, Hasip Efendi, Rıza Tevfik, tüccardan Hacı Osman ve Mehmet Ali beyler. Son toplantı için ayrıca bkz.: R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 57-60.

[88] Merkez-i Umumi'nin seçildiği toplantıda, Damat Ferit, ısrarlara karşı koyarak "nefer gibi" çalışacağını söylemiş. Fakat "alttan alta," onun görev almamasının "bazı makamatta" Hürriyet ve İtilaf'tan yana tarafsız gibi çalışmasını sağlayacağı açıklanmış. R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 60.

lamet Cemiyeti ile birleşme haberinin gerçekleşmediği duyurulur.[89] 14 Ocak'ta yapılan Merkez-i Umumi toplantısında, hükümetin hangi fırkaya dayandığının sorulmasına, kendilerine dayanmıyorsa, hükümete "müzaheret" gösterilmemesine karar verildi. Bunun için Nuri, Damat Ferit paşaların ve Mustafa Sabri'nin sadrazamı ertesi gün görmesi kararlaştırıldı. Bu ziyaret sırasında, Tevfik Paşa, "Meşrutiyet-i idare ve mülk ve milletin kâfil-i hukuk ve saadeti olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na istinaden icra-ı umur edeceğini..." bildirince Hürriyet ve İtilaf heyeti de hükümete yardımcı olacağını bildirdi. Fakat nedense, 18 Ocak toplantısında, İdare Heyeti"nin, "beklenilen icraatı ihsas edecek bir hareket göremedikleri için" hükümet ve fırka arasındaki yeni durumu bir bildirgeyle ilana karar verdiğini öğreniyoruz.

22 Ocak'ta hazır edilen bildirge, önce İttihat ve Terakki'ye bağlı küçük bir hizibin işi olan İttihat ve Terakki'nin çeşitli günahlarını (bu arada, "Devlet-i Osmaniye'nin tarihi dostları olan devletlerin irşadat ve müsadaat-ı siyasiye ve iktisadiyesine rağmen, aynı hükümetlerin mensup olduğu zümre-i düveliyeye ve esasat-ı medeniyeye karşı ilan-ı harp..." etmek) saydıktan sonra, yapılması gereken işleri; 1) savaşla ilgili belgeleri yayımlamak, 2) suçluları cezalandırmak, 3) modern bir hükümet kurmak diye özetliyordu. Oysa hükümet, bırakışmadan beri "mühim ve kıymettar" bir zaman geçtiği halde, kesin ve etkili bir adım bile atamamıştı. Şimdiye dek örgütlenme işiyle uğraşan Hürriyet ve İtilaf, artık, kendi görüşlerine uygun davranmak şartıyla, hükümetleri destekleyebilecek bir güce erişmiş bulunuyordu. Bundan sonra, bildirge, izlenmesi gereken siyaseti 15 madde halinde sunuyordu. Bunlarda, suçluların cezalandırılması, yolsuzlukların önlenmesi yer alıyordu. Dikkati çeken maddeler arasında, basın özgürlüğünün "bihakkın" kurulması (md. 2), İaşe Nezareti'nin esaslı olarak teşkili, memur kooperatiflerinin meydana getirilmesi, "İktisadi teşkilatta" azledilmişlerden, emeklilerden ve ye-

Alemdar, 8, 10/1/1335, 25-1335, 27 1337.

dek subaylardan ehliyetli olanların tercihen atanması (md. 10) ile ilgili olanlar vardır. Bu çizgide yürüyen hükümetler desteklenecek, yürümeyenler desteklenmeyecek ve hiçbir sorumluluk kabul edilmeyecekti.[90]

Hürriyet ve İtilaf ile diğer muhalefet örgütlerini meşgul eden bir konu da, birtakım çevrelerden gelen birleşme ya da ortak çalışma önerileriydi. Tahmin edileceği üzere, bu tür öneriler ulusçu, hatta İttihat ve Terakkili ya da İttihat ve Terakki'ye yatkın çevrelerden geliyordu. Onlara göre, bu bunalımlı dönemi başarıyla atlatmanın tek yolu birleşmekti. Muhalefet ise, bu girişimlerde İttihatçılık rengi görüyor ve İttihat ve Terakki'yi bütünüyle haksız, İtilaf Devletleri'ni de bütünüyle haklı gördüğü için, işbirliğine yanaştığı taktirde, adeta İttihat ve Terakki'nin suçlarının kendisine bulaşacağından ve bunun da kendisinin İtilaf Devletleri'nin gözünden düşmesine yol açacağından çekiniyordu. Zaten böyle olağanüstü birleşmeler, düşmanlara ya da hasımlara karşı yapılırdı. Oysa İngiltere ve Fransa düşman değil, dost idiler.

25 Ocak'ta Refi Cevat, başyazısında, "Dünkü yıkıcılarla bugünkü yapıcılar birleşemez!" diyordu. Osmanlı Demokrat Fırkası, Hürriyetperver Avam Fırkası'nın çağrısına verdiği karşılıkta, İttihat ve Terakki'den dönüşmüş, onun ülkülerini benimsemiş ve suçlu üyelerini hâlâ saklayan fırkalarla hiçbir görüşme olanağı bulunmadığını ve önce, bu gibi fırkaların, içlerinde temizlik yapmaları, hatta İttihat ve Terakki yönetiminin kötülüklerine "uzaktan yakından" katılanların "pençe-i kanuna" teslimi gerektiğini öne sürüyordu.[91] Ahmet Rıza'nın

Sabah, 24/1/1335, 10485; R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 68. Hürriyet ve İtilaf'ın liberal çizgisini dile getiren bazı yazılar anılabilir. Ali Kemal, bir başyazısında, " O çirkin, o feci cihetleri, hürriyete, insaniyete münafi noktaları hazfedildikten sonra İttihat ve Terakki'nin içtihatlarına hürmet etmeyi de biz bir vazife biliriz. ..." diyordu. *Sabah*, 12/1/1335, 10473. *Alemdar* ise, İttihat ve Terakki'ye bağlı gazetelerin kapatılacağı haberi karşısında, bunun ancak İttihat ve Terakki kafasına özgü bir yöntem olabileceğini belirtiyordu. 262/1335, 50-1360.

Alemdar, 27/1/1335, 44-1354. Tunaya, Osmanlı Demokrat Fırkası'nın 1911'de Hürriyet ve İtilaf ile birleşmesi sonucunda ortadan kaybolduğunu, ▷

birleşme girişimine Sulh ve Selamet-i Osmaniye Fırkası da benzer bir tutumla karşı çıkmıştı.[92] Aynı çağrıya Hürriyet ve İtilaf bir bildirgeyle cevap verdi. Bunda, İttihat ve Terakki'nin kötülüklerine katılmamış eski mensuplarından, içtenliklerine güvenilebilmesi için, şunları istiyordu: 1) İktisadi, idari, siyasi bilumum mezalime ait belgelerin hükümete teslimi, 2) İttihat ve Terakki'nin eski ve yeni gizli örgütünü yönetenlerin meydana çıkarılması, 3) örtülü ödenek paralarıyla ya da başka meşru olmayan araçlarla elde edildiği "sabit" olan İttihat ve Terakki'ye ait bütün taşınır taşınmaz malların hükümete geri verilmesi. Böyle bir temizlik olmadan, eski İttihat ve Terakkililerle işbirliği, milletin dış haysiyetini ve m halefetin "saffet ve ismetini" bozardı. Bildirge, sonunda, bu sırada gereken hükümeti, "cihan-ı medeniyetin ısrarla istediği icraat ve örgütleri ancak gerçekleştirebilecek olan, tamamıyla mütecanis ve azimkâr ve asri fikirle amil bir kabine" diye tanımlıyordu.[93]

Hürriyet ve İtilaf'ın siyaset sahnesine çıkmasının önemli işaretlerinden biri de, Nuri Paşa, Mustafa Sabri ve Ali Kemal' den oluşan bir Hürriyet ve İtilaf heyetinin, 29 Ocak'ta Başmabeyinci Lutfi Simavi'nin itirazlarına rağmen, padişahın huzuruna kabul edilmesiydi. Yalnız bu heyet kabul edilince, ardından Sulh ve Selamet-i Osmaniye Fırkası'nın, eski Amasya mebusu İsmail Hakkı (Reis), Şerif Yahya Adnan ve emekli Ferik Ferit (Genel Kâtip) paşalardan kurulu heyetini de kabul etmek gerekmişti (1 Şubat).[94] Saray'ın onayabileceği bu fırkalardan sonra, Sosyal Demokrat Fırkası reisi eski sadra-

◁ bir daha da ortaya çıkmadığını açıklıyor. Burada sözü edilen, belki Hürriyet ve İtilaf koşutunda başka bir örgüttür. (T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952)).

[92] *Alemdar*, 29/1/1335, 46-1356.
Sabah, 3/2/1335, 10495.

[93] L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 210-2, 214. 20/11/1918'de kurulan Osmanlı Sulh ve Selamet Cemiyeti (Reis, emekli Topçu Ferik Ferit Paşa) ile 17/12/1918'de kurulan Selamet-i Osmaniye Fırkası (Reis, İsmail Hakkı Paşa, Genel Kâtip, emekli Topçu Feriki Ferit Paşa) 14/1/1919'da Sulh ve Selamet-i Osmaniye Fırkası adı altında birleştiler. T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 414-7, 422-3, 424-8.

zam Hacı Salih Paşazade, muallim Dr. Hasan Rıza Bey ile reis vekili mirlivalıktan emekli Halit Paşa saraya geldilerse de kabul edilmediler; ancak fırka programını "bilvasıta" sunabildiler (20 Şubat).[95]

Bu bölümde ele alınan dönemin sonlarına doğru, Hürriyet ve İtilaf'ın iktidar için sabırsızlığı son derece arttı. Refi Cevat, 18 Şubat günlü başyazısında, "... açık söyleyelim, bir Hürriyet ve İtilaf hükümeti son ümittir," diyordu. Bu konuda haberlerin, dedikoduların baskısı gün geçtikçe artıyordu. Tevfik Paşa'nın, 24 Şubat'ta kendisi istifa etmeden ve bazı muhalifleri de alarak yepyeni bir kabine kurması gerçekten Hürriyet ve İtilaf'a darbe olmuştu. Bu hayal kırıklığı ile Hürriyet ve İtilaf artık hükümete karşı ilk kez açıkça cephe alarak, yayımladığı bir genelgeyle, kabinede Hürriyet ve İtilaf'a mensup nazırlar olsa da, Hürriyet ve İtilaf'ın hükümetle "hiçbir" ilgisi bulunmadığını açıkladı.[96]

Burada, kısaca, İngilizlerin Hürriyet ve İtilaf karşısındaki tutumuna değinmek gerekir. Tuğgeneral Deedes'in 29 Ocak 1919 günlü bir mektubundan, Mısır'daki İngiliz yönetiminin, seçimlerde İttihat ve Terakki'ye karşı mücadele edebilmeleri için, orada bulunan muhaliflerin yurtlarına dönmelerine izin verilmesini önerdiğini, fakat buna karşılık kendisinin, bu noktada herhangi bir siyasal partiyi desteklemenin uygun olmayacağı, zaten aralarında bir seçme yapılamayacağı, hepsinin aynı derecede kötü olduğu görüşünü ileri sürdüğünü öğreniyoruz.[97] Kendileri duruma egemen ve Osmanlı Devleti'ni de ezmek kararında olduktan sonra, bu görüş doğruydu. Ne var ki, işin içine Fransızlar girmeye başlayınca, egemenlikleri tehlikeye girer gibi oldu ve padişah gibi, Hürriyet ve İtilaf gibi, İngilizci güçlerle bir ölçüde işbirliği etmek zorunluluğu doğdu. Fakat bu sefer, bu güçler için garip bir durum ortaya çıktı; çünkü bunlar, Türkiye'nin ezilmesi için İn-

95 Simavi, *Gördüklerim*, s. 216; *Alemdar*, 21/2/1335, 63-1373.
Alemdar, 27/2/1335 69-1379.
Foreign Office 371/4164, 35391.

giltere'yi desteklemek zorunda kalıyorlardı. Deedes'in 27 Şubat günlü raporundan, Hürriyet ve İtilaf'ın İngiltere'nin desteğini elde etmek için birkaç kez komiserliğe başvurduğunu ve İttihat ve Terakkilileri cezalandırma işinin ancak kendilerince yapılabileceğini, ancak bunun için İngiliz hükümetinin desteğinin şart olduğunu söylediklerini anlıyoruz. Deedes, Hürriyet ve İtilaf'ın pek faal olduğunu, hükümeti devirebileceklerini, kendilerinin ise İttihat ve Terakki'nin cezalandırılmasını istemekle birlikte, iç siyasete karışmak düşüncesinde olmadıklarını bildiriyordu.[98]

5. AHMET RIZA'NIN GİRİŞİMLERİ

Birinci bölümde de değinildiği üzere, Ahmet Rıza'nın önceden, Vahdettin'le yakın komşuluk ilişkileri olmuştu. Vahdettin'in tahta geçtikten sonra –belki daha da önce– Ahmet Rıza ile ilişkisi, onu kendi gizli amaçları uğrunda kullanmak biçiminde olmuştur. Vahdettin, Ahmet Rıza'da sadrazam olma umutlarını ayakta tutarak, onun yardımıyla İzzet Paşa kabinesini tasfiye etmiştir. Yine bu ilişkiyi sürdürerek, mutlakıyetçi, İttihat ve Terakki düşmanı ve İngilizci yönündeki aşırı siyasetini bu ilişkiyle maskelemeye, peçelemeye çalışmıştır. Tabii, olaylar geliştikçe, Vahdettin'in davranışları ortaya çıktıkça, gerçek durum sırıtmaya başlamış,[99] buna rağmen Ahmet Rıza, belki de, gittikçe zayıfladığı besbelli olan iktidar umutları uğruna daha bir süre bu aldatmacaya katlanmıştır.[100]

[98] Foreign Office 371/14173, 44216.

Mehmet Cavit'in günlüğünden, Ahmet Rıza'nın gitgide artan hayal kırıklığını izlemek mümkündür. Ahmet Rıza yalnız bir kez padişahtan Sadaret teklifi aldığını, verdiği "kati cevap" üzerine, konuyu bir daha hiç açmadığını söylüyor. Cavit Bey'in günlüğünün ve Atatürk'ün anılarının ışığında, öneri ve Ahmet Rıza'nın "kati cevabı" pek inandırıcı gelmiyor. Ahmet Rıza, a.g.e., 15/2/1950.

[100] Ahmet Emin 11/11/1918'de bir başyazıyla, onu Saray yörüngesine girmeye karşı nasıl uyardığını ve aralarında yapılan bir görüşme sonucunda, Saray çevresinden koptuğunu anlatıyor. Böyle bir görüşme olmuş olsa bile, Ahmet Rıza'nın saraydan hemen kopmadığı muhakkaktır. Yalman, a.g.e., c. I, s. 316.

Bununla birlikte, kendisi de boş durmamış, durum geliştikçe, onu kendiliğinden saraydan koparacak bir eyleme girmiştir. Belki de sarayla bağları koparmaktaki isteksizliği (Ahmet Rıza muntazaman, her hafta padişahın huzuruna çıkabiliyordu) iktidar uğrunda olmaktan çok, bu, ulusçu eylemlerine zarar verdirmemek düşüncesinden ileri geliyordu. İçten olmasa da, Vahdettin'i Ahmet Rıza'ya yaklaştıran, onun savaş sırasında ve sonunda egemen İttihat ve Terakki çevrelerinin siyasetine karşı takındığı eleştirici, hatta kınayıcı tutumdu. Onu Vahdettin'den ayıran yanları da, herhalde geçmişte İttihat ve Terakki'nin ön safında uzun yıllar verdiği inatçı ve yılmak bilmeyen mücadelesi, pozitivist dünya görüşü, ulusçu tavrı, Fransa'da uzun yıllar kalıp orada birçok çevrelerle temas kurmanın sonucu olan Fransa'ya eğilimi ve bende olmayışıydı.

Yukarıda da görüldüğü üzere, Vahdettin, birçok önemli gelişmeleri Simavi ve Türkgeldi'den sakladığı gibi, Ahmet Rıza'dan da saklıyordu. Yine bu kişilerin ileri sürdükleri birtakım öneri ya da mütalaaları olumlu karşılar görünüyor, fakat gereğini yapmıyordu, ya da, örneğin, bunların sadrazamla konuşulmasını istiyor, bu sefer de o savsaklıyordu. Paris Konferansı'na gidecek murahhaslar Şûra-yı Saltanat toplamak gibi Ahmet Rıza'nın önerileri bu akıbete uğramıştı.[101]

Buradan bir şey çıkmadığını gören Ahmet Rıza, arkasına birtakım örgütleri alarak, Saray'ı zorlamak yoluna gitti. Âyan reisi olarak, Âyan'da bütün fırka temsilcilerini toplayarak dış siyaseti saptamak tasarısını ortaya attı.[102] Bu toplantı 28 Ocak'ta yapıldı; fakat Hürriyet ve İtilaf ile Sulh ve Selamet fırkaları katılmadı. Yukarıdaki ayrımda gördüğümüz üzere, Hürriyet ve İtilaf, bu konuda bir de bildirge yayımladı. 29 Ocak'ta ise Ahmet Rıza, Âyan'ı özel bir toplantıya çağırdı, iki buçuk saat görüşüldü. Bunda, hükümetin uyuşuk-

Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 16/1/1919 (25/9/1945).

Sabah, 24/1/1335, 10485, Ahmet Rıza aynı zamanda, suçluların bir an önce cezalandırılmaları konusunu öne sürmekten geri durmuyordu.

luğu, kabinede tasfiye ve padişaha gereken uyarmaları yapmak üzere Şurayı Saltanat gereği görüşüldü.[103] Bu son konuyu ilgililere duyurmak üzere Âyan, Ahmet Rıza, Çürüksulu Mahmut Paşa, Abdurrahman Şeref ve Reşit Âkif Paşa'dan oluşan bir heyet seçti. 30 Ocak'ta bunlar, önce Tevfik Paşa'yı ziyaret ettiler ve çeşitli konulardaki şikâyetleri bildirdiler. 2 Şubat'ta, Reşit Akif hariç, Saray'a gidildi. Mahmut Paşa, barış hazırlığı olmadığından, Abdurrahman Şeref, yabancı müdahalelerinden ve hükümetin zayıflığından söz etti. Ahmet Rıza ise Şûra-yı Saltanat işini açtı. Vahdettin, kendilerini zaten soğuk, sinirli bir biçimde kabul etmişti. Son konuda bunun Kanun-u Esasi'ye uygun olmadığını, böyle bir mecliste herkesin fırkacılık yaparak işleri kendi yanlarına çekeceklerini, kendisini zor durumda bırakacaklarını ve hükümetin bağımsızlığının kalmayacağını söyledi. Ahmet Rıza buna karşılık böyle kurumların İngiltere'de, Almanya'da var olduğunu, "farzımuhal" Kanun-u Esasi'ye aykırı da olsa, meşvereti buyuran şeriata aykırı olmadığını söyleyince, Vahdettin sözünü kesti. Öneri ve düşüncelerini sadrazama söyleyeceğini, kendilerinin de onunla görüşmeleri gerektiğini söyledi.[104]

Ahmet Rıza'nın girişimi Saray, hükümet ve muhalefet çevrelerini ürkütüp telaşlandırmış olmalıydı ki, onun bu kampanyası ya da "taarruzuna" karşı birçok saldırı gelmeye başladı. 31 Ocak'ta Ali Kemal, Âyan'la ilgili başyazısında, "İttihat ve Terakki'nin son döküntüleri"nden, "hukuk-u saltanata tecavüz"den söz ediyordu. 3 Şubat günü, yine *Sabah*'ta Mustafa Sabri kalemi eline alıp "Ahmet İzzet Paşa, Ahmet Rıza Bey" yazısıyla Ahmet Rıza'nın davranışlarına karşı cephe alıyordu. Son olarak, Damat Ferit de Âyan'dan Aristidi, Seyyit Abdülkadir, Şerif Nâsır, Azaryan ile birlikte Ahmet Rıza'ya karşı cephe aldı. Bunların yayımladıkları demeç, Âyan'ın tek başına toplantı yapmasının Kanun-u Esa-

Alemdar, 30/1/1335, 47-1357; *Sabah*, 31/1/1335, 10492.

[104] Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 31/1, 3/2/1919 (5, 9/10/1945); Ahmet Rıza, a.g.e., 19/2/1950. Meğer, diyor Ahmet Rıza, onun "Mustafa Sabri, Mösyö ..., Sami Bey" gibilerden kurulu bir gizli şûrası varmış.

si'ye (md. 43) aykırı olduğunu, padişahın her zaman istediği kimseleri çağırıp danışabileceğini, danıştığını, Şurayı Saltanat kurulmasının ise, anayasaya aykırı olduğu denli, devletin tarihinde de görülmemiş bir şey olduğunu gayet haklı olarak ileri sürüyordu. Hükümet üzerine Âyan'da yapılan görüşmenin kuvvetler ayrılığı ilkesine aykırı ve Vükela'nın "alelusul azil ve nasbının" padişaha ait olduğu, yetkisiz karışmaların kargaşaya yol açacağı hatırlatılıyordu.[105]

Zaten Ahmet Rıza bu girişimden bir şey çıkmayacağını anlamıştı. Öte yandan, fırkaları birleştirme girişimi de muhalefet duvarına çarpınca, işi bağımsız kişilerden, parti dışı bir ulusal örgüt kurma yönüne çevirmiş bulunuyordu. Bir gazeteye açıkladığına göre, kurulmak üzere olan örgüt –ki Vahdet-i Milliye Heyeti adını almıştır– iki amaç izleyecekti: 1) Ülkeyi o günkü sefalete düşürerek devlet hazinesine zarar verenlerin, bu arada nazırların, İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi üyelerinin ve taşra temsilcilerinin cezalandırılması, 2) Cins ve mezhep ayırt etmeden ulusal hakların savunulması. Örgüt, siyasal bir fırka değildi; seçimlere katılmayacaktı.[106] Görülüyor ki, İtilaf Devletleri'nin ve muhalefetin başlıca talebi olan İttihat ve Terakkililerin cezalandırılması, iki amacın birincisidir. Ahmet Rıza böylece muhalefet şimşeklerini üstüne çekmeyeceğini umuyor olmalıydı. Damat Ferit kabinesi kurulduğunda Ahmet Rıza, Çürüksulu Mahmut Paşa ile birlikte onu ziyarete gitti. 6 Mart'ta resmen kurulan[107] Vahdet-i Milliye'nin yararlarını anlatıp hükümete yardımcı olacağını anlattılar. Damat Ferit bunun bir İttihat ve Terakki örgütü olduğunu söyledi. Buna karşı Ahmet Rıza, heyetteki 33 kişiden yalnız dördünün eski İttihat ve Terakkili olduğunu, eskiden bütün ülkenin, Damat Ferit'in kendisi dahil, İttihat ve Terakkili olduğunu belirtti. Fakat muhalefetin bu örgüte tahammülü yoktu. Heyet toplantılarının Âyan'da yapılmasına itiraz edi-

Sabah, 5/2/1335, 10497.
Alemdar, 2/3/1335, 72-1382 *(Journal d'Orient)*.
T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 428.

liyordu. Ahmet Rıza Âyan reisliğinden azledilip tutuklanacağı konusunda haberler çıkmaya başlayınca, üyeler yavaş yavaş ellerini eteklerini çektiler, heyet dağıldı.[108]

6. MUSTAFA KEMAL GRUBU KENDİSİNE YENİ BİR YOL ARIYOR

Vahdettin, iktidara niyetli Ahmet Rıza'yı oyaladığı gibi, aynı niyeti taşıyan Mustafa Kemal'i de oyalamıştır. Ama her iki durumda da, zaman, işin gerçek yüzünü belli ediyordu. Padişah'ın İngilizlere yanaşma girişimleri gizli olmakla birlikte, kendisinin İtilaf Devletleri'ne boyun eğmekten başka bir şey düşünmediği yavaş yavaş anlaşılıyordu. Bayur'un dediği gibi, Vahdettin, Mustafa Kemal'i iktidara getirmeyi istemediği taktirde Mustafa Kemal'e iki yol daha kalıyordu: 1) Darbe yaparak zorla iktidara gelmek, 2) Anadolu'ya gidip hükümetin ve İtilaf Devletleri'nin erişemeyeceği bir yerden çalışmak.[109] İkinci yola karar vermeden önce, Mustafa Kemal'in birinci yolu, bir gizli örgüt çekirdeği kuracak kertede ciddiye aldığını biliyoruz. Gerçekten, Mustafa Kemal ve Rauf, Fethi, Canbolat beyler böyle bir örgüt kurdular. Amaç, kabineyi düşürmek, hatta gerekirse padişahı dahi tahttan indirmekti. Fakat yabancı kuvvetlerin işgali altındaki bir başkentte, bu kuvvetlerin yan tutmadığı varsayılsa bile, bunu yapmak imkânsız derecede zordu. Kaldı ki, şubatın başında, padişah bu tür eylemlere karşı İngiliz-

Ahmet Rıza, a.g.e., 17/2/1950. Daha önce, Hüseyin Cahit ve Hacı Adil, tutuklanmalarındaki kanunsuzluktan yakındıklarından, Ahmet Rıza bunların çektiği teli sadrazama iletmişti. *Alemdar*, 16/2/1335, 58-1368; Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 17, 27/2/1919 (18, 23/10/1945). Ahmet Rıza, a.g.e., 17/2/1950. 20 Nisan'da, hükümetin heyete gösterdiği muhalefet dolayısıyla, buna son verip vermemek tartışıldı ve devamına karar verildi. *Akşam*, 21/4/1335, 213; Mithat, a.g.e., s. 329. Heyet'in hükümet tarafından lağvedildiği söylentileri de çıktı. *Akşam*, 30/4/1335, 128-1438.

[109] Y.H. Bayur, *Atatürk*, s. 282. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının Vahdettin'den umudu kesmeye başladıkları şundan belli oluyor ki, Tevfik Paşa'nın 2. kabinesini beğenmediklerini padişaha anlatmakla görevlendirilen Ali Fuat, Selamlık'ta Vahdettin'le baş başa görüşme olanağını bulamayınca bilindiği kadarıyla bu yönde bir girişim daha yapılmadı. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları* (İstanbul, 1953), s. 39.

lerden gizli güvence alacaktı. Bu, Mustafa Kemal grubunca bilinmese de, işgal kuvvetlerinin bu tür eylemlere karşı nasıl tavır alacakları kestirilemeyeceği gibi, asayiş bozukluğunu önlemek bahanesiyle, hükümete büsbütün el koymaları beklenebilirdi. Zaten örgüt içinde de anlaşmazlık çıkmıştı. Mustafa Kemal'e göre, yedek bir güç olarak kalmak için, Rauf Bey'e göre ise, Kara Kemal'in bu işe sokulması ve Mustafa Kemal'in Kara Kemal'le Tevfik Paşa'nın şoförünü değiştirip, paşayı kaçırmak, bir yere saklama yolunu konuşması üzerine, İsmail Canbolat komitacılık istemediğini ileri sürerek, ayrılmaya kalkışmıştı. Mustafa Kemal, örgütünün olaydan sonra da devam ettiğini, Rauf Bey ise işin öylece kaldığını söylüyorlar.[110]

Burada Mustafa Kemal ve arkadaşlarının bu meclissiz, hatta pekâlâ, ne kadar süreceği belirsiz mutlakıyet diye nitelenebilecek dönemde siyasal tavırlarında yaptıkları bir "ayarlamanın" sözü edilebilir. Bu, *Minber* gazetesinin yayınına ara vermesidir. Zaten az satan, zarar eden bu gazetenin, böyle bir mutlakıyet döneminde bir iktidar aracı olarak etkililiği adamakıllı azalmış bulunuyordu.[111] Bu sırada *Söz* gazetesinde 29

F.R. Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s. 94-5; R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. II, s. 402. Fakat, Mustafa Kemal ihtilal örgütünün sonra ne olduğu üzerinde durmadığına göre, herhalde uzun ömürlü olmamıştır. Şapolyo, örgütün Vahdettin'i öldürmeyi, fabrika ve tramvay işçilerini ayaklandırmayı tasarladığını, fakat Canbolat Bey'in "vaat ettiği" parayı getirmediği için, bu "işçi ihtilali"nin geri kaldığını yazıyorsa da, bu konudaki bilgilerin kaynağı belirtilmiyor. E.B. Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi* (Ankara, 1944), s. 196. Bayar da buna yakın şeyler anlatıyor. C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. VIII, s. 2553. Atay, Vahdettin'i öldürme niyetinden söz ediyor. F.R. Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s. 95. Mevlanzade Rifat'a göre, İttihat ve Terakkili subaylar Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını önlemek ve işgallere karşı koymak için, Ay-Yıldız adında gizli bir dernek kurmuşlar, başkanlığa da Mustafa Kemal'i getirmişler. Bunu duyan Vahdettin –başında Mustafa Kemal olduğu için– buna memnun olmuş ve Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'yle işbirliği yapmasını istemiş. Ay-Yıldız'ın yukarıda sözü edilen örgüt olup olmadığı anlaşılamadığı gibi, Vahdettin'in nasıl olup da bu işten memnun olabileceğini kavramak çok zordur. S. Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 204-5. M. Rifat, *Türkiye İnkılabının İçyüzü* (Halep, 1929).

En eksiksiz *Minber* koleksiyonuna sahip bulunan İstanbul Belediye Kütüphanesi'nde bulunan en son sayı, Mebusan'ın dağıtıldığı günün, yani ▷

Aralık'ta, Mustafa Kemal'in Teceddüt Fırkası'na girdiği yolunda bir haber çıktı. Herhalde bu, Mebusan'ın dağıtılmasıyla durumları iyice zayıflamış, dolayısıyla Mustafa Kemal'e daha önce yapılmış olan itirazları unutmak zorundaki bazı Teceddütçülerin bir hüsnükuruntusuydu. Mustafa Kemal'in Teceddüt Fırkası'na girmesi fırkayı güçlendirirdi ama, Mustafa Kemal'i zayıflatırdı. Zaten bir fırkaya girecek olsa Hürriyetperver Avam Fırkası'na girmesi beklenebilirdi. Mustafa Kemal, *Söz*'ün haberini hemen yalanlamakta gecikmedi.[112]

Mustafa Kemal grubuna mal edilebilecek bir girişime burada değinmek gerekir. Ocak ortasında Seyfullah Paşa Cavit Bey'e gelip, Rüstem Bey'le görüştükten sonra kendisinin İngiliz yüksek komiserine Türkiye'nin bugünü ve geleceği, eşitlik ilkesine uymak şartıyla İngiliz-Türk ittifakının yararları konusunda bir muhtıra verdiğini, Komiserlik'ten Hohler'in çağırıp ilgilendiğini, bunu isteyen kuvvetin var olup olmadığını sorduğunu anlattı. Paşa, işi İzzet Paşa ve Rauf Bey'le görüşmüş, şimdi Cavit Bey'in de buna katılmasını istiyordu. 17 Ocak'ta Seyfullah ve İzzet paşalar, Rauf, Rüstem, Cavit beyler toplantılar. Cavit Bey, İngiltere'den cevap gelmeden kendilerinin ortaya çıkmasının uygun olmayacağını söyledi. İzzet Paşa da, o sırada dahi hükümet tarafından İngiltere'ye asker yardımı yapılabileceğini ileri sürdü. Cavit Bey, bunun da hemen açıklanmasını doğru bulmadı. 20 Ocak'ta Hohler'le yapılan son görüşmenin sonucunu Seyfullah Paşa anlattı. Sonuç her bakımdan olumsuzdu. Seyfullah Paşa, hükümetten şikâyet edince, İngiliz, kendilerinin ancak asayişle ilgilendiklerini, gerisine karışmadıklarını söylemiş, üstelik Paşa, yemin karşılığında arkadaşlarının kimliklerini de açıklamıştı.[113]

Mustafa Kemal ve arkadaşlarının durumlarındaki bir özel-

◁ 21 Aralık tarihini taşımaktadır. Bu, gerçekten son çıkan sayı ise, gazete sahiplerinin, ani sayılabilecek bir biçimde durumun gereğini yerine getirdikleri anlaşılıyor.

[112] T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 413; Y.H. Bayur, *Atatürk*, s. 196.

[113] Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 17, 20/1/1919 (26, 28/9/1945).

liği de işaret etmek gerekir. Şöyle ki, padişahın istemezliğinden ötürü iktidar olma ihtimalleri solduğu oranda, kökenleri olan İttihat ve Terakki'ye yaklaşma ve hatta onunla bütünleşme eğilimleri artmıştır. Bu doğaldı, çünkü kendilerini İttihat ve Terakki'den ve ön saf İttihat ve Terakkililerden ne denli çok ayırırlarsa, iktidar olabilme ihtimalleri o denli fazlalaşıyordu. Oysa iktidar olma umutları söndükçe "birlikten kuvvet doğar" ilkesi gereğince, birleşmekte yarar vardı. Şu da var ki, her geçen gün, İttihat ve Terakkilileri cezalandırma konusunun Osmanlı'yı yaşatmanın bedeli olmadığı, tersine onu ezme kararının bir parçası olduğunu ortaya çıkarıyordu.[114] Bu dahi İttihat ve Terakki ile, hatta ön saf İttihat ve Terakkililerle birleşme konusundaki tereddütleri giderecek bir gelişmeydi. Bu açıklamanın ışığında, geniş İttihat ve Terakki camiasındaki bazı gelişmelere eğilmekte yarar vardır.

Ocak ortasında, Kara Kemal, Fatin Efendi, Sabri Bey, Cavit Bey'de toplanırlar. Fatin bir kongre yapılarak, savaş, tehcir ve vurgun sorumluları ayıklanarak, İttihat ve Terakki'nin yeniden kurulmasını önerir. Kara Kemal buna karşı çıkar, çok kimsenin savaştan yana olduğunu, tehcir aleyhinde bulunanların şimdi olan bitenler karşısında bunu doğru saymaya başladıklarını, vurgunculuğu saptamak için de sağlam ölçütler bulunamayacağını söyler. Ayrıca Fethi Bey'in, fırkasıyla Teceddüt'e katılmak istediğinden söz eder. Cavit Bey, taktik gereği, iki fırkanın ayrı kalmasının uygun olduğunu savunur. Kara Kemal, İttihat ve Terakki'nin İstanbul'da pek güçlü olduğunu, muhtar seçiminde büyük bir çoğunlukla kazanılacağını, Hürriyet ve İtilaf'ın her gün açılışı ilan edilen şubeleri-

Frew, "İttihat ve Terakki'nin cinayetlerini evvela tasdik etmelisiniz," dediğinde, Mustafa Kemal, "Ben İttihat ve Terakki'nin mümessili değilim!.. Fakat müsaadenizle söylemeliyim ki İttihat ve Terakki vatanperver bir cemiyet idi. Başlangıcından çok zaman sonrasına kadar ben de bu cemiyet içinde bulundum. Cemiyet hiçbir vakit sizin bu tezyiflerinize hak verecek bir mahiyet almamıştır. Çok kusurları ve yanlışları olabilir. Ama, vatanperverliği münakaşaların üstündedir," demişti. F.R. Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s. 99. Bkz., ayrıca, Halil Paşa, a.g.e., s. 259-61.

nin "bir-iki kişi" eliyle kurulduğunu da haber verir.[115] Yine o günlerde, Cavit Bey'le Fethi Bey görüşürler. Fırkaların güçlenmesi gerektiğini, ilerde örgüt kurmak, propaganda yapmak lüzumunu, fakat şimdilik beklemenin doğru olduğunu, çünkü gerek hükümetin, gerekse Hürriyet ve İtilaf'ın gün geçtikçe halkın ve yabancıların gözünden düştüğünü konuşurlar.[116] Son olarak, Teceddüt'ün Fethi Bey'i Merkez-i Umumi'sine almaya karar verdiğini, bunda Rahmi Bey'in, bölünmesinin zararlarından söz ederek etkili olduğunu, fakat Cavit Bey'in yine ayrı fırkaların yararı görüşünde ısrar ettiğini öğreniyoruz.[117] Bundan önceki ayrımda da değinildiği gibi, bu sıralarda, Fethi Bey'in Hürriyetperver Avam Fırkası, fırkaların, durumun "vahameti" karşısında ortak bir siyaset saptamaları için, 26 Ocak'ta Matbuat Kulübü'nde toplantı yapmalarını önerdi.[118] Bu öneriye Osmanlı Demokrat (Sosyal Demokrat) Fırkası'ndan gelen olumsuz cevabı görmüştük. Birkaç gün içinde yapılan tutuklamaların toz dumanı içinde, eski İttihat ve Terakkililerin bu tür açık fırkacılık faaliyetleri son buldu. Herhalde bazı kovuşturmalar, tutuklamalar beklenmiyor değildi. Ne var ki, bunların birdenbire ve hayli kalabalık olarak yapılması, sonra ön saf İttihat ve Terakkilisi olmayan, örneğin İsmail Canbolat'ın (Teceddüt) ve Hüseyin Kadri'nin (Hürriyetperver Avam) de bunlar arasında bulunması herhalde şaşkınlık ve umutsuzluk yaratmıştı. Nitekim, bundan sonraki tutuklamaya Fethi Bey de dahil edildi. Artık iş "ciddileşiyordu."[119] İktidar yolu tıkandıkça ve İtilaf Devletleri'nin Osmanlı'yı ezme kararları belirdikçe, Mustafa Kemal de ayrımın başındaki seçeneklerden ikincisine, yani Anado-

Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 14-5/1/1919 (24/9/1945).
Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 17/1/1919 (28/9/1945).
Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 21//1919 (30/9/1945).
T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 407.

[119] 6 Şubat günlü *Alemdar*, başlığın yanındaki bir ilanla, Mustafa Kemal ile yapılan ve ertesi gün çıkacak olan "mühim bir mülakatı" duyuruyordu. Ne yazık ki, *Alemdar*, tatil cezası dolayısıyla altı gün çıkamadı, bu yüzden de bu mülakattan yoksunuz.

lu'ya gitmek seçeneğine doğru itilecekti. Zaten Mustafa Kemal'in ordu komutanı arkadaşları Kâzım Karabekir'le Ali Fuat da onu bu yönde teşvik ediyorlardı. İstanbul'da iktidar olmak yerine, Anadolu'da iktidar olmak ve gerekirse, oradan İstanbul'daki iktidara sahip çıkmak, İstanbul'da fırkalara, gazetelere dayanmak yerine aynı işi Anadolu'da, fakat bu sefer ayrıca orduya yaslanarak yapmak gereği ortaya çıkıyordu. İşte bu son derecede bunalımlı dönemde Rauf Bey askerlikten istifa etti (27 Şubat 1919).[120] O, denizci olarak, karacı arkadaşları gibi Anadolu'ya görevli olarak gitme olanağına sahip değildi. Osmanlı donanması tümüyle tutsak, denizlerin egemeni ise, onun Mondros'ta şerefine güvenmiş olduğu, fakat pek acı bir biçimde bu güvene layık olmadığını göstermiş olan İngiltere idi. Anadolu'ya yönelme kararının bir başka parçası olarak da, Mustafa Kemal, Ali Fuat'ın kolordusunun başına gitmesini uygun gördü. Mart başında Ali Fuat İstanbul'dan ayrıldı.[121]

R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. II, s. 403.
A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 40-1.

IV.

Hürriyet ve İtilafçılardan Oluşan Bir Hükümet: Birinci Damat Ferit Paşa Hükümeti (4 Mart - 15/16 Mayıs 1919)

1. KABİNENİN KURULUŞU

4 Mart'ta Damat Ferit kabinesinin kurulmasıyla birlikte, muhalif çevreleri büyük bir sevinç kapladı.[1] Artık enerjik ve belirli bir siyaset izlenecek, Tevfik Paşa'nın tereddütlü, idare-i maslahatçı tutumu son bulacaktı. Bu, her şeyden önce İttihat ve Terakkililere karşı şiddet ve bundan ötürü İtilaf Devletleri'nin gözüne girme, hafif barış şartları elde etme anlamını taşıyordu. Yukarıda da görüldüğü üzere, Vahdettin gibi her ihtimali kollayan, son derecede ihtiyatlı ve kurnaz bir padişah ancak İngilizlerden fiili destek teminatı geldikten sonra bir Hürriyet ve İtilaf kabinesi kurdurmak gibi tevil götürmez bir davranışa geçmişti (şubatın ilk yarısı). Fakat bunu yapmadan

Meşihat: Darülhikmet-i İslamiye üyesi Mustafa Efendi; Dahiliye: Konya Valisi Cemal Bey, 7 Nisan'da PTT Nazırı Mehmet Ali Bey, Hariciye: Damat Ferit Paşa; Harbiye: Önce Nafıa Nazırı Avni Paşa (vekâleten) sonra 1. Feriklikten emekli Abuk Ahmet Paşa; 2 Nisan'da Bahriye Nazırı Şakir Paşa; Maliye: Divan-ı Muhasebat Reisi Tevfik Bey; Adliye: Eski Aydın Mebusu Sıtkı Bey, 21 Nisan'da eski Adliye Nazırı Cemil Molla Bey; Bahriye: Müşir Şakir Paşa; 2 Nisan'da Nafıza Nazırı Ahmet Avni Paşa, Evkaf: Şûrayı Evkaf Reisi Vasfi Efendi; Maarif: A. Kemal Bey; Nafıa: 1. Kolordu Ahz-ı Asker Reisi Avni Paşa, 2 Nisan'da Şevket Turgut Paşa; Ticaret ve Ziraat: Eski PTT Nazırı Ethem Bey; Şûra-yı Devlet Reisi: Seyyit Abdülkadir Efendi; PTT: Eski Üsküdar Belediye Müdürü Mehmet Ali Bey, *Takvim-i Vekayi*, 6 Mart, 3, 8, 23/4/1335, 3489, 3513, 3517, 3350; İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s. 2038; Abuk Ahmet Paşa'nın istifası: T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 123. Orbay'a göre (a.g.e.), M. Ali Bey Yeniköy belediye reisliğinden emekli ve ticaretle meşguldü. Söylemezoğlu'na göre, kabineye girmesini sağlayan, karısının İngiliz oluşuydu. A.e., s. 83.

önce dizginleri elden kaçırmamak için Hürriyet ve İtilaf yönetimini ele geçirmeyi ihmal etmemişti (10 Ocak). Refi Cevat, yeni kabineyi, "Sefa geldiniz arkadaşlar!" diye karşıladıktan sonra, izleyeceği tutumu "Temin-i mevcudiyet, adalet-i mutlaka, icraat-ı şedide," diye tanımlıyordu. Ertesi günkü başyazıda ise, Tevfik Paşa hükümetlerinin "azim, müthiş, berbat" yanlışlar yaptıklarını öne sürdükten sonra, bunların da cezalandırılmasını istiyordu.[2] 8 Mart'ta Damat Ferit'in tel genelgesi, bütün uyrukların her türlü haklarına saygı gösterilmesi ve hepsinin eşit olarak korunması gerektiğini bildiriyor ve buna uymayan memurlara gözdağı veriyordu. Bununla birlikte, "erbab-ı ceraim" dışındaki hiçbir Osmanlı'nın siyasal düşüncelerinden ötürü kınanmayacağı da belirtiliyordu.[3] Herhalde, yeni kabinenin İttihat ve Terakki'ye karşı sert bir siyaset izleyeceği, fakat dinamik ve becerikli bir kabine olacağı izlenimi uyanmış olmalıydı ki, Sulh ve Selamet Fırkası'nda, Hürriyet ve İtilaf ile birleşme girişimleri başladı ve bunlar, bütün fırkanın berikine katılmasına yol açmadıysa da, yer yer kopmalar oldu ve bu fırka dahi Hürriyet ve İtilaf hükümetini desteklediğini açıkladı.[4] Hatta, Hüseyin Hilmi'nin Türkiye Sosyalist Fırkası dahi hükümeti desteklediğini duyurdu.[5] Hükümetin cevval bir hükümet olduğu izlenimini veren bir şey de, sadrazamın "meşgul-i samiyelerine binaen" kendisini ziyaret arzusunda bulunan kişileri pazar günleri saat 2'den 3'e kadar kabul edeceğini ilan etmesiydi. Bu örneğin ardından, Harbiye, Maarif, Ticaret ve Ziraat nezaretleri de benzer açıklamalar yaptılar.[6]

Alemdar, 5, 6/3/1335, 75-1385, 76-1386.
Takvim-i Vekayi, 9/3/1335, 3491.
Alemdar, 9, 10/3/1335, 79-1389, 80-1390.
Alemdar, 6/3/1335, 76-1386.
Alemdar, 10, 11, 20/3/1335, 80-1390, 81-1391, 89-1399. Aynı zamanda, nezaretlere yapılan ve sonuçsuz kalan başvurular konusunda da sadarete şikâyet edilebileceği açıklandı. Dahiliye Nazırı, "söz zamanı olmayıp fiil zamanı" olduğunu, icraatının "konuşacağını" belirtiyordu. *Alemdar*, 9/3/1335, 79-1389.

2. TUTUKLAMALAR VE KOVUŞTURMALAR

Damat Ferit hükümetinin en önemli üç işinden biri, herhalde, İttihat ve Terakkilileri kovuşturmak ve onları birtakım cezalara çarptırarak, hem İtilaf Devletleri'nin gözüne girmek, hem İttihat ve Terakki'yi siyaset sahnesinden silmekti. 8 Mart günlü "Dersaadet Divan-ı Harb-ı Örfisi Hakkında Kararname" ile 16 Aralık'ta kurulan Divan-ı Harp başkanlığına Erkân-ı Harp Mirlivası Ali Fevzi Paşa, üyeliklere Mirliva Ali Nâzım, Mustafa ve Zeki Paşalarla, Miralay Recep Ferdi Bey getirildiler. Böylece, son olarak Tevfik Paşa'nın çabuk sonuç almak uğrunda yapmaya kalkıştığı değişiklik, yani divan-ı harbi tamamen askerlerden kurma düşüncesi gerçekleşmiş oluyordu. Dikkati çeken bir nokta da, daha önceki kararnamede maaştan hiç söz edilmediği halde, bu kararnamede başkana 10 bin, üyelere 6 bin'er kuruş ek maaş verilmesi, savcı ve yardımcılarına, sorgu yargıçlarına da birtakım maaşlar tahsis edilmesiydi (ek mi, değil mi belli değildi). Savcılığa 15 bin kuruşla Deniz Ticareti Mahkemesi Reisi Yusuf Ziya Bey getirilmişti; ama, diğer görevlerde azınlıklardan hayli adam vardı (öbür dokuz görevden ancak beşi Müslümanlara verilmişti). Divan-ı Harbin İdare-i Örfiye Kararnamesi'nde gösterilen suçların faillerini yargılayacağı söylenilmekle yetiniliyordu.[8] Oysa, aynı gün Meclis-i Vükela'nın bir kararı, divan-ı harp yalnız kararnamedeki suç faillerini değil, ülkeyi savaşa sokanları, İslam, Ermeni, Rum "tehcir ve katlerini" düzenleyenleri ve halkı birbirini öldürmeye teşvik edenleri, ulaştırma araçlarını vurgun yolunda kullananları da yargılamaya yetkili kıldığı gibi, sanıkların "sıfat ve memuriyetine" bakılmayacağını da belirtiyordu.[9] Böylece yine Tevfik Paşa'nın istediği, fakat padişahın Kanun-u Esasi'ye aykırı diye

Öbür iki önemli işi, şartları hafif olan bir barış yapmak ve İngilizlerle mümkün olduğu denli içli dışlı ilişkiler kurmaktı.

[8] *Takvim-i Vekayi*, 11/3/1335, 3493.

[9] *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 8/3/1335, 214/120; A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 198-9.

onaylamadığı bir yetkiyi, Meclis-i Vükela, Divan-ı Harbe tanımış oluyordu.

Dahiliye Nazırı Cemal Bey, *Moniteur Oriental* ile yaptığı bir mülakatta, eski nazırların divan-ı harpte yargılanacaklarını doğruluyordu; çünkü onlar, daha önce yaptıkları kanuna uymak zorundaydılar. Gerçi Kanun-u Esasi'nin sarahati böyle değildi ama, İttihat ve Terakkililer " bu kanunu şekl-i diğere tebdil eylediklerinden eskisinin hükmü ..." kalmamıştı. Cemal Bey, aynı mülakatta, İttihat ve Terakki'nin 800 bin Ermeni'yi katlettirdiğini, 400 bin Rum'u tehcir ettiğini ve 4 milyon Türk'ü "ifna" ettiğini söylüyordu. Ayrıca, mahkemeleri hızlandırmak istediklerini, oysa sanıkların tek tek yargılanmasının işi uzattığını, nitekim Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey muhakemesinin bunu gösterdiğini, Yozgat'tan tanık getirmeye kalkışıldığını söylüyordu. Nazır, işi hızlandırmak kararını aldıklarını belirtiyordu.[10]

Bu sırada geniş tutuklamalara girişiliyor, eski nazırlar, birçok subaylar, mebuslar, İttihat ve Terakki mensupları tutuklanıyordu. Artık, ılımlı İttihat ve Terakkililer, hatta İttihat ve Terakki'ye bağlı olmamakla birlikte ulusçu olanlar da, bu faaliyetin hedefi olmaktan kurtulamıyorlardı. Milli Kongre'nin başı Dr. Esat Paşa bile bir gün tutuklu kaldıktan sonra, ancak kefaletle serbest bırakılıyordu. Ahmet Emin ve Celal Nuri de 10 Mart'ta tutuklanıp sonra sürgüne gönderildiler (Ahmet Emin Kütahya'ya). Onlar gibi Teceddüt Fırkası önderi Sabri Bey ve Fethi Bey de tutuklanmışlardı.[11] Böylece, bu

Alemdar, 15/3/1335, 84-1394. Cemal Bey, verdiği sayıların büyüklüğü karşısında ürkmüş ve bunların yalnız İttihat ve Terakki'ye karşı değil, Hürriyet ve İtilaf hükümetlerine karşı da barış masasında silah olabileceğini sonradan hatırlamış, ya da bu konuda uyarılmış olacak ki, 800 bin sayısına yalnız öldürülenlerin değil, tehcir edilenlerin de dahil olduğunu duyurdu. *Alemdar*, 18/3/1335, 86-1396.

Alemdar, 27-8/3/1335, 96-1406, 97-1407; Yalman, a.g.e., c. I, s. 339-42; c. II, s. 7-17. Bir günde 66 kişi tutuklanmıştı. A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 199. İngiliz istihbaratına göre, 5 Ocak'tan 24 Mart'a değin, 107 kişi tutuklandı. G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 24; Jaeschke'ye göre 13 Mayıs'ta Dr. Esat ve Köprülüzade Mehmet ▷

kampanya, İttihat ve Terakki'ye ve ulusçulara karşı topyekûn bir sindirme hareketi niteliğine bürünüyordu. Hele Fethi Bey'in tutuklanması Mustafa Kemal'i, İsmail Canbolat'tan sonra, en yakın bir arkadaşından daha yoksun bırakıyordu.[12] İngiliz istihbaratına göre, Damat Ferit bununla da kalmıyor. Anadolu'daki İttihat ve Terakkilileri ya da İttihat ve Terakki'ye yakın olanları da tutuklamak üzere, jandarmaya yardımcı olacak bir örgüt (rapor "çete"den söz ediyor) kuruyordu. 11 Mart'ta demiryolu boyunca Konya'ya, Ankara'ya, Sivas'a doğru tutuklamalar başlayacaktı.[13] O "sürek avı" heyecanı içinde, İttihat ve Terakki'nin kaçmış bulunan önderlerinin de yakalanacağı umutları beliriyordu. Cemal Bey, yukarıda anılan mülakatında, bu alanda yapılacak girişimlerden söz ettiği gibi, bazı Türkler Berlin'de bunların iadesi için bir gösteri düzenlemişler, bu sırada Hamdullah Suphi bir konuşma yapmıştı.[14] Her yerde İttihat ve Terakki'yi ve İttihat ve Terakki parmağını gören İngilizler gibi, *Alemdar* da, kaçak İttihat ve Terakki önderlerinin İstanbul'da saklandıklarını ileri sürmeye başladı; hatta Talât Paşa'nın Kadıköy'de tutuklandığı söylentisini yayımladı.[15] Aynı gazetenin başyazarı Refi Cevat, hükümeti teşci etmek üzere, "kanlı" denebilecek başyazılar yazıyordu. 12 Mart'ta, "... sehpalar bu adamlara layık değildir. Koparılması lazım gelen bu kafalar, kütükler üzerinde kesilip günlerce senk-i ibrette kalmalı!" diyordu. Ertesi günkü başyazı üç kez "Daha ziyade şiddet!" nakaratıyla bitiyor ve hükümeti gerektiği denli "şedidülicraat" görmediğini belirtiyordu. 4 Nisan başyazısı, " bu adamlar için ölümden hafif ceza aklımıza gelmiyor. Ocağı çatanları hükü-

◁ Fuat tutuklandılar. Bkz.: Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım* (İstanbul, 1968), s. 68-9.

[12] Y.H. Bayur, *Atatürk*, s. 274-5.
Foreign Office 371/4173, 46680 (16 Mart raporu). *Alemdar*'ın İttihat ve Terakki fesadı diye nitelediği Konya memurlarının bir grevinden sonra, orada da tutuklamalar olduğunu öğreniyoruz. 21/3, 10/4/1335, 90-1400, 109-1419.

[14] *Alemdar*, 21/3/1335, 90-1400.
Alemdar, 25, 30/4/1335, 124-1434, 128 14 38.

met yakaladı. Ya üfleyen ağızlar ne olacak?" diyordu. Ayrıca, gazetede, daha önce İttihat ve Terakki tarafından kurulmuş darağaçlarının, asılan muhaliflerin resimleri sık sık yayımlanıyordu.

Kemal Bey'in İdamı: Herhalde bu şiddetin zirve noktası, Yozgat tehcir ve öldürmelerinden sanık Boğazlıyan Kaymakamı ve Yozgat Mutasarrıf Vekili Kemal Bey'in 10 Nisan'da idamıydı. Vahdettin, fetva istemek, verilen fetvayı iyice incelemek ve şeyhülislama yeniden cümle eklettirmek ve çevresine isteksizliğini iyice hissettirmek gibi titizlikler ve ihtiyat tedbirlerinden sonra idam kararını onaylamıştı.[16] Ne var ki, pek umulmayacak biçimde cenaze töreni büyük gösterilere yol açtı. Calthorpe gibi bir İngiliz için Türklerin böyle bir "caniden" yana gösteriler yapmalarında şaşılacak bir şey yoktu. Ona göre, bu gösteriler, Müslüman halkın büyük çoğunluğunun duygularını yansıtıyordu. Gerçi Damat Ferit, ona, olayın kendisini dehşet içinde bıraktığını ve sorumluları kovuşturacağını söylemişti; ama Yüksek Komiser, Sadrazam'ın birçok yandaşlarının dahi bu tür cezaları haklı cezalar olmaktan çok, İtilaf Devletleri'ne verilmesi gereken tavizler olarak görüyor olmaları ihtimaline inanıyordu.[17] Gerçekten de, yenenlerin Osmanlı Devleti'ni ezme kararı, İzmir'in işgali gibi bir tedbirle adamakıllı somutlaşmadan, bu tür bir gösterinin yapılabilmesi ilginçtir. Kovuşturma sonucunda tutuklananlar arasında (bunlar sekiz kişi kadardı), bir doktor, bir tıbbiyeli, bir hariciye memuru, bir imam, bir tekke şeyhi vardı. Ayrıca, Üsküdar mevki komutanı da cenazeye ancak 20 silahlı er gönderdiği için azledildi.[18]

Bu olay, hükümete ve yetkililere pek anlamlı gelmiş olacak ki, "salahiyyettar olmayan bazı tarafların" ihbarı üzeri-

A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 202-6; *Takvim-i Vekayi*, 12/4/1335, 3520.

Foreign Office 371/4173, 61185, 72536. Refi Cevat'a göre, "Kemal'in tabutu dört hammal ile makbereye sevk edilmeliydi." *Alemdar*, 15/4/1335, 114-1424.

Alemdar, 18-22/4/1335, 117-1427-121-1431.

ne, yakalananların soruşturma evrakı olmadıkça tutuklanamayacaklarından serbest bırakıldıkları gazetelerce duyuruldu.[19] Yüksek Komiser Yardımcısı Webb ise, Kemal Bey'in idamından önce, Ermeni "zulmünden" ("atrocities") suçlu kimseleri cezalandırmanın Türklerin toptan idamını gerektireceğinden, cezanın ulusal düzeyde Osmanlı Devleti'nin parçalanması, kişisel düzeyde de ibret olmak üzere yüksek memurların yargılanması biçiminde sınırlandırılmasını önermişti. Çarpık bilgileri içinde, o dahi, tedhişi geniş tutmanın çözüm yolu olmayacağını kavramıştı.[20]

İttihat ve Terakkilileri kovuşturma işinin kamuoyunda pek de iyi karşılanmadığının bir başka göstergesi de *Takvim-i Vekayi*'de sık sık yer alan Divan-ı Harp kadrosundaki değişmelerdi. Damat Ferit'in ilk kabinesi süresince bir kez başkan ve iki kez savcı değişti.[21] Nitekim Webb, 25 Nisan'da Sadrazam'la yaptığı görüşmede, yargıçların aleyhte karar verme konusundaki isteksizlikleri ve paranın da bu işteki etkisi dolayısıyla, mahkûmiyet elde etmekte zorluk çekildiğinden söz edince, Damat Ferit bunu doğrulamış, fakat artık güvenilir bir başsavcı bulunduğundan "zorluklarının" son bulacağını umduğunu söylemişti. Bununla birlikte yine işler ters gidecek olursa, amirale başvuracağını da eklemişti. Damat Ferit'e göre kovuş-

Alemdar, 22/4/1335, 121, 1431. 7 Mayıs'ta Meclis-i Vükela, Divan-ı Harbe sevk olunacakları "tarifat-ı kanuniye dairesinde" sorgulayıp evrakını hazırlamak üzere, poliste "kanuna aşina" kişilerden bir soruşturma kurulu kurulmasını kabul etti. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 215/222.

[20] Foreign Office 371/4173, 53351 (3 Nisan teli).

Takvim-i Vekayi, 23/3, 10, 29/4/1335, 3503, 3519, 3535. Ali Fevzi Paşa'nın yerine kurmay feriklikten emekli Nazım Paşa getirildi başkanlığa. Yusuf Ziya Bey yerine Cevat Bey, onun da yerine Nazmi Bey başsavcı oldular. Yusuf Ziya Bey beklendiği gibi "acar" çıkmayınca, Adliye Nazırı, böyle bir savcıdır diye Cevat Bey'i bulmuştu. Oysa bu zatın ilk işi tutuklulardan birkaçını salıvermek olmuştu. Onun üzerine, Cevat Bey'in işine son verilmiş, Nazır Sıtkı Bey de istifa etmiş, yerine Cemil Molla getirilmişti. Kemal Bey'in cenazesinde gösteri yapanlar da, tutuklandıktan bir-iki gün sonra, kefaletle salıverilmişlerdi. Calthorpe'a bunu bildiren Dahiliye Nazırı, bunun sorumluluğunu askeri makamlara yıkmış ve bunları yeniden tutuklayacağını söylemişti. Foreign Office 371/4141, 72777 (24 Nisan).

turmaları yürütürken izlenecek iki yol vardı. Birincisinde, tersi tanıtlanmadıkça, İttihat ve Terakki'nin ve dolayısıyla İttihat ve Terakki'nin faal üyelerinin toptan suçlu olduğunu kabul etmek gerekiyordu. İkincisi, her kişiyi ayrı ayrı yargılamaktı. Kendisi birinci yolu tercih ediyordu; ama, nazırlar ikincisini tercih ettiklerinden, bu yola gidilmiş bulunuluyordu.[22] Oysa, daha önce Dahiliye Nazırı Cemal Bey ilk yoldan gidileceğini açıklamıştı ki, bu da sonradan kabinede ılımlılığın ağır bastığını gösterir.

Damat Ferit'in "güvenilir" savcısı sonradan hem kof çıkmış, hem de İzmir işgaliyle değişen ortamda bu tür kovuşturmaların ve cezalandırmaların imkânsız olduğu anlaşılmış olmalıydı ki, bu sadrazam, Webb'e, işgal sırasında kovuşturma yapmak ve hele mahkûmiyet elde etmek zorlaştığından (ve son olaylar yüzünden) tutuklulardan bir bölümünün ya da hepsinin serbest bırakılması için girişimlerin yapılması ihtimalinden yakınarak bunların Malta'ya gönderilmesini istedi.[23] Bu yoldan, Damat Ferit, böylece birkaç amaca birden ulaşmış oluyordu; hem İttihat ve Terakkililerin tutukluluğu sağlama alınmış ve mahkûmiyet ihtimalleri çoğalmış oluyordu, hem de bu işi İngilizler yapmış olduklarından, kendisi tedhişin başı olmanın doğuracağı eleştiri ve sorumluluktan kurtulmuş oluyordu. Böylece, İttihat ve Terakki tutuklularını Malta'ya gönderme önerisinin Damat Ferit'ten geldiğini de tespit etmiş bulunuyoruz. Oysa, Damat Ferit hükümetinin Hariciye Nezareti, kısa süre önce, İngiliz askeri makamlarının savaş suçlusu diye kabul ettikleri 22 kişinin kendilerine teslimi yolundaki ısrarlara olumsuz cevap vermiş bulunuyordu. Cevapta, taviz olarak, ancak İstanbul'da İngiliz subaylarının

Foreign Office 371/4225, 72741. Damat Ferit, daha önce, askeri ataşeye, muhakemedeki zorluklardan yakınmış ve herhalde bu iş hızlandırılmazsa, İtilaf makamlarının sanıklara el koyacaklarını varsaydığını söylemişti.

[23] Foreign Office 371/4173, 76582 (19 Mayıs teli). Damat Ferit'in söylediğine göre, Enver Paşa aleyhindeki kovuşturma bir ağaç kesme meselesine inhisar ettirilmişti. 28 Nisan'da başlayan savaş sorumlularının "tarihi davası" için bkz., T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 136-41.

da katılacakları özel bir divan-ı harp kurulabileceği belirtiliyordu.[24]

Teceddüt ve Hürriyetperver Avam Fırkalarının Kapatılması: 5 Mayıs'ta Meclis-i Vükela bu iki fırkayı kapattı ve malları için İttihat ve Terakki hakkındaki kararın uygulanmasını uygun gördü. Gerekçede, bu fırkaların yönetim kurullarının üyelerinin hemen hemen hepsinin İttihat ve Terakki "erkân ve azası" oldukları ve İttihat ve Terakki'nin danışıklı devamları oldukları belirtiliyordu. Bundan böyle de, İttihat ve Terakki "maklubu" (türevi) fırka ve derneklere Dahiliye tarafından ilmühaber verilmemesi kararlaştırıldı.[25] Bu karardan da açıkça anlaşılacağı üzere, hükümet, Teceddüt ve Hürriyetperver Avam'ı aynı kefeye koymakta tereddüt etmiyordu. Oysa, Teceddüt'ün İttihat ve Terakki'nin "inkılapçılıktan arınmış" bir devamı olduğu açık olmakla birlikte, öbür fırka, İttihat ve Terakki içindeki muhalif bir hizbin İttihat ve Terakki'den kopması sonucuydu. Ne var ki, hükümet, bu tür incelikleri hesap edecek bir hükümet değildi. Zaten her iki fırkanın birçok yöneticileri tutuklanmış bulunuyordu.

Osmanlı Hanedanının Eski Bazı Hesapları da Açılıyor: Vahdettin döneminde "Saray Fırkası" deyiminin ne ölçüde geçerli olduğunu gösteren bir tutum da, Yusuf İzzettin Efendi'nin intiharının ve "Yıldız yağmasının" kurcalanmak istenmesiydi. Savaş içinde, intihar ederek ölen Veliaht Yusuf İzzettin'in "şehit edildiği" yolunda bir iddia ortaya atıldı. Bu işte sanık da, tabii, İttihat ve Terakkililer oluyordu. Bu konuda, Enver Paşa'nın düzenlediği bir suikasttan söz ediliyor, Adliye Nazırı Sıtkı Bey, soruşturma açılması için buyruk veriyordu.[26] Bu olay

Foreign Office 371/4173, 84435 (Hariciye'nin 1/5/1919 notası). Oysa Webb, gördüğümüz gibi tutukluların kendilerine teslimi konusunda ısrar etmemek gerektiği, çünkü bu kabineden "daha iyi ya da daha dostçasını" bulma ihtimali bulunmadığı görüşündeydi. 371/4172, 41634 (11 Mart).

Meclis-i Vükela Mazbataları, 5/5/1335, 215/219; *İkdam*, 23/5/1335, 8005. Teceddüt'ün kapatılması, Jaeschke'nin gözünden kaçmış: G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 165.

Alemdar, 5, 7, 9/4/1335, 104-1414, 106-1416, 108-1418. Bu arada, Babıâli baskınında öldürülen Nazım Paşa için de soruşturma açılıyordu.

Mithat Paşa'yı Abdülaziz'in "katlinden" sorumlu olarak idama mahkûm eden Yıldız muhakemesini hatırlatan bir davranıştı. Öte yandan, hanedanın bir eski defteri daha karıştırılarak, "Yıldız yağması" olayının soruşturulması söz konusu ediliyordu. Harbiye Nazırı Şakir Paşa, bir gazeteye verdiği demeçte, başlayan soruşturmanın devam ettiğini, özellikle Abdülhamit'ten "gasp edilen" bir milyon lira değerinde mücevherat ile dolu olan bavulun üzerinde durulduğunu açıklıyordu.[27] Bu konuda yazdığı bir başyazıda, Refi Cevat, "Bize Vahdettin-i Adil gibi bir padişah veren hanedan-ı Âl-i Osman'a musallat olanlar hakkında dosyamızda mevcut olan hakaiki ortaya bütün vesaiki ile dökersek gücenmek olmaz, değil mi?" diyordu.[28] Ve bu saltanata bağlılık daha da evrensel boyutlar kazanabiliyor, İtilaf Devletleri'nden yanadır diye Şerif Hüseyin'in Osmanlı hükümetine karşı ayaklanması tasvip ediliyor ve, "... Emir Faysal Hazretleri konferansta Osmanlılığın hukukunu, hilafetin kudsiyetini müdafaa için bizim de (Paris'te) murahhasımız bulunuyor," deniyordu.[29] Bu tutum, muhaliflerin, II. Meşrutiyet'in ilk yılından bu yana ne büyük bir değişiklik içine girdiklerini gösterir. O zamanlar, muhalifler, Jön Türklük davalarını sürdürerek, İttihat ve Terakki'nin Abdülhamit'le uyuşmasını, büyük bir suç olarak gösteriyorlardı. Oysa şimdi, Refi Cevat, muhaliflerin dayanacağı bir yer olmadığı bilinciyle, Saray'la ittifak kurmayı gerekli görüyor, bu uğurda meşrutiyetçiliği çoktan unuttuğunu belli ediyordu.

Ahmet Rıza'nın Hükümete Karşı Koyması: 26 Mart'ta hükümet, Mebusan'ın 5. şubesinde yapılmış bulunan, savaş kabinelerinin sorumluluğu soruşturmasının belgelerini divanıharbe verilmek üzere, istemeye karar verdi.[30] Mebusan dağılmış olduğundan, bu belgeler Âyan reisi olarak Ahmet Rıza'nın elindeydi. Ahmet Rıza'nın yasama gücünün bağımsız-

Alemdar, 25/4/1335, 124-1434.

Alemdar, 21/4/1335, 120-1430.

Alemdar, 27/3/1335, 96-1406. Bu yazı İngiliz Yüksek Komiserliği'nin de dikkatini çekmişti. Foreign Office 371/4145, 60133.

Meclis-i Vükela Mazbataları, 26/3/1335, 214/120 mükerrer.

lığına aykırıdır diye[31] bunları vermek istememesi, Saray'ın onu âyan riyasetinden atması için vesile oldu. 31 Mart günü Âyan'ın içtima devresinin son bulduğu gerekçesiyle, Mustafa Asım efendi reisliğe, Aristidi Paşa 1. reis vekâletine ve Azaryan Efendi, 2. reis vekâletine atandılar.[32] Böylece, hem söz konusu belgeler ele geçirildi, hem Ahmet Rıza'nın (artık Saray'ın ona gereksinimi kalmamıştı) Âyan reisi olarak gösterdiği faaliyet engellenmiş oldu. Vahdet-i Milliye Heyeti daha bir zaman sürüklendiyse de artık bir varlık gösteremedi. Ahmet Rıza'ya göre, Âyan reisleri bir yıl için atandıklarından, işlem kanuna aykırıydı ve Asım Efendi'nin âyanlığı henüz kabul olunmamıştı.[33] Damat Ferit'e göre ise, Ahmet Rıza'nın Fransız yanlısı olması ve Vahdet-i Milliye'yi Âyan'da toplaması İngilizleri kuşkulandırıyor, onlarda Meclis dairelerini işgal etme istekleri uyandırıyordu.[34] (Bu son noktanın Damat Ferit'in hayalhanesinden çıkma olduğuna muhakkak gözüyle bakılabilir.) Damat Ferit, Karay'a da, "şu İzzet Paşa ve şebekesinin Âyan Meclisi'ndeki gayri kanuni" faaliyetlerinden yakınmıştı.[35] Saray "bir dikensiz gül bahçesi" yaratmak peşindeydi. Bu uğurda, iş Ahmet Rıza'yı tutuklama girişimine dek vardırıldı.[36]

Ahmet Rıza, a.g.e., 15/2/1950. Ahmet Rıza, evrakın gelip görülebileceğini, fakat verilemeyeceğini söylemiş.

[32] *Takvim-i Vekayi*, 2/4/1335, 3512. Ahmet Rıza ile Çürüksulu Mahmut Paşa, tutuklamalardan şikâyet için Damat Ferit'i ziyaret ettiklerinde, Paşa, söylediklerine kulak asmadığı gibi, onları İttihatçılıkla suçlamıştı. Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 30/3/1919 (4/11/1945).

[33] Simavi'ye göre Milli Meclis toplantı halinde değilken riyasette değişiklik yapılması görülmemiş bir şeydi. Ayrıca, yeni Âyan üyesi atanmış bulunan M. Asım, Âyan toplantı halinde olmadığı için henüz ant içmemiş bulunuyordu. L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 231-2.

[34] A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 199-201. *The Times* da, Vahdet-i Milliye'yi İttihat ve Terakki'nin bir uzantısı olmakla suçluyordu (15/4/1919).

[35] R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 91. Bkz., ayrıca: T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 428-9; Mithat, a.g.e., s. 329.

[36] Ahmet Rıza, a.g.e., 19/2/1950.

3. HÜKÜMET İLE HÜRRİYET VE İTİLAF

Refik Halit, anılarında, "Fırka hükümeti bir ay bile yaşayamamıştı" ve, "Artık ortada bir Sadrazam Damat Ferit Paşa vardı ki bazı nazırları Hürriyet ve İtilaf'a mensuptu," diyor.[37] Aslında hükümetin Hürriyet ve İtilaf hükümeti olma niteliğinin, ikinci cümledeki durum dışında, bir ay bile sürmüş olduğu tartışma götürür. Önceki bölümde de saptandığı üzere, Saray, belki de Hürriyet ve İtilaf önderlerinden en dişli olanlarının yurtdışında kalmış olmasından yararlanarak, Hürriyet ve İtilaf'ta darbe yapmış, fırkanın yönetimine el koymuştu. Damat Ferit'in Hürriyet ve İtilaf'a bağlı olmaktan çok, saraya bağlı olduğu şüphesizdir. Nitekim, bundan sonra kurulacak kabineler bunun canlı birer kanıtı olacağı gibi, Damat Ferit dahi, gazeteci olduğu sırada, Karay'ı çağırtarak, hükümeti bir fırka hükümeti olarak tanıtmasına karşı çıkmıştı.[38]

İngilizler, daha baştan, Hürriyet ve İtilaf ile hükümet arasında bir özdeşlik bulunmadığının farkındaydılar. Webb, 31 Mart'ta yazdığı bir mektupta, Damat Ferit'in, Hürriyet ve İtilaflı kabine arkadaşlarından ve hele Hürriyet ve İtilaf fırkasından bazı bakımlardan açıkça farklı olduğunu söylüyordu.[39] Calthorpe ise, 24 Nisan günlü mektubunda, Damat Ferit ve padişahın Hürriyet ve İtilaf ile ittifakının hayli suni olduğunu belirttikten sonra, birincileri "iyi anlamda fırsatçı" diye, Hürriyet ve İtilaf'ı ise "kuvvetle ulusçu" diye niteliyordu.[40] Bu ikinci nitelemeyi Webb'in sözü edilen mektubu da yapıyordu. Aslında bu pek garip bir nitelemeydi; çünkü gerçeğin tam tersiydi. Olayların da göstereceği üzere, Hürriyet ve itilaf, o denli bağnaz bir İngilizci örgüttü ki, Damat Ferit'in İngilizlerin sürekli soğuk muameleleri karşısında, arada bir Fransa için

R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 96.

R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 89. Karay'a göre Paşa, "fırkayı kışlık bir hırka gibi kullanmıştı."

Foreign Office 371/4145, 60133.

Foreign Office 371/4141, 72777. O kadar ki, Calthorpe'a göre, hükümet daha da zayıflayıp Damat Ferit ile Padişah'ın Hürriyet ve İtilaf ile ittifakı son bulacak olursa, Hürriyet ve İtilaf Vahdet'i Milliye'ye katılabilirdi.

aleni bazı övücü sözler söylemesine –yani böylesine "platonik" ve İngilizci siyaset açısından "masum" sayılabilecek "cilveler" karşısında bile– büyük tahammülsüzlük gösterecekti. Gerçi İzmir'in işgali karşısında, Hürriyet ve İtilaf'tan çok hiddetli bir tepki gelmişti; ama Hürriyet ve İtilaf'ın "ulusçuluğu" mutlak bir İngilizciliği kapsayacak denli genişti. Çünkü Hürriyet ve İtilaf için, İngilizlerin mutlak hayırhahlığı her bakımdan üstünlüğü, güçlülüğü, haklılığı veri idi. Bu sarsılmaz tutum karşısında, Damat Ferit'in "cilveleri" akıl almaz bir hafiflik, hatta ihanet sayılıyordu. Bunun ilk örneğini, Galatasaray söylevi dolayısıyla aşağıda göreceğiz. Calthorpe'un Saray'ı "iyi anlamda" fırsatçı sayması da, Hürriyet ve İtilaf'ın bu katı tutumu yanında, yanlış değildi. Burada sorulması gereken soru şudur: İki İngiliz görevlisi nasıl oluyor da böylesine yanlış bir değerlendirme yapıyorlardı. Akla en yakın gelen açıklama, bunun Saray'ın bir telkini olmasıdır; çünkü bu yanlış istihbarattan ancak Saray kazançlı çıkmakta, böylece "rakibini" İngilizlerin gözünden düşürmektedir. Bu varsayım doğru ise, yine Saray'la İngilizler arasındaki yakınlığı gösteren bir olay olarak ilginçtir.

Dahiliye Nazırı Cemal Bey'in İstifası Olayı: Hürriyet ve İtilaf'ın Damat Ferit'in gözündeki sevimsizliğini gösteren bir olay da, Cemal Bey'in istifasıdır. Cemal Bey, büyük gayretle İttihat ve Terakkilileri tutukladığı gibi, nezaretinde de geniş bir temizlemeye girişmişti. İttihat ve Terakki'den kalma vali, mutasarrıf ve kaymakamlar, o sıralardaki *Takvim-i Vekayi* sayfalarının da tanık olduğu üzere, büyük bir "yaprak dökümüne" uğramışlar, aziller birbirini kovalamıştı. Bu sıralar, Hürriyet ve İtilaf'ın kendisini iktidarda sandığı bir devirdi. Hürriyet ve İtilaf Merkez-i Umumisi, nazırların cumaları fırkada toplanmalarını istiyordu.[41] Cemal Bey, İttihat ve Terakkilileri tasfiye etmekte birinci olduğu gibi, atayacağı memur-

R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 85; *Alemdar*, 29/3/1335, 98-1408. Ama bu sıralar, Hoca Zeynelabidin, "Bu adam bizi mahvedecek!" diye kuşkulanmış. Karay, a.g.e..

lar için de fırkanın (özellikle fırkada sözü pek geçen Hoca Zeynelabidin'in) onayını hatta fikrini alıyordu. Bu "muti bir fırka nazırı" gibi davranış, şüphesiz, gerçekte ancak sarayın adamı olan, fakat en azından Hürriyet ve İtilaf'a yakın gibi görünmek zorundaki Damat Ferit'in hoşuna gitmiyordu. Anlaşılan, önde gelen İttihat ve Terakkililerin tutuklanmasından sonra, küçük İttihat ve Terakkilileri tasfiye etmemek önemsiz, Hürriyet ve İtilaf'ın "fırka nazırı" olmaktan daha az sevimsiz bir tutum haline gelmişti. Oysa Refi Cevat'ın yukarıda anılan gazete yazılarında da biliyoruz ki, Hürriyet ve İtilaf, küçük İttihat ve Terakkililerin de tasfiyesini istiyor ve özellikle, yerlerine Hürriyet ve İtilaflıları getirmek için istiyordu. Damat Ferit'in Hürriyet ve İtilaf'tan yana hiçbir fırka gayreti olmadığı için bu son nokta onu pek ilgilendirmiyordu.[42]

Damat Ferit'in Cemal Bey gibi bir nazırı istemeyeceği ve ilk uygun vesileyle işine son vereceği açıktı. Nitekim, fırkanın, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne Dr. Adnan (Adıvar) yerine Dr. Abdullah Cevdet'i uygun görmesi, Cemal Bey'in de buna, alışıldığı üzere, razı olmasıyla, vesile çıktı.[43] Çünkü bu atamanın inhası, Damat Ferit tarafından imzalanmadığı, saraya da sunulmadığı halde, bu işlemler nasıl olsa olur diye Abdullah Cevdet işe başlamış bulunuyordu. Durumu öğrenen Damat Ferit, Meclis-i Vükela'da iğneli bazı sözlerle nazırın istifasını sağlamıştı. Üstelik, fırkaya danışmadan, haber vermeden yerine PTT Nazırı Mehmet Ali Bey getirildi. Hürriyet ve İtilaf'ı bir anda gerçek duruma uyandıran bir tokattı bu. Olay üzerine olağanüstü bir toplantı yapan Hürriyet ve İti-

Mesela, Ali Kemal, Refik Halit, tasfiye yapmadıkları halde Damat Ferit'in gözdesi olmuşlardı. R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 98, 102, 105. Ali Kemal, bu tutumundan ötürü Refi Cevat tarafından eleştirilmişti. "Memurinde Tebeddülat Lüzumu" yazısında, "Hepsini birden atmalı..." deniyordu. *Alemdar*, 16/3/1335, 85-1395; T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 119.

[43] Bu işin vesile olduğunun bir kanıtı da, Calthorpe'un bir raporudur ki, bunda, aşağıda görülecek polis müdürünün atanması sorunu ile, atamaları Hürriyet ve İtilaf partizanı olarak yapmasının, tasfiyesinde etkili olduğu belirtiliyor. Foreign Office 371/4141, 72538 (2264).

laf, öbür Hürriyet ve İtilaflı nazırlarla birlikte (Mehmet Ali Bey gelememişti) 9 Nisan'da Cemal Bey'i oybirliğiyle Hürriyet ve İtilaf 2. başkam seçti (öbür 2. başkanı Mustafa Sabri idi). Fakat bu davranış boş bir gösteri olarak kaldı. Nitekim Cemal Bey, bir süre sonra Konya valiliğini gerçek güçten yoksun bu 2. başkanlığa tercih etti (atanması 26 Nisan).[44]

Sabahattin Bey ve Ülke Dışındaki Muhalifler: Bırakışma yapılır yapılmaz, yeni devrin devlet adamları adayları arasında, en başta Prens Sabahattin geldi akla. Kâmil Paşa'nın ölümünden sonra, o, gerçekten muhalefet ufkunun tek yıldızı olarak kalmıştı. II. Abdülhamit'in yeğeni; Jön Türk olarak, meşrutiyetçiliğin ateşli savunucusu; bilim adamı kimliğine sahip; Ingilizciliği, öbür İngilizciler gibi sağduyuya, tarih deneylerine ya da düpedüz çıkarcılığa oturtulmamış "bilimsel" bir kuramla temellendirilmiş; Jön Türklük yıllarından beri İttihat ve Terakki'nin sürekli gadrine uğramış olan Prens Sabahattin'i parlak bir siyasal gelecek bekliyordu.[45] Kasım 1918'de İzzet ve Tevfik paşaların kabinelerindeki nazırlar üzerine bazı notlar hazırlamış ve daha önce, İngiliz Büyükelçiliği'nde tercümanlık etmiş olan bir Ermeni, Sabahattin Bey İstanbul'a döner dönmez, Ahmet Rıza başkanlığında bir hükümet kurulacağını, Prens Sabahattin'in hariciye nazırı olacağı tahminini yürütmüştü.[46] Bu tahmin hiçbir zaman gerçekleşmeyecekti.

Bırakışma olduktan kısa bir süre sonra, prensin İsviçre'den yurda dönmesi söz konusu oldu. Webb, 15 Aralık'ta yazdığı bir telle, prense dönmesi için yardım etmenin, muhalefetin iktidar iddialarını tanımak ve iktidara gelince de İngiliz des-

R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 93-6, 101; *Takvim-i Vekayi*, 29/4/1335, 3535. Cemal Bey'in, istifa olayını aile arasında çıkan ufak bir anlaşmazlık diye nitelemesi, yeniden Konya valisi olmasını herhalde kolaylaştırdı. *Alemdar*, 9/4/1335, 108-1418.

[45] Sabahattin'le ilgili kaynaklar için bkz.: Sina Akşin "31 Mart Olayı'na Değin Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası," *Doç. Dr. Cem Sar'a Armağan; SBFD*, c. XXVII, Eylül 1972, 3 ve Akşin, a.g.e..

[46] Foreign Office 371/3421, 213192.

teği sağlanacağının bir güvencesi olarak yorumlanabileceğini söylüyordu. Oysa Türkiye'yi, ya kargaşalığa batması için kendi haline bırakmalı, ya da İtilaf Devletleri'nin, daha iyisi, bunlardan bir tanesinin, yönetime el koyması gerekirdi. Webb, Hariciye'den alınan bir yazıdan, padişahın Sabahattin Bey'in Marsilya veya Cenova'da Satvet Lutfi tarafından karşılanıp getirilmesi için kolaylık istediğinin öğrenildiğini ve yukarıdaki gerekçelerden ötürü olumsuz cevap vereceğini bildirdi. Amirale göre, padişahın Sabahattin Bey için gösterdiği bu ilgi, kişiliği ve düşünceleriyle İtilaf Devletleri'nin ve özellikle İngiltere'nin hoşuna gidecek bir hükümet kurma isteğine bağlanabilirdi.[47] Bu teşhis doğru olsa gerektir; çünkü açıklanacağı üzere, Vahdettin'in Sabahattin Bey'i kişi olarak sevebileceğini gösteren kanıtlar olmadığı gibi Vahdettin'in yeğeninden hoşlanmaması için başka bazı nedenler akla gelmektedir.

Fakat herhalde, Damat Ferit hükümeti kuruluncaya dek, Osmanlı hükümeti, Prens Sabahattin'den ilgisini esirgemedi. Ocak başlarında Prens Sabahattin'in barış konferansı murahhaslığı söz konusu oluyordu.[48] Ocağın ikinci yarısında, Avrupa'ya giden Satvet Lutfi'ye gerek Vahdettin, gerekse Tevfik Paşa, Sabahattin Bey'e ulaştırılmak üzere birer mektup verdiler.[49] Kuran'a göre, bu "temiz ve tecrübeli vezir" Sabahattin Bey'i devlet adına İtilaf Devletleri diplomatlarıyla temaslarda bulunmak üzere "serbest" bırakıyor ve ayrıca olan bitenlerden Babıâli'yi haberli kılmasını diliyordu. Memlekete dönmek konusunda ise, "memleket namına faydalı telakki ettiği taktirde" dönmesini, onun ihtiyarına bırakıyordu.[50] *Alemdar*'ın bu konuda verdiği haberde ise, kesinlikle prensin başka bazı mu-

Foreign Office 371/3417, 201362. Sadrazam dahi, Padişah adına, aynı yolda istekler öne sürmüştü. Foreign Office 371/3419, 198026, 204869.

[48] *Sabah*, 7/1/1335, 10468.

Alemdar, 8. 24/1/1335, 25-1335, 41-1351.

[49] Kuran, Padişah'ın mektubundan söz etmiyor ve Tevfik Paşa'nın bir mektup ve "bir de şifre" gönderdiğini yazıyor: A.B. Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele* (İstanbul, 1956), s. 618.

haliflerle birlikte Avrupa'da kalıp devletin menfaatlarını savunacakları, Reşit ve Gümülcineli İsmail beylerin ise yurda dönecekleri belirtiliyor, Prens'e başarılar dileniyordu. İki ay sonra, *Alemdar*'da prensin "hidemat-ı vataniye" için bir süre daha Avrupa'da kalacağı yolunda bir habere rastlıyoruz.[51]

Derhal göze çarpıyor ki, aralık ayında Vahdettin ısrarla Sabahattin Bey'in İstanbul'a dönmesini isterken, İngilizler buna karşı koymaktadırlar. Oysa ocak ayında, İstanbul hükümeti Sabahattin Bey'in gelmesi konusunda hiç de ısrarlı değildir. Bunu kendisine bırakmakta ve belki de gelmemesi için, ona bazı görevler yüklemeye çalışmaktadır. Damat Ferit, hükümetini kurduğunda ise, artık Babıâli'nin tutumu "hasmane" olarak nitelenebilecek bir görünüm içindedir. Sabahattin Bey için Hariciye Nezareti'ne getirileceği söylentilerini, sadrazam, prensin bu konularda deneyimi bulunmadığını belirten iğneli bir yarı resmi notla yalanlıyor ve yalanlamanın yayımlanması için ısrarlı bir titizlik gösteriyordu.[52] Dahası var. Kuran'a göre, Damat Ferit, Sabahattin Bey'in dönmemesi için İtilaf Devletleri'ne başvurmuştur.[53] Bu, hayli inandırıcı gözüküyor; çünkü Calthorpe, 26 Nisan günlü bir yazısında, Dışişleri Bakanlığı'nın Sabahattin Bey'in dönmemesi konusundaki görüşüne katıldığını, zira o sırada dönecek olursa, Damat Ferit hükümetini zor duruma sokabileceğini ve bunun özellikle prensin Sulh ve Selametçilerle bir ölçüde kader birliği etmesinden ötürü olduğunu söylüyor ve sözü edilen fırkanın İttihat ve Terakki artıklarıyla yakınlaşma içinde olduğunu ekliyordu.[54] Hemen belirtmek gerekir ki, bun son nokta, kaynağı Damat Ferit olan bir tezvir gibi görünüyor; çünkü Sulh ve Selamet-i Osmaniye Fırkası daima Hürriyet ve İtilaf'a yakınlık göstermiş, Hürriyetperver Avam Fırkası ve Milli Kongre'nin birleşme girişimlerine karşı çık-

Alemdar, 27/3/1335, 96-1406.

R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 92; Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 22/4/1919 (4/11/1945).

[53] Kuran, a.g.e., s. 618.

Foreign Office 371/4141, 72763.

mıştır.[55] Sabahattin Bey'in Sulh ve Selamet'le ilişkilerine gelince, bu da kanıtlanabilecek bir husus gibi görünmemektedir. Gerçi Satvet Lutfi savaş içinde sürgün bulunduğu Ankara'da, Osmanlı Sulh ve Selamet Cemiyeti'ni gizli olarak kurmuştu. Sonra mütarekede, cemiyeti fırka olarak resmen yeniden kurmak söz konusu olduğunda, Prens buna karşı çıkmıştı. Nitekim, Satvet Lutfi de sulh ya da selamet adını taşıyan hiçbir örgütün yöneticileri arasında gözükmemektedir.[56]

Birkaç ay içinde oluşan bu tutum değişikliğini nasıl açıklayacağız? Şu denebilir ki, Saray, İngilizlerden hiç yüz bulamadığı ilk evrelerde, İngilizleri çok tuttuğu için, kendi hesabınca İngilizlerin de çok tutabilecekleri bir insan diye gördüğü Sabahattin Bey'i görevlendirmek, hükümette (belki de sadrazam olarak) yer vermek istiyordu. Bu sırada İngilizler Saray'a hiç yüz vermiyorlardı. Fakat ne zaman ki, arada ilk gizli temaslar başladı, (İngiliz istihbaratının adamlarıyla yapılan temaslar) Sabahattin Bey'e duyulan ihtiyacın çabucak tavsamaya yüz tuttuğu anlaşılıyor. Hele İttihat ve Terakkililere karşı yürütülecek kovuşturmalar karşılığı, İngiliz Dışişleri'nden elde edilen güvenceden sonra, Sabahattin Bey'in bir çeşit istenmeyen adam durumuna getirildiği tahmin edilebilir. Saray, dönemecin ardında bir Yunan işgalinin yattığını bilseydi, böyle mevsimsiz bir iyimserliğe kapılmazdı. Fakat İngiltere'yle ilişkiler konusunda mevsimsiz bir iyimserlik kadar burada, sarayın gözünde Sabahattin Bey'in sevimsizliğinin de payını aramak yerinde olur.[57] Sabahattin Bey'in kişiliği gözden geçirilince, birçok unsurların Vahdettin'e aykırı geleceği tahmin edilebilir. Prensin Jön Türk oluşu, uzlaşmasız Abdülhamit düşmanlığı ve meşrutiyetçiliği, alafranga yaşama düzeni ve aile yapısına olan bağlılığı, bir çeşit Avrupai "bilim adamı" kim-

T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 226. Yazar, fırkanın Vahdet-i Milliye ile olan iyi ilişkilerinden söz ediyorsa da, bunların kapsamlı ya da uzun süreli olmasına ihtimal verilemez. Sonra, unutmamalı ki, Saray, uzun süre Ahmet Rıza'yı makbul adam saymayı uygun görmüştür.

T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 414-5.

T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 110-1.

liğine sahip olması, herhalde saray çevresinde hep onun aleyhinde sayılmıştır; çünkü bunlar iyi bir "bendeliğe" pek sığmayan şeylerdi.

4. MONDROS'TAN BERİ ORDUNUN DURUMU

İttihat ve Terakki'ye karşı, yukarıda anlatıldığı gibi, şiddetle davranan sarayın, orduya karşı da aynı ölçüde olumsuz bir tavır takınması beklenebilirdi; çünkü, İttihat ve Terakki, ancak ordunun koruyucu gölgesi altında var olabilmiş bir örgüttü. Meşrutiyetçi akım, Makedonya'da 3. Ordu'nun genç mektepli subayları arasında dal budak salıncaya dek, İttihat ve Terakki, uzunca bir süre, Avrupa'daki bir avuç aydının pek de etkili sayılamayacak bir hareketi olarak kalakalmıştı. Meşrutiyeti geri getiren, dolayısıyla İttihat ve Terakki'ye iktidar kapısını açan, Rumeli'deki mektepli subaylar olmuştu. İttihat ve Terakki'nin 31 Mart Olayı üzerine İstanbul'da siyaset sahnesinden silinmesi üzerine, onu yeniden iktidara kavuşturan yine ordu oldu. Gerçi Hürriyetin İlanı ve 31 Mart gibi olaylar dışında, siyasete fiilen karışan mektepli subayların sayısı pek azdı; ama bunlar ordunun içinde oldukları için daha güçlü oldukları gibi, İttihat ve Terakki dahi bir bunalım olduğunda orduya güvenebileceğini bildiğinden, bundan güç ve güven alıyordu. Hürriyetin İlanı'ndan ve özellikle 31 Mart Olayı'ndan sonra orduda yürütülen alaylı subay tasfiyesi, ordu subay kadrosunu İttihat ve Terakki'ye daha yaklaştırdı. Cihan Savaşı arifesinde Enver Paşa'nın komutan kadrosunu gençleştirmek için yaptığı tasfiye, bu yönde ikinci bir büyük adım oldu.

Vahdettin'in savaş sonrasında kurmayı tasarladığı düzende, bu genç mektepli subay kadrosunu bir engel olarak görmüş olacağından şüphe edilemez; çünkü bu subaylar İttihat ve Terakki partizanı olmasalar da, ideolojileri, İttihat ve Terakki doğrultusunda ulusçu-demokratik bir siyaseti ve bunun örgütlerini desteklemeye, hatta gerekirse bu tür örgütleri kurmaya hazırdı. Oysa, buraya dek görüldüğü üzere, Vahdettin'in emel ettiği, mutlakıyetçi ya da en azından otoriter, gele-

nekçi, ulusal olmayan –hilafete, dine dayalı ve İngilizci– bir düzendi. Demek ki, padişahın bu subay engelini şu ya da bu biçimde aşması gerekiyordu. Bunun için alınacak tedbirlerden ilki, genç Harbiyelilerin yaptıklarını tersine çevirmekti ki, bu da tasfiyeye uğramış yaşlı komutanlar ve alaylı subayları yeniden orduya almak demekti.[58] Olağan zamanlarda bu tedbirlere karşı tepki beklenebilirdi; fakat gerek ordunun yenilmiş durumu, terhisi ve bunun yarattığı maneviyat çöküntüsü, gerekse başkenti dahil, yer yer işgal edilmiş bir ülkede bu tür direnme hareketlerinin ülkenin kaderini elinde tutan İtilaf Devletleri'nin üzerinde yapabileceği olumsuz etkiler, böyle hareketleri önlüyordu. Zaten orduda gerçekleştirilmek istenen bu geriye dönüş, dikkatli bir biçimde, eskiden işlenmiş haksızlıkları onarmak diye sunuluyordu. Yine bu cümleden olmak üzere, İttihat ve Terakki zamanında yapılan bir rütbe tasfiyesine cevap olarak, mekteplilerin rütbelerini indirmek için girişimler oldu.

Fakat dikkati çeken nokta şudur ki, hükümet, İttihat ve Terakkililere karşı elinden gelen olanca şiddetle hareket ederken, muhakkak ki kendisine pek sevimsiz gelen Harbiyeli subaylara karşı harekete geçmeye kalkışmamıştır. Mustafa Kemal grubundaki dört arkadaştan İsmail Canbolat ve Fethi beyler tutuklandıkları halde, Rauf Bey ve Mustafa Kemal tutuklanmamıştı. Bunlar, subay olanlar, berikiler ise subay olmayanlardı. Gerçi sivil olanlar, aynı zamanda kapatılan Teceddüt ve Hürriyetperver Avam fırkalarındandılar; ama, o pek geniş tutulan kovuşturmalarda Mustafa Kemal ve Rauf Bey'e ilişilmemesini salt bu fırkacılık yönüyle açıklamak zor görünmektedir. Ordu subaylarının, bu sırada, çok muhtemelen geçici olan bir çeşit dokunulmazlıkları vardı. Gerçi yine de bazı subaylar tutuklanıyordu; ama, genellikle bunların, ya İtti-

Kâzım Karabekir'in şu sözleri, yeni komutanların, eski ordunun komutanları karşısındaki tavırlarını çok iyi anlatmaktadır: " (Ali Fevzi Paşa'nın) iyi adam olduğunu öğrendim. Yalnız eski bir Erkân-ı Harp ve komutan olduğundan bilhassa malûmat-ı medeniyesi olmadığı anlaşılıyordu." (K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 149.)

hat ve Terakki'nin partizanı, hatta silahşörü olanlar, ya da İngilizlerin birtakım iddialarla tutuklanmalarını istedikleri kimseler olduğu anlaşılıyor. Genç Harbiyeli subaylara karşı toptan bir hareket havasında bir davranış, tepkilere yol açacağından en azından hükümeti, yenen devletlerin önünde zor duruma düşürebilirdi. Tersine, hükümetin, iyice bozulmuş olan asayişin sağlanması için savaşta pişmiş bu gençlere ihtiyacı vardı. Zaten Saray'ın niyet ettiği şey, kısmen olsun, kendiliğinden olacaktı. Barış antlaşmasıyla ordu yeterince küçültüldüğünde, Harbiyelilerin de, orduyla birlikte, ülkenin hayatındaki ağırlıkları büyük ölçüde azalacaktı. O zaman tasfiye yapmak, ya da orduyu jandarma, polis, muhafız kıtalarıyla dengede tutmak pek kolay olacaktı.

Sami Bey'in, Padişah adına, 16 Aralık'ta İngiliz Genel Karargâhı'na gelişinde söyledikleri hatırlanacak olursa, Saray'ın asayişin İngilizlerce sağlanmasını belki de daha uygun gördüğü anlaşılır. O sefer "dengeleme ve yönetimde yardım" için İngiliz subaylarının görevlendirilerek dahile gönderilmesi istenmişti.[59] Ayrıca, Kafkasya'daki ordu birliklerini İngiliz komutanlığı altına sokmak ve istenmeyen Türk subaylarının görevden alınması önerilmişti. Bundan başka, madenlerde asker çalıştırmıyor diye de Harbiye Nezareti ve Genelkurmay Başkanı eleştirilmişti. Buradan, Saray'ın orduya karşı olan olumsuz tutumunu kolayca saptamak mümkündür. O derecede ki, Türk subaylarını görevlerinden almaya, komutayı İngilizlere vermeye, İngiliz subaylarını ülke yönetimine katmaya razıdır Saray.[60] Ne var ki, İngilizler buna razı değillerdir; çünkü sorumluluk alanlarını genişletmek istememektedirler ve zaten böyle bir tutum öbür müttefiklerin büyük kıskançlıklarına yol açabilecektir. Öyleyse, devletin asayişini, ça-

Bkz. yukarıda II, 5. Foreign Office 371/3421, 214122.

Gerçi Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Paşa'nın İngilizlere 40.800 tüfekli er önerisi varsa da, bunun, İngilizleri ülke yönetimine katmaktan daha az ağır bir şey olduğu muhakkaktır. G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, 27/1, s. 15 (R. Apak, R. Hallı, K. Coşkuner, *Türk İstiklal Harbi*, c. I, s. 178).

resiz, Osmanlı ordusu koruyacaktır ve bunu en iyi yapabilecek olanlar da, eski ordunun komutanları değil, genç Harbiyeli komutanlardır.

Şunu gözden kaçırmamak gerekir ki, savaş sonucu olan yenilgi, Osmanlı ordusunun nüfuzunu sarstıysa da, savaşa girme kararını İttihat ve Terakki iktidarı aldığına göre, yenilgiden en büyük yarayı İttihat ve Terakki aldı. Bundan ötürü, İttihat ve Terakki partizanı olmayan subayların, olağanüstü bir değişiklik olmadıkça, bırakışmadan sonra uzunca bir süre İttihat ve Terakki'den yana bir çıkışta bulunmaları beklenemezdi. Bu da Vahdettin'in bu tür genç komutanlardan yararlanmasını, kısa süreli ittifaklar kurmasını kolaylaştıran bir unsurdur.

Kurnaz Vahdettin, ordunun o günkü sahiplerine toptan karşı çıkmadığı gibi, siyasal davranışları için de onlardan destek almayı da ihmal etmemiştir. Bunun bir örneği, 10 Kasım 1918 günü bir saat arayla, İstanbul muhafızı Ahmet Fevzi ve Genelkurmay Başkanı Cevat paşaları saraya çağırtıp, Lutfi Simavi aracılığıyla "selam-ı şahanesini" bildirerek gönüllerini aldıktan sonra, Rumların yapabilecekleri ve İtilaf Devletleri'nin karışmalarına yol açabilecek "çirkin nümayişlerin" önlenmesi konusunda uyarmasıdır. Bu çağrının amaçlarından biri belki buydu; fakat denebilir ki, muhtemel bir diğer amacı, ertesi gün İzzet Paşa hükümetinin yerine gelecek olan Tevfik Paşa hükümetine askeri destek sağlamaktı.[61] Vahdettin'in buna benzer ikinci bir davranışını, Mebusan Meclisi'ni dağıtmadan önce yukarıda görmüştük: O sefer, Mustafa Kemal ve Rauf Bey aracılığıyla ordu ve donanmadan bir tepki gelmemesi konusunda bir güvence elde etmek istemişti. Nihayet, aşağıda göreceğimiz üzere, Barış Konferansı'nda az çok elverişli şartlar elde edebilmek için pek gerekli olan asayişi sağlamak üzere genç komutanlara güvenmiştir.

Eski Orduyu İhya Etme Girişimleri: İlk Tevfik Paşa hükümetinin kurulmasıyla birlikte, yeni ordunun emekliye ayırmış

1 Simavi, *Gördüklerim*, s. 185-6.

olduğu subaylar orduya dönmeye başladılar. Örneğin 17 Kasım'da şöyle bir ifade okuyoruz: "Erkân-ı Harbiye-i Umumiye dairesinden mütekait Miralay Ali Kemal Bey bir gûna esbab-ı kanuniyeye müstenit olmaksızın siyaseten tekaüt edilmiş olmasına mebni tekrar hizmeti muvazzafa ve nizamiyeye nakledilmiştir.[62] Bu gibilere, İttihat ve Terakki'ye ve İttihat ve Terakki ile ilgili her şeye karşı düşman olacaklarına güvenilerek, özellikle divan-ı harplerde görev veriliyordu. Bir de, İttihat ve Terakki iktidarı zamanında asker alma başkanlıkları gibi edilgin görevlere verilmiş olan yüksek rütbeli subaylara, daha etkin görevler verilmeye başlandı. Örneğin, 28 Ocak günlü bir irade ile 1. Kolordu Ahz-ı Asker Heyeti Reisi Mirliva Ali Hilmi Paşa, Ordu Dairesi riyasetine ve eski Medine Muhafızı Mirliva Hasan Basri Paşa, Muamelat-ı Zatiye müdüriyetine atandılar.[63]

Yeni düzenin eski orduyu ihya etme yönündeki gidişini hızlandırmak üzere bir akım ve bir örgüt doğmakta gecikmedi. Bu, Nigehban Cemiyet-i Askeriyesi'ydi ki, kuruluş tarihi belli olmamakla birlikte, bunun, 1 ve 2 Ocak'ta *Alemdar* gazetesinde, Harbiye Nezareti'ne sunduğu bir layiha yayımlandı.[64] Bu layiha alaylı olsun, mektepli olsun, sınıf subaylarının kurmaylara karşı bir şikâyetnamesiydi. Erkân-ı Harpler, "milletin başına, memleketin hal ve atisine bela-yı müthiş" kesilmiş bir "heyet-i inhisariye" idi. Daha ağır sözler arasında "madûnlarının tezellül tezebzübü karşısında olanca zevk ve sevk lezzet-i behimiyeye masdar-ı menfur ve müstekreh hissiyat-ı hayvaniye ile makamat-ı âliyeyi yed-i inhisara almak"tan söz ediyor, birçok kurmay "Napolyon taslakları" olmakla suçla-

Takvim-i Vekayi, 18/11/1334, 3397.

Takvim-i Vekayi, 1/2/1335, 3460.

[64] Cemiyet için bkz.: T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 457; T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 235-6. 15 Kasım'da askeri rütbelerin tasfiye edileceği haberleri çıkmıştı. *Sabah*, 10415. 19 Nisan günlü *İkdam*'da bununla ilgili bir kararnamenin Padişah iradesine sunulacağı, bu arada Mustafa Kemal'in rütbesinin miralaylığa inceği yazılacaktı. S. Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, c. I (Ankara, 1973), s. 86 ("Mustafa Kemal ve İstanbul Basını," *Milliyet*, 22/5/1968).

nıyordu. Cemiyet'in istediği, önce, yüz kızartıcı bir suç olmamak şartıyla, askerlikten çıkarılmış ya da emekliye ayrılmış olanların, yaş sınırını aşmadıkça, yeniden orduya alınmasıydı. İkincisi, rütbeler eşitlendirilecekti. Alaydan müzalım-ı sânî (asteğmen) çıkanlara göre, Harbiye'den asteğmen çıkanların 4, üsteğmen çıkanların 6, mümtaz yüzbaşı (tabipler dahil) çıkanların 8, kurmay çıkanların 10 yıllık bir ayrıcalıkları olacaktı ve bunun dışında ayrıcalık olmayacaktı. Bu esasa göre yüksek olan rütbeler indirilecek, küçük kalan rütbeler ise en az 6 aylık aralıklı sınavlarla yükseltilecekti. Bu yeni esaslara göre, her subayın kıdemini gösteren bir defter yayımlanacaktı.

Cemiyet'in bu çıkışının özellikle kurmay subaylar üzerinde pek kötü etki yaptığı, ayrıca hakaret dolu böyle bir belgenin ordu disiplini bakımından sakıncalı olduğu ortadaydı. Nitekim Hürriyet ve İtilaf dahi, 23 Ocak beyannamesinde, ordu mensuplarının haklı şikâyetlerinin "derhal" giderilerek özel örgütlerin kurulması gereğinin kalmamasını öngörüyordu (md. 9).[65] Nigehban'ın, eski Bandırma Sevkıyat Reisi Topçu Binbaşı Çopur İsmail Hakkı Bey'in yönettiği başıbozuk bir dernek olmasına rağmen Damat Ferit'ten uzun süre çok yüz gördüğü, cemiyete şimdi İstanbul Üniversitesi'nin Rektörlüğü olan Harbiye Nezareti köşklerinden birinin verildiği anlaşılıyor.[66]

Alemdar, kıdem dışı rütbesi olan subayların, bunları geri vermek için yarışacaklarını umarken,[67] Şakir Paşa emekliye ayrılmış subayların defterini istedi ve bundan, 2 müşir, 1 birinci ferik, 20 ferik, 85 liva, 185 miralay vs.nin emekliye ayrıldığı anlaşıldı.[68] Göreve dönmek isteyenler Harbiye Nezare-

Sabah, 24/1/1335, 10485.

T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 125. Bir de Mütekaidin-i Askeriye Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulduğu anlaşılıyor. *Alemdar*, 15/4/1335, 114-1424.

Alemdar, 2/2/1335, 50-1360.

Alemdar, 9, 11/4/1335, 108-1418, 110-1420. Şakir Paşa'nın kendisi de Meşrutiyet'in ve İttihat ve Terakki'nin sillesini yemiş bir insandı. 31 Mart Olayı sırasında Abdülhamit'in başyaveri olduğundan, Saltanat değişikliğinde açığa alınmıştır. Tasfiye-i Rüteb Kanunu uyarınca, rütbesi müşirlikten 1. ferik- ▷

ti'ne başvuracaklardı. Bu yoldan bir hayli dönenler oldu. Başka bir faaliyet alanı da seferberlikten bu yana Başkomutanlık Vekâleti ve Harbiye Nezareti'ndeki yolsuzlukları incelemek üzere kurulan Tetkik-i Hesabat ve Seyyiat Komisyonu'ydu. 1 Mart'ta bu komisyonun seferberlik öncesi ordudan çıkarma ve emekliye ayırma işlemlerini de incelemesi uygun görüldü.[69] Eskiye doğru bir dönüş de, Şûra-yı Askeri'nin yeniden kurulmasının söz konusu olmasıydı.[70]

Savaş Sonrası Ordusunun Genel Durumu: Mondros Bırakışması'na göre Osmanlı ordusu asayiş ve sınırların korunması için gerekli askerler dışında, "derhal" terhis edilecekti. İstisna edilen askerlerin sayısı ve konuşları, Türk hükümetine danışıldıktan sonra müttefikler tarafından kararlaştırılacaktı (md. 5). Bırakışma yapıldığında, 400 bin mevcudu olan ordu, kısa zamanda 50 binin altına düştü; çünkü savaşın son yıllarında çok artan asker kaçaklığı, bırakışmadan sonra da devam etmişti. Doğuda 15. Kolordu'ya bağlı ve 17.860 mevcutlu dört tümen dışında, Osmanlı ordusu sanki bir iskelet kadro haline dönüşmüştü. 5 Mayıs günlü bir Meclis-i

◁ liğe indirildi (7/8/1909). Bundan önce, Hareket Ordusu Komutanlığı'nın isteğiyle rütbesi ve nişanlarının alınması, kendisinin de Rodos'a sürülmesi kararlaştırıldı (15/6/1909), fakat bir yıl kadar sonra, affedilip emekliye ayrıldı. Onun nazırlığını sürgün arkadaşı olan Zeynelabidin Efendi istemiş. Bahriye Nazırı Avni Paşa da onun hısımıydı (R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 74). Bütün bunlara rağmen, Şakir Paşa alaylı değildi. İzzet ya da Mahmut Şevket paşalar gibi, yaşlı kuşağın mektepli bir paşasıydı. 1879'da kurmay yüzbaşı olarak Harbiye'yi bitirmiş, dört yıl Berlin'de bulunmuştu (1883-7). Talihsizliği, kötü bir zamanda Saray'da başyaver olmasıydı. Nitekim, 1913'te Yemen Kuva-yı Umumiyesi komutanlığına atanmış, fakat herhalde gücenmiş olduğundan, görevine gitmemişti. Aşağıda görüleceği üzere, Atatürk'ün de, anılarında, onu rahmetle andığı dikkati çekiyor. *Takvim-i Vekayi*, 19/6/1335, 3579.

[69] *Takvim-i Vekayi*, 3/3/1335, 3486, 19 Mart'ta, bu komisyonun başına süvari mirlivalığından emekli Refik Paşa getirildi. Bu paşa, Meşrutiyet'in ilk sıralarında İstanbul'da 2. Fırka'ya mektepli subayların gelişini protesto için alaylı subayların bir toplantısına katıldığından dolayı altı ay hapis cezasına çarptırılan fırkanın süvari komutanı Ferik Refik Paşa olabilir ki, öyleyse ilginçtir. *The Times*, 17/11/1908 İstanbul haberi.

[70] *Alemdar*, 19/4/1335, 118-1428.

Vükela kararı, ordu mevcudunun "hadd-i kifayede" bulunmadığını, bundan ötürü süresini dolduran erlerin terhis edilmediğini ve bu da her bakımdan sakıncalı olduğundan, 314 kurasının askere alınması gerektiğini saptıyordu.[71]

Hem savaş bittiği için hem de, üstelik, sonuç yenilgi olduğu için, toplum içindeki köklü geleneğine rağmen, ordu, her bakımdan önemini büyük ölçüde yitirmiş bulunuyordu. Jandarma Dahiliye Nezareti'ne bağlanıyor, Harbiye Nezareti'nin bütçesi indiriliyor ve fasıl ve madde üzerine harcamada bulunulması kararlaştırılıyor, askeri muafiyet vergisi kaldırılıyor, Harbiye Nezareti'nin telefonları 40'a indiriliyor, savaşta düşman tarafına ya da sınırdışına kaçan subay ve erlerin cezalarının ertelenmesine karar veriliyordu.[72] İşte böyle bir ortamda Nigehban Cemiyeti kurmaylar hakkında hakaret dolu yazılar yazabiliyordu. Yine bu ortam sayesindedir ki, *Hukuk-u Beşer* gazetesi, 24 Mart günlü 1335. sayısında, ordu komutanlarını, "âli sefiller daha doğrusu haytu başılar" diye niteleyebiliyordu. Bunun üzerine Mustafa Kemal Harbiye Nezareti'ne yazdığı ve *Alemdar*'da da yayımlanan sert bir dilekçeyle "bu namussuzca iftirayı ret" ve sahibini de kınadıktan sonra, hakkında kovuşturma yapılmasını istemişti. Mustafa Kemal, dilekçesinde, "namus ve istikametlerinden asla şüphe edilmeyecek" olan ordu komutanları arasında Fevzi, Nihat, Yakup Şevki, İhsan, Cevat paşaları anıyordu.[73] Bu sırada, Ali İhsan Paşa İngilizler tarafından tutuklanmış bulunuyordu. Yakup Şevki ve Cevat paşalar ise 1920'de tutuklanacaklardı.

Ordunun, sivillerin gözünde nüfuzunu sarsan bir davranışı da Medine, Yemen, Trablusgarp gibi yerlerde bazı ordu komutanlarının bırakışmaya aykırı olarak ve ulusal açıdan tü-

Meclis-i Vükela Mazbataları, 5/5/1335, 215/213.

Takvim-i Vekayi, 1863/1335, 3499; *Alemdar*, 15, 21/3/1335, 84-1394, 90-1400; *Sabah*, 13/4/1335, 10564; *Takvim-i Vekayi*, 28/4/1335, 3534. Savaşta, düşmana ya da ülke dışına kaçanların affında, dış baskının payı olduğu anlaşılıyor. Foreign Office 371/1/4155, 79397 (Yüksek Komiserlerin 8 Mayıs toplantısı).

[73] *Alemdar*, 25/3/1335, 94-1404. Bu isim sıralaması ilginçtir.

müyle anlamsız bir direnmeyi umutsuzca sürdürmeleriydi. Üstelik bu direnme, İngilizlerin bırakışmayı daha rahat çiğnemeleri için gerekçe de olabiliyordu. Ulusal açıdan daha anlamlı bir direnme, anayurtta, mütareke hükümlerine uygun ya da aykırı olarak, İngilizlerin öne sürdükleri isteklerin yerine getirilmesinde yapılan geciktirmeler, savsaklamalardı. Bunun da amacı, fazla silah ve cephaneyi içerilere kaçırmak, Türk halkını mümkün olduğu denli gelecek Ermenilere ya da Rumlara karşı silahlandırıp örgütlemekti. Saray, bu tür davranışlara çaresiz göz yumup, katlanmak zorunda kalmakla birlikte, bunları İngilizlerle yakın ilişkilerin gelişmesine bir engel saydığı için, herhalde durumdan pek hoşnut değildi. Sami Bey'in Harbiye Nezareti ve Genelkurmay aleyhinde İngilizlere dedikodu yapması da bu açıdan değerlendirilebilir.

Savaş sonrası ordusunun mevcudunun ne olması gerektiği sorununa gelince, Osmanlı Genelkurmayı, her biri 3 tümenden oluşan 9 kolorduluk bir kadro öngörüyordu. Buna karşılık, General Milne, bir piyade tümeni ve bir süvari tümeninden oluşan, yardımcı birliklerle mevcudu 100 bin olan 3 kolorduluk bir ordu düşünüyordu. Barış Konferansı'nda kesin bir karara varılıncaya dek... Buna karşılık, Dışişleri'nden eski İstanbul büyükelçisi L. Mallet Türk ordusunu, padişahın bir hassa birliği ve yabancı subayların komutasında jandarmalardan ibaret görmek istediğini söylüyor ve salt mali açıdan bile, Türk önerisinin saçma olduğunu düşünüyordu.[74] Komiserlerin 9 Ocak toplantısından, Babıâli'nin, her birinin tam mevcudu 1.500 olan 20 iskelet tümen istediğini ve terhis işlerinin devam ettiğini öğreniyoruz.[75] 10 Nisan toplantısında, Deedes, terhis işlerinin iyi olduğunu, Osmanlı ordusunun her biri 1.500'lük 20 tümene indirilmiş olduğunu açıkladı.[76] Harbiye Nazırı Şakir Paşa, *Moniteur Oriental*'e verdiği demeçte, Almanya'ya 80 bin kişilik ordu tanınmasının söz konusu oldu-

Foreign Office 371/3421, 208728 (Milne'in 1 Aralık teli).

Foreign Office 371/4155, 12916.

Foreign Office 371/4155, 72717. Fakat 9 kolorduluk orgüt devam ediyordu. S. Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 106-7.

ğunu (Versailles'de 100 bin) ve herhalde Türkiye için de aynı sayının kabul edileceğini söylemek iyimserliğini gösteriyordu. Oysa Sévres'de kabul edilen sayılar her türlü personel dahil, 35 bin jandarma, 15 bin asker ve 700 hassa askeriydi. Bunu söylerken, paşanın gerçekçi olmadığı şundan da belliydi ki, pek kısa bir süre önce, aynı nazır *Journal d'Orient* muhabirine, "gayet ağır bir yük" altında bulunan bütçeyi göz önüne alarak, şimdilik Osmanlı ordusunun yeniden düzenlenmesinden vazgeçildiğini açıklamıştı.[78]

5. İNGİLİZ SİYASETİ

Bazı Veriler ve Sonuçları: Birinci bölümde de değinildiği üzere, İngiltere ve Fransa Cihan Savaşı'nı zaferle sonuçlandırmışlardı; ama, bu onlara çok pahalıya mal olmuştu. Savaştan bitkin bir durumda çıkmışlardı. Bu yüzden, zaferin ürünü barış antlaşmalarıyla elde edilinceye dek, yeter sayıda askeri silah altında tutmak bile bir mesele olmuştu. 1919'un ilk haftasında Fransa'dan izinli gelen askerlerden 12.500'ü izinleri bittiğinde geri dönmeyi reddetmişler, bir hafta daha izin istemişlerdi. İç siyaset nedenleriyle, hükümet, hızlı bir terhise gitmekten başka bir çare göremiyordu. General Haig, 22 Ocak'ta, 15 Şubat'tan sonra Fransa'da İngiliz ordusu bulunmayacağını söylüyordu.[79] Calthorpe'un, 20 Nisan günlü telinde d'Esperey'in İstanbul, İzmir ve Edirne'nin Osmanlı bayrağı altında kalacağı yolunda dahiliye nazırına haber gönderdiğini bildirmesi üzerine, Londra'da W.S. Edmonds'un yazdığı mütalaa da bu yoldaydı. Bunda, Türkiye'deki müttefik durumunun pek zayıf bir esasa dayandığı ve İttihat ve Terakki tarafından "kafese konmamak için" çok sıkı bir dayanışmanın gerekli olduğu yazılıyordu.[80]

Alemdar, 25/4/1335, 124-1434.

Alemdar, 17/4/1335, 116-1426.

Callwell, a.g.e., s. 161. İngiliz ordusu savaşta yaklaşık olarak 1 milyon ölü, 2 milyon yaralı verdi.

Foreign Office 371/4156, 61737 (23 Nisan mütalaası).

İşte, İngiliz sömürgeleri de İngiliz İmparatorluğu'nun nasıl savaşta sarsıldığını, yorgun düştüğünü görmüşler ve İngiliz yenilmezliğinin efsane olduğu gerçeğini bir anda fark etmişlerdi. Öte yandan Alman-Osmanlı propagandası, Bolşevik devriminden sonra Bolşevik propagandası, ABD'nin savaşa katılmasından sonra Wilson ilkeleri, İngiliz ve Fransız sömürgeciliğinin manevi temellerine konan saatli bombalar gibi patlayacakları ânı bekliyorlardı. Nitekim patlamalar kısa bir süre sonra başladı. Daha savaş içinde, 24-29 Nisan 1916'da İrlanda'da ayaklanma çıktı. 14 Aralık 1918 seçimlerinde İrlanda ulusçularının örgütü Sinn Fein büyük bir zafer kazandı ve milletvekillerini İrlanda'da toplayarak, İrlanda'nın bağımsızlığını ilan etti. 12 Eylül 1919'da bu parlamento dağıtıldı ve 26 Kasım'da Sinn Fein örgütü yasadışı ilan edildi. Bunun üzerine, iç savaş başladı. Hindistan'da 1917'den sonra iç özerklik için Hint Ulusal Kongresi ve Hint Müslüman Birliği mücadeleyi artırdılar. 18 Mart 1919'da siyasal faaliyeti kısmak için bazı sert tedbirler kabul edilince, Gandhi bütün Hindistan'da bir oruç ve grev günü ilan etti. Amritsar'da grev sırasındaki olaylarda beş İngiliz ölünce, İngilizler duvarla çevrili bir parkta toplanmış olan silahsız bir topluluğa cephaneleri bitinceye dek ateş açtılar, 400 kadar kişi öldürüldü (13 Nisan).

Afganistan'da, İngilizlerden aldığı paralarla İngiltere'ye bağımlı bir siyaset güden Habibullah Han, 19 Şubat 1919'da öldürüldü. Yerine geçen Emanullah Han, İngiltere'ye cihat ilan edip, Hint Müslümanlarını ayaklanmaya çağırdı. Savaşta Afganistan yenildiği halde, 8 Ağustos 1919 günlü antlaşmayla, İngiltere, Afganistan'ın bağımsızlığını ve bu arada, başka ülkelerle siyasal ilişkiler kurma hakkını tanıdı. Mısır'da savaş içinde ulusçu Wafd partisi İngiliz baskısı karşısında büyük bir gelişme göstermişti. 8 Mart 1919'da, Paris Konferansı'na gitmelerini önlemek için, Wafd önderi Zaghlul Paşa ve arkadaşları Malta'ya sürüldüler. Bunun üzerine, bütün Mısır'da karışıklıklar oldu; İngiliz askerlerinin kentlerde halk topluluklarına ateş açması sonucu birçok Mısırlı öldü ve yaralandı. Mısırlılar buna tedhiş hareketleri ve grevlerle karşılık verdiler.

Nisan başlarında, İngilizler, Zaghlul Paşa ve arkadaşlarını salıvermek zorunda kaldılar ve bunlar Paris'e gittiler. Bütün bu olaylar, İrlanda, Hindistan ve Mısır'da İngiliz imparatorluğunun temellerini sarsan olayların ancak bir başlangıcıydı. Temmuz 1920'de Irak'ta aylarca sürecek bir ayaklanma patlak verdi. Haziran 1919'da da Irak'ta *The Times*'ın deyimiyle "Güney Kürdistan'da" Şeyh Mahmut'un ayaklanmasına tanık oluyoruz.[81]

The Times'in 21 Nisan günlü başyazısı, Mısır muhabirinin Alman parasından ve etkisinden söz ettiğini, fakat sonradan gelen bilgilere göre, kışkırtıcıların İttihat ve Terakki ajanları olduğunun ortaya çıktığını ve özellikle, Batı çölündeki Bedevilerin ayaklanmasında bunların payı olduğunu belirtiyordu. Bundan sonra, genç Mısırlıların Türklerin nihai olarak yenildiğini anlamadıklarından, bunu onlara anlatmak gerektiğinden, kendilerinden şikâyetleri olan Mısır köylülerinin, Türklerin İngilizleri yendikleri yolundaki haberlerle heyecana kapıldıklarından yakınılıyordu. Bu yazı, İngilizlerin o sıra, tam deyimiyle, nasıl İttihat ve Terakki ile "bozduklarını" ve başlarına gelen bu terslikleri olayların doğal cereyanı, ulusçuluğun gelişmesi olarak görecek yerde, hep İttihat ve Terakki'ye bağladıklarını pek güzel gösteriyor.[82] Ancak

The Times, 16, 23/6, 7/7/1919.

Bu yüzden İngilizler, Yahudi ve İsraillilerin II. Cihan Savaşı'ndan sonra Nazi savaş suçlularının peşine düşmelerini hatırlatırcasına, Almanya'ya kaçan İttihat ve Terakki önderlerinin davranışlarını yakından izlemişler; Enver, Talât ve Cemal paşaların İsviçre'de oldukları söylentisi üzerine, birçok diplomatik girişimlerde bulunmuşlar ve İstanbul'daki Yüksek Komiserliğe, Türkiye'de kalan İttihat ve Terakki önderlerinin kaçmaması için sıkı tembihlerde bulunmuşlardır. Foreign Office 371/4155, 79394 (1 Mayıs Yüksek Komiserler Toplantısı). Paris'teki İngiliz murahhas heyetinin 25 Nisan günlü bir muhtırası da, Mısır'daki huzursuzluğu "kısmen" İttihat ve Terakki entrikalarına bağlıyordu. Foreign Office 371/4156, 74967. Daha sonra, Ermenilerin İttihat ve Terakki önderlerini dünyanın çeşitli köşelerinde öldürebilmelerinde, İngiliz istihbarat örgütlerinin yardımları olup olmadığı da tahminlere açık bir konudur. Mayısta, "Güney Kürdistan"daki (Süleymaniye) bir ayaklanma, İttihat ve Terakki kışkırtması sonucu sayılıyordu. İngiliz Parlamentosu'nda Ormsby-Gore'un İttihat ve Terakki önderleri konusunda bir sorusuna karşılık, ▷

Hindistan'daki olaylar için İttihat ve Terakki yerine daha çok Bolşevik etkisi yakıştırılıyordu.[83]

Paris'teki İngiliz murahhas heyetinin 25 Nisan günlü bir muhtırası, yukarıdan beri anlatılan durumdan şöyle bir sonuç çıkarıyordu: İngiltere geniş ölçüde askeri bir harekâta hazır olmadıkça, eldeki imkânlarla Türkiye'nin daha da, yani tümüyle parçalanması pek zordu. İttihat ve Terakki'nin Mısır'da ve bütün Ortadoğu'daki siyasal faaliyeti sonucu böyle bir işe kalkışmak, Kürdistan ve Mezopotamya'da ciddi tepkilere yol açabilirdi.[84] Görülüyor ki, Türkleri ezme işini İngilizler kendileri yapamayacaklardı. Fakat İngiliz siyasetinin bu çıkmazının bir çözümü yok değildi. Kendileri Türkleri ezecek durumda olmayınca, bu işi kendi adamları olan Yunanlılara havale edebilirlerdi ve nitekim öyle de yaptılar.

İngiliz Dış Siyaset İlkeleri: Nicolson'a göre bunlar üçtür. Birincisi, denizlerde egemenlik; ikincisi, Avrupa'da güç dengesi; üçüncüsü, imparatorluk sınır ve ulaşım yollarının savunulmasıdır. Nicolson bundan bir de genel sonuç çıkarıyor: İngiliz güvenliğinin savaşa başvurmadan ve en az adam ve para harcamasıyla sağlanması. Bu ilkelerin ölçüsüne vurunca, Nicolson, Lloyd George'un siyasetini bunlara uygun kabul ediyor.[85] Lloyd George, Wilson'ın denizlerin özgürlüğü ilkesini reddetmişti. Almanya'nın bir Fransız-Polonya ittifakı altında ezilmemesi için elinden geleni yaparak Avrupa güç denge-

◁ Dışişleri'nin Parlamento Müsteşarı Harmsworth'ün Enver Paşa'nın nerede bulunduğunun bilinmediğini, fakat majesteleri hükümetinin ondan hesap sormaya kararlı olduğunu ve bunun için barış antlaşmasına hüküm konacağını açıklaması üzerine lehte tezahürat yapılıyordu. *The Times*, 30/5, 3/6/1919. Bunun gibi, birisinin Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu ve İttihat ve Terakki'nin çeşitli kötülüklerini anlatan bir yazı, Bakanlıkta çok beğenilmiş ve buna dayanarak, Toynbee'nin bir gazete yazısı yazması istenmişti. Ne var ki, o sıra Toynbee hastaydı. Yazı, sonradan hazırlanıp 3 Temmuz'da *The Times*'da, "Turkey Under The Committee" başlığı altında yayımlandı. Foreign Office 371/4157, 78443 (24/5/1919).

[84] *The Times*, 8/4/1919.
Foreign Office 371/4156, 74967.
Nicolson, a.g.e., s. 49, 55.

sini korumaya çalışmıştır. Son olarak, imparatorluk ulaşım yollarını güçlendirmek için Yunanistan'ı bu yolların yanında stratejik bir noktaya yerleştirmiştir.

İlk iki ilke ve onların uygulaması doğrudan doğruya konumuza girmemektedir. Üçüncüsü için Nicolson'un söylediklerine gelince, bunun isabetli olmadığını sanıyoruz. Yunanistan'ın İngiliz uydusu olduğu kabul edildikçe, Ege adalarının çoğu Yunanistan'da kaldıkça, Batı ve Doğu Trakya Yunanistan'a ilhak edilip böylece bu ülkenin Marmara ve Karadeniz'de kıyıları oldukça, ayrıca İzmir bölgesine de sahip çıkıp çıkmamasının, herhalde daha çok deniz stratejisiyle ilgili bulunan İngiltere için fazlaca bir önemi olmasa gerektir. Olsaydı, bu çalışmanın birçok yerinde örnekleri görüldüğü üzere, İngiliz askeri uzmanları ve Dışişleri Bakanlığı Yunanistan'ın Anadolu'ya sokulmaması gerektiği görüşünde olmazlardı.[86] Aşağıda görüleceği üzere, İzmir'deki İngiliz ticaret çevreleri de Yunanlıların İzmir'e girmelerine karşı olunca, ortaya, Lloyd George'un kişisel diye nitelenebilecek bir siyaset gütmüş olması ihtimali çıkmaktadır.

Lloyd George ve İngiliz Siyasetindeki Yeri: Lloyd George, mütevazı bir aileden gelme, kilise okulunda yetişmiş bir Galli idi. Kökeni dolayısıyla halkçı eğilimleri vardı. Liberal Parti'den milletvekili oldu. Cihan Savaşı patladıktan sonra, 1915'te kurulan karma hükümette silah bakanı oldu. Dinamik yönetimi sayesinde, silah ve cephane üretiminde büyük başarılar sağlandı. Fakat bu arada Lloyd George'un hoşgörüsü sayesinde silah üretimiyle uğraşan birçok yeni zengin doğdu, eski zenginler daha da zengin oldular. Buna karşılık sanayiciler siyasal düzeyde onu desteklediler.[87] Fakat Lloyd George işçilerin çıkarlarını da gözetmekte ya da gözetir gibi davranmakta kusur etmiyordu.[88] 1916'da partisini bölmeyi göze alarak, karma bir hükümetin başbakanı olup 1922'ye dek o görevde kaldı. İşverenleri tatmin ederken, savaş sırasın-

Ayrıca, a.e., s. 76-9.
Taylor, *English History*, s. 64-6.
A.e., s. 67, 127.

da halkın ve özellikle işçilerin sızlanmalarına meydan vermediği için, hem de pek dinamik ve becerikli olduğu için, büyük başarı kazandı. İktidar zirvesine ulaşan ilk halk çocuğu, Disraeli dışında eski üniversitelerden yetişmeden başbakan olabilen ilk adamdı. Savaş koşulları içinde kişisel başarılarıyla bir çeşit diktatör oldu.[89] Fransa Başbakanı George Clemenceau, ancak Ocak 1920'ye dek dayanabildiği halde, Lloyd George, kazandığı büyük nüfuz sayesinde 1918 seçimlerini İşçi Partisi ve Asquith Liberalleri'ne karşı bir plebisit haline getirdi ve karma hükümet onun başkanlığında devam etti. Taylor, onun için, 20. yüzyılın dehası, en büyük ve en yaratıcı devlet adamıdır, fakat yöntemlerinde dürüst değildi ve çıkarcıydı, yargısına varıyor.[90] Başka parti önderlerinin partileri çıkarına sattığı unvanları, kendi kişisel buyruğundaki bir vakıf çıkarına, hem pek de "uygun" olmayan kişilere satıyordu.[91]

Şimdi biraz da Lloyd George'un Türk düşmanlığı ve Yunan yandaşlığı üzerinde duralım. Nicolson'a göre, çeşitli nedenlerle Lloyd George'un açıkça ortaya koymaktan çekindiği iki tutumu vardı. Bunlardan biri, Sovyetler'e dostluk, öbürü Türklere karşı düşmanlıktır.[92] İkincisinin nedenleri arasında[93] önce ezilmişlere (yani, burada, Osmanlıların ezdiği azınlıklar) karşı genel olarak duygudaşlığı vardı. Sonra, Türklerden "şu insan kanserinden," nefreti vardı. Ona göre, Türklerin insanlığa hiçbir yararı olmamıştı. Üstelik Lloyd George son derecede inanmış bir Hıristiyan olarak (bir ara papazlığı dahi düşünmüştü)[94] Haçlı zihniyetinin etkilerini taşıyordu. Ayrıca, Gladstone'un Bulgaristan ayaklanması dolayısıyla açmış olduğu Türk aleyhtarı büyük kampanyadan beri; Liberal Parti'nin Türkler aleyhinde yerleşik bir önyargısı vardı. Üçüncü olarak, birtakım Yunanlılarla yakın ilişkileri vardı. Özgür-

A.e., s. 106, 109.
A.e., s. 251.
A.e., s. 245.
Nicolson, a.g.e., s. 57.
A.e., s. 95-7.
Frank Owen, *Tempestuous Journey* (London, 1954), s. 27-31

lük mücadelesi yaptığı için, Venizelos'a büyük hayranlık ve yakınlık duyuyordu. Pek yakın bir ortak dostları, 1903-16 yıllarında Londra'da Yunanistan başkonsolosluğu yapmış olan Sir John Stavridi idi.[95] Bir de Nicolson'un sözünü etmediği, Vickers silah firmasının sahibi, Yunan asıllı esrarengiz Sir Basil Zaharoff vardı ki, onun Paris Konferansı kulislerinde, özellikle Lloyd George ve Clemenceau üzerinde pek etkili olduğu söylenir (Lloyd George'un silah bakanlığı hatırlansın).[96]

Sonuç: Lloyd George'un durumu, kişiliği ve tavırları böylece özetlendikten sonra, büyük savaşların ardından yeni bir barış düzeni kurmak için toplanan konferanslarda, parlamento, kamuoyu ve kabinelerinden uzak, başka hükümet başkanlarıyla baş başa vermiş siyasal önderlerin, kişisel siyaset yapmaya en elverişli ortam içinde bulunduklarını saptayabiliriz. Üstelik, savaşın olağanüstülüğünün demokrasilerde bile bu önderleri bir çeşit diktatör de yapmış olduğu hatırlanmalıdır. Demek ki, İzmir'e Yunan çıkarması kararını veren Lloyd George'un İngiliz Dışişleri, Deniz ve Savaş bakanlıklarına rağmen hayli kişisel ya da başbakanlığa özgü bir siyaset gütmüş olabileceği kabul olunabilir.

Görünüşte, İzmir'i Yunanlılara işgal ettirmek, İtalyanların Antalya'dan Ege kıyılarına doğru yayılan işgal hareketle-

Zaharoff gibi Stavridi, şövalye rütbesini Lloyd George sayesinde elde etmiş ve daha önce Lloyd George'la birlikte avukat olarak çalışmış. A.F. Frangulis, *La Gréce et la Crise Mondiale*, c. II (Paris, 1926), s. 128-9. 1918'de şövalye rütbesini (GBE) alan Zaharoff'a Fransız uyruklu olduğu halde "Sir" unvanını kullanabilmek gibi pek istisnai bir hak tanınmıştı. H. Luke, *Cities and Men*, c. II (London, 1953), s. 67'nin dipnotu, 2.

[96] Zaharoff için bkz.: Robert Neuman, *Zaharoff: the Armaments King* (London, 1935); Richard Lewinsohn, *The Career of Sir Basil Zaharoff* (London, 1929); Dimitri Kitsikis, *Propagande et Pressions en Politique Internationale* (Paris, 1963). Yalman, Lloyd George'un sevdiği bir sabun fabrikası sahibinin karısının Yunanlı olmasının etkili olduğunu, Lloyd George'un oğlunun 1959'da yayımlanan bir kitabına dayanarak söylüyor. Yalman, a.g.e., c. I, 321. Clemenceau ve Lloyd George ile olan kişisel ilişkisinden yararlanarak, onlara karşı ileri sürdüğü ısrarlı taleplerin önemli ölçüde etkili olduğu anlaşılıyor. Yunan işgali Fransız emperyalist çıkarlarına aykırı olduğu için, Clemenceau'yu kazanmak, Zaharoff için belki daha önemliydi. Kitsikis, a.g.e..

rine bir cevap ve önleyici bir tedbir olarak değerlendirilebilir. Nitekim, Lloyd George, bunu Wilson ve Clemenceau'ya böyle sunmakta fayda görmüştü; ama, İngiliz Genelkurmay Başkanı H. Wilson dahi buna pek inanmamıştı.[97] Gerçekten de, Fransa bile İngiltere ve ABD'nin karşısında sanki ikinci derecede bir devlet gibiyken, kesinlikle ikinci derecede devlet olan, Wilson tarafından azarlanan ve isteklerini kabul ettirmek için sonuç alamadan konferansı bir ara terk edip yeniden dönmek gibi manevralara başvuran İtalya'nın, büyük devletlere rağmen İzmir gibi önemli bir merkezi işgal edebilmesi düşünülemez. Bunu, İzmir limanındaki İngiliz-ABD-Fransız savaş gemilerinin varlığı bile önlemeye yeter ve artardı. Kaldı ki, 26 Nisan 1915 Londra Antlaşması'na göre İngiltere ve Fransa, Antalya bölgesinde İtalyan hakları olduğunu zaten kabul etmişlerdi. Gerçi St. Jean de Maurienne Antlaşması (21 Nisan 1917) ile bu bölgeye İzmir bölgesi de eklenmişti; ama, antlaşmada şart koşulduğu üzere, Rusya'nın onayı alınamadığı için, İngiltere ile Fransa bu antlaşmayı geçerli saymıyorlardı. Fakat Londra Antlaşması'nın Antalya bölgesinde tanıdığı İtalyan haklarına bir itirazları yoktu. İtalya da zaten buna güvenerek o bölgeyi işgal etmiştir. Onun için biz İtalya'nın İzmir'i işgal edeceği gerekçesini Lloyd George'un bir bahanesi gibi görmek eğilimindeyiz. W. Wilson, Yunan iddialarını inceleyen komisyondaki ABD uzmanlarının muhalefetine rağmen, nedense İngiliz ve Fransız görüşünü benimsedi.[98] Fransa ise, batı sınırını uzun vadeli güven altına alabilmek için, Almanya'yı ezmek istiyordu. Bunu yapabilmek için de İngiliz desteğine ihtiyacı vardı ve bu destek uğrunda Ortadoğu dahil

Callwell, a.g.e., s. 188-90; L. Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey*, s. 165-6. George, İzmir'i kimin işgal edeceği konusunda İtalyanlarla Yunanlılar arasında bir "yarış" bulunduğunu, Üçler'in kararı sayesinde Yunanlıların önce işgal ettiklerini iddia ediyor. D.L. George, *The Truth About the Peace Treaties*, c. II, s. 1250.

[98] George, a.g.e., c. II. s. 1249. George, Wilson'ın görüşmeler boyunca İzmir'deki Yunan iddialarının yürekli bir savunucusu olduğunu söylüyor. ABD uzmanlarının 21/1/1919 raporu: Erol, a.g.e., s. 107-13. Ayrıca bkz.: 192 sayılı dipnotu.

birçok konuda İngiltere'nin dümen suyunda gitmeye, hatta ona tavizler vermeye hazırdı.

Son olarak, şu ihtimali de düşünmek gerekir ki, İzmir'in Yunanlılarca işgali, bu devlet adamının kafasında, Mısır, hatta Afganistan ve Hindistan'daki ayaklanmalara karşı bir misilleme hareketi olarak biçimleniyor olabilirdi. İngiliz basın ve Dışişleri çevrelerinin Mısır'daki ayaklanmalarda İttihat ve Terakki parmağını nasıl gördüklerine yukarıda değinilmişti. Lloyd George gibi dövüşken tabiatlı birinin işgali misilleme olarak düşünmüş olabileceğinin bir kanıtı da, İrlanda ayaklanması sırasında, İrlanda tedhiş hareketine karşı "Black and Tans" ve "Auxiliary Division" denen karşı-tedhiş örgütlerini ileri sürmüş olmasıdır.[99]

6. OSMANLI-İNGİLİZ İLİŞKİLERİ

Bu dönemde, İngilizlere yaklaşma girişimleri devam etti. Fakat belki biraz da son Tevfik Paşa kabinesinin hafif Fransızcı havasından doğan ürküntünün etkisiyle ve en İngilizci kabineyi buldukları inancıyla, artık İngilizler, zaman zaman ve hafif hafif Damat Ferit hükümetine yüz vermeye başladılar. Yüksek Komiser Yardımcısı Webb'in 5 Mart raporunda, Damat Ferit'in Müsteşar Mr. Hohler'in "eski bir arkadaşı" olduğunu ve "özel olarak" haber gönderip bütün umudunun Allah'ta ve İngiltere'de olduğunu, bir miktar mali yardımın şart olduğunu ve istedikleri herhangi bir kimseyi tutuklama-

[99] Taylor, *English History*, s. 206-7. İngiliz Genelkurmay Askeri İstihbaratı'nın (M I 2) 7 Mayıs günlü raporu, Hindistan, Mısır, Türkiye'de Müslümanları karşılarına almanın tehlikelerine işaret ediyor (İzmir'e Yunanlıları çıkarma kararını anarak) ve asıl güdülmesi gereken Asya siyaseti yerine, ilginin, Orta Avrupa ve Balkanlar'a kaydırılmasından yakınıyordu. Raporda, Türkiye'nin Arabistan, Ermenistan, Mezopotamya'yı yitirmesi gerektiği kabul edilmekle birlikte, Meriç ile Toroslar arasındaki ülkede "yapıcı bir siyaset" gütmek için vaktin geç olmadığı öne sürülüyordu. Paris Konferansı'nın Osmanlı Devleti'ne mali yardımda bulunmama kararına değinildikten sonra, hiç değilse bu devlete siyasal destek sağlanması, ayrıca yönetici ve danışmanlar verilmesi öneriliyordu. Foreign Office 371/4215, s. 306-7.

ya hazır olduğunu bildirdiğini yazıyordu. Bu rapora, Müsteşar Yardımcısı Sir Ronald Graham, Türkiye'nin Avrupa'dan çıkarılmakta olduğu bir sırada İngilizlerden yana bir hükümet olmasının belirgin bazı sakıncaları olduğu mütalaasını ekliyordu.[100]

9 Mart'ta, Damat Ferit, Webb'i ziyarete geldi ve "birkaç kez," daha önce söylediklerini, yani kendisinin ve efendisi padişahın umutlarının Allah'tan sonra majesteleri hükümeti üzerinde birleşmiş olduğunu tekrarlayıp bunun Londra'ya bildirilmesini istedi. Harp esirlerine gaddarlık edenlerin tutuklanması için, İngiliz isteklerinden haberliydi; fakat listeler Babıâli arşivinden kaybolmuştu. Bunların tutuklanacağını söylemekle birlikte, İngilizlerin sözü edilenlerin kendilerine teslim edilmeleri konusunda istekte bulunmuş olduklarından habersiz görünüyordu. Webb, ilk görüşmede bundan bahsetmenin nezakete aykırı olacağını düşündüğünü yazıyordu.[101] Bu dahi diğer bir yumuşama işaretiydi. Calthorpe'un "daha iyi ya da daha dost" bir kabine elde edilemeyeceğinden, onu sarsmamak için bu konuda üstelememek düşüncesinde olduğunu 3. bölümün 1. ayrımında görmüştük. Webb, 11 Mart'ta Sir R. Graham'e yazdığı mektupta, Damat Ferit kabinesinden "düşünülmesi mümkün olan en İngiliz yanlısı" diye söz ediyor ve İngiliz isteklerine uyma derecelerinin hayli mahcup edici olduğunu, sadrazamın her bir valiye bir İngiliz danışmanı atamak istediğini, tabii böyle bir şeyi kabul etmemekle birlikte, önerinin ilginç olduğunu anlatıyordu.[102]

Fakat İngiliz temsilcilerinin Osmanlı hükümetine karşı tavrı yumuşamakla birlikte, bu ancak diplomatik üslupta bir yumuşamaydı. Londra'dan belirlenen ana tavır şüphesiz değişmemişti ve esasa ait hususlarda Babıâli –her seferinde acı biçimde çarpılarak– bunun böyle olduğunu idrak ediyordu. Ör-

Foreign Office 371/4141, 37632. Babıâli'ye geldiğinde, İngiliz Yüksek Komiseri'ne, Fransız ve İtalyan yüksek komiserlerine göre, daha çok saygı gösteriliyormuş. Söylemezoğlu, a.g.e., s. 80.

[101] Foreign Office 371/4141, 40280.

Foreign Office 371/4165, 47752.

neğin, bunlardan biri Babıâli'nin Paris Konferansı'na temsilci göndermek isteğinin reddiydi. 12 Mart'ta Damat Ferit, Webb'i ziyaret ettiğinde, bu karara değinerek, Almanlara bu konuda müsaade edilmesi düşünüldüğü halde, Osmanlılara karşı böyle davranılmasından yakınmıştı.[103] Osmanlı hükümetine karşı diğer bir ters davranışın örneği Vahdettin'e gösterildi. Mart sonunda Calthorpe, Lord Curzon'a çektiği özel bir telle (telin Londra'da kaydı 27 Mart) Vahdettin'in, Damat Ferit aracılığıyla Hohler'i özel bir mülakat için çağırdığını, kendisinin, Curzon'un izni olmadan buna müsaade edemeyeceğini söylediğini, bunun üzerine bu görüşme isteğinin Reşit Bey'in Hardinge ile olan görüşmesi ile ilgili olduğunu öğrendiğini bildirdi. Sadrazama göre, Reşit Bey'in böyle bir görüşme için hiçbir yetkisi yoktu. Fakat padişahın Hohler'le görüşme isteğinin asıl amacının, Osmanlı temsilcilerinin Paris'e gitmesine müsaade edilmemesi üzerine, Osmanlı görüşünü en yetkili kişiden İngiliz Dışişleri'ne sunmak olduğu anlaşılıyordu. Londra'da W.S. Edmonds, işin olumsuz yönüne değinmekle birlikte, İngilizlerin Türkiye'deki başlıca hedefinin herhalde İttihat ve Terakki'yi söndürmek olduğunu, bunun için de başlıca umudun padişah olduğu, öyle ise onunla kişisel temas kurarak bunda daha pek çok başarı gösterilebileceği, bunun için Hohler'in Fransızları haberli kılıp saraya gitmesinin uygun olacağı mütalaasında bulundu. Doğu dairesinin başı olan G.J. Kidston ise, bunun Fransızları pek öfkelendireceğini, Türklerin ise bunu istediğini yazdı. Curzon da, Paris'teki İngiliz murahhas heyeti de, bu son görüşe katıldılar.[104]

Bu sırada, başta Damat Ferit hükümeti olmak üzere, Osmanlı Devleti'ne İngilizlerin ağır bir tokadı olan polis müdürlüğüne yapılan atama işi çıktı. Kabine, Polis Umum Müdürlüğü'ne daha önce *İkdam*'ın idare memuru olan Hürriyet ve

[103] Foreign Office 371/3131, 41866 (13 Mart teli).

[104] Foreign Office 371/4156, 48129. Dışişleri'nin olumsuz cevabı 3 Nisan'da gitti.

İtilaf'ın adamı Nurettin Bey'i atadı (31 Mart 1919). Daha önceki Polis Umum Müdürü Halil Bey ise, görülen "idari lüzum" üzerine azledilen Çatalca mutasarrıfının yerine atandı.[105] Fakat birden, İngilizler, Halil Bey'in görevinden ayrılmasını kabul etmeyeceklerini bildirdiler. Karay'ın anlattığına göre, kendisi, Dahiliye Nazırı Cemal Bey'e İngilizlerin onayını almak gerektiğini bildirmiş, fakat o, buna gereken önemi vermediğinde, sohbet sırasında komiserlikten bir memura sorup sözlü onayını almakla yetinmişti. İngiliz askeri makamlarına sorulmamış, "... Nurettin Bey'in (Tomson) ve (Lafonten)lerle olan münasebeti " bunun için yeterli sayılmıştı. İngilizler itirazlarını Damat Ferit'e yapınca, o da işi Vükela Meclisi'ne getirmişti. Vükela, durumu onur kırıcı bulduğundan, istifa kararı almış, buna rağmen, "İngiliz memuru" ısrarından vazgeçmemişti. Fakat Damat Ferit istifasını saraya götürdüğünde, Vahdettin, kabinenin görevden ayrılmamasını istemiş "cümlesine selamlarını" göndermişti. Bunun üzerine nazırlar yumuşamışlardı. "Kabine artık polis müdüründen, bundan sonra emre itaat ve hükümete hürmet hislerini bekliyordu; bu ciheti İngilizlere anlattı; onlar da nezaket göstermeye başladılar: Halil Bey'e kati emir verecekler, hükümete hürmetle mükellef bulunduğunu söyleyeceklerdi; bu hususta; şayet, bir kusuru görülürse azline muvafakat edeceklerdi!" "Bir nokta daha kararlaştırıldı: Karargâh, bilahara, hükümetin arzusunu yerine getirmeye, yani polis idaresinin başında bir değişiklik yapmaya razı oluyordu. Yani Halil Bey'in azliyle Nurettin Bey'in iadesi bir kısa zaman meselesi idi."[106]

Webb'in merkeze gönderdiği raporda, biraz farklı bir hikâye anlatılıyor. Buna göre Webb, önceden, tasarlanan atamadan haberliydi ve Halil Bey'i beğendiklerinden, bu tasarıya karşı durmuştu. Buna rağmen atama yapılmıştı. Webb itiraz edince, Damat Ferit İngilizlerin Halil Bey'i tuttuklarından haberi olmadığını söyledi. Webb'in gösterdiği gerekçe, bir polisin o sırada

[105] *Takvim-i Vekayi*, 2/4/1335, 3512.
[106] R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 86-8.

bir Ermeniyi öldürmüş olmasıydı. Bu yüzden Webb, Ermeni patriğini yatıştırmak durumunda kalmış, ayrıca istifaya kalkışan nazırları da bundan vazgeçirmişti.[107] İngilizlerin en ufak bir isteğine Damat Ferit kabinesinden ya da Hürriyet ve İtilaf'tan herhangi bir kimsenin karşı koyması pek düşünülemeyeceğine göre, Komiserliğin, atamadan önce, İngilizlerin Babıâli'ye Halil Bey'in değiştirilmesine muhalif olduklarını duyurdukları pek inandırıcı değildi. Webb'in raporundaki bu husus, olsa olsa İstanbul'daki İngiliz makamlarının arasındaki zıt tutumları örtbas etmek için olsa gerektir. Bu uğurda "en İngilizci" hükümetin onuru yerle bir ediliyor, ondan sonra da istifa etmemesi için muhtemelen saraya haber salınıyordu. Polisin öldürdüğü Ermeni meselesi de, Damat Ferit'i İngiliz muhalefetinin ciddi gerekçeleri olduğuna inandırmak için öne sürülmüş izlenimi veriyor. Sonuç olarak, Halil Bey, Çatalca mutasarrıflığına atandıktan beş gün sonra eski görevine geliyor, bundan bir gün sonra da Nurettin Bey Üsküdar mutasarrıfı oluyordu.[108]

Fransızlara "Siyasal Cilve": İngilizlerin bu olumsuz davranışlarına karşı hükümetin bir tek çaresi kalıyordu. O da, Fransızlara yaklaşmaktı. Ne var ki Saray da, hükümeti de İngilizci olduğu gibi, bu tutumdan kolay kolay ayrılmak niyetinde değillerdi. Onların Fransızlara yanaşması yukarıda da değinildiği üzere, ancak İngilizlere "siyasal cilve" niteliğinde olabilirdi. Bunun da kapsamı öyle azdı ki, Tevfik Paşa'nın düşmesine yol açan davranışları, Vahdettin için İngilizcilikten tahammül edilmez bir uzaklaşma renginde görünmüştü. Damat Ferit'in "masum cilvelerinden" biri, *Temps* gazetesiyle yaptığı ve *Alemdar*'da çıkan bir mülakattı.[109] Bunda, Fransa'ya savaş ilan edilmesi dolayısıyla şöyle diyordu: "Evet o gün gözyaşlarımı dökerken, 'Fransa'ya ilan-ı harp eylemek beşeriyete karşı bir cinayet işlemektir' demiştik." Sonra, Vahdettin tahta çıktığında, kendisini ve İzzet Paşa'yı çağırarak, münferit ba-

Foreign Office 371/4141, 66314 (5 Nisan raporu).

Takvim-i Vekayi, 8, 9/4/1335, 3517-8.

Alemdar, 13/3/1335, 82-1392. Bu mülakatın 24 Mart'ta *Temps*'de çıktığı anlaşılıyor. G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 23.

rış yapmak için Fransız askeri makamlarıyla Hollanda, Makedonya, Çanakkale'de temas kurmak üzere nasıl çaba gösterdiğini, Almanların bunların hepsine engel olduklarını anlattı. Buna benzer bir başka davranış da, Damat Ferit'in Galatasaray Sultanisi'ndeki kuruluş yıldönümü ziyafetine giderek, hükümetin programı mahiyetinde siyasal bir söylev vermesiydi. Sadrazam'dan sonra konuşan Ali Kemal, başımıza gelenlerin eğitimsizlikten geldiğini, Fransa'nın yardımıyla Galatasaray gibi okullar kurulacak olursa, sıkıntılarımızın kısa zamanda çözüleceğini söyledi. Karay'ın anlattığına göre, Hürriyet ve İtilaf ileri gelenlerinin suratları söylevlerden sonra çok asılmış; çünkü Fransa lehinde söylenen sözler, İngilizciliğe aykırı görülmüş.[110] Bu saptama, Hürriyet ve İtilaf'ın Saray'a göre, ne denli katı bir İngilizcilik güttüğünü göstermek bakımından ilginçtir. Aslında Saray'ın "siyasal cilvesi" koyu İngilizcilik açısından bile hayli "masum" olduğu denli, gerekliydi de; çünkü İngiltere, Paris Konferansı'nda ağır bassa da, nihayet alınacak kararlar kolektif olup, bunlarda Fransa'nın bir ağırlığı olacaktı. Hürriyet ve İtilaf'ın söz konusu tutumu akla ve sağduyuya aykırı bir bağnazlıktan başka bir şey değildi.

İngilizlere Bağlanmak İçin Bir Girişim Daha: 30 Mart günü, Damat Ferit, bir gün önce uzun uzadıya görüştüğü Vahdettin adına, Calthorpe'u ziyaret etti.[111] Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye tamamen boyun eğdiğini ("total submission") bildirmeye gelmişti. Gerçi İngiltere müttefikleriyle birlikte savaşmıştı; ama, Osmanlı Devleti yalnız İngiltere'yle karşılaşmış ve onun tarafından yenilmişti. Kendisini yenen devlet dışındaki devletlere bağımlı olmak dayanılmaz bir şeydi. Zaten devletin tek kurtuluşu İngiltere'ydi. Bu, hem duygu, hem de menfaat açısından böyleydi. Sadrazam, bunları belirttikten sonra, Osmanlı Devleti'nin dağılmasının bir Avusturya İmpara-

R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 109-12. Gerçekten de, ziyafette Fransız subaylarının hazır olması, hatta bir tanesinin söz alması İngilizleri tedirgin etmişti. Foreign Office 371/4227, 75889.

[111] Foreign Office 371/4156, 60152; *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 754-5; Y.H. Bayur, *Atatürk*, s. 270-2.

torluğu'nun dağılmasına benzemeyeceğini, çünkü ortada bir de dinsel sorun olduğunu, hatta bunun dindışı sorundan daha da önemli olduğunu söyledi. Bu girişten sonra, Osmanlı Devleti'nin nasıl bir çözüme bağlanması gerektiğini açıklayan yazılı ve gizli bir tasarı sundu Paşa. Bunda, Türkler ve Anadolu ile Arabistan arasındaki değişik soydan insanların oturduğu bölgeler, padişahın doğrudan egemenliğine veriliyordu. Osmanlı Devleti'nin Arap bölgelerine geniş bir özerklik tanınıyordu; fakat dince buralar Halife'ye bağlı kalacak, para basma hakkı padişahın olacak, hutbe padişah adına okunacak, Osmanlı bayrağı dalgalanacaktı. Hicaz Aun ailesinde kalacak, ama yanında bulunacak 100 askerli bir Osmanlı siyasal temsilcisi sayesinde, dış ilişkilerde Osmanlı hükümetiyle uyum sağlayacaktı. Dinsel birliğin simgesi olarak, Medine'de, bir Türk generali komutasında bir garnizon bulunacaktı. Yemen'de, savaş öncesi düzeni devam edecekti. Ermenistan, İngiltere'nin öbür devletlerle birlikteki kararına göre, bağımsız ya da özerk bir Ermeni cumhuriyeti haline getirilecekti. Buna karşılık, 15 yıl boyunca İngiltere, iç asayişi sağlamak ve dışa karşı Osmanlı bağımsızlığını korumak üzere, devletin gerekli gördüğü noktalarını (özerk bölgeler dahil) işgal edecekti.

Avrupa'da sınırlar, Burgaz yakınlarındaki Emine Balkanları'ndan başlayıp, Samakof'a değin devam edecek, oradan Enez'in batısında Ege Denizi'ne ulaşacaktı. Karadeniz ve Çanakkale boğazlarında bütün istihkâmlar yıkılacak ve buraları İngilizler işgal edecekti. İç yönetimde, İngiltere, padişahın gerekli görülen nezaretlere İngiliz müsteşarları atamasını "dostluk" icabı kabul edecekti (Mısır'da olduğu üzere). Bundan başka, her vilayete, 15 yıl süreyle valilerin yanında müsteşarlık da edecek olan İngiliz başkonsolosları atanacaktı. Yerel seçimlerle Mebusan seçimleri İngiliz konsoloslarının denetimi altında yapılacaktı. Başkentte olsun, taşrada olsun, İngiltere, maliye üzerinde denetim kurmak hakkına sahip olacaktı. Doğu halklarının yeteneklerine uygun olarak Kanun-u Esasi yalınlaştırılacaktı. Damat Ferit, bu konuda, 15

Şubat 1910'da Âyan Meclisi'ne bir rapor sunduğunu hatırlatıyordu.[112] Meclisler, bütçeyi oylayıp merkezi hükümete yerel ihtiyaçları duyuracaklardı. Dış siyaseti yönetme bakımından padişah "mutlak" serbesti sahibi olacaktı. Calthorpe, bu öneriye karşılık herhangi bir umut vermekten kaçınmıştı. Bununla birlikte, Türklerin ulus olarak ve sorumluların kişi olarak cezalandırılmalarından sonra, Osmanlı Devleti'ne karşı dostluk gösterilmesini, çünkü buraların Hindistan İmparatorluğu'nun batı sınırı sayılabileceğini ve padişahın her şeyden önce Halife ve Hâdım ül Haremeyn ül Şerifeyn unvanına önem verdiğini ve bunun küçümsenmemesi gerektiğini merkeze karşı savundu. Amiral'e göre dostluk, Türkiye'yi İngiliz yönetiminden "yararlandırmak" ve Ermeni devleti kurmakla birlikte, Yunan devletinin Ege'nin doğu kıyılarına el koymasını önlemek demekti. İngiliz Dışişleri'nin bu yazıya mütalaalarında, önerilen biçimde bir davranışın, müttefiklerle büyük ikiliklere yol açacağı ve hiç değilse Osmanlı hükümetinin ikincil amacının bu olduğu söyleniyordu. Fakat bu öneriden Fransızları haberli kılmanın gerekli olmadığı söyleniyordu. Ama Doğu Dairesi'nin başı G.J. Kidston, bu haber verme işinin Babıâli tarafından yapılabileceği tehlikesine işaret ediyordu.

Saray'ın bu önerisi değerlendirilecek olursa, milliyete bakmaksızın geniş toprak isteyen imparatorluk ilkesine verilen önemi, buna karşılık İngilizlerin yönetimi altında olmak şartıyla bağımsızlığa verilen ikincil önemi yansıtmaktadır. Padişahın dış siyasette mutlak serbestisinden söz edilmektedir; ama, beri yandan, İngilizlere 15 yıl süreyle devletin istediği yerini işgal etme hakkı tanınmaktadır. Fakat dikkatle bakıldığında, tasarıda bununla ilgili hükmün, sanki bu, İngiliz-

Ne yazık ki tutanaklarda takririn kendisi yok, bu konuda yapılan pek aydınlatıcı olmayan bazı görüşmeler var. Anlaşılan, kabaca, 1909 değişikliğinden önceki Kanun-u Esasi'ye bir dönüş öngörülüyordu. *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, 35. içtima, s. 804 (9/2/1325). Böylece, daha o zamandan Damat Ferit'in saray mutlakıyetinin sözcüsü olduğu ve Hürriyet ve İtilaf içindeki çalışmalarının özgürlükçü bir tavır sonucu olmadığı ortaya çıkıyor.

lerin Osmanlı Devleti'ne yapacakları bir hizmetmiş gibi kaleme alındığı göze çarpmaktadır. Zira İngiliz askeri, ülkeyi, emperyalist bir amaçla değil, dışa karşı Osmanlı bağımsızlığını ve içte de asayişi korumak üzere, istediği yerleri işgal edecektir. Padişah kendini İngiltere ile o denli bütünleşmiş hissetmekte ya da bütünleşmesini o denli arzulamaktadır ki, bir İngiliz işgalini bağımsızlığın koruyucusu olarak görebilmektedir. İhtimal ki, İngiliz askerinden beklenen asayişi koruma görevi, padişahın gözünde "dış bağımsızlığı" korumaktan daha önemli bir görevdir. Çünkü böylece Vahdettin, 15 yıl süreyle kendini "İttihatçılığa," yani ulusçuluğa karşı fiilen korumuş olacak ve bu arada, Enver Paşa'nın komutanlığa getirdiği genç subayları tasfiye edip, bende ruhlu eski orduyu ihya edebilecek ve yeni yetişecek kadroların da bende ruhlu olmalarını sağlayabilecekti. İngiliz askeri işgali 15 yılla sınırlandırılırken, Boğazlar'ın işgalinin süresiz oluşu, 15 yıllık sürenin bir bağımsızlık duyarlığından ileri gelmediğini kanıtlamaktadır; çünkü öyle olsaydı, başkentin işgali demek olan Boğazlar'ın işgali haydi haydi bir süreyle sınırlandırıldı. Bakanlıklara İngiliz müsteşarlarının atanmasının bir İngiliz lütfu olarak değerlendirilmesi yine yukarıdaki tahlili doğrulamaktadır. Aynı biçimde, her vilayetteki İngiliz başkonsoloslarının valilere müsteşar olmalarının 15 yıl süreyle sınırlı olması, herhalde, bağımsızlık için bir duyarlıktan çok, bu sürenin Osmanlı yönetim örgütünü "yetiştirmek" için yeterli olacağı düşüncesine bağlanabilir. Öte yandan, seçimlerin İngiliz konsoloslarının denetimi altında yapılması keyfiyeti gibi, bütün devletin maliyesinin İngiliz denetimi altında olması da süresizdir. Dış siyasette mutlak serbesti istendiği ve çok ters bir anlayışla da olsa siyasal bağımsızlıktan dem vurulduğu halde, iktisadi bağımsızlığa değinilmediği gibi (oysa savaşın başında kapitülasyonların Osmanlı hükümeti tarafından kaldırılması bunu büyük ölçüde sağlamış bulunuyordu) sarih olarak İngiltere lehinde bu alanda bağımsızlıktan vazgeçiliyordu. Ne garip tezattır ki, bu sıralarda Hindistan, Mısır, Afganistan, İngiliz emperyalizmine karşı ayaklanırken Osmanlı sarayı, Ka-

rakuşi bir "bağımsızlık" anlayışıyla İngiliz emperyalizminin sultası altına girmek için can atıyordu.

Yine dikkati çeken önemli bir nokta, Saray'ın öngördüğü iç siyasal düzendi. Doğu halklarının istidat ve yeteneklerine göre Kanun-u Esasi'nin "yalınlaştırılması," aslında meşrutiyetin iğdiş edilmesi demekti. Zira, meclislere tanınan iki yetkinin hemen ardından, aynı fıkrada, padişahın dış siyasetteki mutlak serbestisinden söz edilmesi, bu serbestinin her şeyden önce meclislere karşı düşünüldüğünü göstermektedir. Meclislere tanınan yetkiler arasında, yalnızca bütçeyi "oylamaktan" (yapmak değil) ve yerel dilekleri dile getirmekten söz edilmesi, meclislerin rolünün ne denli kısıtlı olacağını göstermektedir.

2 Nisan'da Mahmut Muhtar Paşa, İsviçre'deki dostları adına da olmak üzere İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na bir mektup yazarak, son savaşın Türkiye'nin küçümsenecek bir güç olmadığını gösterdiğini, bu bakımdan İngiltere'nin çıkarının Türkiye'yi, her türlü yıkıcı akımlara ve özellikle dinsel geleneği ve toplumsal-iktisadi durumu dolayısıyla kendisine bulaşamayacak olan Bolşevikliğe karşı bir kale haline getirmek olduğunu söylüyordu. Paşa, padişahın İngiliz siyaseti konusunda kararlı olduğunu söyledikten sonra, bu konularda görüşmeler yapmaya hazır olduğunu bildiriyordu.[113]

Damat Ferit'in önerisinden kısa bir süre sonra, Damat Ferit hükümetinin İngilizlerin gözüne girmesini sağlayacak önemli bir fırsat ele geçti. İngiliz işgali altındaki Kürt bölgelerinde büyük bir huzursuzluk patlak verdi ve Zaho'da Yüzbaşı Pearson'un öldürülmesi ile sonuçlandı. (7 Nisan 1919). Bunun üzerine Babıâli Calthorpe'un bir başvurusundan (11 Nisan) yararlanarak, Malatya, Diyarbakır, Siirt'te bulunan 13. Kolordu'nun 18 taburundan 8'ini Musul-Nusaybin-Şırnak bölgesinde Kürt aşiretlerini "yatıştırma ve cezalandırma" işine vermeyi önerdi. Bu kuvvete İngiliz temsilcileri katılacak ve ayrıntılar 13. Kolordu ile kararlaştırılacaktı. Fakat gerek

[113] Foreign Office 371/4215, s. 308-9.

Calthorpe, gerekse İngiliz Askeri İstihbarat Müdürlüğü bu öneriye karşı çıktılar; çünkü Türklerin yardımını kabul etmek, İngilizlerin zaafını simgeleyecek ve bu bölgelerde Türk egemenliğinin öne sürülmesini sağlayacaktı.[114]

Mayıs ayı başlarında, Damat Ferit'in 30 Mart önerisini bütünleyen bir olay oldu. İngiliz askeri ataşesinin Sait Molla ile yaptığı bir görüşmede, Molla, İngiltere Osmanlı Devleti'nin yönetimine el koyarsa, saltanat ve hilafetin İngilizlerin elinde bulunduğunu gören Mısır ve Hindistan Müslümanlarının da İngiltere'ye dost olmanın gereğine inanacaklarını ileri sürdü. Calthorpe da bu gerekçeyi benimseyerek, önemli bir buluşmuşçasına Londra'ya bildirdi.[115]

7. GENEL OLARAK DIŞ İLİŞKİLER

Bu dönemde de Fransız-İngiliz kıskançlığı bir "kedi-köpek" kavgası biçiminde sürüp gidiyordu. Mart başında d'Esperey, Fransızlar için ayrı bir sağlık hizmeti kurdu.[116] Bu, özellikle aradaki çatışmayı dış dünyaya belli edecek bir davranış olduğu için, İngilizlerin hiç hoşuna gitmedi. Mart sonuna doğru ise, Fransız Yüksek Komiserliği Maarif Nezareti'ne başvurarak Tıp Fakültesi için kendilerinden bir müdür ve 15 doktor istenmesini talep etti.[117] Babıâli, bu çekişmeden mütevazı bir biçimde ve kimseyi –özellikle İngilizleri– kızdırmadan yararlanmanın yollarını araştırıyordu. Mesela, 19 Nisan'da, Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey, Calthorpe'a gelip, d'Esperey'in kendisine ulaştırdığı gizli bir haberi yetiştirdi. Bu habere, daha doğrusu müjdeye göre, İstanbul, İzmir, Adana'nın Osmanlı bayrağı altında kalacağından emin olabilirlerdi. Böyle bir gizli haberi İngilizlere ulaştırmaktan amaç şüphesiz müş-

Foreign Office 371/4191, 58996, 62841, 68028.

Foreign Office 371/4227, 75892 (6 Mayıs raporu). Ataşe, Sait Molla ile görüşmesinin, geldiğinden beri yaptığı görüşmeler içinde kendisini etkileyen tek görüşme olduğunu ileri sürüyordu.

[116] Foreign Office 371/4165, 58118 (Webb'in 8 Mart yazısı).

Foreign Office 371/4215, 48128 (Calthorpe'un 21 Mart haberi).

teri kızıştırmaktı. Bu bölgeye ve döneme ait Fransız arşivleri açık olsaydı aynı taktiğin ne ölçüde Fransızlara da uygulandığını anlamak mümkün olurdu.[118]

Fakat İngilizlerle ilişkilerde de görüldüğü üzere, resmi tavır hep sertti. 26 Nisan'da Babıâli yüksek komiserliklere, Selamlık törenine katılmak için giriş kartlarıyla ilgili bir nota göndermişti. Bunun üzerine yüksek komiserler toplantısında, bu kartların komiserlikler tarafından dağıtılmaması ve resmi görevlilerin bu törene katılmaması için karar alındı. Gerekçe, yabancıların Selamlığa katılmasının Türkler tarafından padişaha bağlılık sunmak olarak yorumlandığı idi.[119] Bunun gibi, Almanya ve Avusturya ile ilişkiler kesik olduğu halde Berlin ve Viyana'da kalmış olan Osmanlı elçilerinin ve maiyetlerinin dönmesi de mesele olmuş, bunların dönmesine ancak 25 Haziran 1919 günlü ortak notayla izin verilmişti (yani Mondros'tan 8 ay sonra).[120]

Babıâli'nin Barış Konferansı'nda Hazır Bulunma Dileği: Paris Barış Konferansı açıldıktan sonra Osmanlı toprakları üzerinde iddia sahibi olan uluslar, isteklerini kabul ettirebilmek için –İzmir'in işgali ile ilgili bölümde de gösterileceği üzere– yoğun bir faaliyete giriştiler. Bunun üzerine, hükümet, resmi görüşleri Fransızca duyurabilmek için *Entente* adlı gazeteyi kurduğu gibi,[121] Barış Konferansı'na murahhas göndermek için de faaliyete geçti.[122] Fakat, yukarıda gördüğümüz üzere, bu isteğe olumsuz cevap verildi (12 Mart'ta Damat Ferit bu konuda Webb'e yakındı). Damat Ferit'in *Temps* muhabiriyle yaptığı görüşmede, muhabir, Tevfik Paşa'nın bu konudaki başvurusu konusunda bilgi isteyince, Paşa, selefinin böyle bir girişimi olup olmadığı konusunda "tamamıyla meçhu-

[118] Foreign Office 371/4156, 61737 (Calthorpe'un 20 Nisan teli).

[119] Foreign Office 371/4155, 79394 (1 Mayıs toplantısı).
Foreign Office 371/4224, 71852, 104599.
Meclis-i Vükela Mazbataları, 22/3/1335, 214/109. Bunun için Osmanlı İstihbarat ve Neşriyat Şirketi kuruldu.

[122] Ne yazık ki, bu konuda kesin olarak ne zaman başvurulduğunu tespit etmek mümkün olmadı.

lümdür" gibi garip bir cevap vermekle birlikte "vesait tehyie" edilirse "bugün" gitmeye hazır olduklarını söylüyor ve ancak Türkiye'nin savaşa girmesine yol açan durum ve koşullar ayrıntılı olarak anlatılırsa kendilerini Abdülmecit'le savunabileceklerini belirtiyordu.[123] Aynı muhabir, veliahtla mülakat yaptığında, Abdülmecit, heyecanla, Osmanlı askerinin Fransa ve İngiltere ile savaşmamak için firar ettiğini, oysa şimdi, "ne suretle harbe sürüklendiğimizin sebeplerini göstererek kendimizi müdafaa etmemize mani..." olunduğunu söylüyordu.[124] Bununla birlikte, felsefi bir tevekkül içinde olanlar yok değildi. Refi Cevat, "Emir Faysal Hazretleri"nin Osmanlılığın ve halifeliğin haklarını savunmak için "bizim de murahhasımız olduğunu" iddia ederken, Adliye Nazırı Sıtkı Bey de, İstanbul'un mukadderatı sorulunca, insanın eli ağrısa "tabiatıyla" doktora başvuracağını, "hasta" hakkındaki kararı "doktorun" vereceğini söyleyerek, esasta doğru da olsa, eskiden bir Rus çarının yaptığı tatsız teşbihe başvurmak münasebetsizliğini yapıyordu.[125]

Bununla birlikte, bir süre sonra bu konuda bazı umutlar canlanmış olacak ki, gazetelerde gidecek murahhasların adları konusunda dedikodu başladı. *Alemdar*'a göre baş murahhas Damat Ferit olup, üyelerden biri Hariciye Müsteşarı Keçecizade İzzet Fuat Paşa olacaktı.[126] *Moniteur* gazetesi ise, sadrazamdan başka, Sadaret Müsteşarı Rıfat Bey'den söz ediyordu.[127] Matbuat-ı Umumiye Müdüriyeti ise söylentileri yalanlayarak, ortada bir karar olmadığını söylüyordu.[128] Fakat Mehmet Ali Bey'in bir demeci, murahhasların atandığını doğruluyordu. Gerçi murahhas göndermek için bir çağrı olmamıştı; ama, "bir davet vukuu istidlaline binaen" murahhaslar atanmıştı. Ancak bu kadarını söyleyebiliyordu; zaten ata-

Alemdar, 13/3/1335, 82-1392.
Alemdar, 20/3/1335, 89-1399.
Alemdar, 27/3, 9/4/1335, 96-1406, 108-1418.
Alemdar, 10/4/1335, 109-1419.
Alemdar, 12/4/1335, 111-1421.
Alemdar, 13/4/1335, 112-1422.

nanların kimler olduğunu bilmiyordu.[129] Damat Ferit dahi, *Entente*'a verdiği demeçte, "hava-yı nesimi"nin birkaç ay, hatta birkaç hafta öncesine göre daha az ağır ve Şark Meselesi'nin dünyayı işgal eden en mühim bir mesele olduğunu öne sürdükten sonra, Paris'te her iki yanın dinlenmesini "umumun menfaati" gereği gördüğünü söylüyordu.[130] İzmir'in işgali ve Paris'e gidecek heyetin aldığı sonuçlar, onun ne denli acı biçimde yanıldığını gösterecekti.

8. İZMİR'İN İŞGALİ ARİFESİNDE İÇ DURUM

Doğu Anadolu'da, Özellikle Trabzon Vilayetinde Durum: Karadeniz bölgesinde yaşayan Rumların Pontus adında bir Yunan devleti oluşturabilecekleri düşüncesi, savaş bitince büyük bir yaygınlık kazanmaya başladı. Yunanistan'a uzaklığı nedeniyle olacak, buranın Yunanistan'a bağlanmasından çok, ayrı bir devlet haline gelmesi düşünülüyordu. Daha 2 Aralık 1918'de, Foreign Office, Pontus üzerine bir muhtıra alıyor ve Toynbee, muhtıradaki sayıların "fantastik" olduğu mütalaasında bulunuyordu. İki hafta içinde İngiliz basınının da bu konuya dikkati çekilmiş oluyordu (15, 17 Aralık).[131] Tabii tahmin edileceği üzere, Yunan basını da konuyu işlemekten geri kalmıyordu.[132] 18 Ocak'ta Barış Konferansı çalışmalarına başladı. Fakat Venizelos'un gerek Yunanistan'a mesafece yakın, gerekse talep olarak akla "yakın" hedefler üzerinde durması ve Pontus'u Ermenistan'a bırakmaya razı görünmesi üzerine, Pontus Ulusal Birliği bu konuda bir çıkış yapmak gereği duydu.[133] 4 Mart'ta ise *Pontos* gazetesinin ilk sayısı, Trabzon vilayetinde bir Rum Cumhuriyeti'nin kurulması için çalışılacağını duyuruyordu.[134]

Alemdar, 18/4/1335, 117-1427.
Alemdar, 1/5/1335, 129-1439.
G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 9, 10.
G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 14, 17/1/1919.
G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 19, 28/2/1919.
M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. II, s. 627

Bu propaganda çalışmaları ile yetinilmeyeceği belli idi. Osmanlı Devleti'nden kopmanın geleneksel yolu, propagandanın da ötesine giderek, silahlı hareketler, ayaklanmalarda bulunmak; buna karşı hükümet ya da Müslüman halk tepki gösterince de, "katliam" diye gürültü koparmak, "Şark Meselesi"ni yeniden alevlendirip büyük devletleri ayağa kaldırmaktı. Trabzon vilayeti, özellikle Samsun ve çevresi, zaten böyle bir hareket için elverişli durumdaydı. Bütün Anadolu'yu kaplayan ve eşkıyalık yapan Müslüman asker kaçakları bu bölgede de vardı. Üstelik Pontusçuluk hareketinin varlığı anlaşılıp, Rumların çeteciliği yayıldıkça, bu eşkıyalar, Ege bölgesinde de görüleceği üzere, bir çeşit ulusal görev yükleniyorlar ve bir kısım halk da, "denize düşen yılana sarılır" ilkesine uygun olarak bunlara destek olma yoluna gidiyordu. Böylece de, Rumların istediği bir karışıklık ve asayişsizlik ortamı doğuyor, bu bölgenin Osmanlı egemenliği altında kalmaması için gerekçe hazırlanıyordu.

Anadolu'da bırakışmanın uygulanışını izleyen İngiliz görevlileri, durumu raporlarında bildiriyorlardı. Yüzbaşı Harty, 25 Ocak 1919 günlü Samsun raporunda; Türklerin arada bir uğrayan savaş gemilerinden etkilendiklerini, fakat dahildekilerin pek aldırmadıkları, barış konferansında müttefiklerin birbirlerinden kopacaklarına, Rusya'da İngiliz ve Fransız askerlerinin Bolşeviklerce elde edileceğine (Samsun'daki "başyargıç" dahi bu kanıdaymış), o zaman Türkiye'nin yeniden seferber olup öç alacağına inandıklarını kaygıyla bildiriyordu.[135] Yüksek komiserlerin 6 Şubat toplantısında, Fransız Yüksek Komiseri Amiral Amet, Samsun'da Fransızların huzursuz olduklarını, mutasarrıfın azlinin iyi etki yaptığını, fakat Samsun dışında Rum ve Ermenilerin boğazlandıklarını öne sürdü. Aynı toplantıda, İttihat ve Terakkilile-

Foreign Office 371/4157, 49181. Daha önce, önde gelen İttihat ve Terakkililerin ve azınlık önderlerinin, The American Tobacco Co., The Lorillard Co.'nun acentesi W.H. Alston'un memuru P.E. King tarafından ABD Komiserliği yoluyla İngiliz görevlisi Heathcote Smith'e rapor edildiğine tanık oluyoruz. 371/4157, 1330 (Ocak 1919).

rin Anadolu'yu karıştırmak için Bolşeviklerle temas aradıkları, 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki'nin tutuklanması gereği üzerinde duruldu.[136] Webb'in 13 Şubat teli, Samsun bölgesinde Türk, Ermeni ve Rumlar arasında tam bir silahsızlanma gerçekleştirilmedikçe, bölgenin olağan koşullara dönemeyeceğini, bunun için de güçlü askeri kuvvetlerin gerekli olduğunu bildiriyordu. Nitekim, Webb'in dört gün sonraki teli, İngiliz komutanının Samsun, Trabzon, Şile, Amasya, Sivas, Kayseri, Aydın'a asker gönderilmesini istediğini, çünkü buralarda karışıklık çıkması ihtimalinin bulunduğunu haber veriyordu.[137]

Sonuç olarak, 9 Mart'ta 200 İngiliz askeri Samsun'a çıktı.[138] Durumun ağırlığı şundan da belli oluyordu ki 17 Mart'ta Teğmen Hamdi, askeriyle dağa çıkmak yolunu seçiyordu.[139] Yunan bağımsızlık günü olan 7 Nisan'da (Rumi takvimle 25 Mart), İstanbul ve Samsun'da gösteriler yapıldı.[140] Aynı gün, Webb'in çektiği bir tel, Türkiye dahilinde asayişsizliğin durmadan arttığını, karışıklıkların yaygın olduğunu, İttihat ve Terakki ve diğer uzlaşmazların yeniden örgütlenmek için vakit bulmuş olduklarını ve dahilde birçok yerin İtilaf Devletleri'nin zaferinden habersiz olduğunu, bunun da sözle değil, ancak kuvvet gösterisiyle anlatılabileceğini söylüyordu. Gerçi sansür, Odessa, Mısır ve başka yerlerde olan bitenlerin haberlerini şiddetle yasaklıyordu; ama, bu haberlerin yayılmasını önlemek

[136] Foreign Office 371/4155, 38735.

Foreign Office 371/4157, 25899, 27993. Bununla birlikte, bu işte, Fransızların jandarma yoluyla Anadolu'ya el koymalarını önlemek isteğinin de payı vardı (bkz., bölüm 3).

[138] G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 21. Afyon ve Alaşehir'de birer Senegalli bölük (Fransız İzmir-Kasaba demiryolunu beklemek için), başka yerlerde de ufak bazı birlikler, Zonguldak'ta Fransız 125. Taburu vardı. Foreign Office 371/4165, 75503.

[139] S. Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 193-4, 208 Selek, Samsun'un Enver Paşa için Anadolu'ya bir giriş kapısı olması ihtimalinin de, İngilizleri işgale sevk etmiş olabileceğini belirtiyor.

[140] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. II, s. 627. 2 Mayıs'ta Trabzon Piskoposu Hrisantos, Pontus konusunda Barış Konferansı'na bir muhtıra verdi. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 29-31.

imkânsızdı ve bu da, İttihat ve Terakki'nin gizli propagandasını pekiştiriyordu.[141] 21 Nisan'da Calthorpe'un Damat Ferit'e verdiği bir mektupta, 9. Ordu'nun eski komutanı Yakup Şevki Paşa'nın daha önce şikâyet konusu olmuş olan siyasal faaliyetlerine değinildikten sonra, şimdi de Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Sivas'ta "baştan başa" kurulan şûralar tarafından sözde ordudan bağımsız, fakat askeri denetim altında asker toplandığı ileri sürülüyor ve bu duruma son vermek üzere "derhal" talimat verilmesi isteniyordu.[142] Görülüyor ki müttefikleriyle Türkiye'nin boğazına sarılıp sıkmakta olan İngiltere, Türklerin kıpırdamadığını gördükçe hiddetleniyor ve İttihat ve Terakki ile onun cephesindekilerin Türk ulusçuluğunu temsil ettiklerini görmezlikten gelerek, "suçu," sinsi ve gizli bir örgüt olarak devam ettiğini sandığı İttihat ve Terakki'nin entrikalarında buluyordu. Aslında, Teceddüt Fırkası kapatılmadan önce de, İttihat ve Terakki'nin örgüt olarak var olduğunu söylemek pek zordur. Var olan, İttihat ve Terakki'nin ideolojisi olan ulusçuluktu ve bu, olaylar karşısında, İttihat ve Terakki ile ilgili olmayanlara da yayılmıştı ve yayılıyordu.

Göreceğimiz üzere, Calthorpe'un şikâyetleri ve özellikle 21 Nisan günlü yazısı, silahsızlandırma tasavvurlarına ve Mustafa Kemal'in Anadolu'ya gönderilmesine yol açacaktı.

Batı Anadolu ve İstanbul'da Durum: Damat Ferit hükümeti iktidara gelir gelmez, Batı Anadolu ve Trakya'nın Yunanistan'a ilhakı için güçlü bir kampanya ile baş etmek zorunda kaldı. 16 Mart'ta, bütün Rum kiliselerinde ve ayrıca gazetelerde de Yunanistan'a bağlanmak isteğini dile getiren bir muhtıraya bütün Rumların imza koymaları gereği bildirildi. Muhtıra, Patrikhane tarafından Paris Konferansı'na gönderilecekti. Bir Rum gazetesine göre, hükümet, Patrikhane'ye gön-

Foreign Office 371/4157, 56556.

G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 104, 267 (*Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, sayı 66). Bu yazının Hariciye'den gelen 25 Mayıs günlü cevabı bundan sonraki bölümde ele alınacaktır. Samsun'daki asayişsizlik: G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 102-4

derdiği bir tezkere ile bu davranışların sıkıyönetime aykırı olduğunu ve Patrikhane'nin sorumlu olduğunu bildirdi.[143] Fakat hükümet bununla kalmadı. Resmi bir bildiri yayımlayarak, Rumların bir süredir devlete düşmanlık göstermekte olduklarını ve amacın asayişi bozarak devleti yeni zorluklar karşısında bırakmak olduğunu belirttikten sonra, aynı amaçla çetecilik yapıldığını (örneğin Şile'de) ve kiliselerde Pazar günü ibadet etmek yerine siyaset yapıldığını açıkladı. Fakat bu "âmal-i mecnunane" Allah'ın "inayetiyle" gerçekleşmeyecekti. Rumlar "daire-i kanuna" dönmeye çağrılıyor ve bütün uygar ulusların uluslararası sevgiyi geri getirmek için çalıştıkları bir sırada, bu derecede düşmanlık yaratmaya "müsaade edilmeyecektir" deniyordu. Aynı gazetelerin başka bir haberinden öğreniyoruz ki, Rumların iki gün önceki taşkınlıklarından "müteessir" olan İtilaf zabıta temsilcileri, bir gün önce polis müdüriyetine başvurarak, bu tür olaylara yol açanları "şiddetli bir surette" cezalandırıp, Osmanlı hükümetine bütün kuvvetleriyle yardımcı olacaklarını açıklamışlar. Aynen böyle olmasa da, buna yakın şeyler söylemiş olabilirler ve tabii, bu da, kesinlikle, Türklerden yana olduklarından değil, karışıklık olmasını istemediklerindendir.[144]

18 Mart günü Damat Ferit Calthorpe'u ziyaret etti ve o da bu ziyareti ertesi günü iade etti. Bu görüşmelerden, Damat Ferit'in, Aydın, Edirne ve İstanbul'daki Rum davranışları ve yapmakta oldukları propagandalar karşısında gerçekten telaşa kapılmış olduğu anlaşılıyordu. Sadrazam'ın bu görüşmelerde karışıklık ihtimaline karşı İngiliz desteği aradığı ve bunu elde ettiği tahmin olunabilir. Yunan isteklerinin önlenmesi konusunu ise (Damat Ferit'in bunu ortaya attığı tahmin edilebilir) Calthorpe'un buna ancak konferansın yetkili olduğunu söyleyerek geçiştirdiği tahmin olunabilir.[145]

Alemdar, 17/3/1335, 86-1396. 9 Mart'ta Dorotheos, Rumları, Osmanlı yurttaşlık görevlerinden muaf tuttuğunu bildirmiş. Cf. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 20-1.

[144] *Alemdar*, 19/3/1335, 88-1398.
Foreign Office 371/4165, 45479.

Bu sırada İzmirliler de gidişin kötülüğünü görerek harekete geçtiler. Sukerizade Tevfik Paşa ile İzmir Mevlevi Dergâhı Postnişini Nurettin Efendi, Aydın Türklerinin Osmanlı kitlesinden ayrılamayacaklarını İtilaf Devletleri'ne belgelerle kanıtlamak için yola çıkarlar ve bu arada 19 Mart'ta Vahdettin'i de ziyaret ederler. Vahdettin'in onlara, İzmir'in "vatan-ı Osmaniden" ayrılmasının katiyen hatır ve hayale gelmediğini söyleyip ilk fırsatta "İzmir'i teşrifle milletle temas edeceğini" müjdelediğini öğreniyoruz.[146] Ertesi günkü *Alemdar*'da, İzmir'de Milli Sinema'da milli bir kongrenin toplandığını ve Paris'e beş kişilik bir heyet gönderilmesinin kararlaştırıldığını görüyoruz. Bu sırada Rumların "asayişi muhtel göstermek" için çıkardıkları Buca meselesi, kuvvetli müfrezelerin yetişmesiyle tamamen bastırılıyordu.

Fakat herhalde azınlıkların karıştırıcı ve isyan niteliğindeki faaliyetlerine "fazlaca" bir tepki göstermek ve hele bu tepkiyi Rumların yanında Osmanlı yönetimi altındaki yerlerde sayıları ve güçleri elvermediğinden nispeten daha uysal gibi görünen Ermenilere yaymak uygunsuz görünmüş olacak ki Sadaret bu konuda resmi bir tebliğ yayımladı.[147] Bunda, "... bazı anasır hakkında ve bahusus Ermeni cemaatinin hissiyatını rencide edecek ..." gazete yazılarına dikkat çekiliyor ve basın uyarılıyordu. Tebliğin yayımlandığı gazetede Refi Cevat, "Millet Cereyanları Münasebetiyle" yazısında, "bu köhne mevzu" hakkında şöyle ediyordu: Turan'a mı, İran'a mı nereye gideceklerse bir an evvel def olsunlar; biz bu memlekette yirminci asra layık birer Osmanlı olarak kalacağız. Alageyiklerin, bozkurtların peşine düşe düşe bu millet çok yoruldu. İnsan olarak hakkını tanıtmak ve insan olarak yaşamak istiyor. Artık kâfi." Bu iki yazının birlikte çıkmış olması herhalde rastlantı değildi. Yine aynı gazetede başka bir haber, hükümetin, azınlıklara karşı görünmüş ve dolayısıyla ulusçu ve İttihat ve Terakkililerin koşutuna düşmüş olmaktan birden-

Alemdar, 20/3/1335, 89-1399.
Alemdar, 22/3/1335, 91-1401.

bire ürküntüye kapıldığını gösteriyordu. Bu haberden, Babıâli'nin taşraya, Rum patrikhanesi imtiyazlarına tecavüz edilmemesini ve Türklerle Rumlar arasındaki "ahenk ve vifakın" gözetilmesini bildirdiğini öğreniyoruz. Nitekim, bir gün sonraki gazetede, PTT Nazırı Mehmet Ali, "bazı vatandaşlarımızın ilk günlerdeki taşkınlığını," İttihat ve Terakki'den gördükleri zulmün bir "netice-i tabiiyesi" olarak görmek gerektiğini açıklıyordu. İşler düzeldikçe bu vatandaşların duyguları sükûna kavuşacaktı.[148]

İki gün sonra, hükümet, öbür uca yeniden koşuyordu. Resmi bir tebliğden, hükümetin, Rumların Yunanistan'ın bağımsızlık günü olan 25 Mart 1335'te bir gösteri yapacaklarını haber aldığını öğreniyoruz. Hükümet, bunu önlemek için, İtilaf Devletleri temsilcileriyle gereken "bilcümle tedabiri" almış bulunuyordu. Hiçbir unsurun hiçbir gösterisine "müsaade ve müsamaha" edilmeyecekti.[149] Hükümetin, olayların sürükleyişi karşısında tam bir şaşkınlık içinde bulunduğu belli oluyordu. Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey, 17 Nisan'da yaptığı bir mülakatta, patrikhanelerden gelen şikâyetlerin "büyük bir ihtimam" ile incelendiğini ve patrikhanelerle bu hususta işbirliği yapmaya "azmetmiş" bulunduklarını açıklarken,[150] bir hafta kadar sonra Harbiye Nazırı Şakir Paşa gerçeği dile getiriyordu. "Maatteessüf gayrimüslim unsur-

Alemdar, 23/3/1335, 92-1402.

Alemdar, 25/3/1335, 94-1404. Osmanlı Devleti'nde artık Miladi takvim yürürlükte olduğundan bu tarih, Rumi 25 Mart'ın Miladi karşılığı olan 7 Nisan olması gerekir.

[150] *Alemdar*, 18/4/1335, 117-1425. Ermeni Patrikhanesi, gelen bazı yazı ve telgraflara ve yolcuların ifadelerine dayanarak, taşrada asayiş bulunmadığından, Ermenilerin yer yer "münferiden" öldürülmekte olduğundan, Müslümanların silahlandırılıp memurların Ermenilere karşı sataşmalarda bulunduklarından, bu durumların bir kırıma yol açabileceğinden yakınarak, hükümete başvurmuş bulunuyordu. Vükela hükümetin bu konuda özen gösterdiğini ve göstereceğini belirtti ve Patrikhane'den, sözünü ettiği olaylar konusunda ayrıntılı bilgi sorulmasını kararlaştırdı. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 10/4/1335, 215/155. Daha sonra, Vükela, Ergani'deki Ermeni Kilisesi'nin onarımı için para vermeyi kabul etti. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 10/4, 5/5/1335, 215/155, 22.

lar kendilerini bizden uzak tutuyorlar ve Osmanlılık rabıtasından sıyrılmak için bütün kuvvetlerini sarf ediyorlar."[151] Gerçi bundan sonra bazı iyimser sözler vardır; ama bunlar kandırıcı değildi.

Hükümetin Tedbirleri - Jandarmayı Çoğaltmak: Harbiye Nazırı Şakir Paşa, *Journal d'Orient*'e verdiği demeçte, Şile, Bursa, Aydın havalisinde sık sık eşkıyalık olaylarına rastlandığını söylüyordu. Bunu yapanlar, asker kaçaklarıydı. İstanbul'dan gönderilen artan sayıda jandarma ile bu tür olayların önlenebileceği umuluyordu. Zaten çıkan olaylar daha çok soygunculuk türündendi, öldürmeler "pek nadiren" oluyordu.[152] Öte yandan, 2 Mayıs günü Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey'in, verdiği demeçten, 20 bin olan jandarma sayısının 27 bine yükseldiğini ve 35 bine yükseleceğini anlıyoruz. Aynı zamanda jandarmanın maddi durumu da düzeltilecekti.[153]

Hükümetin Tedbirleri - Silahsızlandırma: İngiliz Yüksek Komiseri 25 Nisan 1919 günü Damat Ferit'le yaptığı görüşmede, Harbiye Nazırı'nın, komiserlikteki bir görevliyle görüşerek, hükümetin ülke çapında genel bir silahsızlandırmaya gitmek istediğini haber verdiğini ve bunun için müttefiklerin kendilerine askeri yardımda bulunup bulunmayacaklarını öğrenmek arzusunda bulunduğunu bildirdi. Damat Ferit'in bunu doğrulaması üzerine, Yüksek Komiser, mütareke gereğince asayişten ilkönce Türk hükümetinin sorumlu olduğunu, bununla birlikte Selanik ordusunun İngiliz başkomutanına, taşradaki askeri denetim subaylarının böyle bir işte yardımcı olup olamayacaklarını sormaya hazır olduğunu belirtti.[154] Meclis-i Vükela dahi bu yönde bir karar verdi. "Görülecek lüzum üzerine" ülkenin herhangi bir yerine silah toplamak için askeri birlikler gönderildiğinde, İngilizlerden de birkaç subayın bu birliklere katılması için gereken girişim ve işlemlerin yapılması-

Alemdar, 25/4/1335, 124-1434 *(Moniteur Oriental)*.
Alemdar, 17/4/1335, 116-1426.
Alemdar, 3/5/1335, 131-1441.
Foreign Office 371/4225, 72741; ayrıca G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 107.

nı kararlaştırdı.[155] 6 Mayıs'ta, Damat Ferit, Calthorpe'dan, önerilerine kesin bir cevap verilip verilemeyeceğini ısrarla sordu. Padişah ve hükümet, birçok zorluklarına çare olarak, İngiliz hükümetinin yardımını görüyorlardı. Calthorpe, hükümetinin müttefiklerine sıkıca bağlı olduğunu, isteğini bildireceğini, fakat bundan ötürü umutlanmaması gerektiğini söyledi.[156]

İzmir'in işgali gürültüleri içinde bu iş de unutuldu gitti. Böyle olmasını gerektiren bir husus da vardır. O da şu ki, silahsızlandırma ameliyesine İngiliz subaylarını katmak, bu silahsızlandırmanın, her şeyden önce, ya da önemli ölçüde, Müslüman olmayanlara yönelik bir ameliyat olduğunu gösterir. Çünkü Türklerin silahlarını toplarken, İngiliz subaylarının hazır bulunmasının herhangi bir kolaylık sağlayacağı düşünülemez. Durum böyle olunca, İngiliz hükümetinin, Yunan ordusunu İzmir'e çıkartırken Osmanlı Rumlarını silahsızlandırmak için subaylarını vermesi düşünülemezdi. Demek ki, İzmir işgali olmasaydı da, herhalde İngiliz subaylarını Türklere yardımcı kılmak önerisi Londra'dan dönerdi. İngiliz Yüksek Komiserliği'nin böyle bir öneri karşısında olumlu bir tavır takınabilmesi, Damat Ferit'le İngiliz makamlarının arasındaki yakın dostluğu göstermesi bakımından ilginçtir.

Buna koşut olarak, Hariciye Nazırı, 6 Mayıs günlü notasıyla, yüksek komiserlerden, şu kimselerin ülkeye girmesinin yasaklanmasının onaylanmasını istedi: 1) Silahlı kişiler, 2) geçerli belgelerle kimliğini kanıtlayamayan sivil ecnebiler, 3) Türkiye'deki köylerde oturmak için gelen 50'yi aşkın Yunanistan ya da Bulgaristan yerlisi. Yüksek komiserler bu notayı "cevaba değer" bulmadılar.[157]

Meclis-i Vükela Mazbataları, 28/4/1335, 215/204.

Foreign Office 371/4156, 74467. Nedense, Calthorpe'un teli görüşmeden altı gün sonra çekildi. W.S. Edmonds, 16 Mayıs mütalaasında, İzmir olaylarının yanıltmaya yer bırakmayacak bir cevap olduğunu yazıyordu.

[157] Foreign Office 371/4155, 79397 (8 Mayıs toplantısı). Daha önce, Harbiye Nezareti'nden Meclis-i Vükela'ya gelen bir yazıda, Yunanlıların, işgal ordusunda bulunmalarından yararlanarak, çoğunluk teşkil etmek için kıyılarımıza yerleştiklerinden ve Balkan Savaşı'ndan sonra mübadele edilen Bulgarların Edirne'ye getirilmekte olduklarından yakınılıyordu. Meclis, ▷

Burada anlatılan silahsızlandırma tasarısı, doğrudan doğruya Mustafa Kemal'in Samsun'a gönderilmesini sağlayacağı için, pek önemlidir.

Hükümetin Tedbirleri - Heyet-i Nâsıhalar ve Islahat: Çaresizlik içindeki hükümet, bazı şehzadeler başkanlığında taşraya "heyet-i nâsıhalar" yani nasihat heyetleri göndermeye karar verdi. İlkönce 5 Nisan'da Damat Ferit, Webb'i ziyaretle, taşradaki karışıklık ve huzursuzluğa son vermek üzere, kuvvetli bir merkezi hükümet komitesi kurulacağını, sonra da söz konusu heyetlerden iki tane gönderileceğini ve bunların hükümet adına tam yürütme yetkilerine sahip bulunacaklarını açıkladı. Bu komite ve heyetlere İngiliz subaylarının da katılmasını istedi. Webb, buna imkân olmadığını, bununla birlikte İngiliz denetim subaylarının komisyonlara, yerel koşullar ve şikâyetler konusunda bilgi vererek yardımcı olmalarının buyurulmasını rica edeceğini söyledi.

Gerçekten de, kısa zamanda iki heyet kurularak, biri Anadolu'ya öbürü Trakya'ya gönderildi. Anadolu'ya giden heyette Şehzade Abdurrahim, Ali Rıza Paşa, Ferit Mahmut Hayret, Süleyman Şefik Paşa, Bursa Müftüsü Ömer Fevzi, eski Pazarcık Müftüsü Halil Fehmi, Dahiliye Nezareti müdürlerinden Ohannes Ferit, eski Karahisar Mebusu Yanko Kovenidi (Tuanidi?) Bey vardı. Bir şehzade, üç askeri paşa, iki müftü, bir Ermeni ve bir Rum diye özetlenebilecek bu heyet, 16 Nisan'da İstanbul'dan hareketle, Bursa, Balıkesir, İzmir (26-30 Nisan), Afyon, Antalya, Isparta, Konya, Eskişehir'i dolaşıp, İzmir'in işgalinden sonra, 18 Mayıs'ta İstanbul'a döndü.[158] 28 Nisan'da Şehzade Cemalettin başkanlığındaki ve eski Harbiye Nazırı Cevat ve Fevzi paşaların dahil olduğu he-

1 önerilen tedbirleri, yani silah, cephane ve üniformanın sokulmamasını, sivil yabancıların yolculuk için geldiklerinde dikkat edilmesini, mübadele edilenlerin ülkeye sokulmamasını, Yunan ve Bulgar turistlerinin sınırlanmasını kabul etti. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 12/4/1335, 215/157

Alemdar, 17/4/1335, 116-1426. Heyeti, Damat Ferit uğurladı, emrine 3 milyon lira ve 80 asker verildi. G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 26.

yet, Trakya gezisine çıktı. 9 Mayıs'ta İstanbul'a döndü.[159] İrade-i saniyedeki açıklamaya göre, heyetlerin amacı, savaşın musibetlerinden etkilenen "sunuf-u teba-yı şahane" hakkında padişahın şefkat ve teveccühlerini tebşir ve iblağ etmekti.[160] *Alemdar*'a göre amaç, "teftişat icrasıyla beynelanasır muhadenet ve mevedetin iade ve temini" yani durumu inceleyerek unsurlar arası uyumu sağlamaktı.[161] Damat Ferit'e göre, bu ilk giden heyetlerin görevi daha çok manevi idi. Halka, padişahın selamları ve onun kendilerini düşünmekte olduğu bildirilecekti.[162] Başka bir deyişle, saltanatın "tabandan" bir destek bulması için bir çabaydı. Böylece, taşradaki siyaset sahnesinde İttihat ve Terakki'den ve Hürriyet ve İtilaf'tan başka Saray da "ben de varım" demiş oluyordu.[163] Zaten hanedanın faaliyeti heyetlere başkanlık etmekle de bitmiyordu. 11 Mart'ta Şehzade Abdülhalim Erzurum'da bulunuyordu; 22 Nisan'da ise Şehzade Cemalettin Trabzon'dan

Alemdar, 28/4/1335, 126-1436, G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 28.

[160] *Takvim-i Vekayi*, 28/4/1335, 3434.

Alemdar, 12/4/1335, 111-1421. Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey de aynı düşüncedeydi ve heyet içinde Ermenilerle Rumların bulunmasını, başarı için bir güvence olarak görüyordu. *Alemdar*, 18/4/1335, 117-1427. Simavi de aynı görüşü paylaşıyor ve Hıristiyan halkın patriklerinden aldıkları talimat üzerine, heyet-i nâsıhalar ile temastan kaçındıklarından, bunların amaçlarına ulaşamadıklarını söylüyor. Aynı kaynak, Abdurrahim Efendi heyetinin okuttuğu bildirgenin metnini veriyor. Son cümlesi şöyledir: "Binaenaleyh nam-ı nami-i cenab-ı cihanbaniye olarak hakkınıza kanaat, vatandaşlarınızın hukukuna riayet ve kanuna itaat cümlenize tavsiye olunur." L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 232-4.

[162] *Alemdar*, 1/5/1335, 129-1439 *(Entente)*. Isparta ve Burdur'daki İngiliz denetim subayı da, Abdurrahim ve çevresindekilerin, halkın heyete yaptığı sevgi gösterilerine kendisinin dikkatini çekmekteki gayretlerine bakarak, heyeti göndermekteki başlıca amacın, unsurlar arasında barışı sağlamaktan çok hükümet ya da Saray'ın taşradan bekleyebileceği desteği saptamak olduğunu raporunda belirtiyordu. İzmir'deki bir İngiliz görevlisi de, Şehzade'nin hükümet adına değil de Padişah adına konuştuğuna dikkat çekiyordu. Foreign Office 371/4218, 92732, 84425.

[163] Gerçi heyetin bazı üyelerinin Muğla'da Hürriyet ve İtilaf şubesi açmaya kalkıştıkları anlaşılıyorsa da, bunun istisnai bir faaliyet olduğu söylenebilir. C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. VI, s. 1763'ün dipnotu.

ayrılıyordu.[164] Saray, hanedan mensuplarıyla Anadolu'yu adım adım tarıyor dense yeriydi.

Heyetleri göndermekteki üçüncü bir amaç da, yapılacak ıslahatı saptamak ya da ona zemin hazırlamaktı. Damat Ferit'in yukarıda anılan demecine göre, başka heyetler de gidecek, uzun süreler taşrada kalarak, iktisadi ıslahat için çalışacaklardı. Yine Damat Ferit, Galatasaray'daki söylevinde, yönetim, güvenlik, iktisadın düzenlenmesi, orman ve madenlerin geliştirilmesi için, altı-yedi heyetin daha gideceğini söylüyordu.[165] Bu sırada ıslahat olarak ortaya atılan tasarılardan biri, seçimlerde nispi temsil esasının kabul edilmesiydi. Bu konuda hazırlanan tasarı, Dahiliye Nezareti'ne verilmişti. Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey bu tasarının kanunlaşması sayesinde, azınlıkların bloklar meydana getirip haklarını savunabileceklerini söylüyordu. Muhabirin bir sorusu üzerine, nispi temsilin memurluklara uygulanmasının "asla" düşünülmediğini de belirtti.[166] Aynı nazır, Müslüman olmayanları hoşnut etmek üzere, ülkeyi biri Rumeli'ye, ikisi Anadolu'ya ait olmak üzere üç bölgeye ayırmak istediklerini, her bölgenin ihtiyaç ve geleneklerine göre ayrı bir yönetimi olacağını, komisyonlar tarafından verilecek raporlar üzerine kesin kararlar alınacağını, bu "vasi ve azim" ıslahat dışında, göçmenlere para ve tohumluk dağıtılacağını, yeni bir tarım ıslahatının uygulanacağını müjdeliyordu.[167]

Hükümetin Tedbirleri - Bazı Atamalar: Yeri geldikçe anlatıldığı ve anlatılacağı üzere, hükümet bu sırada, ülkenin birçok yerlerine savaşta pişmiş, ulusçu ve kişilik sahibi birçok komutanlar atamaktaydı. Nitekim, başta Mustafa Kemal olmak

G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 21, 27. Heyetlerin on yıldır uğranılan "İnkılâbat-ı idareyi," yani meşrutiyeti kötüledikleri anlaşılıyor. L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 232.

[165] *Alemdar*, 2/5/1335, 130-1440.

Alemdar, 21/4, 3/5/1335, 120-1430, 131-1441.

Alemdar, 18/4/1335, 117-1427. Hatta 28 Nisan günlü *Alemdar*'dan, yeni Adliye Nazırı'nın mahkemelerde jüriye taraftar olduğunu anlıyoruz. Heyet-i Nâsıhalar için Bkz.: C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. VI, s. 1760-7; N. Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken* (İstanbul, 1970), s. 201-6.

üzere, Kurtuluş Savaşı'nın birçok büyük komutanları Damat Ferit zamanında Anadolu'daki birliklerin başına atanmışlardı. Ancak Divan-ı Harp üyeliği ve başkanlığı gibi İttihat ve Terakki aleyhtarı faaliyetler içindir ki, düzenin makbul adamları olan Abdülhamit ordusunun komutanları seçiliyordu. Mülki atamalarda ise, adam kıtlığından, particilik yapmadan ya da tehcir işlerine karışmadan İttihat ve Terakki hükümetlerine hizmet etmiş birçok yöneticiye görev verilmekle birlikte, ulusçulukla ilgisiz ya da ona karşı olanlar tercih ediliyorlardı. Buna rağmen, Tevfik Paşa hükümeti zamanında, 20 Ocak'ta, İzmir valiliğine, Kurtuluş Savaşı'nda komutanlık edecek olan Mirliva Nurettin Paşa atandı. Bununla da yetinilmedi, 9 Şubat'ta Nurettin Paşa İzmir havalisi ve 17. Kolordu komutanlığına getirildi.[168] Fakat Damat Ferit kabinesinin kurulmasıyla durum tamamen değişti. 11 Mart'ta Aydın valiliğine Tevfik Paşa kabinelerinin Dahiliye Nazırı, Saray'ın ve İngilizlerin aleti olmak dışında bir niteliği bulunmayan İzzet Bey atandı. İlginçtir ki, İzzet Bey, 17 Mart günü Dahiliye Nezareti'ne yazdığı bir yazıyla, Nurettin Paşa'nın "velev birkaç gün için olsun" vekâleten vali ve komutan kalması, bazı güçlü, apaçık nedenlerden[169] ötürü "katiyyen münasip" olmadığından, vekâletin "hemen" başkalarına verilip, Paşa'nın İzmir'den ayrılmasının sağlanmasını istedi.[170] Bu dikkati çeken atamadan sonra, 17. Kolordu komutanlığı da Nurettin Paşa'dan alındı ve yerine 10 Nisan'da, yani İtalyanlar Antalya'ya

[168] *Takvim-i Vekayi*, 23/1, 12/2/1335, 3452, 3470.

[169] Bu nedenlerden biri, Nurettin Paşa'nın Rumların kırımı için verdiği ve Paris'te Venizelos'un sömürmekte gecikmediği, sözüm ona bir buyruktu. R. Apak, R. Hallı, K. Coşkuner, *Türk İstiklal Harbi*, c. II, 1, s. 15: Taçalan, a.g.e., s. 207-8. Bu gibi gerekçelerle Metropolit Hrisostomos'un Nurettin Paşa'nın yerinden alınması için çaba gösterdiğinden bahsedilir. Tansel, a.g.e., c. I, s. 179.

[170] C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. V, s. 1644. İzzet Bey, Nazır'ın önerisi gereğince, Kemal Bey'in komutanlığa atanması için yazıldığını bildiriyor ve bu işlemin de hızlandırılmasını rica ediyordu. Yerine Ali Nadir Paşa'nın tercih edildiği bu Kemal Bey, İttihat ve Terakki'nin, daha önce "siyaseten" emekliye ayırmış olduğu ve az sonra paşa olacak olan Jandarma Umum Komutanı Kemal Bey olmalıdır.

çıktıktan 13 gün sonra "Mülga Dersaadet tehcir Divan-ı Harb-i Örfi azasından mütekait Mirliva Ali Nadir Paşa" getirildi.[171] 20 gün sonra Mustafa Kemal'i Samsun'a gönderecek olan, daha önce de İstiklal Harbi'nin müstakbel kahramanlarını bir bir Anadolu'ya ya da Harbiye Nezareti'ne Genelkurmay'a yerleştirmiş olan Saray, şimdi İzmir için bir istisna yapıyordu. İzzet Bey'in vali atanmış olması da bu ilginç olayın istisna niteliğini pekiştiriyor, bu atamaların rastlantı olması ihtimalini azaltıyordu. İzmir ve civarı bir bunalım bölgesi idiyse, Samsun ve civarı da, Doğu Anadolu da öyleydi. Bu farklı tutumun gerekçesini nasıl açıklayacağız? Akla gelen varsayım şudur ki, hem bir İtalyan işgalini önlemek, hem de Rumların asayişsizliğine son vermek üzere İngilizlerin ya da bunlarla birlikte Fransızların bir işgali gerekli görülmüştür. Bunun için de böyle bir işgale karşı koymayacak, tersine bunu kolaylaştıracak kimselerin İzmir'de sorumlu mevkilere getirilmesi düşünülmüştür. Düşüncenin kökeni Saray da, İngilizler de olabilir. İngilizler idiyse, düşüncenin Osmanlı hükümetince onaylandığı anlaşılıyor. Herhalde Saray ve Babıâli münhasıran Yunanlıların yapacakları bir işgalden haberli değildirler; çünkü olsalardı, böyle bir şeye herhalde yardımcı olmak istemezlerdi.[172] Mustafa Kemal de, temmuz

Takvim-i Vekayi, 15/4/1335, 3523. İzzet Bey aldığı parayla geçinemediğinden şikâyet edince, Vükela, "san ve şeref-i hükümeti muhafazaten" 5 bin kuruş ek ödenek verilmesini kararlaştırdı. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 17/4/1335, 215/185. İzzet Bey'i Söylemezoğlu şöyle tanımlıyor: "Dahiliye Nazırı iken, ne vakit İngiltere Sefarethanesi'ne gitmiş isem, İzzet Bey'i Baştercüman Ryan'ın yanında yahut kapısında nöbet bekler görürdüm... Bu zat İzmir'e gider gitmez ilk iş olarak Nurettin Paşa'nın yaptığı milli teşkilatı dağıttı..." Söylemezoğlu, a.g.e., s. 94.

[172] Bununla birlikte Şehzade Abdurrahim, Isparta'da, 8 Mayıs günü İngiliz denetim subayı ile yaptığı görüşmede, İtalya'dan, Oniki Ada'yı elinde tuttuğu için en büyük düşman diye söz etmiş ve bu adaların Yunanistan'a verilmesinin tercih edileceğini, çünkü Türkiye'nin Yunanistan'ı idare edebileceğini, oysa İtalya'nın Adalar'da oldukça Anadolu'da olacağını söylemiş. Foreign Office 371/4218, 92732. Osmanlı makamlarının Yunan işgali ihtimaline karşı büyük duyarlıkları, 12 Nisan'da "Averof" zırhlısından çıkarılan devriyeye karşı gösterilen tepkiden belli olmaktadır. Tansel, a.g.e., c. I, s. 181-2.

başında, İngilizlerin isteğiyle İstanbul'a çağrıldığında, Nurettin Paşa'nın yerine Ali Nadir Paşa'nın atanması olayı üzerinde ısrarla durarak, bunu, "tarih-i milli" tarafından teşhir edilecek bir "hıyanet" olarak nitelemiştir.[173]

İleri sürdüğümüz bu varsayımın çarpıcı kanıtı sayılabilecek bazı belgeler vardır İngiliz arşivlerinde. 23 Mart'ta, Damat Ferit, Müsteşar Hohler'i ziyaretle, d'Esperey'in bir notasını getirdi (Calthorpe'un 26 Mart teli). Bunda, Aydın vilayetinde ya da başka yerlerdeki karışıklık ya da kırımlara karşı Osmanlı hükümeti uyarılıyor ve bu tür olaylardan Babıâli'nin sorumlu tutulacağı bildiriliyordu.[174] Damat Ferit'e göre, bu haksızlıktı. Hükümet, elinden gelen her şeyi yapıyordu; fakat Rumlar dayanılmaz kışkırtmalarda bulunuyorlardı. Bir olay çıkmasını önlemenin tek geçerli yolu İngiliz hükümetinin bırakışmanın 7. maddesi uyarınca gereken noktalara karakollar yerleştirmesiydi. Bu karakollar, birkaç subay ve jandarma görevi yapacak 30-40 askerle, yardımcı olarak gerekli görülen sayıda Türk jandarmasından oluşacaktı. Sadrazam, ülkesinin iyiliği için uluslararası eylem (yani birden çok devletin katılması) görüşünü önlemek gerektiğine inandığını, fakat bu konudaki kararı da majesteleri hükümetine bırakmaya hazır olduğunu ekliyordu.

Bunun üzerine, İngiliz Dışişleri Bakanlığı, 3 Nisan'da Pa-

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, c. I, s. 23, 26. Ege'deki Kuva-yı Milliyeciler, İngiliz denetim subaylarına, işgalin olacağının önceden bilindiğini, fakat bunun sırf bir Yunan işgali olacağının bilinmediğini söylemişler. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 758. Damat Ferit de İtalyan Yüksek Komiseri Sforza'ya, İzmir işgalinin sevilen bir büyük devletçe yapılmış olması halinde, her şeyin başka türlü olmuş olabileceğini söylemiş ve İzmir'de, İtalyan ve Yunan işgali arasında seçmek üzere bir referandum önermiş. C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. VI, s. 1817-9. (Comte Sforza, *Les Bâtisseurs de l'Europe Moderne* [Paris, 1931], s. 351-3.) İtalyanların İzmir için yaptıkları bazı girişimler için bkz.: C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. V, s. 1620-8; Tansel a.g.e., c. I, s. 184-5. Burada anlatılanlardan bazı noktalar Nail Moralı tarafından düzeltilmiştir. Nail Moralı, *Mütarekede İzmir Olayları* (Ankara, 1973), s. 51-4. Ayrıca G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 65.

[174] Çıkan olaylardan birçoğu Rum ya da Yunan kışkırtması sonucuydu. Taçalan, a.g.e., s. 161-84; C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. V, s. 1600-18.

ris'teki İngiliz murahhas heyetine bir tel çekerek bu konudaki Savaş Bakanlığı önerisini bildirdi. Buna göre, genel karargâh ve alay karargâhlarında tam yürütme yetkilerine sahip İngiliz subayları bulunan bir Türk tümeni, asayişi korumak üzere Aydın vilayetine gönderilecek, bu konuda Yunan hükümetine bilgi verilecek ve yerli Rumların karışıklığa yol açmamaları öğütlenecekti. Savaş Bakanlığı, almaşık bir tedbir olarak, Paris Konferansı kararına dek ABD'nin İzmir'in yönetimini üstüne almasını da öne sürüyordu.[175]

Dışişleri Bakanı Lord Balfour'un Paris'ten çektiği 11 Nisan günlü tel, Paris'teki İngiliz yetkililerinin kararını bildiriyordu. Buna göre, Aydın vilayetine bir Türk tümeninin gönderilmesi, konferansın bu vilayetin Yunanistan'a bağlanmasını kararlaştırması halinde, kendilerine zorluklar yaratmış olacaktı.[176] Bir çok ilginç belgelerden anlaşılıyor ki, İzmir ve civarında Rumların çıkartabilecekleri olayların Paris Konferansı üzerine yapacağı olumsuz etkilerden çekinen hükümet, bunların önlenmesi için, çare olarak, jandarma görevi yapmak üzere bu bölgede bir İngiliz işgalini arzu etmektedir. Hatta müttefik bir işgale karşı olmakla birlikte, bunu dahi, Rumların çıkartacakları olayların sorumluluğunu yüklenmeye tercih etmekte ve bu konuda kararı İngilizlere bırakmaya razıdır. Ali Nadir'in 10 Nisan'da, yani Antalya işgalinden 13 gün sonra, 17. Kolordu komutanlığına atanması, bu olayların ışığında değerlendirilebilir. Daha önce İzzet Bey'in vali atanmış olması, hükümetin bir süredir İzmir'de İngilizlere siyaseten kayıtsız şartsız boyun eğmenin gerekliliğine inanmış olduğunu gösterir.[177] Ali Nadir'in atanmasına gelince bu askeri bakımdan bir İngiliz ya da müttefik işgaline kayıtsız şartsız boyun eğme kararının belirtisi olarak değerlendirilebilir. Öte yandan,

Foreign Office 371/4166, 50869.

Foreign Office 371/4166, 56778.

İzzet Bey, Yunan işgalinden sonra da valiliğe devamla, selefi Nurettin Paşa'nın Bergama'yı kurtaran Kuva-yı Milliyecileri örgütlüyor diye tutuklanmasını isteyecektir. Foreign Office 371/4218, 91213 (Calthorpe'un 19 Haziran teli).

İngiliz Savaş Bakanlığı'nın, öneriyi, İngiliz komutasında bir Türk tümeni biçimine sokması, hem müttefikleri gücendirmemek isteğinin, hem de İngiliz mali ve askeri zaafının bir göstergesidir.

Yukarıda sözü edilen belgelerin, Damat Ferit'in 23 Mart'ta yaptığı bir ziyaret sonucu olarak ortaya çıktığı, bu tarihin ise ilk İtalyan işgalinden (Antalya, 28 Mart) önce olduğu dikkati çekiyor. Bir İtalyan işgali tehdidinin Vahdettin ve Damat Ferit'in İzmir'de bir İngiliz ya da müttefik askeri varlığını istemeleri için pekiştirici bir gerekçe olduğu şüphesizdir. Bunun da nedeni, Saray'ın ABD mandasına karşı tutumundaki bir nedenle özdeştir: Saray, kurtuluşu, İngiliz İmparatorluğu ile bütünleşmekte görüyordu; çünkü halife sıfatı ancak bir "Müslüman İmparatorluk" camiası içinde anlam ve değer taşıyabilir, dolayısıyla saygı görebilirdi. İtalya'nın ise "Müslüman İmparatorluk" kimliği olduğu pek söylenemezdi.

9. İZMİR'İN İŞGALİ ARİFESİNDE DIŞ OLAYLAR

İngiltere'de Türk Aleyhtarı Kampanya: İngiliz basınında, Anadolu Ege kıyılarının Yunanistan'a peşkeş çekilmesinin bir hazırlığı olarak, İzmir bölgesiyle ilgili yoğun bir "barbar Türk" kampanyası açıldı. *The Times* gazetesi ciltlerine bakınca, kampanyanın 14 Mart'ta başladığı görülüyor. Türklerin bu bölgede tedhiş yaptıkları, Rumları yok etmek için gizli planlar hazırlandığı haberi gazeteyi kaplamaktadır. Bu sırada, İngiliz akademik çevrelerinin de, Ronald M. Burrows'un şahsında, Yunanistan ve Rumlardan yana mektuplarla kampanyaya katıldığını görüyoruz. Fakat kısa zamanda buna muhalif sesler yükselmeye başladı. Zaten Hint Müslümanları Türklerin savunucuları durumundaydılar. Bu sefer yükselen ses İzmir'deki İngiliz sermaye çevrelerindendi. 27 Mart günlü *The Times*'da "Bir İzmir Sakini" imzalı mektupta, Yunanistan'ın Küçük Asya'nın gelişmesini sağlayamayacağı, üstelik bölgede Rum çoğunluğunun var olduğunun kesinlikle söylenemeyeceği, fakat Türk egemenliğinin de mutlaka büyük devletlerden birinin ko-

rumasıyla sınırlandırılması gerektiği savunuluyordu. Bunun üzerine, bu konuda okuyucu mektupları arasında bir polemik başladı. Haberlerin hemen hepsi Türk aleyhtarıydı; okuyucu mektuplarının bir bölümü ise Türklerden yana olmaktan çok, Yunanistan'a karşıydı.[178] Sonunda *The Times* 2 Mayıs günü çıkan bir başyazıyla polemiği susturdu. Yazının başlığı "Ermenistan'ın Felaketleri" idi. Bu, Türkleri vurmak için, Batı propagandacılarının en kolay ve etkili silahıydı. Ermeni kırımıyla ilgili, savaş içinde yayımlanmış sayılar yeniden ortaya dökülüyor ve hâlâ Türklere karşı yumuşaklıktan yana kişiler olabileceğine şaşılıyordu. Oysa zulüm, yönetememenin en iyi belirtisiydi ve Türklerin yabancı ulusları yönetemeyecekleri apaçık ortaya çıkmış bulunuyordu.

İngiliz Dışişleri arşivlerinde, İzmir'deki İngiliz iş çevrelerinin ve özellikle İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi'nin İzmir ve dolaylarının Yunanistan'a verilmemesi için sundukları birçok muhtıra vardır. Bunların başlıca derdi, İzmir'in geniş bir Batı Anadolu bölgesinin ihracat limanı olmasından ileri geliyordu. İzmir ve dolaylarının Yunanistan'a verilmesi, demiryolunu da, pazarı da ikiye bölecek, İzmir'i, onu besleyen büyük bir bölgeden koparacaktı. İzmir İngiliz Ticaret Odası'nın İngiliz Yüksek Komiserliği'ne sunduğu 14 Şubat 1919 günlü rapor, bölge yönetimini Türklere bırakmanın "cinayet" olacağını öne sürmekle birlikte, kurulacak yönetimin bütün unsurlara güven verecek bir yönetim olması gerektiğini, İtalyan olamayacağını, çünkü Rumların onlardan nefret ettiğini belirtiyordu. Bu durumda mandanın İngiliz, Fransız, ya da Amerikan olması gerekiyordu. İzmir'de çoğunluk Hıristiyandı ama Rum değildi; Rumlar herhalde 1/3'den fazla değildi. Vilayet nüfusu ve arazi çoğunluğu Türklerdeydi. Vilayetin Yunanlılar tarafından yönetilmesi büyük bir orduyu gerektirir ve Makedonya, Girit koşullarına yol açardı.[179] Fran-

Bu tür mektuplardan biri, Oriental Carpet Manufacturers (Ltd.) ortaklığının yönetimi Jas. Baker'dandı. *The Times*, 4/4/1919.

Foreign Office 371/4157, 41938. Bkz., ayrıca, Langdon Rees (28 Şubat) ve Freshfield'in (3 Mart) muhtıraları, Foreign Office 371/4210, 34537, 34712.

sız Maliye Bakanlığı çevreleri de, Türkiye'ni, bilinçli ve kolayca ayrılabilecek bölgelere sahip ulusların bağımsız kılınması dışında parçalanmasının, Türkiye'yi de, yatırım yapmış sermayeleri de batıracağını ve Türkiye'de müttefiklerin ortaklaşa bir egemenlik uygulamaları gerektiğini savunuyordu. Gerçi İngiltere'nin resmi görüşü de bu yöndeydi; ama yine de Paris Konferansı'nın kararı başka türlü tecelli etti.[180]

İtalya'nın Anadolu'da Emelleri ve Faaliyeti: İtalya, Almanya gibi sömürge yarışına geç katılmış olan bir devlet olarak, bu konuda tatmin olmamış bir durumdaydı. Bu bakımdan, İtalya, savaşa girme pazarlıklarını yaparken, bu yöndeki eksikliğini gidermeye önem vermişti. Ne var ki, şimdi önüne çeşitli engeller çıkmış bulunuyordu. Bunlardan biri, sömürge paylaşmasını saptamış olan St. Jean de Maurienne Antlaşması'nın, Rusya'nın onayı olmadığı için, hükümsüz sayılmasıydı. Sonra, İtalya büyük devlet sayılmakla birlikte, maddeten İngiltere ya da Fransa ölçüsünde güçlü olmadığından, manen de savaşta pek başarılı olamadığı için, isteklerine yan çizilmesi kolaylaşıyordu. Son olarak, ABD'nin, çıkarları sonucu olan sömürge aleyhtarlığı, büyük devletlerden diş geçirmesi en kolay olan İtalya'nın istekleri konusunda etkili oluyordu. Üstelik, İtalya bu sırada büyük toplumsal çalkantılar içindeydi. Kurulu düzenin dış siyasette başarısızlığa tahammülü olmadığı gibi, başarılara da şiddetle ihtiyacı vardı.

18 Ocak'ta Paris Konferansı daha açılmadan İtalyanlar, Anadolu'da fiili durum yaratmak için harekete geçtiler. Menteşe Mutasarrıfı, İtalyan savaş gemilerinin sık sık Fethiye ve Marmaris'e gelmekte olduklarını, Marmaris'te binaları, sahiplerini, istiap derecelerini incelediklerini, fırınların ekmek çıkarma kabiliyetiyle ilgilendiklerini, son olarak bir kruvazör ve dört nakliye gemisinin Marmaris'e geldiğini ve buranın işgalinin muhtemel olduğunu bildiriyordu. Aynı yerden gelen

Foreign Office 371/4170, 65132 (İngiliz Maliye Bakanlığı Temsilcisi Armitage Smith'in 17 Nisan'da Fransız Maliye Bakanlığı'ndaki görüşmesi).

daha sonraki bir yazı, söz konusu gemilerin güya hava bozukluğu nedeniyle geldiğini, fakat kruvazörün beş-on gün kalacağını, İtalyan denizcilerinin ise, "Marmaris bizimdir" diye konuştuklarını haber veriyordu.[181]

17 Şubat'ta Balfour, Paris'ten gönderdiği raporda, İtalyan temsilcisinin kendisini sıkıştırdığını, Antalya'yı işgal etmeden parlamento önüne çıkmayacağını söylediğini kaydediyordu. Balfour, bu isteği karşılama konusunda, Yunanlıların İzmir'de benzer bir hak istemeleri dışında, hiçbir itiraz noktası göremiyordu. Anadolu'da sırf Türk olan yerlerin işgalinin, İttihat ve Terakki'nin yurtsever Türkler yanındaki nüfuzunu kesinlikle kırmak gibi bir yararı da olabileceğini belirtiyordu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, 19 Şubat'taki karşılığında, bu öneriye kuvvetle karşı koydu: 1) Yunanlılara İzmir'i işgal etmeleri için kapı açılmış olurdu. 2) Fransızlar Kilikya'yı işgal ederlerdi. 3) Allenby'nin askeri durumunu sarsar ve Küçük Asya'da tek komuta ilkesini yok ederdi. 4) Anadolu demiryollarında benzer durumlara yol açardı. 5) İstila edilen yerlerde Türk misillemelerine, dolayısıyla muhasamatın başlamasına yol açabilirdi. 6) Anadolu'nun paylaşılması anlamına gelip, Barış Konferansı'nın kararlarını önyargılardı. 7) İtalyan işgali, konferansın ilk başta yayımladığı bu konudaki uyarıyla çatışırdı.[182]

Webb dahi 9 Mart'ta Dışişleri Müsteşar Yardımcısı Sir William Tyrell'e yazdığı mektupta, Çatalca hatlarına değin Trakya'yı Yunanlılara vererek onları Anadolu'nun dışında tutmayı salık veriyordu. Böylece hem Türkler Avrupa'dan çıkarılmış, hem de Anadolu bütün kalmış olurdu ki, bu da denetimi kolaylaştırırdı.[183] Curzon, bu mektuba yazdığı mütalaada,

Karton 1 (Dahiliye'den, 16312/51, 16347/59, 12, 14/1/1335).

Foreign Office 371/4164, 26328. Onlar Meclisi 10 Şubat'ta, İtalyanların sömürge iştahını gidermek için, Kafkasya'yı işgal etmelerini tavsiye etti. Bu uzak, ihtilal ve iç savaş içinde çalkalanan dikenli fıçının, hiç kimse talip olmadığı için İtalyanlara uzatıldığı apaçıktı ve onlar da zaten öyle değerlendirdiler. G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 16.

Foreign Office 371/ 4164, 27877 (Foreign Office kaydı 19/2/1919).

Webb'in görüşlerini doğru bulduğunu, bunların kendisinin Paris'e ve başka yerlere yazılı olarak anlattıklarının aynısı olduğunu, zaten bunların bu konuda bilgisi olan herkesin görüşleri olduğunu açıkladı.[184]

Artık martta İtalyanlar şikâyetlerini kamuoyuna yansıtmaya başladılar. İtalyan Dışişleri Bakanı Tittoni, 11 (10?) Mart'ta, şimdi İtalya'ya ancak verimsiz Toros Dağları'yla "Konya'nın tuz çölünün" verilmek istenmesinden, Aydın vilayeti, Adana, Mersin'in, yanı vaat edilen yerlerin verimli olanlarının dışta tutulmasından yakındı. Afrika konusunda İtalya'ya verilen sözler de, manda sisteminin ortaya çıkarılmasıyla hükümsüzleşmiş bulunuyordu.[185] 21 Mart'ta İtalyanlar Antalya'ya çıkacaklarını bildirdiler. Ertesi günü "Regia Elena" savaş gemisi Antalya'ya geldi. 28 Mart'ta Hıristiyan mahallesindeki bir patlamayı bahane ederek kenti işgal ettiler.[186] Bundan sonra Köyceğiz, Bodrum, Alanya, Marmaris (23 Nisan) ve 24 Nisan'da da 1.300 askerle Konya işgal edildi. Herhalde kısmen bu fiili durumun da verdiği bir güvenle, 24 Nisan'da, Orlando, Fiume sorunundan ötürü konferansı terk etti. 29 Nisan'da "Caio Duilio" adlı İtalyan zırhlısı İzmir limanına girdi.[187] Daha önce, İtalyan siyasal temsilcisi Monfredi, Nurettin Paşa'ya, İzmir'de İtalyan denetimi önermiş bulunuyordu (23 Şubat).[188] İtalyanlar, İzmir gibi önemli bir yere, müttefiklerin onayını almadan kolay kolay el koyamayacaklarının pekâlâ farkındaydılar; ama, bunun kapısını yapmak için geniş bir gayret içindeydiler. Bununla birlikte, İngiltere Başbakanı Lloyd George, ABD Başkanı Wilson ve Fransa Başbakanı Cle-

[184] Foreign Office 371/ 4165 (Curzon'un 28 Mart mütalaası).
The Times, 12/3/1919 (11 Mart haberi); Jaeschke 10 Mart diyor. G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 21.

[186] Foreign Office 371/4165, 55090.
Foreign Office 371/4165, 60309, 66298; G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 27-8. İtalyanlar daha sonra Muğla'ya da uzandılar ve bu da buranın eşrafının protestosuna yol açtı (22 Mayıs). Foreign Office 371/4165, 88755.

[188] G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 18 (R. Apak, R. Halı, K. Coşkuner, *Türk İstiklal Harbi*, c. I, s. 78).

menceau'yu ikna için, İtalyanları, İzmir'i işgal etmek üzere gibi göstermeyi uygun bulmuştu.[189]

İtalya'nın Davranışları Karşısında İngiliz ve Osmanlı Tepkisi: Nisan sonunda İtalyanların Marmaris'i bir kömür ikmal üssü yaptıkları haberi İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na geldiğinde, Bakan Vekili Curzon, "Muhakkak ki bu büyük bir hakaret ve tecavüzdür *(Outrage)*..." diye mütalaa yazdı.[190] Webb, 29 Nisan teliyle, Türk hükümetinin, 1.200 tam teçhizatlı İtalyan askerinin Konya'ya gelişi üzerine endişe içinde olduğunu bildiriyordu. Calthorpe'un 1 Mayıs teline göre, Sadrazam işi ilk soruşturduğunda, Hohler, bu işten haberi bulunmadığını söylemişti. Bir gün önce ise, Webb'e danıştıktan sonra, Hohler'in, Damat Ferit'in gönderdiği memura, bunun müttefik hükümetlerin emriyle sırf askeri bir hareket olduğunu belirtmesi üzerine, bu memurun, bunun İtalyanların kendi başlarına bir davranışı olmasından korktuklarını, majesteleri hükümetinin bu işten haberli olmasının kendilerini çok rahatlattığını söylediği haber veriliyordu.[191]

Bazı Amerikan Tavırları: Webb'in 13 Mart telinden öğrendiğimize göre, İzmir'e Barış Konferansı'na rapor vermek üzere giden ABD Yüksek Komiseri, raporunu göndermiş ve bunda, Rumların Türk yönetiminden kurtulmayı istemekte haklı, fakat kendilerinin hükümet kurmak için yetersiz ve pek küçük bir azınlık olduklarını, tek çıkar çözümün Anglosakson deneti olduğunu bildirmişti.[192] Bu raporun bir etkisi ol-

[189] G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 29. Daha Konferans'ın başından, Yunanistan'ın İzmir'i alacağı, en ağır basan ihtimaldi. İzmir'in İtalyanlara verilmesi söz konusu olmadığı gibi, İtalyanların bu yönde bir mücadeleleri de pek yoktu. Bkz.: "Venizelos'un Hatıraları ve Gizli Mektupla-
Hayat, Ocak-Şubat 1974.
Foreign Office 371/4165, 66298.
Foreign Office 371/4165, 66554, 67679.
Foreign Office 371/4156, 42039; Paris Konferansı'ndaki istihbarat Şubesi'nin W. Wilson için hazırladığı 21 Ocak günlü rapor, Boğazlar ve Marmara kıyılarında –İstanbul ve Bursa dahil– uluslararası bir devlet kurulmasını önerirken, İzmir bölgesinde Yunanistan'a hak tanımanın ticari, stratejik, siyasal bakımlardan sakıncalı olduğunu belirtiyor ve bu yola gidilmesine karşı çıkıyordu. Ege'de nüfus durumu ele alınmıyordu bile; çünkü ▷

madığını biliyoruz. Robert Kolej Müdürü C.A. Gates de, Prof. Lybyer'e, Konya ve Güneydoğu Anadolu'yu gezdikten sonra, Türkleri yenik ve boynu bükük sanmanın yanlış olduğunu, konferansın yapacağı en doğru işin bütün ülkeyi büyük bir devletin denetine vermek ve Ermenistan kurma tasarısını da ertelemek olacağını bildiriyordu.[193]

Webb'in Bir Tahmini: Webb, 7 Nisan günlü teliyle Anadolu'daki karışıklıkları bildirirken, bir tahminde bulunmuştu. Buna göre, Türkiye'nin alın yazısı henüz kararlaştırılmamış durumdayken ve bundan ötürü henüz Türk hükümetiyle işbirliği yapılabilirken, durum kötü sayılabilirse, Paris'te Türkiye'nin aleyhinde bir karar verildiğinde, durum, ansızın sonsuz ölçüde daha kötüleşecekti. Sonra, eğer o sırada asayişi sağlamak için gereken kuvvetleri ortaya koymazlarsa, müttefiklerin korumak niyet ve çabasında bulundukları Hıristiyan unsurların bir daha ve daha geniş ölçüde kırıma uğrayacaklarını da söylüyordu. Curzon da, mütalaasında, Türkiye'ye yapılan muamelenin kendisine esasında yanlış göründüğünü yazıyordu.[194] Gerçekten, Webb'in korktukları –kırım hariç– (bu, onun Hıristiyani bir önyargısının sonucu sayılabilir) olacaktı. Fakat kırım olmasa da, müttefikler, davranışlarıyla Anadolu'da Hıristiyan azınlıkların barınmasını imkânsız kılacaklardı.

Venizelos'un Görüşleri ve Curzon'un Mütalaası: 8 Nisan günü Venizelos İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkilisi Sir L. Mallet'le bir görüşme yaptı. Görüşmede, Venizelos, İngiliz subaylarının komutasında Yunan askeri birliklerini derhal İzmir ve Bandırma'ya göndermeyi önerdi. Venizelos'a göre, İngilizlerin siyaseti Türkiye'yi parçalamaktı ve bunu zorla yapmaya hazır olmalıydılar. İngiliz ya da Amerikan askerlerinin kulla-

◁ Anti-Toros Dağları, Mersin, Adana, Giresun, Trabzon'u Ermenistan'a bırakacak biçimde bu bölgede sınır çizen bu ABD uzmanları, yalnız Türkler söz konusu oldukça, nüfus çoğunluğunu onların lehinde göz önüne almıyorlardı. Erol, a.g.e., s. 107-13.

[193] Foreign Office 371/4157, 66819.
Foreign Office 371/4157, 56556.

nılabileceğini kabul etmiyordu. Mallet'in Balfour'a, altı-sekiz tümene değin Yunan askerini müttefiklerin buyruğuna vermeye hazır olduğunu, teçhizatlarının herhalde müttefikler tarafından sağlanacağını bildirmesini istedi. Arada önemsiz miktarda İngiliz askerinin de, bütüne bir renk vermek üzere bulunmasını, kuvvetin İngiliz komutasında olmasını istiyordu. Görüşmesinin sonunda, Yunan çıkarlarının hiç değilse Bulgar silahsızlanması sağlanıncaya dek ertelenmesini kabul etti. Curzon, Balfour'un konuyla ilgili yazısına 22 Nisan'da yazdığı cevapta, Yunanlıların Aydın vilayetinin büyük bir bölümünü ele geçirmek niyetinde olduklarının açık olduğunu, fakat bu işin ahlaksızlığını örtmek ve sorumluluğunu başkalarının sırtına yüklemek için, İngiliz subaylarını ve hükümetini işe karıştırmak istediklerini ve Anadolu'nun uzak olmayan bir tarihte sahne olacağı patlamaya İngilizlerin karışmaktan çekineceğini umduğunu belitti.[195]

Dikkat edilirse, Venizelos'un önerisi, 3 Nisan'da İngiliz Dışişleri'nin Paris'e bildirdiği, Savaş Bakanlığı'nın İngiliz subaylı Türk tümeni önerisine mütenazır bir karşı-öneridir. O derecede ki, bazı İngilizlerin bu öneriyi Paris'te Venizelos'a "dostça" fısıldamış olmaları ihtimali vardır. Hatırlanacağı üzere, Savaş Bakanlığı'nın önerisi de, 23 Mart'ta Damat Ferit'in Hohler'e yaptığı önerinin değiştirilmiş bir biçimiydi.

Venizelos'un faaliyeti bununla kalmıyordu. 12 Nisan'da Clemenceau'ya mektup yazarak, İzmir civarında kırım olduğunu iddia etti. Aynı gün Averof zırhlısı İzmir'e geldi.[196]

İzmir'e Yunanlıları Çıkartma Kararı: 7 Mayıs günü Lloyd George, Wilson ve Clemenceau'nun bir gün önce, bu konuda aldıkları karar Doğu Dairesi'nden Balfour tarafından Londra'ya bildirildi. İlkönce bir tümen, ardından iki tümen daha çıkacaktı. Üçler Meclisi tam bir gizliliğin gözetilmesini istiyordu. Kidston, mütalaasında, işin açıkça İtalyanların yok-

Foreign Office 371/4166, 58016. 3 Mayıs'ta General Spears, Yunanlıların Doğu ve Batı Trakya'yı işgal iznini koparmaya çalıştıklarını Savaş Bakanlığı'na bildiriyordu. Foreign Office 371/4172, 70124.

[196] G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 25.

luğu sırasında kararlaştırıldığını ve başlıca amacın onlara karşı "puan kaydetmek" gibi göründüğünü, belki amacın Yunan dikkatini Bulgaristan'dan ayırmak olabileceğini, fakat daha önceki deneyimlerin böylesine derin muhakeme edilmiş bir siyasetin amaçlandığını şüpheli kıldığını yazıyordu. Curzon ise, bunun herhalde "tehlikeli bir karar" olduğu düşüncesindeydi.[197] 8 Mayıs sabahı, Balfour'un Dışişleri'ne gönderdiği ikinci bir tel, kendisinin de tereddütleri olduğunu gösteriyor. Bunda, karaya çıkacak Yunan askerinin tümüyle Yunan komutasında bulunacağı ve olsa olsa ancak deniz üzerinde uluslararası komutanın söz konusu olabileceğini; Türkler ya da İtalyanlar ya da her ikisi çıkartmaya karşı çıkacak olurlarsa, kendilerinin zor bir sorun karşısında kalacaklarını kaydediyor ve bu ihtimale dikkat çekiyordu. Sonra, İtalyan ve Türk hükümetlerinin haberli kılınacaklarını varsaydıklarını, zira tasarlanan harekâtın Bırakışma'nın kapsamı içinde olup olmadığından emin olmadıklarını söylüyordu.[198] Balfour, bütün bu söylediklerini "kanımızca" diye sunuyor. Bu, ya yalnızca kendisidir, ya da kendisi ve murahhas heyettir (belki heyetin yalnız Dışişleri mensupları). Herhalde, kullanılan birinci çoğul şahsa Lloyd George dahil olmasa gerek, çünkü burada alınan karar karşısındaki birtakım endişe ve tereddütler, hatta belki eleştiriler dile getirilmektedir. (Tabii Bırakışma'ya aykırılık noktasının Balfour'u uzun boylu rahatsız edeceğini sanmak, daha önceki tutumu hatırlanırsa, yersiz olur.)

10. İZMİR'İN İŞGALİ

Karar, büyük bir gizlilik içinde yürürlüğe kondu. İtalyanlara 12 Mayıs'ta haber verilmesi, Yunan birliklerinin 14 Mayıs'ta

Foreign Office 371/4217, 70100.

Foreign Office 371/4217, 70540. İngiliz Genelkurmay Başkanı Wilson'un 10 Mayıs günlüğü şöyledir: "Venizelos üç siyasiyi (George, Clemenceau, Wilson) kendi amaçları için kullanıyor. Üç siyasi gittikten sonra Bliss, Le Bon, Fuller ve ben görüştük ve aptalca bir iş yapmakta olduğumuz konusunda anlaştık." Callwell, a.g.e., s. 192.

İzmir'e gelmesi, çıkarmadan 36 saat önce İzmir tabyalarının müttefikler tarafından işgal edilmesi ve ancak Yunan askeri karaya çıkmadan 12 saat önce Yunan işgalinin Türk makamlarına bildirilmesi, ondan sonra da tabyaların Yunan komutasına devredilmesi tasarlandı.[199] Yani, işgal olayı önce bir müttefik işgali olarak gösterilip, İzmir kıskıvrak bağlanıp iş işten geçtikten sonra, işin gerçek mahiyeti ortaya çıkartılacaktı. Böylece Türklerin direnmeleri için imkân bırakılmamış olacak, Türkler bir kez daha dolandırılacaklardı. Zaten İzmir'in askeri ve mülki başları böyle bir ameliyeye karşı koymayacak "seçme" insanlardı.

15 Mayıs sabahı çıkan *Alemdar* gazetesi, o sırada İzmir kordonlarında akıtılmakta olan Türk kanlarından, Türk onuruna karşı yürütülmekte olan pek ağır saldırıdan habersiz, şu haberi veriyordu:

"İzmir, 12 Mayıs. Birkaç gün zarfında limanlarımıza Fransız, İngiliz, İtalyan ve Amerika'nın büyük ve küçük birçok sefain-i harbiyesi geldi. Amiral Bristol bugün İstanbul'a müteveccihen hareket etti. Vali Bey kendilerine kurdelelerle müzeyyen güzel bir sepet derununda İzmir'in turfanda mahsulatından takdim ettiler. Sefain komutanlarıyla valinin sıkı temasta bulunmasına mehafil-i resmiye ve gayri resmiyece ehemmiyet-i fevkalade atfediliyor. Temas-ı vaki vilayetin siyaset-i dahiliyesini takviye mahiyetindedir. Ecnebiler tarz-ı idareden memnun bulunuyorlar. Eşya-yı ticariyenin kesretle vürudu tenezzül-ü fiyatı intac ettiğinden ahali memnundur. *Duygu* ve *Anadolu* gazeteleri tatil edilmiştir.[200] Eşkıyadan bazıları tenkil edildi. Birçokları da dehalet etmektedir."

Bir gün önce, 14 Mayıs sabahı, Amiral Webb, saat 11 sularında Damat Ferit'in konağına gelerek bir nota sundu.[201] Bu-

G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 30.

Bu gazetelerin kapatılmasını, İzzet Paşa'nın yaklaşmakta olduğunu sandığı Büyük Devlet işgalini pürüzsüzce sağlamak niyetine bağlamak mümkündür.

[201] Söylemezoğlu, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilebileceğini Kont Sforza'nın bir konuşmasından sezinleyince, durumu Damat Ferit'e bildirmiş ve bu konuda İtilaf Devletleri'ne bir nota yazılmasını kararlaştırmışlar. ▷

na göre, İzmir civarındaki durum dolayısıyla, bırakışmaya göre İzmir tabyaları derhal müttefik kuvvetlerine teslim edilecekti. 14:15'de Sadrazam, Yüksek Komiser Calthorpe'un talimatına göre davranılması için İzmir valisine tel çektiğini bildirdi.[202] 12:40'ta Webb, Damat Ferit'le ikinci kez görüştüğünde, Sadrazam İzmir'deki eylemin kendisine başka felaketlerin ve imparatorluğun son parçalanışının başlangıcı gibi göründüğünü, ancak Padişah'la kişisel ilişkileri ve saygılı sevgisinin sonucu olarak istifa etmediğini söyledi. Webb'in tahminine göre işgalin gerçekte Yunanlılar tarafından yapılacağını öğrenir öğrenmez istifa etmesi pek muhtemeldi. Bu durumda kimin sadarete geleceğini bilmediğini yazan Webb, Yunan Yüksek Komiseri'ne her türlü gösterinin önlenmesinin tembih edilmesini uygun görüyor, fakat buna rağmen, esef verici sonuçlar doğurabilecek bazı gösterilerin yine de yapılacağından korkuyordu. Öğleden sonra veya akşam İngilizler Yunan işgalini bildiren ikinci notalarını verdiler.[203]

◁ Fakat, ertesi gün, nota müsveddesini götürdüğünde, Sadrazam, İngiliz Komiserliği'nin böyle bir şey olmadığını temin ettiğini söyleyerek, notaya gerek kalmadığını anlatmış, "yirmi gün" geçmeden İzmir işgal edilmiş, a.g.e., s. 93-4. Aldrovandi'ye göre böyle bir nota verilmiş: G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 68. (L.M. Aldrovandi, *Guerra Diplomatica*, Milano, 1936, s. 330). Karay da, İzmir PT Başmüdür Vekili Naşit'in birkaç saate kadar İzmir'in Yunanlılarca işgal edileceğini Maliye Müfettişi Muvaffak Bey'den öğrendiğini tellemesi üzerine, Sadrazam ve Dahiliye Nazırı'nın nasıl, "tahrikâtımız ve müheyyiç ifşaatta" bulunan Muvaffak'ın derhal tutuklanarak İstanbul'a "Tahtelhıfz" gönderilmesini emrettiklerini, kendisinin de; adı geçenin eski Âyan Reisi Rıfat Bey'in oğlu olmasından ötürü, bunun bir İttihat ve Terakki fesatlığı olduğuna inandığını anlatıyor. (Anlaşılan bu tel, Webb'in ilk notasından önceydi.) R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 113-4.

[202] Foreign Office 371/4217, 73656. Öbür yüksek komiserler talimat almadıkları için, Webb, kendi başına notayı sundu. 371/4217, 73723.

[203] Foreign Office 371/4217, 73722. 14 Mayıs akşam üzeri Damar Ferit "bermutad" Saray'da, huzurda iken İngiliz siyasi mümessilinin konağında beklemekte olduğu haberinin gelmesi üzerine alelacele dönmüş. Vakit doğruysa, Sadrazam'ın İngiliz görevliyle on günde yaptığı üçüncü konuşmadır bu. A.E. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 207. 15 Mayıs'ta çıkan bildiriye göre ikinci nota öğleden sonra verildi. Ayın 15'i Cuma idi, yani 14 Mayıs öğleden sonra tatildi. Bu da hilenin başka bir öğesiydi. *Takvim i Vekayi*, 15/5/1335, 3550.

İzmir'de, Amiral Calthorpe işgal harekâtını, ya da daha doğrusu hilesini, yönetmekteydi. Sabahleyin verilen bir notayla, İzmir tabyalarının müttefikler tarafından işgali sağlandı. Akşam saat 9.30 civarında sunulan ikinci bir notayla İzmir'in ertesi sabah Yunan askerleri tarafından işgal edileceği bildirildi. 15 Mayıs sabahı 5.30'da Dahiliye Vekili Ahmet İzzet Bey'in verdiği protesto notasına göre,[204] ilk notayı getirenlere işgalin bırakışma hükümlerine dayandığı ve dolayısıyla geçici bir niteliğe sahip olduğu için, ileri sürülen talebe uyacağını söylemiş, ayrıca hükümete danışmıştı. Beş saat sonra gelen cevapta, talep, bırakışmanın 7. maddesine uygun ve dolayısıyla geçici bir niteliği olduğuna göre, buna "hiçbir suretle" karşı konmaması istenmiş, İzzet Bey'in davranışı ve görüş tarzı onanmıştı. Fakat gece gelen nota üzerine[205] İzzet Bey, şu görüşü öne sürüyordu: Bırakışma'da İzmir'in Yunan askerleri tarafından işgali konusunda "özel hiçbir madde bulunmadığına ve bu da özel nitelikte bir sorun olduğuna göre" derhal Sadrazam'a talimat için telgraf çekmiş, fakat henüz cevap alamamış bulunuyordu.[206] Bundan ötürü, Calthorpe'un ikin-

[204] Foreign Office 371/4218, tasnif 2432.

2. Calthorpe notası: G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 265-6. İzzet'in protesto notasından, 2. notayı 21:30'da aldığını öğreniyoruz. R. Apak, R. Hallı, K. Coşkuner, *Türk İstiklal Harbi*, c. II, 1'e göre (s. 53), nota 23.30'da alınmıştı. Bu, Ali Nadir'in notadan haberli olduğu saat olsa gerektir. Paşa'nın Harbiye'ye bu konudaki telini ancak saat 1'de çekmiş olması da bunu doğruluyor. Calthorpe'un 2. notasından, İtilaf'ın ve özellikle İngilizlerin, Yunan işgali olurken Türkleri hareketsizleştirme işlevi iyice ortaya çıkıyor. Notaya göre, Yunan işgalinden Babıâli haberli kılınmıştı. Oysa Damat Ferit'in Webb'e, 15 Mayıs'ta verdiği notaya göre, İstanbul ancak vali ve kolordu komutanının telleriyle olayı öğrenebilmiştir. Böyle ise, notadaki bu iddianın İzmir makamlarının herhangi bir direnme eğilimini kırmak için kasıtlı olarak uydurulduğu düşünülebilir. Notada, Türk askerinin işgalden az önce kışlaya toplanması isteniyor ve dahile telaş verici tellerin çekilmemesi için, telgrafhanenin İngiliz askerleri tarafından işgal edileceği bildiriliyordu. Son olarak, limanda yatan "güçlü" müttefik donanmasının "yatıştırıcı" (restraining) bir etki yapması umudu dile getirilerek, Türkler "kibarca" tehdit edilmiş oluyordu.

[205] Gerçi daha önce, 14 Mayıs sabahı (Calthorpe notasından önce) Ali Nadir, Yunanlıların işgali söylentisini, İtalyanların da işgal ihtimalini zikrederek ▷

ci mektubundaki talebi protesto etmek gibi "acılı bir zorunluluk" duyuyordu. Bununla birlikte, bu ikinci mektuptaki talep dahi 7. maddeye dayandığından ve kendisince mektuptaki işbu madde geçici, askeri bir nitelik taşır gibi göründüğünden, amiralin istediği tedbirleri uygulamakta, "memleketin güvenliği için" gecikmemiş bulunuyordu (yani, Yunanlıların kenti işgal edebilmeleri için istenen tedbirleri uygulamakta). Görülüyor ki, İzzet Bey İzmir tabyalarının işgali için hiçbir zorluk göstermemiş, nitekim hükümet dahi buna "hiçbir suretle" karşı konmamasını istemişti. Ancak, işin asıl rengi belli olunca, İzzet Bey tereddütlere kapılmış, merkezden de cevap gelmeyince bir protesto notası gönderme gereğini duymuştu. Bununla birlikte, kendi kendine yaptığı, işgal geçicidir yorumuna sığınarak, yine de ileri sürülen isteklere uymayı doğru buluyordu. Bu durum, yani İzzet Bey'in müttefik işgali olayına pek tepki göstermeyip ancak bir Yunan işgalinin söz konusu olduğunu anlayınca tepki göstermesi, yukarıda, İzzet Bey ve Ali Nadir Paşa'nın atanmasıyla ilgili olarak ortaya konan varsayımı doğrular niteliktedir.

◁ merkeze bildirmişti; ama, o zaman, bunun esassız olduğu cevabı gelmiştir. Bu sefer ise ne İzzet Bey, ne de Ali Nadir işgalin gerçekleşmekte olduğu konusundaki tellerine bir cevap alabilmişlerdi. R. Apak, R. Hallı, K. Coşkuner, *Türk İstiklal Harbi*, c. II, 1, s. 48-53; Tansel, a.g.e., c. I., s. 186'nın dipnotu (*Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, sayı 37, b. 894); G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 78-9; Taçalan, a.g.e., s. 236. Oysa Şakir Paşa'nın Süleyman Fethi'ye direnilmemesi karşılığını verdiği, F.R. Atay, *Çankaya*, s. 166-8'de yazılıdır. Oysa F.R. Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s. 121'de, Yunanlıların bir çıkarması ihtimaline karşı, Fevzi Paşa'nın, ateşle karşı konulması gereğini Harbiye Nazırı'nın imzasıyla bildirmiş olduğu anlatılıyor. Bu yüzden Genelkurmay Başkanlığı'na 14 Mayıs'ta Cevat Paşa getirilmiş. Fevzi Paşa 1. Ordu birlikleri müfettişliğine atanmıştı. *Takvim-i Vekayi*, 15/5/1335, 3549. Süleyman Fethi'ye çekilen tel, Ali Nadir'den önce, nisanda "Averof"un devriye çıkarması olayı dolayısıyla çekilmiş olsa gerektir. Bkz.: dipnotu 172. Yunan işgali sırasında İzzet Bey İngiliz konsolosluğuna sığındı. *Documents on Britisb Foreign Policy*, c. II, s. 240. Jaeschke, İzzet Bey'in Damat Ferit'ten Meclis-i Vükela karar vermeden bir talimat veremeyeceği yolunda bir cevap aldığını öne sürüyorsa da, "şaşkınca" sayılabilecek bu "cevabın" kaynağını zikretmiyor. G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 78.

15 Mayıs sabahı Yunanlılar İzmir'i işgale başladılar. Kordon boyunda yürüyüşe geçen bir Yunan birliğinin üzerine gazeteci Hasan Tahsin Recep'in (Osman Nevres) tabancayla ateş etmesi üzerine, Yunan askeri ve yerli Rumlar çılgınca taşkınlıklar yapmaya başladılar. İki gün içinde İzmir ve çevresinde 2 binden fazla Türk öldürüldü, birçok Türk evi ve ticaret yeri yağmalandı, türlü zorbalıklar yapıldı.[207]

15 Mayıs günü hükümet İzmir'in işgalini haber veren bir bildiriyi gazetelere verdi (16 Mayıs'ta yayımlandı). Bunda, 14 Mayıs günü sabahı, Webb'in İstanbul'da, Calthorpe'un İzmir'de, istihkâmların İtilaf Devletleri tarafından işgalini bildirir notalar verdikleri, öğleden sonra (gerçekte gece) verilen diğer bir notayla da kentin Yunan askerleri tarafından işgal edileceğinin öğrenildiği anlatılıyordu. Hükümet, böylece, nasıl aldatıldığını anlatmış oluyordu. Bundan sonra, hükümetin "millet ve devletin" haklarını korumak için kendisine düşen girişimleri yapmış olduğu ve Dahiliye Nezareti'nin de "muhafaza-i vekar ve sekinet" edilmesi gereğini "lisan-ı münasiple" halka salık verilmesini vilayetlere bildirdiği söyleniyordu.[208]

Taçalan, a.g.e., s. 239-70; R. Apak, R. Hallı, K. Coşkuner, *Türk İstiklal Harbi*, c. II, 1, s. 55-8; M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. I (Ankara, 1959), s. 87. Yalnız subaylardan Kordon'da yürütülerek, hakaretler edilerek 9'u öldürülmüş, 21'i yaralanmış, 27'sinin "akıbeti meçhul" kalmıştır (R. Apak, R. Hallı, K. Coşkuner, *Türk İstiklal Harbi*). Bu olayların bir bölümü limanda demirli müttefik gemilerinin önünde geçtiği için, Yunanlılar bir soruşturma yapmak ve bir askerle bir sivile idam ve müebbet hapis cezası vermek zorunluğunu duydular. Bunu bildiren İngiliz muhabiri, yine de bunu Yunanlılardan yana çevirebiliyor ve özür olarak, Ermenilerin "toptan" kırımı ile uğraşan Osmanlı Divan-ı Harbi'nin dört ayda ancak bir ölüm cezası verebildiğini hatırlatıyordu. *The Times*, 3/6/1919. İlginçtir ki, başından geçenlere rağmen, Ali Nadir, İstanbul'a geldiğinde, "menhus" İttihat ve Terakki'nin Genelkurmay'daki etkisinden ve kolordunun çete (Kuva-yı Milliye) haline dönüştürülmesinden şikâyet eden bir dilekçe verdi Harbiye'ye. C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. VI, s. 1998-9. Ali Nadir'in İzmir'de başından geçenleri anlatan raporu (20 Mayıs). C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. VI, s. 2004-,8. Tansel'e göre, Hasan Tahsin'den başka Türkler de ateş açmışlardı. A.g.e., I. s. 196-7.

Takvim-i Vekayi, 17/5/1335, 3550.

15 Mayıs akşamı, Damat Ferit, Webb'e bir nota verdi.[209] Bunda, 14 Mayıs'ta Webb'den aldığı notayı andıktan sonra, İzmir valisinden aldığı çeşitli haberlerden, notada bildirilen işgal biçiminin değiştiğini, Calthorpe'un Yunan askerinin kente gireceğini haber vermiş bulunduğunu söylüyordu. Osmanlı hükümeti, o bölgedeki durumun hiçbir biçimde böyle bir tedbiri haklı kılmadığını duyuruyordu. İki aydır asker sayısının artırılması için hükümetin üst üste yaptığı haklı talepler kabul edilmiş olsaydı, bu vilayetteki sükûn çoktan tam olacaktı.[210] Hükümetin karşılık görmeyen bu önerisine göre, bırakışma gereğince 70 bin kişinin silah altında olması gerekirken, pek geniş bir ülkeye dağılmış ancak 40 bin kişi vardı. Osmanlı hükümeti, İtilaf ordularının işgaline karşı çıkmıyordu; ama, kendi özgür iradesiyle bir Yunan işgaline razı olamazdı; çünkü bu kentin Avrupa Yunanistanı'yla ilgisi yoktu. Hükümet, büyük İtilaf Devletleri'ne olan saygısından, onların iradesine boyun eğiyor, fakat hiçbir biçimde bu karara, hakkında vazgeçme niteliğini vermiyordu. Notada, "eski yurttaşların" Osmanlı egemenliğinden koptuktan sonra, yüzyıllarca kendilerine yapılan muamelenin tersine, nasıl Türk ulusal varlığını her yönüyle yok ettiklerini bildikleri için, Osmanlıların Yunan işgaline tepki göstermekte oldukları da belirtiliyordu. Gerçekten de, hatırlanacağı üzere, 23 Mart'ta Damat Ferit Aydın vilayetinde asayiş sağlanması için İngiliz yardımını rica etmiş, fakat bir karma İtilaf kuvveti gönderilmesi konusundaki kararı da İngiliz hükümetine bırakmıştı.[211] Ama bir aldatmaca sonucunda ortaya bir Yunan işgali çıkınca hükümet elektrik akımına kapılmış gibi oldu.

Damat Ferit, almakta olduğu "sayısız" protesto telgraflarından bazılarını göstermek üzere Webb'e getirmişti. Ken-

[209] Foreign Office 371/4218, 80101. İtilafçılar, bu notayı cevaplandırmak gereğini duymadılar. Söylemezoğlu, a.g.e., s. 100.

[210] Vükela, Bursa ve Aydın'da eşkıyalığın yayıldığını saptamış, buna karşı jandarmayı düzeltmek için gereken ödeneklerin ve maaşların verilmesini kararlaştırmıştı. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 17/5/1335, 215/234.

[211] Foreign Office 371/4166, 50869.

disi, sükûneti sağlamak için elinden geleni yapacaktı ama sonuçtan emin değildi. İttihat ve Terakki'yi ezmişti, fakat şimdi başka örgütler ortaya çıkıyor ve her yanda kamuoyu alevleniyor gibiydi. Geniş bir ülkeye yayılmış tek tük ya da küçük müfrezeler halindeki İngiliz subay ve askerleri için de ciddi endişeler duyuyordu.

İşgale Tepkiler: Türk halkında Yunanlıların İzmir'i işgal etmelerine karşı derin tepkiler doğdu; öyle ki, Damat Ferit hükümeti dahi bu tepkilerden büyük ölçüde etkilendi. Önceleri, kimi muhalefet ve saray çevreleri, kendi heyecanlarını dahi gizleyerek, olayı tevil edebileceklerini sandılar. 17 Mayıs günlü *Alemdar*'da Refi Cevat, Yunanlıların, İzmir'i, İtilaf Devletleri'nin "kuvve-i muavinesi" sıfatıyla işgal ettiklerini, işgali aslında Yunanlıların yapmadıklarını, kendilerine "bahşettiğimiz" hakka dayanarak İtilaf Devletleri'nin yaptıklarını ileri sürüyordu. İzmir'den tamamen ümidi kesmeyi, "bilüzum" sayıyordu yazar. Dahiliye Nazırı Mehmet Ali'ye göre, İzzet Paşa İzmir'de mülki işlere bakmaya devam ettiğine göre, işgal yalnız askeri nitelikteydi. İzmir'de "bazı hadisat" olduğundan hükümet resmen haberli değildi ve bu konudaki söylentilere "atf-ı ehemmiyet" edilmemeliydi.[212] *The Times* da, 16 Mayıs sayısında, işgali bildirdiği halde, işgalin olaylı geçtiğini ancak 23 Mayıs sayısında "idrak" edebilmişti. Bununla birlikte, olay yine de çarpıtılıyor, Türklerin "inatçı bir direnme" gösterdikleri, Türklerin 300, Hıristiyanların 100 kayıp verdikleri bildiriliyordu. Londra'da Dışişleri'nde bir memur da ölenlerin muhtemelen ölümü hak ettiklerinden söz ediyordu.[213]

İkdam, 19/5/1335, 8001 *(Moniteur Oriental)*. İzzet Bey'in, işgalin haftasında *Ahenk*'e söyledikleri: M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. I, s. 91. 14 Haziran'da İzzet Bey'in *Sabah*'ta açıklaması. C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. VI, s. 2019-20.

[213] Damat Ferit, Konferans'ta, Yunanlıların zulmünü anlatan belgeler sundu. Bu konuda Dışişleri'nde CESP rumuzlu mütalaa (12 Temmuz): "Belgelerden yine belli oluyor ki, İzmir'de öldürülenlerin birçoğu Askerlik Şubesi'yle ilgiliydi. Bunu söylemek barbarca gelebilir; ama, muhtemelen başlarına geleni tamamen hak ettiler. Yunan vahşeti üzerinde daha fazla durmak gereksiz görünüyor; hesapça dahilde devam ediyor ve Anadolu'da Yunan ▷

17 Mayıs sayısında olayı tevile çalışan *Alemdar*, ertesi günü "Matem-i Umumi" (bütün eğlence yerlerini tatil ettiler) başlığını koyuyor, "yağan" protesto tellerinden bir bölümünü yayımlıyordu.[214] Ali Kemal, Fransızca *İstanbul* gazetesinde, 7. maddenin sözünü ettiği durumun İzmir'de geçerli olmadığını söylüyor, "İzmirsiz Türk Anadolusu olmaz" diyordu. Ona göre, 40 bin kişilik orduya rağmen "sükûn ve intizam" sağlanmıştı; hükümet insanca ne kabilse yapmıştı. Demecin başında, "Bunu katiyen beklemiyorduk," deniyor ve şimdiye dek "bu suretle" kendisine karşı davranılan "yegâne millet biziz" diye ekleniyordu. Ali Kemal, demecinin sonunda, üstü kapalı bir tehdit savurmaktan da geri kalmıyordu: Karar, İslam âleminde "şayan-ı ehemmiyet" bir yankı ve "büyük bir infial" uyandıracaktı. Fakat Ali Kemal de, İzmir'de olup bitenler için, "tamamen" bilmiyoruz diyor ve sebep olarak telgraf haberleşmesinin bir süre kesilmesini gösteriyordu.[215]

Bu arada 16 Mayıs günü hükümet istifa etti. İstifa kabul edilerek, yeni hükümeti kurma görevi yine Damat Ferit'e verildi. İstifanamede, beş yıllık bir kötü yönetimin acı sonuçlarını "imkân dairesinde" düzeltmek için görev aldığı, "sırf vicdanımıza ve içtihadımıza" uygun olarak gerekli sayılan her türlü tedbir alındığı halde, İtilaf'ın İzmir için verdiği son kararın devlet ve ulus haklarının muhafazasını çalışmasının ruhu bilen hükümeti müşkül bir mevkie koyduğu için istifa edildiği yazılıydı.[216] 18 Mayıs'ta ise Dahiliye Nezareti polis müdüriyetine, "emr-i âhire değin" bundan böyle kimsenin tutuklanmamasını buyurmuştu. Bir gün sonra, İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin yargılanmasının, "... bir müddet-i gayri muayyene için şimdilik tehir ..." olunduğunu öğreniyoruz.[217]

◁ askerleri ve kırılacak Müslümanlar oldukça, devam edecektir." Foreign Office 371/4219, 101446.

[214] *Alemdar*, 19 Mayıs sayısında, matbaaya 100 bine varan telgrafın geldiğinden söz ediyordu.

[215] *Alemdar*, 18/5/1335, 146-1456.
İkdam, 17/5/1335, 7999.
Alemdar, 19-20/5/1335, 147-1457, 148 1458.

Bütün Türkiye ve Türklerin böylesine ağır bir saldırıya uğradığı bir sırada doğan ortak tepki içinde, iç düşmanla mücadeleye ara verme gerekli görülmüştü.

Memlekette öyle bir hava olmuştu ki, ulusçuluğu reddeden Hürriyet ve İtilaf dahi tepki göstermek konusunda önderliği kimseye kaptırmak istemedi. 16 Mayıs günü Hürriyet ve İtilaf Merkez-i Umumisi'nin yayımladığı genelgede, "azim bir teessüf" dile getiriliyor, bütün şubelerden alınan protesto tellerinden söz ediliyor ve başkalarına saldırı biçimini almamak üzere, hak istemek konusunda "tezahürat ve arzu-yu millinin" hak elde edilene dek süreceğine olan inanç belirtilip, fırkanın her türlü "teşebbüsat-ı meşruada" bulunduğu duyuruluyordu.[218] 17 Mayıs'ta Hürriyet ve İtilaf Merkez-i Umumi'si, yaptığı toplantı sonucunda, İzmir bunalımı karşısında öbür fırkalarla cephe birliği yapmayı kararlaştırdı. Nitekim ertesi günü Hürriyet ve İtilaf, Sulh ve Selamet, Milli Ahrar, Demokrat, Sosyalist, Osmanlı Demokrat fırkalarıyla Adana ve Havalisi, Trabzon Müdafaa-i Milliye, İzmir Redd-i İlhak cemiyetleri ve Trakya murahhasları toplandılar ve İtilaf temsilcilerine bir muhtıra sundular.[219] Hayli sert olan muhtıra, işgali bırakışmaya ve Wilson ilkelerine aykırı buluyor ve Yunanistan ile Osmanlı Devleti arasında savaş halinin bulunmamasının, bu ülkenin işgaline bir engel olduğuna dikkat çekiyor, bu durumda doğacak her türlü sorumluluğun İtilaf Devletleri'ne ait olacağını bildiriyordu. Bundan başka, Türk ulusunun her türlü fedakârlığı destekleyeceği ve dolayısıyla, birliğini ve ulusal varlığını koruyacağı duyuruluyordu. Son olarak, Türkler adına, haksızlığın düzeltilmesi ve ulusal alın yazılarının, temsilcilerinin huzurunda ve Wilson ilkelerine göre düzenlenmesi isteniyordu.[220]

Bundan başka, Sadık Bey saraya da gitti ve *Alemdar*'a göre, Vahdettin'le iki saat görüştü. Sonra, Hürriyet ve İtilaf Mer-

İkdam, 17/5/1335, 7999.
İkdam, 18-9/5/1335, 8000-1.
Foreign Office 371/4218, 85638.

kez-i Umumi'si " tezahürat-ı hakikiye-i milliyeye karşı bilumum Müslüman Türklere " bir bildirge ile teşekkür etti.[221] Öte yandan, Âyan Meclisi de, Kanun-u Esasi'ye aykırı olarak (çünkü bu Meclis ancak Mebusan'la birlikte toplantı halinde olabilirdi) olağanüstü bir toplantı yaptı.[222] Bu bunalımda, halkın seçtiği bir meclisin, yani Türk kamuoyunu yetkiyle temsil edecek bir uzvun bulunmaması şüphesiz bir eksiklikti. Bu işte Saray, İttihat ve Terakki ve meşrutiyet düşmanlığının bedelini ödüyordu.

İzmir'in İşgalinin Önemi: İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali gerçekten bir dönüm noktası olmuştur. Bu noktaya dek, mütareke çok çiğnendi. İtilaf Devletleri'nin birçok meşru olmayan işgalleri, davranışları oldu. Fakat özellikle ulusçu olmayanlar, İttihat ve Terakki hasımları için bunlar, hep tevil edilebilecek davranışlardı. Bir dinci, ya da imparatorluk görüşünden kalkan kimse için bir Musul'un, bir Adana'nın işgali bir Mekke, Medine, Kudüs, Şam, Bağdat işgalinden o denli çok üzücü bir şey değildi. Kaldı ki, bu kimseler bağımsız bir Osmanlı Devleti düşüncesinin hayal olduğunu, hiç değilse bir süre, bir büyük devletin "rehberliğinin" kaçınılmaz olduğunu artık kabul etmişlerdi. Bu bakımdan, mütarekenin çiğnenmesi, orasının burasının işgale uğraması o denli vahim gözükmüyordu bunlara. İstanbul'un işgaline gelince, onların gözünde Almanlar gitmiş, yerlerine, kimilerinin Müslüman sömürgeleri var diye Müslüman devletlerden saydıkları İngiltere, Fransa gibi devletler gelmişti. Halife Vahdettin ve çevresinin İngilizlerle uyuşmuş ya da uyuşmak üzere olduğu söylentileri ise, bunların yüreklerine su serpen haberlerdi. Saray'ın da bu kafada olması bu cepheye güç kazandırıyordu. Ulusçulara gelince bunlar için bir Adana, bir Antalya işgali ile bir Şam'ın işgali aynı şeyler olamazdı. Onlar Türk yurdunda bağımsızlık istiyor, bunun ve yenilginin ceremesi olarak yalnız Arap ülkelerini gözden çıkarmış bulunuyorlardı. Ne var

Alemdar, 19/5/1335, 147-1457.
İkdam, 18-9/5/1335, 8000-1. "Rahatsız" olan Ahmet Rıza katılmadı.

ki, ulusçuların başlıca örgütü İttihat ve Terakki idi ve bunun da sırtında, savaşın, yenilginin, yolsuzlukların kocaman kamburu vardı. Ulusçuların örgütlenebilmesi ve Türkiye siyasetinde söz sahibi olabilmeleri için, bağımsızlık hedefinin hem gerekliliği hem de olabilirliği kanıtlanmaya muhtaçtı. İzmir'in işgali, bağımsızlık hedefinin gerekliliğini kanıtladı. Olabilirliği ise, savaş alanlarında, Doğu Anadolu'da, Urfa, Maraş, Antep'te, Sakarya'da kan ve ateşle kanıtlanacaktı. Fakat bağımsızlığın gerekliliğinin anlaşılması dahi pek önemli bir merhaleydi.

İzmir'in işgalinin önemini belirtmek için, bunu, İtilaf Devletleri'nin mütarekeyi çiğneyerek yaptıkları iki başka işgalle, Musul ve Adana'nın işgaliyle karşılaştırmak yararlı olur. Önce, Adana ve Musul, mütareke sınırında ve İstanbul'a uzak yerlerdi. Oysa İzmir Anadolu'nun bağrında, buranın kapısı durumundaydı. Ne sınırdaydı, ne de İstanbul'a uzaktı. Ayrıca, İzmir'in önemi öbür iki yerle karşılaştırılamazdı. İzmir, İstanbul'dan sonra Anadolu'nun ikinci kentiydi. Örneğin, Edirne'nin tersine hiç düşman işgali görmemişti. Sonra, Adana ve Musul, savaş bittikten pek kısa bir süre sonra, tabir caizse, "sıcağı sıcağına" işgal edilmişlerdi ve zaten bunlar, savaş cephesinin hemen gerisindeki yerlerdi. İzmir, mütarekeden altı buçuk ay sonra işgal ediliyordu ve bu kent savaş eyleminden pek uzak kalmış bir yerdi. Mondros'ta Adana için kabul ettirilen hüküm (md. 16), buranın İstanbul'la bağlantısını zaten zayıflatmış ve kamuoyunu onun akıbetine hazırlamıştı. İzmir için böyle bir hüküm yoktu. Üçüncü olarak, Adana ve Musul'u İngiltere işgal etmişti; oysa İzmir'i işgal eden eski bir Osmanlı vilayeti olan ve Anadolu'da birçok soydaşı olan Yunanistan'dı. Tarihsel deneyimler göstermişti ki, Balkanlı ulusların Osmanlı egemenliğine son verdikleri yerde, çok kez Müslümanlık ve Türklük, uygarlık yapıtlarını dahi silip süpürmecesine barındırılmamakta, en azından pek ağır bir baskı altına alınmaktadır. Şimdi bu işlem, düşman ordularının birkaç kez çiğnedikleri Doğu Trakya gibi bir bölgeye değil, Ege bölgesine uygulanıyordu. Oysa, İngiltere gibi büyük

bir devletin sömürgeci sıfatıyla girdiği bir yerde Müslümanlara, horlansalar, sömürülseler, geri bıraktırılsalar bile, yine de az çok bir hayat hakkı tanınıyor, hatta daha iyi sömürmek amacıyla da olsa, birtakım nimetler sağlanıyordu. Gerçi Adana'ya gelen işgal birlikleri içindeki Fransız birliklerinin bir bölümünü Ermeni birlikleri oluşturuyordu ve bunların Türklere yaptıkları eziyetler, Babıâli'nin 11 Mart'ta bir muhtıra vermesine yol açtı; ama[223] İngilizler ve Fransızlar bu konuda ileri gidilmekte olduğunu idrak ederek, durumu hafifletici bazı tedbirleri yine de aldılar.[224] Bu, söz konusu devletlerin Adana'yı kurulacak bir Ermeni devletine bağışlamalarına engel değildi; fakat büyük devletler orada oldukça, Ermeniler tamamen başıboş sayılamazlardı. Osman Nevres'in, tek başına, tabancalı direnişi üzerine Yunan ordusunun Kordon boylarında saatler boyu yaptığı barbarca çılgınlıklar, Yunan yönetiminin Anadolu'ya neler getirmekte olduğunu –Batı basını konuyu kendi kendine sansür ettiği için Batı kamuoyuna değilse bile– Türk kamuoyuna mükemmel bir biçimde göstermişti.

11. MUSTAFA KEMAL VE ARKADAŞLARI – MUSTAFA KEMAL'İN ANADOLU'YA GÖNDERİLMESİ

Mustafa Kemal ve Arkadaşları: Yukarıdaki bölümlerde de belirtildiği üzere, Mustafa Kemal ve arkadaşları, savaş sonucunun etkisiyle tasfiye olunan, başta Enver Paşa olmak üzere İttihat ve Terakki'nin önde gelen adamlarının yerine, o güne dek iktidardan uzak tutulmuş, onun sorumluluklarının dışında bırakılmış kendilerinin, en doğal iktidar adayları olduklarına inanıyorlardı. Nitekim İzzet Paşa kabinesi de, Rauf ve Fethi beyleri içine aldığından, böyle bir iktidarın başlangıcı sayılabilirdi. Gerçi İzzet Paşa, Mustafa Kemal'i, belki kişisel çekememezlik nedeniyle, belki daha çok Vahdettin'in telkini ile ka-

[223] Foreign Office 371/4156, 50518.
[224] Foreign Office 371/4165, 79400; 371/4157, 66819

bineye almamıştı; ama Mustafa Kemal bırakışmadan sonra İstanbul'a döner dönmez, derin görüşü, tutkusu, dinamizmi ve kişiliğiyle bu grubun doğal önderi olduğunu göstermişti. Fakat grubun gösterdiği bütün çabalara rağmen iktidar sürekli olarak ellerinden kaçıp gitmiştir. Mustafa Kemal önce Mebusan'a Tevfik Paşa'ya güvensizlik oyun verdirerek, sonra padişahı kandırarak, en sonra ihtilalci yöntemleri dahi denemeyi tasarlayarak, iktidara gelmeye çalışmış, fakat bunu başaramamıştı. Çünkü Vahdettin'in büyük bir ustalık ve ihtiyatla gizlemekte olduğu ve ancak olayların seyriyle yavaş yavaş belirmekte olan büyük bir gerçek vardı ki, o da Saray'ın –hem de mutlak biçimde– iktidarda bulunmasıydı. Gerek Ahmet Rıza ve Âyan'daki arkadaşlarının, gerekse Mustafa Kemal ve arkadaşların girişimlerinin sonuçsuz kalması, bunu artık açıkça ortaya koyuyordu. Fakat Damat Ferit'in sadrazamlığı zamanında, Ahmet Rıza'nın âyan reisliğinden azledilmesi ve bir gün için de olsa gözaltına alınmasına kalkışılması, öte yandan Teceddüt ve özellikle Hürriyetperver Avam Fırkası'nın kapatılması (bu kapatmalar hayli sonradır: 5 Mayıs Vükela kararı) Fethi ve İsmail Canbolat beylerin tutuklanması ve Meşrutiyet'in ilk yıllarına ait eski bazı hanedan hesaplarının açılması, gidilen yönü şaşmaz bir biçimde ortaya koymuştu. Demek ki, Mustafa Kemal ve arkadaşları için iktidar yolu İstanbul'da kesinlikle kapatılmış bulunuyordu. Yabancı işgali altında bulunan ve işgalcilerin en önemli bölümünün (İngilizlerin) iktidarı desteklediği bir başkentte darbe de yapılamazdı. Kaldı ki, iktidara gelince, yine işgal dolayısıyla olumlu bir şey yapamamak muhakkaktı. İtilaf Devletleri'nin, özellikle İngilizlerin, ufak bir işaretiyle Saray'ın herhangi bir hükümeti devireceği anlaşılıyordu. Oysa Anadolu, gördüğü türlü tecavüzlere rağmen, yine de esas itibariyle işgal edilmemiş bulunduğu gibi, aradan geçen aylar, savaştan bitkin çıkan ve halkın savaş usancından ötürü ordularını kısa zamanda terhis etmek zorunda kalan İtilaf Devletleri'nin, artık isteseler de, hiç değilse kısmi bir seferberliği göze almadan Anadolu'yu tümüyle etkili bir biçimde işgal edemeyece-

ğini göstermiş bulunuyordu. Nitekim, Sévres Antlaşması'nı Türklere zorla uygulamak işi de Yunan ordularına havale edilecekti.

Demek ki, zaman geçtikçe, Anadolu'da "bir şeyler yapmak" olanağı kendini daha güçlü biçimde yurtseverlere kabul ettiriyordu. Nitekim Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Anadolu'ya gitmiş bulunuyorlardı.

Kâzım Karabekir ve Ali Fuat'ın Anadolu'ya Gitmeleri: Yüzbaşı Selâhattin'in anılarına göre, Irak'taki savaşların yenilgiye dönüşmesi üzerine, Kâzım Karabekir, Araplarla ilgimiz kesiliyor diye neredeyse sevinecek derecede bilinçli bir Türk ulusçusuydu.[225] Bırakışma olunca, genelkurmay başkanı olmak üzere, İzzet Paşa hükümeti tarafından İstanbul'a çağrıldıysa da, geldiğinde (28 Kasım) hükümet değişmişti. 6 Aralık'ta "usulen" Selamlığa çağrılan Kâzım Karabekir, 25 Aralık'ta karargâhı Tekirdağ'da olan 14. Kolordu'ya atandı.[226] Fakat zaman geçtikçe, yurt için bir şeyler yapmak isteyen ulusçu bir kolordu komutanı için, Marmara bölgesinde imkânların kıt olduğu anlaşılıyordu. Kendisi, Ali Rıza başkanlığında ve Mustafa Kemal'in harbiye nazırı olacağı mutasavver bir hükümette yer almak önerisini daha önce reddettiğini yazıyor.[227] Bırakışma'dan sonraki gelişmelerden ve şubatta yakından izlediği anlaşılan dünya gidişinden, İngiltere'nin ya da başka bir İtilaf devletlerinin Anadolu'yu işgal edecek durumda olmadığı anlaşılınca, 14 Şubat'ta Şevket Turgut Paşa'dan, Doğu'ya yeniden atanmasını istedi.[228] 2 Mart 1919'da karargâhı Erzurum'da bulunan 15. Kolordu komutanlığına atandı.

İ. Selçuk, *Yüzbaşı Selâhattin'in Romanı* (İstanbul, 1973), s. 287-8.

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 9; K. Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 33; *Takvim-i Vekayi*, 28/12/1334, 3430.

K. Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 34.

K. Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 33. Bir gün önce Bekirağa Bölüğü'nü ziyaret etmiş, tutuklularla görüşmüştü. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 12. Kâzım Karabekir, İstanbul'a gelir gelmez İsmet Bey'den ve 1 Aralık'ta Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa'dan Doğu'ya atanmasını istediğini söylüyorsa da, bu ilk isteklerin pek ısrarlı olmadığı düşünülebilir. K. Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 32.

Fakat gitme emri ancak bir ay sonra 3 Nisan'da çıktı.[229] 15. Kolordu (daha önce 9. Ordu) varlığını koruyabilmiş olan nadir birliklerden biriydi. Ayrıca, Doğu Anadolu'yu ve Kafkas Türklerini kurtarmış olmak ve muzaffer olarak savaşı bitirmiş olmak gibi bir şana sahipti. Bölge halkının ulusal bilincinin yüksek oluşu da, burada yapılacak ulusal görevi (ki, şu ya da bu biçimde buraları Ermenilere kaptırmamaktı) kolaylaştıran bir başka unsurdu. Kâzım Karabekir, kendi hedefini sınırlı olarak saptadığı için, bütün Türkiye çapında ulusal akımın başına geçmek üzere Mustafa Kemal'in de Anadolu'ya gelmesini istemiştir ve bu yolda onu teşvik ettiğini söylemektedir.[230] Kâzım Karabekir'in bir özelliği de, davranışlarında, Mustafa Kemal'e göre hayli ihtiyatlı olmasıdır. Gerek mütarekenin uygulanmasında, gerekse İstanbul hükümetine karşı açıkça cephe almak konusunda her zaman dikkatli davranmayı tercih etmiştir.

Ali Fuat'a gelince, o zaten 20. Kolordu komutanıydı, fakat izinli olarak İstanbul'da bulunuyordu. Dediğine göre, kolordusunun başına geçmesi gerektiğini Mustafa Kemal söylemiş, o da şubat ayı sonunda hazırlıklarını tamamlayarak mart başında İstanbul'dan ayrılmıştı. Bundan sonra kolordusunu Konya Ereğlisi'nden Ankara'ya nakletmek için yaptığı mücadele gelmektedir. Mustafa Kemal ve Ali Fuat, Ankara'yı, her türlü örgütlenme ve hareket başlangıcına elverişli stratejik bir konumu olduğu için istiyorlardı.[231]

Yukarıda, 4. ayrımda, Saray'ın neden yeni ordunun bu gibi genç komutanlarına görev vermek zorunda kaldığı anlatılmıştı. Saray'ın gündemindeki ilk ve en önemli sorun, Barış Konferansı'na olumsuz bir etki yapmamak için, asayişin sağlanmasıydı. Bunun için, başarılı bir komutan olmak, Enverci

Gidişindeki bu gecikmeyi, *Esaslar*'da rütbe tasfiyesi işine, *İstiklal Harbimiz*'de selefi, 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'nın henüz görevi başında bulunmasına bağlıyor. K. Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 34; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 16.

K. Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 36-8.

A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 40-1, 48-9.

olmamak yetiyordu. Dördüncü ayrımda belirtildiği üzere, yeni ordunun tasfiyesi sonraki bir işti ve zaten barış antlaşmasında yer alacağı muhakkak olan orduyu kısıtlayıcı hükümlerin, ilk hamlede bunu önemli ölçüde gerçekleştirmesi beklenebilirdi.

Mustafa Kemal'in Anadolu'ya Gitmesi: Önce şunu belirtmekte yarar vardı ki, yukarıda, Doğu Anadolu'da ve özellikle Trabzon vilayetindeki durumu anlatan bölümde de açıklandığı üzere, bu bölgeye iyi bir komutanın gitmesini gerektiren bir durum vardı. Mustafa Kemal olmasa, ya da bu görevi kabul etmeseydi de, yine oraya ehliyetli bir komutan gönderilecekti. İngilizler, 9 Mart'ta Samsun'a 200 asker göndermişlerdi. Harbiye Nazırı, Mustafa Kemal'i makamına çağırdığında, kendisine Samsun ve civarıyla ilgili bir dosya vermişti. Bunda, İngilizlerin, bölgedeki asayiş durumundan yakınan birçok raporu yer alıyordu. Güya birçok Rum köyü her gün Türklerin saldırısına uğruyor, resmi makamlar buna engel olamıyorlardı. İngilizler buna bir de protesto eklemişlerdi ve bu saldırılar hükümetçe önlenemediği takdirde, kendilerinin duruma el koyacaklarını bildiriyorlardı.[232] Bölgedeki asayişi bütü-

F.R. Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s. 110. Tersine seçiklik yoksa bu ayrımdaki bilgiler bu kaynaktandır (s. 109-27). Her ne kadar Mustafa Kemal'in söylediği denli ağır bir ifade taşımıyorsa da, bu, 8. ayrımda ele alınan, Calthorpe'un 21 Nisan yazısı olsa gerektir. (Fakat yazıda acil tedbir isteniyordu.) Nitekim, 21 Nisan yazısına Hariciye'nin verdiği 25 Mayıs günlü karşılık, İngiliz şikâyetlerini yersiz bulmakla birlikte, asayişin hiçbir biçimde zedelenmemesi için Mustafa Kemal'in gönderilmiş olduğunu açıkça belirtiyor (G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 269). Ne var ki, 21 Nisan mektubunda Samsun'daki durum değil de, daha çok Erzurum-Sivas arasındaki durum söz konusu ediliyordu. Fakat Atatürk'ün, o yazıdaki ağırlığının hangi yönde olduğunu 1926'da unutmuş olmasını doğal karşılamak gerekir. Bu, şu bakımdan da doğaldır ki, İngilizler daha çok Doğu Anadolu'daki durumla ilgili iken oraya uzanamıyorlardı. Türkler daha çok, çıkarmaya elverişli Karadeniz kıyılarındaki durumla ilgileniyorlardı (İngilizler oraya asker göndereli kendileri –ve Rumlar– az çok rahatlamış bulunuyorlardı). G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 103-4, 267. Bennett, Yunanlıların İzmir'e çıkmaları üzerine Padişah'ın, ordunun Yunanlılarla mücadeleye girmesini önlemek gerektiği konusundaki yüksek komiserlerin görüşüne uyarak, bunun için Mustafa Kemal'i gönderdiğini [

nüyle düzeltebilecek bir kuvveti sağlamaya İngilizlerin gücü yetmediğine göre, gayret yine de son tahlilde, Osmanlı ordusuna düşüyordu. Demek ki, Samsun ve çevresine mutlaka bir komutan gönderilecekti. Burada akla gelen soru şudur: Neden bu iş için hükümet Mustafa Kemal'i tercih etti?

Şunu da gözden uzak tutmamak gerekir ki, bu göreve ya da Anadolu'da başka bir göreve talip olan Mustafa Kemal olmamıştır. Mustafa Kemal, anılarında, böyle bir göreve atanmak için kendisinin herhangi bir çaba harcadığını da kaydetmiyor. Öneri, bilindiği kadarıyla, doğrudan doğruya hükümetten gelmiştir. "Bir gün[233] Harbiye Nazırı rahmetli Şakir Paşa beni makamına davet etti," diyor Mustafa Kemal. Fakat yine Mustafa Kemal'in anılarından ve olaylardan ortaya çıktığına göre, Mustafa Kemal böyle bir görevi kabul etmekte hiç tereddüt göstermediği gibi, bunu siyasal çalışmaları için iyi bir fırsat saydı. Bundan ötürü denilebilir ki, böyle bir öneri olmasaydı da Mustafa Kemal'in Anadolu'da görev almaya talip olması, ya da böyle bir önerinin yapılması için çaba harcaması muhtemeldi.[234] Hele İzmir'in işgalinden sonra, Mustafa Kemal'in İstanbul'da kalmaya devam edeceğini düşünmek caiz değildir. O durumda, Rauf Bey'in yaptığı gibi, görev almayı beklemeden herhalde Anadolu'ya giderdi. Oysa iki buçuk ay kadar önce, Mareşal Allenby'nin isteği üzerine, kendisine öne-

◁ söylüyor ki, yanlıştır, a.g.e., s. 23-4. Adnan Adıvar, Kâzım Karabekir'in el altından Ermenilere karşı halkı silahlandırması üzerine ürken Damat Ferit'in Kâzım Karabekir'in bu tehlikeli davranışlarına son vermesi için Mustafa Kemal'i gönderdiğini yazıyorsa da bu görüş belgelere uygun değildir. A.g.e., s. 14.

[233] 28-30 Nisan arası Mustafa Kemal'in atanması Genelkurmay'dan Sadaret'e 30 Nisan günü yazıldı. Y.H. Bayur, *Atatürk*, s. 293. Mustafa Kemal'in atanma tarihi (irade) 30 Nisan'dır. *Takvim-i Vekayi*, 5/5/1335, 3540. Verilen talimat, Meclis-i Vükela tarafından 17 Mayıs'ta onandı. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 215/235. Mustafa Kemal'in müfettişliği ile ilgili işlem ve yazışmaların tarihleri: Y.H. Bayur, *Atatürk*, s. 293-7; G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s, 109-11.

[234] Sonradan, Kâzım Paşa, Mustafa Kemal'in, Anadolu'ya geniş yetkilerle gönderilmesini daha önce kendisinden istemiş olduğunu açıklamış. N. Uluğ, *Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı* (İstanbul, 1973), s. 44-5.

rilen, Ali İhsan Paşa'dan boşalan 6. Ordu komutanlığını geri çevirmiş bulunuyordu; çünkü o sıralarda İstanbul'da kalarak bir yerlere ulaşabileceğine inanıyordu.[235] Şimdi yapılan öneriden ise en geniş biçimde yararlanmak üzere, Genelkurmay 2. Başkanı Diyarbakırlı Kâzım (İnanç) Paşa'ya, mümkün olduğu denli geniş yetkiler tanıyan bir talimat hazırlattı.[236]

Buna göre, Mustafa Kemal, o sırada geliştirilmekte olan ordu müfettişlikleri tasarısı uyarınca, daha önce Yakup Şevki Paşa'nın komutası altında bulunmuş olan Doğu Anadolu'daki 9. Ordu'nun müfettişi oluyordu. Görevleri: a) Asayişin sağlanması ve asayişsizlik nedenlerinin saptanması, b) bölgede dağınık olarak var olan silah ve cephanenin bir an önce toplattırılarak depolarda biriktirilmesi, c) asker topladığı ve ordu tarafından korunduğu öne sürülen şûralar varsa, bu tür faaliyetlerinin yasaklanması ve varlıklarına son verilmesi olacaktı (md. 1). Bunun için 3. (Sivas'ta) ve 15. (Erzurum'da) kolordular harekât ve asayiş işleri için müfettişlik emrine verilecek, müfettişlik bölgesi, Trabzon, Erzurum, Sivas, Van vilayetleri ve Erzincan ve Canik müstakil livalarını içine aldığından, buraların vali ve mutasarrıfları dahi müfettişlik görevlerinin yerine getirilmesi için müfettişlikten buyruk alacaklardı (md. 2). İş bununla da kalmıyor; Diyarbakır, Bitlis, Mamuretülaziz, Ankara, Kastamonu gibi sınırdaş vilayet ve müstakil livalar ve buralardaki kolordu komutanlıkları da müfettişliğin doğrudan doğruya yapacağı başvuruları "nazar-ı dikkate" alacaklardı (md. 3). Son olarak, müfettişlik, Harbiye Nezareti'ni ilgilendiren konular dışında "makamat-ı âliye-i aidesiyle" haberleşebilecekti (md. 4).[237] Müfettişliğin görev ala-

Y.H. Bayur, *Atatürk*, s. 259; F.R. Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s. 103-4.

[236] Mustafa Kemal, Kâzım Paşa'ya şöyle dediğini söylüyor: "Her ne sebep veya maksatla, beni İstanbul'dan uzaklaştırmak için bir vesile aramışlar ve bu memuriyeti bulmuşlar. Hemen kabul ettim. Ben zaten şu veya bu suretle Anadolu'ya geçmek fırsatı arıyordum."

[237] Valilerin ordu müfettişlerinin buyruğu altına sokulmuş bulunduğunu pek fark edemeyip, İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu'na göre, gerektiğinde, [

nının Marmara, Ege, Akdeniz bölgeleriyle Konya ve Diyarbakır dışında hemen bütün Anadolu'yu kapladığı göze çarpıyor.

Talimatın bu mahiyeti ve aşağıda işaret edilecek diğer bir husus, Harbiye Nazırı Şakir Paşa'yı rahatsız etmiş olacak ki, talimatı imzalamaktan çekinerek ancak mührünü basmış. Mustafa Kemal kendisinden, "rahmetlide vicdani bir seziş olmak lazımdı" diye söz ediyor. Damat Ferit dahi, Mustafa Kemal'i evinde Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa ile akşam yemeğine çağırdığı zaman (İzmir'in işgalinden biraz önce, herhalde 13 Mayıs'ta)[238] bu görev alanını kurcalamak gereğini duymuştu. Sadrazam'ın Mustafa Kemal'i Genelkurmay Başkanı'yla konağında baş başa bir yemeğe çağırması ve ona padişahı görmesi gereğini bildirmesi, Mustafa Kemal'e ve onun görevine verilen önemi ortaya koyar. Nitekim, daha önce de Sadrazam ile Cevat Paşa görüştüklerinde, birincisi ona, "mutlak sahaliyetler vermiş olduğunu" ima etti ve, "Her arzunuzu doğrudan doğruya bana yazabilirsiniz, derhal yapılacağından emin olunuz!" dedi. Padişah dahi, Mustafa Kemal'i görmek istiyordu ve Damat Ferit yemekte bu isteği Mustafa Kemal'e iletti. Veda için Babıâli'ye gittiğinde –ki bunun 15 Mayıs olması gerekir– orasını İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edildiğini öğrenmenin telaşı içinde buldu. Sonra da Yıldız'a gitti.[239] Pa-

◁ askeri birliklerin valilerin buyruğu altına gireceğini ve İzmir faciasının buna dikkat edilmediği için olduğunu savunan (5 Haziran teli) Hüdavendigâr Valisi Gümülcineli İsmail'e, durum, Şevket Turgut tarafından hatırlatıldı (7 Haziran). H. Buytulluoğlu, "Milli Mücadele Başlıyor," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 16, Ocak 1969, s. 3-5.

[238] Mustafa Kemal'e göre "galiba" 14 Mayıs'ta. Bunun doğru olmaması ihtimali vardır; çünkü öyle olsaydı, Damat Ferit en azından İzmir'in İtilaf kuvvetlerince işgal edileceğinden haberli olur, bu da yemekte söz konusu olurdu. Oysa Atatürk, bunun böyle olduğunu belirtmiyor. Rauf Bey de herhalde Mustafa Kemal'i izleyerek, yemeğin 14 Mayıs gecesi olduğunu söylüyor. R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. III, s. 17. Atatürk 1932'de, 13 Mayıs'ta Damat Ferit'le yemek yediğini söylemiş ki, bu doğru olsa gerektir. Şapolyo, a.g.e., s. 213. Jaeschke'nin neye dayanarak 11 Mayıs gününü benimsediği anlaşılmıyor. G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 30.

Bayur, Saray ziyaretinin 16 Mayıs'ta olması gerektiğini söylüyorsa da, Mustafa Kemal, anılarında, İzmir işgalinin Yunanlılarca yapılmakta ▷

dişahla baş başa konuştu. Vahdettin şöyle diyordu: "Paşa Paşa, şimdiye kadar devlete çok hizmet ettin, bunların hepsi artık bir kitaba girmiştir ... tarihe geçmiştir... Bunları unutun... Asıl şimdi yapacağın hizmet hepsinden mühim olabilir. Paşa, devleti kurtarabilirsin!" Mustafa Kemal'e göre bu "kurtarma," Vahdettin'in gözünde, İtilaf Devletleri'nin yakındıkları konuları çözmek, onları hoşnut etmek, "memleketi ve halkı bu siyasetin doğru olduğuna" inandırmak, "bu siyasete karşı gelen Türkleri" bastırmak demekti. Vahdettin, ona, adının baş harfleri işlenmiş bir de saat armağan etti.

Vahdettin bu sözleri söylerken, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edildiğinden haberi vardı.[240] İhtimal, onun gözünde, 9 Mart'ta Samsun'a çıkan ve 17 Mayıs'ta yeniden çıkacak İngiliz askerlerinin peşinden, asayişsizlik bahanesiyle "Pon-

◁ olduğunu yeni fark etmiş olan kabinenin yanından ayrılıp Saray'a gittiğini anlattığına göre, söz konusu tarihin 15 Mayıs olması gerekir. Y.H. Bayur, *Atatürk*, s. 303. Orbay'a göre de, Saray ziyareti 15 Mayıs'taydı. R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. III, s. 17. *İkdam* ise 16 Mayıs'ta Mustafa Kemal'in Selamlığa Bahriye Nazırı Avni Paşa ve Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa ile katıldığını ve "mahfel-i hümayunda" huzura kabul edildiklerini bildiriyor. Bu doğru ise, ya Mustafa Kemal üst üste iki gün saraya gitmiş demektir, ya da Paşa ile Padişah'ın özel görüşmesinin Selamlık'tan sonra yapıldığı anlamına gelir. Bu ihtimal, anılardaki, Yunan işgalini yeni öğrenmiş kabinenin yanından çıkıp saraya gitme durumuyla çelişiyor. Anılarda Selamlık'tan hiç söz edilmemektedir. *İkdam*, 17/5/1335, 7999. (16 Mayıs sabahı İzmir'in işgali haberi gazetelerde yer alıyordu. Bir gece önce hükümet, istifa etti.) Jaeschke, H.Y. Şehsuvaroğlu'nun bir araştırmasına dayanarak Mustafa Kemal'in Vahdettin'i 15 Mayıs'ta ziyaret ettiğini, ayrıca 16 Mayıs'ta Selamlık'ta hazır bulunarak saat 16'da "Bandırma"ya bindiğini kabul ediyor. Doğru çözüm bu olsa gerektir. G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 117. Nitekim Mustafa Kemal de, İstanbul'dan en son ayrılacağı gün huzura çıktığını 24/4/1920'de TBMM önünde söylemiştir. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. I, s. 15.

[240] A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 208. Kullandığı heyecanlı sözler de bunu gösteriyor olsa gerektir. Padişah'ın işgale doğrudan değinmemesini anlamak zordur. Mustafa Kemal, 24/4/1920 söylevinde Padişah'ın şöyle konuştuğunu söyler (İngiliz zırhlılarının toplarını göstererek): "Görüyorsun, ben artık memleket ve milleti nasıl kurtarmak lazım geleceğini tasavvurda tereddüde duçar oluyorum. İnşallah millet mütenebbih ve müteyakkız olur, bu vaziyeti elimeden gerek beni ve gerekse kendini tahlis eder." *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. I, s. 15.

tus" bölgesine de Yunan askerinin girmesi sahneleri canlanıyordu. Fakat, işgalden önce Mustafa Kemal'i saraya çağırmış olması, Şakir Paşa ile Damat Ferit'in tutumları, Paşa'nın görevine verilen önemi gösteriyordu. Bu önem, bir ölçüde Mustafa Kemal'in kişiliğine verilen önemdi. Görev önemliydi; çünkü İtilafçıların başlıca yakınma konusu olan asayişi sağlayacaktı. Fakat işin nezaketi şuradan geliyordu ki, asayişi sağlamak için yalnız Türkleri silahsızlandırmak, örgütlerini dağıtmak yetmiyordu. Rumlar silahlı çete faaliyetlerini sürdürürken, bu yoldan asayiş sağlanamazdı; zaten siyasal bakımdan da böyle bir tutum imkânsızdı. Demek ki, saldırgan durumunda olduklarından, her şeyden önce Rumlar bastırılıp silahsızlandırılacaktı. Başka türlü asayiş sağlanamazdı ve Mustafa Kemal gibi bir ulusçunun başka türlü davranmasını bekleyecek denli safdil değildi, Osmanlı iktidar sahipleri. Dikkat edilirse bu, yukarıda 8. ayrımda, 25 Nisan'da İngiliz yüksek komiseri ile Damat Ferit arasındaki görüşmede ele alman tasarıdan başkası değildir. Meclis-i Vükela dahi, 28 Nisan'da bu yönde bir karar almıştı ve sözü edilen ayrımda da gösterildiği üzere, ülke çapındaki bu silahsızlandırma mücadelesine İngiliz subaylarını katmanın anlamı, azınlıkları dahi kanlı ve uzun çekişmelere yer vermeden silahsızlandırmaktı. 6 Mayıs'ta Damat Ferit, bu konuda Calthorpe'e yeniden başvurmuştu.[241] Aynı gün, Hariciye Nazırı'nın bir notası, Türkiye'ye giren silahlı kişilere, Yunanlı ve Bulgarlara karşı tedbir istemişti. Daha önce, 12 Nisan günlü bir Meclis-i Vükela kararı, Yunanlı ve Bulgarların çoğunluk sağlayabilmek için kıyı ve sınırlarımızdan içeri girmeleri olayı üzerinde durmuş, tedbirler kararlaştırılmıştı.[242]

Mustafa Kemal'e verilen talimattaki 1. maddenin a fıkrasında, asayişin sağlanması, c fıkrasında Türklerin şûra kurdukları, asker topladıkları, ordudan himaye gördükleri, buna son

[241] Bu iş olabilseydi, Mustafa Kemal silahsızlandırma işinde İngiliz subaylarıyla çalışacaktı, demektir.

[242] Bkz.: 157 sayılı dipnotu.

verileceği yazılıydı. Bu son konu daha çok İngilizleri ilgilendiriyordu; çünkü Samsun'a ve Merzifon'a asker gönderdiklerinden beri asayişin, daha doğrusu Rumların durumunun düzeldiğine inanıyorlardı. Şimdi bu yüzden, uzanamadıkları Erzurum-Sivas arasındaki bölgeye daha çok önem veriyorlardı. Oysa b fıkrası "mıntıkada ötede beride müteferrik bir halde mevcut esliha ve cephane"den, bunların "bir an evvel" toplatılmasından söz ediyordu ki, bunun doğrudan doğruya Rum ve belki Ermenilerin elinde bulunan silahlar olduğu muhakkak gibidir; çünkü İngiliz askerinin 9 Mart'ta Samsun'a, 30 Mart'ta Merzifon'a gelmesi üzerine, Pontus çetelerinin buna güvenerek faaliyetlerini artırdıkları, yani başlıca asayişsizlik kaynağı oldukları Türk raporlarından anlaşılıyordu. Hem artık sorun Türkler için yalnız asayiş değil, kurulması düşünülen Pontus devletinin temellerinin atılmasını önlemekti.

25 Nisan'dan, 6 Mayıs'a hatta 14 Mayıs'a değin, Padişah ile sadrazamı, silahsızlandırma işine İngilizlerin de katılacakları hayalini beslemişlerdir. Demek ki, Mustafa Kemal'in görevinin diplomatik yanları da olacaktı ki, işin nezaketini ve o oranda, hükümetin işe verdiği önemi artırıyordu. Nitekim Padişah da Mustafa Kemal'le görüşmek istemişti. Fakat, yukarıda da işaret edildiği üzere, müfettişlik alanının neredeyse bütün Anadolu'yu kaplayacak kertede geniş tutulması kuşkular uyandırmış olmalıydı. Şakir Paşa, herhalde önemli ölçüde bu yüzden, talimatı imzalamaktan kaçınmış, Damat Ferit de Mustafa Kemal'i yemeğe çağırdığında bu yönü kurcalamak ihtiyacını duymuştu.[243] Fakat böyle önemli bir göreve, Mustafa Kemal gibi bir kişiyi atayanların, yetki alanı ko-

Oysa Mehmet Ali Bey, bambaşka bir tavırla, talimatı onaylayan Vükela Meclisi kararından (17 Mayıs) sonra, Harbiye Nezareti'ne, talimatın Kayseri ve Maraş müstakil mutasarrıflıklarına da teşmilini önerdi (18 Mayıs). G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 111 *(Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, sayı 12*)*. Cebesoy, Mehmet Ali'nin, Damat Ferit'i *Cercle d'Orient*'da "en az vehimli anında" yakalayıp talimatı imzalattığı, Sadrazam'ın imzasını gören öbür hükümet üyelerinin bu yüzden itiraz etmedikleri görüşündedir. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 63.

nusunda kıskanç bir cimrilik göstermeleri yakışık almayacağı gibi, Mustafa Kemal'in bunu onuruna yediremeyip işten vazgeçmesi de mümkündü. Nitekim, Cihan Savaşı'nda, Mustafa Kemal, verilen görevleri kabul etmekte titizlik göstermiş, bu yüzden, son kez Suriye'ye gönderilirken Enver Paşa, atandığını Vahdettin aracılığıyla bildirerek bir oldubitti yapmak gereğini duymuştu.[244]

Neden Bu Göreve Mustafa Kemal Seçildi? Yukarıda belirttiğimiz üzere, böyle bir göreve birisi atanacaktı; yoksa bu, Mustafa Kemal'in kendisi için uydurulmuş bir görev değildi. Bunun için, Mustafa Kemal'in uygun görülmüş olmasının olumlu bir yanı vardır. Padişah ve hükümet kendisine güvendikleri için onu atamışlardır. Jaeschke, Vahdettin'in Paşa'ya olan güveninin çeşitli olaylarla nasıl beslendiğini pek güzel özetlemiştir.[245] Hükümet ve Hürriyet ve İtilaf çevrelerine gelince, bunlar arasında Mustafa Kemal'in de anlattığı üzere, iki düşünce vardı. Kimileri Mustafa Kemal'i çok tutuyor, kimileri de pek o denli tutmuyordu. Az da olsa, bu çevrelerde genel olarak tutulmasını gerektiren bazı nitelikleri vardı. Bunlardan en baştaki, Enver Paşa, dolayısıyla ön saf İttihat ve Terakkilileri ve Alman komutanlarıyla olan zıtlaşmasıydı. Saray'ın onu tutması da temelde bu nedene dayanıyordu. Hükümet çevrelerinde onu destekleyenlerin başında Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey geliyordu. Mehmet Ali, Mustafa Kemal'i, Ali Fuat aracılığıyla tanıyordu, çünkü Ali Fuat'ın ağabeyisi, Mehmet Ali'nin kızıyla evliydi. Mehmet Ali'nin, Mustafa Kemal'in İttihat ve Terakkili olması konusundaki şüpheleri giderildikten sonra, Ali Fuat'ın babası İsmail Fazıl Paşa'nın evindeki bir yemekte dost oldular. Mehmet Ali, birkaç kez Mustafa Kemal'i Şişli'de ziyarete gelir. Bir sefer de Mehmet Ali, Bahriye Nazırı Avni Paşa'yı getirir. Sonra bu ikisi bir gün

F.R. Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s. 51. Şöyle diyor Atatürk: "Zâhir halde ne büyük teveccühe mazhar olmuştum. Benim yerimde bir ahmak olsaydı, ne kadar sevinecekti... Ben ise bir entrikacı karşısında bulunduğumdan ne kadar müteessirdim..."

G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 96-7.

de Mustafa Kemal'i "Cercle d'Orient"e yemeğe çağırırlar. Avni Paşa, otomobilini göndererek Mustafa Kemal'i nezarete yemeğe çağırır. Harbiye Nazırı Şakir Paşa ise Avni Paşa'nın damadı idi.[246, 247] İşte bu temaslar sayesindedir ki, Mustafa Kemal Anadolu'ya gönderildi.[248]

A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 34, 38; F.R. Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s. 106. Farklı bir anlatım: Gürer, a.g.e., Mehmet Ali Bey'in Mustafa Kemal'e karşı olumlu tavrında Ali Fuat'ın ailesinin rolünü bir yana iten bir anlatım: Uluğ, a.g.e., s. 35-6. Yine aynı kaynağa göre (s. 32), Mustafa Kemal'in yaveri Cevat Abbas, Şakir Paşa'nın yakınlarından birinin kızıyla evliydi. Bu sayede Şakir Paşa Mustafa Kemal'in erdemlerini biliyordu.

[247] Cebesoy'a göre, Damat Ferit, Calthorpe'un 21 Nisan yazısı karşısında alınacak tedbiri görüşmek üzere Mehmet Ali'ye gittiğinde, beriki Mustafa Kemal'in gönderilmesini önerdi. İki gün sonra, Damat Ferit, Mustafa Kemal'i Cevat Paşa ile birlikte "Cercle d'Orient"e yemeğe çağırdı, orada Mustafa Kemal'le tanışıp olumlu bir izlenim edindi ve Şakir Paşa'ya Mustafa Kemal'in uygun olduğunu söyledi. Cebesoy, kardeşinin kaynatası olan Mehmet Ali'nin, İsmail Fazıl Paşa'nın gözüne girmek için gösterdiği çabaların, sonucu belirleyici bir ağırlığı olduğu görüşündedir. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 60, 62, Mustafa Kemal bu yemeği anmıyor, oysa, önemli bir temas olduğu için herhalde anılması gerekirdi. Orbay da, Mehmet Ali'nin Mustafa Kemal'den yana, özellikle Avni Paşa ile dostluk kurdurmak için harcadığı çabaları anıyor. R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. III, s. 16. Orbay, genellikle Cebesoy'un anlatımını benimsiyor. Damat Ferit, ikna olunca, Mustafa Kemal'in iradesini "bizzat kendisi" yazdırıp Padişah'a imzalatmış, R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. II, s. 401-2. İngilizlerin gözünde Mustafa Kemal'in, "rengi" belli olduğu bir sırada (6 Haziran), Calthorpe'un merkeze yazdığı bir raporda, Damat Ferit'in Paşa'yı "en iyi niyetlerle" görevlendirdiği belirtiliyordu Foreign Office 371/4229, 92736.

[248] Hürriyet ve İtilaf cephesinde Mustafa Kemal'i destekleyenlerden ilginç bir örnek de *Alemdar* başyazarı Refi Cevat'tır. *Yeni Gazete*, Mustafa Kemal'in tutuklandığını yazdığında, *Alemdar*, "dün bizzat görüştük" diye yalanladı (15/3/1335). *Hukuk-u Beşer*'de ordu komutanlarına yapılan saldırı üzerine Paşa'nın yazdığı dilekçeyi "Herkesi Kırmayalım!" başlığı altında basmış ve şöyle yorulmamıştı: "Kendisi iyi bir asker olduğu cihetle, fırka efkârı ile hareket etmediğini kaviyen zanneyleğimiz ordu komutanı Mustafa Kemal Paşa'ya da şamil olan bu yanlışlığı *Hukuk-u Beşer* refikimizin tashih etmelerine intizar ederiz" (25/3/1335). Bunun gibi Mustafa Kemal'in Samsun'a hareketi ve varışı gazetede bildirildi ve gidişi dolayısıyla bir de fotoğrafı basıldı (17, 21/5/1335). Eylül sonlarında bile, artık cephelerin tutulduğu bir sırada, Refi Cevat, "Ne istiyorlar?" başyazısında, Anadolu'daki ulusçu önderlere "Rauf Bey ve rüfekası" diye çatıyordu (27/9/1335). Bu son olayı açıklayan bir durum, o tarihte Refi Cevat'ın babası Ankara Valisi Muhittin ▷

Fakat Mustafa Kemal'in Anadolu'da görevlendirilmesi, kendi açısından bir "nefy-ü teb'id," "herçibadabat benim İstanbul'dan uzaklaşmamı arzu edenlerin icat ettikleri" bir sebepti *(Nutuk)*.[249] Atatürk'ün anılarında bu şöyle anlatılıyor: "Vahdettin kabinelerinde benim için iki zıt fikir olduğunu yukarıda söylemiştim: Biri beni lehlerinde kazanmaya çalışanlar, diğeri hiçbir suretle itimat edilmemek lazım olduğunu iddia edenler! Aylarca münakaşalardan sonra hangi fikir hak kazanmış, bilir misiniz: Mustafa Kemal'e emniyet edilemez! Mustafa Kemal İstanbul'dan birtakım menfi telkinler, belki hazırlıklar yapıyor. Bu adamı İstanbul'dan uzaklaştırmak lazımdır. Mustafa Kemal'i Anadolu dağlarına atmalı ve orada çürütmeli! Nihayet bu karar üzerine mutabık kalmışlar... Beni İstanbul'dan çıkarmakla ağır bir yükten kurtulacaklarını zannedenler, makul bir sebep aramakla meşgul idiler."[250] İlk bakışta hükümet ve Hürriyet ve İtilaf çevrelerinin, hiç olmazsa bir bölümünün Mustafa Kemal'e önemli bir görev verecek denli güvenmeleriyle Mustafa Kemal'in bu değerlendirmeleri çelişiyor gibi görünüyorsa da, şöyle bir açıklamayla bunlar bağdaştırılabilir: Bu çevreler Mustafa Kemal'e böyle bir görevi verecek ya da buna itiraz etmeyecek denli güvenebiliyorlardı; fakat yine bu çevrelerin en azından bir bölümü, Mustafa Kemal'in İstanbul'da kalmasından kuşkulanıyor, onun gitmesiyle çok daha rahat edebileceklerine inanıyorlardı.[251] Şu-

◁ Paşa'nın Heyet-i Temsiliye tarafından tutuklanmış bulunmasıydı. M.M. Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber* (Ankara, 1966), c. I, s. 295-7. Daha önce gösterdiği yakınlığın nedenlerinden biri ise *Alemdar*'ın *Minber* basımevinde basılması olabilir.

[249] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 9.

F.R. Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s. 109.

Nedense Jaeschke bunu kabul edemiyor: "Kemal'in İstanbul'da bulunuşuna Padişah'ın ve Damat Ferit'in tahammül edemez oldukları iddiası da böyledir (masaldır). Bu iddia doğru olsaydı Kemal'i her ikisi de herhalde "şüpheli" kaydiyle İngiliz İstihbaratı'na (Intelligence Service) haber verirlerdi." G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 113. Fevzi Çakmak'ın Şakir Paşa'dan duyduğunu söylediği açıklamaya göre, Damat Ferit, Mustafa Kemal'in Ahmet Rıza ile bir olup iktidara gelmek istemesinden ötürü onu İstanbul'dan uzaklaştırmak istemiş, Bıyıklıoğlu, a.g.e., s. 42.

nu da unutmamak gerekir ki, arkadaşlarıyla iktidara gelme kararında bulunan Mustafa Kemal için, yetkileri ne denli geniş olursa olsun, bir askeri müfettişlik hiç de tatmin edici olmazdı ve onun bu müfettişlik işinden yararlanarak siyasal çalışmalarını Anadolu'da sürdürmek niyeti olmasaydı, bu görevi kabul etmezdi herhalde. Müfettişlik önerisi ve bunun Mustafa Kemal tarafından kabulü, Mustafa Kemal'in bırakışmanın ardından İstanbul'a geldiğinden beri sürdürdüğü iktidar kavgasının iflasını belgeliyordu. Kestirmeden, yani İstanbul'da kalıp Vahdettin tarafından görevlendirilerek iktidara gelme yolu artık kapanmış bulunuyordu.

İstanbul'da kalarak iktidara gelme yolunun iyice kapandığı, bir süredir birçok işaretlerle belli olmuştu. Damat Ferit'in yaptırdığı tutuklamaların ön saf İttihat ve Terakkililerleriyle ya da yolsuzluk sanıklarıyla yetinmeyip, İttihat ve Terakki'de sorumlu mevkilerde olmayanları ve düpedüz ulusçu olanları da kapsamına alması, bunu gösteriyordu. Mustafa Kemal'in en yakın arkadaşı Fethi Bey'in ve kendi gruplarından birçoklarının tutuklanması Mustafa Kemal'in –iktidara gelebilmek ne kelime– özgürlüğünün dahi tehdit altında olduğunu gösteriyordu. Nitekim, 8 Mart'ta Fethi Bey'in tutuklanmasından sonra,[252] 14 Mart'ta *Yeni Gazete*, Mustafa Kemal'in de tutuklandığını –asılsız olarak– bildirdi.[253] 24 Mart gününde *Hukuk-u Beşer* gazetesinde çıkan bir yazıda savaşta " ordu komutanı denilen âli sefillere, daha doğrusu haydut başılara ..." teslim olunan milyonlarca altın ve gümüş akçeden söz ediliyordu. Gerçi bunun altında kalmak istemeyen Mustafa Kemal derhal Harbiye Nezareti'ne hitaben bir dilekçe kaleme aldı ve yazıyı "büyük ahlaksızlık ve sefil vicdansızlık," yazarını "se-

G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 20. Bayur'a göre 9 Mart, Y.H. Bayur, *Atatürk*, s. 274. Fethi 10 Nisan'da salıverildi, fakat 18 Nisan'da yeniden tutuklandı. *Alemdar*, 11, 19/4/1335, 110-1420, 118-1428.

[253] *Alemdar*, 5/3/1335, 34-1394. Orbay, bazı gazetelerin, "İttihat ve Terakkililer tutuklu iken, Mustafa Kemal ve Rauf Bey ortada dolaşıyorlar" diye kışkırtmalarda bulunduklarını söylüyor. R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. III, s. 16.

fil müfteri" diye niteleyerek iddiaları reddetti ve nezaretin gereken kanuni işlemi yapmasını istedi. Dilekçenin bir yerinde, "Osmanlı ordularını ve onların namuslu komutanlarını bu suretle teşhir edebilmek kabiliyeti ancak vatan ve milletin mahv ve izmihlalini arzu eden bir alçakta bulunabilir," deniyordu.[254] Pek muhtemelen Mustafa Kemal'in isteği üzerine (çünkü dilekçe, yazıldığının ertesi günü yayımlandı) *Alemdar*'da yayımlanan dilekçe, bir karşı taarruz niteliğindeydi. Fakat esasen hava öyleydi ki, gazete sahibi "hem suçlu, hem güçlü" bir tavır takınarak Mustafa Kemal aleyhine hakaret davası açtı. Kendisini hapse attırmak için bir komplo karşısında bulunduğundan kuşkulanan Mustafa Kemal, bunun üzerine telaşa kapılarak, Anadolu'ya gidinceye dek muhakemeyi kazanmak için değil, bunun sonuçlanmaması için tedbirlere başvurdu. Herhalde nisan başlarında geçen bir olay, onun Anadolu'ya geçme eğilimini pekiştirmiş, dolayısıyla önerilen görevi kabul etmesini kolaylaştırmış olmalıdır.

Mustafa Kemal'in Vahdettin'e Damat Olması Sorunu: Burada ilginç bir olayın üzerinde durmak gerekiyor, Şapolyo'nun kaynak vermeden, Bayar'ın ise Atatürk'ün kendisinden dinlediğine göre,[255] Fethi Bey'in tutuklanmasından birkaç gün sonra, Mustafa Kemal'in misafir kaldığı evin hanımı Selma Fansa'yı, Vahdettin'in kız kardeşinin kızı Prenses Münibe ziyaret etti ve Vahdettin'in kızı Sabiha Sultan'ı Mustafa Kemal'le evlendirmek istediğini duyurdu. Mustafa Kemal, haberi aldığında, Sabiha Sultan'ın kaldığı eve gelmesini şart koştu. Sonra, Mustafa Kemal, Prenses Münibe ile görüştüğünde, bu şartını tekrarladı. Bayar'a göre, Münibe Hanım buna, "Paşanın bu konuda ciddi" olduğuna emin olunabilse bunun mümkün olabileceğini söyledi. Fakat iş bununla kaldı. Bu olayın ger-

Alemdar, 25/3/1335, 94-1404. Atay, herhalde yanılarak, Harbiye Nezareti'ne gönderilen dilekçenin Nazır tarafından "o gazeteye" verilmesi garabetinden söz ediyor: Onun üzerine *Hukuk-u Beşer* Mustafa Kemal'i dava edebilmiş. Oysa dilekçe zaten *Alemdar*'da, hem de yazdığı tarihin ertesi günü, yayımlandı.

[255] Şapolyo, a.g.e., s. 193-5; C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. VIII, s. 2551-3.

çekliği kabul edilirse, Mustafa Kemal'in böyle bir evliliğe "hayır" demeden "hayır" diyebilmek için böyle bir şart koştuğu söylenebilir. Fakat Vahdettin şartı kabul etseydi, Mustafa Kemal'in bu evlilikten kaçınması hayli zor olurdu. Olayın siyasal anlamına gelince, bunu, Vahdettin tarafından Mustafa Kemal'e, iktidar yolunu açmak, yani Harbiye Nazırlığı'nı, hatta Sadaret'i vermek için koşulmuş bir şart olarak yorumlamak mümkün olur. Başka bir deyişle, Mustafa Kemal'e iki almaşık sunuluyordu: Fethi Bey gibi hapse atılmak veya en azından iyice kenara itilmek, ya da damat, bende olarak, pek muhtemelen arkadaşlarından da ayrı olarak iktidara gelmek. Nitekim ikinci almaşık reddedilince, Mustafa Kemal kendiliğinden tehlikeli bir kişi durumuna geliyor ve Anadolu'ya "sürülüyordu."

Fakat bu olayın gerçekliğinden şüphe etmek doğru olur. Çünkü Vahdettin 1917'den beri tanıdığı Mustafa Kemal'i damat edinerek onu bendeleştiremeyeceğini çoktan anlamış olmalıydı. Mustafa Kemal bendesi olmayınca da, saray mutlakıyeti düzeni içinde onun bir yeri olmazdı. Bayur, Vahdettin'in, Almanya gezisinin dönüşünde, daha Mustafa Kemal Karlsbad'a gitmeden, musahibi İbrahim Bey aracılığıyla böyle bir öneride bulunduğunu, Mustafa Kemal'in Talât, Fethi ve Rauf beylerin ısrarına rağmen, Dr. Rasim Ferit'in öğüdüne uyarak bunu kabul etmediğini yazıyor. Bu olayı Bayur'a Tevfik Rüştü ve Rasim Ferit anlatmışlar.[256] Üstelik o sırada veliaht olan Vahdettin'in böyle bir evliliği arzu etmesi için mantıksal nedenler vardı. Tahta geçtiğinde, Enver Paşa'nın ve dolayısıyla Almanya'nın tahakkümünden kurtulmak için Enver Paşa'nın rakibi ve düşüncelerinin muhalifi Mustafa Kemal'i yanına alması uygun olurdu. Oysa 1919'da, Vahdettin tahtta, Almanlar yenik, İstanbul İngiliz işgali altında, Enver Paşa kaçmış, en azından bir süre için mutlakıyet geri gelmiş bulunuyordu. Üstelik İngilizlerle bir yakınlaşma havası belirmişti. Bu koşullar altında, Mustafa Kemal gibi ulusçu bir "çetin cevi-

[256] Y.H. Bayur, *Atatürk*, s. 148-9.

zi" yakınına sokmak, iktidar anahtarını vermek, yanlış bir şey olurdu. Bunun yerine, onu tatlı sözlerle oyalayarak birtakım ikinci derecede işlerde kullanmak, ya da yedek bir kuvvet olarak bulundurmak çok daha uygundu.

Burada şöyle bir ihtimal üzerinde durmanın da yersiz olmayacağı kanısındayız: Padişah'ın böyle bir önerisi olduysa bu, gerçekte ciddi olmayan bir "manevra" olmuş olabilir. Vahdettin gibi bir "tilki" mizaçlının, Fethi Bey'in tutuklanmasının yakın arkadaşında doğuracağı tepkiyi hafifletmek, onu bir süre daha en yüksek iktidar hayalleriyle oyalamak ve bu arada onu mütareke boyunca dilediği gibi kullanmak üzere böyle çekici bir "balonu" salmış olabileceği düşünülebilir. Aşağıda görüleceği üzere, padişahın Rauf Bey'in istifa isteğine karşı tepkisi, bu varsayımı pekiştirmektedir. Varsayım doğruysa, Mustafa Kemal'in olumsuz tavrı –bu arada Paşa'nın gönlünün az çok alınmış olması şartıyla– onu ferahlatmış da olabilir.

Vahdettincilerin Bir Tezi: Genellikle Vahdettincilerin ya da saltanata, hilafete yakınlık duyanların savundukları bir teze göre, Vahdettin, Milli Mücadele'yi yürütmesi için Mustafa Kemal'i gizlice görevlendirmiş, bunun için kendisine bir Hatt-ı Hümayun ve büyük miktarda paralar vermiştir.[257] Biz, bu iddiayı ortaya koyan esas kaynakları göremediğimiz için[258] bu konu üzerinde uzun boylu durmak istemiyoruz. Yalnız iddiaların nakledildiği bazı kaynaklara bakınca, bu tezin pek inandırıcı görünmediğini belirtmek gerekir. Bir kere, böyle gizli bir görev verilmiş olsa da, bunun, Saray'ın mutlakıyetçi tutumuna uygun olarak, salt Yunan ve Ermeni emellerine karşı koymakla ilgili olabileceği, Meclis ya da kongrecilik gibi demokratik faaliyetleri kapsamış olamayacağı ortadadır. Sonra, Mustafa Kemal'in söz konusu Hatt-ı Hümayun'u açıkla-

N.F. Kısakürek, *Vahidüddin* (İstanbul, 1968), s. 164-84; S. Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 211-2, 132-3. Radi Azmi (Yeğen)'ye göre, Mustafa Kemal'in 9. Ordu müfettişliği görevine aday olması için Vahdettin hükümeti uyarmış, S. Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 212.

[258] Örneğin: Mevlanzade Rifat, a.g.e..

mamış olması var. *Nutuk*'ta bundan söz etmemiş olması, Vahdettin'e hiçbir şeref payı vermemek isteğiyle açıklanabilir; ama, özellikle 1919 ve 1920'deki birçok sıkışık durumda padişahı düşmanlardan kurtarmak iddiasını her vesilede ortaya koymuş olan ve padişahın bu yönde kendisine dilekte bulunduğunu TBMM açılışında söyleyen Mustafa Kemal'in bu yıllarda böyle bir belgeden yararlanmak istemeyişini ve bu derecede gizli tutuşunu açıklamak hayli zordur. Selek de, Hatt-ı Hümayun'un varlığını kabul etmek eğiliminde olduğu halde, bunun tümüyle gizli kalışının nedenlerine girmemektedir.[259]

Kaldı ki, Hatt'ın kendisi de pek genel ifadelerle doludur. Savaş sonucunda doğan zorluklar dolayısıyla, Paşa'nın, atanmış olduğu bölgede asayişi sağlaması, padişah isteğine aykırı durumların çıkmasını önlemesi, elbirliğiyle ülkeyi saldırganlardan kurtarması ve askerlere, memurlara ve halka padişah selamını iletmesi isteniyordu.

Dahiliye Nezareti'nin örtülü ödeneğinden verildiği söylenen 25 bin lirayla Padişah'ın verdiği ileri sürülen büyük paralara gelince, bu paraları, Mustafa Kemal'le arkadaşlarını neredeyse sefalet sınırlarında dolaştıran ve birçok kaynakça doğrulanan ulusçu hareketin 1919'daki mali koşullarıyla bağdaştırmak imkânsız derecede zordur. Kaldı ki, bu paraların Mustafa Kemal'e gerçekten verilmiş olduğu kanıtlansa da, bunun nasıl anlamlandırılacağı, nasıl yorumlanacağı sorusu ortaya çıkmaktadır. Şunu da belirtmekte yarar vardır ki, bütün bu iddialar doğru da olsa, bunlar, ancak Vahdettin'in o sıradaki niyetlerinin, fakat ondan sonraki davranışlarıyla doğrulanmayan, eylem alanına dökülemeyen niyetlerinin bir ifadesi olmaktan ötede bir değer taşıyamaz.

Vahdettin'in Mustafa Kemal'e –İzmir işgali için sözüm ona gerekçe gibi gösterilen asayiş bozukluğuna bu kez Doğu Anadolu'da son vererek buraların işgalini önlemek dışında– vermiş olabileceği ikinci ve gizli bir görev, olsa olsa, Enver Pa-

S. Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 212.

şa'nın Anadolu'ya girmesini önlemek olabilir. Mustafa Kemal - Enver Paşa çekişmesini bilen padişahın Paşa'yı böyle bir görev için uygun görmesi olağan sayılabilir. Ne var ki, Vahdettin'in kuruntuları da hesaba katılsa, yine de, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinden önce Enver Paşa'nın Anadolu'ya dönmesi ihtimalinin Vahdettin'in gözünde ne ölçüde akla yakın görünmüş olabileceğini anlamak zordur.

Mustafa Kemal'in Anadolu'ya Giderken Tasavvurları: Atatürk'ün Atay'a yazdırdığı anılarında, Samsun'a çıkmadan önce neler tasavvur ettiği konusunda açık seçik bir bilgiye rastlanmıyor. Oysa *Nutuk*'ta 1927 yılına kadarki gelişmeleri daha başından tasavvur ettiğini ve iki noktaya dayandığını söylüyor. Birincisi, Osmanlı Devleti'nin "ömrü tamam olmuş... bir 'atayurdu' kalmıştı." Buna göre alınabilecek tek karar "... hâkimiyeti milliyeye müstenit, bilâkaydüşart müstakil yeni bir Türk Devleti tesis etmek!" idi. Ondan sonra, saltanat ve hilafet milletten koptuğu ve çağdışı kaldığı için Osmanlı hükümet, saltanat ve hilafetine başkaldırmak ve "bütün milleti ve orduyu isyan ettirmek" gerekiyordu.[260] Başka bir deyişle bu, dışa karşı anayurdu ve tam bağımsızlığı savunmak gibi "ulusçu" ve içeride, mümkün olursa saltanatla hilafeti kaldırmak, olmazsa, hiç değilse Saray mutlakıyetine son verecek meşrutiyeti yeniden canlandırmak gibi "demokratik" bir programdı. Zaten ulusal bir mücadelede gereken desteği elde edebilmek için ortaya demokratik bir programla çıkmak gerekliydi.

Mart başından beri İstanbul'daki düzenin rengi iyice belli olmuştu. Bu, İngilizlerle işbirlikçilik yapan, daha doğrusu onlara kendini bağımlı kılan bir Saray mutlakıyetiydi. Mustafa Kemal daha önce Anadolu'da mücadeleye girmemiş olmasını şöyle açıklıyor: "... ağır ve kati bir kararın doğruluğuna inanmak için vaziyeti her köşesinden mütalaa etmek la-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 12-4. Mustafa Kemal, İstanbul'dan ayrılmadan önce, Orbay'la birlikte Bekirağa Bölüğü'nde Fethi Bey'i ziyaret ettiğinde, Anadolu'dan yürüteceği ulusçu-demokratik programını açıklamış. R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. III, s. 17.

zımdır tereddütlere yer kalmamalıdır. Bundan başka, beraber çalışacak olanlar, yapılandan başka bir şey yapma ihtimali kalmadığına inanmalı idiler. İşte benim mütareke sırasında dört beş ay İstanbul'da kalışım, sırf bunun içindir."[261] Gerçekten de, o, Kâzım Karabekir gibi bölgesel kurtuluş için çalışmak isteyen biri olmadığı, yurdun toptan ulusal mücadele yapmasına inanmış ve bu hareketin önderliğini yapmaya kararlı olduğu için, durumu iyice incelemesi, hesabını çok dikkatli yapması ve harekete geçme ânını titizlikle seçmesi gerekiyordu. Bildiğimiz kadarıyla, müfettişliğe atanma zamanı kendi iradesi dışında kararlaştırıldıysa da o, bunun, işe girişme ânına rastlamış olduğuna karar verdi. Daha önce de belirtilmiş olduğu üzere –bu kanıtlanabilecek bir şey olmamakla birlikte– Anadolu'da bir göreve atanmadan önce İzmir işgali olsaydı, görevle ya da görevsiz hemen Anadolu'ya gideceği muhakkak sayılabilirdi. Öte yandan, İzmir işgal olunduktan sonra, Saray belki de daha çok düşünürdü Mustafa Kemal'i Anadolu'da göreve göndermeden önce.

Yukarıda İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinin ne denli önemli bir olay olduğu saptanmıştı. Mustafa Kemal'in Samsun'a hareketinden bir gün önceki bu olayın ne ölçüde onun niyet ve tasavvurlarını etkilediği, meraka değer bir konudur. Bunun üzerine herhangi bir bilgimiz olmamakla birlikte, bunun birtakım etkileri olduğu muhakkaktır. En azından şu söylenebilir ki, bu işgal o sırada olmasaydı, belki de Mustafa Kemal, kamuoyunu kongreler için daha olgunlaştırmak üzere, daha uzunca bir süre müfettiş olarak kalmayı tercih edebilir, bunun için de ihtiyatlı ve Kâzım Karabekir gibi el altından çalışma yoluna giderdi. Tabii bunlar tahminlerden ibarettir.

İleride daha uzun boylu açıklanacağı üzere, bu sırada siyasal bir mücadele için taşradan harekete geçmek, İttihat ve Terakki'nin, iktidar mücadelesinde daha önce de ilk kez başvurduğu bir yol olmuştur. Hürriyetin İlanı, bilindiği üzere, Ru-

F.R. Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s. 97.

meli'deki ordunun önderliğindeki ayaklanmanın İstanbul üzerinde yaptığı baskıyla elde edilmişti. Bunun gibi, 31 Mart Olayı üzerine İttihat ve Terakki, iktidarı yeniden ele geçirmek üzere Rumeli'den Hareket Ordusu'nu getirmek yoluna gitmişti. Hatta bu iki örneği göz önünde tutan Hürriyet ve İtilaf, aynı yöntemle 1912'de bir süre İttihat ve Terakki'yi iktidardan uzaklaştırmayı başardı. Görülüyor ki, İstanbul'da iktidar yollarını tıkalı görenler, taşradan ve özellikle buradaki askeri birliklerden güç alarak bu tıkalı yolları zorla açtırabiliyorlardı. Bu sefer koşullar birçok bakımdan adamakıllı farklı olmakla birlikte, ana çizgileriyle aynı yönteme başvurulmakta olduğu söylenebilir.

Rauf Bey'in Anadolu'ya Gitmesi: Rauf Orbay'ın anılarında, Ereğli'ye dönen Ali Fuat ile vedalaşmasının ertesi günü, yani 27 Şubat'ta, epeydir tasarladığı üzere, askerlikten istifa ettiği anlatılıyor.[262] O günkü koşullar altında askerliğe devam edemeyecekti. Rauf Orbay, Ali Fuat gibi, Anadolu'ya gitme kararını vermişti; fakat denizci olduğundan orada karacılar gibi görev isteyemezdi, özel bir kişi olarak gitmesi gerekiyordu. Ali Fuat ve başkaları Anadolu'ya görevli giderken, Rauf Orbay'ı meslekten istifa ederek gitmeye zorlayan etkenler ne olabilirdi? Rauf Orbay'ın İttihat ve Terakki'de çalışmış, İzzet Paşa kabinesinde nazırlık etmiş siyasal bir kişiliği bulunduğu unutulmamalıdır. 29 Ocak gecesi İsmail Canbolat gibi bir kabine arkadaşı, Hüseyin Kadri gibi bir siyaset arkadaşı dahi tutuklanmıştı. Bu, hem kendisi için iktidar yolunun kapanmakta olduğunu, hem de kendi özgürlüğünün de tehlikede olduğunu gösteriyordu. Nitekim 24 Şubat'ta kurulan yeni Tevfik Paşa kabinesine d'Esperey, ertesi gün, tutuklanmasını istediği 36 kişinin listesini verdi. Bu haberin Rauf Orbay'ın ku-

R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. II, s. 402-4; R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. III, s. 16-8. Rauf Bey'in, Ali Fuat'la vedalaşmasından bir gün sonra istifa etmesi, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının bu sıralarda Anadolu'ya yönelmek konusunda bilinçli ve ortak bir karar almış olmaları ihtimalini düşündürmektedir. Kâzım Karabekir de 14 Şubat'ta Doğu'ya atanmasını istemişti.

lağına gelmiş olması pek muhtemeldir ve bunun ona, artık İstanbul'da barınılamayacağının kanıtı olarak gözüktüğü kabul edilebilir. İstifa dilekçesinin bu listenin verilmesinden iki gün sonra sunulması, belki böyle açıklanabilir. Ayrıca, arkadaşı Ali Fuat'ın Anadolu'ya gitmesinin de onu isteklendirici bir payı olmuş olabilir.

Rauf Orbay'ın dilekçesine cevap gelmedi. Bu arada, Tevfik Paşa kabinesi çekildi, yerine Damat Ferit hükümeti kuruldu. 9 Mart'ta aralarında dostu Fethi Bey'in de bulunduğu birçok ulusçu İttihat ve Terakkilinin tutuklanması, korkularının gerçekleşmekte olduğunu gösterdi. Yeni hükümetin ilk Bahriye Nazırı Şakir Paşa'nın, iktidara geldiklerinin haftasında, Rauf Orbay'ın ehliyet ve değerinden ötürü istifasını kabul etmediğini söyleyerek kendisiyle görüşmek istediği haberi geldi. Fakat çağrıda bulunan Damat Ferit oldu. Görüşmelerinde Paşa, Âyan'dan babasıyla dost olduklarını, Padişah'ın, istifasından dolayı çok üzüldüğünü ve bir-iki ay için bir vilayette ya da arzu ettiği herhangi bir makamda bulunduktan sonra yine "beraber" çalışacaklarını müjdelediğini söyledi. Bu hayli önemli bir bilgidir. Padişah'ın Anafartalar ya da "Hamidiye" kahramanını nasıl karşısına almak istemediğini, bunun yerine onları İstanbul'dan uzaklaştırmayı, bu arada onlardan yararlanmayı tercih ettiğini, bu uğurda onları "bir-iki ay sonra" iktidar vaatleriyle nasıl oyaladığını pek güzel anlatmaktadır.

Fakat Rauf Orbay, bu çekici sözlere kanmaz. Hükümetin yanlış yolda olduğunu, bu gidişle orduyu isyan ettireceğini, Irak ve İzmir'de başarılı muharebeler yapmış olan Nuri (Nurettin) Paşa gibi bir vali ve komutanı azledip yerine "Selanik'i düşmana teslim etmiş olan Nail" (Ali Nadir) Paşa'nın atandığını, terhis olunan askerin memleketlerine sevk edilecek yerde, terk edilip dilenmek zorunda bırakıldığını anlattı. Sadrazam telaş gösterdi. Rauf Orbay, meşrutiyetten önce ve sonra çıkmış olan ihtilallerin "ya içinde, ya kenarında" bulunduğunu ve "mutlaka" bir ayaklanma olacağını, asker olarak buna karışmak istemediğini ve her davranışının sorumlulu

ğunu yüklenmekte serbest kalmak istediği için istifada kararlı olduğunu belirtti. Neredeyse Anadolu'da kopacak ihtilalin bir haberi gibi olan bu sözler karşısında, Sadrazam söyleyecek söz bulamadı.[263]

Rauf Orbay, istifasına rağmen, Mustafa Kemal ayrılıncaya dek İstanbul'da kaldı.[264] Ayrılmadan hemen önce Rauf Orbay'ın, arkadaşlarıyla Bandırma, İzmir bölgesinde efelerle temaslarda bulunmak üzere gitmesi, sonra Afyon üzerinden Mustafa Kemal'e katılması kararlaştırıldı. Beş gün sonra, Mustafa Kemal'in Samsun'a vardığı haberi gelince, Rauf Orbay, ertesi gün, 24 Mayıs'ta Bandırma'ya gidileceğini dört arkadaşına haber verdi (Topçuoğlu Nazmi, İbrahim Süreyya, Yüzbaşı Osman Tufan, Hintli Abdurrahman). Balıkesir ve Uşak üzerinden Akhisar, Salihli, Manisa, Ödemiş'e gittiler. Halkla ve Ödemiş'te Demirci Mehmet Efe ile görüşüldü. Herkes vurulmuş gibiydi ve mücadeleye hazırdılar. Efeler uslanmış, komutası altına girebilecekleri bir baş arıyorlardı.

Orbay'ın Damat Ferit hakkında izlenimleri şöyle: "Gayet efendi, nazik, terbiyeli," fakat "akl-ı selim, iz'an ve temkin"den yoksun. R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. II, s. 404.

[264] İstifa etmiş olmasına rağmen, Rauf Bey'in, bir aydan daha uzun bir süre İstanbul'da kalmış olmasında, Vahdettin'in yapmış olduğu teklifin bir etkisi olup olmadığı tahminlere açık bir konudur.

V.

Ulusal Karma Hükümet Görünüşlü Bir Vükela Heyeti: İkinci Damat Ferit Kabinesi (19 Mayıs - 20 Temmuz 1919)

1. HÜKÜMETİN KURULUŞU VE İLK TEPKİLERİ

18 Mayıs günü Damat Ferit, İngiltere baştercümanı Ryan'a bir gün önce, akşamleyin padişahla dört saat görüştüğünü, onun pek umutsuz ve kendisinin yeniden iktidara gelmesi gerektiği konusunda ısrarlı olduğunu anlattı. Damat Ferit, destekleneceğine güvenmeden başa geçmenin yararsız olduğunu söylüyordu; çünkü Konferans'ın daha nasıl darbeler hazırladığı tamamen belirsiz görünüyordu ve Anadolu'da kan dökülecekti muhakkaktı. Padişah'ın, İzmir işgalinin tahtı üzerindeki etkisini düşündüğü anlaşılıyordu: Buna benzer vahamette bir başka olay, kendisinin bir daha böyle bir sorumluluk yüklenmek istememesi dolayısıyla, tahtın çökmesine yol açabilecekti. Sadrazam yeni felaket olarak, özellikle İstanbul'un Osmanlıların elinden çıkışını düşünüyordu.[1]

Fakat, örneğin *İkdam* gazetesi, daha 17 Mayıs'ta kabinenin istifasıyla birlikte yeni hükümeti kurma görevinin Damat Ferit'e verildiğini bildiriyordu. Yine 17 Mayıs'ta, Padişah, Âyan Reisi Mustafa Âsım Efendi'yi çağırdı ve aynı gün Âyan Meclisi (Kanun-u Esasi'ye göre Mebusan da toplanmadan böyle bir şey olamazdı md. 43) olağanüstü toplantıya davet olundu. Âyan Heyeti iki gün üst üste toplantı yaptı.[2]

Foreign Office 371/4215, 76104 (19 Mayıs teli).

İkdam, 18-9/5/1919, 8000-1. 19 Mayıs günlü gazetede bir muhtıranın hazırlanmakta olduğu söyleniyor. Bir gün önceki sayıda yer alan, Padişah'ın Âyan Reisi'ne Sadaret'i, önerdiği haberi yanlış olsa gerektir. Âyan Heyeti toplantısının nasıl kararlara vardığı konusunda bilgiye rastlanamadı. Hazırlanan [illegible]

20 Mayıs günü Damat Ferit, Webb'i ziyarete geldi ve görev almama kararına rağmen, öbür yüksek komiserlerin, ülkenin, daha uzun süre hükümetsiz kalması halinde dağılabileceği uyarısı karşısında hükümeti kurduğunu söyledi.[3] Kendisi, dahildeki durumdan pek endişeliydi. Buna benzer başka olaylar patlamalara yol açabilirdi. İstanbul, böyle bir durumda, yerle bir edilebilirdi; ama, taşrada böyle bir patlamanın katliamla sonuçlanması nasıl önlenecekti ve kendisi, buna ortak olduğu suçlamasından nasıl kurtulacaktı? Webb, onun öyle bir davranışı olamayacağını ve bunu da aynen Londra'ya bildireceğini söyledi. Sadrazam buna teşekkür etti; fakat işgalden beri halk üzerindeki etki ve denetimin çoğunu yitirdiğini söyledikten sonra, Devlet'in akıbetinin bir an önce bildirilmesi dileğini tekrarladı.[4]

19 Mayıs günü kabine kuruldu.[5] Bunun niteliği önceki ka-

◁ muhtıranın, 20 Mayıs'ta yüksek komiserlere gönderildiği anlaşılıyor. G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 35.

[3] Adliye Nazırı Vasfi Efendi'ye göre, İzmir işgalinin uluslararası bir mahiyeti olduğunu, tutuklanmış olan memurların serbest bırakılıp, hükümet işlerinin "mihveri dairesinde" görülmesine yeniden başlanmış bulunulduğunu öğrenince, durumun "siyaseten duçar-ı tahavvül" olduğunu anlayarak yeniden iktidara gelmişler. *İkdam*, 23/5/1335, 8005 *(Entente)*.

[4] Foreign Office 371/4227, 76661 (20 Mayıs). Londra'da R. Graham'ın mütalaası, Damat Ferit'in böyle bir patlama halinde sorumlu olmayacağını söylemenin yanlış olduğu merkezindeydi.

[5] **Meşihat:** Mustafa Sabri Efendi (ipkaen); **Dahiliye:** Eski Maarif Nazırı Ali Kemal Bey, **Ziraat ve Ticaret Nazırı:** Ethem Bey (vekâleten: 29 Haziran); **Hariciye:** Damat Ferit Paşa; **Harbiye:** Eski Nafıa Nazırı Şevket Turgut Paşa, eski Harbiye Nazırı Ferit Paşa (29 Haziran); **Maliye:** Tevfik Bey (ipkaen), Şevket Turgut Paşa (vekâleten), Ferit Bey (vekâleten) (29 Haziran); **Adliye:** Eski Evkaf Nazırı Vasfi Efendi; **Bahriye:** Avni Paşa (ipkaen); **Evkaf:** Eski Darül-hikmet-i İslamiye Reisi ve eski Antalya mebusu Hamdi Efendi; **Maarif:** Eski Maarif Nazırı Sait Bey; **Nafıa:** Şevket Turgut Paşa (vekâleten), eski Kütahya mebusu ve Kiyef Konsolosu Ahmet Ferit Bey (21 Mayıs): **Ticaret ve Ziraat:** Ethem Bey (ipkaen); **Şûra-yı Devlet Reisi:** Ticaret Nazırı Ethem Bey (vekâleten), Âyan'dan eski Maarif Nazırı Rıza Tevfik Bey (24 Mayıs), Vasfi Efendi (vekâleten) (29 Haziran) **Meclis-i Has-ı Vükela'ya memur:** Eski Harbiye Nazırı Şakir Paşa, Reşit Âkif Paşa, 1. Ferik Ali Rıza Paşa (20 Mayıs): Tevfik Paşa, İzzet Paşa, Abdurrahman Şeref Efendi (22 Mayıs); Haydarizade İbrahim Efendi, Ferik Ahmet Abuk Paşa, Ferik Çürüksulu Mahmut ▷

bineden pek farklı değildi; yani bazı Hürriyet ve İtilaflıların katıldığı, Saray'ın bir kabinesiydi bu. Ne var ki, Saray, galeyan halindeki kamuoyunu yatıştırmak üzere, birkaç gün içinde hayli önemli gibi görünen, fakat gerçekte o denli anlamlı olmayan bir taviz verdi. Ne bende olan, ne de muhalefet fırkalarına bağlı, ulusçuluğa bir ölçüde açık ve "namuslu" tanınan bazı devlet adamları sandalyesiz nazır (Meclis-i Vükela'ya memur) atandılar. Bunlar, kabine görüşme ve kararlarında ağırlıklarını duyurabilecekler; fakat iktidarın hiçbir ipi ellerinde bulunmayacaktı. Bu durum, verilen tavizin pek önemli olmayışı denli, içten olmadığını da ortaya koymaktadır. Demek ki, ortada gerçek anlamda ulusal bir karma hükümet bulunup bulunmadığı çok tartışma götürür.[6] Meclis-i Vükela'ya sonradan "memur" edilenler, Reşit Âkif Paşa, 1. Ferik Ali Rıza Paşa (20 Mayıs), Tevfik Paşa, İzzet Paşa, Abdurrahman Şeref Efendi (22 Mayıs), Haydarizade İbrahim Efendi, Ferik Ahmet Abuk Paşa, Ferik Çürüksulu Mahmut Paşa, eski Amasya mebusu İsmail Hakkı Paşa (24 Mayıs), Ferik Rıza Paşa (25 Mayıs) idiler.[7] Bu on kişiden ancak Haydarizade İbrahim Efendi, Ahmet

◁ Paşa, eski Amasya mebusu İsmail Hakkı Paşa (24 Mayıs), Ferik Rıza Paşa (25 Mayıs). *Takvim-i Vekayi*, 20, 21, 25/5/1335, 3553-4, 3557; İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s. 2041. Karay'a göre, Damat Ferit hırsızlık ve nüfuz yolsuzluğuna pek kızardı. Mehmet Ali'yi kabine dışında bırakması, onun sarraf Panciri ile olan ilişkisinden ötürüydü. Fakat birkaç ay sonra kendisine Rüsumat umum müdürlüğünü önermiş. Bundan amacı, Mehmet Ali'yi "yaralamakmış." Şakir Paşa'nın harbiye nazırı olamayışı, ağır hasta olmasındanmış. Damat Ferit, Harbiye'yi Avni Paşa'ya vermek istemiş, ama o, buna kendini ve yaşını uygun görmemiş. A.g.e., s. 119-20. Cavit Bey'e göre, Mehmet Ali, Sapancalı'yı çağırıp, serbest bırakılmasına karşılık bir "hayır işine" 8 bin lira vermesini istemiş. Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 4/5/1919 (6/11/1945). Mehmet Ali'nin büyük çapta örtülü ödenek harcamaları: *Orient News*, 17/9/1919, 79.

[6] Ulusal bir karma hükümet fikri Âyan'ın olağanüstü toplantısında önerilmiş olabilir; nitekim, atananların çoğu Âyan üyesiydiler. Ali Kemal'in çabasıyla nafıa nazırlığına atanan Ferit Bey ulusçuluğa açık sayılabilirse de, Nafıa Nezareti'nin iktidar açısından çok önemli olmadığı açıktır. R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 136.

Takvim-i Vekayi, 21, 24-5, 29/5/1335, 3553, 3556-7, 3561

Abuk Paşa, İsmail Hakkı Paşa'nın âyan olmayışı dikkati çekiyor.

Daha önceki kabinede olduğu gibi, bu sefer de Kanun-u Esasi'yi anan Hatt-ı Hümayun, "milletin sinesinden tahassul" etmiş altı buçuk yüzyıllık bir hanedanın başı olan "halife ve padişahın", milletiyle birlikte devlet ve millet haklarının tam olarak korunması gibi kutsal ve ulusal bir hedefi "yegâne" emel kabul ettiğini belirtiyordu. Hükümetin bu uğurda "son derecede fedakârane ve azimperverane" çalışması kesin olarak "ihtar" ediliyordu.

Damat Ferit'in aynı gün taşraya gönderdiği telgraf-genelgede, İzmir'e "tecavüz" eden Yunanlıların, uygar ulusların kaçınamayacakları bir kuralı çiğnedikleri söylendikten sonra, kendisinin İtilaf temsilcilerine "bizzat" verdiği bir notayla, kutsal hakların savunmasına girişildiği anlatılıyordu. Gün ve saat arkasında gizlenen olayların kesin, fakat "daima meşru" bir biçimde ve sükûnetle karşılanmasını istiyordu. Yapılan girişim olumlu bir sonuç vermezse, "bütün milletin" oylarıyla, Türklerin soylu tıynetlerine uygun bir karar alınacağı doğaldı. Kurtuluş ve mutluluk özgürlükle, özgürlük ise yüreklilikle elde edilebilirdi. Kendisi "padişahımız ve halifemizin tevecc ühatı" ve "millet-i muazzama-i Osmaniye'nin itimatı" ile hükümetin başına geçmiş bulunuyordu. "Fakat" diyordu, "icap ederse yarın vatanımın bir neferi olarak ifa-yı vazifeye hazırım."[8]

19 Mayıs günü bir de Hariciye'nin bildirisi vardı. Bu, İtalyanların, Fethiye, Muğla ve Bodrum'u Paris Konferansı kararına dayanıyor diye ve asayişi korumak adına işgal ettiklerini, oraların halkının ise cins ve mezhebe bakmadan, bundan hükümete şikâyetçi olduklarını, hükümetin İtalyan Komiserliği'ne başvurarak buralarda asayiş yerinde olduğuna göre, işgalin İtalyan komutanlarına verilen "gayri sahih" bilgiler üzerine "kendiliklerinden" davranmış olmalarının sonucu olması gerektiğini bildirerek, işgalin geri alınmasını "iltimas" et-

Takvim-i Vekayi, 20/5/1335, 3553.

tiklerini anlatıyordu. Bu yazının sonucu beklenirken, Kuşadası, Selçuk (?) İstasyonu, Marmaris ile Makri'nin yine İtalyanlar tarafından işgal olunduğu ve baştaki komutanın asayiş varsa da, gelecekte çıkabilecek olayları önlemek için ve iki hükümet arasında varılan bir karar gereği işgalin yapılmış olduğunu açıkladığı haberi alınmıştı. Oysa böyle bir karar yoktu ve buna karşı da "teşebbüsat-ı muktaziyede" bulunulmaktaydı.[9] Daha önceki İtilaf Devletleri işgallerinde böyle bildiriler yayımlamayan Babıâli, Yunan işgali karşısındaki tepkiyle, saygılı ve pek dikkatli bir ifadeyle de olsa, İtalyan işgalinden şikâyetlerine kamuoyunu tanık etti; zira basında, Anadolu'daki İtalyan işgallerinin Osmanlı hükümetince iyi karşılanmakta olduğuna dair haberler çıkmıştı.[10]

Damat Ferit'in bir de herhalde 20 Mayıs'ta vermiş bulunması gereken bir demeci vardır. Bunda, durumun vahim, halkın galeyanda ve her yerden teller yağmakta olduğunu söylüyor ve İzmir'in Yunan askerleri tarafından işgalinin, önceki hiçbir olaydan tahmin edilemeyeceğini öne sürüyordu. Böyle bir üzüntü ve umutsuzluk doğurması doğal olan olayın, bundan sonra da fena bir düşünceye dönüşmeyeceğini kimsenin temin edemeyeceğini söyleyerek, belki bir de gizli bir tehdit savuruyordu. Bundan sonra gelecek barışta, ülke arazisi sorununun nasıl çözülmesi gerektiğini açıklıyordu. Arap illeri konusunda, bunların Paris Konferansı'nın yetkisi dışında kaldığını ve İslam kutsal yerlerine ait sorunların bir parçasını oluşturduğunu söyleyerek, buralardaki Osmanlı haklarını kurnazca saklı tuttuktan ve Ermenistan için "bazı" özerkliğin kabul edilebileceği "eski vilayetlerimizden birkaçının" sözünü ettikten sonra, Arapça konuşulan yerler dışında, Balkan dağlarından başlayarak Osmanlı ülkesinin doğru-

[9] İtalyanlar 12 Mayıs'ta Marmaris ve Makri'yi (Fethiye), 13 Mayıs'ta Kuşadası'nı, 14 Mayıs'ta Ayasuluk (Selçuk) İstasyonu'nu, 17 Mayıs'ta Söke'yi işgal ettiler. G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 30, 33.

[10] Damat Ferit'in 20 Mayıs günü Webb'le görüşmesi. Müttefik sansür kurulunun Fransız üyesi, hükümet yalanlamasının basında çıkmasını önlemek istemiş. Foreign Office 371/4227, 77734.

dan doğruya padişahın egemenliği altında kalması gerektiğini söylüyordu. (Bu söz, Arap illerine belirli bir özerkliğin tanınmasının dolaylı olarak kabul edildiğini gösteriyordu.) Paşa, Paris Konferansı'nın, Osmanlı kavminin ruhunu avutmak ve düşüncelerin galeyanından doğan tehlikeyi kaldırmak için ve adalet düşüncelerinden hareket ederek, Yunanlıların İzmir'i boşaltacaklarını ve söz konusu ülkenin Türkiye'ye ait olduğunu açıklamasını istiyordu.[11]

Damat Ferit, yukarıda anılan demecin esaslarına uyan bir telgrafı, Barış Konferansı'na da gönderdi. Bunda, Yunan işgaline son verileceğinin ve Ermenistan'a tanınacak "vasi muhtariyet-i idare" dışında, Anadolu ve Trakya kıtalarının Osmanlı kalacağının acele ilanı, kaynamakta olan Osmanlı kamuoyunu yatıştırmak için isteniyordu. Bundan başka, 22 Mayıs'ta yüksek komiserliklere verdiği bir notayla, Yunan askerinin gecikmeden geri alınması isteniyor ve yerlerine büyük devletler askerinin gelmesinin memnunlukla kabul edileceği bildiriliyordu.[12] Zavallı Damat Ferit ve bu isteği çok kez yankılayacak olan birçok Ege Kuva-yı Milliyecileri bilmiyorlardı ki, amaç, Ege'yi işgalin ötesinde, ezici barış şartlarını zorla kabul ettirecek kahredici büyük bir kuvveti Anadolu'ya sokmaktı.

Hürriyet ve İtilaf'ın Hükümet Karşısında Tutumu: *Alemdar* 18 Mayıs'ta hükümetin "agleb-i ihtimal" Hürriyet ve İtilaf ile Sulh ve Selamet Fırkası'nca birlikte kurulacağını söylüyordu. Ertesi günü ise, Damat Ferit'in "hariçten" bazı kimseleri almak istediği, Hürriyet ve İtilaf ile Paşa arasında görüşmeler yapıldığı, Hürriyet ve İtilaf'ın herhangi bir güçlü hü-

İkdam, 22/5/1335. 8004 *(Entente)*. Sözü edilen "eski vilayetlerimizden birkaçı" ibaresindeki "eski" sözcüğü, yanlış kullanılmış da olsa, ancak Brest-Litovsk ile yeniden kazanılmış Kars, Ardahan, Batum sancaklarına bir atıf olabilir. ("Eski" sözcüğü yanlış kullanılmıştır; çünkü bırakışma sonucu Osmanlı yönetiminden çıkmış olmakla birlikte buraları hukuken henüz Osmanlı ülkesiydi.)

[12] C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. VI, s. 1875-6. Bu yönde Hariciye'nin başka bir girişimine (25 Mayıs) 6. ayrımda değinilmektedir.

kümeti destekleyeceği, fakat karma bir hükümete üye vermek istemediği haber veriliyordu. Oysa, Karay'ın pek isabetle söylediği üzere Hürriyet ve İtilaf hükümeti sayılabilecek ilk Damat Ferit kabinesinin bu niteliği dahi ancak bir ay sürebilmiş, o hükümet bazı Hürriyet ve İtilaflıların katıldığı bir Damat Ferit hükümeti olmuştu.[13] Bu, Hürriyet ve İtilaflı bazı üyeleri olan sarayın bir hükümetiydi; zira Damat Ferit bendeydi ve Mebusan Meclisi de yoktu. Hatta, kurulduğu anda, 1. Damat Ferit kabinesinin bu nitelikte olduğu, yalnız Hürriyet ve İtilaflıların bir ay süreyle bu konuda kendilerini aldattıkları söylenebilir; çünkü mütarekeden sonra Hürriyet ve İtilaf'ın yeniden kuruluşu dolayısıyla gördüğümüz üzere Damat Ferit, Hürriyet ve İtilaf'ın gücünü sarayın buyruğuna sokmak, oraya akıtmak için sarayın ileri sürdüğü adamdı.

23 Mayıs günü *Alemdar*, İstanbul ve taşrada 20 Hürriyet ve İtilaf şubesinin açıldığını duyuruyordu.[14] Bu sırada Hürriyet ve İtilaf, hükümete karşı tavrını, şubelerine de tamim ettiği bir bildiri ile açıkladı.[15] Hürriyet ve İtilaf fırkasından doğmuş olan Ferit Paşa kabinesinin, son aldığı biçime göre, Hürriyet ve İtilaf kabinesi olmadığı "derkâr"dı. Fakat Hürriyet ve İtilaf henüz köprüleri atmak istemiyordu: Ancak fırkanın programı çerçevesinde iş gördüğü takdirde, fırka, kabineyi destekleyecekti. Ayrıca, bu zor zamanda merkezden talimat almadıkça "hiçbir cereyana kapılınmaması" gereğine önemle dikkat çekiliyordu. Böylece, Hürriyet ve İtilaf, Tevfik Paşa hükümetleri karşısındaki tavrına dönmüş oluyordu. Yalnız şu farkla ki, Damat Ferit'in daha İngilizci olması İttihat ve Terakki'ye karşı daha sert tutumu dolayısıyla, onun si-

R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 96, 18 Mayıs günü Sadık Bey Vahdettin'le iki saat görüşmüş. Bu konuşmada neler geçtiği meraka değer. *Alemdar*, 19/5/1335, 147-1457.

[14] *İkdam*, Hürriyet ve İtilaf'ın 400'ü aşkın şubesi olduğundan söz ediyordu. 24/5/1919, 8006.

[15] *Alemdar*, 25/5/1335, 153-1463; *İkdam*, 23/5/1335, 8005. İlk gazetede bu bildirinin neden geç çıktığı pek anlaşılamıyor; fakat bu metin daha ayrıntılıdır.

yaseti Hürriyet ve İtilaf'a Tevfik Paşa'nınkinden daha yakındı. Üstelik kabinede doğrudan doğruya Hürriyet ve İtilaflı adamlar vardı.

2. YUNAN İŞGALİNE TEPKİLER

Kamuoyunda Tepkiler: Kamuoyunun tepkileri, bu dönemde, kapalı salon toplantıları, resmi makamlara telgraf çekmek gibi faaliyetlerle ve belki hepsinden önemlisi, mitinglerle ifade ediliyordu. Daha 15 Mayıs'ta Denizli, Aydın, Konya, Burdur, 17 Mayıs'ta Eskişehir ve Kütahya, 18 Mayıs'ta Bursa, Tire, Havza ve Erzurum mitingleri yapıldı. Aynı gün, İstanbul'da, Darülfünun'da bir toplantı, Fatih'te de Hürriyet ve İtilaf'ın bir mitingi vardı.[16] 19 Mayıs'ta, eski Kütahya mebusu ve anlaşılan siyasal havada kendini uydurmakta ustalığı olan Türk Ocağı Başkanı Ferit Bey'in de çabasıyla Fatih mitingi yapıldı. Fakat miting günü Ferit Bey'in kabineye girmesi ihtimali belirdiğinden, o konuşmadı. İngiliz Komiserliği, tercüman Ryan aracılığıyla Damat Ferit'e İstanbul'da ihtilal çıkacağından çekindiklerini bildirmiş bulunuyordu.[17] Nitekim miting üzerinden pek alçaktan uçaklar uçurularak halk sindirilmek istenmişti.[18] Miting sonunda, Padişah'a, daha bağımsız, tarafsız ve ulusçu bir kabine için talepte bulunmak üzere, iki Darülfünun öğrencisiyle Halide Edip'ten oluşan bir heyet gönderildi. Vahdettin, rahatsızlık bahane ederek heyeti kabul etmedi; bunlar, Başmabeyinci Yaver Paşa ile görüştüler. Herhalde, Vahdettin'in, kabineye kendince aykırı birçok kişinin alınmasını kabul etmesi, her şeyden önce bu miting heyetinin baskısı sonucu olsa gerektir. Kadıköy ve Üsküdar'daki mitinglerden sonra Sultanahmet'teki ünlü miting yapıldı (23 Mayıs). Bu son mitingde Halide Edip Adıvar gözü yaşlı durumda Albay Foulon'a rastla-

G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 33-4.

A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 212.

Mitingler için bkz.: K. Arıburnu, *Milli Mücadelede İstanbul Mitingleri* (Ankara, 1951). Adıvar'ın anıları: Edip, a.g.e., s. 26-41. Ferit Bey için: R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 99, 136-7.

dı.[19] Fakat İngiliz istihbaratının ileri gelenlerinden Deniz Yüzbaşı Heathcote Smith'in, Halide Edip Adıvar'la, bu mitingleri teşvik eder biçimde konuşması, Ocakçı miting düzenleyicilerini kuşkulandırdı ve bundan sonra daha çok kapalı salon toplantıları yapıldı. Bunların bir teşebbüsü daha olmuştur ki, o da, İstanbul sokaklarına, Barış Konferansı toplanmadan önce padişahın seçim yaptırmasını isteyen bir ilanı yapıştırmaktı. Hükümet bundan ötürü telaşlanıp ilanları "bir bir" toplattırmıştı.[20]

Mitinglerin, etkili oldukları için, hükümeti rahatsız ettiklerinin en iyi belirtilerinden biri, 25 Mayıs Beyazıt ve Beşiktaş mitinglerinin yasaklanması sayılabilir. Nitekim, Mustafa Kemal de, 28 Mayıs'ta vali ve müstakil mutasarrıflıklara, Erzurum, Ankara, Diyarbakır kolordu komutanlıklarıyla Konya'daki ordu müfettişliğine gönderdiği bir genelgeyle, İzmir'den sonra Manisa ve Aydın'ın işgali üzerine, ulusal gösterilerin "daha canlı olarak" sürdürülmesi gereğine işaret ediyordu. Bu durumun "derhal" giderilmesinin bütün uygar uluslarla büyük devletlerin adaletinden sabırsızlıkla beklendiği esasına göre, 2-4 Haziran günleri arasında "büyük ve heyecanlı" mitingler yapılıp bütün mülhakata yayılmasını ve büyük devlet temsilcileri ve Babıâli'ye "müessir" teller çekilmesini istiyordu. Sonunda, adap ve sükûnetin "fevkalade mahfuziyeti" konusunda bir uyarı geliyordu.[21]

30 Mayıs günü Sultanahmet'te yapılan ikinci miting, İstanbul'da bu dönemdeki mitinglerin sonuncusu oldu.[22] Çünkü Calthorpe, 31 Mayıs'ta, Sadrazam'dan, İstanbul ve çevresinde başka miting müsaadesi verilmemesini istemişti. Muhtemeldir ki, kendisi Mustafa Kemal'in az önce ele alınan genelgesinden haberli kılınmış bulunuyordu.[23] Böyle bir istek,

Edip, a.g.e., s. 33. Yazar Sultanahmet mitinginin gününü yanlış olarak 6 Haziran diye veriyor (s. 30).

[20] Adıvar, a.g.e., s. 35-40.

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 22-4.

G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 39.

Foreign Office 371/4227, 82458; 371/4219, 96976. Hariciye Nazırı Vekili Sefa'nın 10 Haziran cevabında, Calthorpe'un isteğinin yerine getirildiği [

Saray'ın, gerçek niyetini mümkün olduğu denli belli etmemek siyaseti açısından, kamuoyunun önünde Saray'ı müşkül duruma sokabilirdi. Muhtemelen bu yüzdendir ki, 1 Haziran'da hükümet bir bildiri yayımlayarak, Yunan işgalinin büyük haksızlığını belirttikten sonra, hükümetin, "gece ve gündüz," henüz geçici olduğunu kuvvetle umduğu işgale karşı İtilaf Devletleri'ne girişimlerde bulunmakta olduğunu bildiriyor ve halkı tarih ve mazi sahibi bir kavme yaraşır bir tarzda ağırbaşlılığını korumaya çağırıyordu.[24] Fakat Barış Konferansı bu sırada imdada yetişti. 30 Mayıs'ta, Osmanlı hükümetinin, görüşlerini Paris'te konferansa açıklaması kabul edildi. Gökbilgin'in de işaret ettiği üzere, bu İzmir işgali karşısında gösterilmiş bulunan büyük tepkiye bir ölçüde taviz niteliğindeydi. Herhalde, böylece, işgalin doğurduğu ve pek tehlikeli bir hal alan gerilimin, kısa bir süre için de olsa giderilebileceği ve ondan sonra da durumun, bir patlama noktasına gelmeden istenildiği gibi idare edilebileceği umuluyordu. 1 Haziran günlü Fransız Komiseri Defrance Damat Ferit'e davet mektubunu sundu.[25]

Hükümet Katında Tepkiler: İzmir işgalinin Saray'ı derinden sarstığı muhakkaktır. Ne var ki Saray, düşmana karşı direnmeyi imkânsız görüyordu ve asıl amacı, hilafeti İngiltere'ye onaylatarak, dünya ve bu arada –en önemli olarak– İngiliz İmparatorluğu Müslümanlarının dinsel başkanlığı haline getirmek olduğu için, direnme yolunu denemeyi zaten ak-

◁ bildiriliyor; fakat miting yasağının mutlak ve süresiz olması hükümet için nazik bir durum yaratacağından, gereken tedbirler alınarak bunlara yine izin verilmesi dileği öne sürülüyordu.

[24] *Alemdar*, 2/6/1335, 160-1470.

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 643; M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. I, s. 119; G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 39. Mustafa Kemal, Osmanlı hükümetinin Paris'e çağrılması konusunda, "Efkâr-ı milleti mevakkaten uyuşturmak emeliyle olacak..." diyor. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. I, s. 14; A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 102. Fakat, göreceğimiz üzere, Fransızların bu sırada Türkiye'ye açmış oldukları "dostluk taarruzunun" da söz konusu kararın alınmasında etkili olduğu savunulabilir.

lından geçirmiyordu. Ulusçuluk ideolojisinden uzak olan Saray, istemeyerek de olsa, Türklerin haklarının bir ölçüde çiğnenmesini kabullenmeye hazırdı; yeter ki arada, daha önemli gördüğü evrensel hilafet amacına ulaşabilsin. Fakat işgalin doğurduğu ulusçu galeyan o denli şiddetliydi ki, Saray, buna karşı çıkamayacağını anladı ve bir süre sonra onu denetimi altına alma umuduyla, bu akımın kendisini sürüklemesine razı oldu. Zaten kendisi de, belirtildiği üzere, bu olaydan çok sarsılmıştı ve barışçı sınırlar içinde kalmak şartıyla, gösterilen tepkilerin konferans masasındaki pazarlıkta etkili olabileceğinin farkındaydı.

Yukarıda, hükümetin, birtakım sandalyesiz nazırlar ekleyerek, ya da bazı resmi bildirilerle, ya da İttihat ve Terakkililerin muhakemelerine ara vererek tepkilere nasıl katıldığı anlatıldı. Şimdi diğer bazı hükümet davranışlarını görelim. 21 Mayıs'ta İttihat ve Terakki önderlerinden olmayan, hatta birçoğu belki İttihat ve Terakkili dahi sayılamayacak ve tutuklu bulunan 23 ulusçu salıverildi. Bunlar arasında *Yeni Gün* başyazarı Yunus Nadi ve Köprülüzade Fuat beyler vardı. Bundan başka, Kütahya'ya sürülmüş bulunan *Vakit* başyazarı Ahmet Emin'in de İstanbul'a dönmesine izin verildi.[26] Bunu, birkaç gün içinde başka bazı tahliyeler izledi. Bunun gibi, herhalde Rum azınlığına hoş görünmek için bazı görevlere getirilmiş bulunan iki Rumdan biri azledildi, öteki de daha önemsiz bir yere atandı. Azledilen, Karahisar-ı Sahip Mutasarrıfı Anastas Efendi (2 Haziran), diğeri ise Dahiliye müsteşarı olup eski görevi olan Ticaret ve Ziraat Nezareti müsteşarlığına getirilen Timo Leon Efendi idi (29 Mayıs).[27]

Bu sırada birden büyük bir önem kazanan sorun, Anadolu'dan gitmiş olan Ermenilerin ve Yunan işgali dolayısıyla özel-

Alemdar, 22/5/1335, 150-1460; *İkdam*, 23/5/1335, 8005. Türkgeldi'nin "mütelevvin ül-mizac bûkalemun-meşreb" diye tanımladığı Damat Ferit, havaya ayak uydurmakta hiçbir zorluk çekmiyor, kendi kurduğu ilk kabineyi –suçu Hürriyet ve İtilaf'a yükleyerek– rahatça eleştiriyordu. A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 214-5.

Takvim-i Vekayi, 9, 1/6/1335, 3570, 3563.

likle Rumların dönmesi sorunuydu. Balkan Savaşı'ndan sonra Yunan baskıları yüzünden Yunan Makedonyası'ndaki birçok Müslüman Türkiye'ye göç etmek zorunda bırakıldı. Buna karşılık İttihat ve Terakki hükümeti de, Trakya ve Ege Rumlarına misilleme yaptı. Aradaki ilişkilerin pek gerginleştiği bir sırada, Almanya'nın da araya girmesiyle, Yunanistan'daki Müslümanlarla Osmanlı Rumlarının mal ve mülkleriyle mübadele edilmesi esası kabul olundu. Ne var ki, bu anlaşma kesinleşmeden araya Cihan Savaşı girdi.[28] Savaş sırasında, Rumların terk ettikleri mülklere Yunanistan'dan gelen göçmenler yerleştirildi. İngilizlerin Ege Haber Alma Örgütü'nün yöneticisi Heathcote Smith'in 23 Şubat 1919 günlü raporuna göre, Türkler, yenildiklerini ve Yunanistan'ın muzaffer büyük devletlerin bir müttefiki olduğunu o denli az idrak edebilmişlerdi ki, muhacirin müdürü, 1914'teki anlaşma gereğince Rumların dönemeyeceklerini iddia ediyordu. Smith'in tavsiyesi, Rum evlerine yerleşmiş 113 bin Türk'ün –ki bunların 91 bini Aydın vilayetine yerleştirilmiş, Yunanistan'dan gelme göçmenlerdi (Osmanlı rakamları)– bulundukları evlerden çıkartılıp evlerin Yunanistan'dan dönecek eski sahiplerine geri verilmesiydi. Türkler için Türkiye içinde nasıl olsa "yeterince yer" vardı. Zaten savaşta Smith'in Midilli'deki istihbarat örgütü için "sadaketle" hizmet görmüş olan Alatsata'daki (Alaçatı?) bazı Türkler'den de duyduğu üzere, göçmenler, Yunanlıların geleceği korkusuyla, kendiliklerinden içeriye göç etmek isteğini duyuyorlardı.[29]

15 Mayıs'ta Türklerin korktukları başlarına geldi ve Smith'in şubattaki önerilerini Yunanlılar bizzat uygulama olanağını buldular. Yukarıda değinildiği üzere (IV, 11) Osmanlı hüküme-

Ahmet Emin (Yalman), *Turkey in the World War* (New Haven, 1930), s. 59-60.

Foreign Office 371/4177, *52455*. Webb, bu önerileri benimsiyor, fakat bunların uygulanabilmesi için barış şartlarının belli olmasını ve yeterince asker sağlanmasını gerekli görüyordu. Heathcote Smith, savaştan önce İzmir konsolosuydu. Savaşta Ege'deki İngiliz haber alma örgütünü yönetmişti. C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. V, s. 1614-5.

ti, ülkesine şu ya da bu yoldan gelmek, yerleşmek isteyen Yunanlı ve Bulgarlara karşı daha önce bazı tedbirler düşünmüştü. 15 Mayıs'tan sonra Yunanlıların ülkeye girmeleri sorunu daha büyük önem kazandı. Babıâli, 20 Mayıs'ta yüksek komiserlere verdiği bir notayla, dahile gidecek bütün yolcuların pasaport sahibi olmasını istedi.[30] Meclis-i Vükela'nın 1 Haziran günlü toplantısında Balkan ve Cihan savaşlarında Limni ve Bozcaada'ya göçmüş olan Rumların denetlenemeyen Çanakkale kıyılarına çıkmaları sorunu üzerinde duruldu ve Yunanlılarla Cihan Savaşı'ndan önce yapılan anlaşma uyarınca mübadele edilenlerin dönememeleri hakkındaki talimatnamenin ve ayrıca ek tedbirlerin uygulanması kararlaştırıldı.[31] Nitekim, Edirne valisi, bütün yabancıların polise yazılması gereğini, vilayette en çok 50 yabancı bulunabileceğini, şüpheli davranışları olanların vilayetten çıkarılabileceklerini duyurdu. Komiserler adına bu sorunu inceleyen Heathcote Simith, Babıâli'nin iddia ettiği gibi, Yunanistan'la resmen olmuş bir antlaşma bulunmadığını ve esasen Yunanlıların dönüp dönmemesi sorunun müttefiklere ait olduğunu söyledi. Buna karşılık, büyük bir Yunanlı göçünün sükûneti bozabileceği, Karaağaç'ta 700 Yunanlının dönmek için beklediği belirtildi. Sonuç olarak, yüksek komiserler bir karar alamayıp, kararın Barış Konferansı'na ait olduğu konusunda uyuştular.[32] 16 Haziran'da Babıâli, komiserlere verdiği bir notayla, anlaşmaya aykırı olarak dönen Rumların polis tarafından sınırdışı edilmelerine müttefik polisi tarafından engel olunduğunu bildirdi ve bu engellemeden vazgeçilmesini diledi. Komiserler bu başvuruyu cevap verilmeye değer bulmadılar.[33]

Hükümetin Tepkilere Karşı Tepkisi: Hükümet, Saray'la birlikte, tepkilerin aşırı biçimler alabileceği ve uzayıp gittiği tak-

Foreign Office 371/4155, 8871 (29 Mayıs yüksek komiserler toplantısı). 16 Mayıs'ta, Selanik'ten gelen bir İngiliz vapurunun ambarından pasaportsuz sekiz Rum çıkmış, bunlar tutuklanmıştı. *Alemdar*, 17/5/1335, 145-1455.

[31] *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 216-269.

Foreign Office 371/4155, 90537, 96985 (5, 12 Haziran toplantıları).

Foreign Office 371/4156, 96988 (19 Haziran toplantısı).

dirde İngilizlere yanaşma siyasetine zarar vereceği korkusuyla, kısa bir zaman sonra tepkilere karşı çıkmaya, İzmir'in işgalinden önceki yolunda yürümeye devam etti. İlkönce, işgalden hemen sonra İzmir vilayeti içinde protesto faaliyetlerini düzenleyen Redd-i İlhak Cemiyeti'nin telgraf haberleşmesinden ürkülerek bu haberleşmeler yasaklandı, fakat ertesi gün yasak kaldırıldı.[34] Sultanahmet'teki büyük mitingde (kaynaklar 200 bin kişinin katıldığından söz ediyorlar) yoldan geçen Şevket Turgut Paşa'nın padişah sanılarak mitinge gelmek zorunda bırakılması üzerine, o yöne doğru bir koşuşma olmuştu (23 Mayıs). Belki bu yüzden miting sırasında Beyoğlu'ndan "Türkler geliyor" diye telaş edilmişti.[35] Bunun üzerine de, İstanbul Muhafızı ve 25. Kolordu Komutanı Seyit Paşa, bir bildiriyle, asayişin berkemal olduğunu ve Hıristiyan mahallelerine saldırılacağı hakkındaki söylentinin asılsızlığını belirttikten sonra, yine de ülkenin huzurunu "kavlen ve fiilen" bozmaya kalkışanlara karşı yetkisinin bütün sınırları içinde "şiddet göstereceği" uyarısında bulunmuştu.[36] Miting kararlarının Vahdettin'e sunulması üzerine Padişah, "... hakk-ı sarihimiz olan bir şeyi talep için ref-i avaz edebileceğimizi fakat bu maksatla tahrik-i bâzudan suret-i katiyede içtinab etmekliğimizi irade ..." buyurmuştu.[37] Bundan başka Vahdettin, Damat Ferit'i İttihat ve Terakki önderleri davasının devam etmesi konusunda uyardı ve 2 Haziran'da duruşmalar yeniden başladı.[38] Paris'e çağrılmış olmanın verdiği rahatlık ve itibar içinde, 5 Haziran'dan başlayarak ulusçuların tutuklanmasına yeniden başlandı. O gece Milli Kongre'nin en faal üyesi olan göz hekimi Esat Paşa ile *Tasvir-i Efkâr*'ın sahibi Ebüzziyazade Tal-

R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 125.

Adıvar, a.g.e., s. 34-5; U. Kocatürk, *Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojisi* (Ankara, 1973), s. 33.

Alemdar, 24/5/1335, 152-1462.

Alemdar, 25/5/1335, 153-1463.

A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 217; *Alemdar*, 2/6/1335, 160-1470. Damar Ferit, Türkgeldi'ye teknik bazı engellerden söz ederek, muhakemeye ara verme nedenini bilmez görünmüş.

ha Bey tutuklandılar ve Esat Paşa Kütahya'ya sürüldü. 15 Mayıs öncesine büyük ölçüde dönülmüş bulunuluyordu.[39]

67 Tutuklunun İngilizlerce Götürülmesi: Geçen bölümde de değinildiği üzere (2. ayrım), İzmir'in işgalinden kısa bir süre önce Damat Ferit, Webb'i ziyaretle, hem kovuşturma yaptırmakta hem de özellikle hüküm giydirtmekte pek çok zorluk çektiğinden şikâyetle, savaş ve tehcir sorumlularının Malta'ya götürülmelerini istediğini söylemişti. Şimdi, yani İzmir'in işgalinden sonra Webb, bu isteği ele almayı gerekli görüyordu; çünkü olaylar –özellikle ulusçu bir direnmenin kadrolarını oluşturmak üzere– tutukluları salıvermek için bazı girişimlerin yapılmasını muhtemel kılıyordu.[40] İzmir'den döndükten sonra, Calthorpe'un yazdığı 30 Mayıs günlü mektupta, 41 siyasal tutuklunun salıverildiğinin öğrenilmesi üzerine (22 Mayıs) Webb'in, Bekirağa Bölüğü'ne bir Fransız ve İngiliz nöbetçi birliği koydurduğu anlatılıyordu. Calthorpe, sonra bu tedbiri de yeterli görmeyerek ve 5 Şubat'ta, İngiliz hükümetinin savaş suçlularının teslimini isteyen, fakat pek uygulanmayan talimatına da sığınarak, Babıâli'ye haber bile vermeden 28 Mayıs'ta 67 tutukludan 55'ini Malta'ya ve 12'sini de Mondros'a gönderdi.[41] Fakat bu iş ne Londra'ya ne de Fransızlara danışılmadan yapıldığından, Fransızların protestolarına ve Calthorpe'un zor duruma düşmesine yol açtı.[42] Vah-

Alemdar, 6, 7, 13/6/1335, 164-1474, 165-1475, 171-1481.

Foreign Office 371/4173, 76582 (19 Mayıs teli).

Foreign Office 371/4174, 88761, 102588; 371/4173, 81368 (Calthorpe'un 29 Mayıs teli); İngilizlerin götürdükleri tutukluların listesi: T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 170-2. Mitinglerden sonra, halkın Bekirağa Bölüğü'ne saldırarak tutukluları salıvereceği söylentisi üzerine, hükümetin İngilizlere başvurarak bu tedbiri istediği "bilahare tahakkuk" etmiş. L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 237-8; Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 25/5/1919 (9/11/1945). İngiliz belgelerine göre tutukluları götürme işi Babıâli'ye haber vermeden yapıldı. Türkgeldi Damat Ferit'in önceden haberi olduğu görüşündedir. A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 219. Karay ise İngiliz belgelerini doğruluyor. Fakat Ali Kemal götürülmelerini iyi karşılamış. R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 134.

[42] Foreign Office 371/4155, 8871 (29 Mayıs toplantısı); 371/4173, 81880, 84188, 102588.

dettin, haberi aldıktan sonra, "Elhamdülillâh ki ben alet olmadım" diye şükretmiş.[43] Osmanlı yargı hakkına vurulan bu darbenin, Padişah'ı rahatsız etmediği anlaşılıyor. Hükümet şeklen de olsa bu olayı protesto etmeyi gerekli görmedi. Refi Cevat bu davranışı adeta haklı görerek, Avrupa'nın savaş sorumlularının cezalandırılmasını beklediğini, oysa mahkemelerde araba atlarının rengiyle uğraşıldığını öne sürüyordu.[44]

Adliye Nazırı Vasfi Efendi dahi aynı havadaydı. Ona göre, sanıkların cezalandırılması konusunda süratle davranılsaydı ve "içlerinden beş onunu feda etseydik" bütün ulusa sürülen leke temizlenmiş olur ve İngilizlerin bu müdahalesi "asla" olmazdı. Oysa şimdi, ceza göreceklerin sayısı yüzlere ulaşacaktı. İngilizlere bu davranışın nedenleri sorulmuş, onlar da açıklamada bulunmaya yetkili olmadıklarını söylemişlerdi; fakat nazır, akşama dek bu konuda bir "beyanname" alınacağını sanıyordu. Bu arada, nazırın, Tevfik Paşa hükümeti zamanındaki divan-ı harplerin usulsüz kurulup yavaş işlemiş olmalarından yakınması sonucunda, Tevfik Paşa hükümetten istifa etti (29 Mayıs). Saraya gönderdiği istifanamesinde, suçlamaları reddettikten başka, 67 sanığın ülke dışına götürülmelerinin "efendimiz hazretlerinin hakk-ı kaza-yi hilafet penahileri" ile ne ölçüde uzlaştığını soruyor ve İzmir olayının, hele sanıklara el konması olayının, hükümeti "alenen tenkide" yol açtığını belirtiyordu. Tevfik Paşa'nın istifası, gerek Vahdettin'i, gerekse Damat Ferit'i telaşlandır. Padişah, almaşık bir sadrazam adayı olarak elinin altında bulundurmak istediği, kendisine hısım olan bu bendesini gücendirmek istemezdi. Hele Barış Konferansı söz konusu oldukça, bu eski ve gün görmüş diplomatın onun gözünde Damat Ferit'e üstün olduğu şüphesizdi. Nitekim Vahdettin istifayı öğrenince, ilkönce, Tevfik Paşa'nın kabineden çıkınca Paris'e murahhas

A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 218-9. Yazar, tutuklular için bu durumun, Kürt Mustafa Harp Divam'nın vereceği karardan daha hayırlı olduğu görüşündedir.

[44] *Alemdar*, 29/5/1335, 157-1467. Divan-ı Harbin İngilizlerin karşısındaki haysiyetsiz tavrı: C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. V, s. 1533-6.

olarak da gitmek istemeyeceğini söylemişti. Böylece gerek padişah gerekse damadı, Tevfik Paşa'nın istifasını geri aldırmak için gerekirse Vasfi Efendi'yi istifa ettirmeyi dahi göze aldılar. Tevfik Paşa gibi bir bende, koşullar eşit de olsa her zaman Hürriyet ve İtilaflı bir siyaset adamına tercih edilirdi.[45]

Başka Tür Tepki - Daha da İngilizci Olmak: *Alemdar*'ın 21 Mayıs günlü sayısı İzmir olayına karşı yeni bir tepkiyi haber veriyordu. İngilizcilik çevresinde toplanıp örgütlenerek, İngilizlerin dostluğunu kazanmak için çalışılacak ve böylece İngilizlerin İzmir'in işgali gibi olayları önlemesi sağlanacaktı. Refi Cevat "İngilizleri istiyoruz!" yazısında o güne dek bizi birçok siyasal "badirelerden" kurtaran İngiltere'nin, bu son badireden de bizi "elimizden tutmak suretiyle" kurtaracağını ileri sürüyordu. Ayrıca, İngiltere ile hareket ederek "asri düşünce" ile donatılmış bir Türkiye olunacağını da söylüyordu. Aynı sayıda, İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin kurulmuş olduğu ve bir gün önce beyannamesini Dahiliye Nezareti'ne verdiği haber veriliyor ve *Alemdar* bu girişim için, "cidden şayan-ı şükrandır" diyordu. Cemiyet'in amacı, yönetiminde milyonlarca İslam nüfusu bulunan "İngiltere Devlet-i fahimesiyle Hilâfet ve Saltanatı câmi Devleti Osmaniye" arasında eskiden beri var olan bağları ve dostluğu doğrulamak ve güçlendirmekti (md. 1). Bundan başka, uygar ulusların ve özellikle İngiltere'nin "ilmi, edebi, içtimai, iktisadi" ilerlemeleri tanıtılacak, buna karşılık Osmanlılar hakkındaki önyargıları düzeltecek faaliyette bulunulacaktı (md. 2-3). Cemiyet'e "harp ve harp facialarına" yol açanlar alınmayacaktı (md. 5).[46]

Alemdar, 31/5/1335, 159-1409 *(Journal d'Orient)*; A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 219-21.

[46] Beyanname ve program: T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 437-8; *Alemdar*, 28/5/1335, 156-1466. 25 Mayıs günlü *Alemdar*'da şu üyelere çağrı yer alıyordu: Eski Beyoğlu Mutasarrıfı İhsan Bey, Erkân-ı Harp mirlivası Ahmet Hamdi Paşa, Muharrir Ekrem Bey, eski Adliye Müfettişi Emin Ali Bey, Erkân-ı Harp Bahriye Miralayı Enver Bey, tüccar Tevfik Cenap Bey, "eshab-ı emlakten" Celal Dino Bey, Kadıköy Gaz Şirketi Hukuk Müşaviri emekli Amasya Mutasarrıfı Cemal Bey, Beyoğlu Hukuk Muşavir[i] Hakkı Bey, Matbaa-i Osmaniye Müdürü Saim Bey, eski Muş Mutasarrıfı Saffet Paşa, [illegible]

23 Mayıs'ta Sait Molla Cemiyet adına belediye reislerine çektiği bir telgrafla, cemiyetin kurulduğunu ve bu "yegâne" kurtuluş yolunu, yani İngiliz müzaheretini istediklerini bütün İtilaf temsilcilerine, hükümete ve gazetelere derhal telgrafla bildirmelerini talep etti.[47]

Sonra *Alemdar*'ın, İngilizciliği daha yaygınlaştırmak için bir girişimi oldu. İngiliz siyasal "müzaheret"i (destek, koruma) isteyen bu muhtıra hazırlandı ve idarehanede imzaya açıldı.[48] *Alemdar*'a göre, muhtırayı binlerce kişi imzalamıştı. Bu kısa belgeye göre, "muhterem" İtilaf hükümetleri Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü aleyhinde, "Avrupa siyaset-i âliyesi" açısından, "gayri kabil-i rücu olarak" karar almışlarsa, Osmanlı Devleti, siyasal erginliğini kanıtlayıncaya değin, İngiltere'nin muzahereti sağlanarak ulus birliğinin ve hükümet varlığının yaşatılması arz ve "istitaf" (yardım ve merhamet dilemek) olunuyordu. Buradaki zavallı pazarlık denemesi dikkati çekiyor. Ancak İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Devleti aleyhinde geri dönülmez bir kararları varsa, o zaman Osmanlı bağımsızlığı –ulus birliği ve hükümet varlığı tanınmak şartıyla– İngiltere'ye peşkeş çekilecekti. Bununla ilgili birçok itiraz akla gelmektedir. Böyle bir karar olup olmadığı nereden anlaşılacaktı? Bu işin tespiti İtilaf Devletleri'nin insafına bırakılmış

◁ Kıbrıs İngiliz Mektebi eski Doğu dilleri muallimi Ali Rıza Bey, Fatih dersiâmı Abdülmümin Efendi, emekli (?) Erkân-ı Harp Miralayı Abdürrauf Bey, Burdur Mutasarrıfı emekli İzzet Paşa, eski Selanik Valisi Nazım Paşa, Şirketler Komiseri Nebil Bey, emekli vali Nüzhet Paşa, Piyade Miralayı Mehmet Galip Bey. Bunlardan başka bazı yazar hanımlar da çağırılıyordu. Cemiyet'in başına şunlar geçti: Defter-i Hakanî Emini Adil Bey (Fahri Reis) eski Selanik Valisi Mehmet Nazım Paşa (1. Reis), Hamdi Paşa (2. Reis), eski Suriye Valisi Nâzım Paşa (Reis Vekili). *Alemdar*, 25/5/1335, 153-1463. Ayrıca bkz.: C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. VII, s. 2203-6.

[47] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 33; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 27; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 914-5. Mustafa Kemal, Sait Molla'nın girişimi hakkında Damat Ferit'ten bilgi istediğini, fakat cevap alamadığını açıklıyor. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. I, s. 13. Eskişehir Belediye Müdürü Mehmet Ali Bey'in Sait Molla'nın isteğine uygun faaliyetleri: Foreign Office 371/4158, 96940 (İngiliz denetim subayı Stone'un 1 Haziran raporu).

[48] *Alemdar*, 29/5/1335, 157-1467.

ve Osmanlı Devleti pazarlık gücünden yoksun bırakılmış olmuyor muydu? Böylesine bir teslim belgesiyle, olsa olsa İtilaf Devletleri'nin arasındaki rekabetlerden medet umulabilirdi. Şunu da belirtmeli ki, ulus birliği ve hükümet varlığı formülünden, muhtırayı hazırlayanların kafasında Mısır'daki İngiliz himaye düzeninin bulunduğu belli olmaktadır.

Bu muhtırayla İngiliz Muhipleri'nin beyannamesi ve programı karşılaştırıldığında, o belgelerin çok daha ihtiyatlı olduğu göze çarpmaktadır. Program, en çok aradaki dostluğu güçlendirmekten, beyanname ise, bunun ötesinde Osmanlı ülke bütünlüğü ve hukuk birliği için İngiltere'nin "muavenet-i hayırhanesinden" söz ediyordu. Herhalde çok ileri gidilmiş olduğu anlaşılmış olacak ki 30 Mayıs günü *Alemdar*'da çıkan üç yıldız imzalı "İngiltere ve Biz" yazısında, meşruti bir hayat tarzını telkin etmiş bulunan İngiltere'nin, gene de bizi kurtaracak "yegâne bir halaskârımız" olabileceği söylendikten sonra, "gözlerimizi dört değil, sekiz açmalıyız" deniyor ve şu siyaset düsturu öneriliyordu: "Evvela tamamiyet ve istiklaliyet ve ondan sonra İngiltere'den taleb-i himayet ve muavenet." Görülüyor ki, yine de "himaye" sözcüğünden vazgeçilmiyordu.

28 Mayıs günü Cemiyet'ten iki kişi, eski Sadaret Müsteşarı Adil Bey ile Ziraat Bankası Müdürü Kâmil Paşazade Şevket Bey, Ryan'ı ziyaret ettiler ve İngiltere'nin yardımını elde etmek için ne yapmaları gerektiğini sordular. Ryan, hiçbir umut vermemek amacıyla, olumsuz tepki gösterince, onlar, büyük devletler arasında rekabeti körüklemek istemediklerini, ABD ile Fransa'nın iyi niyetini kabul etmekle birlikte İngiltere'nin Osmanlı yönetimine katılmasını gerçekten arzu ettiklerini, amaçlarının devletin bölünmesini önlemek olduğunu ve mümkünse ülkenin bağımsız kalmasını, olmazsa İngiliz himayesini istediklerini söylediler.[49]

Foreign Office 371/4156, 92709. Ryan, 1909 Adana Ermeni olayında karanlık bir rolü olduğu söylenen, ve İngilizci bir unu bulunmayan Adil Bey'in kendilerine gönderilmiş olmasına şaştığını yazıyordu. Cemiyet üzerine yazdığı bir mütalaada, W.S. Edmonds, bunun gerçekten İttihat ve Terakki'ye D-

Mustafa Kemal'in bu cemiyet üzerindeki görüşlerini de dikkatle incelememiz gerekir.[50] Ona göre, "bu bedbahtların" İngiltere'nin, bir bütün halinde Osmanlı Devleti'ni muhafaza edip korumak emeli olup olmadığını bir kez düşünüp düşünmedikleri sorulabilirdi. Gerçekten de Osmanlı Devleti'ni parçalamaya ve ezmeye kararlı bir İngiltere karşısında cemiyetin içten olan çabaları –var idiyse– gülünç duruma düşüyordu. Zaten İngiltere, resmi tutumunda bu tür yaklaşma girişimlerine karşı soğuk davranmaya kararlıydı – bu, Ryan'ın tutumundan belliydi. Atatürk, cemiyete girenler arasında Vahdettin, Damat Ferit, Ali Kemal, Adil Bey, Mehmet Ali ve Sait Molla'nın bulunduğunu, içlerinde, başta Frew olmak üzere bazı İngiliz "sergüzeştçileri" bulunduğunu söylüyor. Vahdettin ve Damat Ferit'in resmen üye olduklarını kanıtlayabilecek durumda değiliz ama onların bu işe en azından "kalben" bağlı oldukları muhakkaktır. Atatürk, Frew'u, Cemiyet'in gerçek başı olarak değerlendiriyor ve Cemiyet'in asıl faaliyetinin gizli ve umacının ulusçu akımı her türlü yoldan baltalamak olduğunu belirtiyor.

Daha da Amerikancı Olma Tepkisi: Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin kurucularından Halide Edip, aralık başında kurulan bu derneğin iki ay içinde tümüyle söndüğünü söylüyor. Fakat İzmir'in işgali üzerine, birçok kimsenin yeniden ABD'yi bir çare olarak görmeye başladıkları anlaşılıyor. Erol'a göre İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin kurulması da bir kısım ulusçuyu daha faal Amerikancı olmaya itmiştir.[51] Bunların özellik-

◁ karşı ve İngiltere'den yana sayılabileceği gibi "olumlu" yönlerini belirttikten sonra, yine de ulusçulara karşı duygudaşlığı olması gerektiğini ve herhalde barış antlaşması yapılıncaya dek cemiyetle yakınlığın ancak kendilerini zor duruma düşürebileceğini söylüyordu. Foreign Office 371/4227, 152011 (17/11/1919). Görülüyor ki, ne yapılsa, İngilizlere yaranmak imkânsız derecede zordu.

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 6-7.

Erol, a.g.e., s. 48. Ege'de bulunan Bayar'ın görüşü, ABD mandacılığının "en yüksek seviyede" bazı aydınlar arasında çerçevelenip kaldığı, asıl tehlikenin İngilizcilik olduğu merkezindeydi. C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. VII, s. 2227. Bununla birlikte, daha kuzeyde Amerikancılığın biraz daha yaygın olmuş ▷

le Sivas Kongresi sırasındaki çabaları aşağıda görülecektir. Paris Konferansı'ndan durumu yerinde görmek için gelen ABD'li King-Crane Komisyonu, ABD'ci düşüncelerin ortaya konmasına vesile olmuştur. Aslında, bu komisyona Fransız ve İngiliz temsilcilerinin de katılması gerekiyordu. Ne var ki Fransızlar, Suriye'deki İngiliz kuvvetlerinin yerine kendi askerlerini gönderemediklerinden komisyona katılmayı reddetmişler, bu durumda İngilizler de katılmamayı uygun görmüşlerdi.[52] 3-4 Haziran'da İstanbul'a gelen bu komisyona herhalde hazırlık olmak üzere, ABD Komiserliği'nde yapılan bir toplantıya (31 Mayıs) Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa, Mahmut Paşa ve İzzet Paşa geldiler ve bütün Türkiye üzerinde bir ABD mandası istediler. Cevat Paşa, ordunun ABD mandasını destekleyeceğine güvenilebileceğini söyledi.[53] Daha önce belirtilmiş nedenlerle, Saray'ın bu girişimden habersiz olduğu kabul edilebilir.

Dinsel Tutuculuk Tepkisi: İttihat ve Terakki'nin özellikle savaş içindeki icraatla belirginleşen laik niteliğine karşı da, 1918 yenilgisiyle bir tepki doğacağı beklenebilirdi. Hürriyet ve İtilaf'ın önder kadrosunda ulemadan olanların hayli ağır basması, öte yandan Mebusan'ın kapanmasıyla fiilen kurulan mutlakıyette at koşturan Padişah'ın, devletin ve tahtının kurtuluşunu daha çok halifelik sıfatına yaslanarak elde edebileceğine inanması, dinsel tepkinin etkili olmasını sağlayacak unsurlardı. Bunun ilk işaretlerinden biri, 19 Şubat'ta kurulan ve sonradan Teali-i İslam Cemiyeti adını alan Cemiyet-i Müderrisin oldu.[54] İlk yönetim kurulunda, başkanın Fatih Dersiamı Mustafa Sabri Efendi oluşu, üyeler orasında İttihad-ı

◁ alabileceği anlaşılıyor. Hacim Muhittin Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları* (Ankara, 1967), s. 37, 43, 58, 76.

Foreign Office 371/4180, 83067.

L. Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey*, s. 174. Komisyon hakkında bilgiler: Adıvar, a.g.e., s. 52-3.

[54] T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 462-3; nizamname ve beyanname ile ilk yönetim kurul: *Alemdar*, 20/2/1335, 6/2-1372

Muhammedi Cemiyeti'nin önderlerinden ve Derviş Vahdeti'nin yakını Darülhikmetül İslamiye üyesi Said-i Kürdi'nin bulunuşu, cemiyetin dinsel-siyasal rengini belli ediyordu. Ayrıca, ikinci başkan olan Darülhilafetülâliye İbtida-i Dahil Medreseleri Genel Müdürü İskilipli Mehmet Atıf Efendi belki de 31 Mart Olayı'nda 31 Martçı ulemanın yayın organı olan *El İslam*'ın yazarlarından Atıf ile aynı kişidir.[55] Bu cemiyetin daha sonra Milli Mücadele'ye karşı tavır aldığı anlaşılıyor. Dikkati çeken başka bir olay, Damat Ferit'in ilk kabinesini kurmasından hemen sonra Darülhikmetül İslamiye'nin organı olup dört yıllık bir geçmişi olan *Ceride-i İslamiye*'nin yeni bir hamle yapmasıydı. Merkez müftülüklerine yazılan bir genelgeye göre (8 Mart) müftülerle Darülhikmetül İslamiye taşra encümenlerinin bu dergiyi ve Darülhikmet'in yayınlarını izlemeleri bir talimatnameye göre "muktazi" idi. Genelgede bu hatırlatılıyor ve müftülerin abone yazdırmak konusunda çaba göstermeleri isteniyordu.[56] Saray'ın dinsel tutuculuğa karşı tavrı ise, Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'nin Damat Ferit başkanlığında toplanmasından açıkça belli olmaktadır.[57]

Önemli olan başka bir tutuculuk örneği, fıkır esaslarından esinlenen, fakat erkeğin mutlak boşama hakkına ve çok karılılığa birtakım sınırlamalar koyan, Hukuk-u Aile Kararnamesi'yle ilgilidir. 25 Ekim 1917'de kabul edilen bu kararnamenin önemli bir özelliği de, azınlıkları tam anlamıyla yurttaş kılmak üzere, Hıristiyan ve Yahudilerin de evlenme hukukunu düzenlemesiydi.[58] Damat Ferit'in ilk hükümeti ve eski Aydın mebusu Sıtkı Bey'in adliye nazırlığı zamanında Kararna-

Akşin, a.g.e., s. 91, 113. Yine, üyelerden Seydişehirli Hasan Fehmi'nin 1909'da mebus olan Hasan Fehmi olması ihtimali vardır. Tunaya'nın kaydettiği ve daha sonraki bir döneme ait olması gereken yönetim kurulunda, başkanlık, İskilipli Mehmet Atıf'da, 2. başkanlık Sahn Medresesi Edebiyat-ı Arabiye Müderrisi Konyalı Abdullah Atıf'tadır. T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 462.

Takvim-i Vekayi, 20/3/1335, 3501.

G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 25, 12 Nisan *(Memleket)*.

H.V. Velidedeoğlu, *Türk Medeni Hukukunun Umumi Esasları* (İstanbul, 1951), s. 69.

me'nin kaldırılması için Vükela Meclisi'ne başvuruldu ve iş, Şûra-yı Devlet'e havale edildi (22 Mart).[59] Fakat bu isteğe karşı muhalefetin içinde bir direnme oldu. *Alemdar*, mayıs başında, hükümetin kesinlikle kararnameyi değiştirmeyi düşünmediğini bildirdi; çünkü dünyanın "en medeni memleketlerinde, hatta Fransa'da da" bu kanun uygulanıyordu. Yalnız Ermeni ve Rumlara ilişkin bölümlerinde bazı değişiklikler yapılacaktı ki, bu henüz görüşülmekte olan bir konuydu.[60] Fakat İzmir'in işgalinin tepkilerinden biri de ortalığı büyük bir dinsel tutuculuğun kaplaması oldu. 31 Mayıs'ta ramazanın başlaması ve 6 Haziran'da Damat Ferit'in Paris'e hareketle yerine vekil olarak Şeyhülislam Mustafa Sabri'yi bırakması da herhalde, sonuç olarak, 19 Haziran 1919'da kararnamenin kaldırılmasını daha da kolaylaştıran etkenler olmuştur. Bundan on gün önce de şer-i mahkemelerin "merbutat ve levazımı" ile Adliye Nezareti'nden alınarak Şeyhülislamlığa bağlanması ilke olarak kabul edildi ve bu mahkemelerin yetkilerini saptamak üzere bir komisyon kuruldu.[61]

Daha Damat Ferit hareket etmeden de, Şeyhülislamlık'tan gelen bir yazı üzerine Sadaret, "geçen senelerde" gerek resmi dairelerde, gerekse halk arasında, alenen oruç yiyenlerin görüldüğünü belirtiyor, oysa memurların halka örnek olması gerektiği ve genel yerlerde oruç yemek Ceza Kanunu'nun kapsamına girdiğinden zabıtanın dikkatli olması ve "mütecasirleri" kovuşturması zorunluğu hatırlatılıyordu (29 Mayıs).[62] İstanbul Muhafızı ve 25. Kolordu Komutanı Mirliva Seyit Paşa da bu akıma katıldı. Bildirgesinde, bir ulusun bireylerini birbirine bağlayan ve güç veren "yegâne zincirin ancak habl-i metin-i diyanet" olduğuna dikkati çektikten sonra, oruç yiyenleri, tesettüre uymayan ve dinsel görenek sınırlarını aşan kadınları, yabancılar önünde "bizi mevmid" edecek durumda olanları, uygunsuz yer ve toplantılara giden gençleri cezalan-

Meclis-i Vükela Mazbataları, 22/3/1335, 214/103.
Alemdar, 2/5/1335, 130-1440.
Meclis-i Vükela Mazbataları, 9/6/1335, 216/290.
Takvim-i Vekayi, 4/6/1335, 3566.

dırmakla tehdit ediyordu.[63] Daha sonra gazetelerde, seferberlik bittiği için orduda oruç tutulacağı, bazı laf atanların tutuklandıkları haberine, Meşihat'ın herkesi oruç tutmaya çağıran bir bildirgesine rastlanıyor.[64]

Çok ilginç başka bir olay da, 31 Mart Olayı sırasında askerin isteklerini Mebusan Meclisi'nde dile getiren Rasim Hoca'nın da bu sırada olay üzerine yazı yazmasıydı. Musa Kâzım Efendi'nin, muhakemesi sırasında, 31 Mart'ın bir gericilik olayı olduğunu söylemesi üzerine, 1919'da Darülhikmet üyesi olan Ahmet Rasim Efendi, yazdığı bir yazıda bunun öyle olmadığını açıkladı.[65] Sonuç olarak denebilir ki, dinsel tutuculuk tepkisi olağanüstü dar zamanlarda insanoğlunun alışılagelmiş bir tepkisi olmakla birlikte, bunun özellikle bu sırada teşvik edilmesinden Saray yarar ummuş olabilirdi. Zira dinsel tepki, birçoklarının heyecanını bir ölçüde de olsa yatıştırmak gibi, dinsel önder Halife ile bağları daha sıkılamak gibi, Saray'ın o sırada olumlu karşılayacağı sonuçlar doğurabilirdi.

Alemdar, 4/6/1335, 162-1472. Seyit Paşa için bkz.: T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 169.

[64] *Alemdar*, 5, 8, 9/6/1335, 163-1473, 166-1476, 167-1477. Daha sonra, 15 Temmuz'da çıkan Darülhikmetül İslamiye'nin bir bildirgesi, İslamın ne sağlam bir bağ olduğu üzerinde duruyordu. *Alemdar*, 200-1512.

[65] Rasim Hoca şöyle diyordu: "Avcılar müracaatlarını Meclis-i Mebusan'a yapmış ve binaenaleyh Meclis-i Mebusan'ı tanımış ve kabul eylemiş oldukları halde mürteci olamayacaklarını, çünkü Meşrutiyet'in Meclis-i Mebusan'dan, Meclis-i Mebusan'ın Meşrutiyet'ten infikâk eyleyemeyeceğini o vakit ki Meclis-i Mebusan düşünmüş ve takdir eylemiş olsaydı ta o vakit o dördüncü kuvvet, o melun oligarşi kuvveti mahvolup kuva-yı selase-i meşrua kendilerini (Avcılar sayesinde) o melun kuvvetin tahakkümünden kurtaracaktı da memleket Meşrutiyet-i sâdıkayı, subh-u sâdıkı görecekti. Müddet-i nizamiyelerini ikmal etmiş olan avcıları terhis eyledikten sonra Meclis-i Milli onların sayesinden de kurtularak gerçekten bir Meclis-i Milli olacaktı." Bu yazı üzerine *Akşam*'dan bir itiraz sesi yükseldiğinde, Rasim Hoca şunları yazdı: "Azizim! İttihatçıların kuvvetle hâkim olmasına (sebep?) 31 Mart değil, sizin gibi okumuş yazmış münevverlerin yürekten ürkmesi ve Hareket Ordusu dedikleri o gayri şuuri kuvveti umumi bir şevk ile karşılamasıdır." Bu cümleler, bizim "31 Mart Olayı"nda savunduğumuz tezi, yani olayın ne Abdülhamit'in, ne İttihat ve Terakki'nin eseri olmayıp, muhalefetin yaptığı, fakat yapanların amacından sapan bir hükümet darbesi olduğu tezini destekler mahiyettedir. *Alemdar*, 9, 11/6/1335, 167-1477, 169-1479.

3. ŞÛRA-YI SALTANAT VE SEÇİMLER SORUNU

Şûra-yı Saltanat: İzmir'in Yunanlılara işgal ettirilmesi, Barış Konferansı'nda Osmanlı Devleti için pek ağır bir antlaşma hazırlanmakta olduğunun, muhtemelen İstanbul'un dahi tehlikede bulunduğunun somut bir işaretiydi. Bu olay, bütün Türkleri sarstığı gibi, kendisinden pek çok şey umulmuş bulunan Vahdettin'in de durumunu zayıflattı. İşte bu sırada toplanacak bir Saltanat Şûrası'nın Saray'ı güçlendireceği ve sorumluluğu biraz olsun yayacağı, aynı zamanda böyle bir şûranın herkesin ne düşündüğünü anlamak bakımından da yararlı olacağı düşünülmüş olmalıydı. Mebusan dağıtılıp, yenisinin toplanmaması –en azından, kendi açıklamasına göre, barış yapılıp seçim yapma imkânı oluşuncaya dek– daha Tevfik Paşa'nın ilk sadrazamlığında, 2 Ocak 1919'da kararlaştırılmış bulunuyordu.[66] Aşağıda göreceğimiz üzere, İzmir'in işgali üzerine, kabinede Meclis'i toplama eğilimi ortaya çıkmıştı. Saray, Saltanat Şûrası'nı toplayarak belki de bu eğilimi tatmin edip önleyeceğini de hesaplamış bulunuyordu.

Saltanat Şûrası üzerine ilk habere, 21 Mayıs günlü bir gazetede rastlıyoruz.[67] Buna göre Şûra, 24 Mayıs günü toplanacaktı. Demek ki muhtemelen Darülfünun ve Ocakçıların 19 Mayıs Fatih ile 20 Mayıs Üsküdar mitingleri Vahdettin'in kararını önemli ölçüde etkilemiştir. Sonradan, Şûra'nın toplantı günü 26 Mayıs tarihine ertelendi. Toplantının nasıl yapılacağını Âyan dairesinde Maliye Nazırı Tevfik, Âyan'dan Rıza Tevfik ve Vükela Meclisi'nden Memur Abdurrahman Şeref beyler ile Çürüksulu Mahmut Paşa kararlaştırdılar.[68] Hatırlanacak olursa, Tevfik Paşa kabinesi zamanında Ahmet Rıza Bey ile bu son ikisi, bir Saltanat Şûrası'nın kurulmasını önermişlerdi. Şûra'ya çağırılanlar, vekiller, âyanlar, Şûra-yı

Meclis-i Vükela Mazbataları, 214/8.

İkdam, 8003.

M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. I, s. 93-4. Saltanat Şûrası'nın bu toplantısı konusunda ana kaynak budur ve aşağıda tersine sarahat olmadıkça, verilen bilgiler bu kaynaktan alınmıştır (s. 93-119).

Devlet ve Temyiz Mahkemesi reisleri, Divan-ı Muhasebet reis ve 2. reisleri, eski vekiller ve elçiler, Şeyhülislam'ın seçeceği ulemadan altı kişi, Bahriye Nazırı'nın seçeceği dört yüksek rütbeli deniz subayı, Dürülhikmetül İslamiye'den iki kişi, Fetvahane'den iki kişi, Darülfünun'dan 15 kişi, Baro'dan üç kişi, Matbuat Cemiyeti'nden sekiz kişi, Ticaret Odası'ndan dört kişi, Darülhilafetül Âliye Medresesi'nden dört müderris, Vahdet-i Milliye, Trabzon Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti, Paşaeli Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti, Milli Kongre, Hürriyet ve İtilaf, Sulh ve Selamet Fırkası, Adana Mütafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti, İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti, Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti, Milli Ahrar Fırkası, Kürt Teali Cemiyeti'nden ikişer kişiydi ki, tahminen 130 kişiyi aşkın bir topluluktu. Ne var ki görüşmelerin uzamaması için "sırf istişari mahiyette" olan bu şûrada, pek sıkı tedbirler alındı. Çağrılan zümrelerin her birinden yalnız bir kişi söz söyleyebilecekti. Âyanlar ve eski vekillerle elçiler bunun dışındaydı. Bir de Darülfünun ile basım temsilcilerinden ikişer kişi konuşabilecekti. O günkü durumun nedenleri üzerinde durulmayıp, yalnızca önerilen çareler açıklanacaktı. Vükela Heyeti söylenenlere hiçbir cevap vermeyip, yalnızca dinleyecekti. Katılanların kendi aralarında konuşmamaları da isteniyordu. Bu ve buna benzer tedbirleri daha da sıkılamış olmak için, konuşma süreleri 15 dakika ile sınırlanmıştı.[69] Bu hükümlere uymayanlar için "usulü inzibatiye" uygulanacağı bildiriliyordu.[70] Başta Halide Edip olmak üzere bazı kadınların da geleceği haber alınınca, Vükela Meclisi toplanmış ve bunda sakınca görmeyen Çürüksulu Mahmut Paşa'ya karşı bunun olamayacağını savunan Reşit Âkif Paşa'nın görüşü ağır basmıştı.[71]

Damar Ferit, sürenin onar dakika olarak sınırlandığını söylemiş. M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. I, s. 95.

Davetname metni: Söylemezoğlu, a.g.e., s. 120-2. Galip Kemali'nin Şûra önündeki söylevi de bu kaynaktadır.

[71] A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 215.

Şûra'yı, kısa bir konuşmayla Padişah açtı ve ayrıldı. Damat Ferit, son olayları özetleyen bir açılış konuşması yaptı ve hiçbir umut vermemeye dikkat etmelerine rağmen yüksek komiserlerle ilişkilerinin günden güne düzeldiğini ve Avrupa basının bir bölümünün Osmanlı Devleti lehine döndüğünü anlattı. Son olarak da, Konferans'a gönderdiği bir telsiz mesajını okudu. Bunda, Fransa ve İngiltere gibi iki eski dosta karşı savaşın çılgınlık olduğu belirtildikten sonra, bu iki devletin şimdi Osmanlı Devleti'ne yardım ellerini uzatarak kalkınmasına yardımcı olmaları isteniyordu.[72] Söz isteyenlerin konuşmaları başladı. Birçoğu, Sadrazam'ın verdiği bilgilerin gazetelerde de bulunduğunu, görüşlerin isabetli olması için durum üzerine daha çok bilgi verilmesi gerektiğini söylediler. Hatta, anlaşılan bu yüzden, söz isteyen bazıları söz haklarından vazgeçtiler. Konuşanlardan birçoğu da milli bir şûranın kurulması gereğinden söz ettiler. Nedense kimse Kanun-u Esasi'ye göre eskisi dağıtıldıktan sonra dört ay içinde seçilip toplanması gereken Mebusan Meclisi'nden söz etmedi. Birçok değişik çevrelerden gelmiş bütün bu insanların bu konuda söz birliği etmiş olmalarını düşünmek zordur. Her şeyden önce, seçimlerin yapılamayacağı işgal altındaki yerlerin kaybını onaylamamış olmak için, Kanun-u Esasi dışında bir milli şûra düşüncesinin savunulmuş olduğu söylenebilir. (Bu nokta aşağıdaki bahiste ayrıntılanacaktır.) Ama bu şûrada dahi işgal altındaki yerlerin temsili hayli zordu ve Kanun-u Esasi dışına çıkmanın da sakıncaları yok değildi. Ahmet Rıza dahi Saltanat Şûrası'nın "daha büyük bir milli meclis şeklinde devamını" istedi. Baro Reisi Celalettin Arif'le Hukuk Fakültesi'nden Salahattin beyler, Vilayet Meclis-i Umumi üyelerinin katılmasıyla böyle bir meclis istiyorlardı. Milli şûra isteyen diğerleri, Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Ömer Fevzi, Milli Kongre'den Hüsnü, Tıp Fakültesi'nden Akil Muhtar beylerdi. 18 konuşmacıdan (bunlardan üçünün konuşması daha çok usul yönündendi) çoğu, ulusçu sayılabile-

Foreign Office 371/4227, 88762 (*Le Journal d'Orient*, 2/7/1919).

cek bir renkte konuşmalar yaptılar ve yine çoğunun hükümete karşı eleştirici bir tutumu vardı. Damat Ferit dahi, Ahmet Rıza'ya, Şûra'nın karşılıklı konuşmalara elverişli olmadığını söylerken, yakında açılacak olan Âyan Meclisi'nde bunun yapılabileceğini ekliyordu, Kanun-u Esasi'ye göre Mebusan toplanmadan Âyan da toplanamazdı; ama, anayasal hükümlerin nasıl hafife alındığı hatırlanacak olursa ve Sadrazam yalnız Âyan'dan söz ettiğine göre, herhalde gerçekten bunu kastediyor olmalıydı. Şûra'dan sonraki zaman içinde Âyan'ın böyle tek başına açılmaması bu sözün ciddi olmayarak, Şûra'da toplu bir muhalefetin doğmasının önünü almak için söylenmiş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Ya da Damat Ferit bunu ciddi olarak tasarlamıştır da, Barış Konferansı'na çağrılmak "başarı" üzerine artık böyle bir yola gitme gereğini duymamış olmalıdır. Ahmet Rıza da, Âyan'ın tek başına açılamayacağını belirtircesine, Umumi Meclis'in yakında açılacağını ümit etseydi, hükümete soru yöneltme ihtiyacını duymayacağını açıklamıştır.[73]

Şûra'da önemle ele alman bir konu da manda konusuydu. *İstiklal* gazetesinin başyazarı Rauf Ahmet Bey, Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemine girmesiyle tam bir bağımsızlığı kalmadığını söyledikten sonra, Türkiye'ye bırakılacak ülkede tam bağımsızlık tanınsa da, devlet kurmak için gereken maddi ve manevi unsurlara malik olmadığımızı ileri sürüyordu. Bundan sonra, himaye ile mandanın birbirinden nasıl ayrıldığını, himayenin, bir devletin bağımsızlığından belirsiz bir süre için vazgeçmesi olduğunu ve ulusal ve siyasal faaliyetin durmasına yol açtığını, oysa mandanın Cemiyet-i Akvam'ın belirli ilkeleri dairesinde bir devletin başka bir devletin yönetimini geçici bir süre ele alması olduğunu anlattı. Hükümet, ABD'ye başvurarak milli birliğimizi korumak üzere mandamızı üstlenmesini istemeliydi. ABD, Avrupa dışı bir devlet olduğuna göre, böylelikle devletimiz Avrupa rekabetinden de kurtulmuş olurdu. ABD mandasının büyük sakıncaları olma-

C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. VI, s. 1876-7.

sı muhtemel değildi. ABD, Çin'deki karışıklıklar üzerine, Avrupa'nın aldığı tazminattan kendi payına düşeni geri vermiş, Küba'yı boşaltmış ve uygarlık düzeyi bizimkinden pek aşağı olan Filipinler'i boşaltmaya hazırlanıyordu. ABD böyle bir manda almayı kabul etmediği takdirde, bir büyük devletin Osmanlı Devleti'nin bütününün mandasını almasını uygun görüyor ve örnek olarak İngiltere'yi anıyordu. Bir ara Rauf Ahmet, dili sürçerek, ABD himayesinden söz edince, toplantıya başkanlık eden Damat Ferit, Rauf Ahmet'in sözünü kesti ve himaye söz konusu olamaz, diye tepki gösterdi. Şu ya da bu biçimde İngiliz himayesine razı olan Paşa'nın bu tepkisinin içten olmadığını, daha çok İngiltere yerine ABD söz konusu olduğu için tepki gösterdiğini söylemek, herhalde Paşa'ya haksızlık olmaz.

Hürriyet ve İtilaf Başkanı Sadık Bey, demecinde, savaş dönemi sorumlularının cezalandırılmasında gösterilen yavaşlığın İzmir işgalinin önemli nedenlerinden biri olması gerektiğini söyledikten sonra, çizilecek siyaseti inceliyordu. Müslümanlar –gerek Türkiye'de, gerekse dünyadakiler– padişahın bir işaretiyle yeniden savaşmaya hazırdılar. Asya'daki milyonlarca Müslüman şimdiden bizim için ihtilale kalkışmışlardı. Böylece Osmanlı basınının sansürden dolayı yayamadığı bir haberi veren Sadık Bey, sonuç olarak –Osmanlı ve Hint Müslümanlarına yazık olmaması için– İtilaf Devletleri'nin Müslümanların haklarını tanımasını, Osmanlı Müslümanlarının da, maddi hareketlerden çekinerek, anlayış dairesinde haklarını istemelerini ve tarihsel dostları bulunan "muazzam bir devletin," ulusal ve siyasal varlıklarını korumak üzere, "müzaheret ve muhadeneti"ni (arkalama ve dostluk) sağlamaya çalışmalarını uygun görüyordu.[74] Bu söz Sadık Bey'den çıkınca, bu "muazzam bir devletin" İngiltere olduğunu bilmek için uzun uzadıya araştırmaya gerek yoktu. Öbür konuşmacılardan Vahdet-i Milliye'den Hamit ve Milli Ahrar'dan Refik beyler mandayı öngörüyorlardı. Yalnız Refik Bey, bunu, ön-

Sadık Bey'in demeci için bkz. ayrıca: *Alemdar*, 28/5/1335, 1466.

de gelen bir çare olarak görürken,[75] Hamit Bey "lüzum olur ise" diye bir şart koyuyordu.

Şûra, Simavi'ye göre "bir komedya," Cavit Bey'e göre "bir maskaralık," Kont Sforza'nın Söylemezoğlu'na söylediğine göre "bir fiyasko" idi.[76] Hiçbir karar alınmamış, hiçbir görüşme, tartışma yapılmamış, yalnız birtakım kişiler, kendilerine verilen dar zaman içinde görüşlerini özet olarak sergilemişlerdi. Bu yüzden Söylemezoğlu, 1 Haziran'da Sadrazam'a sunduğu bir muhtırayla, bir karara varmak üzere, Şûra'nın ikinci ve son bir oturum yapmasını istedi. Bundan başka, muhtırada, Kuva-yı Milliye'ye el altından yardım edilmesi, hemen bir milli şûranın toplanması, önemli devlet işleriyle "geceli gündüzlü" uğraşmak üzere Encümen-i Vükela kurulması, atamalarda her türlü fırkacılığa son verilmesi, Padişah'ın hükümdarlara ve cemiyetlerin milletlere başvurarak, Paris'e bir Osmanlı heyetinin çağrılmasının sağlanması isteniyordu.

Mustafa Kemal de Şûra dolayısıyla vilayet ve bağımsız mutasarrıflıklarla 15. Kolordu'ya 1 Haziran günlü bir genelge gönderdi. Türkiye - Havas - Reuter ajansı, Şûra'da, genel fikir olarak büyük devletlerden birinin muzaheretinin sağlanmasının savunulmuş olduğunu haber vermişti. Oysa gazetelerden de anlaşıldığına göre, konuşan 25 kadar kişiden hemen hepsi tam bağımsızlığı ve acilen bir millet şûrasının kurulup ulusun mukadderatının bu olağanüstü şûraya havalesini savunmuşlar ve yalnız bir kişi İngiliz himayesini önermişti. Kendisi, ajans haberiyle gazete haberleri arasındaki çelişkinin nedenlerini Babıâli'den sormuş bulunuyordu.[78] Şûra görüşmelerinin adamakıllı iyimser olan bu yorumunda, ABD mandasını isteyen gö-

Oysa Câmi Bey'in *Tarik* gazetesine verdiği 1/8/1335 günlü demecinde, Fırka'nın mandaya karşı olduğunun ABD heyetine bildirildiği öne sürülüyordu. T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 432.

I.. Simavi, *Gördüklerim*, s. 237; Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 27/5/1919 (9/11/1945); Söylemezoğlu, a.g.e., s. 132. *The Times* muhabiri de Şûra'nın ilginç olmadığını ve belirsiz genellemelerle uğraştığını bildiriyordu. *The Times*, 3/6/1919 (27 Mayıs haberi).

Söylemezoğlu, a.g.e., s. 132-3.

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 914-5.

rüşle, genel olarak manda isteyen diğer iki kişinin anılmamış olması dikkati çekiyor. Fakat önemli olan, Mustafa Kemal'in mandaya karşı görüş birliği olduğu izlenimini vermeye çalışmasıydı.

Seçimler ve Milli Bir Meclis Sorunu: Gördüğümüz üzere, Mebusan'ı dağıtan Tevfik Paşa kabinesi, 2 Ocak 1919'da seçimlerin, barış yapılıp imkân hasıl olduğu andan başlayarak dört ay içinde yapılacağına karar vermişti. Onun yerine gelen Damat Ferit hükümeti, 22 Mart 1919'da mebus seçimi yapılmasını, fakat seçimlerde azınlık haklarının sağlanması gerektiğinden, nispi temsil esasına göre bir seçim kanunu yapacak bir uzmanlar kurulunun teşkilini kararlaştırdı.[79] Bu seçimlerin ne zaman yapılacağı hükümet kararında belirtilmiyordu; ama Adliye Nazırı Sıtkı Bey'den, bunların kanun hazırlanır hazırlanmaz ve barıştan önce yapılacağını öğreniyoruz.[80] Fakat on gün geçmeden, Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey, yaptığı bir mülakatta, yeni sınırlar belirlenmeden seçim yapılamayacağını söylüyor ve bu görüşünü mayıs başında tekrarlıyordu.[81] Muhtemeldir ki, azınlıkların nispi temsil esasına da dayalı olsa, hiçbir seçime katılmama kararları, bu görüş değişikliğinin kaynağındaydı. Yunan ulusal bağımsızlık gününde Rumların kitle halinde ayrılıkçı gösteri ve taşkınlıklarda bulunmaları herhalde bu durumu hükümete açıkça anlatmış bulunuyordu. Bu da gösteriyor ki, Damat Ferit hükümeti, seçimlerin ve bunların sonucunda seçilecek, azınlıkların geniş oranda temsil edildikleri bir Mebusan Meclisi'nin Paris Konferansı'nı Osmanlı Devleti'nden yana çevirmeye yarayacağına inanıyordu. Oysa azınlıkların boykotu sonucu olarak, bunların hiç temsil edilmedikleri bir Mebusan Meclisi'nin, İtilaf Devletleri'ne ancak kötü etki yapacağına inanılıyordu.

Fakat İzmir'in işgali, durumu kökünden değiştirdi. Bu sefer Mebusan Meclisi ya da benzeri demokratik bir kuruluş, İti-

Meclis-i Vükela Mazbataları, 241/104; *Sabah*, 25/3/1335, 10545
Alemdar, 9/4/1335, 108-1418 *(Moniteur)*.
Alemdar, 18/4, 3/5/1335, 117-1427, 131-1441

laf Devletleri'ne karşı sevimli görünmek için değil, fakat Türk ulusunun bu haksızlığa karşı şikâyetini en yetkili olarak haykıracak ve bu yolda Osmanlı hükümetine güç verecek bir araç olarak isteniyordu. Buna rağmen, İtilaf Devletleri anayurdun parçalanmasına karar verirlerse, aynı demokratik kuruluş, çaresizliği saptayıp bu kararı onaylayacak ve böylelikle hükümetin sorumluluğu önemli ölçüde paylaşılmış ve hafiflemiş olacaktı.

Tevfik Paşa hükümetlerinin tersine, Damat Ferit hükümetlerinin seçimlerden pek çekinmediği ortaya çıkıyor. Bunu şöyle açıklayabiliriz: Tevfik Paşa hükümetleri, fırkaların dışında, hiçbir fırkaya kumanda etmeyen hükümetlerdi. Öte yandan, Tevfik Paşa'nın savaş sorumlusu İttihatçılara karşı nispeten gevşek olan tutumu, İttihat ve Terakkililerin yapılacak bir seçimde şu ya da bu biçimde az çok boy göstermelerine imkân verebilecekti. Damat Ferit hükümeti ise, İttihat ve Terakki'nin kapanmasından sonra bütün taşraya kısa zamanda yayılan örgütüyle en güçlü siyasal kuruluş haline gelen Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na dayanıyordu. Hürriyet ve İtilaf'ın yeniden kuruluşu, Damat Ferit'in gözetimi altında gerçekleştirilmiş ve baş mevkilere Saray fırkasının güvenebileceği bendeler yerleştirilmiş olduğundan, Hürriyet ve İtilaf'tan çekinmek için bir neden yoktu, bu fırka Saray'ın avucunda sayılabilirdi. İttihat ve Terakki'ye gelince, savaşın sonucu karşısında kolu kanadı kırılmış, nüfuzunu yitirmiş olan bu fırkanın yandaşlarının kıpırdayacak bir durumda olmadıkları açıktı. Üstelik, Damat Ferit hükümeti, İttihat ve Terakki önderlerine karşı tedhişe varacak bir şiddetle davranmış, birçoğunu tutuklamış bulunuyordu. Demek ki bu yönden gelecek bir tehlike de pek söz konusu değildi.

Ne var ki, İzmir'in işgalinden sonra, ulusal iradeyi temsil edecek demokratik bir kuruluş isteyenlerin, olağan seçimlerle oluşacak bir Mebusan Meclisi yerine, "Milli Şûra" istedikleri göze çarpıyordu. Yukarıda Saltanat Şûrası bahsinde görüldüğü üzere, bunun nedenlerinden biri, işgal altındaki yerlerin kaybını onaylamamak içindi. Bu gibi yerlerde seçim ya-

pılamazdı; onun için buraları temsil edecek kimseleri seçim yapmadan saptamak gerekiyordu. Oysa Mebusan Meclisi olunca, seçim yapmak şart olacaktı; böylece hem işgal altındaki yerleri temsil edecek mebuslar olmayacak ve hem de, zımnen, buraların kaybı onaylanmış olacaktı. Akla gelmiş olan başka bir gerekçe de, bu yoldan, belki bazı uysal azınlık temsilcilerinin hazır bulunması sağlanarak, azınlıkların seçim boykotu engelinin aşılabileceği olabilir.

Saltanat Şûrası'ndan üç gün sonra, 29 Mayıs'ta, Şûra'da bulunan cemiyet ve fırkalar adına eski Harbiye Nazırı Ferit Paşa (Sulh ve Selamet) ile eski Bursa Valisi Hüsnü Bey (Milli Kongre) Saray'a gelerek, Milli Meclis istediklerini bildiren bir arîza sundular. Padişah bununla ilgilendi; fakat söz konusu meclisin nasıl kurulacağı konusunda da düşüncelerini bildirmesini istedi. İki gün sonra bu iki kişi yeniden gelip, istenen açıklamayı getirdiler. Buna göre Milli Meclis, Şûra'ya çağrılan fırka ve cemiyetlerden ve taşra Meclis-i Umumi'ye ve belediyelerinden seçilecek birer ya da ikişer üyeden oluşacaktı. Ayrıca, kendisine güvenilmediği Şûra'da anlaşılmış bulunan hükümetin de değişmesi isteniyordu. Vahdettin, Türkgeldi'ye, Barış Konferansı kararlarını onaylayacak bir Milli Meclis'in gerekli olduğunu, ancak bunun, İttihat ve Terakki "programı dairesinde" seçilmiş Umumi Meclisler üyelerinden oluşmasını istemenin İttihat ve Terakki'nin geri gelmesi demek olacağını söyledi. Fikri sorulan Tevfik Paşa, kuvvet ve barış yollarından birinci yolun, "elde hiçbir kuvvet olmadığından" kapalı olduğunu, ikinci yolda ise, notalar verilip sözlü başvurularda bulunulduğunu, ayrıca mitingler yapıldığını söyledikten sonra, bunun dışında milli bir mecliste ne yapılacağını merak ettiğini söyleyerek, dünya görüşünü pek güzel anlatmış oldu. Damat Ferit de, kendi aleyhinde bir çıkış olduğu için bu girişimi olumsuz karşıladı.[82]

Fakat ertesi gün, Vükela Meclisi, "mukarrerat ı esasiyede" hükümetin kamuoyuna dayanmasındaki öneme ve genel

A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 219, 222 v.

seçim yaparak Mebusan Meclisi'ni açmadaki imkânsızlığa işaretle, "efkâr-ı umumiyeyi ve âmal-i milliyeyi temsil ve hükümete istinatgâh teşkil edebilecek" bir meclis ya da şûranın oluşumunun esaslarını saptamak üzere, Abdurrahman Şeref Efendi ile Maliye Nazırı Tevfik Bey ve Evkaf Nazırı Hamdi Efendi'den oluşan bir komisyon kurdu. Komisyon, uzmanlara başvurarak, yabancı ülkelerde benzer durumlarda başvurulan çareleri inceleyecekti.[83] Kararda, genel seçim yapmaktaki imkânsızlığa açıkça değinildiği halde, 5 Haziran'da *Alemdar*, seçim kanunlarının acilen değiştirilerek "Arabistan kıtası müstesna" bütün vilayetlerde hemen Şûra-yı Milli seçimine girişileceğini haber verdi.[84] Halide Edip'in anılarından, 7 Haziran'da gerek Vahdet-i Milliye'nin, gerekse Milli Kongre'nin Padişah'tan seçim yapılmasını istemeye karar verdiklerini ve iki gün sonra da bu isteğin Darülfünun ve Ocak çevrelerince sokaklara yapıştırılan yaftalarla duyurulduğunu anlıyoruz.[85]

Bundan sonra gazetelerde seçimle ilgili birçok haberin yer aldığını görüyoruz. 7 Haziran günlü *Alemdar*'dan, Mebusan Meclisi'nin bir ay sonra açılacağını, fakat iki patrikhanenin de seçimlere katılınmamasını tamim ettiklerini öğreniyoruz. 12 Haziran'da Refi Cevat, seçimlerin ve ulusal bir gücün gereğini savunuyordu. Aynı sayıdaki bir haber, Vükela Encümeni'nin, sorunu, Hukuk Fakültesi'nde Salahattin Adil, Ve-

Meclis-i Vükela Mazbataları, 1/6/1335, 215/264. Tevfik Bey murahhas olup Paris'e gidince yerine Nafıa Nazırı Ferit ve Maarif Nazırı Sait beyler atandılar. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 9/6/1335, 216/291.

[84] *Akşam* (5/6/1335, 258), Vükela kararıyla, Nafıa'da, Ferit Bey başkanlığında ve Maarif Nazırı Sait ve Abdurrahman Şeref'ten oluşan komisyonun kanun değişikliklerini kısa zamanda hazırladıktan sonra, on güne değin seçimlere gidileceğini ve Aydın vilayetinde de seçim yapılabilmesi için İtilaf Devletleri'ne başvurulacağını bildiriyordu.

[85] Adıvar, a.g.e., s. 35-40, Halide Edip, 1 Haziran'da, fırkaların Padişah'a başvurmalarının sonuç vermediğini "Bilvasıta icrayı nüfuz" için çalışıldığını, İngilizlerin güçlü bir kabine ve milli şûradan yana olduklarını söylüyordu. Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 1/6/1919 (10/11/1945). Bu Heathcote Simith'in Halide Edip'e söylediklerine dayanıyor olmalıydı. Smith, mitinglerin devamını da istemişti. Fakat sonradan bunun bir İngiliz tuzağı olabileceği düşünülerek mitinglere ara verildi.

liettin ve Salahattin beylerden kurulu bir encümene havale ettiğini ve bu son encümenin o sırada seçim yapmayı uygun bulmadığı halde, Vükela Encümeni'nin kararlı olduğunu, İntihab-ı Mebusan Kararnamesi'ne bir zeyil hazırlandığını bildiriyordu. 18 Haziran'da Refi Cevat yapılacak seçimlerdeki mücadelede İttihat ve Terakki'nin yeniden ortaya çıkmasına fırsat verilmemesini istedi. 23 Haziran'da seçimlere karşı siyaset çevrelerinden ilk olumsuz ses yükseldi. Hürriyet ve İtilaf Başkanı Sadık Bey'le yapılan mülakatta, adı geçen, "hal-i hazırda" fırkanın seçime katılmasını uygun bulmadığını söylüyor, fakat bunun gerekçesini açıklamıyordu. Hürriyet ve İtilaf'ın taşrada 400'ü aşkın şubesi olduğunu belirtmesinden, nedenin Hürriyet ve İtilaf'ın güçsüzlüğü olmaması gerektiğini anlıyoruz. Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa ise, bu gazete ile yaptığı konuşmada, seçim kanununun henüz Vükela Meclisi'nde incelenmesine başlanılmadığını, fakat "bila tehir" bu yola gidileceğini açıklıyordu.[86]

Sadık Bey'inkinden sonra ikinci olumsuz tepki, iki gün sonra Dahiliye Nazırı Ali Kemal'den geldi; fakat bu sefer bu tavır alma gerekçeliydi. Nazır'a göre İttihat ve Terakki önderleri, kaçtıklarında, örgütün elinde 700 bin lira para vardı. İttihat ve Terakki'nin bu sayede İzmit'te kurduğu çeteler bastırılmış ve sıra Karesi (Balıkesir) taraflarındakilere geldiği sırada, "bu münasebetsiz" İzmir olayı çıkmıştı. Böylece bulanık suda avlanmasını seven İttihat ve Terakki, tam istediği ortamı bulmuş oluyordu. Gerçi İttihat ve Terakki'ye karşı hükümet "hal-i hazırda" kısmen yenilmişti ama, bu geçici bir şeydi. Yalnız, karışıklığı artıracak şeylerden çekinmek gerekiyordu ki, bunların arasında seçimler vardı. Ali Kemal bundan sonra seçim yapılmaması gereğinin nedenlerini şöyle sıralıyordu: 1) Seçim mücadelesi sırasında İttihat ve Terakkililer buna girmekten geri kalmayacaklardır. 2) Ülkenin bir bölümü işgal altındadır. 3) Hıristiyanlar seçime katılacak gibi görünmüyorlardı. 4) Bazı vilayetlerin alın yazısı belli de-

Alemdar, 25/6/1335, 184-1494 *(Entente)*.

ğildi. O günün en önemli sorunu, Ali Kemal'e göre asayiş ve sükûndu.[87] Gerek Sadık Bey'in, gerekse Ali Kemal'in seçimler karşısındaki bu tavırlarının Mustafa Kemal ile Babıâli arasındaki ilişkilerin bozulmasına rastlaması herhalde boşuna değildi. Birdenbire Kuva-yı Milliye'ye Mustafa Kemal, dolayısıyla ordu tarafından arka verilmesi ve bunun Dahiliye Nezareti'ne karşı bir çıkış biçiminde olması, ulusçuluk cereyanına hükümetten bağımsız, gereğinde ona karşı bir renk veriyordu. Bu durumda, seçimlerin, hiçbir zaman ulusçuluğun şampiyonu olamayacak olan Hürriyet ve İtilaf için çok ters sonuçlar vermesi ihtimali belirmiş bulunuyordu. Ali Kemal, " bir kelimede milletin arzularını cidden temsil edecek surette kemal-i serbesti ile bitarafane bir meclis-i milli intihap ettirmek için maddeden imkân yoktur" derken herhalde bunu düşünüyordu.

Fakat Sulh ve Selamet, Milli Ahrar, Sosyal Demokrat, Ahali İktisat fırkaları henüz bu kaygıyı duymuyor olmalıydılar ki, yaptıkları ortak bir toplantıda seçimlerin derhal yapılması için hükümete başvurmaya karar verdiler. Onlara göre, işgal altındaki yerlerin seçime katılmaması bir sakınca değildi.[88] *Alemdar*, 30 Haziran sayısında, Ali Kemal'in hükümetten istifasıyla seçimlerin yapılabilmesi için engel kalmadığını bildiriyordu. Ne var ki, 2 Temmuz günlü *Alemdar*, hükümetin seçimlerden vazgeçip bir meclis-i müessisan kurmayı tasarladığını haber verdi. Son olarak, 11 Temmuz'da seçim kanunu tasarısı Vükela Meclisi'nde görüşüldü ve lehinde çoğunluk bulunduğu halde, Sadrazam Vekili Mustafa Sabri ile Adliye Nazırı Vasfi efendiler, seçimlere karşı çıktıklarından sorun bir sonuca bağlanamadı.[89]

İngiliz belgelerinde seçimler konusunda bazı bilgilere rastlanmaktadır. Calthorpe 3 Haziran'da gönderdiği telde, Damat Ferit'in barış koşulları için sorumluluğun yalnızca Padi-

Alemdar, 25/6/1335, 185-1495 *(Entente)*.
Alemdar, 27/6/1335, 186-1496.
Alemdar, 12/7/1335, 199-1509.

şah ve hükümet tarafından mı yüklenilmesi, yoksa Kanun-u Esasi'nin buyruğu üzere, Meclis toplantıya çağırılıp ona da mı onaylattırılmak gerektiği konusunda kendisine danıştığını bildirdi. Damat Ferit, konuyu öbür yüksek komiserlere açmadığını, yalnızca Padişah ve Babıâli sorumluluğu yüklendiği takdirde bunun muazzam olabileceğini, çünkü ancak zor altında kabul edilebilecek barış şartlarının öne sürülebileceğini söylüyordu. Ayrıca, karşı yan, örneğin Başkan Wilson, kendisinin Türk halkı adına konuşma yetkisini kurcalayabilirdi. Fakat o, bütün bu önemli sorunlara rağmen, o günkü koşullarda sözü edilen amaç için Meclis'i toplama olanağının bulunmadığına inanıyordu. Calthorpe da onun bu görüşüne katılmıştı. Dışişleri'nden Kidston, mütalaasında, Komiser'in böylece düşüncesini açıklamasını pek doğru bulmamıştı; çünkü Osmanlı hükümetinin bu çıkmazı karşısında tek bir almaşık kalmış oluyordu: Osmanlı Devleti'nin barış şartlarını hafifletmek.[90] Bu belge karşısında Damat Ferit'in, bir milli meclis ya da şûra toplanması için Meclis-i Vükela'nın 1 Haziran günü aldığı karara istemeyerek mi katıldığı sorulabilir. Fakat Calthorpe'un verdiği bilgilerle Sadrazam'ın tutumunu bağdaştırmak mümkündür; şöyle ki, Yüksek Komiser'e Mebusan Meclisi söz konusu edilmiştir; oysa hükümetin kararı onun dışında bir kuruluşu hedef almaktadır. Böylece Damat Ferit o kararı bir anlamda Komiser'e onaylatmış oluyordu. Ama en doğru görünen çözüm, Damat Ferit'in kabine arkadaşlarına içtenliksiz, Calthorpe'a içten davrandığı yönündedir.

Foreign Office 371/4229, 83496. Demek ki, Heathcote Simith, Halide Edip'e meclisli bir Osmanlı hükümetini tercih edeceklerini söylediğinde, ya içten değildi, ya da amirlerinin ne düşündüklerinden habersizdi. Nitekim, 21 Haziran'da, Ryon, Ali Kemal'le görüşürken konuya değindi ve ulusal bir onayın gerekmediğini, çünkü Türkiye'ye barış koşullarını ret imkânının tanınmayacağını, bunları kabulden başka bir çare bulunmayacağını, tarih ve halk önünde Padişah'ın bu savunmayı ileri sürebileceğini söyledi. Ali Kemal, bu görüşe katıldı. Foreign Office 371/4158, 96986.

4. MUSTAFA KEMAL İLE BABIÂLİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Mustafa Kemal - Babıâli İşbirliği ve Bunun Bozulması: *Vükela Meclisi Mazbataları*'ndan, Mustafa Kemal'in Samsun'a ulaşır ulaşmaz yoğun bir faaliyete giriştiği anlaşılıyor. 28 Mayıs günlü bir karar,[91] bir Rus heyetinin bir İngiliz subayı ile Trabzon'a gelip "askeri ve mülki" ambarları gezerek buralardan Rus gönüllü ordusunun ihtiyacı için eşya, gereç ve yiyecek maddeleri istediklerini, İstanbul'dan buyruk alınmadıkça bir şeyin verilemeyeceği söylenince, İngiliz'in, buyruk gelinceye dek ambarların dışına hiçbir şeyin çıkarılmamasını talep ettiğini bildiren Mustafa Kemal'in teli ile ilgiliydi. Vükela, bunun üzerine, eşya ve gereçlerden Ruslardan ganimet olarak alınanlar varsa bunların verilebileceğini, fakat yiyecek maddelerinin elden çıkarılmasının ordu ve halkın aç kalmasına yol açacağından bunların verilmemesini ve ısrar halinde, İtilaf temsilcileriyle görüşmeler yapılmakta olduğunun söylenmesini ve bu temsilcilerle temasa geçilmesini kararlaştırdı. Mustafa Kemal'in yine aynı gün ele alınan bir başvurusunda, Samsun livası ve Amasya bölgesinde Jandarma ve nizamiye kuvvetlerinin asayişi sağlamaya yetmediği, bunun için bu bölgede "bir miktar efradın" silah altına alınarak, bunlardan elverişli olanlarının jandarmaya ayrılması öneriliyordu.[92] Vükela, asker almayı kabul etmedi. Jandarmaların maaş ve muhassesatlarının artırılması sonucu jandarmalık cazip bir hale gelmişti. Bunun yanında, halka jandarmalığın da bir yurt hizmeti olduğu telkin edilecek olursa, yeterince jandarma toplanabileceğine karar verildi.

Yine aynı gün ele alınan Mustafa Kemal'in başka bir teli, asayişini sağlamakla görevli olduğu bölgelerin en naziğinin Samsun mutasarrıfı (livası) olduğunu ve eşkıya temizliği, komitelerin faaliyetlerini soruşturma, çarpışmalarda yararlık

Meclis-i Vükela Mazbataları, 215/248; M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. I, 82-3.

Meclis-i Vükela Mazbataları, 215/252; M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. I, s. 83-4.

gösterenlerin ödüllendirilmesi için, mutasarrıflığa, birçok kez yazılmasına rağmen ancak 100 lira gönderildiğini, onun için kendisine İstanbul'dan ayrılırken verilen 1.000 lira paradan 300'ünü bu makama verdiğini, öbür illerde de durumun aynı olduğunu bildiriyordu. Vükela, bu tür harcamalar için örtülü ödenekten gereken miktarın "mahallerine acilen" gönderilmesini kararlaştırdı.[93] Daha sonra, Harbiye Nezareti, Mustafa Kemal ve yakındakilere ödenek ve yolluklarının verileceğini fakat eşkıya kovuşturma türünden görevleri dolayısıyla, seyyar da olduklarından, onlara yarı maaşları oranında zam yapılmasını önerdi. Vükela, 1 Haziran günlü kararında bunu kabul etti.[94] Görülüyor ki, bu sıralarda Mustafa Kemal'in Babıâli ile ilişkileri "normaldir," ileri sürdüğü istekler pek zorluğa uğramadan kabul edilmektedir.

Mustafa Kemal, Samsun'da karşılaştığı durumu İstanbul'a gönderdiği raporlarda anlatmıştır.[95] Bunlardan da anlaşıldığına göre, Samsun livasında Türkler büyük bir çoğunluk halindeydiler. Oysa Samsun kentinde çoğunluk Rumlardaydı. Rumlar, bir Pontus devleti kurmanın çabası içindeydiler ve bunun için Rusya'daki Rumları bölgeye çekmeye çalışıyorlardı. Ayrıca karışıklık yaratarak Osmanlı hükümetini zor duruma düşürmek ve Türkleri baskı altına almak için 40 kadar Rum çetesi faaliyet gösteriyordu. Türk halkı, hükümet kuvvetlerince yeteri kadar korunamadıkları için bazı Türk çetelerini desteklemek, hatta Trabzon'dan getirtmek yoluna başvurmuştu. 13 tane Türk çetesinin var olduğu anlaşılıyordu. Fakat Samsun'un kıyıda olması, İngilizlerin Rumlardan yana askeri ağırlıklarını koymalarına imkân veriyordu. Daha önce gördüğümüz üzere, 9 Mart'ta Samsun'a 200 asker çıkarıp, 30 Mart'ta ise Merzifon'u işgal ederek dengeyi tümüyle Rumlardan yana bozmuşlardı. 17 Mayıs'ta Sam-

Meclis-i Vükela Mazbataları, 215/254; M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. I, s. 84.

[94] *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 216/268; M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. I, s. 84.

[95] Bu paragraftaki bilgiler için bkz.: Bıyıklıoğlu, a.g.e., s. 36-7, 48-50.

sun'a 100 İngiliz askeri daha çıktı.[96] Böylece İngilizlerin niyetleri ne olursa olsun, Mustafa Kemal'in de belirttiği üzere Pontus devletinin kurulmasına yardımcı olmuş oluyorlardı. Mustafa Kemal, kurmaylarından birkaç kişiyi Samsun'da İngiliz subaylarıyla görüştürmüş ve bunlara, Türklerin yabancı yönetimini kaldıramayacakları, ancak "İngilizler gibi, en medeni milletlerden mütehassıs zatların müşavir olarak" iyi karşılanacağı ve Rumların siyasal emellerine son verdikleri gün asayişsizliğin kendiliğinden son bulmuş olacağı söylenmişti.

Burada üzerinde durulması gereken bir belge de, Damat Ferit'in yeni hükümeti kurması üzerine taşraya gönderdiği genelge dolayısıyla Mustafa Kemal'in Sadaret'e çektiği 20 Mayıs günlü telgraftır.[97] Bunda, İzmir işgalinin milleti ve orduyu "gayri kabili tasavvur ve tasvir derecede" yaraladığı, Sadrazam'ın genelgesinin ise millet ve ordunun duygularını dile getirdiği ve teselli kaynağı olduğu, millet ve ordunun bu saldırıyı "hazm ve kabul" etmeyeceği ve devlet ile ordunun ancak, emellerini milleti kurtarmak yönünde yoğunlaştırmış olan Padişah'a olan tam sadakatleri ve yeni hükümetin en kesin "teşebbüsat ve icraatta" bulunarak millet haklarını koruyacağına tam güvenleri dolayısıyla sükûnetini koruyabildiği bildiriliyordu. Derhal göze çarpan husus, bu dört cümlelik telgrafın üç cümlesinde "millet ve ordu," dördüncü cümlesinde ise "devlet ve ordu" formülünün kullanılmasıydı. Böylece Mustafa Kemal, siyaset sahnesine, milletle birlikte ve ulusal amaçların yanma ağırlığını koyan bir unsur olarak, orduyu çıkarmış bulunuyordu. Demek ki bu, bir generalin yeni hükümetin başkanına çektiği, o günün gerektirdiği duygu ve dileklerle süslü rasgele bir tel değildi. Ordu ve millet siyaset sahnesine çıkarılıyor ve Sadrazam genelgesindeki ilkeler çerçevesinde, bir çeşit "toplumsal sözleşme" yapılmak isteniyordu

[96] Mustafa Kemal, İngilizlerin 17 Mayıs'ta yaptıkları gibi istedikleri yerlere asker çıkarmalarının ve özellikle iç bölgeleri işgal etmelerinin önlenmesini istedi Harbiye Nezareti'nden. G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 121.

[97] *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 23-4.

– Padişah, Damat Ferit ve hükümetinin o genelgedeki ilkelerden ayrılmayacaklarına dair bir sözleşme. Bu ise, devrimci bir tutumdu; çünkü Mondros Bırakışması'ndan beri ve Enver Paşa'dan sonra ordu siyaset sahnesinden çekilmiş bulunuyordu ve ancak gizli bir güç olarak siyasal varlığı söz konusuydu. Mustafa Kemal bir anda orduyu yeniden siyaset alanına sokuyordu; 1908'den beri, az ya da çok, içinde bulunduğu yere. Millete gelince, Mebusan Meclisi'nin dağıtılmasıyla, o da siyaset sahnesinden atılmış bulunuyordu – artık onun adına yetkiyle konuşacak bir uzuv yoktu. İzmir'in işgali üzerine toplanan mitingler bir anda milletin iradesini dile getiren yerler haline gelmişti. Ne var ki bunlar biçimden, ve resmen uzuv, dolayısıyla yetkili olma niteliğinden yoksundular. Kaldı ki, halkın devamlı miting yapmasının imkânı yoktu. Demek ki bu telgrafta bir bakıma Mebusan Meclisi'nin toplantıya çağrılması talebinin de gizlendiği söylenebilir. Belgede gizlenen başka bir husus da, hükümet ve Padişah'ın, ilan ettikleri şartlara uymamaları halinde millet ve ordunun kendilerine karşı çıkacakları tehdidiydi.

Damat Ferit, bu telgrafa 21 Mayıs'ta verdiği cevapta, işgal yerine "asker ihracı"ndan söz ediyor ve bırakışmanın 7. maddesine dayanılmakta olduğunu, fakat gerekli girişimlerin yapılmasının "tabii" bulunduğunu söylüyordu. Görülüyor ki, Damat Ferit, sanki genelgesindeki yürekli sözlerinin uyandırmış olduğu etkiden çekinmiş gibidir. Fakat Mustafa Kemal'in sağlıcakla Samsun'a ulaşmış olmasından ötürü sevincini dile getiriyor ve "kâffe-i umurda" başarı diliyordu. Bundan başka, Hamit Bey'in atamasının yapılacağını, gerekirse ertesi gün telgrafla kendisini durumdan haberli kılacağını bildiriyordu.[98] Görüşüne göre, Damat Ferit'in cevabında, Mustafa Kemal'in "millet ve ordu" formülünden irkildiğini gösterir bir işaret yoktur. Bununla birlikte, bu ısrarlı formülün dikkatini çekip onu rahatsız ettiği tahmin edilebilir.

Babıâli ile Mustafa Kemal arasındaki ilişkilerin soğuma-

[98] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, "Vesikalar."

sı, daha doğrusu, Mustafa Kemal'in ne yönde düşünmekte olduğu, 24 Mayıs'ta Samsun'dan Havza'ya hareketinden sonra anlaşıldı. 23 Mayıs'ta Sivas'ta İzmir'in işgalini protesto için yapılan miting, Ermeni Patrikhanesi'nin telaşına ve İngiliz Yüksek Komiserliği'ne şikâyette bulunmasına yol açmıştı. Komiserlik de Sadaret'e, Sivas'taki askeri komutana, bölgedeki Ermenilerden ve onlara yapılacak herhangi bir kötü muameleden kendisinin doğrudan doğruya sorumlu tutulacağının Harbiye'den telgrafla bildirilmesini, ayrıca mülki memurlara da buna benzer talimat verilmesini istiyor, talimatın ne zaman verildiği konusunda da bilgi rica ediyordu. Bu notanın metni Sadaret'ten Harbiye Nezareti'ne, oradan da Mustafa Kemal'e ulaştırıldı (31 Mayıs). Nazır, bölgede adi eşkıyalıktan başka bir şey olmadığının raporlardan anlaşıldığını, fakat yine de şikâyet edilen hususta özel bir soruşturma yapılıp sonucunun ivedilikle bildirilmesini istiyordu. Yapılan soruşturmadan, azınlıklar için tehlikeli bir durum olmadığı anlaşıldı. Fakat bu arada aynı şikâyeti alan Adana'daki Fransız makamları, Sivas vali vekilini, vilayeti işgal etmekle tehdit ettiler.[99]

Buna karşı Mustafa Kemal, 3 Haziran'da verdiği cevapta, iddiaların asılsızlığını belirttikten sonra, azınlıkların güvenliği konusundaki sorumluluğu, olduğu gibi İtilaf Devletleri'nin sırtına yüklüyordu. Millet, yurt bütünlüğünün dokunulmazlığına güvenebildiği sürece azınlıkların korkacağı bir şey yoktu ve kendisi bu konuda her türlü sorumluluğu üstleniyordu. Fakat, İzmir bölgesinde görüldüğü üzere, ulusal bağımsızlık ve varlığı yok etmeye yönelen ve yaşamayı tehlikeye sokan davranışlar karşısında, ulusun heyecan ve üzüntüsüyle buna dayanan ulusal gösterileri yasaklamak için kendisiyle beraber hiç kimsede güç göremeyeceğini ve bu yüzden çıkacak olaylar dolayısıyla sorumluluk üstlenecek "ne komutan ve ne de mülkiye memuru ve ne de hükümet" düşünemeyeceği bildiriliyordu. Mustafa Kemal'in en kesin ifadelerle İtilaf Devletleri'ne karşı diklenişiyle biten bu yazışmanın, bütün

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 24-5; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 913-4.

komutan, vali ve mutasarrıflara tamim edildiği düşünülecek olursa, önemi daha iyi anlaşılır.[100]

Yine 3 Haziran günü, Mustafa Kemal, önemli bir girişimde daha bulundu. Babıâli'nin, 1 Haziran günü, Paris Konferansı'na Osmanlı murahhaslarının çağrıldığını tamim etmesi üzerine, beş komutan ile altı vali, vali vekili ve mutasarrıfa, zata mahsus bir tel çekti.[101] Bunda, Konferans'a çağrının, ulusun göstermiş olduğu "azmi katisi neticesi" olduğu, böylece o güne dek sürdürülen eylemlerin (mitingler, telgraflar) sonuca ulaştığı ve bu tutumu göstermeye devam ettikçe, İtilaf Devletleri'nin ulusumuza saygılı olacakları ve haklarına uyacakları belirtiliyordu. Ne var ki, Yunanlılar henüz İzmir vilayetinde bulunuyorlardı ve Paris'e gidecek heyetle ulusun istekleri arasında bir uygunluk bulunması gerekiyordu. Bu uygunluğun bulunmadığı konusunda bazı endişe verici işaretler vardı. Bir kez Sadrazam Ermeni özerkliğini kabul ettiğini açıklamış bulunuyordu.[102] Bunun kapsamı, sınırı belli değildi. Sonra, Saltanat Şûrası'nda hemen herkes ulusal bağımsızlığın korunmasının ve ulus mukadderatının bir milli şûraya verilmesini istediği halde, yalnız "hükümetin istinat eylediği" Hürriyet ve İtilaf adına konuşan Sadık Bey, İngiltere'nin himayesini önermişti.[103] Oysa bu iki görüş ile ulusal arzu arasında uygunsuzluk vardı. Ulusal arzu; 1) "alelıtlak devlet ve milletin istiklaliyeti tammesi" ile 2) "ecza-yı asliye-i vatanda" (yurdun ana bölümlerinde) çoğunluğun azınlığa feda edilmemesi merkezindeydi. Paris'e gidecek heyetin ulusal arzuya uygun davranmasını sağlamak üzere, vilayet ve mülhakattaki Müdafaa-i Hukuk örgütlerinin, bunların olmadığı yerlerde belediye heyetlerinin, sadrazam ve doğrudan doğruya padişa-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 26.

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 28-9.

Bkz.: yukarıda 1. ayrımda ele alınan, Damat Ferit'in *Entente*'a demeci. ABD mandası isteyenlerin söz konusu edilmediği dikkati çekiyor. Bu, Mustafa Kemal'in henüz ABD mandası isteyenleri karşısına almayı ihtiyata uygun görmemesi ve bunu yapmanın, o anda sağlamak istediği amaca uygun düşmemesiyle açıklanabilir.

ha tel çekerek, söz konusu iki ilkenin ana şart olduğunu ve buna göre, gidecek heyetin savunacağı esasları ulusa "resmen ve alenen" duyurması istenmeliydi. Böylece İtilaf Devletleri ulusun isteklerini öğrenecekler ve heyetin de işi kolaylaşmış olacaktır.[104]

Mustafa Kemal'in Harbiye'ye gönderdiği 3 Haziran teli İtilaf Devletleri'ne karşı bir başkaldırıydı. Herhalde hükümete de bildirilen bu telden, İngilizlerin haberli oldukları muhakkak gibidir. Onların Mustafa Kemal'i geri aldırma girişimlerine yetecek bir nedendi bu. Öte yandan, Mustafa Kemal'in 3 Haziran günlü ikinci teli, bir müfettiş Paşa'nın işbaşındaki hükümete karşı güvensizliğini ve onun ulusun ana çıkarlarına karşı çıktığı suçlamasını dile getiriyordu. Bunu öğrenen o hükümetin bu paşanın işine son vermesi doğaldı. On bir yere çekilen o telgrafın İstanbul'a "sızmış" olması ihtimali yok değildir.[105] Böyle ise, Mustafa Kemal'in ne çetin bir insan olduğunu artık sezmiş olması gereken Damat Ferit'in, Konferans arifesinde ordu ile bir çekişmeye girmeden Mustafa Kemal'i geri alması için en kolay yol bu işi İngilizlere havale etmesi olabilirdi. Saraycıların, Mebusan'ı kapatmak, tutukluları başlarından atmak gibi sorunlarda İngiliz isteklerini bahane ettiklerini ya da onlara başvurduklarını gördük. Onun için Damat Ferit'in el altından böyle bir başvuruda bulunmuş olduğu düşünülebilir.

İngilizler Mustafa Kemal'e Karşı Harekete Geçiyorlar: Ön-

[104] Kâzım Karabekir'e göre, kendisi 4 Haziran'da çağrı haberini alınca, Konferans ile ilgili girişimi Müdafaa-i Hukuk Merkezi'yle kararlaştırmış ve sonra, Mustafa Kemal ile de "anlaşarak," birliklerine genelge yazmış. Oysa Kâzım Karabekir'in genelgesi 6 Haziran günlüdür ve çoğunlukla, kelimesi kelimesine Mustafa Kemal'in 3 Haziran genelgesinin aynısıdır. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 43-5. Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Erzurum Vilayeti Kongre Heyeti'nin Sadrazam'a çektiği 23 Haziran günlü telde, Osmanlı camiasından ayrılmama kararı dile getiriliyor ve bu uğurda en son fedakârlıktan çekinilmeyeceği belirtildikten sonra, hak ve adalete karşı "silah çekilmeyeceği" konusunda teminat "istirham" ediliyordu. B.S. Baykal, *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler* (Ankara, 1969), s. 12.

[105] Jaeschke, Damat Ferit ile İngilizlerin bu genelgeden haberli olduklarını varsayıyor. G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 124.

ceki bahsin başında, Mustafa Kemal ile Babıâli arasındaki işbirliğini saptadık. Bu işbirliğine karşı ilk engel İngilizlerden geldi. Daha Mustafa Kemal Samsun'a vardığı gün, General Milne adına Harbiye Nezareti'ne yazılan bir mektupla, 9. Ordu örgütü kaldırıldıktan sonra Sivas'ta bu orduya bir müfettiş general, bir kurmay başkanı ve geniş bir kurmay heyetinin neden gönderilmekte olduğunun anlaşılmadığı ileri sürülerek, bu subayların yapacakları görevler ve kurulması düşünülen örgütün mahiyeti soruldu.[106] Mustafa Kemal'in Anadolu'da görevlendirilmesine doğrudan doğruya ilk neden olan Calthorpe'un Hariciye'ye yazdığı 21 Nisan 1919 notasına Hariciye'nin gönderdiği 25 Mayıs günlü cevapta, notadaki iddialar ayrıntılı açıklamalarla reddediliyor ve bunların kaynağında Ermenilerin bulunduğu belirtiliyordu. Ermeniler, Barış Konferansı'nda hayal kırıklığına uğramaktan korktuklarından, asılsız şikâyetlerle, Doğu'da askeri birlik kalmamasını, böylece kendi çetelerinin serbestçe hareket edebilmelerini sağlamak amacını güdüyorlardı. Fakat şikâyetler asılsız da olsa, asayişin herhangi bir biçimde bozulmasını önlemek üzere, Mustafa Kemal'in görevli olarak gönderildiği açıklanıyordu.[107] Harbiye Nezareti ise Milne'den gelen yazıyı cevaplandırarak sözü edilen müfettişliğin Konya'daki Yıldırım Kıtaatı müfettişliği gibi olduğunu, silah, tüfek kolları ve top kamalarının süratle sevkini, bir de asayişsizlik olmamasını sağlayacağını, müfettişliğin Sivas ya da başka yerde belirli bir merkezinin bulunmayacağını bildirdi.[108]

[106] G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 269-70, 120; Uluğ, a.g.e., s. 47.

[107] G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 267-9.

[108] G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 120 (*Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, sayı 15, s. 493). Mustafa Kemal'e verilen talimatname 6 Mayıs tarihliydi ve Harbiye Nezareti'nin 7 Mayıs yazısıyla Meclis-i Vükela'ya sunuldu ve 15 Mayıs'ta onaylandı (*Meclis-i Vükela Mazbataları*, 215/235). Daha sonra bu Meclis, 28 Mayıs'ta ordunun müfettişliklere bölünmesi, bunların bölgeleri, görevleri ve mülki örgütle "suret-ı temasları" hakkındaki talimatnameyi, bazı fıkraları "mukteza-yı hale göre tashih" ederek onayladı (*Meclis-i Vükela Mazbataları*, 215/253).

Herhalde Mustafa Kemal'in önceki bahiste ele alınan genelge ya da genelgeleri yüzünden, Milne, 6 Haziran'da Harbiye'ye yeniden yazı yazarak, o sırada tanınmış bir generalin maiyetiyle birlikte ülkede dolaşmasının kamuoyunda huzursuzluk yarattığını ve askeri bakımdan da çalışmalarının bir gereğini görmediğini, bu bakımdan Mustafa Kemal'le maiyetinin "derhal" İstanbul'a dönmelerini rica ettiğini bildirdi. Calthorpe, iki gün sonra Hariciye'ye aynı isteği tekrarlayan bir nota gönderdi. Bunda, Samsun sancağında bazı kötü niyetli kişilerin karışıklık çıkartmak istedikleri ve bu hareket-te Mustafa Kemal'in önde gelen bir yeri olduğu söylendikten sonra, Milne'in yaptığı talep bildiriliyor ve dahilde özellikle ırki ya da dini nitelikteki karışıklıkların doğuracağı ağır sonuçlara işaret olunuyor ve yöneticilerin bölgelerindeki olaylardan kişisel olarak sorumlu tutulacağına dikkat çekiliyordu. Calthorpe, bundan başka, Sivas vilayetindeki durumdan sürekli olarak haberli kılınmak istiyordu.[109]

8 Haziran günü, İngiliz Askeri Ataşesi Deedes, Sadrazam Vekili Mustafa Sabri'yi ziyaret etti. Bu zat, İttihat ve Terakki rengi taşıyan bazı kimselerin asayişi bozmak istediklerini, Paris'e giden murahhas heyetine karşı çıkıp, buna girmek ve Padişah'ı etkilemek arzusunda olduklarını, hükümetin bunlardan kurtulmak için müttefik makamlarına güvenmek istediğini söyledi. Mustafa Sabri'ye göre, Damat Ferit, zayıf bir kişiydi ve o yokken, kendisi birtakım işlerin üstesinden gelebileceğine inanıyordu. Bundan sonra, Deedes'e, Saltanat Şûrası'ndaki İngiliz himayesi önerisi dolayısıyla Mustafa Kemal'in Sadık Bey'i eleştiren, Sadaret'e yazılmış yazısını okudu. Mustafa Sabri, Mustafa Kemal'i mevkiinden aldırmak için yaptıkları müdahaleden ötürü İngilizlerle teşekkür ediyordu. Vükela Meclisi, çok muhalefete rağmen onu geri çağırmaya

G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 270-1; Calthorpe'un notası: Foreign Office 371/4158, 94625. 8 Haziran'da Deedes ile görüşen Ali Kemal, son günlerde, taşra yöneticilerini karışıklıklardan sorumlu tutan telgraflarla, bunların Kuva-yı Milliye ile işbirliği yapmalarının önlendiğini söylemişti. Foreign Office 371/4158, 94640.

karar vermişti. Bazıları onun Konya'ya gönderilmesini istemişlerdi ama kendisi, bunun İngilizleri tatmin etmeyeceğini söylemişti.[110]

Mustafa Kemal konusunda İngilizlerle Osmanlı hükümeti arasında yazışmalar devam etti. Şevket Turgut, Milne'in isteğine karşılık yazdığı yazıda, Mustafa Kemal'in atanmasının kendilerinin bir şikâyeti üzerine olduğunu ve bu konuda İngiliz onayının alındığını bildirdi (8 Haziran).[111] Yine aynı gün, Hariciye Nezareti'nin bir notası, Anadolu'yu, her biri bir general komutasında on bölgeye ayırma tasarısından söz ediyordu ve bu sayede asayiş bakımından iyi sonuçlar elde edildiğini anlatıyordu. İngilizlerin 26 Mayıs günlü notalarına karşılık olan bu yazı, Calthorpe'u 17 Haziran'da yeniden Mustafa Kemal ve maiyetinin "derhal" geri çağırılmasını istemeye sevk etti. Aynı zamanda, Mustafa Kemal olayının da gösterdiği üzere, Anadolu'yu on askeri bölgeye ayırma tasarısı Hıristiyan halkın durumunu daha çok tehlikeye soktuğu için, bunu da kabul etmediğini bildirdi.[112]

Milne'in Calthorpe'a yazdığı 30 Haziran günlü bir mektup ise, Sivas ve Konya bölgelerinde müttefiklerin çıkarlarına aykırı eylemlerde bulunmak üzere silahlı çeteler kurmak için "ciddi bir akım" olduğunu, başında İttihat ve Terakkililerin bulunduğunu ve hükümetten bağımsız eylemleri amaçladığını, henüz propaganda ile yetinildiğini ve akımın baş teşvikçilerinin Mustafa Kemal ile Cemal paşalar olduğunu bildiriyordu. Mustafa Kemal, dönmesi için verilen buyruğa uymamış olduğundan, Milne, akımın daha çok yayılmasının önüne geçilebilmesi için Calthorpe'dan yeniden, Babıâli'ye baş-

Foreign Office 371/4158, 94640.

G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 125-6.

Foreign Office 371/4158, 102530. On bölgeden söz edilmesi kalem sürçmesi olacak: üç müfettişlik bölgesi söz konusuydu. Hariciye notası, bölgeleri gösteren krokinin 30 Mayıs'ta Ryan'a verildiğini, Calthorpe ise, bunun onca onaylandığı anlamını taşımadığını, belgelerin henüz yapılmamış olan görüşmelere esas olması için Ryan tarafından teslim alındığını öne rüyordu.

vurmasını istiyordu.[113] Mustafa Kemal'in İttihat ve Terakkili olarak tanımlanmaması, fakat teşvikçisi olduğu akımın başında İttihat ve Terakkililerin varlığından söz edilmesi, İngilizlerin yorum açısı bakımından ilginç gözüküyor.[114] Milne'in yazısı üzerine Calthorpe, Hariciye'ye 2 Temmuz notasını gönderdi ve üçüncü kez Mustafa Kemal'in geri çağrılmasını istedi – bu sefer Cemal Paşa ile birlikte.[115] İngilizler, Mustafa Kemal'e karşı ısrarlı ve hayli sert bir tepki göstermiş olmakla birlikte henüz bunu çok da fazla önemsemiş değillerdi. Nitekim Yüzbaşı Perring'in Samsun'dan yazdığı 5 Temmuz günlü rapor, harekete çok fazla ilgi gösterilmediğini, en büyük sakıncanın eşkıya çetelerinin örgütlenmesi olduğu sonucuna varıyordu.[116]

Mustafa Kemal'in Askerlikten İstifasına Değin Merkez ile İlişkileri: Şevket Turgut Paşa, İngilizlerin isteğine ve Vükela'nın yazılı olmayan kararına uyarak, 8 Haziran'da Mustafa Kemal'in İstanbul'a "teşrif" etmesini istedi. Mustafa Kemal 11 Haziran'da bunun nedenini sorduğunda, durumu yine hiç aydınlatmayan, çağrılmasının hükümet kararı sonucu olduğu yolunda bir cevap aldı. Fakat Cevat Paşa, 11 Haziran'da gerçek nedeni kendisine gizlice bildirdi.[117] Şevket Turgut'un Musta-

G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 271; Foreign Office 371/4158, 105780.

[114] İngiliz şikâyetinin Hariciye'ye yansıtılması üzerine, Hariciye, çalkantının her şeyden önce Yunan işgalinin ve Doğu Anadolu'nun Ermenistan'a verileceği, Kuzey Anadolu'da da Pontus Cumhuriyeti kurulacağı söylentilerinin sonucu olduğunu, bunu yalnızca İttihat ve Terakkililere bağlamanın pek yerinde olmayacağını bildirmişti. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 689.

[115] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 688-9. Oysa Cemal Paşa İstanbul'a gelmiş bulunuyordu. 1 Temmuz'da Konya'dan "mezunen" ayrılan Cemal Paşa (G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 48), anlaşılan 12. Kolordu Komutanı Miralay Salahattin Bey'in telgraf haberleşmesine kendi kendine sansür koymasına tepki gösteren Refik Halit, Zeynelabidin Efendi ve Vali Cemal Bey'in baskısı sonucu İstanbul'a gelmişti. R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 157-61. Fakat bkz. ayrıca, IV. bölüm, 368. dipnotu ve Kansu, a.g.e., c. I, s. 70.

[116] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 690'ın dipnotu.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, c. I, s. 15. Şevket Turgut, gerçek nedeni bildirmeye hazırlanırken, sonra bundan vazgeçmişti. M.T. Gökbilgin, ▷

fa Kemal'i geri çağırmak konusunda ne denli gönülsüz olduğunu, geri çağırdıktan sonra 11 Haziran'da, Doğu Anadolu'da Ermeni saldırısıyla ilgili bir görev vermesi az çok belli etmektedir.[118] Fakat İngilizlerin kesin ve ısrarlı istekleri karşısında Mustafa Kemal'in azledilmesi bir zaman meseleydi.

Mustafa Kemal, hükümeti, İngiliz isteğine boyun eğmeğe hazır görünce, bir telgrafla Padişah'a başvurdu.[119] "Üçüncü Ordu Müfettişi ve Fahri Yaveri Hazreti Şehriyari" diye imzaladığı uzun telgraf, bir şikâyetnameydi. Bunda, saltanata bağlılığını sık sık anmakla birlikte şu önemli hususu duyuruyordu ki, Anadolu'nun her yanında milletin, komutanların ve memurların düşünce ve emellerine "vukuf ve nüfuz" edinmişti. Millet, "baştan aşağı" uyanıktı ve devletin, ulusun bağımsızlığını, saltanat ve hilafet haklarını doğrulamak için güçlü bir "azim ve iman" ile donanmış bulunuyordu. Padişah'ın son hatt-ı hümayunu da milletin azmini artırmıştı. Fakat İstanbul muhitinin "tefessuha müsait" ahlakından yararlanmasını bilen yabancılar, devlet, millet ve padişahına bağlılık ve fedakârlıkla "hizmet kabiliyetinde" olanları ortadan kaldırmak istiyorlardı. Kendisi, İngilizler tarafından tutuklanmış olan Ali İhsan ve Yakup Şevki paşaların akıbetine giremeyeceğini daha önce söylemişti. Şimdi, ulusal uyanışı istilacı çıkarlarına aykırı gören İngilizler ve "vatanın zararına da olsa" onlara uymayı meslek edinen "zayıf seciyeliler," kendisini aldatarak İstanbul'a getirmeye çalışıyorlardı. Malta'ya gitmek ya da "en hafif olarak hali atalete mahkûm edilmek" durumunda kalmış ve "bittabi" razı olmamıştı. Ardından bir tehdit geliyordu: "... eğer icbar edilirsem, memuriyeti âcizanemden istifa ederek kemakân Anadolu'da ve sinei millette kalacağım ve vezaifi vataniyeme bu kere daha sarih hatvelerle devam ede-

◁ *Milli Mücadele Başlarken*, c. I, s. 144. *Alemdar*, bazı gazetelerin Mustafa Kemal'in istifasını bildirdiklerini, bunun "katiyen asılsız olduğunu" haber veriyordu. *Alemdar*, 12/6/1335, 170-1480.

[118] G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 128 (*Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, sayı 82).

[119] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. I, s. 15-7

ceğim. Ta ki millet mazharı istiklal ve saltanat ve hilafeti muazzamai hümayunları masunu indiras olsun. " Herhalde, Mustafa Kemal, böyle bir başvuruyla görevinde uzun süre kalabileceğine inanıyor olmamalıydı. Olsa olsa, görevden çıkarılmasını bu yoldan geciktirmiş olurdu ki, elindeki yetkilerle bu süreyi ulusal mücadeleyi örgütlemek için değerlendirebilirdi. Azlini geciktirmek yanında bu telgrafın başka bir faydası da, kendisini Vahdettin'e ulusal direnişin sözcüsü olarak sunmaktı.

Mustafa Kemal ile Babıâli arasındaki ilişkilerin resmen bozulması İzmir'deki Redd-i İlhak Cemiyeti'nin faaliyetleri dolayısıyla oldu. Cemiyet, telgrafla, direnmeyi teşvik edici haberler yaymaya devam ediyordu. Bunun çok geniş çapta çarpışmalara yol açıp Paris görüşmeleri üzerinde kötü etki yapacağından çekinen Ali Kemal, bu tür telgrafların kabul edilmemesini, zorla kabul ettirilse dahi çekilmemesini, Refik Halit'e 16 Haziran'da tamim ettirdi.[120] Karay, bunun Vükela'nın genel bir korkusu olduğunu söylüyorsa da, kabinenin bu sıradaki tutumu daha çok Türklerin meşru savunma yapabilecekleri yönündedir. Bu bakımdan Ali Kemal'inki daha çok kişisel bir girişim sayılabilir. Fakat Vükela'nın da siyaseti dönmeye başlamıştı. Ali Kemal'in 18 Haziran günlü bir genelgesi, Kuva-yı Milliye hareketine karşı Babıâli'nin kesinlikle olumsuz bir tavır aldığını göstermektedir. Buna göre, Osmanlı hükümeti, "her türlü hukuk hilafına ve zalimane bir şiddetle" yapılan işgallerden ne denli üzülürse üzülsün, "şu dakikalarda" savaşacak halde değildi. Tek savunması siyasal yoldandı ve şükür ki, Konferans'ta yurdun bütünlüğünün sağlanabileceği umutları günden güne artmaktaydı. "Milli milisler" ve "müdafaa-i milliye" hazırlamak, böyle bir sonucu bozabilecek bir felaket olurdu. Asayişi bozmak, halk unsurları arasına nifak sokmak, beş yıllık "müessif bir halet-i ruhiyenin", ülkemize özgü bir durum olduğunu sandırabilirdi. Bu-

R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 127. Mustafa Kemal'e göre bunun tarihi 18 Haziran'dır. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. I, s. 18.

nun için, yurtseverliklerinin temizliğiyle böyle maceralara atılanlara öğütler verilmeli, gerekirse zorla "tarik-i sevaba" döndürülmeliydiler. Eski alışkanlıklarını sürdürenler ve çıkar için davrananlara "bila tereddüt" hareket edilmeliydi. Bu seçik talimata uygun davranmayan herkese karşı, "kim olursa olsun", "menafi-i âliye-i vataniye" adına Ali Kemal "fevkalade ibraz-ı şiddet" edeceğini bildiriyordu.[121]

Mustafa Kemal, 20 Haziran'da, telgraf haberleşmesiyle ilgili genelgeye şiddetli bir karşılık verdi. Genelgede, Paşa, ulusun sesini boğarak meşru haklarını istemesini engellemeye ve "vatanın mahvına" yol açmaya yönelmiş bu buyruğu, hiçbir "namuslu telgraf memurunun" uygulayacağını ümit etmediğini, fakat böyle bir "namussuzluğa cüret" edecek olanlar olursa, "derhal" Divan-ı Harbe verileceklerini bildiriyordu.[122] Bir de, Mustafa Kemal'in bu konuda valiliklere gönderdiği genelge vardı. Bunda, anılan şiddetli ifade ve görüşler yanında, halkın, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri eliyle mitingler yaparak, durumu, hükümete "şiddetle" protesto etmesi ve telgrafhaneyi "serian" işgal ederek, emrin geri alındığına dair cevap alıncaya değin, İstanbul "muhaberat-ı resmiyesini" kesmesi gerektiği bildiriliyordu (20 Haziran). Bu, daha sonra yapılacak merkezi telgrafla boykot etme hareketlerini çağrıştırıyor.

Mustafa Kemal'in kullandığı bu şiddetli ifade, nasıl olsa azledileceğini bilmenin umursamazlığına mı, yoksa Posta Telgraf İdaresi'nin yaptığı genelgenin ulusal mücadeleyi ağır bir biçimde baltalama niteliğini taşımasına mı bağlanabilir? Mustafa Kemal'in, bir yandan 11 Haziran'dan bu yana İngilizlerin kendisine karşı cephe aldıklarını bilmesi, beri yandan

Alemdar, 23/6/1335, 182-1492. Gazete, genelgenin Meclis-i Vükela'da kararlaştırıldığını bildiriyor.

[122] R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 129; Y. Nadi, *Mustafa Kemal Paşa Samsun'da* (İstanbul, 1955), s. 29-30. Posta İdaresi'nin koyduğu yasağın, henüz geniş yetkiler taşıyan Mustafa Kemal'in tehditleri ve kısa süre sonra Ali Kemal'in çekilmek zorunda kalışı dolayısıyla yürumediği anlaşılıyor. İhtiyatlı ve Mustafa Kemal'e göre tutucu olan Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal'in önerdiği tedbirleri mevsimsiz buluyor, "gurultusuzce" haberleşmeyi sağlıyordu. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 52.

onun Kurtuluş Savaşı'nı telgrafın telleriyle kazandığı yolundaki sözü hatırlanırsa,[123] her iki nedenin de etkili olduğu söylenebilir. Gerçi Mustafa Kemal sözü edilen kararın geri alınması için Sadaret ve Harbiye'ye de yazmıştı ama, hükümete yaptığı başvuru, kendi genelgesinin tarihini taşıyordu.[124] Demek ki Paşa, Kuva-yı Milliye ve Müdafaa-i Hukuk örgütlenmesinin buyruk geri aldırılıncaya dek –o da, geri aldırılabilirse– uğranılacak gecikmeleri kaldıramayacağına inanıyordu.

Mustafa Kemal, 24 Haziran'da Ali Kemal'in 18 Haziran genelgesini haber aldı. Bunun üzerine Padişah'a bir telgraf daha çekmek ihtiyacını duydu ve hem Ali Kemal'in hem de Refik Halit'in genelgelerini şikâyet etti.[125] Bu telde, merkezin davranışı, "vicdan-ı millinin hiçbir zaman affedemeyeceği" bir olay olarak niteleniyor ve bunun millette, merkezi hükümete karşı güvensizlik doğuracağına işaret olunuyordu.

Ali Kemal, Mustafa Kemal'in genelgesinden 20 Haziran'da haberdar oldu.[126] Ali Kemal'in, Vükela Meclisi'nde, bunun hükümetin yetkisine karşı ne büyük bir saldırı olduğunu en inandırıcı biçimde anlattığı tahmin edilebilir. Vükela'nın 23 Haziran günlü kararı Mustafa Kemal'in, kendisi hakkın-

D.A. Rustow, "Atatürk as Founder of a State," *Abadan'a Armağan* (Ankara, 1969), s. 535-6.

[124] R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 131. Gariptir ki, Karay, İngiliz baskısından ve bunun sonucu olarak Mustafa Kemal'in çağrılmış olmasından habersiz, Mustafa Kemal - İstanbul ilişkilerinin bozulmasını salt bu olaya bağlıyor ve genelgesini yazmayıp yalnızca hükümete emri geri aldırsaydı, hafif ifadeler kullansaydı türünden kurgulara (spekülasyon) girişiyor. Mustafa Kemal, bu telgrafında, Aydın vilayetinin boşaltılmasına "saik-i yegâne" olan milletin sesinin, böylelikle boğulmak istendiğini söylüyor.

[125] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. I, s. 17-8. Karay'ın 16 Haziran diye tarihlendirdiği Posta Telgraf genelgesinin tarihi, Mustafa Kemal'e göre 18 Haziran'dır.

[126] Ryan'ın tarihsiz, fakat Calthorpe tarafından 22 Haziran günlü yazısıyla sunulan muhtırasından, "dün akşam" Deedes ile birlikte Ali Kemal'i ziyaret ettiklerinde, onun bu genelgeyi kendilerine gösterdiğini öğreniyoruz. Foreign Office 371/4158, 96986. Oysa Karay, kendisinin ilk kez 22 Haziran'da bu genelgeyi haber aldığını öne sürüyor ve yanlış olarak, o günün cuma olduğunu söylüyor (gerçekte pazar). R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 128-9.

da yapılan şikâyetlerden ötürü dinlenilmesinin gerekli görülüp çağrıldığı halde gelmediğini, halkı hükümete karşı kışkırtmaya kalkıştığını saptadı ve onun için "hemen" azledilerek yerine eski Bahriye Nazırı Hurşit Paşa'nın atanmasına ve hiçbir resmi sıfatı kalmadığından, yazılarının resmi niteliği olmadığının vilayetlere duyurulmasına karar verdi.[127] Aynı günkü başka bir kararla da cemiyetlerin ancak hükümetçe "musaddak" olurlarsa tel çekebilecekleri, değillerse, parayla dahi telgraf hizmetlerinden yararlanamayacakları esası kabul edildi.[128]

Hükümetin bu kararı almasında Deedes ile Ryan'in Mustafa Sabri'nin çağrısı üzerine onunla 22 Haziran'da yaptıkları görüşmenin hayli etkisi olduğu söylenebilir.[129] İngilizlere göre, Barış Konferansı'nın muhtemel kararlarına karşı silahlı direnişte bulunmak üzere, hatta hükümete karşı da bir kışkırtıcılığın yürütülmekte bulunulduğu, bazı askeri makamların bunda etkin bir payları olduğu anlaşılıyordu. Mustafa Kemal'in Samsun bölgesinde ve Balıkesir-Edremit arasında bazı subay ya da eski subayların faaliyeti böyleydi. Mustafa Kemal'in geri çağrılması için yapılan girişimlerin sonuç vermesi sabırsızlıkla bekleniyordu. Ayrıca, çıkabilecek olaylar karşısında İngiltere ya da İtilaf Devletleri ilgisiz kalamazlardı. Kışkırtıcılığı yapanlar, bunu, Yunan işgalinin meşru olmayan ilerlemelerini önlemek gereği ile haklı göstermeye çalışıyorlardı. Bu doğru da olsa, artık Yunan işgalinin sınırları konmuş, Yunanlıların bunlara uyması için tedbirler alınmış olduğuna göre (bu, ancak bir ay kadar sonra gerçekleşecekti) bu gerekçenin yeri yoktu. Mustafa Sabri ise, Mustafa Kemal'i isyan ettirmeden geri getirmeye çalıştıklarını, onun Padişah'a çektiği telden Ali İhsan Paşa'nın akıbetinden çekindiğinin anlaşıldığını söyledi ve İngilizlerin bu konuda teminat verip veremeyeceklerini sordu. Buna karşılık, Deedes ile Ryan bu konuda talimat almadan bir şey söyleyemeyecek-

Meclis-i Vükela Mazbataları, 23/6/1335, 216/317

Meclis-i Vükela Mazbataları, 216/316; R.H. Karay, *Mustafa Kemal*, s. 149.

[129] Foreign Office 371/4219, 102545.

lerini bildirdiler. Mustafa Sabri, Anadolu'daki hareketin devrimci niteliğini önemsemiyor, daha çok Yunan istilası ve Rum küstahlığı üzerinde duruyor, hükümetin Mustafa Kemal'e karşı sert davranamayacağını itiraf ediyordu. Hükümet Bandırma'ya Fevzi ile Abuk paşaların bulunduğu bir heyeti göndermeyi tasarlıyordu. İki İngiliz, Fevzi Paşa'nın Mustafa Kemal gibi çıkmasından çekindiklerini söylediler. Son olarak Mustafa Sabri, Ali Kemal'in yeteneksizliğinden ve dinsiz olmasından ötürü kötü gözle görüldüğünden şikâyet ederek, onu değiştirmek eğiliminde olduğunu söyledi. Buna karşılık Ryan, "daha iyinin, iyinin düşmanı olduğunu" hatırlattı. Bu görüşme, Mustafa Sabri'ye, İngilizlerin Mustafa Kemal'in azli konusunda ne denli ısrarlı olduklarını, ayrıca Yunan işgalinin de sınırlandırılacağını göstermek bakımından etkili olmuş sayılabilir. Üstelik Mustafa Sabri, Mustafa Kemal konusunda istediği teminatı da alabileceğini düşünmüş olabilir.

Vükela Meclisi Mustafa Kemal'i azledince, Ali Kemal faaliyete geçti. Aynı gün Pasta Telgraf İdaresi'ne, Mustafa Kemal'in azlolunduğunu ve işlerin "müteessir olmamasına" özen gösterilmesi gerektiğini tamim ettirdi.[130] Kendisi de vilayetlere bir genelge hazırladı.[131] Buna göre Mustafa Kemal, "büyük bir asker olmakla beraber," çağın siyasetinden "o derece" haberli olmadığı için, "fartı hamiyet ve gayretine rağmen", yeni görevinde "asla" başarı gösterememiş, İngiliz temsilcisinin "talep ve ısrarıyla" azlolunmuş ve azlinden sonra yaptığı işlerle kusurlarını daha çok belli etmişti. Redd-i İlhak cemiyetleri gibi, Karesi ve Aydın dolaylarında halkı "nahak yere kırdırmaktan" ve bu vesile ile halkı haraca kesmekten başka şey yapmayan "emirsiz, saygısız ve gayri kanuni" olan bazı kuruluşlar için öteden beri çektiği tellerle siyasal hatasını yönetimde de artırdı. Onu İstanbul'a çağırmak Harbiye'ye aitti; fakat Dahiliye'nin "emr-i katisi," artık onun mazul oldu-

R.H. Karay, *Minenbab İlelmihrab*, s. 138.

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 36; bkz., ayrıca Ali Kemal'in 22/23 Hazian gecesi ve 23 Haziran'da Karesi Mutasarrıflığına gönderdiği iki şifre: K. Özalp, *Milli Mücadele* (Ankara, 1971), c. I, s. 33-4.

ğunu bilerek, onunla hiçbir resmi muameleye girmemek, hiçbir isteğini yerine getirmemekti. Bunu yapmamanın sorumluluğuna değinildikten sonra, Konferans'ta beş yıldır "yaptığımız cinnetlerin" hesapları görülürken "artık aklımızı başımıza devşirdiğimizi" göstermek gerektiği anlatılıyordu.

Ali Kemal'in cezbe halinde, kötüleri doğru yola çağıran bir peygamber edasıyla, üç gün sonra, yani istifa ettiği gün olan 26 Haziran'da, yeni bir Dahiliye genelgesi çıkardığını görüyoruz. İlk genelgesi daha çok Kuva-yı Milliye'yi, ikinci genelgesi daha çok Mustafa Kemal'i hedef alırken, üçüncü genelgesiyle, daha çok, seferberlik söylentileri dolayısıyla ordu komutanlarını karşısına alıyordu. Konya vilayetinde, Karesi ve Kütahya dolaylarında bazı yerlerde ordu müfettişlerinin emriyle 311-316 doğumlular askere çağrılmakta, başka doğumlular gönüllü yazdırılmakta ve seferberlik harcamaları için para toplanmaktaydı. Merkezin emri olmadığı için, kanuni olmayan bu davranışlar, o günkü durumumuza, bırakışmaya ve "izan ve irfana" aykırı olduğundan, sorumlular şiddetle kovuşturulacaktı. Yunan ve İtalyan işgaline karşı tedbirler alınmış ve Paris'teki murahhas heyet "mühim teşebbüslere" girişmiş bulunuyordu. Osmanlı Devleti, silah ve donanımı olmadığı ve bırakışma hükümleriyle eli ayağı bağlı olduğundan, Yunan, İtalyan ve "herhangi bir" devletle savaşacak durumda değildi ve savaşa girildiği takdirde, hem halkımızı ezdirir, hem de donanmamızı "siyaseten" yitirirdik. Böyle iken, Ordu Müfettişleri ve "Ümera-yı Askeriye"nin seferberliğe kalkışması, İttihat ve Terakkililerin ve onlara yardım edenlerin "semere-i tahriki" olmalıydı. "Bu fesatların önünü almak için ne yapmak lazımsa yapınız," deniyordu. Bu arada, masum halkı uyarmak, bu talimata aykırı olarak askeri cihetten verilecek buyrukları yürütmemek gibi tedbirler vardı. Sonunda yine ceza ve sorumluluk tehditleri yer alıyordu.[132]

A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 79-80. Bu genelgeye Cebesoy ve Kâzım Karabekir'in tepkileri için 9. ayrıma bkz. Cemal Paşa'nın seferberlik hazırlığı, Mustafa Kemal'in 16 Haziran telinde anlatılmaktadır. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 50.

Vükela'nın Mustafa Kemal'i azil kararıyla iş bitmedi. Çünkü bu sefer Harbiye Nezareti azil işlemini yürürlüğe koymadı. Buna karşı, Mustafa Sabri bir şey yapamıyordu; çünkü sadrazam vekili olarak, istifa edip edemeyeceği, edersе ne olacağı belli değildi. Zaten Damat Ferit hiçbir biçimde istifa etmemesini istemişti ve herhalde Vahdettin de aynı görüşü paylaşıyordu. Nihayet, 26 Haziran günü Vükela Meclisi'nde Şevket Turgut Paşa ile Ali Kemal arasında bu konuda şiddetli bir tartışma oldu. Bunun üzerine, Paşa istifa etti, fakat Ali Kemal'in kabine içindeki yalnızlığı şundan belli oluyor ki, bu istifaya karşılık Meclis-i Vükela'ya memur nazırlar, Ali Kemal'in de istifasını istediler. Böylece ikisi de istifa etmiş oldular.[133] Dahiliye'ye Ferit Bey istendiği halde,[134] Mustafa Sabri buna karşıydı ve Refik Halit'i öneriyordu. Padişah bu sonuncusunu genç bulunca, Mustafa Sabri Dahiliye Vekâletine'ne Adliye Nazırı Vasfi Bey'i getirmek istedi. Kabine itiraz etti.[135] 27 Haziran'da Reşit Âkif Paşa, arkadaşlarının ısrarı üzerine, İzzet Paşa Harbiye'ye getirilmek şartıyla Dahiliye Nezareti'ni kabul edeceğini söyledi. Bunun üzerine, Vahdettin ile Mustafa Sabri'nin bir olup ulusçuluğa açık olan bu paşaların bu kilit mevkilere gelmelerini önlemek üzere bir oyun çevirerek, Ryan'ın Mustafa Sabri'ye Reşit Âkif'in Dahiliye Nazırı olabileceğini, fakat İzzet Paşa'yı Harbiye'de kabul edemeyeceklerini söylemiş olduğunu ileri sürdükleri anlaşılıyor. Vahdettin'in "şimdi de arka kapıdan dahil olmak istiyorlardı; önünü aldık," demiş olma-

Alemdar'a göre, istifaların nedeni: Kabine ılımlı bir siyaset gütmek isterken, nazırlardan biri ifrata, öbürü tefrite eğilimliydi. 27/6/1335, 186-1496. Cavit Bey, daha 19 Haziran'da, Reşit Âkif ve Abdurrahman Şeref'ten Ali Kemal'in kabinede barınamayacağını duymuştu. Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 19/6/1919 (15/11/1945).

[134] Ferit Bey, Damat Ferit Paris'ten döndüğünde, Dahiliye'ye geçeceğini umuyordu. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 92-3.

Vasfi Efendi ile ilgili bazı ayrıntılar: T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 199-200. Burada sözü edilen ve Sivas vilayetiyle ilgili olaylar, Reşit Paşa'nın anılarında yoktur. Reşit Paşa, *Reşit Paşa'nın Hatıraları*, yayımlayan: C.R. Yularkıran (İstanbul, 1939).

sı ilginçtir.[136] Sonuç olarak, Harbiye Nezareti'ne, Mustafa Kemal'i azletmeyi kabul eden Sulh ve Selamet-i Osmaniye Fırkası'ndan eski harbiye nazırı Ferit Paşa,[137] Dahiliye Vekâleti'ne Ziraat ve Ticaret Nazırı Ethem Bey, Maliye Vekâleti'ne Nafıa Nazırı Ferit Bey, Şûra-yı Devlet Vekâleti'ne Adliye Nazırı Vasfi Efendi getirildiler (29 Haziran).[138]

Ali Kemal'in Mustafa Sabri'ye sunduğu istifaname dışında, Padişah'a sunduğu istifaname ve bu vesileyle karşılıklı verdikleri demeçler elimizdedir.[139] Bunlar incelendiğinde, tam bir bende portresi ortaya çıkmaktadır. İstifanameye göre, kendisine Padişah'ın yönelttiği "iltifat-ı şahaneyi" çekemeyen bazı arkadaşları, başarısızlığa uğrayıp Padişah'ın gözünden düşmesi için bazı olaylar çıkarmaya çalışmışlardı. Bu arada, Anadolu'nun bazı yerlerinde çıkan ihtilal ateşini söndürmesine engel olmaya çalışıp, bunun yayılmasına yol açtıklarından, istifa ediyordu. Bundan sonra sanki bir hafiyelik önerisi geliyordu: Muarızlarının bu konudaki düşüncelerine zaten vâkıf olduğundan, onların görüş ve düşüncelerini biraz uzaktan inceleyip Padişah'ı "mingayrihaddin ikazda devam etmek

A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 231; Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 29/6/1919 (23/11/1945).

[137] R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 141.

[138] *Takvim-i Vekayi*, 3/7/1335, 3588. Kabinedeki bu değişikliklerin hikâyesi: A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 230-1; R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 138-43. Nedense, Türkgeldi, hükümette kopan bu fırtınanın nedenini hiç anmıyor.

[139] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 918-20. Ali Kemal ile Vahdettin'in karşılıklı sözlerinin nasıl saptandığı açıklanmıyor; fakat sözlerin her iki kişinin genel çizgisine aykırı olduğu söylenemez. Kaynak, Vahdettin'in başyaveri Naci (Eldeniz) olabilir. Her şeye rağmen, Cebesoy, Ali Kemal'in bütün icraatının Vahdettin tarafından "tamamen tasvip" edildiği sonucunun çıkarılamayacağı görüşündedir. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 84. Ali Kemal'in Padişah'a "kapılanması" şu bakımdan da olağandır ki, biraz Fransızcı tanındığından Hürriyet ve İtilaf'tan pek yüz bulamıyordu. 10/1/1919'da Hürriyet ve İtilaf Merkez-i Umumi'sine seçilen Ali Kemal'in, temmuzda yeniden fırkaya alınmasının Merkez-i Umumi'de görüşüleceğini öğreniyoruz. *Alemdar*, 7/7/1335, 194-1504. Daha sonra, Saray ve Damat Ferit'le birlikte Hürriyet ve İtilaf'a karşı çıkan Ali Kemal'in, Refi Cevat'ın eleştirilerine hedef olduğunu görüyoruz. *Alemdar*, 6/8/1335, 134-1524.

üzere," resmi görevinden affedilmesini istiyordu. Yine 26 Haziran'da, Saray'da söylediği sözlerin sonunda, görevden ayrılmasını vesile sayan düşmanlarının saldırılarından Padişah'ın kendisini korumasını istiyordu. Vahdettin, verdiği karşılıkta, "Saray her dakika ve bilakaydüşart size açıktır. Refik Bey'le beraber teşriki mesaiden ayrılmayınız. Ben her ikinizin sadakatine güvenerek irşadat ve telkinatınızı sabırsızlıkla bekleyeceğim," demişti. Sait Molla'nın Frew'a yazdığı bir mektuptan, İngilizlerin ve İngiliz istihbaratının bu sırada Ali Kemal'i elverişli bularak, ona "çengel atmak" çabası içinde olduklarını anlıyoruz.[140]

Böylece kabinenin geçirdiği sarsıntı giderilmiş oluyordu. Ne var ki henüz Mustafa Kemal sorunu ortadaydı.[141] Bu konuda İngiliz baskısı devam ediyordu. 28 Haziran'da, Paris'te hiçbir şey belli olmadan Damat Ferit'e dönmesinin tavsiye edilmesi, bütün kötü ihtimallerin henüz ayakta olduğunu gösteriyordu. Fakat Mustafa Sabri'nin Ryan'a söylediği gibi, Mustafa Kemal'in kişiliği az çok bilindiğinden, onu isyana itmeden, güzellikle, hatta Sait Molla'nın Frew'a yazdığı üzere, aldatarak getirmek gerekiyordu. Azil işlemini yürürlüğe sokmadığı halde, Şevket Turgut dahi gelmesi gerektiğine inanıyor ve kendi istifasından iki gün sonra (28 Haziran) çektiği bir telgrafla, "düşmanların" fikirlerinin "az çok lehimize" değiştiğini ileri sürerek, dostça, İstanbul'a dönmesini rica ediyordu.[142] Görülüyor ki bütün hükümet üyeleri, Ali Kemal ile Şevket Turgut dahil, Mustafa Kemal'in İstanbul'a geri gelmesi gerektiği görüşünde birleşmiş bulunuyorlardı. Yalnız Ali Kemal bunu sertlikle yapmaktan yanayken, Şevket Turgut, Meclis-i Vükela kararını uygulamayacak derecede, işin yumuşaklıkla çözülmesi gerektiğine inanıyordu. İstan-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 37-8.

Alemdar, Mustafa Kemal'in azil iradesinin (oysa böyle bir irade henüz yoktu) o güne dek Harbiye tarafından kendisine bildirilmediğini, bu kez bulunduğu yerden başka yere atanmasına ilişkin iradenin kendisine tebliğ edileceğini haber veriyordu. 30/6/1335, 189-1499.

[142] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. I, s. 20-1.

bul bu kararsızlıkları yaşarken, Mustafa Kemal ulusal hareketin aksamadan devamı için girişimlerini sürdürüyordu. Telgraf örgütüne, azledilmediği halde Ali Kemal ile Refik Halit'in azledildiği yalanını yaydıklarını, bunun saltanat hakları ve devlet haysiyetine saldırı olduğunu, bu davranışın kovuşturulması için başvurduğunu anlatan bir genelge gönderdi. Ayrıca Padişah'ın cülusunu kutlama telgrafı dahil, telgraflarını saklayıp iptal eden Erzurum başmüdürü ile merkez müdürünü, üstündeki devlet haysiyetini korumak üzere tutuklayıp Divan-ı Harbe verdiğini de –örgüte gözdağı olarak– bildiriyordu (4 Temmuz 1919).[143] Daha önce, Sadaret ve Harbiye'ye, bir de askeri ve mülki örgütlere de, bu konuda yazmış bulunuyordu. Merkeze gönderdiği telgrafta, Ali Kemal'in davranışının ülkede kanunsuzluk, inzibatsızlık ve sonuç olarak millet arasında anarşi doğurabileceğini hatırlatıyordu (28 Haziran). Taşra askeri ve mülki örgütüne çekilen telgrafta, azledildiği takdirde, vatanı kurtarmaya dayalı olan "dini ve milli" içtihadını ulusun sinesinde bir ulus ferdi olarak kovuşturmanın kendisi için "en mübeccel bir vazife ve en kati bir emel" olacağını bildiriyordu. Fakat görevinde bulunduğu sürece, vilayetlerin ve bağımsız livaların, bildirilerini "icraya tamamıyla mecbur" olduklarını haber veriyordu (27 Haziran). Burada, askeri örgütün bu hatırlatmaya dahil edilmediği dikkati çekiyor. Bu, herhalde, mülki örgütten askeri örgüt denli emin olmamasıyla açıklanabilir. Şu da var ki komutanlar, Mustafa Kemal'in meslektaş ve okuldaş olarak az çok tanıdığı, bir bakıma, ancak bu yoldan, kişisel olarak başvurabileceği kimselerdi.

2 Temmuz 1335'te, Erzincan'da, Mustafa Kemal Saray'dan bir telgraf aldı.[144] Bunda, Mustafa Kemal'in girişimlerinin "nezdi âlide malum olan" yurtseverce duygularının sonucu olduğu kabul ediliyor, fakat devletin durumunda taşra-

R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 144-5.

Atatürk'ün söylev ve Demeçleri, c. I, s. 21. Mustafa Kemal, Ferit Paşa'nın 30 Haziran telini 2/3 Temmuz gecesi aldığına göre, Padişah'ın telinin de aşağı yukarı aynı tarihte gönderilmiş olduğu kabul edilebilir. A.e., s. 21-2.

da sanıldığı denli "mucib-i endişe ve telaş" olmadığı ileri sürülüyor ve devletin varlık ve bağımsızlığı sağlandığında, taşranın saltanat merkezinden "kurtarılmasının" kolay olacağı söyleniyordu. Padişah, Paşa'nın istifa edip İstanbul'a gelmesini –belki yabancılar hükümete baskı ile kendisine haysiyet kırıcı bir işlem yaptırırlar diye– doğru bulmadığı gibi, azledilmesini de uygun görmediği için, Harbiye'den iki ay hava değişimi istenilerek durum belli oluncaya değin istediği kent ya da kasabada dinlenmesi en uygun çözüm olarak sunuluyordu. Padişah'ın Mustafa Kemal'in davranış ve girişimlerini anlayışla karşıladığı, fakat siyasal durumu iyimser bir biçimde sunduğu göze çarpmaktadır. Oysa Yunan işgali gün geçtikçe geliyordu. Damat Ferit heyetinin ise iyimserlikle yorumlanabilecek bir sonuca ulaşabileceğine dair henüz hiçbir işaret yoktu –tam tersine, kötü ihtimaller ağır basıyordu. Vahdettin'in merkezden taşrayı kurtarmayı tercih ettiği göze çarpıyordu– bu, mutlakıyetçi eğilimleri olan bir padişah için doğaldı. Öte yandan, İngilizlerin Mustafa Kemal için haysiyet kırıcı bir muamele yaptırabilecekleri içtenlikle kabul ediliyordu. Mustafa Kemal'in Ferit Paşa'dan aldığı telgraf da aynı öneriyi tekrarlıyordu. Mustafa Kemal bu öneriyi kabul etti. Fakat herhalde bunu yaparken ulusal direnme çalışmalarına ara vermek niyetinde değildi.

Ne var ki, Milne'in 30 Haziran'da Ferit Paşa'ya, Calthorpe'un 2 Temmuz'da Hariciye'ye yazdığı yazılar üzerine olacak (arada bazı yüz yüze temaslar da olmuş olabilir) İstanbul, yapmış olduğu öneriden döndü.[145] Ferit Paşa, 5 Temmuz akşamı[146] Mustafa Kemal'e İstanbul'a dönüşünü hem Padi-

Bundan sonraki yazışmalar: *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. I, s. 22-7. 3 Temmuz'da Cavit Bey; İzzet Paşa ve Abdurrahman Şeref'le görüştü ve İngilizlerin Mustafa Kemal'in azlini istediklerini fakat Vahdettin'in buna razı olmadığını öğrendi. Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 25/11/1945. Oysa daha 23 Haziran'da Vükela, Mustafa Kemal'in azli kararını almış bulunuyordu.

[146] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 69-70. O gün Dahiliye Nazırı Vekili Ethem Bey, *Entente*'a verdiği demeçte, Mustafa Kemal'in isyan etmediğini, İstanbul'a gelmek üzere yolda bulunduğunu söylüyordu. *Alemdar*, 7/7/1335, ▷

şah'a, hem siyasal temsilcilere karşı üstlenmiş bulunduğunu ve "mahcup olmayacağına emin" olduğunu bildirdi. İtilaf temsilcilerinden kendisine karşı "hürmetten başka bir şey" beklemiyordu, bu sağlanmıştı. Bundan sonraki yazışmada, Mustafa Kemal'in Harbiye Nazırı'na üç telgrafı yer almaktadır (üçüncüsü 6 Temmuz'da). Kudretli bir mantıkla yazılmış olan bu telgraflarda, İzmir'den Nurettin Paşa'nın alınıp yerine Ali Nadir Paşa'nın Doğu'dan Yakup Şevki ve Ali İhsan paşaların alınmasının, "gaddarane işgal programının" uygulanmasını ne ölçüde önleyebildiği soruluyor, İngilizlerin, eski harbiye nazırları Yaver ve Aptullah paşalara karşı yaptıkları onur kırıcı muameleler hatırlatılıyordu. Ferit Paşa'nın bir telinde, İngilizlerin kendisine saygı gösterecekleri teminatının hariciye nazırı vekili tarafından İngilizlerden alınmış bulunduğu tekrarlanıp, Paris Konferansı kararlarına uymaktan başka çare olmadığı söyleniyordu. İlk noktaya karşılık Mustafa Kemal, mütareke hükümlerine bile "asla" uymayan ve "alabildiğine tecavüzlerde" bulunan İngilizlerin teminatına güvenmenin "pek safderunluk" olacağını bildirdi. İkinci noktaya gelince, ajanların Türkiye için pek ümitsiz gösterdikleri gelişmeler sonucunda, Trakya, Pontus, İzmir, Kilikya sorunlarının aleyhimize belirlenip, Doğu'da Ermenistan egemenliği kabul edilirse, "bu mukarrerata inkıyat için vekâlet ve salahiyeti olan ve takdir eden kimler" olacaktı? Böylece, hükümetin peşin olarak uyulmasını zorunlu gördüğü konferans kararlarına uyma kararının ancak milletten gelebileceği, milletin de bunu kabul etmeyeceği, belki de silaha sarılacağı ima ediliyordu. Mustafa Kemal'in şahsına gelince, o ancak felaketlerin sonucunda doğmuş bulunan "kudret-i

◁ 194-1504. Daha önce (III, 3) gördüğümüz gibi, Kâzım Karabekir, Ferit Paşa'nın Mısırlı olduğu açıklamasına, ordudan kurtulmayı dilediğine tanık olmuştu (K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 44). Bu sırada, Pech'e göre, aynı paşa, hükümetin Mustafa Kemal gibi elebaşıların davranışlarını desteklemekle yanlış yaptığını, fakat şimdi çaresiz kalındığından, düzeni geri getirmek için biricik yolun, Anadolu'nun müttefikler tarafından işgali olduğunu söylüyordu. A.g.e., s. 74.

milliyeye" bağımlı olmuştu. Mustafa Kemal, Ferit Paşa'ya, Ali Nadir Paşa'nın olumsuz rolünü hatırlattıktan sonra, bulunduğu makam, vatan ve milletin selametini sağlamak için yeterli ve güç verici değilse, seleflerinin açtığı "rahneleri" bu sefer de Doğu Anadolu'da genişletmek yerine bağımsızlığını yitiren makamından istifa etmesi gerektiğini söyledi.

Mustafa Kemal, Erzurum'dan Harbiye'ye çektiği üçüncü ve 6 Temmuz günlü telinde, bölgelerinin Ermenistan'a vaat edilmiş olduğunu bilmekle galeyanda olan Doğu vilayetleri halkının arasından çıkıp gelmekten "manen ve maddeten" yasaklanmış bulunduğunu söyledi. Bu sefer Saray'dan iki tel geldi. İlkinde, İngilizlerin, onun girişimlerini yurt savunması saymadıkları ve fakat haysiyet kırıcı muamele yapmayacaklarını "sureti katiyede" üstlendikleri bildiriliyordu. Fakat buna cevap beklenmeden, 8/9 Temmuz gecesi gönderilen ikinci telde, görevine son verildiği ve "hemen" gecikmeden İstanbul'a dönmesinin Padişah tarafından irade edilmiş olduğu söyleniyordu. Padişah, ilk telinde İngiliz baskısı altında bulunulduğunu bir kez daha belirtmeyi ihtiyata uygun görmüştü. Mustafa Kemal, 8/9 Temmuz'da Padişah'a, "Kulları" diye çektiği telde, zaten büyük baskı altında olan hükümetinin ve başkentinin daha çok baskı altına girmesine sebep olup onun sıkılmasına razı olmadığı için askerlikten de istifa ettiğini, fakat hayatının "son noktasına kadar" saltanat ve hilafet makamının ve soylu milletinin her zaman koruyucu sadık bir ferdi kalacağını, "kemal-i ubudiyetle arz ve temin" eyledi. Sonra, Padişah'a "sıhhat ve afiyet" duaları geliyordu. Böylece Babıâli ile Mustafa Kemal arasında her türlü memuriyet bağı son bulmuş oldu.[147]

Ani Azlin Nedenleri: Samsun'da Olup Bitenler ve "Meclis-i Milli" Haberi: Saray'ın, çektiği tele cevap beklemeden

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 47; 8 Temmuz azil iradesi: *Takvim-i Vekayi*, 12/7/1335, 3595. Karay, Padişah'ın telinin "galiba" 7 Temmuz günlü olduğunu söylüyor. Birçok örnekleri olduğu üzere, burada da, Saray'ın Mustafa Kemal'le yazışması, Karay'ın da işaret ettiği gibi, "hilafı meşrutiyet" idi. A.g.e., s. 146-7.

Mustafa Kemal'i görevinden azletmesinin başlıca nedeni, Samsun'daki bir olay olsa gerektir. 6 Temmuz'da Samsun'daki bir İngiliz piyade bölüğü bir taburla (Gurkha) değiştirildi. Bunun üzerine, merkezi Sivas olan 3. Kolordu'nun komutanı Miralay Refet Bey, İngiliz denetim subayına bir yazı göndererek, İngiliz askerleri merkezi hükümetin haberi ve onayı olmadan gönderildiğine göre artık o bölgenin kamu düzeninden sorumlu olmadığını, ayrıca asayiş durumu dolayısıyla bu askerlerin dahile gönderilmelerini kabul etmediğini ve merkezi hükümetin izni olmadan gönderilecek olurlarsa, buna karşı konacağını ve Samsun'u mülki makamlara bırakarak askerini dahile çekeceğini bildirdi. 8 Temmuz'da Milne'den durumu öğrenen Calthorpe, ertesi gün Deedes eliyle sadrazam vekiline bir nota göndererek, Refet Bey'in hemen geri alınmasını ve bulunduğu bölge dolayısıyla bu işte Mustafa Kemal'in parmağı olduğunu tahmin ederek, onun da derhal İstanbul'a dönmesini (dördüncü kez) ya da hakkında acilen gereken tedbirlerin alınmasını istedi.[148]

Hükümet de tabii aynı kanıda bulunuyordu. Harbiye Nazırı Ferit Paşa, 7 Temmuz'da Refet Bey'e çektiği telde, "şimdi" İngiliz çıkarmasına karşı savunma tertibatı aldığının duyulduğunu, "ihtimal" bu buyruğu Mustafa Kemal'den aldığını, oysa İngiliz temsilciliğinin Samsun'a asker göndermenin oranın işgali için olmadığını, Mustafa Kemal'in "asayişi ihlal suretinde" davranışlarından ileri geldiğini açıkladığını, "münasebat-ı coğrafiye" ve Mustafa Kemal sorunu dolayısıyla buna güvenmek gerektiğini bildiriyordu. Ayrıca, İngilizlerin oralarda asayişi bozan bir olay çıkarsa "hemen" işgal edeceklerini söylediklerine göre, direnme halinde bu yola gideceklerı "muhakkaktı." Onun için, Vükela kararıyla, İngiliz ihracına ve ilerlemesine "katiyen" karşılıkta bulunulmamasını

Documents on British Foreign Policy, c. IV, no. 448; nota Foreign Office 371/4158, 107181. Kâzım Karabekir'e göre, Refet Bey'in bu yürekli çıkışı, kendisinin Bolşevikler hakkında vermiş olduğu "sevindirici malumat" üzerineydi. Sonra, Bolşeviklerden "bir haber" çıkmaması üzerine Mustafa Kemal'e "serzenişli bir şey" yazmış. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 112.

buyuruyordu. Bu uzun telin kalanı, hep Mustafa Kemal ile ilgiliydi – bu mesele "had, müzmin ve müzir" bir biçim almıştı. Ferit Paşa'nın, Refet Bey'den, Mustafa Kemal'i ikna etmesini beklediği belli olmaktadır. Amaç memlekete hizmet idiyse kendisinden başka orduda komutan yok değildi. Mademki dönmesi gereği "bir mesele-i ecnebiye" olmuştu, dönmeliydi. Üstelik, İngilizler, döndüğünde ona bir şey yapmayacağını "resmen" vaat etmişlerdi. Tutumunda devamı, merkez ile Doğu Anadolu'nun birbirinden ayrılması anlamına gelecekti. O da ülkenin bölünmesinden korkmuyor muydu? Oysa davranışıyla ülkeyi kendi eliyle bölmüş oluyordu. Gelmezse, İngilizler asker gönderip onu getirmeye kalkışacaklar, girdikleri yerden de çıkmayacaklardı. Oysa Konferans'ta, Osmanlı Devleti'nin bölünmesi "henüz" muhakkak değildi. Şark Meselesi gecikiyordu ve bu gecikmeden hükümet fayda umuyordu. "Eğer vatanını seviyorsa" Mustafa Kemal hemen dönmeliydi.[149]

Refet Bey, 8 Temmuz'da bu tele verdiği uzun cevapta, görevini yaptığını, "kâinata meydan okumak" düşüncesinde olmadığını ve, Mustafa Kemal'in zararlı davranışlarda bulunmadığını, direnme konusunda ondan hiçbir buyruk almadığını söylüyor ve yeni İngiliz birliklerinin gelmemesi için çalışılmasını istiyordu. Ferit Paşa'nın cevabı, direnilmemesi gereğini yeniden tekrar ettikten sonra, önceki telgrafında Mustafa Kemal ile ilgili bölümlerin Paşa'ya iletilmesini diliyordu.[150] Bu arada, tahmin edileceği üzere, Babıâli İngiliz isteğine uymakta gecikmedi ve Refet Bey azledilerek, yerine Harbiye Dairesi Reisi Miralay Salahattin Bey atandı.[151]

R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 150-1. Bu sırada Refet Bey'in, Samsun'a iki saat mesafede Kıdamut'ta bulunduğu ve Samsun'a gelmek konusunda istekli olmadığı göze çarpıyor.

[150] R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 152-6. Yüzbaşı Ian Smith'in çeşitli siyasal konularda Refet Bey'le yaptığı bir görüşmenin 13 Temmuz günlü raporu: Foreign Office 371/4158, 113176.

[151] *Takvim-i Vekayi*, 17/7/1335, 3600. İngilizlerin ve Babıâli'nin Refet Bey'in dönmesi için yaptıkları baskıların Salahattin Bey tarafından nasıl anlatıldığı: Foreign Office 371/4158, 121920.

Görülüyor ki, İngiliz askeri birlikleriyle vuruşmaların yeniden başlaması ihtimali karşısında dehşete kapılan ve bu olayın ardında Mustafa Kemal'in bulunduğuna inanan Padişah ve hükümeti, artık onun gücendirilmemesi, isyana itilmemesi gibi düşünceleri bir yana atarak, bir macera heveslisi olarak değerlendirdikleri Mustafa Kemal'in geniş yetkilerini bir an önce elinden almak gerektiği sonucuna ulaştılar. İstanbul için Yunanlılara karşı direnilmesi yeterince vahim ve tehlikeli bir davranıştı. İngilizlere karşı direnmeyi düşünmek ise düpedüz çılgınlıktı.

İstanbul'un ani azil kararını etkileyen bir başka neden de ulusal mücadele ile ilgili girişimleri hep geç haber alan başkentin, bu sırada Sivas'ta bir kongre toplama girişimini öğrenmesiydi. Hem de, Amasya kararları gereğince toplanacak olan kongrenin haberi hükümet için en ürkütücü bir biçimde ulaşmıştı. 7 Temmuz'da Dahiliye Nazır Vekili İbrahim'in Sivas'a çekilen telinde, Sivas'ta bir "meclis-i milli" –oysa kararlarda söz konusu olan, milli bir kongreydi– toplama girişiminde bulunulduğu ve son Mebusan Meclisi üyelerine özel davetnameler gönderildiğinin "suret-i hususiyede" haber alındığı bildiriliyor, bu konuda acele bilgi isteniyordu.[152] Anadolu'da milli bir kongrenin toplanması zaten Saray'ı ileri derecede kuşkulandırıp kaygılandıracak bir olaydı. Üstelik bunun dağıtılmış bulunan İttihatçı Mebusan Meclisi'nin yeniden oluşturulması biçimini alması daha da ürkütücüydü. Bu bakımdan, denebilir ki, Mustafa Kemal'in ani azlinde bu haberin ikinci derecede de olsa payı olmuş olabilir.

***The Times*'a Göre Ulusal Direniş ve Mustafa Kemal:** Burada, istitraten, sözü edilen gazetenin bu konuda bazı haber ve yorumlarına kısaca değinilecektir. 27 Haziran'da "bir muhabirin" yayımlanan yazısından, Türklerin ne Batı, ne Doğu Trakya'da bir hakkının pek kabul edilmediğini, buna karşılık Aydın vilayetinin ticaret, nüfus ve toprak mülkiyeti açısından Türklerde kalması gerektiğini, ancak Türk yönetiminin

Reşit Paşa, *Reşit Paşa'nın Hatıraları*, s. 67

sıkı bir yabancı denetimi altında bulunmasının ve Rumlara da çoğunlukta oldukları yerlerde geniş özerklik tanınmasının uygun olacağını anlıyoruz. Bir gün önce, Parlamento'da Muhafazakâr milletvekili Yarbay Aubrey Herbert, Türk tutsaklarının İzmir'de, müttefik gemilerinin gözü önünde kırılmalarını ele alarak, İzmir'in Yunanlılara işgal ettirilmesinin İngiltere'den yana olanlara doğrudan bir darbe ve düşmanlarına da doğrudan bir teşvik olup olmadığını sordu. Albay Burn dahi İngiliz donanmasının İzmir'deki olayı önlemek için bir şey yapıp yapamayacağını sordu. *The Times* muhabiri, 18 Haziran günlü bir haberinde, İzmir'in işgalinden beri İttihat ve Terakki'nin canlandığını, Hindistan, Mısır, Afganistan'daki olayların İslamcılığı güçlendirdiğini ve İttihat ve Terakki'nin denizden ya da Odesa'dan, mültecilerle gelen Bolşevik ajanlarıyla temasta olduğunun muhakkak olduğunu bildiriyordu.[153]

The Times muhabirinin, ilk kez 2 Temmuz günlü bir haberde, "Mustafa Kemal" Paşa'yı andığını görüyoruz. Samsun ve Trabzon'da eşkıyalığı kaldırmak için giden Paşa, İstanbul'a dönmüyor ve Padişah'a saygısızca bir tel çektiği gibi, yerel bir parlamento toplamak amacını güdüyordu. Fakat muhabir karamsar değildi: Basın ve aydınların birçok şikâyetleri olacaksa da, işaretler, Türk halkının umutsuzluktan çok tevekkül göstereceği yönündeydi. Gerçi Rauf Bey, Kuva-yı Milliye için özellikle Çerkesler ve Rumeli muhacirlerinden adam topluyordu ama halk çoğu yerlerde savaştan bıktığı için bundan geri duruyordu.[154] Aynı muhabirin 9 Temmuz'daki haberi, Mustafa Kemal'in Gürcülerle olan daha önceki temaslarının ve İttihat ve Terakki'nin birçok asker destekçilerince tutulmasının kuşku verici olduğunu kabul etmekle birlikte, düşman ve dostlarının davranışlarının önemini abartmış olabileceklerini belirtiyor ve Doğu vilayetlerinde toplantıya çağırdığı eşraf topluluklarını "Vilayet Meclisleri" ya da "Parlamento" diye

1 Temmuz 1919.
7 Temmuz 1919.

nitelemenin henüz mevsimsiz olduğunu söylüyordu. Doğu vilayetlerinde gerçekten ulusal bir ordu örgütlenmekte ise de, aynı zamanda mütareke hükümlerine uyulmakta ve savaş gereçleri teslim edilmekdeydi.[155] Muhabirin iki gün sonraki haberi, Mustafa Kemal'in askerlikten istifa ettiğini ve hükümetin de onu "yasadışı" kıldığını bildiriyor ve mütarekeye uyma ve bir vilayet meclisi toplama konusundaki ihtimalleri ve bunların müttefiklerin Kafkasya siyaseti ve ABD'nin Ermenilere yardım programı üzerindeki etkilerini incelerken, daha az iyimser olduğunu belli ediyordu.[156]

5. HÜKÜMETİN SİYASETİNDE YALPALAMALAR: YENİ BİR FRANSIZ SİYASETİ DENEMESİ

İzmir'in işgali, Saray için, ulusçu-dinsel anlamının ötesinde, yani herhangi bir Türk için taşıdığı anlamların dışında bazı anlamlar ifade ediyordu. İngilizlerin onayı ile İtilaf Devletleri pek ağır barış şartları uygulayacaklarını böylece belli etmişlerdi. Bu, şüphesiz kötü bir şeydi. Fakat Osmanlı Devleti, savaşa "yanlış" yanda girmenin cezasını çektikten sonra, İngiltere'nin bu devlete dostluk ve koruma elini uzatması, Saray'ın en birinci emeliydi. Oysa İngiltere'nin İtilaf Devletleri'yle birlikte Osmanlı Devleti aleyhinde aldığı İzmir işgali kararı, kendi ya da başka büyük bir İtilaf Devleti yararına bir karar değildi, Yunanistan lehinde bir karardı. Apaçık olan tarihsel, "siyasal," coğrafi nedenlerle hem Yunanistan, hem de Osmanlı Devleti'yle dost olunamayacağına göre, İngiltere'nin uzun süreli bir seçim yaptığı anlaşılıyordu. Osmanlıların Balkanlar'dan çıkarılması tarihinin de gösterdiği üzere, Yunanlıların girdiği yerde İslam unsuru artık barınamayacak, bu da İngiltere'nin açık desteği ile olacaktı. İngiliz ittifakı hayalleri bir anda kırılmış bulunuyordu. Vahdettin, Saltanat Şûrası'nda, kendi ifadesiyle "karılar gibi" ağlarken belki biraz da bu du-

16 Temmuz 1919.
19 Temmuz 1919.

ruma yanıyordu.[157] Padişah'ın ve dolayısıyla Saray hükümetinin ruh haletini bu gözyaşlarıyla, veda için Saray'a giden Mustafa Kemal'e Hükümdar'ın savaş gemilerini göstererek söylediği, "... ben artık memleket ve milleti nasıl kurtarmak lazım geleceğini tasavvurda tereddüde duçar oluyorum. ..."[158] cümlesindeki "tereddüt" sözcüğü çok iyi özetlemektedir.

Hükümetin umutsuzluğunu herhalde derinleştiren bir olay da, 23 Mayıs'taki Damat Ferit - Calthorpe görüşmesiydi. Bunda Amiral, İzmir işgalinin "bütün hikâyesini" Sadrazam'a anlattı. Önce Türkler ateş açmışlardı. Rum halkının aşırılıkları ise, son birkaç yılın baskılı Türk yönetiminin sonucuydu. Sadrazam bu açıklamalar karşısında "hayli" tatmin olmuş görünmüştü. İzmir'de Yunan makamlarının, işgalin Konferans kararlarını öncelemek amacını gütmediği yolundaki açıklamasına heyecanla sarılmak isteyen Damat Ferit'in umutları, Yüksek Komiser tarafından kırılmıştı: Ona, orada kalmak niyetinde olmasaydı Yunan hükümetinin müttefiklerin müsaadesiyle 15 bin asker göndermeye yanaşacağına inanmadığını söyledi. Amiral, Damat Ferit'in bunu bildiğini, fakat böyle umutlarla kamuoyunu yatıştırmak istediğini sanıyordu.[159] İşte hükümet, bu büyük çaresizlik içinde çırpınırken ister istemez Fransızların kapısını çalmak zorunluğunu duydu. (Öte yandan, yukarıda ikinci ayrımda değinildiği üzere, başta Cevat ve İzzet paşalar olmak üzere, orduyu temsil etmek iddiasında olan bir heyet, ABD mandası için talepte bulunmuştu; 31 Mayıs.)

20 Mayıs sabahı Ali Kemal, Fransız Yüksek Komiserliği'ne giderek, Defrance'a, Fransız himayesi önerildiği takdirde Osmanlı hükümetinin bunu kabule hazır olduğunu bildirdi. Bunun üzerine *Entente*'ın başyazarı Thomas öğleden sonra Babıâli'ye gelerek, Damat Ferit'le mülakat yaptı. Damat Ferit, verdiği demeçte, sabahki olaya hiç değinmedi ve bu konuda-

A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 216.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, c. I, s. 15. İleride, bu "tereddüdün" nasıl 7/8 Temmuz gecesi son bulduğunu göreceğiz.

[159] Foreign Office 371/4227, 78659.

ki bir soru üzerine, mülakata son verdi. Anlaşılan, bu arada, Paris Konferansı'ndan yeni haberler gelmişti.[160]

7 Mayıs'ta Konferans'a dönen İtalyanların gönlünü almak için, Türkiye'de onların da katılacakları bir manda düzeni tasarlanmıştı. Buna göre Türkiye, Yunan, Fransız, İtalyan olmak üzere manda bölgelerine bölünüyor, İstanbul ve Ermenistan mandası ise ABD'ye veriliyordu (14 Mayıs).[161] Zaten bu sırada, İtalyanlar, savaş içindeki antlaşmalarla kendilerine vaat edilmiş olan Türk topraklarını işgal etmekle meşguldüler. Fakat 17 Mayıs'ta, İzmir'in işgali dolayısıyla telaşa kapılan Hintli önderler, Hindistan "hükümetiyle" birlikte, Türkiye'nin parçalanmasına ve İstanbul'da uluslararası bir devlet kurulmasına karşı olduklarını, Padişah'ın da, yalnız Türklerin değil, Müslüman dünyasının da ruhani önderi olarak yerinde kalmasını istediklerini Konferans'a bildirdiler.[162] Böylece, Türkiye'yi bölüşmek için yapılmış bu tasarı suya düşmüş oldu. 19 Mayıs'ta, İngiltere Başbakanı Lloyd George, Fiume'nin, Anadolu'dan vazgeçmek şartıyla İtalya'ya verilebileceğini söyledi. ABD Başkanı Wilson da, Fransa'nın, adını manda koymadan bütün Türkiye'nin mandasını üstlenmesini önerdi. Bunun üzerine, Lloyd George, 21 Mayıs'ta yeni bir tasarı sunarak, Aydın vilayetinin Yunanistan'a verilmesini, ABD'nin de İstanbul ve Boğazlar'la Ermenistan üzerinde tam bir manda sahibi olmasını ya da tüm Anadolu üzerinde "hafif" bir manda almasını öne sürdü. Böylelikle, Anadolu'nun bölüşümünde Lloyd George tarafından bir yana itilmek istenen ve esasen Suriye'yi işgal edememekten ötürü kız-

Pech, a.g.e., s. 55-6. Zaten Damat Ferit'in Fransız mandasını kabule razı olduğunu gizli tutması, bunu bir gazete başyazarına açıklamaması olağandı.

[161] L. Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey*, s. 166. Yunanistan'a, İzmir ve Ege kıyıları; ABD'ye, Mersin, Adana ve Trabzon vilayetinin bir bölümü dahil "Ermenistan;" Kilikya ile Yunan bölgesi arasındaki yerler, merkez Konya olmak üzere İtalya'ya; Bursa, Ankara, Kastamonu, Trabzon vilayetinin bir bölümünden oluşan yerler Fransa'ya manda olarak verilecekti. *The Times*, 19/5/1919.

[162] L. Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey*, s. 166-7; *The Times*, 19/5/1919; *İkdam*; 21/5/1335, 8003.

gın olan Fransa, artık bu duruma karşı sert tepki göstermeye başladı.[163]

Fransızlar Daha Faal Bir Siyasete Yöneliyorlar: Görülüyor ki, umutsuzluk içinde Fransa'ya başvuran Babıâli, Hintlilerin müdahalesini duyunca daha ihtiyatlı bir yola girmeyi doğru buldu. Bununla birlikte, herhalde Fransızların da teşvikiyle Damat Ferit, bir heyet gönderebilmek için Konferans'a telsiz telgrafla yaptığı müracaattan başka, 22 Mayıs'ta Fransa Başbakanı Clemenceau'ya başvurdu.[164] Fransa, İngiltere'nin sömürgeler ve özellikle Suriye sorununda göstermekte olduğu kıskanç tekelcilik karşısında, Türkiye'de daha faal bir siyaseti gerekli gördü. 28 Mayıs'ta, aylardır Türkiye'de olan ve kovuşturma yokken Cavit Bey'i ziyaret edebilecek durumda olan, fakat müsaade edilmediği için etmeyen Fransız uyruklu Weil, daha önce Fransız Yüksek Komiseri Defrance'tan izin alarak, polisten gizlenmekte olan Cavit Bey'i ziyaret etti.[165] 25 Mayıs'ta, d'Esperey, Hazine-i Hassa Umum Müdürü Refik Bey'i çağırtarak, ona Paris'ten gelen bir telgraf gösterdi ve durumun pek de kötü olmadığını, henüz Türkiye için bir karara varılmamış olduğunu söyleyip durumu Padişah'a bildirmesini rica etti. Haberi Calthorpe'un bir telinden öğrendiğimize göre, Saray'ın bunu iletmeyi ihtiyata uygun görmüş olması ihtimali vardı.[166]

L. Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey*, s. 167-8; Foreign Office 371/4215, 78496. Cevap olarak, *Temps* gazetesi, daha önce Sovyetler'in yayımlamış oldukları Sykes-Picot Antlaşması'nı 22 Mayıs'ta yayımladı. G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 36.

[164] Foreign Office 371/4229, 86179; *İkdam*, 2/5/1335, 8003; M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. I, s. 96.

[165] Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 28/5/1919 (9/11/1945). "... buradaki prestijlerini büsbütün kaybetmek üzere olduklarını anlayabilmişler. Öteye beriye başvurmaya başlamışlar." Cavit Bey Fransız sermayesine yakın, savaşa girmeye karşı çıkmış, savaşta Fransız çıkarlarını Almanlara kaptırmamak için çaba göstermiş bir kişi olarak, Fransızların "adamı" sayılabilirdi, fakat savaştan önce ve savaşta Alman siyaseti gütmek zorunda kalmış olan İttihat ve Terakki iktidarının Maliye Nazırlığı'nı yapmaktan ötürü Fransızların gözünden düşmüştü. Weil, Reji Genel Müdürü'ydü.

[166] Foreign Office 371/4180, 80855. Tahmin edileceği üzere, Calthorpe olayı çok kötü karşıladı.

Saltanat Şûrası'ndan sonra Fransız Yüksek Komiserliği, Damat Ferit'e mandanın ne olduğunu, uzun vadede ilhak anlamına gelmediğini, Sultan-Halife'nin egemenliğine dokunmayacağını, İstanbul ve Osmanlı Devleti üzerinde bir Fransız mandasının bu devletin çıkarlarına uygun olduğunu, çünkü Fransızların İslama saygılı olduklarını, Mısır ve Hindistan'daki gibi ayaklanmaların Cezayir ve Tunus'ta olmamasının bunu gösterdiğini anlatmaya çabaladı. Ayrıca, dünya haritası üzerinde, bütün İslam âleminin İngiliz egemenliğine girmesindeki tehlike açıklandı. Sadrazam, ve o günden sonra Fransız sever olduğunu söyleyen Ali Kemal, bu açıklamalardan etkilenmişler.[167]

Yukarıda, Damat Ferit'in Paris Konferansı'na katılabilmek için Clemenceau'ya başvurduğunu gördük. İngilizleri gücendirmemek için olacak, birkaç gün sonra İngilizlere de aynı müracaatı yaptı ve Almanya ile Avusturya, Paris'e murahhas heyet gönderdiklerine göre (oysa onlar, şartları öğrenmeleri için çağırılmışlardı), Osmanlılara da aynı hakkın tanınmasını savundu. Sadrazam, bundan sonra, Konferans'ta Türkiye'nin manda altına gireceği kararlaştırılacak olursa, Fransızların "soysuzluğu" ve ABD'nin hükümet etmekteki deneyimsizliği dolayısıyla, Padişah'tan en son köylüye değin bütün Türkiye'nin bu mandanın İngiltere'ye verilmesini istediğini söyleyeceğini açıkladı. Gerçi Calthorpe, Paris'e heyet gönderme isteğinin olumlu karşılanmasını istedi ama Dışişleri'ndeki mütalaalardan, İngiliz görevlilerinin böyle bir şeye karşı olduklarını, fakat bu konuda kendilerine baskı yapıldığını anlıyoruz.[168]

Pech, a.g.e., s. 62-3.

[168] Foreign Office 371/4180, 81369-70 (25 Mayıs teli). Damat Ferit, Clemenceau'ya yaptığı başvurunun bu konudaki ikinci başvurusu olduğunu söylemiş. Sözü edilen baskının Fransız baskısı olduğu şüphesizdir. Pech, a.g.e., s. 64. Demek ki, Konferans'a katılma izninin verilmesinde, mitinglerin payı denli, Fransız müdahalesinin de payını aramak gerekir. Bununla birlikte sorun 30 Mayıs'ta Barış Konferansı'na geldiğinde başlıca itiraz, Osmanlı heyetinin İzmir'in işgali sorununu ortaya atacağı gerekçesiyle Wilson'dan geldi. Clemenceau ve Lloyd George, bunun pek sakıncası olmadığını savundular. L. Evans, *United States Policy and The Partition of Turkey*, s. 192.

Calthorpe'un Fransızlarla yapılan temaslardan haberli olduğunu gösteren bir işaret yoktur ve görüldüğü gibi, Damat Ferit, ikili bir oyun oynamaktadır. Fakat yine de, Tevfik Paşa'ya göre Damat Ferit, "göze çarpacak derecede" Fransız siyasetini benimsemiş bulunuyordu.[169]

Fransızlar, Türklerin duygudaşlığını elde etmek için başlatmış oldukları, barış taarruzlarını sürdürdüler. Paris'ten, Konferans'ın bir Osmanlı heyetini kabul edeceği haberi gelir gelmez, Defrence, Damat Ferit'e koşarak müjdeyi verip ondan sonra da haberi –Fransa'nın bu işteki payını belli edecek biçimde– basına bildirdi. Sadrazam'a, buyruğuna bir Fransız savaş gemisinin verileceğini de söyledi. Ancak bunlar olup bittikten sonradır ki, durumu gidip İngiliz Yüksek Komiserliği'ne haber verdi.[170]

Abdülmecit'in Tutumu: Bir süredir Veliaht Abdülmecit Efendi, Vahdettin'in ulusal olmayan, İngilizci, hükümeti yetersiz de olsalar en yakın bendelerine kurdurmak yönündeki mutlakıyetçi gidişinden rahatsız olmakta ve buna karşı tavrını belirtme ihtiyacını duymaktaydı. Nitekim, 18 Ocak'ta, Tevfik Paşa hükümetinin yetersizliği konusunda bir layiha sunmuş, esasen kaba muamelesini görmüş olduğu Damat Ferit'e karşı da cephe almıştı.[171] Bu gibi olaylar ve zaten Padişah'ın Abdülmecit'in, veliahtın ise Abdülaziz'in çocuğu olmasının, genellikle var olan padişah-veliaht gerginliğine eklenmesiyle, ikisinin arasında hayli ileri derecede bir soğukluğun gelişmesine yol açmıştır. Bu soğukluk, Abdülmecit'in Cavit Bey gibi bir kısım İttihat ve Terakkilileri tutması,[172] Fransızlara yakınlık

[169] L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 242.

Foreign Office 371/4180, 83458; 371/4229, 92736. Pichon'un haberi veren teli 31 Mayıs günlüydü. Calthorpe'a göre, Fransızların girişken ve bağımsız bir siyaset izleme kararlarını gösteren başka bir davranışı, bütün emniyet şubelerinden siyasal raporlar talep etmeleriydi. (Refik Bey'den Albay Maxwell'e rapor, 371/4229, 92736 eki).

[171] A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 182, 202; L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 225-6, 230, 243. 2/1/1919'da *Minber*, Abdülmecit'in sadrazam olacağı söylentisini "suret-i katiyede" yalanlamaya memur edildiğini duyuruyordu.

[172] Veliaht'ın, gizlenmekte olan Cavit Bey'e bayramda selam göndermesi üzerine, Cavit Bey onun Divan-ı Harbe tesir etmesini istedi. Abdülmecit ▷

gibi sayılacak davranışlarda bulunmasına da yol açmıştır.[173] Calthorpe'un bir mektubuna göre, Veliaht, kamuoyunda nüfuzunu artırmak için camilere gidip halk arasına karışıyordu.[174] Fakat Abdülmecit'in asıl önemli girişimi, Padişah'a sonradan bildirdiği üzere, ona yaptığı sözlü ve yazılı başvuruların sonuçsuz kalması üzerine, her türlü maddi ve manevi sorumluluğu alarak İngiltere, Fransa, ABD, İtalya devlet başkanlarına telgrafla başvurup, Türkiye'nin o ülkelere dostluğunu ve herhalde tahminen, Türk halklarının korunması dileğini dile getirmesi oldu (25 Mayıs). Bu telgrafa, Fransız Dışişleri Bakanı Pichon, İtalyanlar ve ABD cevap verdiler. Pichon, cumhurbaşkanının teşekkürlerini ve Fransa'nın, geleneklerine uygun olarak, Türkiye'nin hayati çıkarlarını etkileyen hiçbir şeyi ihmal etmeyeceği teminatını iletiyordu. İtalyanlar "çok dostça" bir cevap verdiler. ABD'den gelen cevap ise, telgrafın alındığını ve Paris'te Osmanlı temsilcilerinin dinlenilmesine karar verildiğini bildiriyordu. İngilizler hiçbir cevap vermemeye dikkat etmişler ve bu yüzden yalnız kalmışlardı. Bu durum basma da yansıdı.[175] Fransızlar yine siyasal bir başarı kazanmış oluyorlardı. Pech'e göre Fransa'nın ısrarıyla Konferans, Osmanlı murahhaslarını dinlemeyi kabul etmişti ve şimdi amaç, gidecek murahhasların uygun kişiler olmasına dikkat ederek, bunların bütün Türkiye için Fransız mandasını istemelerini sağlamaktı.[176]

◁ bunun için Çürüksulu Ahmet Paşa'ya tam yetki verdiyse de, Divan-ı Harp Reisi Nazım Paşa, geç kalındığını, hükmün verilmiş olduğunu söyledi. Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 26/5, 4, 5/7/1919 (9, 23/11/1945).

[173] G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 18: *Le Petit Parisien* muhabiriyle 24 Şubat mülakatı. Calthorpe, Fransızların Abdülmecit'in temsil ettiği akımla ilgilendiklerini öne sürüyordu. Foreign Office 371/4227, 90163 (17 Haziran teli).

[174] Foreign Office 371/4181, 102542 (26 Haziran).

G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 37 (25 Mayıs); Foreign Office 371/4180, 84311; Foreign Office 371/4181, 87719, 93340; A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 221-2. Tevfik Paşa, Simavi'ye, nasıl yapılan ısrarlar sonucunda gitmek zorunda kaldığını, murahhas heyetin ilk düşünüldüğü biçimde kesinleşmesine rağmen, görülen tepki üzerine yeni bir heyetin kurulduğunu anlatmıştır. L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 242-3.

[176] A.g.e., s. 64 (Pech'in 31 Mayıs günlüğü).

Burada, Abdülmecit'in bir girişimini daha anmak gerekir. 12 Haziran'da Vahdettin'e bir yazı gönderdi ve devletin bunalımlı bir zamanında izlenmekte olan yanlış siyaseti eleştirip düzeltilmesini istirham etti. Önce, basın ve kişi özgürlüğünü çiğneyen baskılara son verilmesiydi: Basın halkın sesiydi. Ayrıca, tecrübesiz bir sadrazamın hem zayıf, hem fırka tutkuları içinde, hem de ulusun desteğinden yoksun bir kabineyle hükümet etmesine itiraz ediyordu. Son olarak, Devlet, Konferans'ta çok bilgili ve görgülü bir insan tarafından temsil edilmeliydi ki, bu da ancak Tevfik Paşa'nın başmurahhas olması, yanında da devlet adamları ve ulemadan oluşan aynı nitelikte bir heyet bulunmasıyla sağlanabilirdi. Vahdettin'i bu isteklere uymaya zorlayabilecek bir de haber veriliyordu: Bazı çevrelerde, Paris'e, halkı temsil edecek bağımsız bir heyetin gönderilmesi kararlaştırılmış ve bu yolda gereken tedbirler alınmıştı.[177]

Paris'e Gidecek Murahhaslar Sorunu: 2 Haziran günü Paris'e gidecek olan heyet belli olmuştu. Murahhas olarak Damat Ferit ile Tevfik Paşa ve yanlarında nazırlardan Ali Kemal, Rıza Tevfik ve Maliye Nazırı Tevfik beyler gideceklerdi.[178] Bu adlara ve özellikle Rıza Tevfik, Ali Kemal ile Hariciye Müsteşarı İzzet Fuat Paşa'ya karşı büyük tepki gösterildi. Devlet'in alın yazısını belirleyecek olan Konferans'a, daha yeterli diye bilinen kimselerin gitmesi isteniyordu. Abdülmecit bu üç kişinin gitmemesi için Padişah'a ricada bulundu. Tevfik Paşa da, aynı kişilere itirazla, onlar giderlerse, kendisinin gitmeyeceğini söyleyince Damat Ferit son ikisinden vazgeçmek zorunda kaldı. Muhtemelen Vahdettin'in isteğiyle, Rıza Tevfik'e razı oldu. 3 Haziran'da Trabzon Cemiyeti adına "Hüseyin,"

Foreign Office 371/4227, 90724 (Calthorpe'un 17 Haziran teli). İngilizlerin bu yazının tam metnini elde edebilmiş olmaları dikkati çekiyor. Calthopre'a göre, ulusçular ki buna bütün İttihat ve Terakki kalıntıları dahildi, Abdülmecit'i kandırıp kendilerine baş temsilci yaptırmışlardı. Calthorpe, onun Padişah'a göndermiş olduğu yazıyı bir ültimatom olarak değerlendiriyordu. Foreign Office 371/4227, 90163.

A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 224. *Sabah*, Rıza Tevfik dışında, heyetin tam listesini veriyordu. *Sabah*, 3/6/1335, 10315.

Milli Kongre, Sulh ve Selamet, Milli Ahrar Fırkaları ve Matbuat Cemiyeti adına "Talha" imzalı telgrafta, milli iradenin göz önünde tutulmayıp adı duyulan kimselerin gönderilmesinde ısrar edilmesi halinde ülke için ağır sonuçlar doğacağı bildiriliyordu. Bu tehdit havalı başvuru, Vahdettin'i çok kızdırdıysa da, Damat Ferit, Padişah'ı teskin yollu, "Limanda yetmiş tane ecnebi gemisi varken kıyam vukuundan da endişe etmemeli!" dedi. (Birkaç gün sonra Milli Kongre Başkanı Dr. Esat Paşa ile *Tevhid-i Efkâr*'ın sorumlu müdürü Talha Bey tutuklandılar ve Sinop'a sürülmeleri kararlaştırıldı. Talha Bey'in Vahdettin'e başvurusu üzerine, o bundan kurtuldu.)[179] Daha önce gördüğümüz üzere, Mustafa Kemal'in girişimi üzerine Konferans'la ilgili olarak ulusal kuruluşlar tarafından Babıâli ve Saray'a telgraflar çekildi. Bu sırada Fransızcı diye bilinen Ali Kemal'e İngilizler de itiraz ettiler.[180]

Hükümetin "Mavi Boncuk" Siyaseti: Fransızların "dostluk taarruzuna" rağmen, hükümet, haklı olarak ihtiyatı elden bırakmamakta, Fransızlarla sürdürülen ilişkileri İngilizlere sezdirmemeye ve İngilizci tutumun devam ettiği izlenimini vermeye çalışmaktaydı.[181] Yukarıda, Damat Ferit'in nasıl Calthor-

A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 224-8; Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 9/6/1919 (10/11/1945). Bkz., ayrıca, Necmettin Sadık'ın "Heyet-i Murahhasa" başyazısı, *Akşam*, 5/6/1335, 258. Vahdettin'in Rıza Tevfik için ısrarı: T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 188.

[180] Calthorpe, Damat Ferit'e, Ali Kemal'in karışık bir geçmişi olduğunu ve belki heyetin nüfuzuna bir katkısı olmayacağını söyledi. Bu onu heyet dışı bırakmakta etkili olmuştur. Amiral, İzzet Fuat'ın "bir hiç" olduğunu bildiriyordu. Foreign Office 371/4229, 83495, 92736. Sait Molla, 8 Haziran'da Deedes'e, hükümetin taşrada İngiliz Muhipleri'nin faaliyetinin kısıtlanması için sıkı talimat verdiğini ileri sürerek, bir "Fransız" dahiliye nazırından başka bir şey beklenemeyeceğini söyledi. Foreign Office 371/4158, 14640. Calthorpe, 18 Haziran günlü yazısında, pek yakın bir zamana dek Ali Kemal'in Fransız adamı sayılabileceğini, fakat tutumunu değiştirdiğini, siyasal ve kişisel güvenliğini sağlamak istediğini ve yüksek komiserlikle işbirliği yapmaya "tamamen hazır" olduğunu ve memleketin kurtuluşunun, hangi türden olursa olsun, İngiliz himayesinde bulunduğu görüşünü kabul ettiğini bildiriyordu. Foreign Office 371/4227, 96973.

[181] İlginçtir ki, bu sırada, Abdurrahman Şeref, Damat Ferit ile Mustafa Sabri'nin iyiliğe doğru değiştiklerini söylüyordu. Örneğin Divan-ı Harp

pe'a Paris'e gitmek için başvurduğunda, manda olacaksa İngiliz mandası istediğini, Fransızların soysuz, ABD'lilerin ise deneysiz olduklarını söylediğini görmüştük (Calthorpe'un 29 Mayıs günlü teli). Damat Ferit, Calthorpe'u 3 Haziran'da ziyaret ettiğinde, Paris'e çağırılmaktan ötürü sevinç ve şükranını dile getirdi. Sonra, yokluğu sırasında Padişah'ın kişisel güvenliği bakımından kaygılı olduğunu söylediğinde, Calthorpe, onun (padişah ya da sadrazamın) isteğine uygun olarak, Yıldız'a yakın kışlalara İngiliz askerleri yerleştirilmiş bulunduğunu ve onun bu ricasını göz önünde bulunduracağını söyledi.[182]

İki gün sonra, 5 Haziran'da, Calthorpe, Damat Ferit'in isteklerini Londra'ya iletiyordu. Sadrazam, Osmanlı Devleti'nin, uluslararası bir kuruluş yerine bir tek büyük devletin gözetimine verilmesini, bu devletin de, başka ülkelerde Müslümanları yönetmekte gösterdiği kabiliyet yüzünden İngiltere olmasını istiyordu; zaten birçok Müslüman ülkeleri yönetmesi de, padişah ve halifenin dahi onun himayesi altında olmasını uygun kılıyordu. Bu olmazsa, ABD mandası istiyordu, fakat Fransız denetimine kesinlikle karşıydı. Öte yandan, İstanbul ve Trakya'da onu savunabilecek kadar arazi ile bütün Anadolu İmparatorluk sınırları içinde bulunmalıydı. Suriye, Arabistan ve Mezopotamya'nın yitirilmesini kabul ediyordu. Bundan sonra, Calthorpe, Damat Ferit'in bir övgüsüne başlıyordu. Onun dürüst, içten, iyi niyetli ve şaşılacak derecede enerjik, özel hayatı ve ahlakının kusursuz, kendisinin de tam bir centilmen olduğunu, daha uygun bir murahhasın olamayacağını, kendisine bu yüzden "özel" bir saygıyla muamele edilmesini istiyordu. Ayrıca, yazışmakta olduğu ve Aubrey Herbert ile E. Collier olduğu anlaşılan dostlarını İn-

◁ kovuşturmaları konusunda daha ılımlı bir tavırları varmış. Yalnız Vasfi Efendi, İttihat ve Terakki'den korktuğu için sertlikten yanaymış. Hürriyet ve İtilaf ile hocalar arasında uyuşmazlık büyüdükçe, ikincilerle kabinenin ılımlı üyeleri arasında yakınlık artıyormuş. Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 22/6/1919 (19/11/1945).

[182] Foreign Office 371/4229, 83495.

giltere'de ziyaret için müsaade istiyordu. Dışişleri böyle bir müsaade vermek için bir neden bulunmadığına karar verdi.[183]

Damat Ferit ile heyetinin, Fransızların "Democratie" savaş gemisiyle gitmesi dolayısıyla, İngilizlerde herhangi bir kırgınlık olmaması için başvurulan kurnazca çare ilginçtir. 5 Haziran'da Tevfik Paşa, siyatikten rahatsız olduğunu, ertesi günü gidemeyeceğini söyleyince, Fransızlar ona ayrı bir savaş gemisi tahsis etmek istediler ve 7 Haziran'da geminin hazır olduğunu bildirdiler. Tevfik Paşa, bunun üzerine, doktorunun deniz rutubetinin zararlı olduğunu söylediğini belirtince, emrine özel bir tren vermek istediler. Fakat bu arada Tevfik Paşa, Calthorpe'a başvurdu ve onun büyük bir istekle bulduğu "Ceres" savaş gemisiyle gitti (14 Haziran).[184] Bu sırada İstanbul'da İngiliz Komutanlığı'nın merkeze yazdığı bir yazıya göre (5 Haziran) Türkler, İzmir işgali İngiliz Yüksek Komiserliği tarafından düzenlenirken, Konferans'a çağrının Fransız Yüksek Komiserliği'nden gelmesini anlamıyorlardı. Bir de söylenti bildiriliyordu: Çağrının yalnız Fransızlardan gelmiş olmasından ve Ali Kemal'i çok Fransız yanlısı saydığından Tevfik Paşa murahhaslıktan istifa etmiş ve ancak Padişah'ın ısrarı üzerine bundan vazgeçmişti.[185]

Foreign Office 371/4180, 85232.

Pech, a.g.e., s. 65; Foreign Office 371/4180, 84312; T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 189-91. Ayrıca ortak bir dost aracılığıyla, Calthorpe'a, İngiliz savaş gemisiyle gidecek olan Tevfik Paşa'yı kıskandığını (öyleyse, Tevfik Paşa'nın İngiliz gemisiyle gitmesi önceden "kararlaştırılmış" olsa gerektir), Fransızların kendisini bir oldubitti karşısında bıraktıklarını duyurdu. Foreign Office 371/4229, 92736. Tevfik Paşa, Simavi'ye şöyle demiş: "Ferit Paşa'nın göze çarpacak derecede ittihaz ettiği Fransız politikasına karşı bir sıklet bulmak icap eyledi. Siyatikten rahatsız olduğumdan sadrazamla gidemedim. Doğrusunu sizden saklayacak değilim, gitmek de istemedim." L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 242. Tevfik Paşa, Damat Ferit'in "Fransızcılığına" karşı takındığı "İngilizci" "karşı sıklet" siyasetini bağımsız kararı gibi sunmak istiyordu da bunların hep Padişah'ın "dağıttığı" bazı "roller" olması pek muhtemeldir. Zira, Paşa'nın, martta iktidardan düşdüğü sırada Fransızcı bir siyaset denemesine girmiş olduğu hatırlanmalıdır.

[185] Foreign Office 371/4229, 87679. Fransızcı tanınmasına rağmen, Mustafa Kemal işinde Ali Kemal'in gösterdiği gayretkeşlik onu İngilizlere yaklaştırdı. Ali Kemal'in, kabineden ayrıldıktan sonra Hürriyet ve İtilaf'tan çok [

Böylece, bu "tedbirlerle" İngilizlerin de "gönlü alınmış" oluyordu.

Damat Ferit'in Fransızcı Demeci ve Hürriyet ve İtilaf'ın Büyük Tepkisi: Yukarıda, İzmir işgali sillesini yiyen Osmanlı hükümetiyle, Osmanlı mirasından yoksun bırakılmak istenen Fransa'nın, uğradıkları hayal kırıklığının etkisiyle birbirlerine nasıl yaklaştıklarını, fakat Saray'ın en azından İngiltere ile özel ilişkiler peşinde hâlâ koşuyor görünmeye dikkat ettiğini gördük. Damat Ferit'in, Fransa'ya vardığında verdiği bir demeç, Fransa'ya doğru gelişmeye başlayan eğilimi apaçık ortaya koydu ve belki de bu eğilimden daha önce haberli bulunan İngilizci çevrelere, saldırı için fırsat verdi. 23 Haziran günü *Sabah*'ta Damat Ferit'in çıkan demeci, "Ben ve bütün heyet-i murahhasa Fransız muhibbidir" diye başlıyor (Fransızcı olarak tanınan Reşit Bey'in heyete müsteşar olarak alınması herhalde böyle bir izlenim yaratmak içindi) ve, "Benim vazifem, burada bulunuşum Düvel-i Mütelife ve bilhassa aramızda unutulmaz, ebedi hatıralar bulunan Fransa ile münasebatımızı teshil edecektir..." diye devam ediyordu. *Alemdar*'a göre, bu sözlerle Sadrazam, müthiş bir "çam devirmiş" oluyordu: "İnşallah bir iki gazeteciye Sadrazam Paşa Hazretleri kendi şahsi fikirlerini kendiliklerinden öyle söyleyivermiş olsunlar."[186] Ertesi gün, 25 Haziran'da, Refi Cevat "Söz Gümüş İse Sükût Altındır" diye alaycı bir başyazı yazıyordu.

25 Haziran'da Hürriyet ve İtilaf Merkez-i Umumisi, Hürriyet ve İtilaflı nazırlarla birlikte olağanüstü bir toplantı yaptı ve bunun sonucu olarak, 27 Haziran günlü gazetelerde Sadık Bey'in imzasını taşıyan bir bildirge çıktı.[187] Buna göre, son

◁ Saray'a yanaşması, gerçek gücün nerede olduğuna hükmettiğini göstermek bakımından ilginçtir. ABD açısından bu sıradaki İngiliz-Fransız rekabeti için bkz.: L. Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey*, s. 192-3.

[186] *Alemdar*, 24/6/1335, 183-1493. 13 Haziran günlü *The Times*'a göre, Damat Ferit, "Heyetin bütün üyelerinin Türkiye'nin büyüklüğünden (şanından) sorumlu ve Fransa'nın dostu olan partiye bağlı olduklarını" söylemiş (Reuter).

[187] *Alemdar*, 27/6/1335, 186-1496. Deedes'e göre, Sadık Bey, savaş sırasında Mısır'dayken İngilizlerden 40 İngiliz lirası maaş alırmış. Söylemezoğlu, a.g.e., s. 78-9.

günlerde gazetelerdeki bazı mütalaalar ve özellikle "kabine reisinin ifadat-ı vakıası" üzerine, hükümetin fırka ile hiçbir ilişkisi kalmadığı duyuruluyordu; çünkü hükümetin o günkü siyasetiyle, fırkanın "akaid ve esasatı idariyesi" bağdaşmıyordu. Bildirgenin bir amacı da, Hürriyet ve İtilaf'tan olan nazırların davranışlarını saptamaya yardımcı olmaktı. Daha sonraki olaylardan, fırkanın Hürriyet ve İtilaflı nazırların istifasını istediği, onların ise yanaşmadıkları anlaşılacaktı.

Daha önce de, Sadık Bey Meclis-i Vükela'ya memur edilmişken (14 Haziran), bir hafta geçmeden ve atanma iradesi *Takvim-i Vekayi*'de çıkmadan, istifa ettiği haberi geldi (18 Haziran).[188] Damat Ferit'in İstanbul'dan ayrıldığı günkü *Alemdar*'da, Sadık Bey'in Âyan üyesi ve Meclis-i Vükela'ya memur olacağının yazılmış olması (6 Haziran), bu konudaki başlıca engelin Damat Ferit olduğunu istidlal ettiriyor. Karay da bunu doğruluyor – Sadık Bey, harbiye nazırı olmak istemiş, Damat Ferit bunu kabul etmeyince, âyanlığa göz dikmiş. Mustafa Sabri sadrazam kaymakamı olarak Padişah'a bunu telkin etmek istemiş, fakat o yanaşmayınca, Meclis-i Vükela'ya memurluğu için irade çıkartmış. Bu sefer Sadık Bey, âyan olamadığı için bu atamaya itirazla "kabaca" istifa etmiş.[189]

28 Haziran'da Hürriyet ve İtilaf Merkez-i Umumisi toplanarak, hükümetin Hürriyet ve İtilaf ile kesinlikle ilişkisi olmadığını, sonra da fırkaya bağlı nazırlar derhal kabineden ayrılmazlarsa, fırka ile ilişkilerini kesmiş sayılacaklarını duyurdu.[190] Bu duyurunun çıktığı gazetedeki bir haber de, Hürriyet ve İtilaflı nazırların topluca istifa edeceklerini ve yeni hükümetin Sadık Bey ya da eski sadrazam İzzet Paşa tarafından

Alemdar, 15, 19-20/6/1335, 173-1483, 178-1478, 179-1489.

R.H Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 152. Karay'ın Damat Ferit ve Mustafa Sabri'nin yanında olduğu unutulmamalıdır. Sadık Bey, yaptığı bir mülakatta, "huzur-u şahaneye" girmeden, "bilvasıta" sunduğu istifadan söz ediyor ki, kabalık bununla ilgili olabilir. *Alemdar*, 23/6/1335, 182-1492. 6 Haziran günü *Alemdar*'da, *Moniteur Oriental*'den alınma "Fransız Mandası" yazısı dikkati çekiyor.

[189] *Alemdar*, 30/6/1335, 189-1499.

kurulacağını bildiriyordu. Fakat Refi Cevat'ın bu konuda "ricada" bulunan başyazısına rağmen,[191] sözü edilen nazırlar istifa etmediler. Bunun üzerine iki taraf arasında ateşli bir atışma başladı. Fırka, nazırları makamlarına bağlılıkla suçlarken, Mustafa Sabri de Sadık Bey'in Meclis-i Vükela'ya memur olmak için ısrarlı istekte bulunduğunu, sonra istifa etmesinin herhalde "bazı zevatın riyaseti veçhile" aynı zamanda Âyan üyesi olmamasından ileri geldiğini söylüyordu.[192] *Akşam*, 3 Temmuz'da, Hürriyet ve İtilaf'ta üç hizbin ortaya çıktığını söylüyordu: 1) Mustafa Sabri, Vasfi Efendi, Refik Halit, Polis umum müdürü; 2) Sadık, Gümülcineli İsmail, Mehmet Ali, Ahmet Refik Beyler, Adanalı Zeynelabidin Efendi vs.; 3) Şaban ve Konyalı Zeynelabidin efendiler. 4 Temmuz günlü, *Alemdar*'da, Sadık Bey'in yaptığı açıklamaya göre, kendisi Âyan'ın "şu şekildeki" varlığına bile karşıydı ve toplanacak bir meclis-i müessisanın "açık ve mükemmel" bir anayasa yapmasını savunuyordu. Nitekim âyanlığı istememişti. Mustafa Sabri'nin huzurunda Damat Ferit kendisine bunu teklif etmişti (fakat kendisinin nasıl bir tavır takındığını söylemiyordu). Meşihatte, Mustafa Sabri, arkadaşları önünde ona Harbiye Nezareti'ni önermiş, o da reddetmişti. Meclis-i Vükela'ya memuriyeti, Mustafa Sabri, fırka ilkelerini izleyecek bir kabine kurma vaadinde bulunduğu zaman kabul etmiş, fakat şeyhülislam sözünden dönünce, o da istifa etmişti.[193]

5 Temmuz günlü *Akşam*'da, çekişmenin mahiyetinden ha-

Alemdar, 3/7/1335, 190-1500. Polis Müdürü Halil Bey'den gelen bir habere göre, Sadık Bey kabinesini hazırlamış ve Halil Bey harbiye nazırı olacakmış, Hünkâr, kendi mevkiinden korktuğu için onun sadaretini kabul etmemiş. Bu kabine için Reşat Hikmet, Rauf Ahmet, İsmail'in adları anılıyormuş. Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 29/6/1919 (23/11/1945).

[192] *Alemdar*, 3/7/1335; 190-1500 *Akşam*, 3/7/1335, 281.

Alemdar, 23 Haziran'da, Sadık Bey'in istifasının kişisel bir mesele olmayıp iç ve dış siyasetle ilgili olduğunu, gazetenin durumdan bir süredir haberli olduğunu, fakat Sadık Bey'in kabinede kalıp işleri düzelteceği umuduyla bunu yazmadıklarını ileri sürmektedir. Aynı sayıda, Refi Cevat, "Ne ile, hangi kuvvetle doğrulacağız? İngiltere bizden refakat ve müzaheretini dirig etmeyecek olursa, buna teşekkür etmeliyiz." diyordu.

berli birinin açıklamasından, bambaşka bir boyut elde ediyoruz. Anlaşılan Hürriyet ve İtilaf örgütü Merkez-i Umumi'de bir temizlik yapılmasını, ciddi sayılamayacak üyelerin çıkarılmasını istemişler. Bunun üzerine, "yazılı bir kongre" (?) olmak üzere, Sadık Bey, şubelere başvurarak, onların bu konudaki düşüncelerini sormuştu. Örgütün bu yönde eğilimli olduğu anlaşılırsa, Merkez-i Umumi tasfiye edilecekti. Böyle olacak olursa, "klerikal parti liberal partiden" ayrılarak, geriye dinsel geleneklere bağlı, Avrupa ilerlemelerini burada uygulamaya kararlı, milliyetperver, "bütün münevver sınıfların teveccühüne mazhar" ve liberal bir fırka kalacaktı. Ondan sonra, belki Mustafa Sabri ve arkadaşları Darülhikmet çevresinde klerikal bir parti kurarlardı. 20. yüzyılda Türkiye'nin "ancak Avrupalılaşarak" yaşayabileceği bir dönemde, Sadık Bey'in kuracağı bir kabinenin nasıl başarılı olacağı kestirilebilirdi.[194]

Olaylar özetlenecek olursa, görülür ki, Damat Ferit'in Fransa'ya gitmesi üzerine, Mustafa Sabri, Sadık Bey'in kabineye girmesini sağlamış, fakat, o, birkaç gün içinde istifa ederek ayrılmıştı. Bundan sonra –fakat daha zayıf ihtimalle önce de olabilir– Damat Ferit'in demeci çıktı. İngilizcilik açısından buna saldıran Hürriyet ve İtilaf hükümetteki nazırların istifasını istedi. Bunlar istifa etmeyince, iki yanın birbirini mevki tutkusuyla suçladığı görülüyor. En son olarak da, aradaki çekişmenin "dinsel tutuculuk - laik Avrupacılık" tartışmasına girdiğini görüyoruz. Bu durumda, gazetelerden, bu çekişmede Sadık Bey'in âyanlık, nazırların sandalye davasında olmalarının, Fransızcılık-İngilizcilik tartışmasının, dinsel tutuculuk - laik Avrupacılık çekişmesinin ne oranda payları olduğu anlaşılamıyor. İtilaf sansürünün İngilizcilik-Fransızcılık

Sadık Bey dahi, Mustafa Sabri'yi "asrın o asır" olmadığını anlamayarak, Kardinal Richelieu'ye özenmekle, klerikallere başkanlık etmek istemekle suçlamaktadır. *Alemdar*, 4/7/1335, 191-1501. *The Times*'ın 5 Temmuz haberine göre, Sadık Bey'in Mustafa Sabri'ye cevap olarak çıkarttığı bildirge şiddetli dilinden ötürü sansürce yasaklanmış ve hükümet de onun tutuklanmasını düşünüyormuş. *The Times*, 15/7/1919.

tartışmasının basına yansımasını istememesi doğaldı. (Olayla ilgili haber ve yazılarda sansürlü birçok yerler dikkati çekiyor.)[195]

Fakat İngiliz belgelerine bakınca, anlaşmazlığın her şeyden önce İngilizcilik-Fransızcılık tartışmasından ileri geldiğini anlıyoruz. Calthorpe'un 29 Haziran telinden[196] Sadık Bey ile Hürriyet ve İtilaf ileri gelenlerinin, Sadrazam (ya da vekilini; telgraf açık değil) ve Ali Kemal'i Fransız hizmetinde saydıklarını ve "İngiliz siyaseti" izlemek üzere iktidara gelmek için kararlı bir girişime geçtiklerini öğreniyoruz. Anlaşılan, Ali Kemal'e karşı saldırılar, İstanbul basınında Ali Kemal'in *Eclair* gazetesine verdiği, Türkiye'nin, Fransa'nın ağır basacağı yabancı himayesi istediği yolundaki demeci üzerine yoğunlaşmıştı. Amiral, daha kötü bir hükümet gelmemesi için hükümeti ve Damat Ferit heyetini desteklediğini, yalnız Harbiye'ye genç generallerin şoven faaliyetlerine karşı koyacak bir nazır istediğini bildiriyordu. Sadık Bey'in iktidara gelmesi de fena olmazdı –daha önceki bir yazıdan, Sadık'ın savaş sırasında Mısır'da İngilizlerle "çalışmış" olduğunu öğreniyoruz–[197] fakat hükümete karşı çıkışı dolayısıyla, partisi bölünmüş olduğu için duruma hâkim olabileceği şüpheliydi.

Taraflar arasındaki kavga daha bir süre devam etti. Sadık Bey, Hürriyet ve İtilaf örgütünü arkasına almaya uğraşıyor, bunun için İstanbul şubelerinin toplantıları yapılıyor, taşra şubelerinin ise destekleyici telgraflar çekmeleri sağlanıyordu. *Alemdar*, Damat Ferit'in (Paris'e gidişin ne denli başarısız geçtiği hep belirtiliyordu) gelir gelmez istifa edeceğini, yerine ya Tevfik Paşa'nın ya da Sadık Bey'in geleceğini bildiriyordu.[198] 7 Temmuz günlü *Alemdar*'da, Refi Cevat'ın "İngiltere! Seni Unutmadık!" yazısı dışında, Hürriyet ve İtilaf ile hükümet arasında anlaşma olduğu, Damat Ferit geri geldikten sonra ka-

Örneğin, 21, 28, 29 Haziran'da *Alemdar*'ın başyazıları tümüyle sansür edildi.

[196] Foreign Office 371/4227, 95998.

Foreign Office 371/4227, 96973 (Calthorpe'un 18 Haziran yazısı).

Alemdar, 4/7/1335, 191-1501.

bine bunalımı çıkacak olursa, yeni hükümetin Reşit Akif Paşa tarafından kurulacağı haberi vardı. Fakat ertesi gün, anlaşmazlığın devam ettiğini öğreniyoruz. Vasfi Efendi, 16 Temmuz günü verdiği bir demeçte, Hürriyet ve İtilaf'ın ancak Mebusan Meclisi'nde bir fırka durumunda olduğu takdirde güvensizliğinin bir anlam taşıyacağını, yoksa edemeyeceğini söylüyordu. Ayrıca, Mustafa Sabri ile kendisinin fırka kurucuları ve Meclis-i Umumi üyesi olduklarını, Sadık Bey'in kendilerinden iki yıl sonra fırkaya girdiğini ve fırkadan çıkarma kararının ancak kongre tarafından verilebileceğini söylüyordu. Mustafa Sabri de, ondan bir gün önce, Sadık Bey'in Sadaret'e göz diktiğini, fakat onun iktidar mevkiine gelmesinin "gayri kabil" olduğunu, Damat Ferit istifa ederse, yeni kabinenin yine onun başkanlığında kurulacağını, Sadrazam'ın dönmesiyle kendi işleri hafifleyeceği için fırka işleriyle uğraşarak, Sadık Bey ve yakınlarının girişimlerini önleyeceğini açıklamıştı.[199]

6. HÜKÜMETİN SİYASETİNDE YALPALAMALAR: ULUSAL DİRENİŞ KARŞISINDA DEĞİŞEN TAVIR

Hükümetin Ulusal Direnişe Elverişli Tavrı: Daha önce de değinildiği üzere, birçok nedenlerle hükümet, uzunca bir süre, kendiliğinden ortaya çıkan ulusal direniş akımına karşı elverişli bir tavır takındı. Bu nedenler arasında, İzmir işgalinin İngilizlerin önderliğinde tezgâhlanan bir hile ile Yunanlılara yaptırılmasının yarattığı dehşet ve çaresizlik,[200] İzmir'de Yunanlıların ayak basar basmaz giriştikleri kanlı kırım ve tedhiş, Yunan işgalinin İzmir'de kalmayıp sınırı belirsiz bir istilaya dö-

[199] *Akşam*, 17/7/1335, 295.

Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa, 18 Mayıs'ta İngiliz Askeri İstihbaratı'ndan bir subaya, İzmir'in işgalinden en başta İngiltere'nin sorumlu olduğunu, isteseydi böyle bir kararın alınmasını engelleyebileceğini, büyük bir Müslüman devleti için bunun yanlış bir siyaset olduğunu ve Türklerin sabrı tükenirse, her şeyi göze alıp genel bir ayaklanma çıkarabileceklerini söyledi. Foreign Office 371/4227, tasnif 2547

mişmesi[201] vardı. Bu sırada Padişah'ın da çaresizlik ve umutsuzluk içinde bulunması, ayrıca hükümetteki sandalyesiz nazırların genellikle ulusçuluğa açık kimseler oluşları da yine ulusal direnişe elverişli bir ortam yaratmaktan geri kalmıyordu. Vükela Meclisi, İzmir işgalinin ardından, Rum çocuklarının Müslüman çocuklarını taşa tutup küfür ve hakaret etmesine ve yine Rumların büyük paralar harcayarak Ayasofya civarında ev satın almaları sorununa bile el koymuştu.[202]

İzmir'den sonra Menemen ve Selçuk'un işgali üzerine, Hariciye, 25 Mayıs günlü notasıyla Aydın valisinin bir isteğini İtilaf Devletleri'ne ulaştırıyordu: Asayişi sağlamak üzere bölgeye, İtilaf Devletleri kuvvetleri gönderilmeliydi.[203] Aynı günün sabahı İngiliz Yüksek Komiserliği'ne, Çürüksulu Mahmut Paşa, Rıza Tevfik ve Ferit Bey'den oluşan bir heyet hükümet adına ve hükümet kararıyla başvurdu. Ryan ve Deedes tarafından kabul olunan heyet, başvuruların Hariciye tarafından yapılması gerektiği itirazına karşılık, durumun vahameti dolayısıyla bu yola gidildiğini, Yunan askerlerinin iki kol halinde Manisa ve Aydın üzerine yürümekte olduklarını ve önlerin-

Yunan işgalinin genişlemesi: 21 Mayıs - Menemen, 22 Mayıs - Ayasuluk (Selçuk), 25 Mayıs - Manisa, 27 Mayıs - Aydın, 28 Mayıs - Tire, 29 Mayıs - Ayvalık, Kasaba, 1 Haziran - Ödemiş, 3 Haziran - Nazilli, 4 Haziran - Ahmetli, 5 Haziran - Akhisar, 12 Haziran - Bergama, 3 Temmuz - Aydın, G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 35-48. Yunanlıların bu hızlı işgallerle şunları elde edebileceklerini umdukları tahmin edilebilir: 1) Birtakım yerleri, güneyden işgallerini genişletmekte olan İtalyanlardan önce kapmak; 2) İşgal oldubittileriyle Konferans'ın nihai kararını etkileyebilmek; 3) Mümkün olduğu denli çok dayıda soydaşlarını Türk yönetiminden çıkarıp kendi yönetimleri altına sokmak; 4) Türkleri kaçırtarak, Konferans'ın plebisit kararı alması halinde, mümkün olduğu denli çok yerde Rum çoğunlukları sağlamak. Yunanlıların işgallerini genişletmek için kullandıkları en beylik bahane, bozulan asayişi düzeltmekti. 27 Haziran'da Ahmetli ve Salihli eşrafı (Salihli müftüsü ve kaymakamı dahi) Yunan işgalini, Kuva-yı Milliye "talanından" kurtulmak için istemişler. *The Times*, 3/7/1919, Bergama işgal edildiğinde, Yunan tabur komutanının elinde, halktan 50 kişinin imzaladığı bir "davetname" vardı. R. Apak, R. Hallı, K. Coşkuner, *Türk İstiklal Harbi*, c. II, 1, s. 163.

[202] *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 28/5/1335, 215/257.
Foreign Office 371/4218, 88125.

den ilerleyen yerli Rum çeteleriyle birlikte, her türlü zulmü yaptıklarını bildirip, Yüksek Komiser'in dikkatinin çekilmesini ve durumu saptayıp önleyici tedbir almak üzere, İngiliz subaylarının gönderilmesini istirham etti. İki İngiliz, buna karşılık, Müslüman çetelerinin var olduğunu, yenilerinin kurulmakta olduğunu ve Türk subaylarının bunlara katılmakta olduklarını söylediler. Heyet, buna bir şey dememekle birlikte, İngiliz subayları konusunda ısrar edince, Deedes, zulüm yapıldığından ve bölgede İngiliz subaylarının varlığından habersiz olduğunu söyledi. Heyet, işgalin ne zaman ve nerede son bulacağı konusunda bilgi edinmek istediyse de, bu konuda bir şey bilinmediği, kararın Paris'e ait olduğu bildirildi.[204] Yine aynı gün üç nazırdan oluşan diğer bir heyet, ABD Yüksek Komiserliği'ne giderek, buna benzer bir başvuruyla, Yunan davranışlarını izlemek ve Rum çetelerinin "geri gönderilmesi" için, Yunan kuvvetlerine müttefik subaylarının katılması konusuyla Başkan Wilson'ın şahsen meşgul olmasını istedi.[205] Fransızlara ve İtalyanlara da benzer bir başvurunun yapıldığı tahmin edilebilir.

27 Mayısta, Damat Ferit, Hariciye'nin yüksek bir memurunu Calthorpe'a göndererek, Yunanlıların Aydın'a girmeleri dolayısıyla şaşkınlık ve umutsuzluğunu bildirdi ve genel olarak Türkiye'nin tedrici parçalanmasına (İtalyan işgali) ve özellikle Yunan ilerlemesine bir sınır konması için, Amiral'in aracılığıyla Paris'e acil olarak yeniden başvurduğunu söyledi. Halk, uzayan bu ıstırap karşısında umutsuzluk içindeydi. Komisere göre, Yunan ilerlemesi devam ederse Müslümanların ne yapacağı belli olmazdı.[206]

26 Mayıs'ta Ayvalık'ı işgal harekâtı başladı.[207] O gün iki

Foreign Office 371/4218, 88752. Heyet İtalyan işgalinin, teessüfe şayan da olsa hiç değilse barışçıl olduğunu belirtti.

[205] L. Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey*, s. 174. İngilizler, Yunan birliklerine gözlemci subaylar katmak bir yana, Yunan işgali altına giren yerlerden denetim subaylarını bile çektiler. G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 41 (6 Haziran).

[206] Foreign Office 371/4218, 80259.

[207] Ayrıntılar için bkz.: R. Apak, R. Hallı, K. Coşkuner, *Türk İstiklal Harbi*, c. II, 1, s. 95-105.

Yunan savaş gemisi, asker taşıyan iki gemi, bir de İngiliz muhbiri limana geldi. İngiliz muhbiri İzmir'deki hileyi tekrarlayamadığı ve orada bulunan 172. Alay'ın komutanı Yarbay Ali'yi (Çetinkaya) gemiye dahi getirtemediği için, yapabileceği bir şey olmadığını anlayarak, aradan çekildi. Yunanlılar, üstün kuvvetlerle 29 Mayıs'ta halkının büyük çoğunluğu Rum olan Ayvalık'ı işgal ettilerse de, 172. Alay ile çetelerin aldığı savunma düzeni yüzünden, içerilere ilerleyemediler ve 5 Haziran'da Yunanlılar, İngiliz siyasal temsilcisinin aracılığıyla, Yunan birliğinin kasabayı dahi işgal etmemesi ve kasaba dışında toplu olarak konaklaması esası üzerinde bir anlaşma yapmak zorunda kaldılar. Çünkü Türk kuvvetleri "Rumların hayatı mesabesinde bulunan" zeytin ormanlarını elinde tutuyordu.[208]

Hükümetin bununla ilgili tutumu ilginçtir. Damat Ferit, 27 Mayıs'ta Dahiliye Nezareti aracılığıyla Balıkesir Mutasarrıflığı'na, merkezden sarih emir ve İngilizlerden Konferans kararları konusunda bir tebliğ almadıkça, Yunanlılar tarafından asker çıkarılmasına izin verilmemesini ve gerekirse "her türlü kuvvetlerle direnilmesini" bildiriyordu.[209] Karay'a göre, Ali Kemal dahi kendini bu havaya kaptırmış, Ayvalık'ta başarılı direnmeyi duyunca, "Aşkolsun yiğitlere" demişti.[210] Çıkarma günü, Damat Ferit, durumdan İngiliz Yüksek Komiserliği'ni haberli kıldı ve Konferans kararı gereğince, Türk ülkesinin bazı bölümleri işgal edilecekse, Türk hükümetinin "gerekli hazırlıkları" yapabilmesi için işgalin önceden duyurulmasını rica etti. Calthorpe de bu isteğin makul olduğunu bildirdi.[211] Fa-

Meclis-i Vükela Mazbataları, 9/6/1335, 216/288. Ayrıca, 11/6/1335, 216/295.

R. Apak, R. Hallı, K. Coşkuner, *Türk İstiklal Harbi*, c. II, 1, s. 101.

R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 126-7.

Foreign Office 371/4218, 81402 (29 Mayıs teli). Bu konuda 31 Mayıs Hariciye notası: 371/4218, 82456. Babıâli'nin, işgallerin önceden haber verilmesi ve müttefik subaylarının Yunan birlikleriyle birlikte olması isteği, 29 Mayıs günü Yüksek Komiserler Toplantısı'nda görüşüldü. Çıka çıka, bu isteğin "dikkate alındığı" kararı çıktı. Foreign Office 371/4155, 8871. Paris Konferansı kararı gereğince, İngiliz Deniz Kuvvetleri'ne 20 Mayıs'ta ▷

kat 30 Mayıs günü, Harbiye Nazırı, Meclis-i Vükela kararına uyarak, Yunan kuvvetlerinin çokluğundan ötürü direnilemeyeceğinden, müfrezenin güvenli bir yere çekilerek keşif kollarıyla teması korumasını istedi.[212] Zaten Damat Ferit'in yukarıda anılan buyruğundan, başlıca itirazın, daha çok, Konferans'tan ya da İngilizlerden habersiz Yunan işgallerine karşı olduğu izlenimi uyanıyor.

Bu sırada, hükümet, İtilaf Devletleri'nin 13. Kolordu'nun (Diyarbakır, Mardin ve Siirt'te) ilgasını istemeleri karşısında, buna uyulmasını buyurmakla birlikte, askerin jandarma yazılması gibi kaçamaklara başvuruyor (28 Mayıs), beri yandan İzmir ve Menemen'in işgali karşısında Soma yönündeki göçün, Rum çoğunluğa meydan verilmemesi için önlenmesini ve bırakışmaya aykırı işgallerin önüne geçmek üzere siyasal girişimlerin önemle kovuşturulmasını kararlaştırıyordu (1 Haziran).[213] 4 Haziran'da, Yunan işgali karşısında alınacak tedbirleri saptamak üzere, Dahiliye, Nafıa nazırları ile Âyan'dan Rıza ve Genelkurmay Başkanı Cevat paşalar ve Mütareke Komisyonu üyesi Sefa Bey'den oluşan bir komisyon kuruldu.[214]

Bölgelere Göre Değişen Siyaset: 9 Haziran'da Doğu Anadolu ile ilgili bazı haberler ele alındı. Dahiliye Nezareti'nin bildirdiğine göre, Kars ve Sarıkamış'ta 10 bin Ermeni askeri birikmiş, Antranik ise 30 bin askeriyle Van'a doğru inmekteymiş. Bu bilgileri veren telde, iki İngiliz subayının Mako Ser-

◁ verilen talimata göre, Yunan askerleri, Selçuk'un güneyi hariç, İzmir sancağında ve Ayvalık kazasında düzeni ve yurtlarına dönen mültecileri korumak üzere, istedikleri yere izinsiz girebileceklerdi. Öte yandan, Aydın kendi dahil, buranın kuzeyinde olmak üzere, Aydın vilayetinin herhangi bir yerine asayişi korumak için gidebilecekler, fakat bunun için İzmir müttefik filolarının kıdemli deniz subayının izni alınacaktı. Bu hareketleri yapabilmeleri için bütün demiryollarında Yunan askeri makamlarına kolaylık sağlanması kararlaştırılmıştı. 371/4218, 82743 (Balfour'un 31 Mayıs teli).

[212] R. Apak, R. Hallı, K. Coşkuner, *Türk İstiklal Harbi*, c. II, 1, s. 102. Meclis-i Vükela'nın mazbatalara geçmiş böyle bir kararı yoktur.

[213] *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 215/261; 261/263. 13. Kolordu hakkında bkz.: K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 46-7

[214] *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 216/273.

darı'na gelip Van'a gidecek Ermenilere yol verilmesini istedikleri, bunun kabul edilmemesi üzerine, "Biz başka yoldan da geçeriz," dedikleri, top ve makineli tüfekle donatılmış Ermeni kuvvetlerinin İngiliz subaylarının yönetiminde olduğu bildiriliyordu. İngiliz subaylarının bu durumunu "şayan-ı nazar" bulan Vükela, asayişin ve masum halkının korunması için Ordu Komutanlığı'na savunma harekâtı yapması için buyruk verilmesini ve durumun İtilaf Devletleri temsilcilerine bildirilerek, bundan doğacak olaylardan hükümetin sorumluluk kabul etmeyeceğinin, savunma yapılacağının ve saldırı devam ederse bölgedeki askeri kuvvetleri artırmak zorunda kalınacağının belirtilmesini kararlaştırdı.[215]

Ayvalık ve Doğu Anadolu'dan sonra, hükümetin Kürtçülükle ilgili bir kararını görelim. 18 Haziran'da Van, Diyarbakır, Bitlis ve Musul'da İngiliz siyasal temsilcilerinin (mümessil-i siyasi) hükümet aleyhindeki "şayan-ı dikkat" ihbarları ve Kürt Teali Cemiyeti'nin faaliyetleri ele alındı. Herhalde ortalığı karıştırdığı için bir İngiliz "hâkimi" bu bölgede öldürülmüştü. Asayişsizlik işgale vesile olacağı için İngilizlerin işine yarayacağından, Kürtlere bu konuda ve Kürt kulüplerinin gereksizliği konusunda öğüt verilmesi, iyi memurların gönderilmesi ve bunların uyarılması, reislere madalya ve unvan verilmesi, jandarma örgütünün genişletilerek düzeltilmesi, Konya ve Ankara'ya yerleştirilen Kürtlere hayvan ve çadır verilmesi kararlaştırıldı. Kürt Teali Cemiyeti'nin yasalara uyması gereği üzerinde duruldu ve asker yollamanın ya da para dağıtmanın zor olduğu görüldü. Bu konuyla ilgilenmek üzere, Haydarizade İbrahim Efendi, Abuk Ahmet ve Avni paşalardan oluşan bir heyet kuruldu.[216]

Ege'de ve Güneydoğu Anadolu'da çok ihtiyatlı bir tutumun yanında, Doğu Anadolu'da cesur denebilecek bir tavır

Meclis-i Vükela Mazbataları, 216/287. Kâzım Karabekir'den, Ermeni yığınak ve saldırı haberlerinin abartılmış söylentiler olduğunu öğreniyoruz. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 37-8. Bkz., ayrıca: M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. I, s. 132-3.

[216] *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 216/302.

takınıldığını görüyoruz. Bunun nedenleri üzerinde durulursa, görülür ki Ege'de askeri kuvvetlerin karşı koymaları kan dökülmesine yol açar, Konferans üzerinde kötü etki yapar; fakat buna karşılık bir şey sağlamazdı; çünkü Yunanlılar üstün kuvvetlere sahiptiler. Çete savaşına gelince, bu her şeyden önce bir asayişsizlik görünümü olacağından, Konferans üzerinde mümkün olan en kötü etkiyi yapardı. Güneydoğu Anadolu'da ise doğrudan doğruya İngiliz askeri kuvvetleriyle karşı karşıya bulunulduğu için, sert tepki gösterilemezdi. Bazılarının Kürtçülük yapması İngiliz kışkırtması sonucu olduğu için, Müslümanlar arasında, öğütle çözülecek bir sorundu. Doğu Anadolu'ya gelince, burada güçlü askeri birlikler vardı. Üstelik Ermeni askerlerinin çok kan dökmelerinden korkulduğu gibi, halk da bu konuda pek duyarlıydı. Nizami birliklerle başarılı savunma yapabilme olanağı olduğu için, Konferans üzerindeki kötü etkileri bir ölçüde göze alınabilirdi.

Damat Ferit'in herhalde 1 ya da 2 Haziran'da Ryan'la yaptığı bir görüşme, Sadrazam'ın kafasını kurcalayan konuları göstermek bakımından ilginçtir. Paşa, İstanbul'dan yedek subaylar ve benzerleri gibi sakıncalı kimselerin Anadolu'ya gitmelerine engel olmanın çok önemli olduğunu, bunların karışıklıkların çıkmasına yol açabileceklerini söylüyordu. Ayvalık civarında olduğu söylenen Rauf Bey, buna bir örnekti. Ryan'a göre, bunun için Anadolu'ya gidenler hakkında uygulana gelmekte olan tedbirlerin çok daha fazla sıkılaştırılması gerekiyordu. İkinci olarak, Paşa, General Fuller'in bunu lüzum görmemesine rağmen, müttefik makamlarının İstanbul'da karışıklık çıkmaması için sert bir bildiri yayımlamasını ısrarla önerdi. Kendisi yokken bazı "saçmalıklarda" bulunulmasından çekiniyordu. Ryan, bunun için bütün nüfuzlarını hükümetten yana kullanacaklarını temin etti.[217]

İngiliz Askeri Ataşesi Deedes'in 8 Haziran'da Mustafa Sabri ile yaptığı görüşmede, Şeyhülislam, Harbiye Nezareti'nin ve bir ölçüde nazırın dahildeki hükümet aleyhtarı akımın kış-

Foreign Office 371/4227, 92733 (4 Haziran notu).

kırtıcısı olduğunu söyledi.[218] Aynı gün, Ali Kemal de buna benzer şeyler söyledi. Ayrıca, dahile gidecek olan Heathcote Smith'in bir heyetle gitmesini ve bulunduğu yerlerde asayişten ve sükûnetten yana öğütlerde bulunmasını istedi. Deedes, buna karşılık, heyet halinde gidilmeyeceğini bunun bir teftiş gezisi olduğunu, fakat Türk görevliler halka bu yönde öğütler verirlerken hazır bulunacağını söyledi.[219] Ali Kemal'in değindiği ikinci nokta da, Enver Paşa'nın Balıkesir Sancağı'nda bıraktığı ve şimdi güya Yunan ilerlemesine, fakat gerçekte hükümete karşı harekete geçirilen ve Samsun'da Mustafa Kemal'in kurduğu örgüte benzeyen İttihat ve Terakki örgütüyle mücadele etmek üzere, İzmit'te dikkati çeken bir başarı gösteren Mutasarrıf Ahmet Anzavur'u atamak istediğiydi. Gerçekten, 15 Haziran'da ikinci sınıf maaşla Ahmet Anzavur ile Karesi Mutasarrıfı Hilmi beylerin becayiş iradesi çıktı.[220]

11 Haziran'da Calthorpe, merkeze bir tel çekti. Bunda Ali Kemal'in Bergama kaymakamından aldığı habere göre, Yunanlıların burayı işgal etmek niyetinde oldukları, askeri makamların ise direnmek için talimat aldıkları bildiriliyordu. Ali Kemal, buna karşılık, direnmenin hiçbir başarı ihtimali olmadığını ve Konferans önünde Türk davasını zor duruma düşüreceğini, bu bakımdan karşı konmamasını, fakat sert bir protestoda bulunulmasını istemişti.[221] Ali Kemal'in kabineye danışacak vakti yoktu ve bir miktar direnme olacağını sanı-

[218] Foreign Office 371/4158, 94640.

[219] Türklerin Yunanlılara saldırmayı tasarladıklarından yakınan Londra'daki Yunan elçisi, Türkleri engellemek üzere, İngiliz subaylarının gönderilmesini önermişti. Foreign Office 371/4218, 93819.

[220] *Takvim-i Vekayi*, 19/6/1335, 3579. Jandarma Binbaşı Ahmet Anzavur'un 3. sınıf maaşla İzmit mutasarrıflığına atanması 24 Nisan'daydı. *Takvim-i Vekayi*, 29/4/1335, 3535.

[221] Reji Genel Müdürü Weil ile Nuri Bey, Ali Kemal'i ziyaret ettiklerinden (Cavit'in 12 Haziran günlüğü), o, sorumluluğu üzerine alarak, Yunanlılara karşı direnilmemesi için tamimde bulunduğunu sevinçle anlatıyormuş. Herhalde bu, tamim değil de Bergama'ya gönderilen buyruk olsa gerektir. Weil'in ziyareti, Fransızların Ali Kemal'i henüz kendi "adamları" saydıklarına işaret sayılabilir. Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 12, 15/6/1919 (11/11/1945).

yordu. Zaten hükümet ne bağdaşık ne de Damat Ferit gideli, güçlüydü. Birçok üye İttihat ve Terakki ülküleri besliyorlardı ve bütün çabalarına rağmen, er ya da geç, yalnız Yunanlılara karşı değil, hükümete karşı da bir patlamanın önlenemeyeceği korkusu içindeydiler. Dışişleri'nde Kidston, Konferans'ın koyduğu açık şartlara rağmen Yunanlıların ilerlemeye devam ettiklerini ve anarşinin Aydın vilayetinde mi yoksa Konferans'ta mı fazla olduğunun sorulabileceği mütalaasında bulunuyordu (13 Haziran).[222]

17 Haziran'da Calthorpe telaşlı bir telgraf çekti. Türkiye'de durum gittikçe daha karmaşık ve ciddi oluyordu. Yıldız'daki yangından sinirleri bozulan Padişah, tahtını ya da hayatını tehdit etmekte olan Ulusçu Parti'nin entrikalarından çok ürküyordu. Bütün İttihat ve Terakki kalıntılarını içeren ve Fransızların yakından ilgilendikleri bu parti, başına Abdülmecit'i geçirmiş, o da Damat Ferit'in yerinden alınması için Saray'a nerdeyse ültimatom niteliğinde bir yazı göndermişti. Ulusçu Parti, Harbiye ve büyük ölçüde Hariciye Nezareti'ni ele geçirmişti. İzmir işgali, partinin gücünü ölçüsüz oranda artırmıştı, ve hükümet düşecek olursa, İzmir işi için öç alma isteği hayli körüklenmiş olacaktı. Calthorpe, çare olarak Veliaht'ın derhal ve ciddi olarak tehdit edilmesini, hükümetin iktidarda kalıp bir patlamayı geciktirebilmesi için birçok tutuklamalara girişmesini öneriyordu. Zaten polis bombalı bir entrikayı kovuşturmaktaydı ve Trakya'da Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında olayların patlak vermesi beklenebilirdi.[223]

21 Haziran'da, öğleden sonra, Ali Kemal Calthorpe'le görüştü. Nazır'a göre, Ayvalık ve Balıkesir arasında ve Edremit, Burhaniye gibi merkezlerde, Yunanlılara karşı koymak için güçlü ve örgütlü bir hareket vardı ve bu, ilhamını Harbiye Nezareti'nden ve özellikle Cevat Paşa'dan alıyordu. Bu yüzden, askeri örgütü, hareketi bastırmak için kullanmak imkânsızdı. Ulusal direniş hareketi Türklere tedhiş yöntemleri uy-

Foreign Office 371/4218, 87758.
Foreign Office 371/4227, 90163.

gulamaktaydı; bundan ötürü, Edremit'ten merkeze şikâyetlerde bulunulmuştu. Ali Kemal, hareketin Yunanlılara karşı olduğu denli, hükümete karşı da yönelik olduğunda ve bunun İttihatçılığın dirilişi anlamını taşıdığında ısrar ediyordu. Bundan başka, 8 Haziran'daki isteğine uygun olarak, sükûneti sağlayıp durumu bildirmek için Bandırma'dan içerilere gitmiş olan İngiliz subaylarının Edremit'e gitmelerini rica etti. Bu subaylarla bulunan Dahiliye müfettişine, ortaya gitmesi için buyruk verilmiş bulunuyordu. Son olarak, Ali Kemal, Amiral'e, 18 Haziran genelgesini gösterdi.[224]

Ali Kemal o günlerde İngilizlerle pek yakın temastaydı. Aynı günün akşamı (21 Haziran) Deedes ve Ryan'la görüştü. Özellikle Karesi'deki Ulusal Savunma hareketinden, Harbiye Nezareti'nden ve Cevat Paşa'dan yakındıktan sonra bazı olaylara değindi. Birincisi, Edremit Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyeti'nin bir genelgesiydi: Bunda, Yunanlılara karşı büyük bir zafer kazanıldığı duyuruluyordu. Böyle tellerin gönderilmemesi için talimat verilmişti (16 Haziran). İkincisi, bu talimat üzerine Mustafa Kemal'in gönderdiği 20 Haziran günlü şiddetli genelgeyi anlattı. Üçüncüsü, bazı öğrenciler, yurttaşlarını aydınlatmak üzere dahile gitmek için izin istemişlerdi. Garip bir rastlantıyla, Harbiye Nezareti Ezerdjia (Erzincan?) komutanının bir telini bildirmişti. Bunda, İtilaf'ın soruşturma kurullarının Anadolu'ya beklenen gezileri sırasında, halkın isteklerini dile getirmenin cahil köylülere bırakılmayıp akıllı bazı gençlere verilmesi gerektiği telkin edilmekteydi. Bütün bunlar, Ali Kemal'i zor durumda bırakıyordu. Ya meydan bütünüyle şovenlere kalacak, kendileri de hükümetten çekileceklerdi, ya da şovenleri tasfiye etmek gerekecekti. Fakat ikinci yola gidilip de Yunan saldırısı durmazsa, kendi durumları ne olacaktı? Yunanlıların Kuzeybatı Anadolu'da ilerlemeleri dışında, bir de İstanbul'da birçok Türkü zorla başkonsolosluklarına götürüp kötü muamelede bulunmaları gibi olaylar vardı.

Deedes ve Ryan, bu açıklamalara karşılık, şovenlere bo-

[224] Foreign Office 371/4219, 96984.

yun eğmemek gerektiğini, onların Türkiye'nin nihai yıkımına yol açabilecek bir durum yarattıklarını, Yunan işgalinin sınırlarının artık belirlenmiş olduğunu ve işgalin buralarda kalması için tedbirler alındığını, İstanbul'daki olayların müttefik makamlarına ait olduğunu ve gereği yapılacağı gibi, zaten haysiyet kırıcı da olsalar, bunların, Konferans'ın niyetleri konusunda bir işaret olamayacağını söylediler. Ryan, askeri parti ile Damat Ferit siyasetini izlemek isteyenler arasında belirli bir çatışma olduğunu ve ılımlılar desteklenmezse, kendilerine birçok zorluk çıkarabilecek olan çok ulusçu bir hükümetin işbaşına gelebileceğini belirtiyordu.[225]

Hükümetin Tavrı Değişiyor: İşte Ali Kemal çevresinde böyle bir heyecanlı hava estirirken, Vükela Meclisi, 21 Haziran günlü bir kararıyla[226] Ulusal Direniş'e karşı resmen tavır aldı. Gerçi daha önce, 16 Haziran'da direnme örgütlerinin telgraf haberleşmesini, 18 Haziran'da ise genel olarak Kuva-yı Milliye hareketlerini yasaklayan genelgeler vardı; ama Vükela'nın haberi ve onayı da olsa, bunlar, Ali Kemal'in imzasıyla gönderilmişlerdi.[227] Karar, önce Trakya'ya bir Yunan taburunun gelmesi üzerine, Rum taşkınlıkları yüzünden bazısı silahlı olan olayları ele alıyordu. Bunun için hükümet, taburun geri alınmasını ya da hiç değilse başka herhangi bir İtilaf Devleti'nin askeriyle değiştirilmesini, ordu mevcudunun İngilizlerin kabul etmiş olduğu sayının iki katına çıkarılmasını, İtilaf makamlarının yardımıyla silahların toplatılmasını, silah kaçakçılığının önlenmesi için Hariciye tarafından girişimde bulunulmasını kararlaştırdı. İkinci olarak, Menemen

Foreign Office 371/4158, 96986.

Meclis-i Vükela Mazbataları, 216/310.

Yukarıda, 18 Haziran genelgesini incelerken, *Alemdar*'ın bunun Meclis-i Vükela'da kararlaştırılmış olduğunu belirttiğine işaret edilmişti. Rıza Tevfik'in Paris'te Yüzbaşı Blaker'a söylediğine göre, Damat Ferit İstanbul'dan ayrılmadan önce, barışçı ve direnmeye karşı bir siyaset güdülmesi hükümette açıkça konuşulup kararlaştırılmıştı. Ali Kemal bu kararı uygulamaktan başka bir şey yapmazken, İttihat ve Terakki'ye eğilimli olan diğer nazırlar, ters yöne gitmişlerdi. Sözü edilen kararın başka bir belirtisine rastlanmadı. Foreign Office 371/4156, 103475.

işgalinde (17 Haziran) İslam mal ve mülklerinin yağma ve tahribi, "eşraf ve muteberanın," kaymakamın öldürülmesi olayı ele alınıp bu "taarruzat-ı şeniye ve cinayetkâranenin" son bulması için İtilaf temsilcilerine başvurulmasına karar verildi. Üçüncü karara göre, herhangi bir yere "İtilaf Devletleri tarafından daha önce bildirilmeden" yeniden bir saldırı olursa, askeri kuvvetler "bittabi" savunmada bulunacak, bu başarılmadığı takdirde, temas korunarak "münasip mevziye" çekileceklerdi. Fakat karşı saldırı ile, o sırada işgal altında olan yerler için "bir şey yapılmaması ve her kim tarafından her ne nam ve suretle olursa olsun hususi birtakım teşkilat vukuuna ve ahaliden ve uğurda mali ve bedeni metalipte... (?) cihet-i askeriye ve mülkiyece katiyen meydan verilmemesi ve müteşebbisleri hakkında takibat-ı şedide icrası" uygun görüldü.[228] Savunma kararı İtilaf temsilcilerine bildirilecekti. Böylece Vükela Meclisi Kuva-yı Milliye'ye karşı resmen cephe almış oluyordu. Ne var ki, kararın alınmasında birçok tartışmanın olduğu metinden bellidir. İtilaf Devletleri'nin bildirmediği durumlarda savunma yapılacağı şartı sonradan eklenmiştir. Demek ki ilk metinde, önceden İtilaf Devletleri tarafından bildirilmiş olsa da, saldırı olursa savunma yapılacağı kabul edilmişti. Sonraki metne göre, önceden İtilaf Devletleri tarafından bildirilmişse, işgal, saldırı biçimini de alsa, karşı konmayacaktı. Ayrıca, ilk metinde Kuva-yı Milliye konusunda şöyle bir ayrım vardır: Savunma sırasında halk orduya "arz-ı hizmet" ederse, bundan yararlanılacaktı; fakat bunun dışında, yukarıdaki alıntıda görüldüğü üzere, herhangi bir halk örgütlenmesi olmayacaktı. Kararın son biçiminde, savunma sırasında halkın örgütlenmeden, kendiliğinden yardım edebilmesi ihtimalini öngörmek dahi doğru bulunmamıştı.[229]

Bununla birlikte, daha önce (fakat Menemen kırımından sonra) Şevket Turgut, "her türlü" yola başvurularak, barış görüşmelerine zarar verip her türlü sakıncalara yol açabilecek ulusal örgütlerin "tecavüzlerinin" önlenmesini istedi (19 Haziran). Özalp, a.g.e., s. 31.

Vükela'nın, bu kararı alırken, Mustafa Kemal'in 20 Haziran genelgesinden haberi olup olmadığı, var idiyse, aldığı kararda etkili olup olmadığı, ▷

Dördüncü kararda, 13. Kolordu'nun dağıtılmasının asayişin bozulmasına yol açacağının mümessillere bildirilmesi, ısrar ederlerse, Kolordu'nun tedricen dağıtılması düşünüldü. Beşinci bir karar, Ermenilerin eski yurtlarına dönmeleri sırasında yerleştirilme ve beslenmelerinde ortaya çıkan olağanüstü zorluktan dolayı Hariciye'nin bir çare bulmasını öngörüyordu.

Hükümetin, Kuva-yı Milliye konusundaki üçüncü kararını anlayabilmek için olaylara bir göz atmak yeter.[230] 29 Mayıs'ta Ayvalık işgal edilmiş, fakat oradaki alayın kararlı tutumu üzerine işgal kan dökülmeden sınırlandırılabilmişti. Ali Kemal'in bile olayı alkışladığını gördük. 1 Haziran'da Ödemiş işgal edilirken İlk Kurşun Muharebesi oldu. 12 Haziran'da Bergama işgal edildi. 15 Haziran'da işgalci Yunan birliğine baskın yapıldı, ağır kayıplar verdirilerek Bergama kurtarıldı.[231] Fakat, Menemen'e kaçabilen Yunan subay ve erleri, yenilgi ağırlarına gittiği için, burada bir kırım yaptılar (17 Haziran).[232] 20 Haziran'da Yunanlılar Bergama'yı yeniden işgal ettiler. Aynı

◁ üzerinde durulmaya değer bir noktadır. 21 Haziran akşamı Ali Kemal'in genelgeden haberi vardı (Foreign Office 371/4158, 96986). Haberi var idiyse, bunun kararda fazla etkili olduğu düşünülemez; çünkü bu sırada Mustafa Kemal'le Ege Kuva-yı Milliyesi'ni aynı kaba koymak, daha çok aşırı Hürriyet ve İtilaflıların yapacakları bir şeydi.

[230] Ayrıntılar için: R. Apak, R. Hallı, K. Coşkuner, *Türk İstiklal Harbi*, c. II, 1. Bergama kurtarıldığında, Kuva-yı Milliye, Hürriyet ve İtilaflı bazı kimseleri idam etmiş. Gerçekse, herhalde Yunanlılara gönderilen "davetnamenin" cevabı olan bu davranışın, hükümetin tepkisinde bir payı olmuş olabilir. *The Times*, 4/7/1919. İzmir'in işgalinden sonra, 17. Kolordu Komutan Vekili ve 56. Fırka Komutanı atanan Albay Bekir Sami'nin Ege'de işgalden sonra kaldığı kısa süre içinde ve sonra Bursa'da Rumlara ve özellikle işbirlikçi diye değerlendirdiği kimselere karşı (Yüzbaşı Selâhattin'in anlatışına göre) uyguladığı tedhişin haberleri de hükümeti etkilemiş olabilir. İ. Selçuk, *Yüzbaşı Selâhattin'in Romanı*, 2. Kısım, *Cumhuriyet*, Temmuz-Ağustos 1974.

[232] Menemen'deki bir Fransız subayına göre, Yunanlılar 100 Türk öldürdüler. Calthorpe'a göre Vali (İzzet Bey), Nurettin Paşa'nın Bandırma'da "Müslüman Savunma Birliği"nin ve Bergama'ya saldıran çetelerin başı olduğu görüşündeydi. Vali, Paşa tutuklanmazsa istifa edeceğini söylüyordu. Calthorpe, çetelerin engellenmesini ve Nurettin Paşa'nın derhal tutuklanmasını istiyordu. Foreign Office 371/4218, 91213 (Calthorpe'un 19 Haziran teli).

gün Nazilli'yi boşaltmak ihtiyacını duyan Yunanlılar, çekilirken çete saldırılarına uğradıkları için, yanlarında rehin olarak alıkoydukları Nazilli ve Atça eşrafından bazı kimseleri ve yolda ele geçirebildikleri Türkleri öldürdüler.[233] Daha sonra 30 Haziran'da Aydın kurtarıldıysa da Yunanlıların büyük kuvvetlerle saldırısı karşısında yeniden ve kanlı bir biçimde işgalleri altına girdi.

Hükümet için Ayvalık işi alkışlanacak bir olaydı; çünkü Yunan işgalinin genişlemesini önlemişti. İlk Kurşun Muharebesi yenilgiyle sonuçlanmıştı ama Osmanlı şerefini kurtarmak, Yunanlılara keyiflerince davranamayacaklarını, Konferans'a da Türklerin ne denli Yunan yönetimine karşı olduklarını en somut biçimde anlatmak bakımından yararlı olmuştu. Fakat Bergama'nın, Aydın'ın kurtarılması, yararsız, hatta zararlı olmuştu; çünkü bu iki kent Türklerin elinde kalmadığı gibi –Yunanlıların üstün gücü dolayısıyla kalmasına imkân yoktu– Yunanlıların onurunu yaraladığı için, onları kan dökücü, yağmacı bazı eylemlere itmiş, birçok günahsızın ölümüne ya da yıkımına yol açmıştı. Demek ki bunlar hem yararsız hem de zararlı bazı direnme hareketleriydi. Oysa nasıl olsa Osmanlı Devleti'nin kaderi gibi, Ege'nin de kaderi, Paris'te belirlenecekti. Osmanlı hükümeti bu kararlara karşı direnmeyi aklından geçirmediğine, Yunanlıların da bu kararlara uyacakları varsayılabileceğine göre, Paris Konferansı'nın izni olmadan yapılan işgallere karşı konması uygun olmakla birlikte, bu uğurda gereksiz ve ağır fedakârlıklara gerek yoktu. Nasıl olsa kesin sözü Konferans söyleyecekti.

Öte yandan, Kuva-yı Milliye örgütlenmesinin bir yandan Ege'deki efelik, eşkıyalık, varlıklılardan haraç almak, kısaca hükümete ve düzene kafa tutma geleneğiyle, öbür yandan İttihatçılığın komitecilik, Teşkilat-ı Mahsusacılık, "aşırı" ulusçuluk, azınlıkları şu ya da bu yoldan yok etme yanıyla, Babıâli için son derecede tatsız bağlantıları vardı: Ege'deki bazı varlıklı Hürriyet ve İtilaf çevrelerinden merkeze yansıyan şikâyet-

Meclis-i Vükela Mazbataları, 26/6/1335, 216/323.

ler bunu gösteriyordu. Damat Ferit Babıâlisi'nin bütün bunlara karşı olan doğal hoşnutsuzluğu, hatta tiksintisi yanında, bir de böyle bir asayişsizlik, "başıbozukluk" görünümünün Konferans'ta uyandırabileceği pek olumsuz tepkiler gibi önemli bir tehlike vardı. Nitekim, yukarıda gördüğümüz üzere daha henüz 25 Mayıs'ta Rum çetelerinin mezaliminden yakınıldığında, İngiliz Komiserliği'nde derhal, kurulmakta olan Türk çetelerinden söz edilerek itiraz edilmişti. Oysa Cihan Savaşı'nın sonunda Ege'de iskelet halindeki askeri birlikler, terhisler ve firarlarla neredeyse simgesel bir varlık durumuna düşmüşlerdi. Burada, Mondros çerçevesi içinde etkili bir savunma ya da karşı saldırı yapabilmek için mutlaka çetelere başvurmak gerekiyordu ki, bunun, yukarıda anlatılan sakıncaları vardı. Nitekim Doğu Anadolu'da Ermenilere karşı koymak söz konusu olduğunda, Babıâli rahatça karar alabiliyordu; çünkü burada bu işi yapacak olanlar, düzenli askeri birliklerdi. Ne var ki, Konferans Doğu Anadolu'yu Ermenilere verecek olursa, Babıâli herhalde buna da boyun eğecekti. Zaten İzmir'in işgali şamarı karşısında Damat Ferit Ege'yi ve Trakya'yı elde tutmak, Arap ülkeleriyle kuramsal da olsa bazı bağları korumak uğrunda, Doğu Anadolu'da birkaç vilayette Ermeni özerkliğini öne sürüp Doğu Anadolu'nun tepkilerine yol açmamış mıydı?[234]

Hükümetin gözden kaçırdığı ya da görmezlikten gelmek istediği şuydu ki, İtilaf Devletleri'nden biri (İngiltere) Türklerden yalnız Arap ülkelerini almakla yetinmeyip Türkiye'yi ezmek üzere, Ege'yi, Trakya'yı, elinden gelse İstanbul ve Boğazlar'ı, bütün Doğu Anadolu'yu, Adana'yı Türkiye'den koparmak, kalan yerdeki devleti de en ağır bir iktisadi ve mali bağımlılık boyunduruğuna sokmak ve ayrıca iktisadi nüfuz alanlarına bölmek isteyip bu yolda müttefiklerini kolayca sürükleyebilirdi. O zaman Konferans kararlarına boyun eğilecek miydi? Gerçi böyle bir yola gidileceği hiçbir resmi ağızdan açıklanmamıştı; ama bu tasavvurlar Avrupa basınında boy göstermişti. Üstelik, Doğu Trakya ve Ege'deki Yunan işgali ve

İkdam, 22/5/1335, 8004 *(Entente)*.

aldığı biçim, işgale bir sınır konmaması ve uzun süre konmamakta direnilmesi, İngilizlerin Ermenilerle sürdürdükleri ve Kürtlerle kurmak istedikleri içten ilişkiler, bu yöndeki gelişmenin işaretleriydi. İngiliz devlet örgütlerinin bütün itirazlarına rağmen,[235] Venizelos'un sınır bilmeden haftalarca Anadolu'nun Ege bölgesinde dilediğince at oynatıp kanlı istilasını korkusuzca yapabilmesi, Lloyd George ile olan pek yakın ilişkileri sayesindeydi. Bunu bilmeden de, Yunanlıların geliş biçimi ve davranışlarından –Calthorpe'un dahi Damat Ferit'e söylediği üzere– pek gidici olmadıkları anlaşılıyordu. Egeliler de bunu en acı biçimde idrak ediyorlardı. Orada ordu adına pek bir şey olmadığına göre, direnilecekse, çetelerle ve çete savaşıyla direnilecekti ve bu yoldan başarıya ulaşmak için bütün bölge halkının ya çeteci ya da çete destekçisi haline gelmesi, birçok ölümleri ve yıkımları göze alması gerekiyordu. Birçokları bunu göze almışlar ve Ege halkını bu yönde sürüklemeye çalışıyorlardı.

Günler geçtikçe hükümet gitgide daha edilgin bir tavır içine girdi. Kütahya Mutasarrıflığı, 14. ve 17. Kolordu ile 8. ve 12. Fırka komutanlıklarının bir isteğini iletmişti. Buna göre, 313-310 doğumlulardan firari bakaya, süre aşımı vs. dolayısıyla memleketlerinde bulunanların çağırılıp sevk edilmeleri, bunların dışındakilerin gönüllü olarak çağırılmaları ve Eşme, Kula, Salihli, Soma, Balıkesir'e gönderilmeleri, masraflarının iane yoluyla toplanması isteniyordu. 3 Temmuz'da Vükela Meclisi ki artık Şevket Turgut yerine Harbiye'ye Ferit Paşa gelmişti, buna büyük tepki göstererek, soruşturma yapılmasını ve Harbiye Nezareti'nin buyruğu yoksa, irade-i seniyesiz ve bildirilmeden doğrudan doğruya asker toplamak kanuna aykırı olduğundan, bu yolda buyruk verdikleri ortaya çıkacak komutanların azliyle mahkemeye verilmeleri-

20 Haziran'da Curzon, Balfour'a yazdığı bir mektupla, keyfi Yunan ve İtalyan işgallerinin büyük tehlikelerine dikkati çekiyor ve bunların sınırlandırılıp sınırlandırılmayacağım soruyordu. Foreign Office 371/4218, 89509. Calthorpe'un bu yönde birçok yazıları vardı: Örneğin 1 Temmuz teli. Foreign Office 371/4219, 97144.

ni ve iane toplamının yasaklanıp "mütecasirlerinin tedibi"ni kararlaştırdı.[236]

8 Temmuz'da Sadrazam (vekili olacak) ve hariciye nazırı (vekili olacak) Padişah adına Calthorpe'u ziyaretle, Yunan mezalimi konusunda gelen birkaç teli okudular ki, Calthorpe, genel olarak bunların Ege'deki İngiliz subayları tarafından doğrulandıklarını kabul ediyordu. Padişah yeniden, Yunan işgalinin sınırlarının bildirilmesi ve bir de Yunan birliklerinin yanma, davranışlarını gözlemek ve gerekirse denetlemek üzere İngiliz subaylarının katılması ricasında bulunuyordu. Calthorpe, bundan başka, Abdülmecit'in muhalefetin başı olma yönündeki gelişmesine değiniyor ve son olarak Padişah'la birkaç fırtınalı görüşme yaptığını bildiriyordu.[237] Daha önce, İstanbul'daki Yunan temsilcisi Kanelopulos da, Türk "iftiralarına" meydan verilmemesi için, Yunan Ordusu'nun karargâhına İngiliz subaylarının verilmesini istemişti. 9 Temmuz'da Balfour, bu son isteğe karşılık bunun olamayacağını bildirdi; çünkü Yunan işgalinin müttefik kararının değil de, İngiliz kararının sonucu olduğu hakkındaki yaygın fakat "yanlış" inancı güçlendirmiş olurdu.[238]

Vükela Meclisi'nin İtalyan işgalinden şikâyetlerle ilgili 12 Temmuz kararı da ilginçtir. Bunda, İtalyanların Konya vilayeti ve civarında bulunmalarının, Müslüman halka saldırı biçimini almadığı, kesin bir niteliği olmadığının "temin" edildiği ve "bu mesailin halli kuvvetle değil sulh konferansını hükümet-i seniye lehine imale edecek teşebüsat-ı siyasiye ile" mümkün olduğundan ve bu tür girişimler de yapıldığın-

Meclis-i Vükela Mazbataları, 216/330. Bunun üzerine Mustafa Sabri'nin Harbiye'ye yazdığı yazı (6 Temmuz): C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. VII, s. 2323-4. Bu sıralarda Askeri Nigehban Cemiyeti de Kuva-yı Milliye'ye karşı sert bir bildirge yayımladı. *Alemdar*, 7/7/1335, 194-1504. Kâzım Karabekir'in buna tepkisi: K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 124. Harbiye Nazırı Ferit Paşa da buna tepki göstermek zorunluğunu duydu. *Alemdar*, 12/7/1335, 199-1509.

[237] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, no. 446. Yunan mezalimi hakkında dört tel: *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 15/7/1335, 216/337.

[238] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, no. 449.

dan, savunmaya kalkışarak "mesele çıkarılmaması" gereğinin bildirilmesi kararına varıldı.[239]

16 Temmuz günlü başka bir karar da Hürriyet ve İtilaf önderlerince ulusçuluğun ve ulusal direnmenin başı ve teşvikçisi diye bellenen Harbiye Nezareti'nin, yeni nazırın şahsında ne duruma geldiğini göstermektedir.[240] Bu nezaretten gelen 9 Temmuz günlü ve 4052 sayılı tezkere, Yunanlılarla yerli Rum kuvvetleri yeniden Aydın üzerine yürüdüklerinden, oradan kuvvet ve mühimmat istenildiğini bildiriyordu. Oysa depolardaki silah ve cephane İngilizler tarafından kaydedilmiş olduğu için bunlardan verilemezdi. Kuva-yı Milliye'ye gelince, bunlara yardımda bulunulması alınan karara aykırı bulunduğundan, Aydın'da bu kez daha büyük kuvvetlerle gelerek orada "birçok mezalim" yapacaklarından şüphe olmayan Yunan kuvvetleri karşısında, halkı "yalnız bırakmamak için" muhtemel facialara "vesail-i siyasiye ile olsun" engel olunması gereğine işaret olunuyordu.[241] Vükela Meclisi kararının tarihi bir yana, Harbiye Nezareti tezkeresinin yazıldığı tarihte dahi Aydın'ın üzerinde altı gündür Yunan bayrağı dalgalanıyordu. Harbiye Nezareti'nin ve genel olarak hükümetin ne denli derin bir yılgınlık içine düştüğünü bundan daha iyi gösteren herhalde az belge vardır.

Hükümet, düpedüz bir Damat Ferit ya da Hürriyet ve İtilaf hükümeti olsaydı, bu büyük tavır değişikliği şaşırtıcı olmazdı. Ali Kemal'in pek kısa bir süre direnişten yana çıkmasından sonra nasıl değiştiğini, Mustafa Sabri ve sandalyeli nazırların da o denli aşırı olmasalar da aynı yöne kaydıklarını gördük. Damat Ferit İstanbul'da kalsaydı, aynı tutum içinde olacağından şüphe edilemez. Fakat, unutulmamalı ki ikinci Damat Ferit hükümeti ulusçuluğa açık çok sayıda "devlet adamına" sandalyesiz nazırlık vererek bir karma kabine kimli-

Meclis-i Vükela Mazbataları, 12/7/1335, 216/335.

Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa ve maiyetindeki kademeler, ulusal direniş gereğine olan inançlarını sürdürmüşlerdir. R. Apak, R. Hallı, K. Coşkuner, *Türk İstiklal Harbi*, c. II, 1, s. 68-70.

[241] *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 16/7/1335, 216/343.

ğine bürünmüştü. Belki şaşırtıcı olan, İzzet, Çürüksulu Mahmut, Reşit Âkif paşalar, Ankara'da TBMM hükümetine girecek olan Ferit Bey, Abdurrahman Şeref gibi kimselerin de biraz daha uzun sürede olmakla birlikte, Saray'ınkine ya da Hürriyet ve İtilaflı kabine arkadaşlarınınkine benzer 180 derecelik bir tutum değişikliğine girmiş olmalarıdır.[242]

İzzet Paşa'nın "milli kıtaat" konusunda bir gazete muhabirine söylediği sözler bu bakımdan aydınlatıcıdır: "Bu kıtaat filhakika mevcuttur. Herkes bunu biliyor ve söylüyor. Bu teşkilatın kadro haricinde bazı yüksek rütbede zabitan tarafından idare edildiğine kaniim. Yunan kıtaatı tarafından vaki olan işgaller dolayısıyla husule gelen acı vaziyeti daha ağır şekle sokmak isteyen gayri memnunlar bu teşkilat etrafında toplanmışlardır. Hükümet-i hazıra bu teşkilatın tevsii ile husule gelecek netayici elinden geldiği kadar bertaraf etmeye çalışıyor. Gayri memnunlardan bahsettim. Filhakika bunlar çoktur. Unutmayınız ki Türkiye'ye resmen işgali bildirilen yer yalnız İzmir şehridir."[243] Paşa'nın, son üç cümlesiyle sanki kendisini de "gayri memnunlar" arasına sokması, daha önceki cümlelerde dile getirdiği olumsuz düşüncelerine engel olamamıştır.

7. BARIŞ KONFERANSI'NDA OSMANLI HEYETİ

17 Haziran Muhtırası: 17 Haziran günü Damat Ferit Onlar Meclisi'nde bir muhtıra okudu.[244] Bunda, savaşa girmenin so-

R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 151.

Akşam, 5/7/1335, 283. Pech, 26 Haziran günlüğünde, İzzet Paşa'nın çete savaşı yanlısı olduğunu söylüyor. a.g.e., s. 70.

[244] *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: The Paris Peace Conference 1919* (Washington, 1943), c. IV, s. 509-11. Pech'e göre, Osmanlı muhtırasının (hangisi, belli değil) hazırlanmasına Reşit Âkif Paşa ile Ferit Bey de katılmışlar, Padişah da onaylamış. A.g.e., s. 73. Tevfik Paşa'ya göre, 17 Haziran notasını, Damat Ferit, Tevfik ve Rıza Tevfik beylere göstermeden kaleme almış ve Fransızcasını Fransız irtibat subayına düzelttirerek sunmuş. Sonradan basında çıkan Konferans'taki yazışmaların çevirileri de tahrif edilmiş. L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 253.

rumluluğu İttihat ve Terakki önderlerine ve Almanlara yükleniyor, Padişah'ın ve halkın bundan haberi olmadığı belirtiliyordu. Rusya ile vuruşmalar başlayınca, bu ülkenin İstanbul'u ele geçirmek için "ebedi hırsı," halka yakın bir tehlike olarak gösterilmiş, böylece halk, ulusal varlığı korumak kaygısıyla, her şeyi göze alarak mücadeleye girmiştir. Savaş sırasındaki Hıristiyan kırımlarına gelince, bunda ırki ya da dinsel herhangi bir bağnazlık aranmamalıdır; çünkü aynı biçimde "her türlü yoldan" üç milyon da Müslüman "ölüme mahkûm" edilmişti ve o gün de bu talihsizlerden yüz binlercesi, Anadolu'da dolaşıyorlardı. Yurtlarına dönmelerinin de pek bir yararı olmazdı; çünkü birçoğunun yurtları, tamamen yıkılmış durumdaydı. (Herhalde bu hesaba, cephelerde de ölenler dahil olmalıydı.) Osmanlıları, uzun tarihlerine göre yargılamak daha adaletli olurdu. Bundan sonra Damat Ferit kendi açısından kurnazca sayılabilecek daha önce, Âyan'daki 21 Kasım 1918 günlü konuşmasında kullanmış olduğu bir uslamlamaya başvurarak, Bolşevikliğin İttihatçılığın benzeri olduğunu, bireylerin varlığını ele geçirmek üzere toplumu yıkıp ona el koymayı amaçladığını söylüyordu. Dünyanın kaderini ellerinde tutan müttefikler, büyük fedakârlıklarla nasıl Slav halkını kurtarmak için çabalıyorsa, Türk halkını da aynı biçimde "insancıl ve nazik" yardımlarından yararlandırmalıydılar. Nitekim, son olarak, İttihat ve Terakkililerin İstanbul'daki büyük davasında İttihat ve Terakki önderlerinin sorumlulukları ortaya çıkmış bulunuyordu.

Damat Ferit, bundan sonra taleplerini sıraladı. Halk bir an önce barışın kurulmasını ve mütarekeye rağmen topraklarının sürekli olarak işgal altına alınmasının son bulmasını istiyordu. Bu işgal, İzmir'de, savunmasız Müslüman halka karşı en esef verici aşırılıkların işlenmesine yol açmıştı. Üçüncü istek, savaş öncesi kurulu düzeni çerçevesinde, son 40 yıl içinde asgariye indirilmiş bulunan Osmanlı toprak bütünlüğünün korunmasıydı. Hatta bunun da ötesinde, Trakya'da, Edirne'nin kuzey ve batısında, Müslüman halkın ezici çoğunluk halinde bulunduğu bölgede, Edirne ve İstanbul'un savun-

masını sağlayacak bir sınır isteniyordu. Bu isteklerin gerekçelerinden biri, Wilson ilkelerine uygunluktu. Âyan'daki konuşmalarında, Wilson ilkelerinin Osmanlı Devleti gibi çok uluslu devletlerin parçalanması anlamına geleceğini söyleyen Paşa, şimdi bu ilkelere dayanmak zorunluğunu duyuyordu. Gerçekten de, 12. madde Türk olmayan Osmanlı milliyetleri için "kuşkusuz bir yaşama güvenliği" ve "mutlak olarak tedirginlikten uzak bir özerk gelişme fırsatı" öngörüyordu.[245] Görüldüğü gibi buraların muhakkak Osmanlı egemenliğinden çıkarılması istenmiş değildi, fakat daha önce kullanılan "Osmanlı boyunduruğu" deyimi ve maddenin genel havası bu bölgeler için en azından özerklik düşünüldüğünü belli etmektedir.

İsteklerin ikinci bir gerekçesi Osmanlı Devleti'nin yeniden parçalanmaya tabi tutulmasının Doğu'daki dengeyi altüst edeceği idi. Üçüncü bir gerekçe, Toroslar'ın ancak coğrafi bir anlamı olduğu, ve bu dağların iki yanında ayrı diller konuşulsa da aynı ülke, düşünce, manevi ve maddi çıkarların hüküm sürmesiydi. Bu halkları ayırmak, Doğu'nun barış ve huzuruna zarar verirdi. Paşa, plebisite başvurma olanağını da kaldırmak için, bunun sorunu çözemeyeceğini, çünkü insanlığın önemli bir bölümü olan 300 milyon Müslümanın yüksek çıkarlarının söz konusu olduğunu belirtiyordu.

Burada kısaca Rusya-Osmanlı Devleti benzetmesini ele almak gerekir. Belirtildiği üzere, Damat Ferit açısından, bu, kurnazca bir yakıştırmadır. Ne var ki, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında önemli farklar vardı. Bir kez Rusya, İtilaf Devletleri'nin müttefiki olarak savaşa girmiş ve ancak Ekim İhtilali üzerine savaştan çekilmiştir. Oysa Osmanlı Devlet hemen hemen bütün savaş boyunca Mihver Devletleri'nin sadık bir müttefiki olmuştur. İkincisi, Osmanlı Devleti, yapısı gereği sömürge olmaya elverişli bir ülkeydi. Müttefikler Çarlık Rusyası'na ya da Liberal bir Rusya'ya eşit muamele yapabilirlerdi; ama, Osmanlı Devleti'ne –hükümeti ve padişahı ne denli kendilerine bağlı olursa olsun– böyle bir muame-

L. Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey*, s. 76.

le söz konusu olmazdı. Son olarak, özellikle İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı hınç gütmesini gerektiren ve bu çalışmanın ilk bölümünde ele alınan nedenler hatırlanırsa, Rusya'nın bu bakımdan da bir karşılaştırmaya elverişli olmadığı anlaşılır. Şunu da belirtmek gerekir ki, Türkiye'de ulusçular kısmen ya da bütünüyle iktidara geldikleri takdirde, Damat Ferit'in bu benzeştirmesi, ister iç savaş olsun, ister olmasın, Rusya'daki gibi tehlikeli silahlı dış müdahale kapıları açtıracak nitelikteydi.

Önemli bir başka noktaya da değinmek gerekir. Damat Ferit'in Türkçenin sınırı olarak düşüncesizce Toroslar'dan söz etmesi, "Türk süngülerinin tespit etmiş olduğu" Mondros Mütarekesi sınırlarını bir anda anlamsızlaştırıyor ve Türkiye sınırlarını bu sıradağlar üzerinden çizmek için, karşı yana koz vermiş oluyordu. Damat Ferit'in bu düşüncesizliği, önce ulusçulukla hiçbir ilgisi olmadığını ve imparatorluk düşüncesiyle dolu olduğunu gösterir. İkincisi, Wilson ilkelerinin bir kez daha belirttiği üzere, çağın bir uluslar ve ulusçuluk çağı olduğunu, üstelik emperyalist düşmanın Arap ülkelerine Osmanlı bayrağını sokmamakta kararlı olduğunu anlayamaması da, bir devlet adamı için gerekli temel bilgilerden yoksun, hatta düpedüz bilgisiz sayılması gerektiğini göstermektedir. Damat Ferit'in Paris'te vermiş olduğu bu muazzam açık, onu Türk ulusçularından gelecek şiddetli olduğu denli haklı olan suçlamalara hedef yapacaktı.

23 Haziran Muhtırası: Bu muhtırayı görmeden önce, 19 Haziran mektubuna kısaca değinmek gerekir.[246] Mektupla, Yunan askerlerinin Konferans tarafından saptanmış sınırlar içine çekilmeleri ve Müslümanların can, mal ve ırzlarının korunması için Yunan birliklerinde İtilaf'ın büyük devletlerinin subaylarının bulunması isteniyordu. Paşa'ya göre, Trakya'da büyük devletler bu son çareye başvurmak zorunluluğu duymuşlar ve bu sayede Müslüman halkın isyanı önlenebilmişti. Gerek mektubun, gerekse İzmir kırımını anlatan ilişiğin-

Foreign Office 371/4218, 94229.

deki muhtıranın bir suretinin Konferans Genel Yazmanlığı'na, bir suretinin ise İngiliz heyetine gönderilmesi dikkati çekiyor. Belki de bu, "Fransız siyasetinin" son bulduğunun bir işaretiydi.

23 Haziran muhtırası, esas olarak, Osmanlı Devleti için istenen sınırları çizen bir muhtıraydı.[247] Kısa bir girişle, Osmanlıların yalnız savaşta değil, zihin ürünlerinde de ileri oldukları, böyle büyük bir imparatorluğu örgütleyebilmenin çok belirli bir siyasal anlayışa sahip olduklarını gösterdiği, bunun Cengiz ya da Timur imparatorlukları gibi bir "bela ya da kiklon" olmadığı anlatılıyordu. Avrupa uygarlığının üstünlüğü idrak edildiğinde, Osmanlılar, çağdaş uygarlığı o denli başarıyla benimsediler ki çeyrek yüzyıl geçmeden Avrupa birliğine kabul edildiler. Sınırlara gelince, Trakya için 1914 sınırlarının ötesinde, 1878'de İngiltere ve Rusya murahhaslarının kabul ettiği, "Zoitun Burnu - Demir Halny - Mustafa Paşa - Kara Balkan - Keucheva - Karasu" sınırı etnik, iktisadi, stratejik nedenlerle öneriliyordu. Anadolu'da Rus ve İran sınırlarının savaştan önceki gibi olması gerekirdi. Güneyde Musul ve Diyarbakır vilayetlerinin ve Halep vilayetinin bir bölümünün Türk toprağı olduğu, Ege kıyılarına yakın adaların, tarihsel, iktisadi nedenlerle ve güvenlik açısından Osmanlı olması gerektiği belirtiliyordu. Ermenistan konusunda, İtilaf Devletleri Erivan Cumhuriyeti'ni tanıyacak olurlarsa, Osmanlı heyeti, hükümetçe onanması şartıyla, bu devletle olan sınırı görüşmeye hazırdı. Bu ülkeye yerleşmek isteyen Ermenilere, Osmanlı hükümeti her türlü yardımı yapmaya hazırdı. Kalmak

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 647-51. Tevfik Paşa'ya göre, Damat Ferit, kendisi Paris'e ulaşmadan bir gün önce "kötü bir Fransızca" ile yazdığı bir notayı verebilmek için hayret verici bir acele göstermiş. Oysa Tevfik Paşa, yanında bazı belgeler ve özellikle uzmanların iki aylık çalışmalarının ürünü olup 12 Şubat'ta İtilaf Devletleri'ne verilen istatistikler götürüyormuş. Nota, bunlara dayanmalı ve istişareden sonra verilmeliymiş. L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 253. Gökbilgin'e göre ise, ikinci muhtırayı Tevfik Paşa hazırlamıştır. M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 173. Rum patriği ile Ermeni cemaatlerinin başları sonradan Osmanlı görüşlerine cevap verdiler. Foreign Office 371/4156, 104600.

isteyenler, başka azınlıklar gibi serbest kültürel, manevi ve iktisadi gelişmeden yararlanabilirlerdi.

Savaş öncesi Osmanlı Arap bölgelerine gelince, bunlar Padişah'ın egemenliği altında geniş ölçüde yönetim özgürlüğünden yararlanacaklar, her özerk vilayetin (emaretin) valisi Padişah tarafından atanacak, buralarda Osmanlı bayrağı asılacak ve parada Osmanlı tuğrası olacak, adalet Padişah adına yürütülecek, vakıflar eskisi gibi yönetilecekti. Valisi Padişah tarafından atanmayacak olan Hicaz için, en ilgili devletle anlaşılarak, özel bir örgütlenme kararlaştırılabilecek, Mekke, Medine ve Kudüs'te Padişah'ın bir temsilcisi ve belirli sayıda bir şeref kıtası bulunacaktı. Mısır ve Kıbrıs konusunda, Osmanlı hükümeti, uygun bir zamanda İngiltere ile buraların siyasal durumunu "daha açık olarak tanımlamak üzere" görüşmelere girişmeye hazırdı. Toprak sorununu çözmeye çalışan devletin bu "yeni örgütlenme" tasarısı dışında, Babıâli, mali, iktisadi ve hukuki sorunlardaki görüşünü, daha sonra Konferans'a sunma hakkını saklı tutuyordu. Muhtıra, bu yeni örgütlenme kesinleşir kesinleşmez, müttefik işgal kuvvetlerinin Osmanlı ülkesinden çekileceklerini kabul ediyordu; şu şartla ki, gerektiği takdirde, Arabistan'ın "bazı yerlerinde" bunlar "geçici olarak" kalabileceklerdi. Son olarak, devletin parçalanmasına ya da değişik mandalara bölünmesine yeniden karşı çıkılıyor ve halkın, taşrada ve İstanbul'da her yoldan dile getirdiği arzunun, "birlik ve bağımsızlık" yönünde olduğu, Barış Konferansı'nın adalet duygularına güvenildiği belirtiliyordu.

Konferans'ın Cevabı ve Damat Ferit'in Son Girişimleri: Konferans, Osmanlı heyetinin, arada pek bir şey olmamışçasına esas itibariyle savaş öncesi sınırlarını istemesini müthiş bir haddini ve kendini bilmezlik olarak yorumladı. İstanbul'daki *The Times* muhabiri, heyetin savaşta yenilmiş gibi değil, yenmiş gibi gittiğini, heyette uzun zamandır ilk kez hiçbir Müslüman ya da Türk olmayanın bulunmamasının nasıl bir kafada olduklarını gösterdiğini, Müslüman ülkelerini karıştırmak için zaman kazanmak istediklerini yazıyordu. Muha-

bire göre Osmanlı muhtırası "şaşkınlık ve kızgınlık" yaratmıştı.[248] Konferans Konseyi'nin 23 Haziran'da kabul edip, 24 Haziran'da gözden geçirdiği muhtıra, özellikle 17 Haziran muhtırasına bir karşılıktı.[249] Önce, ulusların, hükümetlerinin yaptıklarından sorumlu oldukları ileri sürülüyor, Osmanlı heyetinin bunun tersine olan görüşü reddolunuyordu. Osmanlı muhtırasının şanlı Osmanlı tarihi konusundaki görüşüne de karşı çıkılıyor ve Türklerin "çok iyi" nitelikleri arasında, yabancı ırkları yönetmenin bulunamadığı, Türkler nereye girdilerse maddi refahta ve kültür düzeyinde bir düşüş ve nereden çıktılarsa bu ikisinde yükselme olduğu, Türklerin fethettiklerini yıktıkları ileri sürülüyordu. Osmanlılar, İtilaf Devletleri'ne karşı savaşıp yenildiklerine göre, karışık imparatorluktaki halkların kaderini belirlemek bunlara düşüyordu. Osmanlı Devleti'ni, İslam dünyası istiyor diye, eskisi gibi ayakta tutulması uslamlaması dahi kabul edilmiyordu. Cihan Savaşı bir din savaşı olmamıştı ve İtilaf Devletleri her zaman İslamiyete karşı saygılı olmuşlardı. Bütün dünyadaki "düşünen" Müslümanlar için, İstanbul'daki yönetim, iftihar verici olmaktan uzak kalmıştı. Bundan sonra, Türklerin daha uygun koşullar altında –ufak ve ulusal bir devlette demek isteniyordu– daha başarılı olabilecekleri, İtilaf Devletleri'nin bu yoldaki çabalara yardımcı olacakları belirtiliyordu.

Bunun ardından 28 Haziran'da, heyete, Konsey adına bir mektup gönderilerek, Osmanlı muhtıralarının Türkiye dışında bazı çıkarları ve hemen çözümü imkânsız olan uluslararası sorunları ortaya çıkardığı, bundan ötürü bir gecikme olacağından, Türk hükümetinin dileği üzerine gönderilen Türk heyetinin Paris'te daha uzun kalmasından "hiçbir yarar" elde edilemeyeceği anlatıldı. Bu "geri gönderme" (ya da düpe-

The Times, 4/7/1919 (29 Haziran haberi). Bkz., ayrıca, L. Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey*, s. 193. Konferans tutanaklarının özetinden, 25 Haziran'da ele alınan 23 Haziran muhtırasının genellikle "pek ciddi" olmadığının kabul edildiğini anlıyoruz. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 644.

[249] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 645 7.

düz kovma) mektubunun sonunda, yeni fikir alışverişinin yararlı olacağı zamanda, Konsey üyesi devletlerin bunun en uygun nasıl yapılacağını kararlaştırmak için Türk hükümetiyle temas edecekleri –herhalde bir avutma olarak– bildiriliyordu. Damat Ferit, ayrılırken yazdığı 30 Haziran günlü mektubunda, Konsey'e, barışın kurulması konusunda verdiği teminat için teşekkür ediyor ve Osmanlı hükümetinin kararsızlığa son verecek barışı –akılcı bir örgütlenme ile içte düzen ve huzuru sağlamak ve dış ilişkilerine çekidüzen vermek üzere– şiddetle arzu ettiğini ekliyordu.[250] Paşa, aynı gün yazdığı ikinci bir mektupla, Talât, Enver ve Cemal paşaların geri verilmesini istedi ve bunun "insaniyet icabı" olduğunu belirtti.[251]

Osmanlı heyetinin son yazısı bu olmadı. 2 Temmuz günlü, yani heyetin Paris'ten ayrılmasından iki gün önceki bir notayla, Osmanlı hükümetinin bırakışma sonunda asker sayısını 70 bin olarak saptadığı, oysa o sırada ancak 40 bin asker bulunduğu, olayların bu sayının az olduğunu belli ettiği anlatıldı ve çare olarak 30 bin kişinin jandarma yazılması gösterildi. Böylece askere almanın zorlukları da önlenmiş olacaktı. Ayrıca, Maliye'yi düzeltmek gerektiği ve bunun için hükümete yardımcı olmaları için yüksek komiserlere talimat verilmesi istendi. Bu girişimden de bir sonuç çıkmayacaktı.[252]

Konferans'a Çağırma Olayının İçyüzü ve Fransızcı Siyasetin Sonucu: Müttefikler, Osmanlı barış şartlarını saptamadan önce, görüşlerini bildirmek üzere Osmanlı heyetinin Paris'e çağırılması, Almanya ve Avusturya gibi Mihver Devletleri'ne tanınmamış olan bir imkândı. Curzon, onun için bu kararı "mantıksız ve bence, savunulması imkânsız" diye nitelemişti. *Temps* gazetesi de bunun, yalnız Türklere tanınmış bir ayrıcalık olduğunu açıklamıştı.[253] Bu kararın, özellikle Fransızların

A.e., s. 653-4.

G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 47.

Foreign Office 371/4158, 101447.

L. Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey*, s. 192; Foreign Office 371/4229, 86179, 87679. Gerçi Lloyd George, bir Osmanlı ▷

isteği üzerine ve İngiltere'nin –bu konuda Fransa'nın tavizlerine rağmen– Sykes-Picot Antlaşması'na hiç uymamak yönündeki tutumuna karşı çıkarıldığını, ayrıca, aynı nedenle, Osmanlı hükümetini İngiliz yandaşlığından ayırmak için Abdülmecit'in telgrafına olumlu cevap vermek, Paris'e çağrılma kararını İstanbul'da İngiliz Yüksek Komiserliği'ne haber vermeden Babıâli'ye bildirmek ve bunu gazetelerle yaymak gibi davranışlarını yukarıda gördük. Oysa bu sıralarda Versailles Antlaşması ve ABD ile İngiltere'nin Fransa sınırlarını Almanya'ya karşı teminat altına aldığı Garanti Antlaşması imzalanmak üzereydi. (Bunlar 28 Haziran'da imzalandı.) Fransa için hayati olan bu antlaşmalar imzalanıp onaylanmadan, Fransa'nın İngiltere aleyhinde uluorta entrikalar çevirmesi zordu. Calthorpe, Defrance'ın arkasından çağrı haberini yetiştirmesini ve basına böylece duyurmasını, Türklere karşı sağlam bir birleşik cephe tutumunun sonu ve eskiden olduğu üzere, Türklere yaranmak için rekabet usulünün ihyası olarak yorumluyordu.[254] Bundan az zaman sonra, Pichon'un Abdülmecit'e olan cevabı, yalnız Fransız Yüksek Komiseri'nin değil, hükümetin de aynı kafada olduğunu gösteriyordu.[255] Bunun üzerine Lloyd George her iki sorunu Clemenceau'ya götürdü. Fransa Başbakanı, Defrance'ın davranışının verilen talimata aykırı olduğunu ve işin soruşturulması gerektiğini, Pichon'un telgrafının da uygunsuz olduğunu kabul etmek zorunda kaldı.[256]

◁ heyetinin Konferans'a gelmesine pek ses çıkarmamış, hatta bir ölçüde olumlu dahi davranmıştı; fakat Dışişleri Bakanlığı, heyetten bazı tehlikeli unsurların, aynı zamanda Paris'te bulunacak olan Mısır ulusçularıyla "entrika" çevirebilecekleri ihtimalini düşünerek, telaş etmiş ve bu konuda İngiliz heyetini uyararak, Mısır ulusçuları gibi, Osmanlı heyetinin de davranışlarının yakından izleneceğini doğal saymakla birlikte, bu tehlikeye de dikkati çekmişti. Foreign Office 371/4180, 83064 (7 Haziran teli). *The Times* da, İttihat ve Terakkililerin, Mısır ve Hint aşırılarının İsviçre'den Türkiye ve Mısır'la haberleşmelerine dikkat etmek gerektiğine işaret ediyordu. *The Times*, 8/7/1919.

[254] Foreign Office 371/4229, 88131 (2 Haziran yazısı).
Foreign Office 371/4180, 84311 (Calthorpe'un 4 Haziran teli).
Foreign Office 371/4181, 85264 (6 Haziran), 85928 (7 Haziran). Göztepe, Damat Ferit'in İngilizci bir tutumu olarak yorumlanmaya elverişli ▷

Böylece Fransa, İngiltere tarafından "hizaya" getirilmiş oluyordu. Nitekim Konsey'in Osmanlı heyetine olan sert cevabına Fransa katıldığı gibi, daha da kötüsü, Osmanlı heyetine Paris'te kalmasına gerek olmadığını bildiren mektup Balfour tarafından kaleme alındığı halde, Clemenceau'nun imzasıyla gönderildi. Gerçi Fransızlar bu durumu el altından Babıâli'ye bildirmekte kusur etmedilerse de,[257] bu açıklama Fransa bakımından daha bile kötü etki yapmış olsa gerektir; çünkü Fransa'nın Osmanlı dostu olmaya can attığı halde, salt İngiltere yanındaki güçsüzlüğünden ötürü dediğini yaptıramayacak durumda olduğunu ve bunun için de her şeye rağmen sabırlı ve ısrarlı bir İngilizciliğin daha doğru bir siyaset sayılabileceğini gösteriyordu. Fransızlar da, Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsız bir siyaset uygulayamayacağını ya da belki Damat Ferit'in Fransızcı olamayacağını anlamışçasına, Fransa'ya gelirken izzet ve ikram gösterdikleri Osmanlı heyetine trenle Köstence ve oradan vapurla İstanbul'a dönüş yolculuğunda yeterince ilgi göstermediler.[258]

Sonuç olarak şu denebilir ki, Saray'ın Fransızcı siyaset denemesinin, en hararetli anında dahi ne ölçüde içten ve ciddi olduğunu kesinlikle kestirmek mümkün değilse de, nesnel ko-

◁ bir açıklama yapıyor. Paşa, Fransa'da iken "son nefesine kadar" ifşa etmediği iki mektup almış. Biri, kendisini görmek isteyen Pierre Loti'den, öbürü "mahrem birtakım noktalara temas eden ve müttefiklerin kendi aralarındaki ihtilaflardan şikâyet" eden 2 Temmuz günlü bir mektupmuş. Paşa, edebiyatçıları sorumsuz saydığı için, Loti'yi atlatmış. İkinci mektuba nasıl bir tepki gösterdiği söylenmiyor. T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 203-4.

[257] Foreign Office 371/4215, 107041. Daha sonra, *Temps* gazetesi bunu kamuoyuna açıkladı. 18 Ağustos sayısında, Fransa'ya kalsaydı, d'Esperey'in Eylül 1918 sonunda İstanbul'u işgal edeceğini, fakat henüz bilmeyen nedenlerle bunu yapmadığını ve bırakışmanın Fransa'ya danışılmadan İngiltere ile akdedildiğini, Osmanlı heyetinin Fransa sayesinde Paris'e gelebildiğini, fakat "asgariyi elde etmek için azamiyi istediği için" geri gönderildiğini, geri gönderilen Fransızca mektubun ise besbelli "yalnızca bir çeviri" olduğunu açıklıyordu.

[258] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 698-703. Ayrıca, Damat Ferit'le uyuşmayan Fransızcı Reşit Bey'i Paris'ten Cenevre'ye dönmeye zorlamak hususunda İngiliz baskısına boyun eğdiler. Rey, a.g.e., s. 245-54.

şullar, yani Doğu siyasetinde Fransa'nın İngiltere yanındaki güçsüzlüğü, bu siyasetin ciddiyet kazanıp egemen olmasına engel olmuştur. Bu denemenin ciddiyeti konusundaki soruları yoğunlaştıran bir olgu da, Hürriyet ve İtilaf'ın Damat Ferit hükümetinin Fransızcılığı konusunda koparmış olduğu vaveylaya rağmen, istihbaratları herhalde iyi sayılabilecek olan İngilizlerin bu konuda belirli bir telaş göstermeden adı geçen hükümeti desteklemeye devam etmiş olmalarıdır. Bu destek, bir yandan kendi güçlerine olan güvenleri (Fransa'yı hizaya getiren İngiltere, Osmanlı Devleti'ne bunu haydi haydi yaptırabilirdi) ve Padişah'ın kendilerine muhtaç olduğunu bilmeleriyle, öte yandan kendi siyasetlerini yürütmek için Saray'dan başka önemli bir güç merkezi görmemeleriyle açıklanabilir. Calthorpe, Fransızcı siyaset denemesini Fransızcılıktan çok, Damat Ferit hükümetinin (ve Saray'ın) fırsatçı siyasetine bağlıyor ve onun için de telaş etmiyordu. Hürriyet ve İtilaf, fırsatçı siyaseti Fransızcılık olarak yorumlamakla yanılıyordu.[259] İngiltere'nin güçlü olduğu yerde, fırsatçı siyaset ister istemez –kısa süreli sapmalar da olsa– İngilizcilik olacaktı.

Osmanlı heyeti Paris'teyken, 25 Haziran'da Dörtler Meclisi'nde Osmanlı Devleti sorunu ele alındı. 28 Haziran'da, Almanlarla barışın imzalanmasından sonra, Wilson, tahminen iki ay için memleketine dönmeye hazırlanıyordu. Lloyd George, Wilson gitmeden hiç değilse Osmanlıların vermek zorunda bırakılacakları toprakların saptanıp onlara "kısa, kesin" bir ön antlaşma biçiminde sunulmasını önerdi. Wilson da bu görüşe katıldı. Fakat iki pürüz vardı. Biri Ermenistan'dı. Burası müttefik işgali altında olmadığı için, buranın Osmanlı Devleti ile ilgisi kesilip Türk ordusu çekildiğinde, Ermeniler Kürtlerin insafına kalacaklardı – eğer müttefik garnizonları kurulmazsa. İkincisi, İstanbul ve Boğazlar'dı. Bunların da

[259] Foreign Office 371/4227, 96973 (18 Haziran raporu). İngilizlerin Fransızlara yapılan "cilvelerden" fazla telaşlanmadıklarını 5. ayrımda gördük. Calthorpe'a göre, İngilizler için daha elverişli bir Osmanlı murahhas heyeti bulmak zor olurdu. Foreign Office 371/4229, 92736.

kime emanet edileceği sorunu vardı. Wilson, Türklerin buradan çıkarılmaları düşüncesiydi.[260] Türkiye'nin kendisinde ise manda olmamalı, fakat bir devletin sıkı denetimi olmalıydı. Lloyd George'un eğilimi, İstanbul ve Boğazlar'la Ermenistan mandasının ABD'ye verilmesi yönündeydi; çünkü o zaman Avrupalı galip büyük devletler arasındaki denge sorunu kolaylaşmış oluyordu. Ermenistan ya da İstanbul ve Boğazlar'ın Avrupalı devletlere kalması halinde ise, bu devletler arasında denge ve bölüşüm sorunları çıkıyordu. İşte, ABD'nin bu mandaları alıp almayacağının Wilson tarafından saptanmasına değin, Osmanlı Devleti sorununun ertelenmesi kararlaştırıldı.[261] Osmanlı heyeti Paris'teyken bir sonuca ulaşılamaması bundandı. Yoksa gerek Damat Ferit, gerekse Tevfik Paşa, hükümetleri adına hem görüşmelerde bulunmaya, hem de imzalamaya yetkiliydiler.[262]

Osmanlı Heyetinin Tutumunun Değerlendirilmesi: Osmanlı heyeti, yukarıda *Temps* gazetesinin yazdığını gördüğümüz üzere, pazarlıkçı bir tutumla "asgariyi elde edebilmek için azamiyi" istemişti. Aslında bu istekler hiç de yeni değildi. Bu önerilerin benzerini, 30 Mart'ta Padişah, Damat Ferit eliyle Webb'e göndermiş bulunuyordu – bunu gördük. Yine bu öne-

3 Haziran'da Ağa Han ile Ameer (Amir) Ali Lloyd George'a bir mektup yazarak, kendisinin Türk arazisi konusunda savaş içinde yaptığı vaadi hatırlattılar. *The Times*, bu konuya bir başyazı tahsis ederek, Lloyd George'un İstanbul'un Türklere bırakılması gerektiğini söylemekle birlikte, aynı zamanda Boğazlar'ın uluslararasılaştırılmasını istediğini, bu iki talebin bağdaşamayacağını savundu. Gerçi Türklerin İstanbul'dan çıkarılmaları Müslümanlar üzerinde kötü etki yapacaktı; ama Türk istibdadının kurbanlarının köleliklerini sürdürmektense, bu ihtimali göze almak yeğdi. Dünya barışı için başka çare yoktu. Gazete, burada yönetimin Milletler Cemiyeti'ne ya da ABD'ye verilmesi gibi çözümler üzerinde duruyordu. *The Times*, 6, 11/6/1919. Muhabir Frank Simonds'a göre Ermenistan mandası ABD'ye; Anadolu mandası ABD ya da Fransa'ya; ABD Anadolu mandasını alırsa, İstanbul mandası da ona verilecekti. *The Times*, 11/6/1919.

[261] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 643-5, 652; L. Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey*, s. 194-5.

Takvim-i Vekayi, 12/6/1335, 3573 (3 Haziran iradesi). *The Times* da buna dikkati çekiyordu. *The Times*, 20/6/1919.

rinin ana çizgilerini 29 Mayıs'ta Damat Ferit'in *Entente*'a verdiği demeçte seçebiliyoruz.[263] Nitekim, temmuz ortalarında, eski İstanbul Şehremini Reşit Mümtaz Paşa ile Saray mabeyincilerinden ve eski Beyrut Valisi Emin Bey, İsviçre'deki İngiliz elçisine, yine aynı mealde ve İngiliz himayesi isteyen bir muhtıra sundular. Herhalde bunu, ya Paris fiyaskosundan önce almış oldukları talimat gereğince yapıyorlardı ya da iddia ettikleri gibi, kendi girişimleriydi ve Paris'te olanlardan haberleri yoktu. Nitekim muhtıralarını Vahdettin onaylamış ve Paris'te bulunan Damat Ferit'in dönerken bunlarla görüşmesini istemiş, o da onlarla görüştüğünde, İngilizlerden olumlu bir tepki gelirse, bir nezaret almak üzere İstanbul'a gelmelerini söylemiş, Reşit Mümtaz, komiserlikler arasındaki kıskançlıklar ve birbirlerini gözetlemeleri yüzünden İstanbul'da bu tür temasları yürütmenin çok zor olduğunu söylüyormuş.[264]

Osmanlı hükümetini "çok şey" istediğinden ötürü kınamak zordur: Pazarlık tekniğinde bu geçerli bir yoldur. Ne var ki, olay ve olgularla hiç bağdaşmayan aşırı isteklerde bulunmak ciddiyetsizlik sayılabileceği gibi, aşırı istekler uğrunda bazı hayati taleplerden vazgeçmek, bunlardan fedakârlıkta bulunmak ya da bunları ikinci dereceye düşürmek affedilmesi zor bir davranıştı. Osmanlı istekleri aşırı mıydı? Bunların gerçeklerle bağdaşmayacak derecede aşırı olduğunu söylemek mümkündür; çünkü, Edirne bir yana, Türkiye'nin en önemli iki kenti İstanbul ve İzmir'in Türklerde kalıp kalmayacağı her yandan tartışılan bir soru iken ve her iki kentin işgal altındaki durumu bunların geleceği konusunda hiç de iyi bir işaret değilken, öte yandan dünyanın büyük devletlerini saran sömürge kapışma hırsı iyice belgelenip sabit olmuşken ve daha da tikel olarak, Osmanlı Devleti'ni paylaştıran gizli antlaşmalar Kasım 1917'de Sovyetler tarafından yayımlanmışken,[265] Os-

İkdam, 22/5/1335, 8004.

Foreign Office 371/4156, 105141, 111532. Dışişleri'nin tepkisi, bu tür girişimlere hiçbir umut verilmemesi yönündeydi.

[265] E.H. Carr, *The Bolshevik Revolution* (London, 1971), c. III, s. 24. (E.H. Carr, *Bolşevik Devrimi*, Metis Yay.)

manlı hükümetinin Arap ülkeler üzerinde hayli kapsamlı iddialar ileri sürmesi en azından hayalperestçeydi. Hele Mısır ve Kıbrıs'ın siyasal durumlarını belirlemek için görüşmelere hazır bulunulduğunu söylemek, düpedüz gülünçtü. Ya buralardaki İngiliz iddialarının peşinen kabul edildiği belirtilir, ya da bu konuya hiç değinilmezdi. Yalnız şunu söylemek hakseverlik gereğidir ki –ve bu, pek az da olsa Osmanlı hükümetinin sorumluluğunu hafifletmektedir– gerçekdışı taleplerin ileri sürülmesi belki, biraz da, bu talepler Osmanlı hükümeti tarafından 30 Mart'ta resmen ve gizli olarak bildirildiğinde, İngiltere'nin bunlara bir cevap vermemesi ya da tepki göstermemesi yüzündendi. Bu, İngiltere'nin kararsızlığından ileri gelmeyip, Türkiye'yi ezecek kararları Konferans'ın anonimliği gerisine gizlenerek Konferans'a verdirmeyi tercih etmesindendi. Fakat işte bu yüzden Osmanlı hükümeti hayal dünyasından kopamayarak, aşağı yukarı aynı önerileri Paris'e götürmüştür.[266]

Aşırı istekler uğrunda bazı hayati taleplerden vazgeçmenin örnekleri de vardı. Bunlardan biri, Doğu Anadolu'da Brest-Litovsk Antlaşması'yla Rusya'dan geri alınmış olan Kars, Ardahan, Batum sancaklarından vazgeçilmesiydi. Yalnız Türk ulusçuluğu açısından değil, sağlam ve sağlıklı bir devlet kurmak bakımından da, Arap ülkelerinde kurumsal kalmaya mahkûm bazı simgesel haklar uğruna, hukuken de henüz Osmanlı olan Türk nüfuslu adı geçen sancaklardan vazgeçmek affedilir şey değildi. Gerçi öbür yönde, Batı'da, 1914 sınırlarının ötesinde, Batı Trakya'da bazı talepler ileri sürülüyordu; ama bu talepler, Türk ulusçuluğu açısından yerinde olmakla birlikte gerçeklikle hemen hiç bağdaşmayacak nitelikteydi. Buralarda bir Türk çoğunluğu bulunsa da, uzun süredir –Balkan Savaşları'ndan bu yana– buralar hukuken Osmanlı egemenliğinden çıkmıştı. Ve bilindiği üzere,

2. bölümde görüldüğü üzere Ocak 1919'daki gizli bir İngiliz belgesine göre, Suriye, Filistin, Mezopotamya, Arabistan, Ermenistan, Kafkasya'da Osmanlı Devleti'nin "gerçek ya da saymaca" egemenliğe "hiçbir şartla" katılmasına izin verilmemeliydi: Foreign Office 371/4156, 519.

Avrupa kıtasında haçın girdiği yere bir daha hilalin dönememesi, resmen olmamakla birlikte uygulamada şaşmayan bir titizlikle uyulan bir kuraldı. Sonra Türklüğün sınırı olarak Toroslar'dan söz etmenin nasıl ağır bir hata olduğuna yukarıda değinildi.

Yine aşırı istekler uğrunda hayati taleplerden vazgeçmenin ya da hiç değilse bunları ikinci dereceye düşürmenin bir örneği daha vardı ki, o da harita üzerinde geniş bir alanda boy gösterme uğrunda çaba harcanırken ve bunun için iki muhtıra sunulurken, mali, iktisadi ve hukuki konulara hiç değinilmemesi ve ancak ikinci muhtırada bu konudaki görüşleri sunma hakkının saklı tutulduğunun belirtilmesiydi. Böylece, bunun Osmanlı hükümeti için tamamen ikinci düzlemde bir sorun olduğu belli oluyordu. Yani Osmanlı bayrağının dalgalanacağı kilometrekarelerin çokluğu, bu kilometrekarelerde bağımsız olunup olunmayacağından daha önemli oluyordu. Bilindiği gibi, bu konu, en az yüzyıldır Osmanlıların kanını kurutan, her alanda çetrefil uzantıları olan, Osmanlı Devleti'ni ileri ülkelerin ortak bir sömürgesi yapan ve savaşın başında İttihat ve Terakki hükümeti tarafından kaldırılmış olan kapitülasyon düzeniyle doğrudan doğruya ilgiliydi. Bağımsızlık kelimesi ancak ikinci muhtıranın sonunda ve o da bir kez geçiyordu ki, bu da Osmanlı halkının istediği "birlik ve bağımsızlık" biçimindeydi. Bağımsızlığın birlikten sonra gelmesi boşuna değildir: Osmanlı hükümeti geniş bir yüzölçümü olmak şartıyla, bağımlı bir ülke birliğine (yani İtilaf Devletleri tarafından bölüşülmemiş bir ülkeye) peşin olarak razıydı.[267]

Rıza Tevfik'e Göre Gerçekçi Osmanlı Önerileri: 3 Temmuz günü Osmanlı heyetinin irtibat subayı olan Yüzbaşı W.F.

Reşit Bey, Osmanlı talepleri aklı başında bir biçimde ileri sürülseydi, belki Sévres önerileri o denli ağır olmaz ve Türk-Yunan Savaşı gerekmezdi, görüşündedir. Bu görüş, İngilizlerin Türkiye'yi ezme kararını ve Osmanlı murahhas heyetine yapılan çağrının pek ciddi bir niyetle yapılmadığını ve bir ölçüde İzmir işgalinden ötürü Türkiye'de doğan gerginliği tavsatmak için yapıldığını yeterince hesaba katmamaktadır. Rey, a.g.e., s. 254.

Blaker, Abraham adında birine "çok gizli" kaydıyla bir rapor gönderdi.[268] Bunda, bu subayın, son birkaç gün içinde Rıza Tevfik'le yapmış olduğu konuşmalar özetleniyordu. Blaker, konuşmaları başkasına bildirip bildiremeyeceğini Filozof'a sorduğunda, o, bunu şu şartlarla kabul etmişti: a) Türk heyeti Fransa'dan ayrılmadan kimseye anlatılmaması, b) anlatacağı kimselere, İngiliz memurlarından başkasına bu bilgiyi vermemelerini rica etmesi. Rıza Tevfik'e göre, Osmanlı devlet adamları savaş öncesi düzenine dönülemeyeceğinin, mantıksız isteklerde bulunduklarının pekâlâ farkındaydılar; fakat bunu açıklarlarsa kendilerine gelecek sorumluluktan ürküyorlardı. Kendisi, öteden beri bu tutuma karşı olup heyetteki arkadaşlarıyla birkaç gün önce bu konuda tartışmış, fakat üç kişi olduklarından azınlıkta kalmış. Muhtıralarda Şark siyasetinin geleneksel ilkelerine bağlı kalınmış, söylenmek istenen şeyler açıkça söylenmemiş, bunların yorumla anlaşılacağı umulmuştur. Mısır ve Kıbrıs konusunda, aslında oldubittiyi kabule hazır olunduğu söylenmek istenmiş, fakat Batılı devlet adamları, amaçlanan iç anlamı sezememişler ve kızmışlardı. Tartışma yapmadan vazgeçilebilecek şeyler içtenlikle söylenmeli, fakat buna karşılık ülkeyi kaplamış olan yıkımdan değerli bazı şeylerin kurtarılmış olduğunu halka göstermek zorunluluğunun bulunduğu da açıklanmalıydı. Yoksa genel olarak Müslümanların ve özel olarak Türklerin duyduğu acı hayal kırıklığı giderilemezdi.

Hükümetin durumunu kurtarmak için iki taviz isteniyordu; 1) Türklerin yaşadığı alan, yani Anadolu Yarımadası'nın tümü korunmalıydı, 2) Padişah'ın kişiliğinde halifelik devam etmeliydi. Anadolu'daki Türk halkı, hiçbir biçimde mandacı devletler arasında bölünmemeliydi. Bu son durum, aradaki rekabetler dolayısıyla, Türk memurlarında Doğu ırklarının başlıca günahları olan, yolsuzluk eğilimini ve fesatlığı teşvik ederdi. İtalya ya da Yunanistan'ın Anadolu'nun her-

Foreign Office 371/4156, 103475. Rapor, 3/6/1919 tarihini taşıyor; fakat bunun 3/7/1919 olması gerekir.

hangi bir yerindeki iddiaları kabul edilemezdi. Zaten Yunanistan'ın büyük devletler arasındaki yeri, ancak Venizelos yaşadıkça sürebilirdi. Türk olan bütün yerler bir tek mandacı devlete, İngiltere'ye havale edilmeliydi. Fransa'ya gelince, onun tek gerçek iddiası Suriye'de olabilirdi; fakat Osmanlı hükümeti onun oraya yerleşmesi konusunda pek istekli değildi ve buranın tamamen bağımsız olmasını tercih ederdi. Buna karşılık, Fransa'ya iktisadi imtiyazlar verilmeliydi. Zaten gazetelere bakılırsa, Suriye halkı ve Emir Faysal Fransa'dan çok İngiltere'ye eğilimliydiler. Yalnız Beyrut ve Lübnan halkı daha çok Fransızları tutuyordu. Araplar için manda düzeni içinde kendi kendini yönetme ilkesinin uygulanması, Wilson ilkelerine uygun olurdu ve bunların manevi ve dinsel duyarlıklarına saygı gösterilmek şartıyla, bu yönde bir çözüm bulunabilirdi.

İkinci noktaya gelince, bir kez halifenin "yalnızca" Müslümanların dinsel başı olduğu açıkça ortaya konmalıydı. Rıza Tevfik şahsen Pan-İslamizm'e karşıydı; çünkü siyasal bir hareket olarak Türkiye'ye zarar vermişti ve zaten Müslümanlar arasındaki dinsel ayrılıklar yüzünden, başarı ihtimali de yoktu. Hilafet, yalnızca dinsel bir kurum olmalı ve "bütün" Müslümanlar onu tanımaya teşvik edilmeliydiler. Şiirlerde bile bu yönde bir eğilim belirmekteydi. "İngiliz İmparatorluğu'na bundan hiçbir tehlike gelmez ve Türkiye'ye büyük yararı olurdu. Sizler tarafından desteklenecek olursa, Hilafet İngiltere'den yana muazzam bir güç olacaktır..." diyordu Filozof.

"Şu sıra" en acil ihtiyaç güçlü bir hükümetti. Böyle bir hükümet daha serbestçe konuşabilir ve zor sorunları daha kolay çözebilirdi. Sadrazam'ın yokluğunda, direnmeden yana İttihat ve Terakki unsurları, para alamayan çok sayıda işsiz subayların desteğiyle güçlenip, Sadrazam ayrılmadan önce hükümetçe açıkça görüşülmüş ve kararlaştırılmış olan barışçı siyaseti uygulayan Ali Kemal'i uzaklaştırabilmişlerdi. Afganistan'ı karıştıranların Bolşeviklik perdesi altında İttihat ve Terakkililer olduğunu Rıza Tevfik şahsen biliyordu. Yalnız, güçlü bir hükümet nasıl elde edilebilecekti? Kesin olan bir şey varsa, bu-

nun İngiltere'nin desteği olmadan olamayacağı idi. İttihat ve Terakki'nin etkisi dışında herhangi bir güçlü hükümet, derhal İngiltere'yi destekleyip İngiliz mandasının kurulmasını, Türk halkını ya da diğer devletleri gücendirmeden sağlardı.

Rıza Tevfik'in açıklamalarının, ne ölçüde Osmanlı heyetinin gerçek tutumu olduğunu ve bunların ne ölçüde bütün heyet adına söylendiğini kesinlikle bilmiyoruz. Sadrazam'ın 30 Mart'ta Padişah adına gizli olarak İngiliz Yüksek Komiserliği'ne verdiği önerilerin, Paris'te muhtıralardaki esasları büyük ölçüde tutması, herhalde Osmanlı hükümetinin, peşinen Arap ülkelerini tamamen gözden çıkarmış olduğu iddiasının pek dayanağı olamayacağını göstermektedir. Yalnız Mısır ve Kıbrıs konusunda "ağız yapıldığı," tabii ki, ortadadır. Ama denebilir ki, muhtıraların Konferans'ta gördüğü tepki, heyet için "gaflet uykusundan" bir uyanma, ve büyük bir hayal kırıklığı olmuştur. Tahmin edilebilir ki, onun üzerine heyet, toparlanıp, yeni duruma göre yeni ve daha mütevazı talepler ortaya koymaya hazırlanırken, yurda dönmesi gerektiği bildirilmiştir. Blaker'in Damat Ferit ile Rıza Tevfik'in söylediklerinden anladığına göre, özel görüşmeler için yaptıkları ve anlaşılan bir sonuca ulaşamayan birkaç başvurunun amacı, yeni duruma göre yeni talepleri, ya da, Filozof'un dediği gibi, "gerçek anlamı" ortaya koymaktı. Onun yerine Rıza Tevfik, Blaker'e açılmış, düşüncelerini ona söylemişti. Ana çizgileriyle bunların heyetin yeni görüşlerini temsil ettiği kabul edilebilir.

Gerçi Rıza Tevfik'in söylediklerinin ne ölçüde ciddi sayılabileceği sorusu akla gelebilir; çünkü örneğin *Minelbab İlelmihrab*'tan, Rıza Tevfik'in karikatürlerindeki bilim adamlarını andırırcasına biraz tuhaf, ileri geri konuşan ve belki de tam olarak ciddi sayılamayacak bir kimse olduğu izlenimi elde ediliyor. Buna rağmen, Filozof'un Vahdettin'in pek önem verdiği bir kimse,[269] Sévres'i imzalayacak murahhaslardan olduğu ve mütarekenin ilk günlerinde Saray'ın mutlakıyetçi görüşlerinin sözcülüğünü yaptığı hatırlanırsa, Blaker'a anlat-

[269] T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 188-9.

tıklarının Osmanlı heyetinin, hatta Saray'ın görüşleri olduğuna inanmamak için sebep kalmaz. Kaldı ki, Blaker'in sözünü ettiği Damat Ferit ile Rıza Tevfik'in özel görüşme talepleri, her iki murahhasın aynı şeyleri söylemek istedikleri ve bu olmayınca Rıza Tevfik'in benzer bir amaçla Blaker'e açıldığı ihtimalini düşündürmektedir.

8. VAHDETTİN'İN DURUMU

Vahdettin'in Durumu ve Yıldız Yangını: Daha önce, Osmanlı yönetiminin –Meclis-i Umumi'nin ve güçlü partilerin yokluğu karşısında– fiili bir saray mutlakıyeti biçimini aldığını saptamıştık. Bu sırada, Vahdettin, İngilizci bir hilafet siyaseti güderek, İngilizlerin himayesi altında savaş enkazından mümkün olduğu denli çok miktarda şey kurtarabileceğini umuyordu. İzmir çıkarması İngilizlere bağladığı umutları kırmış, İngilizlerin faal işbirliği, hatta önderliğiyle çok sert barış şartlarının biçimlendirilmekte olduğunu göstermişti. Öte yandan, Yunanlıların kanlı işgali, büyük tepkilere yol açarak, Osmanlı Devleti'nde günü geçtiği sanılan ulusçuluk, büyük devletlere meydan okuma, hatta silahlı direnme girişimlerinin gelişmesini sağladı. Bu akımlar ise, ideolojik bakımdan İttihatçılık doğrultusunda bulunduklarından, Vahdettin'e karşı bu yönden gelen muhalefeti besleyecek istidattaydılar. Gerçi Vahdettin, siyasal eğilimlerini ortaya koyma konusunda son derece ihtiyatlı davranmaktaydı; ama saray mutlakıyetçiliğinin yürürlükte olduğu bir düzende, kendi siyasal rengi her an sergileniyordu. Vahdettin, bu yüzden de kaygılıydı. 20 Mayıs'ta Webb'i ziyaret eden Damat Ferit, İzmir'in işgalinin doğurduğu büyük tepkinin bir patlamaya yol açabileceği endişesini dile getirip, bundan ötürü kendisinin müttefikler tarafından sorumlu tutulması ve Padişah'ın kişisel güvenliğine bir zarar gelmesi konusunda ciddi korkuları olduğunu söylemişti. Bu son nokta için Webb, askeri makamlara danışacağını belirtmişti.[270]

Foreign Office 371/4227, 76661.

Daha sonra, bir Osmanlı heyetinin Paris'e gelmesine izin verilmesine rağmen, 3 Haziran'da Calthorpe'u ziyaret eden Damat Ferit, yokluğunda Padişah'ın kişisel güvenliği için duyduğu kaygıdan yeniden söz edince, muhatabı, "arzusuna uygun olarak" İngiliz askerlerinin Yıldız'a yakın kışlalara yerleştirilmiş olduğunu ve ricasını göz önünde bulunduracağını söyledi.[271] Görülüyor ki, Osmanlı hükümetine verilen önemlice tavize ve bunun sağladığı siyasal güce rağmen, Saray'ın endişeleri devam ediyordu. Göze çarpan başka bir husus da, Saray'ın İngiliz makamlarıyla günlük alışveriş çerçevesinde ne denli içlidışlı olduğuydu. Bu açıdan bakınca, o sırada güdülmekte olan Fransızcı siyasetin, tümüyle bir "deneme başlangıcı" niteliği taşıdığı daha iyi anlaşılıyor.

8 Haziran günü sabaha doğru Yıldız'da Vahdettin'in kaldığı dairede, Türkgeldi'ye göre "elektrikten" yangın çıktı ve buraları yandı. İngiliz donanmasının itfaiye takımı gelip, yangının yayılmasını önledi. Yalgında, Padişah'ın bütün eşyaları, bu arada para ve mücevherleri yandı, kendisi zor kurtuldu. Daha sonra, Vahdettin, yaverini göndererek, İngiliz askerlerinin yardımı için teşekkür etti. Calthorpe'un bununla ilgili yazısında, suikast söylentileri olduğu bildirilmektedir.[272] 8 Haziran'da Deedes ile görüşen Sait Molla, ona, yan-

Foreign Office 371/4229, 83495.

A.F. Türgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 226-7; Foreign Office 371/4142, 87757 (Calthorpe'un 10 Haziran haberi). Yangın hakkında Binbaşı Bettelhemim'in 10 Haziran günlü raporu vardı. 371/4142, 96949. Bu ad, 31 Mart Olayı'nda öldürülen mebus Emir Arslan'ın yanındaki Yüzbaşı Bettelheim'i hatırlatıyor. Akşin, a.g.e., s. 49'un dipnotu, 262. *Army List*'in Ocak ve Aralık 1918 basımlarında, Yüzbaşı H. Bettelheim adında, tercüman, yüzbaşılığı geçici (Temporary) olan biri olup, "Command ond Staff, Special Appointments Class FF" listesinde, Lord P.B. Kinross (*Atatürk* eserinin yazarının babası, binbaşı: *Burke's Peerage Baronetage and Knightage* - London, 1956), Whittall, Ormsby-Gore gibi adlarla birlikte bulunmaktadır. Bundan, bu kişinin Türkçe bildiği ve muhtemelen istihbarat hizmetlerinde görevli olduğu sonucu çıkarılabilir. Cavit Bey'in anılarında şöyle bir cümle var: "Diğer taraftan Bettelheim de güya İngilizlerin bankayı (İtibar-ı Milli Bankası) kapamak fikrinde olmadıklarını ve Weil'in entrika yapmakta olduğunu söylemiş imiş." Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 18/6/1919 (13/11/1945).

gının "dışarıdan" çıkarıldığını söyledi. Deedes, başka yerden de aynı şeyi duyduğunu belirtiyor.[273] Öte yandan, Calthorpe'un 17 Haziran günlü telinden, yangından ötürü Padişah'ın sinirlerinin pek bozuk olduğunu ve tahtını ya da hayatını tehdit eden ve bütün İttihat ve Terakki kalıntılarını toplayan ulusçu partinin fesatlıklarından pek korktuğunu öğrenmekteyiz. O sıralarda Abdülmecit'in girişimlerinin, tahta geçmesine hazırlık olmak üzere, ulusçular tarafından kendisine yaptırıldığına da inanıyordu.[274] Bugün Yıldız yangınının bir suikast olup olmadığını bilmiyoruz; muhtemelen değildir. Fakat Saray'ın bunu böyle görmüş olması, Padişah'ın ruh halini bize göstermek bakımından önemlidir. İhtimal ki, hükümetin Kuva-yı Milliye'ye karşı çıkmasında, bu korkular içinde bulunan Vahdettin'in önemli bir payı vardır. Aynı biçimde, Ali Kemal'in kabineden istifası sırasında, onunla Saray arasında tanık olduğumuz yakınlığın, istifadan daha önce, Ali Kemal'in Fransızcılık, şiddetli Kuva-yı Milliye aleyhtarlığı evrelerinde, Saray'la yakın bir işbirliği biçiminde başlamış olduğu akla gelmektedir.

Vahdettin İngilizlere Yeniden Başvurmak Zorunluluğunu Duyuyor: 8 Temmuz'da Calthorpe, merkeze çektiği bir telgrafla, Vahdettin'in kendisine "özel" bir haber göndererek, Ermenilerin Erzurum'a saldırmaya hazırlandıklarını, Aydın vilayetinin "mezbahaya" döndüğünü, Yunanlıların taşkınlıklarını önlemek için tedbir alınmazsa, Anadolu halkını tutmanın tamamen imkânsız olacağını, ordu terhis edildiğinden düzeni korumak için gönderecek askeri olmadığını, müttefiklerin de orada askerleri bulunmadığını, gidişin korkunç ve tehlikeli olduğunu ve bu kaçınılmaz felaketleri önlemek için

Foreign Office 371/4158, 94640.

Foreign Office 371/4227, 90163. Yıldız yangınını soruşturmak için Adliye Nazırı Vasfi Efendi başkanlığında bir komisyon kuruldu. *Alemdar*, 17/6/1335. 175-1485. Damat Ferit, Paris dönüşü, Vahdettin'in vesveselerini alevlendirecek biçimde, olayda veliahtın parmağı olduğunu fakat bunun kanıtlanamayacağını, böyle bir olayın ancak kendisi yokken olabileceğini söylemiş. Rey, a.g.e., s. 267-8.

İngiliz hükümeti dışında bir umut göremediğini bildirdiğini rapor etti.[275] 30 Mart'tan beri Vahdettin adına ilk kez İngilizlere yapılan bu başvurunun tarihi hayli anlamlıdır. Ermenilerin yığınağı ile ilgili olan ve asılsız olduğu anlaşılan haber bir ay öncesine aitti. Öte yandan, Aydın vilayeti Yunanlılar tarafından "mezbaha" haline getirileli 50 gün olmuştu. Bu başvurunun anlamı, bir ölçüde, tarihinde saklıdır; şöyle ki, Damat Ferit'in eli boş, aşağılanmış olarak Paris'ten dönmekte olduğu, dolayısıyla Fransızcı siyasetin fiyasko ile sonuçlandığının iyice belli olduğu bir sıraya rastlamaktadır. Daha önemli değilse, onun kadar önemli olan bir başka husus da, Refet Bey'in Samsun'da İngilizlere karşı düşmanca bir tutum içine girdiği günlere rastlamasıdır. Vahdettin açısından, bu olay, Mustafa Kemal'in ve yandaşlarının İttihat ve Terakkililer gibi her türlü "çılgınlığı" yapabilecek aşırılar olduğunu gösteriyordu. Bu olayla birlikte, Vahdettin, bunları kesinlikle "aforoz" etmiş, bunlara bağladığı umutların boş olduğunu anlamıştır. Vahdettin'in Mustafa Kemal'le telgraf haberleşmesini birdenbire (gönderdiği telin cevabı gelmeden ikinci bir telle) kesip onu azletmesi, bunu gösterir. Aynı gün, İngilizlere başvurması dahi artık umutlarını yine İngilizlere ve yalnızca onlara bağlamaktan başka çaresi kalmadığını ve aynı zamanda, İngilizlere, Samsun'daki olayla bir ilişiği olmadığını belli etmek telaşı içinde olduğunu kanıtlamaktadır. Bu tutuma girdikten sonra, İngiliz isteğine uyarak Ali Galip eliyle Mustafa Kemal'i bir entrikayla tutuklamaya çalışmak, doğal bir sonuçtur.[276] Böylece,

Foreign Office 371/4158, 100500. Dışişleri'nde C.E.S.P. imzalı mütalaada, Yunanlıların, serbest bırakıldıkları takdirde Türkiye Sorunu'nu süresiz olarak çözebilecek gibi göründüklerini yazıyordu. İmzası anlaşılmayan bir ikinci mütalaa, bu durumda Anadolu'yu istila edebileceklerini, fakat yönetemeyeceklerini belirtiyordu. Padişah, telaşından olacak, "özel" bir haberle yetinememiş, aynı gün yine kendi adına, Sadrazam ve hariciye nazırını (vekilleri olacak) da Calthorpe'a göndererek, Ege'deki durumdan şikâyet etmiş ve Yunan işgalinin sınırlandırılması, Yunan birliklerine İngiliz subaylarının katılması "ricasını" tazelemişti. *Documents on British Foreigh Policy*, c. IV, s. 667-8.

Bu sıralarda eski Madrit elçisi olup, o sırada sağlık nedenleriyle İsviçre'de bulunan Sezai Bey, Türk-Yunan çıkar çatışması ile ilgili olarak, İngiliz ▷

Vahdettin'in İngilizlere 30 Mart'ta yaptığı, kendilerine "tamamen boyun eğme" önerisine bir cevap alamayınca, hele İzmir Yunanlılara işgal ettirilince girdiği, İngilizlere küskün ve başka türlü bir siyaset –Fransızcı, hatta Müdafaa-i Hukukçu– denemeye açık, tereddütlü döneminin, 7-8 Temmuz'da son bulduğu, kendisinin seçimini yaparak yeniden İngilizlere "tamamen boyun eğme" noktasına döndüğü, fakat bu sefer, bunun, daha umutsuz olduğu için daha kayıtsız şartsız bir boyun eğme olduğu saptanmış bulunuyor. Vahdettin'in bu tereddütlü üç aylık döneminin ilginç bir kanıtı, İngilizlerin baş istihbaratçılarından Heathcote Smith'in 3-24 Temmuz Karadeniz gezisi raporudur. Buna göre, esas itibarıyla Türk hükümeti ile Müdafaa-i Hukuk örgütlenmesi aynı şeydir ve hükümet, bunun örgütlenmesini istemiştir.[277]

Bu sonuçlar ışığında, Vahdettin'in *Morning Post* muhabiri ile 15 Temmuz'da yaptığı uzunca mülakat da aydınlatıcıdır.[278] Burada birbirine bağlı üç tema işlenmektedir: 1) "Ben halkımın babasıyım, onlar bana güveniyorlar, ben de onları korumak için elimden geleni yapmak zorundayım." 2) Yunanlılar, Ege'de keyiflerinin istediği gibi davranıp, büyük vahşet yapıyorlardı. 3) "Ben her zaman İngiltere'yi takdir etmiş, İngiltere'den yana bir siyaseti desteklemişimdir ve soylu İngiliz ulusu ve hükümetinin hakkaniyet ve insanlık duyguları ile bizim de adalet elde etmemize yardım edeceklerini umuyoruz." Paris'te Venizelos tarafından "büyülenmiş" birçok kimse bu-

◁ hükümetinin herhangi bir haberini Padişah'a iletmeye hazır olduğunu İngiltere'nin Berne Elçiliği'ne bildirdi. Foreign Office 371/4162, 104507 (17 Temmuz reli).

[277] "... geçekte Müdafaa-i Hukuk hareketi kısmen Osmanlı hükümetince düzenlenmiş ve yürütülmüştür. Gerçi kabinenin bir-iki üyesi –belki Ali Kemal Bey gibi– buna karşı olabilir. Fakat sözü geçenler bunun örgütlenmesini istemişlerdir. Resmen bundan haberli olmak istemiyorlar, bir yandan da el altından teşvik ediyorlar. Blöfleri görüldüğünde, olguyu görmezlikten gelmek için hâlâ tipik bir Türk girişimi yapılmaktadır... Bugün Türk hükümeti ile Müdafaa-i Hukuk Örgütü, esas itibarıyla aynı şeydirler." Foreign Office 371/4158, 118411. Bu sözleri değerlendirirken, bu sıradaki hükümetin yapısını ve Smith'in Türklere karşı önyargısını da hesaba katmak gerekir.

[278] *Morning Post*, 26/7/1919.

lunuyordu; fakat bir kez İngiltere "dur" dese, durum düzelecekti. Demek ki, çaresiz kalmış olan Vahdettin, bu sefer alenen İngilizlerden adalet dilenmekte, Yunan zulmüne son verilmesini istemektedir. Yunan zulmü son bulunca, Kuva-yı Milliye akımının bir gerekçesi kalmayacak, Müdafaa-i Hukuk akımı ise "aşırılıktan" vazgeçecek, böylece hem devlet Konferans'ta kötü gösterilmekten kurtulacak, hem de Vahdettin, karşısına aldığı İttihatçılık ve ulusçuluğun güçlenmesi tehlikesini atlatmış olacaktı. Ne var ki İngiltere işbu "adaleti" vermeye yanaşmayacak, Vahdettin'in umutlarını boşa çıkaracaktı.

Abdülmecit'in 16 Temmuz Layihası: Damat Ferit'in yenik olarak İstanbul'a döndüğünün ertesi günü, bu durumu öngörmüş olmanın haklılığı içinde, Abdülmecit en önemli çıkışını yaptı.[279] Verdiği layihada, son zamanlarda Anadolu'da merkezi hükümeti tanımamak yolundaki "teşevvüşattan" ve Celaliler devrini andıran "şekavetten" yakınılmakla birlikte, bunun sorumluluğu "bilhassa" hükümete mal ediliyordu. "Birtakım" garez ve tutkular peşinde koşan, yurt düşmanlarının emel ettiği "şikak ve nifak" planları kuran hükümet, tehdit altındaki İzmir, Edirne, Şark vilayetlerinde halkı tatmin edecek uygun tedbirler almamak, halkın ulusal haklarını korumak için yaptıkları çalışmaları korumamak, özellikle İzmir facialarını karşısında uyanan yurdu savunma duygularını "hüsnü idare" ve birleştirmeye kalkışmamak, üstelik Dahiliye Nezareti'nin bunları yağmacılık gibi görmek isteyerek halkın gönül kırıklığına yol açmak ve Sadrazam'ın Doğu'da geniş bir Ermenistan'a özerklik konusunda demeç vermesi[280] gibi çeşitli yönlerden suçlanıyordu. Ayrıca, Paris'te Sadrazam'ın Konferans'a sunduğu muhtıralar eleştiriliyordu. Bu kez "bilâ lüzum" savaş, sürgün ve kırım olaylarına değinilmiş, ondan sonra da devlet ve ulusun sorumluluğunu hafifletecek, Rumeli'de,

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 291-3.

Bu demeç, herhalde Damat Ferit'in *Entente*'a 20 Mayıs'ta (?) verdiği demeç olsa gerektir. Bölümün en başında belirtildiği üzere, Mustafa Kemal de 3/6/1919 genelgesinde bunu eleştiri konusu yapmıştı. *İkdam*, 22/5/1335, 8004; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 27-9.

Doğu'da, İzmir'de Müslümanlara uygulanan benzer kötülüklerden söz edilmemişti. Sonra bir yerde ülkenin "hercümerc içinde ve muhtac-ı muavenet" olduğu söylenerek, yabancı müdahaleye kapı açılmıştı. Son olarak, Türklüğün sınırı olarak Toroslar'dan söz edilerek, Türk olan Adana, Halep, Diyarbakır vilayetleri ve Maraş, Urfa livaları "unutulmuş," böylece ele geçen değerli fırsatlar yitirilmiş ve hatta "muarrızlarımıza" kendileri için yararlı "senetler" sağlanmıştı. Bunlar yetmiyormuş gibi, murahhas heyeti İstanbul'a geri gönderilmiş bulunuyordu.

Oysa durum pek ağırdı. Osmanlı heyetine verilen cevaptan, Türk olmayan hiçbir unsurun Osmanlı egemenliği altında bırakılmayacağı anlaşılıyordu. ABD için Ermenistan ve İstanbul mandasının söz konusu olması, öte yandan İtalyan emelleri, Osmanlı ülkesinin parçalanabileceğine işaretti. Konferans'ın hak ve adaletin gereğini uygulayacağına inanmak zordu. Devlet ve ulus, ancak yek vücut olarak göstereceği "kudret ve kabiliyet," elde edilmesi mümkün amacı saptamakta göstereceği "fetanet ve rüyetle" yazgısını korumayı umabilirdi.

Bundan sonra da yedi tane tedbir öneriliyordu: 1) Saray'ın hiçbir fırkaya eğilim göstermeyip, çeşitli akımları düzene sokup bağdaştırması. 2) Bu önemli dönemde ulusun iradesine uzak kalınamayacağından, "derhal" seçim yoluna gidilmesi.[281] 3) Fırka düşmanlıklarının bir yana itilmesi ve siyasal esasları "tenemmü" etmemiş (geliştirememiş) fırkalara iltifat edilmeyip tecrübeli ve işlere vâkıf kişilerden bir "temerküz kabinesi" (en değerliler kabinesi) kurulması. 4) İktidarlı ve uzman kişilerle devlet adamlarından bir danışma kurulu kurulması ve elde edilebilecek amacı sağlayacak seçik ve makul bir öneriyi düşünüp yurt çıkarlarına aykırı kararlardan önce bunun cihan kamuoyuna duyurulması. 5) Geçmiş ile ilişiği kes-

Abdülmecit'in Tevfik Paşa'ya anlattığına göre, Damat Ferit ve Mustafa Sabri, mebusların yüzde doksanı İttihat ve Terakkili olacağı için seçimlere karşı koyuyorlarmış. Oysa belliydi ki ulus böyle bir çoğunlukla İttihat ve Terakkili ise, kalan yüzde onun elinden hiçbir şey gelmezdi. L. Simavi, *Günlüklerim*, s. 252.

mek ve böylece birtakım "ahvali gayri layikaya" son vermek için, genel af ilanı. 6) Anadolu'da kurulan derneklerin isteklerini inceleyip, duruma göre genel çıkarlara yararlı olanların kabul ve yürütülmesi. 7) Halk arasında çoğalan karşılıklı düşmanlık ve zıtlaşmayı gidermek için çaba gösterilip, dünya karşısına "yek emel yek menfaat sahibilazm" bir ulus olarak çıkması.

Görülüyor ki, ortaya atılan ulusal ve partiler üstü (md. 1, 3, 5, 6), meşruti (md. 2) bir yöneliştir. Bunun için, İttihatçı avına ve düşmanlığına son vermek üzere af ilan edilecek, Mebusan Meclisi en kısa zamanda toplantıya çağrılacak, Türklük esasına dayalı ulusal taleplerle ortaya çıkılıp, çokuluslu imparatorluk hayallerine kesin olarak son verilecekti. Bu son nokta, 4. madde ile, Abdülmecit'in Toroslar'ın güneyindeki Türkler için gösterdiği duyarlıktan ve İtilaf Devletleri'nin zaten Türk olmayan yerleri herhangi bir Osmanlı müdahalesine tamamen kapamak kararının saptanmasından belli olmaktadır. Dikkati çeken şudur ki, Konferans'ın tokat gibi cevabını aldıktan sonra dahi, Rıza Tevfik, "gerekli" talepleri dile getirirken, yine de ulusal isteklerle yetinememiş, Arapların kaderiyle ilgilenmekten kendini alamamış, halifenin Müslümanların evrensel başı sayılması konusunda ısrar etmiş, bu uğurda İngiliz mandasına rıza göstermişti. Abdülmecit, layihasında, siyasal ya da iktisadi bağımsızlık konusunda herhangi bir görüş ileri sürmemekle birlikte, Rıza Tevfik'e göre çok daha ulusal bir tutum içindedir. (Zaten 1., 5. ve 6. maddeleriyle her türlü ulusal taleplere açık olmak istediğini belli etmektedir.)

Ayrıma son vermeden önce bu layihanın Vahdettin için ne denli ürkütücü olduğunu belirtmek gerekir. Zaten Saray'ın geleneksel olarak kuruntularla yoğun havasına Vahdettin'in kuşkulu tabiatı eklenince, bir veliahta, hem de amca oğlu olan bir veliahta karşı özellikle duyarlı olunacağı ortadadır.[282] Üs-

Saray'da esen bu havanın bir göstergesi de, Trablusgarp'ta İtalyanlara karşı başarılı mücadeleyi yönetmiş olan Şehzade Osman Fuat'ın, teslim olduktan sonra, "makam-ı saltanat hakkında o sıralarda dönen bazı rivayetlerden dolayı," Sforza'ya yapılan telkinler sonucu olarak, ekim başına değin ▷

telik bu veliaht, Padişah'a kafa tutmakla, apayrı bir ideolojinin sözcüsü olarak belirmektedir. Bu durumda, ulusal hareketin başarıya ulaşması halinde, Vahdettin'i halledip yerine ülküdaşı olan Abdülmecit'i getirmesi ihtimali güçleniyordu. Görülüyor ki, Abdülmecit'in böyle ileri derecede girişkenliklerle kendini Vahdettin'in almaşığı olarak sunması, Vahdettin için, cumhuriyetçi bir niteliği bürünmediği sürece belki Mustafa Kemal hareketinden çok daha tehlikeliydi.

9. MUSTAFA KEMAL HAREKETİNİN MAHİYETİ

10 Haziran Tamimine Değin Mustafa Kemal'in Anadolu'daki Faaliyeti: *Nutuk* ve diğer kaynaklar gözden geçirildiğinde, 8 Haziran'da ilk kez İstanbul'a geri dönmesi isteninceye değin, Mustafa Kemal'in çalışmaları şöyle özetlenebilir:

1) Mülkiye örgütü, özellikle ordu ile temas ve yazışmalar: Atatürk'e göre, ilkönce bütün ordu ile temas etmek gerekiyordu. Kendisinin subay oluşu, bağımsızlık için silahlı mücadelenin gerekliliği, genç subay ve komutanlar arasındaki sıkı dayanışma ve ideoloji birliği gibi türlü nedenlerle, Atatürk, öncelikle komutanlarla işbirliğine gitmenin önemine inanmış bulunuyordu. Yazışma ve temaslarla orduya ve mülkiye örgütüne telkinlerde bulunuyor ve kendini bir önder olarak ortaya attığını, bu tehlikeli ve iddialı göreve adaylığını koyduğunu belli ediyordu.[283]

2) Örgütlenme ve mitingler: Her yerde Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak örgütlenmesini teşvik ediyor, aynı zamanda İzmir işgaline tepki olmak üzere mitinglerin yapılıp,

◁ İtalya'da alıkoydurulmasıydı. Vahdettin'in, şehzadenin dinamik kişiliğinden ve belki de ulusçu ideolojiyi benimsemiş olması ihtimalinden ürkmüş olduğu tahmin edilebilir. Söylemezoğlu, a.g.e., s. 52-3, 147-8.

[283] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 16-9. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının orduya, gerek güven, gerekse önem açısından mülki –örgüte göre– verdikleri önceliğin birçok örneklerine rastlanacaktır. Bunlar arasında bkz.: K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 37, 82, 103, 131, 167; C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. VIII, s. 2592; A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 106; D. Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, c. III, s. 1207.

Babıâli'ye ve yabancı temsilcilere telgraflar çekilmesini istiyordu.[284]

3) İstanbul üzerinde baskı: İstanbul'u ulusçu ve bağımsızlıktan yana bir çizgiye çekebilmek için, Mustafa Kemal'in bazı tedbirler aldığını görüyoruz. Bunun en güzel örneği yukarıda incelenmiş bulunan, Havza'dan çektiği 3 Haziran günlü teldir. Bu, beş komutan ile altı vali ya da mutasarrıfa çekilmişti ve Paris'e gidecek murahhas heyete, "istiklali tammı millinin" dokunulmazlığı talebini duyuran ve savunacağı görüşü soran telgraflar gönderilmesini istiyordu.[285] Başka bir davranışı da, İstanbul'dan çıkan, Sait Molla'nın İngiliz Muhipleri Cemiyeti'ni taşraya yaymak istemesi gibi olumsuz girişimlerin etkisini gidermek için gönderdiği genelgelerdir.[286]

Bu Sırada Mustafa Kemal'in Bir Durum Muhakemesi: Mustafa Kemal'in 29 Mayıs 1919 günü Havza'dan Kâzım Karabekir (15. Kolordu), Ali Fuat (20. Kolordu) ve Refet Bey'e (3. Kolordu) gönderdiği gizli bir telde, Türkiye'nin pek kötü olan durumu anlatıldıktan sonra, ulusun esirlikten kurtulmasının ancak "azimkâr ve namuslu ellerin" kısa ve doğru yoldan müdafaa-i hukuk ve bağımsızlığa sevkiyle mümkün olacağı belirtiliyordu. Mülki memurlardan güvenilir olanlarla el ele verilerek, bu uğurda gizli ve "harice karşı gayri mahsus" bir örgütlenmeye gidilmeliydi. Bu husus, "ihtisası dolayısıyla biz askerlere" düşen yurtseverce bir görevdi. Telin ekinci maddesinde, Doğu Anadolu'nun yabancı işgaline uğraması ihtimali ele alınıyor ve isyanlarla bir Yunan çıkarması dışında, İtilaf Devletleri'nin de asker çıkarması olasılığı üzerinde duruluyordu. Bu son durumda, askeri kuvvetlerin kıyıda yerleşmesi geciktirilecek (nasıl, belirtilmiyor) ve bu sırada mitingler ve çeşitli "milli protestolara" başvurulabilecekti. Fakat bunların dahile sarkması, yani memleketi "bilfiil istila eylemelerine" karşı, halk ve asker hep birlikte, "bittabi ...

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 22-7.
M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 27-9.
M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 915.

fiilen silahla müdafaayı istiklale" çalışılacaktı. Bilindiği gibi, özellikle Maraş, Urfa, Antep tarafından Fransa'ya karşı bir süre halk savaşı yürütülmüştür; ama, nizami ordularla İtilaf Devletleri'ne karşı bir savaş yürütülmedi. Ne var ki Havza Tamimi bunun dahi göze alınmış olduğunu göstermektedir.[287]

Mustafa Kemal'in Geri Çağrılması Üzerine Çıkan Durum: 8 Haziran'da Mustafa Kemal'in İstanbul'a çağrılması, elindeki geniş yetkileri kullanabileceği günlerin artık pek sayılı olduğunu gösteriyordu. Acaba bu kısa süre içinde istediğini yapabilmiş miydi, yoksa bir süre daha "deşifre" olmamayı tercih eder miydi? Bunu kesinlikle bilemiyoruz. Yalnız *Nutuk*'ta bu süre içinde ordularla "temas ve irtibat" sağlandığı, milletin uyarılıp ulusal örgütlenme düşüncesinin yayılmaya başladığı belirtiliyor. Artık Mustafa Kemal'in resmi sıfatı yakında son bulacağına göre, ondan sonrası için, Mustafa Kemal'in "... bütün milletin vahdet ve tesanüdünü temin ve temsil edecek bir heyet namına" hareket edebilecek bir durumda olması gerekiyordu.[288] Bunu, önce Erzurum, ondan sonra da Sivas kongreleri sağlayacaktı. Fakat kongrelerden sonra ve daha da önemlisi, kongrelere değin, önderliğini komutan arkadaşlarına kabul ettirmesi gerekiyordu. Amasya toplantısı ve kararları bunu sağlayacaktı. Bununla birlikte, Mustafa Kemal'in mevki ve yetkileri, 8 Haziran'dan başlayarak maruz kaldıkları birçok sarsıntılara ve saldırılara (özellikle Ali Kemal'in genelgeleri) rağmen, her halde ona bir yarar sağlıyorlardı ki, bunları mümkün olduğu denli uzun bir süre elinde tutabilmek için, bir ay sürecek olan –kendi deyimiyle– bir "oyun" oynama ihtiyacını duydu.[289]

10 Haziran günlü tamimle (Havza'dan), Mustafa Kemal,

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 25-7. Mustafa Kemal, alınacak bazı tedbirleri de sayıyordu. Kâzım Karabekir, "herhangi bir kuvvet olursa olsun tecavüzlerini muhasematın iptidar ettiği gibi ad ve telakki edeceğim," diyerek, Mustafa Kemal'in görüşüne katılıyordu (1 Haziran), K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 38.

[288] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 29-30.

[289] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 47.

3. Ordu Müfettişliği'nden ulusal önderliğe olan geçişin hazırlığına başladı. Bu tamime göre, bazı yerlerdeki "birçok" Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak cemiyetleri sürekli olarak telgraflar çekerek, "milletin hukuku ve istiklalini müdafaa gayesiyle" kendisinin de "teşebbüsatta" bulunmasını istiyorlardı. Buna karşılık, Mustafa Kemal, "Bu emel-i mukaddes uğrunda milletle beraber nihayete kadar çalışacağıma da mukaddesatım namına söz veririm," diyordu.[290] Böylece, Paşa, ulusal mücadelenin önderliğine aday olmuş oluyordu.

13 Haziran'da Mustafa Kemal, karargâhıyla birlikte Amasya'ya geçti.[291] Gitmeden önce, Rauf Bey'in Ankara'ya gelmiş olduğunu haber veren Ali Fuat Paşa'yı, Rauf Bey'le birlikte yanma çağırdı (10 Haziran).[292] Daha önce de Refet Bey'i çağırmıştı. O da, o sırada "bittesadüf" Amasya'ya gelmiş oldu ve Mustafa Kemal'in deyimiyle bir "hüsnü talih ve tesadüf"[293]

[290] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. I, s. 13; G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 132-3. 12 Haziran'da, "Bugün artık bir üniforma sahibi değilim ... sadece bir millet adamıyım," demiş. G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 120 *(Tarih Dünyası III,* 1002). 18 Haziran'da, Mustafa Kemal, Amasya'dan 1. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar'a çektiği bir telle, Trakya'yı da harekete katılmaya çağırmış oldu. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 910-1.

[291] Kâzım Karabekir, bu geçişin bir kaçış gibi olduğunu söylüyor. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 67. Mustafa Kemal de "bazı müebbir esbaptan" söz ediyor. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 33. Önemli bir neden İtilaf kuvvetlerine teslim edilmek üzere Samsun'a götürülmekte olan binlerce tüfek mekanizmasına Havza'da el koydurması ve Havzada'da, başta miting olmak üzere bazı faaliyetlere önayak olmuş olmasıydı. Mustafa Kemal, Merzifon'daki İngiliz müfrezesinin Çeltik boğazını işgal ederek dahile doğru bir kaçış yolu bırakmamasından çekinmiş. Zaten Havza'da da Fransız askeri varmış. F.R. Atay, *Çankaya*, s. 181; R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. III, s. 18-9.

[292] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 32-3; A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 68. Birçok kaynaklar, Mustafa Kemal'in Havza'da iken Albay Budienni başkanlığında bir Sovyet heyetiyle görüşmelerde bulunduğunu ileri sürerler. Oysa bunun uydurma olduğu anlaşılıyor. M. Tunçay, "Atatürk'le İlgili Olarak Uydurulmuş Bir Hikâye," *1973 Sinan Yıllığı* (İstanbul, 1973), s. 510-3. sözde temasların bir özeti: S. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, c. I (Ankara, 1973), s. 83-4.

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 34, 32. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra komutanlar arasında beliren ayrılıklar yüzünden Atatürk'ün *Nutuk*'ta, son- ▷

sonucu olarak, Amasya toplantısı yapıldı, kararlar alındı ve Amasya tamimi hazırlandı.

Amasya toplantısı Mustafa Kemal'e göre bir rastlantıdır;[294] ama bunun yine de pek gerekli bir olay olduğu savunulabilir. Mustafa Kemal'in, Padişah'tan almış olduğu geniş yetkilerin sonu görünmüştü. Mustafa Kemal ulusal mücadelenin önderliğini yapacaksa, artık bunun için milletten yetki alması gerekiyordu. Sivas Kongresi'nde bu yetkiyi almaya çalışacaktı. Ne var ki, Padişah'a ve onun hükümetine rağmen ve pek muhtemelen kanundışı olan bir faaliyeti yürütmek için, maddi gücün, yani ordunun ve ikinci derecede mülki örgütün de yanında, daha doğrusu arkasında olması gerekiyordu. Fakat belirli bir anda taşra askeri ve mülki örgütünün Mustafa Kemal'in ortaya attığı programı ve onun önderliğini kabul etmesi tek başına bir anlam taşımayabilirdi; zira merkez, komutan ve subay kadrosunu, vali, mutasarrıf ve kaymakamları azletme, değiştirme imkânına sahip olduğu sürece ulusal mücadele için elde edilen desteği bir anda sıfıra indirebilirdi. Bunu önlemek için İstanbul ile taşra arasında kumanda zincirini kopartmak gerekiyordu. Bu da düpedüz isyandı. Zaten yetkileri elinden alınmış bir komutanın, askeri ve mülki örgüte buyruklarda ya da telkinlerde bulunabilmesi olayının –hele bunlar merkez hükümetinin tasvip etmediği bir nitelikte ise– kanun ve meşruiyet dışı olduğu da şüphesizdir.

Amasya Toplantısı ve Kararları: 18 Haziran akşamı Havza'ya yaklaşan Rauf Bey ile Ali Fuat Paşa, ertesi gün Amasya'ya ulaştılar ve parlak bir biçimde karşılandılar. O gece, birbirlerine gözlemlerini anlattılar, ülkenin durumunu görüştüler ve sonuç olarak "Amasya Kararları" denilen belge ortaya çıktı. *Nutuk*'ta bu dört maddelik bir belgeyse de bunun,

◁ radan karşısına dikilenlerin mücadeledeki paylarını azımsamak ya da hiç değilse olduğundan büyük görünmemesine gayret etmek eğiliminde olduğu göze çarpıyor. *Nutuk*'un söylediği 1927 yılında, sözü edilen siyasal çatışmanın anılarının henüz pek taze olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

[294] Şu bakımdan bir rastlantı ki, Rauf Bey'in Ankara'ya geldiğini bildiren telle, ilk kez Mustafa Kemal'i geri çağıran tel aynı günde çekildi (8 Haziran).

kararlarının genelge biçimi olduğu, asıl kararlar belgesinin altı maddeden oluştuğu anlaşılıyor.[295] Kararlara göre, "vatanın tamamiyeti ve milletin istiklali" tehlikededir. Bu ifadeden, vatanın tamamiyeti korunmak şartıyla, milletin istiklalini feda etmek görüşünün peşin olarak reddedildiği anlamı çıkmaktadır. Merkezi hükümet, İtilaf Devletleri'nin "tesir ve murakabesi altında" bulunduğundan, sorumluluğunun gereklerini yerine getirememektedir. "Bu hal, milletimizi mâdum (yok) tanıttırıyor." İşte bu görüşünü değiştirmek gerekiyordu. "Milletin istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır." Ulusun durumunu göz önünde bulundurmak ve haklarını "cihana işittirmek için," her türlü etki ve denetimden uzak "bir heyet-i milliyenin" varlığı "elzemdir." Bunun için, Sivas'ta "milli bir kongrenin" ivedilikle toplanması kararlaştırılmıştı. Her livadan (sancaktan) "fırka ihtilafatı nazar-ı dikkate alınmaksızın muktedir ve milletin itimatına mazhar" üçer kişinin gönderilmesi gerekiyordu. Her ihtimale karşı, bunun "bir sırr-ı milli" halinde tutulması ve gereken yerlerde seyahatin gizlice yapılması öngörülüyordu (md. 1). Murahhaslar, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, belediye başkanlıkları tarafından ve "suver-i saire" ile seçileceklerdi – görülüyor ki, usulü, her türlü ihtimali öngörmek üzere esnek bırakılmıştır (md. 3). Bu arada, Kâzım Karabekir'in isteği üzerine, önce Doğu'da Erzurum Kongresi'nin toplanması kabul edildi (md. 2).[296]

Gerçekten, *Nutuk*'taki belgenin başlığı "Tamim"dir ve bunun böyle olduğu 3. ve 4. maddelerden de açıkça bellidir. Nitekim "Kararlar"ın da genelge ya da telgraf biçiminde olmadığı metinden bellidir. Tamim: M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 915-6. Kararlar: R. Apak, R. Hallı, K. Coşkuner, *Türk İstiklal Harbi*, c. II, 1, s. 116-7; C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. VIII, s. 2756-7; A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 73-4; R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. III, s. 48-9. Tamim, kararlardan ancak ilk üçünü almaktadır. Tamim 22 Haziran günlüdür. Kararların ise 21/22 Haziran gecesi imzalandığı anlaşılıyor. Bayar'ın verdiği 19/20 Haziran tarihi doğru olmasa gerektir.

Cebesoy, Kâzım Karabekir'in ısrarının, ufak da olsa, bir görüş ihtilafı olduğunu ve özellikle Sivas Kongresi öncesinde bunun kendini yeniden duyurduğunu belirtiyor. Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal'le Rauf Bey'in Erzurum'a gelmelerini de istiyordu. A.E. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 72-3. ▷

Kararların uygulanmasına çalışacak olan, Mustafa Kemal, Rauf Bey, Kâzım Karabekir, 13. Kolordu Komutan Vekili Miralay Cevdet Bey, Refet Bey, Samsun Mutasarrıfı Hamit Bey, 2. Ordu Müfettişi Cemal Paşa, 12. Kolordu Komutanı Miralay Salahattin Bey, Ali Fuat Paşa, 14. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Paşa, 17. Kolordu Komutan Vekili Miralay Bekir Sami Bey, 1. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar Bey, ve "diğer bazı mülki ve askeri mühim zevattı." Bundan başka, İzzet Paşa, Nafıa Nazırı Ferit Bey, Ali Rıza Bey "gibi zevatın" da "fikir ve mütalaaları" alınacaktı (md. 4). Burada dikkati çeken, "girişimci kurul" durumunda olanların, Hamit Bey dışında, hep komutanlar olmasıdır. Kararları imzalayanlar, Mustafa Kemal, Ali Fuat, Rauf ve Refet beylerdi. Fakat Refet Bey, ana kararların alındığı ilk (19 Haziran) geceki görüşmelerde bulunmamıştı. Kâzım Karabekir'in ve Cemal Paşa'nın telgrafla alınan onayı çok önemliydi. İkincisi, aynı zamanda, İtalyanlardan sağlayacağı silahlarla halkı donatıp harekete geçirmeye hazır olduğunu bildirdi.[297]

Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak tellerinin çekilmemesi için hükümetin genelgesi, "suret-i katiyede" reddediliyor ve haberleşme yeniden sağlanıncaya değin "tezahürat" yapılması kararlaştırılıyordu (md. 5). Son madde, gerçek isyan maddesidir. Buna göre, a) askeri ve ulusal örgütler "hiçbir suretle" kaldırılmayacak; b) komuta "hiçbir suretle" terk ve başkasına devrolunmayacak; c) silah ve cephane "kat'iyyen" elden çıkarılmayacak; ç) vatanın herhangi bir yerinde düşman işgali olursa, bu, "umum orduyu" ilgilendirecek ve ortaya çı-

◁ Fakat, Selek'in işaret ettiği üzere, Mustafa Kemal, İstanbul'a çağrıldığını 11 Haziran'da bildirip tepkilerini anlamak istediğinde, Kâzım Karabekir onu Doğu'ya çağıran teli göndermezden önce (16 Haziran), bu önemli karar anında hayli düşündüğü biçimde yorumlanabilecek bir zaman aralığı geçti. S. Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 263; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 48-9.

[297] R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. III, s. 19. Cebesoy'a göre, Cevdet Bey edilgin davranmış, hatta aldığı talimatı Harbiye Nezareti'ne bildirerek emir istemiş. Salahattin Bey ile Cemal Paşa ise daha sonra merkezin buyruklarına uyarak İstanbul'a gitmişlerdir. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 74.

kan duruma göre, savunmaya "müştereken" girişilecek, bunun için komutanlar "derhal" birbirlerini haberli kılacaklardı (md. 6).[298] Bu madde, önce, yukarıda değinildiği üzere, askeri bakımdan merkezin taşra ile olan komuta zincirini koparıyordu. Merkez, ne askeri örgütü, ne de komutanları değiştiremeyecek ve bir işgal olduğunda komutanlar savunmayı ortaklaşa ve dolayısıyla merkezle herhangi bir ilişki kurmadan yürüteceklerdi. Sivas'taki ulusal kongre daha kapsamlı kararlar alıncaya değin komutanlar kurulu birçok bakımdan kendini hükümetin yerine koymuş oluyordu. Sivas Kongresi'nin ise gerektiğinde bir hükümet kurmaya yönelebileceği öngörülmüş bulunuyordu. Nitekim Refet Bey'in bu konudaki sorununa olumlu karşılık verildi.[299] İkincisi, Osmanlı hükümetin tarafından feshedilmedikçe, yasa değerinde olan Mondros Mütarekesi, silah ve cephanenin kesinlikle elden çıkarılmayacağı kararıyla hükümsüz sayılmış oluyordu (bırakışmanın 20. maddesi). Ayrıca, askeri örgütlerin kaldırılmayacağı, işgale karşı konulacağı da Mondros'a açıkça aykırıydı (md. 5, 7).

Amasya toplantısının sonucu olan bir belgeyi daha incelemek gerekir. Bu da Mustafa Kemal'in, kendi imzasıyla, İs-

Kâzım Karabekir, bu maddedeki düşünceleri daha önce önermiş olduğu iddiasındadır. (Mustafa Kemal'e 17 Haziran şifresi), fakat yazının metni verilmemektedir. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 39. Amasya esaslarına uygun bir tamim: K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 71-2.

[299] A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 75. Atay'a göre, Amasya kararlarının "hiç açıklanmayan bir gizli maddesi" vardır. Buna göre, Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir, Ali Fuat ve Rauf Bey, milli bir hükümetin ilk kadrosu olarak saptanmıştı. F.R. Atay, *Çankaya*, s. 182. Fakat Mustafa Kemal'in, Amasya kararları ile merkez-taşra askeri bağlarının kesinlikle koparılabilmiş olduğuna herhalde tam bir inancı yoktu ki, 23 Haziran'da Kâzım Karabekir'e çektiği telde, "bizleri çekilmeye icbar ederlerse" vekâleten çalışma durumunu öngörüyordu. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 57. Nitekim Cemal Paşa, 1 Temmuz'da izin alarak İstanbul'a gitti. Oysa bir gün önce İngilizler tarafından, onun Mustafa Kemal'le birlikte geri getirilmesini isteyecekleri derecede millici bir komutan olarak görünmüştü. G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 48; G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 271; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 69.

tanbul'da Abdurrahman Şeref, Reşit Âkif Paşa, İzzet Paşa, Seyyit Bey, Halide Edip, Kara Vasıf, Nafıa Nazırı Ferit Bey, Sulh ve Selamet Fırkası Reisi (sonra Harbiye Nazırı) Ferit Paşa, Câmi Bey ve Ahmet Rıza'ya yazdığı mektuplardır.[300] Bunda, yalnız mitinglerin ve diğer gösterilerin, "büyük gayeleri hiçbir vakitte" kurtaramayacağı belirtiliyor ve bulunulan acı durumu hazırlayan başlıca etkenin, İstanbul'daki "muhalif cereyanlar ve Anadolu'nun saf ve mukaddes âmal-i milliyesini muzır bir şekilde infirada (yalnızlığa) uğratan siyasi ve gayri milli propagandalar" olduğu açıklanıyordu. Bundan sonra bir istek geliyordu: Başkent, İtilaf Devletleri tarafından boşaltılıncaya değin, Anadolu'ya mutlak olarak, "hâkim değil tabi" olmak zorundaydı. Milli bir kongrenin toplantıya çağrıldığını, İngiliz propagandası sonucu olan Kürdistan akımının önlendiğini anlattıktan sonra Mustafa Kemal, "gaye-i salah ve milli" elde edilinceye değin, milletten ayrılmayacağına ve sonuna dek bir "ferd-i millet" olarak çalışacağına, mukaddesatı adına millete söz verdiğini bildiriyordu.

Bu mektupla Mustafa Kemal, İstanbul'daki ulusçu ya da ulusçuluğa açık çevrelere kendini ulusal mücadele yoluna adamış olduğunu haber veriyor ve mitingler ve benzeri gösterilerin büyük gayeleri kurtaramayacağını belirttikten sonra, İstanbul'u ulusal güçlere baş olmamakla, bunları toparlayacağı yerde bölmekle suçluyordu. Durum bu olduğuna göre, bu toparlama, birleştirme, yön verme işi Anadolu'da, milli bir kongreyle ele alınacaktı. Kurumlarıyla, fikriyatıyla artık İstanbul'dan beklenen, bu gelişmelere boyun eğmesi, uymasıydı. Örneğin o gün, Ali Nadir Paşa gibilerinin görev almasını önlemek için taşrayı merkeze bağlayan askeri komuta zinciri kopartılıyorsa, ya da ileride mülki alanda da bu yola gidildiğinde İstanbul itiraz etmemeliydi.[301] Bu yöndeki bir uygu-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 35; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 916-7 (mektup 21 Haziran günlüdür). Adı geçenlere tamim de gönderildi.

[301] Cebesoy, anılarında İzzet Paşa, Ahmet Rıza, Ferit Bey ve Kara Vasıf'tan gelen cevapların esaslarını anlatmaktadır. Paşa ile Ali Rıza, Müslüman olmayanları hoş tutmak gerektiğinde birleşmekle birlikte başka noktalarda ▷

lama, o gün çıkarılan bir genelgeyle, eski Dahiliye Nazırı Mehmet Ali'nin, Doğu Anadolu'yu incelemek üzere bir heyetle gelmesine karşı çıkılmasıydı. Gelirse, zor durumda kalacağı uyarısında, daha doğrusu tehdidinde bulunuluyordu.[302]

Orbay'ın anılarında belirttiği önemli bir husus da, Amasya'da Arap ülkelerinin tümüyle ve her bakımdan gözden çıkarılıp Türk yurdunun, anavatanın kurtarılması için çalışma ve mücadele kararının verilmesiydi.[303] Oysa Saray, Arap ülkelerinde birtakım kuramsal haklar elde etmek hülyasıyla, anavatandaki oldubittilere boyun eğmek zorunluğunu duymaktaydı.

Amasya Kararlarının Şerefi ve Mustafa Kemal'in Önderliği Sorunu: Mustafa Kemal, Rauf Bey ve Ali Fuat'ın aldıkları ve sonradan Refet Bey'in de imzaladığı kararların şerefi, hiç şüphesiz, büyük ölçüde Mustafa Kemal'e aittir. Nitekim, *Nutuk*'ta belirtildiği üzere, arkadaşları daha Amasya'ya var-

◁ ayrılıyorlardı. "Paşa," İstanbul'a karşı serkeşane davranılmayıp hep saygılı olmak gerektiğini, İtilaf Devletleri "Bolşevizm"e karşı duyarlı olduklarından, işgal girişimlerine karşı koymanın ülkenin bölünmesine ve İstanbul Müslümanlarının kırımına meydan vereceğini söylüyordu. "Ahmet Rıza" ise Babıâli'ye karşı değil, saltanata karşı hep saygılı olmak gerektiğini ve her ihtimale karşı erzak biriktirilmesini, halkın hoşnut tutulmasını, İtalyanlarla ilişkilerin geliştirilip onlardan silah ve cephane alınmasını salık veriyordu. Bununla birlikte, diktatörlük ve aşırılıktan çekinilmesini ve haklı ve makul esasların "münasip ve kati" bir dille öne sürülmesini istiyordu. "Ferit Bey" ise, Ali Kemal'i bertaraf ettiğini, Damat Ferit Paris'ten dönünce Dahiliye'yi alacağını sandığını, bunu beklemek gerektiğini söylüyordu. "Kara Vasıf," ortaya çıkmanın iyi olduğunu söylüyor, Fransızların temas aradıklarını ve ulusçu akım hakkında Paris'e olumlu rapor yazdıklarını, Kırım'daki Bolşeviklerin kendilerine her alanda işbirliği önerisinde bulunduklarını müjdeliyordu. (Cebesoy, Paris'te olan bitenlerden sonra Fransızlar konusunda pek iyimser değildi.) A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 91-5.

[302] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 52, 57. Kâzım Karabekir, "milli bir karar olmadan" bu biçimde merkeze karşı cephe alınmasını doğru bulmadığını, birçoklarının tepki gösterdiklerini söylüyor. Mustafa Kemal komutanlar için düşündüğü usulü vali ve mutasarrıflar için de öngörüyordu. Mehmet Ali Heyeti için bkz.: *Akşam*, 15/6/1335.

[303] R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. III, s. 19.

madan 18 Haziran'da Cafer Tayyar'a çektiği tel, Sivas'ta bir kongre önermekteydi.[304] Orbay da,[305] Cebesoy da anılarında, Mustafa Kemal'i Kurtuluş'un onsuz olmaz bir önderi kabul etmektedirler. Amasya kararları konusunda ise, Cebesoy, Mustafa Kemal'i "başlıca amil" saymakta ve onun hazırladığı kısa bir muhtıranın, kararları "formüle" etmek bakımından "hayli" yardımı dokunduğunu anlatmaktadır.[306] Herhalde bunların tek itirazları, *Nutuk*'taki anlatımda ikinci plana çok fazla itilmiş olmalarınadır.

Böylece, Mustafa Kemal ve arkadaşları, anayurdun parçalanması tehlikesi karşısında bütün ülkede kendiliğinden filizlenen Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak cemiyetlerini, ülke çapında, gerektiğinde ulusal bir hükümet de kurmak üzere bir milli kongre ile birleştirmek ve toparlamak yoluna gitmişler ve bu sayede, girişme zorunluğu belirmiş bulunan askeri mücadeleye, İstanbul'dan bağımsız, dolayısıyla nesnel olarak ona isyan halinde bir meşruiyet temeli kazandırmak istemişlerdir. Bu hareketin tartışmasız önderi olarak Mustafa Kemal belirtilmiştir. Bunu sağlayan etkenleri şöyle sayabiliriz: 1) **Atatürk'ün geçmişi:** a) Başta Anafartalar kahramanlığı olmak üzere, komuta hayatında parlak başarılar kazanmıştır; b) İttihat ve Terakki'nin ön saf önderi olamaması, ona İttihat ve Terakki'nin günah ve sorumluluklarını yüklenmeden, ulusun başına geçebilme olanağı sağlamıştır. 2) **Atatürk'ün olağanüstü kişiliği:** Atatürk'ün ülkücülüğü, enerjisi, tutkusu, öngörüsü ve zekâsı ulusal önder olmasını kolaylaştırmıştır. 3) **Atatürk'ün mesleki önceliği:** Atatürk'ün Cemal Paşa hariç, Amasya Toplantısı sırasında taşradaki komutanların en yüksek rütbelisi ya da kıdemlisi olması önderliğinin tartışmasız kabul edilmesini kolaylaştıran hayli önemli bir etkendir. Nitekim Cemal Paşa'nın, kararlara katılmasına rağmen kalkıp İstanbul'a gitmesinde, Ata-

[304] Mustafa Kemal'in Kâzım Karabekir'e çektiği 17 Haziran teli de bu yönde düşündüğünü belli etmektedir. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 49-50.
[305] R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. III, s. 52.
[306] A.F. Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, s. 71-2.

türk'ten daha kıdemli olmasının bir payı olduğu düşünülebilir.[107]

Ali Fuat ve Kâzım Karabekir'in Ali Kemal'in 26 Haziran Genelgesine Tepkileri: Amasya'dan Ankara'ya dönen Ali Fuat, Ali Kemal'in 26 Haziran genelgesiyle karşılaşınca, buna, ertesi günü, kolordu bölgesine gönderdiği gizli bir genelgeyle ağır bir tepki gösterdi.[108] Paşa burada, Meclis-i Vükela kararıyla ülkenin dokuz kolordu bölgesi ve üç müfettişliğe ayrılmış olduğunu ve askeri makamlara askeri görevler dışında mülki görevler yüklendiğini, hatta mülki memurlara talimat vermeye ve bunun "icra ve infazına" yetkili bulunulduğunu hatırlatıyordu.[109] Bunun dışında, mıntıka komutanlarının, askeri ve –mülki makamlarla birlikte– asayişle ilgili konulara eğilmekten başka Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak cemiyetlerinin kurulmasına yardımcı olmakla ve bunlar aracılığıyla, yapılacak seçimlerde, "kemâl-i sükûn ve bitarafinin" korunmasında da görevli olduklarını belirtiyordu. Genelge, Mondros'tan bu yana Osmanlı Devleti'ne yapılan haksızlıkları anlattıktan sonra, İzmir işgali üzerine Padişah'ın Hatt-ı Hümayun'unda ve Sadrazam'ın beyannamesinde belirtilen ulusal görevin ışığında, vatan ve mukaddesat uğrunda günden güne artarak çarpışan "bir avuç kahraman" milletdaşın "icabında imdadına" koşmanın, ve başka yerlerde "dahili bir fesat veya harici bir işgal" karşılamak üzere, şimdiden kuv-

Cemal Paşa ferikti ve 1873 doğumluydu. Ali Fuat ve Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal gibi mirliva idiler; fakat Mustafa Kemal bu rütbeyi 1916'da aldığı halde, Ali Fuat 1917'de, Kâzım Karabekir 1918'de almıştı. Refet Bey, onlardan önce, 1898'de mezun olmakla birlikte, henüz miralaydı. *Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri* (Ankara, 1972).

[108] A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 80-2. Kolordu bölgesi Ankara, Kastamonu vilayetleri, Kütahya, Eskişehir, Afyon müstakil sancakları ve Konya vilayetinin Isparta ve Burdur sancaklarını kapsıyordu.

[109] *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 28/5/1335, 215/253. Buna dayanan Genelkurmay emirnamesi: 5/6/1335, 3377 (şube 1). A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 80-1. Cebesoy'un genelgesine benzeyen Mustafa Kemal'in bir genelgesi: K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 73-4.

ve-i milliyenin kurulması gereğinin, hayati ulusal bir görev olarak her yerde benimsendiğini açıklıyordu.

Görülüyor ki, genelge, mülki makamların askeri makamlardan emir almak durumunda olduklarını belirterek, mülki makamların, askeri makamların davranışlarını önlemek girişimlerine engel oluyordu. Bununla da kalınmıyor, Padişah ve Sadrazam'ın İzmir işgalinin ertesinde kullandıkları heyecanlı fakat yuvarlak ifadelere sığınılarak, yalnız Müdafaa-i Hukuk'un değil, Kuva-yı Milliye'nin de örgütlenmesi ve resmi makamların bunlara yardımcı olmaları teşvik edilmiş oluyordu. Kâzım Karabekir de aynı genelgeye tepki göstererek, bir karşı genelgeyle, kanunen tehlike anında seferberlik emri çıkarabileceğini ve kim bu emre uymazsa ya da zorluk çıkarırsa, onu Divan-ı Harbe verip "mahv ve ifna" edeceklerini açıkladı.[310]

Kâzım Karabekir'in Bazı Görüşleri: Kâzım Karabekir, anılarında, bu sırada genel olarak ihtiyatlı davranmak diye tanımlanabilecek görüşler ileri sürerek birtakım aşırı davranışları önlemiş olmak iddiasındadır. Kâzım Karabekir, ihtiyattan yana görüşlerini ortaya koyan bazı telgraf metinleriyle o zaman bu görüşleri savunmuş olduğunu kanıtlamaktadır; fakat sonuç olarak, Mustafa Kemal'i ya da başkalarını ne ölçüde etkilemiş olduğu, kestirilmesi zor bir konudur. Cemal Paşa'nın, haziran ortasında Mustafa Kemal'e gönderdiği bir telden, İtilaf kuvvetlerine karşı koymaya hazırlandığı anlaşılıyordu. Buna karşı Kâzım Karabekir, 17 Haziran telinde, zamansız harekete geçmenin İstanbul'da işgal altındaki değerli birçok kişinin ve başka bazı imkânların Anadolu'ya geçme fırsatı bulunamadan saf dışı edilmesi ve cihan kamuoyunda kötü bir duruma düşülmesi gibi sakıncaları olduğunu, doğru davranışın, kendiliğinden değil, haricin baskısı üzerine harekete geçmek olduğunu savunuyordu. Daha da ileri giderek, 28 Nisan'da Bakû'nün Bolşevikler tarafından işgalinden sonra, Kafkasya'daki bu işgalin gelişmesini beklemek ve o zaman Bolşeviklerle İtilaf Devletleri arasında tarafsız ülke rolüne sahip çıkarak, bu tarafsızlığı

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 68, 73-4.

bozacak yana karşı meşru savunma yapmayı öneriyordu. Kâzım Karabekir sonradan yazdıklarından, erken harekete geçmenin, milletten yetki alarak hareket yerine bir cunta girişimi görünümünü taşıması gibi bir sakıncasına da işaret ediyordu.[311]

Kâzım Karabekir'in komutan arkadaşlarına anılarında yönelttiği bir eleştiri de, bu sıralarda gerek ABD mandasını, gerekse Bolşeviklik düzenini olumlu olarak düşünebilmiş olmalarıdır. Kâzım Karabekir'in görüşüne göre, İsmet Bey'in 1 Haziran günlü mektubunda, hiç değilse tanıdıklarının çoğunun bir ABD mandasından yana olduklarını söyleyip bu konuda hiçbir mütalaa ileri sürmemesi, kendisinin de ABD mandasına eğilimli olduğunu gösteriyordu. Öte yandan, Mustafa Kemal'in Kurmay Heyeti'nde İstihbarat ve Siyasiyat Şubesi Müdürü Binbaşı Hüsrev'in (Gerede) 7 Haziran mektubu vardı ki, bağımsızlıkla ölüm arasında seçme durumunda kalınırsa her iki almaşığın da denenebileceğini ileri sürüyor ve özellikle İslamiyet ve Türklükle uyuşmak, gerekli olan silah, cephane, erzak sağlamak şartıyla, "tadil" edilmiş bir Bolşeviklik üzerinde duruyordu.[312]

Amasya Toplantısı'ndan sonra Mustafa Kemal'in Kâzım Karabekir'e yazdığı 23 Haziran şifresi dahi,[313] bu toplantıda Bolşeviklik üzerinde durulduğunu ve Rusya'daki Müslüman ülkelerin bunu kabul ettiklerinden ve "diyanet an'ane gibi işlerle zaten alakadar olmadığından" sakıncalı bulunmadığına karar verildiğini göstermektedir. Ne var ki, Kâzım Karabekir'in 17 Haziran günlü yazısında savunduğu tarafsızlık tutumunun ve Bolşevik olma tehdidinin, İtilaf Devletleri'ni uzaklaştırmak için daha etkili olabileceği düşünülmüş ve sonuç olarak bu görüş benimsenmişti. Fakat bu arada gerekli olabilecek her türlü yardımı sağlamak üzere şimdiden Bolşeviklerle temasa

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 50-1. Kâzım Karabekir'e göre, İngilizler, Türklerin Ermenilere karşı bir taarruza geçip haksız duruma düşmesini istiyorlardı. Kâzım Karabekir, aşağı yukarı aynı ihtiyatlı görüşleri 22 Haziran telinde de savunuyordu. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 53-4.

[312] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 59-62.

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 57-8.

geçilmeliydi. Görülüyor ki, Kâzım Karabekir'in bu konudaki görüşü, Amasya Toplantısı'nda kesin bir etki yapmıştı... Fakat bir değerlendirme yaparken, Kâzım Karabekir'in de pek tabii olarak, "düşmanın düşmanı dosttur" düsturuna göre düşündüğünü[314] ve hatta kendisinin de daha sonra bir ara Bolşevikliği kabul zorunluluğunu duyduğunu göz önüne almalı ve şunu da hatırlamalı ki, büyük ve pek zor bir mücadeleyi göze almış ve yürütmekte olan bu önderler, Amerikan mandasını ya da Bolşevikliği, Amerikancı ya da komünist eğilimli oldukları için değil, her zaman için bir "son çare olarak" düşünmüşlerdir. Oysa Saray'ın İngilizciliği, hiçbir mücadeleyi göze almadan benimsenen, daha çok bir "ilk çare" ve "en uygun çare" durumundaydı.

Mustafa Kemal Erzurum'da: Mustafa Kemal, 26 Haziran' da Rauf Bey ve maiyeti ile Amasya'dan ayrıldı; 3 Temmuz'da Erzurum'a ulaştı. Gördüğümüz üzere, orada iken, İstanbul onu görevden azletti; o da askerlikten istifa etti. Çocukluğundan beri askerlik yapmış bir insan için, bunun ne ağır bir karar olduğu düşünülebilir. Kaldı ki, 19 Mayıs'tan o güne dek başarıyla yürütmüş olduğu ulusal mücadele önderliğinin, geniş çaptaki yetkilerinden sıyrılması üzerine bir anda yok olması tehlikesi vardı. Gerçi ulusal mücadele örgütlerinde, azledilmiş bir komutanın önderliği konusunda bazı tereddütler belirdiyse de, Mustafa Kemal'in yakın mücadele arkadaşları ve özellikle bırakışmadan bu yana en kalabalık ve zinde asker topluluğuna komuta eden Kâzım Karabekir,[315] en dürüst bir biçimde Mustafa Kemal'in önderliğini açıkça desteklemekten bir an geri kalmadılar.[316]

[314] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 21. Bu konudaki çeşitli görüşler için bkz.: M. Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar* (Ankara, 1967), s. 66-7'nin dipnotu.
[315] Kâzım Karabekir'in komuta ettiği 15. Kolordu 12.456 subay ve er mevcudu ile 40 binlik bütün Osmanlı asker mevcudunun 1/3'üne sahipti. R. Apak, R. Hallı, K. Coşkuner, *Türk İstiklal Harbi*, c. II, 1, s. 111.
[316] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 33, 48-9, 75-6; R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. III, s. 51-2. Hatta Kansu'ya göre, Mustafa Kemal, önderliğini yakın arkadaşlarının oyuna sunmuştur. A.g.e., s. 30-4.

VI.

Partiler Üstü Bir Hükümet: Üçüncü Damat Ferit Kabinesi (21 Temmuz - 30 Eylül / 1 Ekim 1919)

1. HÜKÜMETİN KURULUŞU VE SEÇİM GİRİŞİMİ

Büyük umutlarla 6 Haziran'da İstanbul'dan ayrılmış olan Damat Ferit, 15 Temmuz'da büyük bir hayal kırıklığı içinde döndü. İstanbul'da karşılaştığı durum da hiç iç açıcı değildi. Mustafa Kemal ile bağlar kopmuş, bu yüzden düşman istilasına uğramış bulunan Ege bölgesi ve istila tehdidi altındaki Doğu Anadolu ile merkez arasına soğukluk girmişti. Erzurum'da toplanmak üzere olan kongre, bu soğukluğu da en azından bir kopukluğa dönüştürme istidadı gösteriyordu. Başarısızlığın nedenlerini kolay kolay kendisinde bulacak yaradılışta olmadığı, Vahdettin de akrabasından ayrılmamak kararında olduğu için, Damat Ferit, kendisi yokken işleri karıştırmışlar ve kendisi sorumlu değilmişçesine' kabineyi tasfiye edip yeni bir hükümet kurdu (21 Temmuz).[2] İstifaya giderken, kabi-

20 Temmuz genelgesinde, "Paris Konferansı'nda bulunulması hasebiyle altı hafta devam eden müddet-i gaybubetimde Anadolu'nun iktisap etmiş olduğu tezebzüb ve iğtişaş ..."tan söz ediliyordu. *Takvim-i Vekayi*, 22/7/1335, 3604, İnal'a göre Damat Ferit 19 Temmuz'da, Türkgeldi'ye göre 20 Temmuz'da istifa etti. Kaynaklar, genellikle 20 Temmuz'da istifa ettiğini kabul ediyorlar. İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s. 2046; A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 232; Kocatürk, a.g.e., s. 52.

Meşihat: Mustafa Sabri Efendi (ipkaen); Dahiliye: Defter-i Hakani Emini Adil Bey; Hariciye: Damat Ferit Paşa; Harbiye: Divan-ı Harb-i Örfi Reisi Emekli Ferik Mustafa Nazım Paşa, eski Basra Valisi ve Komutanı Emekli Ferik Süleyman Şefik Paşa (13 Ağustos); Maliye: Tevfik Bey (ipkaen); Adliye: Şûra-yı Devlet üyesi Mustafa Efendi; Bahriye: Âyan'dan Salih Paşa (gelinceye dek, Ahmet Rıza Paşa vekil); Evkaf: Hamdi Efendi (ipkaen); Maarif: Sait Bey (ipkaen); Nafıa: Eski Harbiye Nazırı Abuk Ahmet Paşa, Ticaret ▷

ne arkadaşlarına, hükümetin mütecanis olmadığı görüşünü kabul ettirmişti.

Bu sırada en büyük tehlike, Saray'ın kurmuş bulunduğu fiili mutlakıyete karşı Erzurum Kongresi'nin ve ardından Sivas Kongresi'nin demokratik ya da meşruti bir meydan okumayla toplanmakta oluşuydu. Ordunun bu kongrenin gerisinde bulunuşu ayrıca ürkütücü bir olaydı. İşin belki daha da korkutucu yanı mutlakıyetçi Vahdettin'in tahtına, Abdülmecit'in, 16 Temmuz layihasıyla, meşrutiyetçi bir almaşık görünümü almasıydı. Yeni hükümeti onaylayan Hatt, içişlerinde bir yandan sükûn, düzen ve hükümet nüfuzunun duyurulmasını isterken, öte yandan, ulus bireyleri arasında bir süredir görülen "âsarı şikaku nifakı" bütünüyle gidermekte "dakika" yitirilmemesini "şiddetle" bekliyordu. Ayrıca, hükümetin, "hiçbir fırkaya" bağlı olmayan bitaraf ve mütecanis" kimselerden kurulmuş olduğu da duyuruluyordu. Böylece, Saray, babaca, yan tutmayan, tatlı sert gibi görünen bir girişimle birliği yeniden kurmaya kalkışıyordu.[1]

Bir gün önce, Damat Ferit, Hatt-ı Hümayun'da çizilen genel siyaseti somutlaştırmış bulunuyordu. Gönderdiği bir telgraf genelgeyle, milli bir kongrenin "Ankara'da" toplanması konusunda haberleşildiğini Konya'dan haber aldığını bildiriyor ve yokluğunda Anadolu'nun aldığı durumu "tezebzüb ve iğtişaş" diye yorumluyordu. Oysa "cümlemizin itaatle mükellef olduğumuz" Kanun-u Esasi'ye göre, İstanbul başkentti ve yasama kurulunun padişah tarafından açılması gerekliydi. Böyle, Kanun-u Esasi'ye, padişah isteğine ve yüksek yurt çıkarlarına aykırı bu gibi meşrutiyet ve meşruiyete aykırı davranış-

◁ ve Ziraat: Abuk Ahmet Paşa (vekil), eski Kudüs Mutasarrıfı Tahir Hayrettin Bey (11 Ağustos), Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Ferik Hâdi Paşa (11 Eylül); Şûra-yı Devlet Reisi: Mustafa Sabri Efendi (vekil), eski Mısır Fevkalade Komiseri Rauf Paşa (11 Ağustos); Meclis-i Vükela'ya Memur: Tevfik Paşa (ipkaen) (11 Ağustos'ta istifa), İzzet Paşa (ipkaen) (29 Temmuz'da istifa), Ali Rıza Paşa (ipkaen), *Takvim-i Vekayi*, 2/7/1335, 3604.

[1] *Takvim-i Vekayi*, 22/7/1335, 3604; İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s. 2046-7.

ların, "hükümet-i mülkiye ve askeriye"ce yasaklanması, görevleri gereğiydi.[4] Görülüyor ki, Sivas Kongresi karşısında Saray, Kanun-u Esasi'yi lütfen hatırlamış oluyor ve bu silahla milli kongreyi yasaklıyordu. Kanun-u Esasi konusunda gösterilen bu titizlik ve milli kongrenin ancak Mebusan Meclisi olabileceği görüşü, zımnen, bu meclisin toplantıya çağırılacağını ve bunun için de seçimlere gidileceğini sezdiriyordu. Bununla birlikte bu son noktanın açıkça taahhüt edilmediği de göze çarpmaktadır.

Harbiye Nazırı Ferit Paşa, yine 20 Temmuz gününde bir genelge çıkarttı ve "gayet mahrem" olarak ordu müfettişliklerine ve kolordulara gönderdi. Bu, Paris'te Konferans'ın Osmanlı heyetine verdiği sert cevap muhtırasıydı. Paşa'nın bu davranışı Damat Ferit'ten habersiz olamayacağı kabul edilirse, ordunun ölçüsüz davranışlarda bulunmasından onun ne denli çekindiğini gösterir; çünkü bir bakıma kendi başarısızlığını belgeliyordu o muhtıra. Ama, orduya İtilaf Devletleri'nin tutumunun ne denli sert olduğunu ve direnmenin aynı ölçüde verimsiz hatta zararlı olacağını pek güzel gösterdiği için, kendi başarısızlığını da sergilemek pahasına, bu belgeyi orduya bildirmekte yarar görmüştü.[5]

Kurulan kabineye gelince, bunun hiçbir fırkadan olmayan kimselerden kurulu olduğu doğruydu. Ali Kemal gibi bir aşırıya ya da Vasfi Efendi'ye yer verilmemişti. Ayrıca, ulusçulara açık, ya da açık olduğu sanılan, İzzet, Ahmet Rıza, Salih paşalar kabul edilmişti. Fakat buna karşılık, Harbiye'ye eski ordunun bir adamı, Nazım Paşa getiriliyordu. Mustafa Sab-

[4] *Takvim-i Vekayi*, 22/7/1335, 3604. Konya Valisi Cemal Bey'in olayı merkeze haber vermesi doğaldı. Kongrenin toplanma yeri olarak Sivas yerine yanlışlıkla Ankara gösterilmiştir. Yukarıda (V, 4), özel kaynaklı istihbarata dayanılarak, Sivas Kongresi'nin nasıl, dağıtılmış İttihatçı Mebusan Meclisi'ni yeniden diriltmek girişimi olarak yorumlandığını gördük (Dahiliye'nin 7/7/335 teli), Reşit Paşa, *Reşit Paşa'nın Hatıraları*, s. 67.

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 79-81. Ferit Paşa, 3. Damat Ferit kabinesine alınmadığına göre, Konferans'ın cevap muhtırasının harbiye nazırınca Damat Ferit'e rağmen ya da ondan habersiz tamim edilmiş olması ihtimalini de göz önünde bulundurmak gerekir.

ri pek yakın zamanda Hürriyet ve İtilaf tarafından reddedildiği için fırkasız sayılabilirdi.[6] Hükümetin kendini fırkasız hatta fırkalar üstü sayması ve tanıtması, her yana, herkese söz dinletebilmesi için gerekliydi. Çoğu ulusçuluğa açık sandalyesiz nazırlar kalabalığını iyice azaltmış olması, Damat Ferit'in işlerini kolaylaştıracak bir tedbir sayılabilirdi.

Hürriyet ve İtilaf'ın Tepkisi: Damat Ferit'in Fransızcı demecinden sonra kopardığı gürültü kabineyi düşüremeyince Hürriyet ve İtilaf, bu sefer de Paris'ten alınan olumsuz sonuca umut bağlamıştı. Fakat hükümet üyeleri, son derece iyimser demeçlerin ve sansürün yardımıyla Paris'teki durumu önemli ölçüde kamuoyundan gizlemeyi başardılar. Ama taşra ile gelişen kopukluğu onarmak gündemin ilk sorunu olunca, yeni bir hükümetle yeni bir atılım yapmak gereği ağır bastı. Hükümetin istifası, Hürriyet ve İtilaf çevrelerinde büyük sevinç doğurdu. Refi Cevat şöyle diyordu: "Yanıltıcı bir siyaset çıkmazı içinde bocalayan kabinenin lehülhamd istifa eylediğini görmek bahtiyarlığına da nail olduk."[7] Ne var ki, ortaya yeniden bir Damat Ferit hükümeti çıkıp da üstelik kıvançla bunun fırkalar dışı olduğu duyurulunca, Hürriyet ve İtilaf'ın ve öbür fırkaların tepkisi büyük oldu. 21 Temmuz'da Hürriyet ve İtilaf Merkez-i Umumisi'nde bazı basın temsilcileriyle şu kuruluşlar toplandı: Hürriyet ve İtilaf, Sulh ve Selamet, Milli Ahrar, Osmanlı Sosyalist Fırkası, Sosyal Demokrat Fırkası, Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti, Milli Kongre, Kürt Milletler (?), Kürt Kulübü. Bu fırka ve dernekler oybirliğiyle "Makam-ı Saltanat"a ve kamuoyuna aldıkları kararları açıkladılar: 1) Kurulan Damat Ferit kabinesi gayri meşrudur. 2) Bu kabinenin devletin dış ya da iç siyasetini yönetecek ehliyet ve yeterliği yoktur. 3) Kabine kutsal ulus haklarını savunmada gösterdiği çaresizlik ve kusurdan ötürü, kesinlikle gü-

Mustafa Sabri, Vasfi Efendi ve Polis Umum Müdürü Nurettin'in Hürriyet ve İtilaf'tan resmen çıkarılmalarının ağustosta olduğu anlaşılıyor. *Alemdar*, 6/8/1335, 124-1524 *(Moniteur)*.

Alemdar, 21/7/1335, 118-1518.

vene layık değildir. Onun için istifa etmesi ve bu işin üstesinden gelecek kamunun güvenine sahip bir kabine gereklidir. Fakat, Simavi'nin deyimiyle, "Bu tezahürata ve istiskalata" rağmen, hünkâr, eniştesini yeniden tuttu.[8] Zaten fırkaların beyannamesi gazetelerden sansür edilmiş ve ancak, gözden kaçtığı için olacak *İdrak*'te çıkabilmişti.[9] Hatta dahiliye nazırının buyruğu üzerine Hürriyet ve İtilaf'ın kapatılacağı söylentileri bile çıktı.[10]

Hürriyet ve İtilaf'ın öbür kuruluşlarla çıkardığı bildiride dikkati çeken nokta şudur ki, yeni hükümetin "gayri meşru" olduğu belirtilmekle birlikte bu nokta öylece bırakılmakta, hükümetin meşru olması için neler yapılması gerektiği söylenmemekteydi. Bu kısa belgeden, asıl yakınmanın, hükümetin yetersiz, ehliyetsiz olması, kamunun güvenine sahip olmaması noktalarında yoğunlaştığı ve asıl isteğin de bir fırka kabinesi kurulması olduğu izlenimi edinilmektedir. İhtimal ki, bu hükümetin meşru olmayışı fırkalar dışı olmasına bağlanıyordu. Ne var ki ülkenin yedi aydır parlamentosuz yönetilmekte oluşu, Teceddüt ve Hürriyetperver Avam fırkalarının kapatılması, basında sansür oluşu da meşruiyete aykırıydı. Tahmin olarak denebilir ki Hürriyet ve İtilaf ile benzer görüşteki kuruluşlar, kendileri de bu konuları açmak istemedikleri için, bu "gayri meşruluk" niteliğini açıklığa kavuşturmamış-

[8] M. Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, s. 52; L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 249-50. Bildirgenin İngilizce çevirisinde herhalde yanlış olarak "gayri meşru" yerine "gayri meşruti" denmektedir. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 714. Calthorpe'un bildirdiğine göre 21 Temmuz'da yapılan siyasal bir toplantıda –herhalde sözü edilen toplantı olacak– Damat Ferit'in istifası istenmiş, ayrıca Padişah'ın tahttan indirilmesi de söz konusu olmuştu. Bu son nokta –doğruysa– Padişah'ı eniştesine daha da bağlayacak bir durumdu. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 697 (23 Temmuz teli).

[9] *İdrak*, hemen toplattırılmış, müdür ve sahibi Divan-ı Harbe verilmişti. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 22/7/1335, 216/347.

[10] *Alemdar*, 23/7/1335, 120-1520. Fırka temsilcileri, 27 Temmuz'da toplandıklarında, hükümet karşısındaki güvensizlik tutumunda ısrara karar verdiler. *Alemdar*, 28/7/1335, 125-1525. Bu arada, Vahdettin, olan bitenler karşısında ilgisizmişçesine, Hürriyet ve İtilaf'ın Kadıköy sünnet düğününe ihsanda bulundu. *Alemdar*, 23 Temmuz.

lar ve bununla, dolaylı ve kapalı biçimde yalnızca hükümetin fırkalar dışı kuruluşunu amaçlamışlardır.

Hürriyet ve İtilaf Reisi Sadık Bey'in bu yönde düşündüğünü, *Journal d'Orient*'a verdiği bir demeçten anlıyoruz.[11] "Meclis-i Mebusan Yoksa Efkâr-ı Umumiye Vardır" başlıklı demeçte, fırkaların dayanma noktalarının ulus olduğunu ve bir fırkanın öneminin, ulusal emelleri somutlaştırıp temsil etmesiyle ölçülebileceğini söylüyordu. Milli Meclis toplantı halinde değildi, fakat kamuoyu vardı. Kamuoyu yok demek, ulus yok demekti. Aynı biçimde Dahiliye Nazırı fırkaları tanımazsa, acaba hangi güce dayanıyordu? Bu uslamlama pek açık olmamakla birlikte, Milli Meclis'in toplantı halinde bulunmamasına karşı hiçbir itiraz öne sürülmediği ve bu durumda fırkaların, ulusun temsilcileri olarak gösterildiği dikkati çekiyor. Bu düşüncede, başta, seçim mekanizması olmayınca, birçok fırkalar arasında hangisinin ya da hangilerinin üstün tutulacağı gibi birçok zayıf noktalar vardır. Sonra, Müdafaa-i Hukuk hareketinin de bir fırka hem de güçlü bir fırka olduğu ya da olmak üzere bulunduğu da görmezlikten geliniyordu. Hükümetin, fırkalara dayanmıyorsa nereye dayandığı sorusuna gelince, bunun da cevabı açıktı: Padişah'a. Nitekim, kabine iktidarda kalmaya devam ederse, Hürriyet ve İtilaf'ın ne yapacağı sorusuna, Sadık Bey, "bipayan bir merbutiyet ve sadakat" besledikleri Zat-ı Şahane'ye ulusal duyguları sunacakları yolunda karşılık veriyor, yani Padişah'ı hakem yapacaklarını söylüyordu. Saray üzerine bildiklerimiz, bu tür bir başvurunun nasıl boşuna olacağını peşin olarak belirlemektedir.

İttihat ve Terakki artıklarından oluşan "sözde siyasal partilerin" tutumuna karşı ateş püsküren ve hükümetin "enerjik" tutumunu[12] (bu arada sansürü) doğru bulan bir gazete de, İngiliz Karadeniz Ordusu için çıkarılmakta olan *Orient News*

Alemdar, 25/7/1335, 122-1522.

Orient News'e göre, muhalefet fırkalarının faaliyetlerini gemlemek üzere, hükümet, en sert sıkıyönetim mevzuatına başvurmak niyetindeydi ve bu faaliyetler sıkı polis gözetimi altında bulundurulacaktı. *Orient News*, 30/7/1919, 38.

gazetesiydi. Bu, ulusal bir bunalımda fırka siyasetinin ülke güvenliği için bir tehlike olduğunu, hükümetin, bütün küçük, kişisel düşüncelerin üstünde bulunan Padişah'ın onayı ile kurulduğunu ve ulus çıkarları için yaptığı şeylere güvenmek gerektiğini, siyasal fırkaların ise böyle bir güvene layık olmadıklarını öne sürüyordu.[13]

Hürriyet ve İtilaf'a Rakip Bir Fırka: Muhtemelen Saray'ın da teşvikiyle, Hürriyet ve İtilaf'ın dışına itilen Mustafa Sabri ve birkaç arkadaşı 3. Damat Ferit Hükümeti'nin kurulmasından hemen sonra yeni bir fırka kurmaya kalkıştılar. Adı Muhafazakârlar olacak olan fırkanın kurucuları, tüccardan Manizade, eski Adliye Nazırı Cemil Molla Bey, Âyan'dan Reşit Âkif ile İzzet paşalar olacaktı. İki gün sonra, adının Milli Muhafazakârlar olacağını ve kuruluş hazırlıklarına Refik Halit'in, Mustafa Âsım ve Evkaf Nazırı Hamdi efendilerin de katıldıklarını öğreniyoruz. Refik Halit ve birkaç arkadaşı hazırlanan programdaki bazı noktalara itirazla bunların "teceddütperverane" bir biçimde değişmesini istemişler. Bunlar yapılırsa, Refik Halit yeni fırkanın umumi kâtibi olacakmış.[14] 7 Ağustos'ta Refik Halit, Âyan'dan Zeynelabidin, Vasfi Efendi, Meşihatte Mustafa Sabri ile toplandılar ve verilen habere göre, Hoca Zeynelabidin yeni bir fırka kurulmasına karşı çıkmış.[15] Daha sonra, Vükela'dan hiçbirinin herhangi bir fırkaya bağlı olmamasının Padişah buyruğu olması nedeniyle, Mustafa Sabri'nin iktidardan çekilinceye değin fırkada çalışmaması kabul olundu. Fakat zaten Adanalı Zeynelabidin Efendi'nin çabalarıyla ve Hürriyet ve İtilaf Merkez-i Umumi-

Gazete, Kütahya'da sürgünden dönen Ahmet Emin ve Celal Nuri'ye yapılan karşılamayı ve Osmanlı Matbuat Cemiyeti'nin Ali Kemal'i üyelikten çıkarmasını eleştiriyordu. (*Orient News*, 27/7/1919, 36). İngiliz belgelerinden, *Orient News*'un özel girişime ait olduğunu, İngiliz Yüksek Komiserliği'nin buna resmen para yardımında bulunmayı reddettiğini, fakat zaman zaman gazeteye yazılar verdiğini anlıyoruz. Gazetenin yazı işleri müdürü H.C. Owen idi. Foreign Office 371/4182, 126868 (Eylül).

[14] *Alemdar*, 23, 25/7/1335, 120-1520, 122-1522. Ermenekli Hoca Saffet Efendi'nin de adı geçiyordu. M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. II, s. 46.

[15] *Alemdar*, 8/8/1335, 136-1536.

si'nde yapılan bir tasfiye sonucu olarak yeni fırka girişimi önlenmiş bulunuyordu. Ne var ki eylülde yeniden Muhafazakâr Fırka söylentileri çıktı. Mustafa Sabri, Vasfi Efendi, Seyyit Abdülkadir, Hamdi Efendi, Polis Umum Müdürü Nurettin ve Refik Halit'in adları geçiyordu. Daha sonra da Mutedil Hürriyet ve İtilaf fırkası sorunu ortaya çıkacaktı.[16]

Seçimlere Gitme Kararı: Hükümet göreve başlar başlamaz, vükela çoğunluğunun seçim istediği anlaşıldı. Dahiliye Nazırı Adil Bey'in seçim dosyasını istettiğini, bulunamadığını ve eldeki bazı karalamalardan hızla yeni bir seçim tasarısının hazırlanmasına gidildiğini öğreniyoruz.[17] Önceki hükümette de yeni kanun tasarısı uyarınca seçime gitmek yönünde bir istek belirmiş, fakat eski Hürriyet ve İtilaf önderleri olan Mustafa Sabri ve Vasfi efendiler buna engel olmuşlardı (V, 3). Şimdi ufukta Sivas'ta bir milli kongre görününce, gerek Hürriyet ve İtilaf, gerekse Saray, istemeyerek de olsa, bu kongrenin önemini gölgelemek amacıyla seçim isteğine katılmayı zorunlu gördüler. Nasıl olsa, Paris'teki bozgundan sonra, bırakışma sınırları dışında seçim yapamamasının olumsuz anlamı konusundaki kuşkunun da fazla bir geçerliği kalmamıştı. 26 Temmuz günü seçim konusunda yayımlanan başyazısında Refi Cevat "pek tabii olan bu hadisede bir fevkaladelik" görülmesine şaşıyor ve "adamakıllı bir intihap" ile kurulacak "kuvayı şeriyenin" bizi bu hadiselerden kurtarabileceği ihtimaline işaret ediyordu. Aynı gazeteye göre, 27 Temmuz'da Meclis-i Vükela'da Adil Bey konuyu açmış ve derhal seçimlere gidilmesi için vilayetlere telgraflar çekilmesi kararlaştırılmıştı. 29 Temmuz'da Refi Cevat, başyazısında, hükümetten istenilen şeyin, seçimlerin "kemal-i bitarafi" ile yürütülmesi ve gizli ya da açık hiçbir kuvvetin müdahalesine meydan verilmemesi olduğunu belirtiyordu. Gazetenin aynı sayısında, Dahiliye Nezareti'nin

Alemdar, 24/8/1335, 152-1552; M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. II, s. 46 (*İkdam*, 20, 26/9/1335).

[17] *Alemdar*, 22-3/7/1335, 119-1519, 120-1520. Önceki Meclis-i Vükela'nın bu yöndeki bir kararından söz ediliyorsa da, böyle bir karar yazılı olarak yoktur.

ikinci bir genelgeyle, memurların hiçbir fırkaya alet olmamasını, halkın oyunda serbest bırakılmasını ve kim olursa olsunlar, buna karşı geleceklerin şiddetle cezalandırılmasını istediğini öğreniyoruz. *Alemdar*'ın istihbaratına göre, işgal altındaki yerlerde de seçim yapılacak ve çabuk sonuçlandırılması istendiği halde, seçim en az iki ayda tamamlanabilecekti. Genel kanı, seçimde çoğunluğun tarafsızlar tarafından elde edileceği merkezindeydi.[18]

30 Temmuz 1919 günü, Meclis-i Vükela, seçim kararını yazılı biçime soktu. Seçimler "kararname-i mahsusa" göre yapılacak ve şu tedbirler alınacaktı: 1) Dahiliye hemen hazırlıklara girişilmesini temin edecek; 2) Vali, mutasarrıf ve kaymakamların "bitaraf ve şayan-ı itimat zevat-ı muktedireden" olmaları sağlanacak, bu niteliklere uymayanlar "acilen" değiştirilecek; 3) 25 Eylül 1328 günlü geçici kanun gereğince askerlikle ilişkili herhangi bir kimse oy kullanamayacağına göre, bu gibilerce seçime katılınmaması ve karışılmaması için, Harbiye ve Bahriye nezaretleri tamimde bulunacaklar; 4) İşgal altındaki yerlerde seçimlerin yürümesinde kolaylık gösterilmesi için, Hariciye girişimlerde bulunacaktı.[19] Fakat hükümetin bu kararlarını ciddiye almayanlar vardı. Aynı günkü *Alemdar*, Sulh ve Selamet Fırkası'nın, seçim hazırlıkları yapılsın demenin, seçimi yapın anlamına gelmeyebileceğini belirttiğini ve seçim kanununun değişip değişmeyeceği konusu üzerinde durduğunu bildiriyordu.

8 Ağustos günlü *Alemdar, Moniteur*'den aldığı bir habere dayanarak, seçim konusunda ilk olumsuz haberi veriyordu. Buna göre, Aydın vilayetinde seçim yapılamayacağı gibi, başka bazı vilayetlerde de seçimi yürütmenin imkânsız olduğu anlaşılıyordu. Öte yandan, aşağıda ele alınacak olan tahkik he-

Alemdar, 29/7/1335, 126-1526.

Meclis-i Vükela Mazbataları, 216/356. Bu yazılı karardan önce, 28 Temmuz'da Hariciye, İngiliz Yüksek Komiserliği'ne –herhalde diğerlerine de– seçimlerle ilgili notayı vermiş bulunuyordu. Foreign Office 371/4227, 115577. 7 Ağustos günlü *Alemdar*, asker ve jandarmaların seçime katılmamalarının kolordulara buyurulduğunu duyurdu.

yetlerinden Süleyman Şefik Paşa, ile Defter-i Hakani Emini Ziya Bey'den oluşan heyet Karahisar-ı Sahip'te (Afyon) eşrafla yaptığı toplantıda, hükümet, fırkacılardan değil de "devletçi" adamlardan kurulmuş olduğundan, seçimlerin hükümet müdahalesinin dışında kalacağını, fırkaların ve memurların karışmalarını önlemek için "intihabat komiserlerinin" atanacağını bildirdi. Fakat Paşa, daha ileri giderek, ardından fırkalara çattı ve ulusun bu kez en önemli görevinin mebusları "fırkacı olmayanlardan" seçmek olduğunu ileri sürdü. Memleketi kurtarmak için, bütün halkın, saltanat ve hilafet makamının çevresinde toplanarak, birlik halinde hareket etmesi gerekiyordu. Bundan sonra, *İkaz* gazetesinin heyetle yaptığı mülakat yer alıyordu. Bunlardan biri, Mustafa Kemal hareketini iyi bulmadığını söylüyordu. Çünkü en çok birlik olunacak, saltanat ve hilafetin çevresinde toplanılacak bir zamandı bu. Bu tür hareketler felakete yol açardı: "Hem bu milli kongreye ne lüzum var, işte hükümet Meclis-i Mebusan intihabatının icrasını emretmiştir ve katiyen müdahale etmemeye karar vermiştir." Böylece heyet, "baklayı ağzından çıkarmış" oluyordu. Mebusan Meclisi toplanacağından, Sivas Kongresi'ne gerek yoktu. Bu biçimde, Müdafaa-i Hukukçu harekete ve özellikle onun ülke çapında örgütlenişine karşı çıkabilmek için, bir Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan yana görünmemeye özen göstermek gerekiyordu. Hem zaten bir ara Saray'ın el koymuş olduğu Hürriyet ve İtilaf, Sadık Bey'in önderliğinde, Damat Ferit'in Fransızcı siyasetine saldırarak ve Paşa'nın kurduğu hükümetlere karşı cephe alarak, Saray'a karşı bağımsız ve eleştirici bir niteliğe bürünmüştü. Bu iki nedenle Hürriyet ve İtilaf'a karşı cephe almak gerekiyordu.[20]

Ağustos'un ortasında hükümetin "ilan ettiği şerait dahilinde" seçim yapılamayacağı yolunda haberlerin gelmesi üzerine, seçimin yürütülmesi için tedbirler alındığını öğreniyoruz.[21] Damat Ferit, eylül başında *Temps* muhabirine, seçimlerin de-

Alemdar, 9/8/1335, 137-1537.
Alemdar, 15/8/1335, 143-1543.

vam ettiğini ve sonuçlandırılacağını, Müslüman olmayanların katılmama kararının teessüfe şayan olduğunu, fakat onları ikna etme umudunu yitirmediğini söylüyordu.[22] 7 Eylül'de çıkan haberlere göre, Adil Bey, seçimin bir an önce yapılıp ulusu "bihakkın" temsil eden bir meclisin oluşması ve işlerin düzgün yürümesi için vilayetlere müfettiş göndermeye karar vermişti. Öte yandan, Hürriyet ve İtilaf'ın başkanlarından biri seçilmiş bulunan Zeynelabidin Efendi, seçimin Hürriyet ve İtilaf tarafından kazanılacağını söylüyordu.[23] Fakat eylülün sonunda İstanbul, ulusal harekete karşı kuvvet denemesine girip kaybettikten sonra, taşra seçimlerinin gerek Hürriyet ve İtilaf, gerekse Saray için umutlu olmayacağı anlaşılmış olmalı ki, Zeynelabidin Efendi, Damat Ferit'i ziyaretle, Anadolu'nun durumu dolayısıyla seçime katılamayacaklarını bildiren bir muhtıra sundu.[24] Nitekim, bundan sonra *Sabah*'ta çıkan bir başyazı, 28 Temmuz'da seçim kararı verildiği halde, iki aydır sonuçlanmamasının dedikodulara yol açtığını, fakat Anadolu'nun bazı yerlerinde "tezebzüb-ü malum" devam ettikçe, seçime gitmenin dirayetsizlik olacağını, ulusun "oy"unu açıklamak için sükûna ihtiyacı olduğunu öne sürüyordu.[25]

İngiliz Kaynaklarından Seçim Sorunu: 22 Temmuz'da Calthorpe ile Defrance, baş başa verip Türk siyasal hayatında yan tutmadıkları, fakat Padişah'ı ve meşru iktidarı destekledikleri ve herhangi bir devrim girişimine karşı koyacakları konusunda anlaştılar. Seçimlere gelince, o sıradaki koşullar altında seçim yapma olanağının bulunmadığında hatta yapmanın tehlikeli olduğunda birleştiler. Calthorpe'a göre seçim, bir kepazelikten başka bir şey olamazdı ve ancak ulusçu Türk-

Sabah, 5/9/1335, 10707 *(Stamboul)*. Hahambaşıyla yapılan bir mülakattan, Yahudi cemaatinin, seçime katılmama kararını vermekle birlikte, bundan hayli rahatsızlık duyduğu seziliyor. *Sabah*, 24/9/1335, 10723. Taşradan seçim haberleri: *Sabah*, 10/9/1335 (Ankara); *Alemdar*, 12/9/1335, 171-1571.

[23] *Alemdar*, 7/9/1335, 166-1566, 9 Eylül'de *Alemdar*, gidecek müfettişlerin kararlaştırıldığını ve birkaç güne değin hareket edeceklerini bildiriyordu.

[24] *Sabah*, 26/9/1335, 10725.

Sabah, 28/9/1335, 10707.

lerin İzmir olayları üzerinden gittikçe daha sevimli gördükleri İttihat ve Terakki'yi güçlendirebilirdi. Aynı gün, kendisini ziyaret eden Damat Ferit de, şahsen seçimlere karşı olduğunu, fakat arkadaşlarının kendisini zorladıklarını, bu baskıya uymak zorunda kaldığını söyledi. Paşa, komiserlerin seçime karşı böyle tavır almalarına rağmen, seçimlerin yapılacağından çekiniyor, bunun için komiserlerin muhalefetlerinden daha ileri gideceklerini umuyordu.[26] Bu olay, Saray'ın nasıl isteksizce, zorlanarak seçime gittiğini ve bundan kaçınabilmek için nelere razı olduğunu göstermektedir.

Fakat İngiliz Komiseri'nin 27 Temmuz günlü teli seçimin "şoven ve İttihatçı" eğilimde adamları seçtirmek bakımından sakıncalı olacağını belirtmekle birlikte, seçime karşı açık bir eylemin, Türk siyasetine büyük ölçüde karışmak, Wilson ilkelerini ve Türk anayasasını çiğnemek anlamına geleceğini ve arzuya değer de olsa, savunması zor bir davranış olacağını bildiriyordu. Üstelik, İstanbul'da parlamento toplantısı önlense bile, dahilde bir yerde toplanmasını önleyecek bir şey yoktu. Nitekim Mustafa Kemal, Erzurum'da bir kongre topluyordu. Böylece, Anadolu'da, İstanbul'un ve Padişah'ın yetkisini reddeden, bağımsız ve muhtemelen pek bağnaz, Avrupa'ya düşman bir hükümetin kurulması yönünde de bir gelişme olabilirdi.[27]

İtilaf Devletleri, seçimleri önlemek konusunda açık bir girişimde bulunmaya isteksiz de olsalar, Saray, seçimleri olabildiğince geciktirmek için bir çare bulmuştu bile. Daha önce yapılmış olan, seçimleri hızlandırmak için yeni bir düzenleme çalışmaları bir yana itilmiş, yürürlükteki mevzuata göre işe

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 697-7 (23 Temmuz). *The Times*'da, Türkiye'de seçim yapmanın, özellikle karıştırıcıların çekingen bir seçim kitlesini yıldırabilecekleri uzak illerde ağır siyasal güçlüklere yol açabileceğini öne sürüyordu (29/7/1919). Temmuz sonunda İstanbul'da bulunan Trabzon Valisi Mehmet Galip'e göre, hükümet, Mustafa Kemal'in Mebusan Meclisi'ne adamlarını doldurduktan sonra hükümeti düşürüp Vahdettin'i tahttan indireceğinden korkuyordu. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 100.

[27] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 703-4.

girişilmişti. Nitekim, buna göre yapılan çalışmalar, iki buçuk ayı bulduğu halde sonuçlanmamıştı.[28]

2. MÜLKİYE ÖRGÜTÜNDE ATAMALAR VE TAHKİK HEYETLERİ

Mülkiye Örgütünde Atamalar: Seçimler konusunda 30 Temmuz günlü Meclis-i Vükela kararının ikinci maddesine uygun olarak, bu hükümet zamanında mülkiye örgütünde geniş atama ve tasfiyeler yapıldı. 30 kadar mutasarrıf ve kaymakam azlolundu ya da istifa etmiş sayıldı. 54 kadar mutasarrıf ve kaymakam da atandı; fakat bunlardan ancak dokuz kadarı başka faal bir görevden atandılar, kalanları eski görevlilerdi – yani muhtemelen çoğu İttihat ve Terakki'nin tasfiye etmiş olduğu kimselerdi. Beş vali atandı; bunlardan yalnız biri başka bir görevden nakledildi.

Tahkik Heyetleri: Hükümetin bir başka girişimi de, Anadolu'ya Dahiliye Nezareti'nden bir memur ve bir kâtiple, Harbiye Nezareti'nden yüksek rütbeli bir subaydan kurulu tahkik heyetleri göndermekti. Bunlar beş bölgeye gönderileceklerdi: 1) Hüdavendigâr, Karesi; 2) Konya, Karahisar-ı Sahip, Antalya; 3) Ankara, Kastamonu; 4) Samsun, Sivas; 5) Trabzon, Erzurum. Amaç, taşrada sükûn ve asayişi bozabilecek bazı "ahval ve hadisat muamelatın" meydana gelmekte olması dolayısıyla, soruşturmalarda bulunup rapor vermek ve acele işleri telgrafla bildirmekti.[29] Beşinci bölgeye eski Lazistan Mutasarrıfı Ziya Bey ile eski Konya Valisi Yusuf Rıza Paşa, 3. Bölgeye eski Şûra-yı Devlet üyesi Rahmi Bey ile emekli Erkân-ı Harp Mirlivası Galip Paşa gideceklerdi.[30] *Alemdar*, heyetlerin amaçlarını daha somut biçimde açıklıyordu: "Her türlü tetkikat ve tahkikat" dışında, "cihet-i askeriye ve mülkiye" arasında anlaşmazlık varsa, bunu çözmek ve "bu iki kuvvet" arasında tam bir uyum meydana getirmek-

Webb'in hesabına göre, yürürlükteki mevzuatla Mebusan Meclisi üç-dört ay geçmeden toplanamazdı. Foreign Office 371/4227, 127757 (27 Ağustos).

Meclis-i Vükela Mazbataları, 26/7/1335, 216/349.

Meclis-i Vükela Mazbataları, 27/7/1335, 216/352.

ti.[31] Bu, şu demekti ki, merkeze genellikle itaatkâr olan mülkiye örgütüne koşut askeri örgütte merkeze başkaldırma durumu varsa, bu gibi askeri kişiler "hizaya" getirilecekti.[32] Amasya kararlarından ve Erzurum Kongresi toplandıktan sonra, bunun ne denli zor bir iş olduğu apaçık ortadaydı. Nitekim, Vükela'dan bazılarının, bu arada İzzet Paşa'nın bu heyetlere katılmayı kabul etmedikleri anlaşılıyor.[33]

Tahkik heyetlerine verilen ve Harbiye Nazırı Nazım ve Dahiliye Nazırı Adil beyler imzasını taşıyan talimatın sureti ilginç bir belgedir. Uzun girişimde, Ege'de Demirci Mehmet Efe ve Şükrü "nam-ı müstearlı" kimselerin, her yana haber salarak, çetelere çağrılıp da gelmeyenlerin idam olunup, evlerinin yakılacağını duyurdukları, öte yandan Mustafa Kemal ile Rauf Bey'in askerlikten istifa ile kongre toplamak, halkı tahrik edecek bir beyanname yayımlamak (bu, istifayı bildiren genelge olabilir) ve Doğu Anadolu'da çete örgütlenmesine "germi" vermek gibi davranışları anlatıyordu. Talimata göre, gerek çete kurmak gerekse kongre adı altında toplantılar yapmak, "ahkâm-ı kavanine mugayir emnu asayişi muhill" idi. Çete kurmaya bir şey denemezse de, Cemiyetler Kanunu'na uyarak kongre toplamanın neden yasaya aykırı ya da asayişi bozucu olduğu hiç açıklanmıyordu. Daha sonra, Ege'de asayişsizlik olmadığı halde, Yunanlılar kanlı işgallerde bulunduklarına göre, asayişi bozuk gösterecek "böyle" davranışların yurdu işgal ve "maazallah" ulusal varlığı tehlikeye düşürecek ne fırsatlar verebileceğinin ortada olduğu anlatılıyordu. Bundan sonra mülki ve askeri görevlilerden yakınılıyor ve heyetlere şu ana görevler yükleniyordu: 1) Her iki kesimdeki görevlilere verilen buyruklar incelenecek, buyruklar ya da görevliler arasında uyuşmazlık olup olmadığı ve buyruklara uyulup uyulmadığı denetlenecekti. 2) Çete ve kongre hareketinden sorum-

Alemdar, 30/7/1335, 127-1527.

Bu durumu saptayan bir belge: Foreign Office 371/4227, 127757. Cebesoy da "bazı yüksek rütbeli mülkiye memurlarından" acı acı yakınır. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 106.

[33] *Alemdar*, 29/7/1335, 126-1526; *Orient News*, 30/7/1919, 38.

lu olanlar ve görevlilerin yardım ya da hoşgörülerinin bulunup bulunmadığı saptanacaktı. 3) Mustafa Kemal, Rauf Bey, Demirci Efe, Hacı Şükrü'nün yakalanarak İstanbul'a gönderilmeleri için buyruk verildiğinden, bunun sonucu incelenecekti. 4) Halka öğütler verilecekti. 5) İyi niyetle çetecilik yapanlara, yanlış yolda oldukları anlatılıp, silahlarını teslim etmeleri sağlanacaktı. 6) Denetlemeler sonucu merkeze düzenli olarak raporlar gönderilecek, yerleri değişmesi ya da azledilmesi gereken memurlar bildirilecekti.[34]

Süleyman Şefik - Ziya Bey heyetinin Konya yönüne gittiğini gördük. Ankara ve Erzurum'a gitmek üzere, mülga Cemiyet-i Rüsumiye üyesi Ali Rıza Bey'in, Mirliva Galip Paşa'nın, Harbiye Nezareti Müsteşarı Ahmet Fevzi Paşa'nın adları geçti.[35] Sonuç olarak, Trabzon ve Erzurum'a eski Lazistan Mutasarrıfı Ziya Bey, 9. Kolordu'nun eski Komutanı Mirliva Fevzi Paşa ile Sadaret Mektubi Kalemi hulefasından Suat Bey, 16 Ağustos günü Trabzon'a hareket ettiler.[36]

3. ORDUNUN DURUMU VE ORDUYU "HİZAYA GETİRME" GİRİŞİMLERİ

Şûra-yı Askeri: Amasya toplantısı ve tamimi üzerine ordu, hükümeti hiçe saymaya başlamış bulunuyordu. Gerçi mülkiye örgütü merkez karşısında genellikle daha uysaldı; ama, o da çok kez ordu mensuplarının baskısı karşısında merkezi dinleme-

[34] B.S. Baykal, *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*, s. 32-5. Mustafa Kemal ve diğerlerinin yakalanması Vükela tarafından 29 Temmuz'da kararlaştırıldığına göre, bu yöndeki talimat bu günden sonra ve en geç ağustos başlarının tarihini taşıyor olmalıydı.

[35] *Alemdar*, 7/8/1335, 135-1535.

Alemdar, 16/8/1335, 144-1544. Süleyman Şefik - Ziya Bey heyeti ağustos başında gidip on gün sonra döndü. Ağustos sonlarında Galip Paşa ve Ziya Bey heyetinin Konya'ya gittiğini ve sonra Kastamonu'ya gideceğini öğreniyoruz. Heyetle giden Fevzi Paşa'nın Harbiye müsteşarı olan Ahmet Fevzi olmayıp, eski 9. Kolordu Komutanı Erkân-ı Harp Mirliva Ali Fevzi Paşa olduğu anlaşılıyor. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 147-9. Bir ara Trabzon'a Kadri Paşa'nın gitmesi söz konusu oldu. *Alemdar*, 4/8/1335, 132-1532.

mek zorunda kalıyordu. Başkaldıran orduyu merkezden verilecek, fakat dinlenmeyecek olan buyruklarla hizaya getirmeye çalışmak beyhudeydi. Askeri örgütün başına ulusçu yeni ordu komutanları yerine, eski ordunun komutanlarını getirmek, taşradaki genç komutanları ancak daha da söz dinlemez duruma getirebilirdi. Merkezdeki, Cevat Paşa gibi genç komutanların Anadolu hareketinin içindeki subayları daha ılımlı bir yola sokmaları düşünülebilirdi; ama, bunlara üst komuta görevleri vermek, hükümetin işine gelmiyordu: Bu, tehlikeli olabilirdi. Bunun içindir ki, Damat Ferit hükümetinin, komuta görevi vermeden, ordu içinde genel saygı kazanmış paşalar aracılığıyla bir askeri kamuoyu oluşturarak, ulusçu hareketin başkaldırmış komutanlarını meşruiyet ve ılımlılık yoluna sevk etmeyi tasarlamış olduğu düşünülebilir. Bu ortak askeri kamuoyunun uzvu Şûra-yı Askeri olacaktı.[37]

Hürriyetin İlanı'ndan kısa bir süre sonra, Kâmil Paşa hükümeti tarafından Meclis-i Meham-ı Harbiye adında böyle bir kurul meydana getirilmişti (Eylül 1908). Meclisi kurarken, Kâmil Paşa'nın İttihat ve Terakkili subayları böylece daha etkili bir biçimde siyaset dışında tutmayı başarabileceğini düşünmüş olması muhtemeldir. 1909'da Şûra-yı Askeri adını alan bu kuruluşa, Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı olması üzerine (herhalde Enver, bunu, kendi bildiğini yapmasına bir engel olarak görüyordu) son verildi.[38] Nisan 1919'da şûranın yeniden kurulması söz konusu olduysa da[39] bu, ancak 2 Ağustos'ta gerçekleşebildi. Şûranın yetkileri sınırsıza yaklaşacak derecede genişti. Şûra üyeleri, harbiye nazırı, genelkurmay başkanı, ordu komutanları ve şûra üyelerini dokuza çıkarmak üzere atanacak diğer üyelerden oluşuyordu. Bu son üyeliklere Nafıa Nazırı 1. Ferik Ahmet Abuk, eski Harbiye Nazırı 1. Ferik Hurşit, Şevket Turgut ve Genelkurmay Başkanı Cevat paşalar atan-

İsmet Bey, Kâzım Karabekir'e yazdığı 27/8/1335 günlü mektupta, Askeri Şûra-yı olumlu bir girişim olarak değerlendirdi. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 176.

[38] *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, c. III, 6. k. (Ankara, 1971), s. 245-9. *Alemdar*, 19/4/1335, 118-1428.

dılar. 1911'de aynı görevde bulunmuş olan ve 1913'te terfian emekliye ayrılan Hâdi Paşa, genelkurmay başkanı oldu.[40] Böylece ulusçu bir genelkurmay Başkanı yerine Sévrés'e imza atacak bir kimse gelmiş oluyordu. Şûra, haftada en az iki kez toplanacak, kararlar 2/3 çoğunlukla alınacaktı. Harbiye Nazırı'nın, sorumluluğu üzerine alarak, bu kararları reddetmesi ya da değiştirebilmesi için, önce bunu yeniden görüşme konusu yapması ve Şûra'nın da kararında ısrar etmesi gerekiyordu. Şûra üyelerinin değişmesi, emekliye sevki ancak gizli oyla ve çoğunlukla olabilecekti.

Şûra, ilk toplantısını 9 Ağustos'ta yaptı. Fakat ağustos ayı sona ermeden Şûra'nın kaldırılacağı haberi çıktı. Süleyman Şefik Paşa, Harbiye Nazırı olunca, kendi görevlerini küçültüp sınırladığı için kaldırılmasını istemiş, fakat Sadaret ilkönce bunu kabul etmeyip, nazırın yetkilerini genişletmeyi önermişti.[41] Anlaşılan Şûra'dan beklenen yararlar sağlanamamıştı ki, eylülde Şûra kaldırıldı.[42] 19 Eylül günlü *Alemdar* ise istişari yetkilerle Şûra'nın yeniden kurulacağı söylentisine yer veriyordu.

İtilaf Devletleri'nin Karışmaları: Bir sorun da azınlıkların askerlik görevi yapmamasıydı. Osmanlı hükümetinin bağımsızlığını ne ölçüde yitirdiğinin ve nasıl zavallılaştığının bir göstergesi olarak, İtilaf Devletleri'nin isteği üzerine, Ermeni ve Rumların askerlikten istisna edildiklerini görüyoruz. Bunun üzerine, hahambaşı, yüksek komiserlere başvurarak, Yahudilerin de bu istisnadan yararlandırılmasını istedi.[43] Şevket

Takvim-i Vekayi, 4/8/1335, 3614.

Alemdar, 25, 29/8/1335, 153-1553, 157-1557. *Orient News*'a göre, üç üyesi istifa ettiği için Süleyman Şefik Şûra'nın kaldırılmasını istemişti (21/8/1919, 56). *Alemdar*'da Cevat Paşa'nın şûra üyeliğinden istifa ettiği haberi çıkmış sonra yalanlanmıştı (7/8/1335, 135-1535-136-1536).

[42] *Takvim-i Vekayi*, 10/9/1335, 3642, Ağustos sonu gazete haberlerinden edindiği bilgiye dayanarak, Kâzım Karabekir, Askeri Şûra üyelerinin "kısmı azamının" istifa ettiğini, lağvedilmek üzere olduğunu yazmıştır. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 161.

[43] Foreign Office 371/4155, 96985 (Yüksek Komiserlerin 12 Haziran toplantısı).

Turgut'un Yahudileri öven sözlerine rağmen,[44] daha sonra, Süleyman Şefik'in orduda az Yahudi asker olduğunu ve yapılacak istisnanın "hüsn-ü tesiri" olacağını söylemesi üzerine bu yola gidildi.[45]

Bu sıralarda İtilaf Devletleri temsilcilerinde, ordunun güçlenmesi ya da halkın silahlanması konusunda geniş bir duyarlılığın geliştiğine tanık oluyoruz. Örneğin, asker kaçaklarının af mühletinin uzatılmasını sağlıyor, yurda dönen askerlerin yeniden silah altına sokulmasına,[46] 1314'lülerin askere alınmasına, jandarmanın yeniden Harbiye'ye bağlanmasına karşı çıkıyorlar,[47] öte yandan Düyun-u Umumi'ye tuzla kolcularının silahları mesele oluyordu.[48] Fakat İtilaf temsilcilerini bu duyarlığa iten olaylar da artık gerçekten meydana gelmeye başlamış bulunuyordu. Fransızlar, Trabzon'da Rus askeri malzemesini götürmekte bin bir zorluğa uğruyor,[49] Fransız gümrükçüleri bir takada 1.200.000 fişek ve 100.000 el bombası ele geçiriyorlardı.[50] Rawlinson da 11 Ağustos günlü bir Doğu Anadolu raporunda, Batum'dan çekilen Osmanlı ordusunun halka 35.000 tüfek dağıttığını ve Erzurum vilayetinde depolanmış tüfek sayısında, önceye göre 75.000'lik bir azalma olduğunu bildiriyordu.[51]

Eski Orduyu İhya Etme Süreci: Yukarıda (IV, 4) saptanmış olduğu gibi, 2. ve 3. Damat Ferit hükümetleri zamanında eski orduyu ihya etme çabaları devam etti. Bunun için genç komutanların ve genel olarak genç Harbiyeli subayların rüt-

Alemdar, 25/6/1335, 184-1494 *(Entente)*.

Meclis-i Vükela Mazbataları, 15/8/1335, 216/364.

Foreign Office 371/4155, 88769 (22 Mayıs toplantısı); *Takvim-i Vekayi*, 28/6/1335, 3586 (25 Haziran Kararnamesi).

[47] Foreign Office 371/4156, 124445 (21 Ağustos toplantısı). 314'lülerin askere alınması sorunu: *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 5/5/1335, 215/213. Damat Ferit'in 24 Ağustos'ta söylediğine göre, jandarmanın Harbiye'ye bağlanması söz konusu bile olmamıştı. Foreign Office 371/4158, 128287.

[48] Foreign Office 371/4156, 144312 (25 Eylül toplantısı).

[49] Foreign Office 371/4156, 137897 (18 Eylül toplantısı).

Foreign Office 371/4156, 130696 (28 Ağustos toplantısı).

Foreign Office 371/4158, 126001.

belerini indirmek için hazırlanan yasanın Saray'a gönderilmiş olduğu haberi çıktıysa da, bunu yürürlüğe sokmaya cesaret edilemediği anlaşılıyor.[52] Fakat eski ordunun subaylarını orduya yeniden alabilmek ya da görevli iseler, görevde tutabilmek için girişimler sürdürüldü.[53] Bununla da yetinilmeyerek, sonradan Kurtuluş Savaşı'nda yerlerini alacak Ferik Cevat (Çobanlı) ile Ferik Mustafa Fevzi (Çakmak) paşalar Mondros'tan 2 Ağustos 1919'a değin genelkurmay başkanlığını sırayla sürekli olarak işgal ettikleri halde,[54] bu tarihten sonra bu mevkie eski ordunun adamları getirildi. 2 Ağustos 1919'da genelkurmay başkanı olan Bağdatlı Ferik Hâdi Paşa, 1913'de genelkurmay başkanlığından emekliye ayrılmış bulunuyordu.[55] 12 Eylül'de yerine geçen Harbiye Müsteşarı Ferik Mehmet Fuat Paşa'nın da eski ordunun adamı olduğu tahmin edilebilir; çünkü bu paşanın müsteşarlıktaki selefi Ahmet Fevzi Paşa'nın yerinden alınması ve Cevat Paşa'nın da Şûra-yı Askeri'ye atanması (2 Ağustos) önemli bir tasfiye hareketi olarak yankılar uyandırmış, *Peyam* gazetesince olumlu bulunmuştu.[56] Ay-

Alemdar, 17/5/1335, 145-1455.

Alemdar, 22/4, 22, 28/8/1335, 121-1431, 150-1550, 156-1556; *Sabah*, 16/9/1335, 10715.

[54] Cevat Paşa: 3/11-19/12/1918, 14/5 - 2/8/1919; Fevzi Paşa: 24/12/1918 - 14/5/1919.

[55] *Alemdar*, 4/8/1335, 132-1532.

[56] *Orient News*, 5/8/1919, 43. Calthorpe'un 1 Ağustos'ta bildirdiğine göre hükümet işbaşına geçtiğinde, Cevat Paşa'nın genelkurmay başkanlığına son verileceği söylentisi çıkmış, fakat bunun üzerine kopan gürültü karşısında işin arkası gelmemişti. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 713. Gerçi Fuat Paşa'nın Harbiye müsteşarı atanması 13 Ağustos'tadır, fakat selefi Ahmet Fevzi Paşa'nın görevinden alındığını –Cevat Paşa'nın tasfiyesiyle birlikte– *Orient News* 5 Ağustos sayısında bildiriyordu. Tasfiyenin başka uzantıları da vardı: 24 Temmuz'da göreve getirilmiş bulunan İstanbul Muhafızı Mirliva Ahmet Şevki Paşa'nın yerine mütekait Süvari Miralayı Şevket Bey (13 Ağustos) atandı ve Genelkurmay 2. Başkanı Kâzım Paşa, Şûra-yı Askeri Muamelat Müdürü Miralay İsmet Bey (Bu göreve dokuz gün önce atanmıştı) görevlerinden affedildiler (13 Ağustos). Kâzım Paşa'nın yerine Erkân-ı Harbiye Miralayı Mahmut Beliğ Bey, Harbiye Dairesi riyasetine de Ferik Ali Refik Paşa atandılar (16 Ağustos), *Takvim-i Vekayi*, 28/7, 6, 17/8/1335, 3608, 3616, 3625 (Fakat Ahmet Fevzi Paşa da Saray'a bağlıymış: C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. VII, s. 2290-1).

rıca, aşağıda görüleceği üzere, komutanlıklara da artık eski adamların atanmasına çalışılmıştır. Bu arada, taşra ordularını önemli ölçüde başına buyruk kılan, üstelik mülkiye örgütüne de egemen duruma getiren ve Mustafa Kemal'in ulusal örgütlendirme çabalarında ona çok yardımcı olan ordu müfettişliklerine de el atıldı. 29 Temmuz'da bunlara talimatnameyle verilen yetkilerin kaldırılıp, müfettişliklerin komutanlıklara dönüştürülmesi kararlaştırıldı. Böylece herhalde, askeri kuruluşların merkeze daha sıkı bağlanmaları sağlanmaya çalışılıyordu.[57]

Harbiye nazırlarına gelince, zaten İzzet Paşa hükümetinden sonra bu nezarete hemen hep eski ordu adamları getirilmişti. Üçüncü Damat Ferit kabinesinin haydi haydi bu yola gideceği tahmin edilebilirdi. Gerçekten de, Nazım Paşa eski İmalat-ı Harbiye müdürü emekli bir Erkân-ı Harp feriği olup, Mart 1919'da Divan-ı Harbe reis atanmıştı.[58] Sonradan yerine geçen Süleyman Şefik Paşa da, İttihat ve Terakki iktidarınca 1914'te emekliye ayrılmış bir topçu feriği idi.[59] Nazım Paşa, eski ordunun bir subayı olmakla birlikte, Damat Ferit'in her istediği oyunu oynamak istemediği, nezaretindeki ulusçularla birlik olduğu için Paşa'nın hışmına uğramıştır. Damat Ferit'in Yüksek Komiserlik Müsteşarı Hohler'e 30 Temmuz'da söylediğine göre, Mustafa Kemal ile Rauf Bey'in tutuklanması kararını çıkartmak için kabinede beş gün uğraşmak zorunda kalmış ve muhalefet, kendisine "ihanet eden" Nazım Paşa'dan gelmişti. Sadrazam, harbiye nazırına karşı böyle bir tutum içine girdikten sonra, onun aleyhinde söylenecek her şeye inanabilecek demekti. Nitekim, Bekirağa Bölüğü'nden Halil Paşa ile Küçük Talât kaçtıklarında (7 Ağustos), bundan Nazım Paşa'yı sorumlu tutmak ve istifasını iste-

Meclis-i Vekayi Mazbataları, 29/7/1335, 216/359. Ayrıca, mevcutları azalmış olan kolordu ve fırkaların birleştirilerek, sayılarının azaltılması kararlaştırıldı. Müfettişliklerin kaldırılması nedense biraz gecikerek, 16 Ağustos'ta yürürlüğe girdi. *Takvim-i Vekayi*, 17/8/1335, 3625.

[58] *Takvim-i Vekayi*, 23/3/1335, 3503.
Alemdar, 16/8/1335, 144-1544.

ınek kolay oldu. Hatta Paşa'nın, Mustafa Kemal'e hayran olduklarını bildiği subayların nezarette toplantılar yapıp, Damat Ferit'i düşürerek tahta Abdülmecit'i geçirmek için tasarılar hazırlamalarına –bu subaylar artık harekete geçmek üzereymişler– göz yumduğu söyleniyordu. Nazım Paşa istifa ettirilip yerine Süleyman Şefik geçirildi (13 Ağustos). Bu son paşa biraz yukarıda değinilmiş bulunan tasfiyeyi gerçekleştirdi ve Saray ile Babıâli'nin muhafızlarını çoğalttı.[60] Süleyman Şefik, görevine başlarken yayımladığı genelge ile, ordunun siyasetle uğraşmayıp "münhasıran vazife-i askeriyelerini" yapmasını ve asayiş konusunda "cihet-i mülkiyeden" yardım istendiğinde, bu yardımın derhal sağlanmasını istedi.[61] Oysa, ordu müfettişlikleri lağvedilmeden önce, ordu, mülki örgüte emir verecek durumdaydı.[62]

4. YUNAN İŞGALİNİN SINIRLANDIRILMASI SORUNU

Ege bölgesinin İtilaf Devletleri adına Yunanlılar tarafından işgal edilmeye başlanması, bir anda silahlı bir tepki doğurmuş ve ulusal hareketin kızışıp güçlenmesine yol açmıştı. Bütün Yunan askerleri işgallerini zorbalık yapmadan, kan dökmeden

Pech, a.g.e., s. 77; *The Times*, 19/8/1919. Pech, İngiliz ve Fransız tercümanlarının Veliaht'a yaptıkları uyarı ziyaretlerinin bu sıralara rastlamasına dikkati çekiyor Süleyman Şefik, savaş sırasında Afganistan'da (Karay'a göre İran, R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 166) propaganda yapmış olduğundan İngilizler tarafından güvensizlikle karşılandıysa da, davranışlarıyla kendisini onların gözünde temize çıkarmasını bildi. Foreign Office 371/4227, 127757 (27/8/1919). Tevfik Paşa da Saray'a gelip Süleyman Şefik'in İttihat ve Terakkili olduğunu öne sürerek atanmasına karşı çıktı, fakat geç kaldığı için önleyemedi. Türkgeldi'ye göre, Damat Ferit, Nazım Paşa'nın Babıâli muhafızlarını çekip yalnız jandarma bırakmasından işkillenmiş. A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 234-5. Cebesoy'a göre, 5 Ağustos'ta Konya'ya Tahkik Heyeti'yle giden Süleyman Şefik, 7 Ağustos'ta ulusal örgütün güçlü olmadığını ve Harbiye Nezareti'ne getirilirse bunları dağıtacağını bildirmiş, onun üzerine Damat Ferit onu İstanbul'a çağırmış ve Nazım Paşa'nın Meclis-i Vükela'da Adil Bey'le yaptığı tartışmayı vesile ederek Paşa'yı istifaya zorlamış. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 146-7.

[61] *Alemdar*, 16/8/1335, 144-1544.
Bkz., Buytulluoğlu, a.g.e., ve IV, 11.

yürütmeye kararlı olsalardı da –ki hiç de böyle değildi– 1821'den beri iki ulus arasındaki ilişkilerin tarihi, bu işgalin yine de zorbaca ve kan dökücü bir biçime dönüşmesini kaçınılmaz kılıyordu. Türk ulusal hareketinin güçlenmesi, hem İstanbul hükümeti için, hem de İtilaf Devletleri için önemli tehlikeler taşıyordu. Tehlikeleri, zafer gururu ile dolu Paris'teki devlet adamları hissetmiyorlardı ama, Türklerin nabzını denetleyebilecek durumda bulunan İstanbul'daki yetkililer, bunu kaygıyla gözleyebiliyorlardı. Tabii Babıâli de, Yunan işgalinin kaldırılması, ya da hiç değilse Yunan birliklerine İtilaf Devletleri subaylarının gözlemci olarak katılması ve en sonunda –çaresiz– Yunan işgalinin sınırlarının belli olması için yalvarmak durumunda bırakıldı.[63]

Aslında Yunan işgali 19 Mayıs'ta –İzmir işgal edildikten sonra– Selçuk'un güneyine inmemek şartıyla, İzmir sancağı ve Ayvalık kazası diye sınırlandırılmış bulunuyordu. Ne var ki, şöyle bir kaçamak yolu bırakılmıştı: Aydın kenti dahil, bu kentin kuzeyinde olmak üzere, Aydın vilayetinin herhangi bir yerinde karışıklık çıktığında, bu yerlere Yunan birlikleri gönderilebilecekti. Tek şart, İzmir'de müttefik filoları kıdemli deniz subayının onayını almaktı.[64] İngiliz Bahriye Nezareti'nin bu şartları içeren talimatı 20 Mayıs günlü olmakla birlikte, bu Balfour tarafından nedense ancak 31 Mayıs'ta Calthorpe'a bildirilebildi.[65] Daha önce, bu sınır konusunda Türkiye'deki İngiliz makamlarına sözü edilen talimatın gidip gitmediğini bilmiyoruz. Venizelos, 19 Mayıs gecesi, işgalin sınırını İzmir'deki Yunan makamlarına telledi; fakat garip bir rastlantıyla İzmir telgrafları altı gün işlemediği için, haber ancak ayın Mayıs'ın 27 yada 28'inde İzmir'e ulaşabildi. Bu arada, Konferans'ın işgal sınırı konusundaki kararından Calthorpe habersiz olmalıydı ki, Yunanlıların, İtalyanlarla çatışmamak şartıy-

Bkz., özellikle V, 6, 7.

Documents on British Foreign Policy, c. I, s. 83-4.

Foreign Office 371/4218, 82743. Yukarıda bu belgeye bir dipnotunda değinilmişti (V, 6). Söz konusu garip gecikmeye Avcıoğlu da değinmiyor. Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, c. I, s. 336-7.

la onların işgal etmemiş bulundukları yerlere uzanmasını doğru bulmuştu.[66] Telgraf haberleşmesi yeniden sağlanıncaya değin, Yunan kuvvetleri Konferans sınırları dışında Manisa'yı (25 Mayıs), Aydın'ı (27 Mayıs) işgal ettiler. Fakat Konferans sınırlarının İzmir'deki Yunan makamları tarafından bilinmesi bir şey değiştirmedi. Kasaba (Turgutlu, 29 Mayıs), Nazilli (3 Haziran), Ahmetli (4 Haziran), Akhisar (5 Haziran). Aydın (3 Temmuz) hep Konferans'ın koyduğu sınırlar dışındaydı ve buraları İzmir'deki müttefik kıdemli subayı Komodor Fitzmaurice'den izinsiz işgal edildi. Bu zatın Yunan Yüksek Komiseri'nden işgal edilen yerler hakkında bir rapor istemesi üzerine, o da 1 Haziran'da durumu bildirdi. 3 Haziran'da gelen cevapta, izinsiz işgallere işaret edilmekle yetiniliyor, buraların boşaltılması istenmiyordu.[67] Böylece, İngiliz makamları "dostlar alışverişte görsün" kabilinden biçimsel ve gevşek bir itirazla yetinmiş oluyorlardı. Şunu da hemen belirtmeli ki, İngilizlerin bu umursamazlıklarının salt İtalyan işgalinin önünü kesmek için olmadığı, Konferans'ın koyduğu sınırlar dışında, alelacele işgal edilen yerler arasında olup, İtalyanların işgal edebilecekleri bir yerde bulunmayan Manisa, Turgutlu, Ahmetli ve Akhisar'a da el konmasından bellidir. Nitekim Fitzmaurice, temmuzda hazırladığı raporda, Manisa ve Turgutlu'nun işgallerini stratejik noktalar diye hoş görmek gerektiğini ileri sürmüştür.[68] Öte yandan, İtalyanlar, işgallerini sürdüren Yunanlılar karşısında hayli çekingen davranmışlar, kendileri daha önce işgal ettikleri halde, Selçuk'u Yunan kuvvetlerine bırakmışlardı.[69]

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 863. Daha sonra, Venizelos, izinsiz işgallerin İzmir'le haberleşmenin zorluklarından ileri geldiğini söyleyecekti. Fakat bunun İzmir'deki Yunan yetkililerin orada bulunan Komodor'dan izin almalarını nasıl etkilediği anlaşılamıyor. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 666'nın dipnotu, 1 (7 Temmuz).

[67] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 867-8.

Documents on British Foreign Policy, c. IV, 685.

R. Apak, R. Hallı, K. Coşkuner, *Türk İstiklal Harbi*, c. II, 1, s. 107. İtalyan çekingenliğinin başka bir göstergesi olarak, 16 Mart'ta Oniki Ada ile Kuşadası'ndan Antalya ve ötelere uzanan kıyılarda kurulan Deniz Komutanlığı, ▷

23 Haziran'da Venizelos, Yunan ilerlemesinin Türklerin yığınak yapmasını önlemek için gerekli olduğunu savundu.[70] 1 ve 4 Temmuz'da –ve daha birçok seferler– Calthorpe, Türkiye'de huzurun geri gelmesi için Yunan işgalinin belirli sınırları olması ve efendice gerçekleştirilmesi gerektiğini, oysa böyle olmadığını söylüyor ve çare olarak, Yunan askerinin İzmir sancağının içine çekilmesini ve Yunan Yüksek Komiseri'nin isteğine uygun olarak, Selçuk-Aydın demiryolunun İngilizler tarafından işgalini öneriyordu.[71] Fakat İngilizler arka planda kalmaya kararlıydılar. Nitekim, İstanbul'daki Yunan Yüksek Komiseri Kanelopulos, Türklerin kırıldığı konusundaki "iftiraları" önlemek için, Yunan işgal ordusunun genel karargâhına İngiliz subaylarının bağlanmasını istediğinde, Balfour, böyle bir tedbirin, işgali, söylentilere uygun olarak, müttefik kararı olarak değil de İngiliz kararı olarak göstereceğinden kabul edilemeyeceğini belirtti.[72]

Konferans Yunan İşgalinin Sınırlarıyla İlgilenmeye Başlıyor: Temmuz ayında, Yunanlılar, diledikleri ya da güvenle işgal edebilecekleri yerleri denetimleri altına aldıktan sonra, Konferans bu işgalin sınırlarıyla ilgilenmeye başladı. Fakat bu ilginin başlamasıyla ilintili sayılabilecek iki gelişmeye değinmek gerekir. Biri Vahdettin'in, 30 Mart girişiminin sonuçsuz kalması üzerine ve özellikle İzmir'in işgalinden sonra Fransızcı siyaset ve ulusal mücadeleyi karşısına almama denemelerinden kesin bir kararla (Samsun'da Refet Bey'in İngilizlere meydan okuması ve Sivas Kongresi haberinin abartılmış olarak duyurulması üzerine) vazgeçerek, kayıtsız şartsız İngilizcilik tavrına geri dönmesiydi. Yukarıda (V, 8) gördüğümüz gibi bu dönüş, İngilizlere yaptığı kişisel başvuru ile somutlaştı-

◁ 12 Temmuz'da, 1 Ağustos'tan başlayarak geçerli olmak üzere kaldırıldı. Herhalde bu kararda İngiliz duyarlığının bir payı olmuştur. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 663-5, 727.

[70] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 658.

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 658-60.

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 656'nın dipnotu, 6 (28 Haziran İstanbul teli), s. 669 (9 Temmuz).

rıldı.[73] Başka bir olay daha önemlidir ve daha çok dikkati çekiyor. O da 3 Temmuz'da yeniden kanlı bir muharebe sonucunda Aydın'ı işgal eden Yunanlıların, Türk kuvvetlerini takip etmek için saldırganlıklarını sürdürerek, Aydın'ın ve Büyük Menderes'in 20 km kadar güneyinde Çine yolu üzerindeki Cumalıköy'e dek ilerlemeleriydi (7 Temmuz). İtalyanların, Çine'de ilerleyen Yunan kuvvetleri kadar bir birlikleri bulunmasına, Büyük Menderes'in güneyini kendi işgal bölgeleri saymalarına ve Yunanlıların ordugâhlarına ateş açtıklarını öne sürmelerine rağmen, yine de tepkileri yumuşak olmuştu.[74] İzmir'de Komodor Fitzmaurice'e (10 Temmuz ?) ve Paris'te Konferans'a şikâyette bulunmakla yetindiler (12 Temmuz).[75] Böylece, İngilizlerin, Konferans'ın Yunan işgaline sınır koyma kararma katıldıktan sonra, Yunanlıların bu sınır dışındaki izinsiz işgallerine aldırmayan tutumlarındaki iki yüzlülüğe dikkat çekilmiş oluyordu. İtalyanların ortalığı böyle velveleye vermeleri üzerine, İzmir'deki İngiliz, Fransız, İtalyan temsilcileri Yunan zulmünü de lütfen "keşfettiler" ve 14 Temmuz'da İstanbul'daki yüksek komiserlerine yazdıkları özdeş mektuplarda uyarıda bulunarak, Yunanlıların 19 Mayıs'ta konmuş olan sınırlara dönmelerini[76] ve onlarla Türkler

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 667-8 (No. 446-7).

R. Apak, R. Hallı, K. Coşkuner, *Türk İstiklal Harbi*, c. II, 1, s. 178-80. Aydın'da Yunan-İtalyan görüşmeleri sonucunda Yunan kuvvetlerinin nehrin kuzeyine çekilmesi, buna karşılık İtalyanların nehrin güneyinde Kuva-yı Milliye barındırmaması kabul edildi (9 Temmuz).

[75] *Documents on British Foreign Policy*, c. I, s. 83-4, 86-7; *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, 680. 19 Haziran'da istifa eden Orlando kabinesinin yerine geçen Nitti hükümeti (Tittoni dışişleri bakanıydı) önceki kabineye göre daha uysal ve yumuşak kabul edildiği için Paris'te daha makbul sayılıyordu. *Documents on British Foreign Policy*, c. I, s. 133-5.

[76] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 716, no. 473'ün dipnotu, 1. Oysa R. Apak, R. Hallı, K. Coşkuner, *Türk İstiklal Harbi*, c. II, 1'e göre, "İzmir'de bulunan Ingiliz ve Fransız temsilcileri ise, Yunan işgalini ve kötü idarelerinin doğurduğu faciaları nefretle izliyorlardı." (16-7 Haziran Menemen kırımı ve benzer olaylar üzerine, s. 168.) Oysa daha ileride şu satırlar var: "Yanan köylere giren subaylarımız, yangınlar arasında bir kadının yaralı, bir kadının iki gözü oyulmuş, bir ihtiyarın yakılmış ve diğer bir ihtiyarın da şehit edilmiş olduğunu görmüşlerdi. Kendi arzusu ile subaylarımıza refakat eden ▷

arasına müttefik birlikler yerleştirilmesini önerdiler. Oysa, İstanbul'da, Babıâli'nin yaptığı ve Calthorpe'un desteklediği uyarı ve ricalar dışında, gördüğümüz üzere Damat Ferit, Konferans'a bu konuda 19 Haziran günlü bir mektup ve bir muhtırayı bizzat sunmuş bulunuyordu.

Muhakkak ki, Yunan işgalinin sınırları üzerinde durulmasında, İtalyanların sorunu Konferans'a getirmelerinin çok daha fazla ağır basan bir payı vardır. Fakat Vahdettin'in yeniden İngilizlerin önünde –tabir caizse– "diz çökmüş" olmasının da bir payı olmuş olabileceği düşünülebilir. Her ne ise, 11 Temmuz'da Balfour, Calthorpe'a bu sorunla ilgili uzun bir tel çekti ve Venizelos'la bu konuda yapmış olduğu görüşmeleri bildirdi. Venizelos konmuş sınırlar dışında yapılan izinsiz işgalleri şöyle açıklıyordu: 1) Paris'le İzmir arasındaki haberleşmenin zorlukları ve İzmir'dekilerin neyin yapılıp neyin yapılamayacağını bilmemeleri; 2) Büyük Menderes'ten yukarı bir İtalyan ilerlemesini durdurma ihtiyacı; 3) Yunan işgalini İzmir sancağı ile sınırlamak kendilerini kötü stratejik bir durumda bırakırdı; zira Türklerin demiryolu kavşağı olan Manisa'da toplanıp İzmir'e saldırmalarına imkân verirdi. Venizelos'a göre, Yunanlılar, Edremit-Soma-Akhisar-Salihli-Akçe (Atça)-Büyük Menderes köprüleri bölgesini işgal edebilmeliydi. Balfour, Yunanlıların, İngiliz makamlarının yönergelerini ne ölçüde savsakladıklarını ve Venizelos önerisi konusunda ne düşünüldüğünü öğrenmek istiyordu.[78]

Bu sırada, Londra'da Dışişleri'nde vekâlet etmekte olup, Paris Konferansı'nın tutumunu yanlış bulan Lord Curzon, İngiliz Dışişleri Bakanı Balfour'a, daha önce 20 Haziran'da yazdığı ve Konferans'ın İzmir'e Yunanlıları çıkartma kararını eleştiren fakat karşılıksız kalan yazısının çizgisinde bir yazı da-

◁ bir İngiliz subayına bu mezalim sahnesi gösterilerek bunun fotoğrafla tesbiti rica edilmişti. Fakat İngiliz subayı durumla ilgilenmek istememişti." (10 Temmuz'da Soma bölgesinde çarpışmalar dolayısıyla, s. 188).

[77] Yunanlılarla Türkler arasına müttefik askeri koyma önerisi sonuç vermedi, G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 88.

[78] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 680-2.

ha yazdı (12 Temmuz). Bunda, İtalyan işgali resmen tanınmamakla birlikte, ilk işgallerinin teşvik gördüğüne, Londra Antlaşması'na uygun bulunduğuna ve hiçbir zaman şu ya da bu yerin işgalini protesto etmediklerine, böylece İtalyan davranışlarının zımnen onaylanmış olduğuna işaret ediyordu. Bu durumda İtalyan işgallerine karşı çıkmak zordu. Fakat Yunan işgallerine gelince, bunlar, bırakışma şartlarına aykırı olarak ve Venizelos'un itiraf ettiği üzere, müttefiklerin isteğine rağmen yürütülmüştü. Bunun sonucu olan kanlı karışıklık ve savaş durumuna son verilmesi için Yunan saldırganlığına bir sınır konulmalıydı.[79]

Balfour, 13 Temmuz günü Curzon'a yazdığı cevapta, Yunan ilerlemesine bir sınır koymak gereğini takdir ettiğini, fakat Venizelos'un belgelere dayanarak yaptığı açıklamanın ışığında, Yunan eylemlerinin İzmir'deki İngiliz makamları tarafından onaylandığını, bu kişilerin orada Yunanlılara karşı tutumlarının Paris'e ve merkeze yolladıkları raporlarla çatıştığını, İzmir'deki temsilcilerden olan bitenlerin tam bir raporunu istediğini bildiriyordu.[80] Komodor Fitzmaurice'in bu konuda sunduğu rapora göre, Yunanlılar işgal sınırının ötesinde Manisa, Kasaba (Turgutlu) kazalarını ve Nazilli'ye dek Büyük Menderes vadisini işgal etmişlerdi. O sırada bu yerlerden Manisa ve Turgutlu'yu Aydın'a değin Büyük Menderes vadisini ve Ayvalık kazasının doğusunda birkaç millik araziyi ellerinde tutuyorlardı. Fitzmaurice ayrıca, Yunanlıların kendi talimatına aykırı beş davranışını sayıyordu. Venizelos'un önerdiği sınırları kabul etmiyor, siyasal güdülerin sonucu buluyor ve bu sınırların birçok kan dökülmesine ve huzursuzlu-

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 683-4. Balfour'un dokuz gün sonra verdiği cevapta, Yunan işgalleri konusunda Yüksek Kurul'un 18 Temmuz'da aldığı kararlara atıfta bulunulmakla yetiniliyordu. İtalyan işgallerine gelince, Balfour bunların hiçbir zaman teşvik görmediğini, zımnen onaylanmadığını ileri sürdü ve 19 Mayıs'ta Lloyd George'un çıkışını örnek gösterdi. Ne var ki, konferanstaki bu çıkışlar sözlü "takaza" niteliğindeydi ve resmi bir protesto değildi. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 692.

[80] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 684.

ğun daha da içerilere yayılmasına yol açacağını söylüyordu. Fitzmaurice'e göre, talimatına aykırı beş davranıştan biri, Aydın'ın yeniden işgal edilmesiydi. Oysa Venizelos'a göre Fitzmaurice, Türkleri saldırılarını sürdürmekten alıkoymak için Aydın'ın yeniden işgalinin önemine işaret etmişti.[81] Bu işin içinde ikiyüzlülüklerin, hatta belki yalanların bulunduğu ortaya çıkıyor.

Görülüyor ki İtalyanlar, Yunan ilerlemesinin tehdidi altında, Konferans kararları ve –İngilizlerin zımni onayı ile– Yunanlıların keyfi davranışları arasındaki tutarsızlığı mesele yapınca, Curzon Yunanlıları ve dolaylı olarak Balfour'u ve daha genel olarak Konferans'ın tutumunu eleştirmiş, buna karşılık Balfour, İzmir'deki İngiliz yetkililerini suçlamış, onlar da suçu Yunanlılara ve özellikle Venizelos'a atmışlardır. Lloyd George'un özel kâtibi Philip Kerr ise (sonradan Lord Lothian olmuştur)[82] Yunan işgalinin sınırları konusunda 13 Temmuz'da bir inceleme yaparak sorumluluğu Venizelos'un ve Yunanlıların sırtından aldı ve Konferans'a yükledi. Fakat ona göre bu da suç değildi; çünkü, "Sonuç olarak Türkler düşmanlarımızdır... Kendi uyruklarından milyonlarcasını öldürdüler ve insanlarımıza da inanılmaz canavarlıklar yaptılar... Uzun vadede bu çekişilen yerlerin, Türk yönetimine göre Yunanistan yönetimi altında daha fazla olumlu gelişme ihtimaline sahip olduklarına eminim."[83] Böylece Gordion düğümü, İngiliz yetkililerin telaşını giderecek tarzda Lloyd George'un bu yakını tarafından çözülmüş bulunuyordu. Bütün bu bilgilerin ışığında, Yunanlıların, 19 Mayıs'ta konmuş olan işgal sınırlarını her şeyden önce İngilizlerin, ondan sonra da

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 666, no. 444'ün dipnotu, 1. Aydın'ın yeniden işgali doğrudan doğruya Venizelos'un buyruğu üzerine olmuştu. C.E.S.P. imzalı bir mütalaada, "M. Venizelos nihayet maskesini yüzünden almış bulunuyor. Paris'te Yunan ilerlemesini durdurmak konusunda fikir birliğinin bulunmayışından şüphesiz yararlanmıştır" deniyordu (21/7/. Foreign Office 371/4219, 104885.

[82] Taylor, *English History*, s. 512'nin dipnotu.

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 861-2.

Fransız ve Amerikalıların edilgen işbirliği ile bir yana itmiş oldukları ve bunun için başlıca bahane İtalyan yayılması olduğu halde, önde gelen gerçek gerekçenin, Yunanlıları yararlandırmak ve Türkleri ezmek olduğu söylenebilir.

Yunan İşgalinin İkinci Kez Sınırlandırılması: 16 Temmuz'da Paris'teki Yüksek Kurul, Venizelos'un açıklamalarını dinledi ve ondan sonra, Yunanlılarla İtalyanların aralarındaki sınır konusunda anlaşmaları gerektiğini kararlaştırdı.[84] 18 Temmuz'da iki taraf, aralarındaki sınır antlaşmasını bildirdiler. Yüksek Kurul bunu onayladı. Aynı zamanda Başkomutan tarafından, İtalyan ve Yunan generallerine danıştıktan sonra, Türklerle Yunanlılar ve İtalyanlar arasındaki sınır saptanacaktı. Türk hükümetinin ise, askerini, Başkomutan'ın buna göre belirleyeceği bir hattın gerisine "çekmesi" gerekiyordu.[85] Dikkat edilirse, Türklere yeniden çekilme düşüyor ve Balfour'un da belirttiği gibi, işgalin ilerlemesi belki de uzun süre için durdurulmuş oluyordu.[86] İhtimal ki Balfour bunu söylerken, barış antlaşmasını Osmanlı Devletine zorla kabul ettirebilmek için girişilecek yeni bir istila dalgasını düşünüyordu – ki bu, 1920'de Sévres'den önce gerçekleşmiştir. Konferans kararında sözü edilen başkomutan, Allenby idi. Uygulamada onu General Milne temsil edecekti. Kararın önemli bir hükmü de Anadolu'daki müttefik kuvvetlerini İngiliz Başkomutan'ın komutası altına sokmasıydı. Böylece ne Yunanlılar, ne de İtalyanlar, bu Başkomutan'ın buyruğu olmadan hareket edemeyecek ve onun buyruklarına da uymak zorunda olacaklardı.

Fransızcı Siyaset Denemesinin Ufak Bir Meyvesi: 15 Temmuz 1919'da, yani Damat Ferit'in İstanbul'a gel liği gün,[87] Sad-

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 686-8; *Documents on British Foreign Policy*, c. I, s. 106-9.

[85] *Documents on British Foreign Policy*, c. I, s. 130-6. Ayrıca Mondros'un hükümleri seçik olarak saklı tutuluyordu. Amaçlardan biri, Yunanlılara kolay savunulabilir bir cephe sağlamaktı. C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. VII, s. 2236-8, 2250-1.

Documents on British Foreign Policy, c. I, s. 108.

Damat Ferit heyetini İstanbul'a getiren gemiler sabah saat 7'de Boğaz'dan içeri girdiklerine, Mustafa Sabri'nin teli ise 20:45'te çekildiğine göre, telin ▷

razam Vekili Mustafa Sabri, Barış Konferansı başkanı sıfatını taşıyan Fransa Başbakanı Clemenceau'ya çektiği uzunca bir telgrafla Yunan zulmünden acı acı yakınarak,[88] bu durumun İtilaf Devletleri'nin niyetlerine de adalet duygularına da uymadığını ve buna son vermek için her türlü tedbiri alacaklarına dair olan inancını dile getirdi. Sadrazam Vekili, en doğru ve Wilson ilkelerine en uygun tedbirin ise Yunan askerlerinin kısa zamanda, hiçbir hakları bulunmayan Anadolu'yu boşaltmaları olacağını belirtti. Clemenceau, bu başvuruyu tamamen benimseyerek Konferans'a sundu. Balfour, muhtemelen Vahdettin'in "hizaya gelmiş" olmasının bilinciyle kuvvetli bir itirazda bulunmadı; fakat işi uzatmak, savsaklamak, yokuşa sürmek eğiliminde olduğu seziliyordu. Ne var ki, Clemenceau hemen bir soruşturma kurulu gönderilmesini önerdi ve üstelik, öbür müttefikler katılmasalar bile, Fransa'nın tek başına bir soruşturma kurulu göndermeye kararlı olduğunu söyledi. İtalyan murahhası da bu görüşe katılınca, Balfour'a uymaktan başka çare kalmadı (18 Temmuz).[89] Böylece Yunan ve İtalyan işgallerini sınırlandırma kararından sonra, bu soruşturma kurulu gönderme kararı, Osmanlı hükümetinin "ağzına çalınmış ikinci bir parmak bal" oluyordu.[90]

İlginç ki, İtilaf Devletleri 18 Temmuz kararlarının "müjde-

◁ Damat Ferit tarafından imzalanması olanaklı iken bu yola gitmemenin tercih edilmiş olması ihtimali vardır. Böyleyse, belki de Damat Ferit, Paris'te yaptığı 19 Haziran günlü başvurusundan bir sonuç çıkmamış olduğundan, bu seferki başvurunun farklı bir imza ile yapılmasını uygun görmüş olabilir. *Documents on British Foreign Policy*, c. I, s. 138-9; *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 703.

[88] Binlerce kişi ölmüş, 150 bin Müslüman göç etmek zorunda bırakılmıştı, yerlerine Anadolu dışından Rumlar yerleştiriliyordu.

[89] *Documents on British Foreign Policy*, c. I, s. 130-1, 142. ABD murahhası White, kurula katılma işini hükümetine danışacaktı.

[90] Fransa'nın ve Clemenceau'nun kendine artan güveninin belki başka bir gösterisi de, bazı Fransız sermaye çevrelerinin çabalarına rağmen, mart başından beri İstanbul'da gizlenmekte olan Cavit Bey'in yurtdışına çıkabilmesi için bir yardımda bulunamayan Fransız yetkililerinin, Fransa başbakanının işi benimsemesiyle ağustos sonunda onu İsviçre'ye kaçırmalarıdır. Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 12, 15/6, 29-30/8 (11/11, 2/12/1945).

sini" nedense ancak iki hafta sonra, 2 Ağustos günlü bir notayla 3 Ağustos'ta Babıâli'ye bildirebildiler. Damat Ferit, Paris'e yapılan çağrı gibi buna da dört elle sarıldı. Paşa, müttefiklerin notasını alınca, bunun hükümet nüfuzunu yüzde elli artırdığını söyledi.[91] 4 Ağustos günlü gazeteler, resmi bir bildiriyle çifte müjdeyi –bütün âlemi minnettar eyleyen "mukarrerat-ı insaniyetkâraneyi"– kamuoyuna duyurdular.[92] 27 Ağustos'ta Webb, Konferans kararlarının hükümetin görünüşüne bir sağlamlık verdiğini anlattıktan sonra, bundan elle tutulur olumlu sonuçlar elde edilemediğinden yakınacaktı. Ama zaten daha bir ay önce Calthorpe, işgali sınırlama kararının ulusçu akımı durdurmak için çok geç çıkmış olduğu korkusunu dile getirmiş bulunuyordu.[93]

Fransızcı siyasetten söz açılmışken, şunu belirtmekte yarar vardır ki, Vahdettin, İngilizci siyasetine rağmen ihtiyat gereği, Fransızcı bir siyaset için açık kapı bırakmaktan hiçbir zaman geri kalmadı. Ciddiye almak ya da görev vermek niyetinde olmadığı insanları, niyeti öyleymiş gibi görünerek oyalamak hususundaki ustalığını önde gelen bir Fransızcı olarak bilinen Reşit Bey üstünde, memlekete döner dönmez uygulamaya koydu. Böylece Reşit Bey Saray'a gitti, geldi. Vahdettin'e hiçbir etkisi olmayan akıllar verdi, Vahdettin de onu can kulağıyla dinler göründü. Reşit Bey'e, söylediklerinin etkisiz kalışının nedenini, Damat Ferit ile Frew'un entrikalarına hamletmekten başka yapacak bir şey kalmadı. Damat Ferit de, kısa bir süre önce Paris'te İstanbul'a dönmemesi için görevsiz maaş önermek gibi kaba bir aptallık gösterdiği Reşit Bey'e, iki kez Maarif Nezareti'ni vermek istedi. Gerçi o, kabul etmediği bu önerileri, Padişah'a sözüm ona yakınlığı dolayısıyla, Sadaret'e gelme ihtimalini kapama çabası olarak yorumluyorsa da, bunu Vahdettin'in bilgisi dahilinde, Fransızların

Documents on British Foreign Policy, c. I, s. 343.

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 717'nin dipnotu, 3; *Alemdar*, 4/8/1335, 132-1532.

Foreign Office 371/4227, 127767 (27 Ağustos); *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 704 (27 Temmuz).

"gönlünü alma" çabası olarak değerlendirmek daha doğru görünmektedir.[94]

5. ERZURUM KONGRESİ VE BU SIRADAKİ GELİŞMELER

Mustafa Kemal ile Arkadaşlarının Davranışları: Mustafa Kemal'in, resmi görevi son bulmak üzereyken ya da sona erdikten sonra bazı davranışları olmuştur ki, ulusal hareketin yönelimlerini göstermek bakımından ilginçtir. Bu davranışlardan biri, Amasya kararlarından birinin uygulanmasından ibaretti; fakat öneminden ötürü, yeniden hatırlatılması gereği doğmuştu. Gördüğümüz üzere, kararların 6. maddesi ki, askeri konuları kapsıyordu, komutanın hiçbir suretle "terk ve ahara tevdi" olunmayacağını öngörmüştü. Buna rağmen, 1 Temmuz'da 2. Ordu Müfettişi Cemal Paşa, on gün izin alarak İstanbul'a gitti. Zaten Calthorpe, onun da Mustafa Kemal ile birlikte geri çağırılmasını istediğinden (2 Temmuz) Babıâli kendisini İstanbul'da alıkoyup, yerine Mekâtib-i Askeriye Müfettiş-i Umumisi Ferik Esat Paşa'yı atadı, Cemal Paşa da halefinin görevine getirildi (24 Temmuz).[95] Amasya Kararları gibi düpedüz ihtilalci sayılması gereken ve tabii bu arada Cemal Paşa'yı da ihtilalci yapan bir belgeye rağmen, kendisi kalkıp, Konya'daki 12. Kolordu Komutanı Salahattin Bey'in Mustafa Kemal'in ısrarlı ve sabırsız açıklama talebine verdiği karşılıkta yazdığı üzere "bazı zevat ile temas etmek ve ailesiyle görüşmek" için İstanbul'a gidiyor ve ihtilalcilikten okul müfettişliğine geçmek zorunda bırakılıyordu.[96] Atatürk, "kârı akıl olmamak lazım gelirdi" dediği bu davranış üzerine, 7 Temmuz'da bir genelge çıkararak, kararların 6. maddesini yorumlayarak tekrarladı.[97] Yal-

Rey, a.g.e., s. 256-60.

Takvim-i Vekayi, 28/7/1335, 3608.

M.K. Atatürk, *Nutuk* c. III, s. 920-2. Cemal Paşa, daha sonra Kansu'ya, İstanbul Hükümeti'nin kendisine "az çok" güveni olduğunu sanmış olduğunu ve bundan yararlanarak İstanbul'dan ordunun "silah, cephane ve sair malzeme noksanlarını" bütünlemek istediğini söylemiş. A.g.e., s. 70-2.

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 50.

nız, kararlarda komutanın hiçbir surette terk ve başkasına devrolunmayacağı esası biraz değiştirilerek, müfettiş ve komutanların yerine atanan kimselerin, "tevhidi mesai olunabilecek evsafa" sahip olmaları halinde, komutanların kumandayı devredebilecekleri, fakat bu durumda, "mıntıkai nüfuzlarında" kalıp ulusal görevlerini sürdürecekleri kuralı getiriliyordu. Daha da önemlisi, ordu-millet ilişkisi şöyle tanımlanıyordu: "Devlet ve milletin mukadderatında irade-i milliye amil ve hâkimdir. Ordu işbu irade-i milletin tabi ve hadimidir." Görülüyor ki, ordu, milli iradeye bağlı ve onun hizmetinde olacaktı. Henüz ulusal iradeyi açıklayacak bir uzuvlaşma yoktu; ama, Mebusan Meclisi toplanıncaya dek, Erzurum ve ardından Sivas kongreleri bu yönde gelişmeler olacaktı.

İşbirliği yapılabilecek yeni atanmış komutanlara komutayı devredebilme olanağının tanınması da bazı sorunlar getiriyordu. Nitekim, Refet Bey'in yerine 3. Kolordu Komutanlığı'na Salahattin Bey'in atanması ve Refet Bey'in komutayı devretmesi, gerek Mustafa Kemal'de, gerekse Refet Bey'de tereddüt uyandırmıştı. Bununla birlikte, bu zorlukları büyütmemek gerekir. Babıâli, Erzurum Valiliği'ne yine o valilikten emekli Ahmet Reşit Paşa'yı (28 Temmuz), Van'a da Mithat Bey'i (2 Ağustos) atadı.[98] Herhalde bu atamalardan umutlu olan İstanbul, hiçbir şey elde edemedi. İki vali, Trabzon'da karaya çıktıklarında, Mithat Bey'le görüşüldü ve o, hemen ulusal harekete uygun davranacağına söz verdiği gibi, güvence olarak, bu tutumunu İstanbul'a Padişah'a telledi. Erzurum'da ulusal akım nasıl olsa güçlü olduğu için, Reşit Paşa'ya bir şey söylenmedi. Bu paşa gelir gelmez yaptığı ferman okuma töreninde, "Celali eşkıyaları" diye sözünü ettiği millicilere karşı pek şiddetli bir söylev verdi. Fakat Rauf Bey'le Mazhar Müfit'in ayrı ayrı ziyaretlerinde yaptıkları "uyarılar" üzerine derhal o da hizaya gelmeyi uygun gördü.[99]

Cemal Paşa, görevini terk konusunda yalnız kalmadı.

Takvim-i Vekayi, 30/7, 4/8/1335, 3610, 3614.
Kansu, a.g.e., s. 133-6.

Amasya kararlarını onaylayan Salahattin Bey dahi, daha sonra kalkıp İstanbul'a gidecek, yine kararlarda adı geçen Canik Mutasarrıfı Hamit Bey'in de azlolunduğunu duyduğunda, adeta içgüdüyle olan ilk tepkisi İstanbul'a gitmek olacaktı.[100] Atatürk'ün *Nutuk*'ta bu konuya ayırdığı yer, herhalde bu durumun o zaman kendisini ne denli üzmüş olduğunu gösterir. Görevlerini terk edenleri, ihtilalci kararları benimseyen, fakat belki ihtilalci olduklarının bilincinde bulunmayan, ya da, bilincinde olup da durumlarını açığa vurmanın sorumluluğundan kaçmak isteyen kimseler olarak nitelemek herhalde çok yanlış olmaz.

Mustafa Kemal ve arkadaşlarının duyarlık gösterdikleri başka bir konu da gerektiğinde, başta telgraf olmak üzere, İstanbul'un taşra ile haberleşme olanaklarını elinden almaktı. Hürriyetin İlanı'ndan ve 31 Mart Olayı'nda İttihat ve Terakki telgraftan nasıl yararlandıysa, Ulusal Mücadele'de de telgraftan aynı ölçüde yararlanılmıştır. Fakat bu önemli silahtan yararlanma, tersini de, yani hasmın aynı haberleşme örgütünden yararlanmamasını da içeriyordu. Çünkü İstanbul'un, halife ve padişahı ile, Babıâli'siyle telgraftan yararlanması demek, merkezi hükümete karşı sadakatleri ulusal duygularına ağır basanlara kumanda edebilmesi, dolayısıyla ulusal hareketin Anadolu'ya egemen olmaması demekti. Bunun için Mustafa Kemal, temmuzda askeri örgüte gönderdiği gizli bir genelgeyle hükümetin, baskı sonucu olan, ulus çıkarlarına aykırı bildirilerini "kontrol veya tevkif" için haberleşme kanalı olan önemli merkezlerde uygulanmak üzere tedbirler alınmasını, fakat bunların hükümete ya da telgraf memurlarına hissettirilmemesini istedi.[101]

Bu ayrımda üçüncü olarak ele alınacak bir konu da, Mus-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 49, 54-63.

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 920. Yukarıda (V, 4). Kâzım Karabekir'in, Mustafa Kemal'in 20 Haziran'daki bir genelgesiyle ulusçu örgütlerin telgrafla haberleşmelerine izin verilinceye dek merkezle haberleşmenin kesilmesini istediğini ileri sürdüğünü görmüştük. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 52.

tafa Kemal'in azledilmeden bir gün önce (7 Temmuz) müfettişlik bölgesine gönderdiği bir genelgedir. Bu belgede kolordu komutanlarının bölgelerinde asayiş ve yurt savunmasından "suret-i kat'iyede" sorumlu oldukları, vali ve mutasarrıfların asayiş raporlarını bundan böyle müfettişliğe değil, kolordu komutanlıklarına sunmaları isteniyordu (kolordular raporları birleştirip müfettişliğe sunacaklardı). Böylece, Mustafa Kemal'in kendisinin geçici ya da sürekli olarak ayrılacağı görevinin işlevlerini kolordulara dağıtmayı uygun bulduğu göze çarpmaktadır. Aynı zamanda, savunma ve asayiş konusunda kolordu komutanlarına verdiği kesin sorumlulukla, kendi yetkilerini saptayan talimatta pek açığa çıkmayan sıkıyönetim havası bu genelgede iyice belirginleşmektedir. Böylece henüz ulusal iradeyi açıklayacak yetkili kurullar oluşmadan, asayiş ve savunma gibi iki hayati konuda önderliğin kesin olarak askerlere verildiği göze çarpıyor.

8 Temmuz'da Mustafa Kemal görevinden azledildi, ardından kendisi de askerlikten istifa etti. Bu başlıkta, son olarak bu istifanın anlamı üzerinde durmak gerekir. Padişah'a çektiği telde, hükümet üzerindeki İngiliz baskısını artırıp "kalb ve amali müşfikai hümayunlarını" yorgunluk ve bıkkınlıktan korumak için istifa ettiğini, fakat ömrünün sonuna dek saltanat ve hilafetle ulusun koruyucu ve sadık bir kişisi olacağını söylüyordu.[102] Sık sık kullanılan vatan ve millet kavramları olmasa tam bir bende üslubu ile kaleme alındığı söylenebilecek olan bu telin amacının taktik olduğu söylenebilir. Amaç, Padişah'ı mümkün olduğu ölçüde ürkütmemek, gerekirse ileride onunla işbirliği kapılarını kapatmamak ve Padişah adına ulusal akımın karşısına dikileceklere karşı peşin olarak bir savunma silahına sahip olmaktı, denebilir.

9 Temmuz'da, Mustafa Kemal askerlikten istifa ettiğini bir genelgeyle duyurdu. Kutsal yurt ve ulusu parçalanma tehlikesinden kurtararak Yunan ve Ermeni emellerine kurban etmemek için açılan "mücadele-i milliye" uğrunda ulusla birlik-

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, c. I, s. 27.

te "serbest surette" çalışmaya, resmi ve askeri sıfatı artık engel oluyordu. Bu kutsal amaç için ulusla birlikte "nihayete kadar" çalışmaya mukaddesatı adına söz vermiş olduğundan, "pek âşıkı bulunduğu" yüksek askerlik mesleğinden istifa etmişti ve artık her türlü fedakârlıkla çalışmak üzere, "sine-i millette bir ferd-i mücahit" olarak bulunuyordu.[103] Askerlikten istifasının değerini bir ölçüde gölgelendireceği için, bu telde görevinden azledildiğine değinilmemesi doğal karşılanmalıdır.

Şunu da belirtmek gerekir ki, azilden sonra askerlikten istifa bir bakıma kaçınılmazdı. Müfettişliğin olağanüstü sayılabilecek yetkileri olmayınca, yalnızca azledilmiş bir general olmanın, ulusal mücadelenin önderliğini yapmaya adaylığını koymuş bir kişiye herhangi bir yarar sağlamayacağı gibi, ayak bağı olması da muhakkaktı. Zira kendi muharebelerinde başarılı da olsa, çok kanlı ve uzun bir savaşta yenik düştüğü için gölge altında bulunan bir ordunun mensubuydu. Üstelik gerek Ekim İhtilali gerekse Almanya'da sosyal demokrasinin zaferi bir bakıma militarizmin bir yenilgisi olarak da değerlendiriliyordu. Bu koşullarla askerlikten istifanın gerekliliği Mustafa Kemal'e kendini kabul ettirmişti. Gologlu'nun ulaştığı, fakat başka bazı kaynakların doğrulamadığı bir sonuca göre, Mustafa Kemal, sonradan Erzurum Kongresi'ne üniformayla gidince, Trabzon'lu bir delegenin uyarısına muhatap olmuş ve bunun üzerine üniformasını çıkarmıştır.[104] Gerçekten böyle bir olay olduysa, Mustafa Kemal'in askerlikten istifa etmekle ne denli isabetli bir davranışta bulunduğunu doğrular. İhtimal ki, istifa etmeseydi, zaten az çok mesele olmuş olan kendisinin kongre başkanlığı, Heyet-i Temsiliye'ye girmesi gibi konular çok daha çetinleşir, hatta askerlikle ilişiğini kesmiş bulunan Rauf Bey'in kendisine tercih edilmesine yol açabilirdi.[105] Ayrıca

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 49.

[104] M. Gologlu, *Erzurum Kongresi* (Ankara, 1968), s. 83-6.

Kâzım Karabekir'e göre, Mustafa Kemal'in askerlikten istifası hayli zor olmuştu. Bu doğru olsa da, önemli olan, Mustafa Kemal'in davranışı, yani istifa etmesi olayıdır. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 73.

unutmamalı ki, Padişah'ın, azlettikten sonra, İstanbul'a dönmesi için verdiği buyruğa uymadığı ve ulusçu akımın önderliğini sürdürdüğü için, Mustafa Kemal'i kısa bir zaman sonra askerlikten de çıkartması her halde kaçınılmaz bir sonuç olurdu.

10 Temmuz'da Rauf Bey'in bir tezkeresi ordu ve millete bir bildirge niteliğindeydi. Bunda, kendisinin, Mustafa Kemal ve bütün arkadaşlarının "cihad-ı millisine" katıldığını ve vatan ve milletin kurtuluş ve bağımsızlığı, saltanat ve hilafetin dokunulmazlığı "bilfiil" sağlanıncaya değin, Mustafa Kemal ile birlikte "nihayete kadar" çalışmaya mukaddesat adına söz verdiğini duyuruyordu. Mustafa Kemal'in istifa genelgesi nasıl, bir bakıma, kamuoyu karşısında ulusal mücadelenin önderliğine kendi adaylığını koyuyorsa, Rauf Bey'in tezkeresi de bu önderliği destekler mahiyetteydi.[106]

Erzurum Kongresi: Bu çalışmada Erzurum Kongresi'ni uzun uzadıya incelemek amaca aykırı olursa da Kongre'nin genel nitelikleri üzerinde durmak gereklidir. Önce şunu söylemek gerekir ki, Kongre, esas itibarıyla bir Erzurum-Trabzon Kongresi niteliğindeydi. Erzurum ilinden 24, Trabzon'dan 17 delege katıldı. Oysa Sivas'tan 10, Bitlis'ten 3, Van'dan 2 delege katıldı ve Bitlis delegelerinden en az ikisi, Van delegelerinden en az biri Erzurumlu idiler.[107] Elazığ, Diyarbakır ve Mardin'den seçilen az sayıda delegenin Erzurum'a gelmesine Elazığ Valisi Ali Galip engel olmuştu.[108] Kongre, Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Erzurum şubesi[109] ile

[106] B.S. Baykal, *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*, s. 15-6; M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. I, s. 153-4. Reşit Paşa'ya göre (Reşit Paşa, *Reşit Paşa'nın Hatıraları*, s. 71-2), istifa beyannamesi 9/7/1335'de, Mustafa Kemal'inkiyle birlikte tamim edildi.

[107] M. Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 80. Fakat Erzurumluların sayıca çok olmaları dikkati çekiyor.

[108] C. Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum* (Ankara, 1946), s. 112.

Mevlanzade Rifat'ın iddiasına göre, İstanbul'da kurulan bu cemiyet Babıâli tarafından tasarlanmış ve teşvik edilmiştir. Bu görüş, hele cemiyetin 4/12/1918'de kurulduğu düşünülürse, akla yakındır. S. Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 99.

Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye cemiyetlerinin ortak girişimi üzerine toplanmıştı.

Kongre birçok yönden hayli çekişmeli geçmiş ve başlıca çekişme konusu Trabzonlularla Erzurumluların farklı eğilimlerinden ileri gelmiştir. Ermenilerin pek kanlı zulmünü yaşamış olan ve İtilaf donanmalarının etki alanının dışında bulunan Erzurumlular, ulusal mücadelede orduya güvenmekte, önderliği ona bırakmakta fazla tereddüt etmiyorlardı. Trabzonlular ise, savaşta, Erzurumlular kadar kanlı deneylerden geçmedikleri ve belki de deniz kıyısında yaşamaktan ötürü İtilaf donanmalarının etki alanı içinde oldukları bilinciyle, savaş sonrasında Osmanlı ülkesinde esen ordu aleyhtarı havaya kendilerini daha kolay kaptırabiliyorlardı. Belki buna, ademi merkeziyetçilik akımlarının Trabzon'da daha güçlü, ticaretin daha gelişmiş olması da eklenebilir. İşte bu gibi nedenlerle bazı çekişmeler ya da gerginlikler olmuştu. Bunlardan biri, önceki başlıkta değinilen, Mustafa Kemal'in Kongre'ye üniformalı gelmesiydi. Bir başkası, Mustafa Kemal'in kongre başkanlığı sorunuydu. Goloğlu'ya göre Mustafa Kemal'in başkanlığı konusunda oybirliği sağlanamadı ve Paşa, 56 oydan 38 ya da 48'ini aldı.[110]

Başka önemli bir çekişme konusu, kurulması düşünülen örgütün şubelerine vali, mutasarrıf, kaymakam gibi idari amirlerin doğal başkan sayılıp sayılmamasıydı. Bunların doğal başkan olması konusunda Rauf Bey çok ısrar etmiş fakat bu görüşün, bazı Erzurumlular dahil, inatçı bir direnmeyle karşılaşması üzerine, Mustafa Kemal bundan vazgeçmek gerektiğini anlamıştı.[111] Yine önemli bir çekişme konusu da, Trabzon-

M. Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 81. Kâzım Karabekir'e göre, Mustafa Kemal'in seçilmesinde kendisinin payı vardır. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 75-6. Mustafa Kemal'le Rauf Bey'in Erzurum'dan delege olmalarının da bir gerginlik konusu olduğu anlaşılıyor. Dursunoğlu, a.g.e., s. 98-9.

[111] M. Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 90-1; Kansu, a.g.e., s. 105-6. Avcıoğlu, bu olayı tersine, yani Mustafa Kemal askeri ve mülki amirlerin Müdafaa-i Hukuk örgütünün doğal başları sayılmasına karşı çıkıyor diye bildiği için, isabetsiz bir değerlendirme yapıyor. Rauf Bey'in, tezini Mustafa Kemal'in onayı hatta teşvikiyle savunduğu uzak bir ihtimal sayılamaz. Mustafa Kemal, ▷

lu bazı delegelerin (aralarında Sürmene delegesi Ömer Fevzi de vardı) Kongre'nin sonuna doğru bir program taslağı sunmalarıydı. Taslak, ileri derecede bir ademi merkeziyet havasını taşıyordu. Buna göre, belediyeler bağımsız olacak, vakıfların yönetimi Müslüman cemaatine bırakılacak, idari ademi merkeziyete gidilecek, ordu ve jandarmanın yerini milis örgütleri alacak, ortaklıkların işçileri kazançtan pay alacaktı. Bu taslak, tahmin edileceği üzere, şiddetli tepkiye uğradı ve reddedildi. Ömer Fevzi'nin, Atatürk'ün dediği gibi, "düşman casusu" olup olmadığı ve bu programın, Kansu'nun dediği gibi, Bolşevik propagandası ya da siyasal parti kurma girişimi sayılıp sayılamayacağı tartışmasına girmeden,[112] kısaca denebilir ki, o günkü koşullarda orduyu kaldırmaktan söz etmek tam bir "devekuşu davranışı" olurdu. Yine taslağın bir maddesinde (md. 11), "her türlü himaye" usulü reddedilmekle birlikte, Doğu Anadolu'da "... Türk ırkının fitraten en kolay kabul edebileceği Anglosakson medeniyetinin rehberleri olan Amerika ve İngiliz milletlerinden herhangi birinin ilmi, iktisadi, medeni olan irşat ve muavenetini hüsnü kabul eder"[113] denmesi, en azından pek ileri derecede bir bilinçsizlikti; çünkü o sırada İngiltere, ABD'nin tasvibi ile Yunan ordusunu Ege'ye çıkartıyordu ve bizzat Trabzon konusunda da bu iki ülke, bu ilin Ermenistan'a liman mı olacağı, yoksa kurulacak bir Pontus Cumhuriyeti'ne mi peşkeş çekileceği konusunda tereddüt içindeydiler.

Kongre'yi toplayanların anlamlı bir davranışı da, açılış için 10 Temmuz gününü seçmiş olmalarıydı: 10 Temmuz 1324'te Meşrutiyet ilan edilmişti. Fakat 10 Temmuz'da, beklenen delegelerden bir bölümü gelmemiş olduğu için, Kongre'yi erte-

◁ hem askeri-mülki örgüte, hem eşrafa egemen olmak gerektiğinin herhalde farkındaydı; fakat askerlikten istifa da etse, "doğal" yerinin yine de birincide olacağı şüphesizdir. D. Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, c. III, s. 988.

[112] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 68; Kansu, a.g.e., s. 86, 103; bkz.: M. Gologlu, *Erzurum Kongresi*, s. 92-4, Rawlinson bu sırada Kongre delegeleriyle temas arıyormuş. Dursunoğlu, a.g.e., s. 115.

[113] M. Gologlu, *Erzurum Kongresi*, s. 198.

lemek zorunluğu doğdu. İlginçtir ki, Kongre iki hafta kadar öteye, 23 Temmuz'a ertelendi. 1917'de yapılan takvim değişikliği ile Rumi takvim Miladi takvimin hizasına getirildiği için, artık Hürriyet Bayramı 23 Temmuz'da kutlanmaktaydı. Kongre'yi düzenleyenler, bu yıldönümünün Kongre'yle olan anlam ilişkisine o denli inanmış olmalıydılar ki, belki de delegeleri boşuna bekletmeyi de göze alarak, iki haftaya varan bir ertelemeye gittiler. Oysa Trabzon delegeleri, 10 Temmuz'dan önce Erzurum'a vardıklarından,[114] muhtemelen delegelerin büyük çoğunluğu bu beklemeye katlanmak zorunda kaldılar. Bütün bunlara karşılık, dahiliye nazırının Hürriyet Bayramı dolayısıyla İstanbul'da yapılması tasarlanan bütün siyasal gösterileri yasakladığını öğreniyoruz.[115]

Mustafa Kemal kongre başkanı seçildiğinde, bir söylev verdi. Söylevde, bırakışmanın nasıl İtilaf Devletleri'nce kötüye kullanıldığını "mürakabe-i milliyeden azade" hükümetin nasıl zaaf ve çaresizlik gösterdiğini, Anadolu üzerindeki paylaşma tasarılarını anlattı. "Cansız bir vatan, kansız bir millet" muamelesi gören Osmanlı Devleti'nin büyük bir geçmişi vardı ve nitekim ulusal akım, "bir elektrik şebekesi" gibi her yerde örgütlenmiş bulunuyordu. Bundan sonra, dünya üzerinde emperyalist tahakküme karşı direnen ülkelerden örnekler getiriliyordu. Mısır ve Hindistan'daki ayaklanmalar, Afganistan'ın İngilizlere karşı savaşı, bütün Arabistan'daki galeyan, "her taraftan istilaya maruz kalan Rus milletinin" başarılı mücadelesi, Azerbaycan ve Gürcistan'ın Denikin'e karşı başarıları, Macar ve Bulgarların istilacılara karşı direnmeleri, İngilizlerin Kafkasya'yı tamamen boşaltma kararları ve İtalyanların onların yerine gelme konusundaki korkuları dile getiriliyordu. Hayli ayrıntılı olan bu inceleme, ulusal mücadele önderlerinin uluslararası durumdaki gelişmeleri ne denli ya-

M. Gologlu, *Erzurum Kongresi*, s. 68. Mustafa Kemal Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin Hürriyet Bayramı'nı, "Milletin idare-i mutlaka ve müstebidenin inhıdamı zaferi" ve "meşrutiyet-i mukaddesenin tuluu" diye bir mektupla kutlamıştı. B.S. Baykal, *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*, s. 19.

[115] *Orient News*, 24/7/1919, 33.

kından izlediklerini, bir kez daha göstermek bakımından ilginçtir. Son olarak, ülkede dönen külliyetli ecnebi parası ve birçok propagandalara işaret ediliyor ve "Mukadderata hâkim bir irade-i milliyenin," bir ulusal şûranın ve gücünü ulusal iradeden alacak sorumlu bir hükümetin gerektiği belirtiliyordu.[116]

İstanbul ile Ulusçu Akım Arasında İlişkiler: Bölümün başında, Sivas Kongresi'nin toplanacağını öğrenen Damat Ferit'in 20 Temmuz'da bir bildiriyle merkezin tepkisini dile getirdiğini görmüştük. Ertesi gün iki tedbire daha tanık oluyoruz. Ferit Paşa imzalı bir buyrukla, Kâzım Karabekir, 3. Ordu Müfettişliği vekâletine atandı (21 Temmuz).[117] Bu atamayla, belki Kâzım Karabekir'le Mustafa Kemal'in arasının açılabileceği umudu besleniyordu. Nitekim bütün Milli Mücadele boyunca bu umut beslenmiştir. Kâzım Karabekir'i azledip yerine eski ordunun bir komutanını atamak yoluna gidilemezdi; çünkü böyle birisinin Anadolu'ya sokulmayacağı muhakkaktı. Bu durumda İstanbul'un yeni ordunun komutanlarından bir bölümünü –daha "ılımlılarını"– tutarak, orada zıtlıkların çıkmasını ummasından başka çare yoktu. Osmanlı ordusunun varlığını koruyabilmiş birliklerine komuta eden Kâzım Karabekir ise kilit durumundaydı. Milli Mücadele hep padişaha sadakat düsturuna göre yürütüldüğü için, İstanbul'un bu edilgin, fakat çok şeyler vaat eden taktiğini bozmak zordu. Bereket Kâzım Karabekir bu oyuna düşmemiş, Mustafa Kemal'in azlinden ve istifasından sonra da ona ve Rauf Bey'e gerek kendisinin, gerekse kolordusunun bağlılığını yazıyla bildirmiş, ayrıca Mustafa Kemal'in karşısında selam durup onu komutan kabul ettiğini söylemiş,[118] Kongre'de onları desteklemiş ve müfettişlik vekâletini alırken de, yine onların onayını almayı ihmal etmemişti.

Aynı gün alınan ikinci bir tedbir de, Dahiliye'nin ve 24

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, c. I, s. 3-7.

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 82.

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 77-8 ve kitabın ekindeki Orbay'ın mektubu.

Temmuz'da Harbiye'nin birer genelgeyle memur ve subayların her türlü siyasetten uzak kalmalarını istemeleriydi.[119]

23 Temmuz'da Kongre, Padişah'a bağlılık telgrafı çekmiştir.[120] Ertesi gün Kongre, Damat Ferit'in 20 Temmuz günlü bildirisini ele aldı ve gerek Saray'a, gerekse Sadaret'e birer şikâyet teli çekti. Bunda, Sadrazam'ın ileri sürdüğü üzere, Anadolu'da karışıklık çıkmamış bulunduğu, her tarafta asayiş ve sükûnetin egemen olduğu, üstelik böyle bir iddianın, Doğu Anadolu'yu, bırakışmanın 24. maddesindeki karışıklık halinde buraların işgal edileceği hükmünün işlemesine açık bırakacağı belirtiliyor, bunun için de bu sözün yalanlanması ve bunun Kongre'ye bildirilmesi isteniyordu. Kongre'nin Mebusan Meclisi niteliğinde olmasına gelince, bu suçlama bir yıla yaklaşan bir süredir "her dakika" Kanun-u Esasi'ye aykırı davranan hükümetin, gerçekleri ne ölçüde çarpıttığını gösteriyordu. Son olarak, kamuoyunu tatmin etmek için Meclis-i Mebusan'ın "bila ifate-i zaman" toplantıya çağırılması isteniyordu.[121]

Erzurum'daki kongreden artık haberli olan hükümet, 26 Temmuz'da Kâzım Karabekir'e, harbiye nazırı eliyle, buna karşı ne yapıldığını sordu. Kâzım Karabekir, büyük soğukkanlılıkla, kongre faaliyetinin haklı olduğunu, kendisinin gereken kolaylıkları gösterdiğini bildirdi.[122] Yine 26 Temmuz'da, Da-

G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 52 (*Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, 38-9).

[120] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 83.

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 931-2. Yine aynı gün, Kâzım Karabekir, Sadaret ve Harbiye'ye gönderdiği yazıda, karışıklık iddiasını büyük ve çok tehlikeli bir yanlışlık olarak değerlendiriyor, yalanlanmasını istiyordu. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 85. Bunu duyan Damat Ferit, 3 Ağustos'ta Harbiye'ye cevap verdi ve Kuva-yı Milliye'yi çetecilik ve eşkıyalık olarak, kongreciliği de gayri meşru gösterdi. Paşa'ya göre, Balkan Savaşı ve Cihan Savaşı Trablusgarp'taki çeteciliğin sonucu olduğu gibi, aynı nedenlerin şimdi Anadolu'da aynı sonuçlara yol açması beklenebilirdi. Bu yazıyı Nazım Paşa'nın yerine gelen Süleyman Şefik değerlendirerek bir genelge haline getirdi (19/8/1919). Kâzım Karabekir buna karşılık yazdı (10/9/1919). K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 192-4.

[122] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 86.

hiliye Nazırı Adil Bey, bir genelge çıkararak, asayişi bozuk gösterebilecek durumların tehlikesine dikkati çekip, "tahrikâta" karşı uyarılarda bulunulmasını ve gerekli tedbirlerin mülki ve askeri makamlarca "müttehiden ittihazını" istiyor, bunun Harbiye Nezareti tarafından de ilgililere bildirildiğini haber veriyordu.[123] Dikkat edilirse, ileri sürülen istek, başlıca yakınma konusunun subaylarla mülki memurların birlikte davranmamaları olduğunu ortaya koymaktadır. Genel olarak yöneticilerin merkeze uygun davrandıklarını ya da uygun davranıyormuş gibi görünmeye daha çok özen gösterdiklerini ve başlıca direnmenin asker kesiminden geldiğini biliyoruz. Bu sırada, hükümetin, salt Anadolu'daki demokratik örgütlenme çabalarının hızını kesebilmek için isteksizce mebus seçimleri "hazırlıklarına" giriştiğini birinci ayrımda görmüştük.

Aslında Adil Bey akıntıya karşı kürek çekmekteydi. İstanbul'un herhalde bin bir özenle seçtiği Erzurum ve Van valilerinin Anadolu'da nasıl hemen kolayca döndüklerini gördük. Bu olay ancak şunu gösterirdi: İstanbul hükümeti Ege'nin işgali ve Damat Ferit'in Paris fiyaskosundan sonra kamuoyu önünde itibarını yitirmiş, buna karşılık ulusal bir örgütlenme ve en azından edilgin direnme gereğine olan inanç yaygın bir hale gelmişti. Kâzım Karabekir, gerçi hükümetin valilerle çevirdiği "namussuzluklardan" söz ediyordu; ama gerçekte bu kızgınlık, mülki örgütün askeri örgüt denli atak olmaması oranında haklıydı.[124] Bu da yeni ordunun, "yeni" (1913 sonrası) mülki örgüte göre, savaş içindeki bileşimini daha iyi koruyabilmiş olmasından ileri geliyordu. Sivas Valisi Reşit Paşa'nın anılarına ve yazışmalarına bakınca, mülki örgütün bu dönemde yer yer nasıl salt ihtiyat sonucu olarak İstanbul'a asgari bir sadakat gösterdiğinin örneğini buluyoruz.[125] Nitekim Heathcote Smith de, temmuzda yaptığı Karadeniz gezisinin sonun-

Alemdar, 27/7/1335. 124-1524.

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 103.

Reşit Paşa, a.g.e., Mustafa Kemal'in faaliyetini soran Dahiliye şifresine (19 Temmuz) Erzurum vilayetinin verdiği karşılık da iyi bir örnektir. B.S. Baykal, *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*, s. 18-9.

da yazdığı raporda, askeri ve mülki örgütün ulusal akıma olan eğilimine ya da bağlılığına bakarak ve bunu biraz da abartarak, ulusal akımın kısmen bizzat Osmanlı hükümeti tarafından düzenlenip yürütüldüğü sonucuna varmıştı.[126] Smith'in gözlemi bir ölçüde doğruydu; ama, vardığı sonuç yanlıştı. O sırada kabinede ulusal harekete karşı az çok duygudaşlık besleyenler olabilirdi; fakat gerçek iktidar –yani Saray– buna karşıydı.

Calthorpe, 25 Temmuz'da merkeze yazdığı bir yazıyla, Türk hükümetinin Mustafa Kemal'e yasadışı bir insan (asi) muamelesi yapması için ısrar edeceğini bildirdi.[127] Herhalde bu istek üzerinedir ki, Mustafa Kemal ile Rauf Bey'in "hükümetin mukarrerat ve tebligatına" aykırı davranış ve kışkırtmalarını sürdürdükleri (bu, imzalı beyannamelerinden anlaşılıyormuş) gerekçesiyle "hemen" yakalayıp İstanbul'a gönderilmeleri için, 29 Temmuz'da Meclis-i Vükela'dan karar çıktı. Bu kararda, İngiliz isteğinin payı şundan da bellidir ki, kararın Hariciye'ye de bildirilmesi uygun görülmüştü.[128] Fakat, Damat Ferit'in ertesi gün Hohler'e anlattığına göre, bu kararı çıkartmak için beş günlük bir mücadele vermek gerekmişti.[129] Hatta, kolayca her türlü görev önerisini kabul eden İzzet Paşa dahi bu yüzden istifa etmişti. 31 Temmuz'da yakalama buyruğu Erzurum'a geldiğinde, vali vekili bu buyruğu reddetmekte hiç tereddüt etmemiş, Kâzım Karabekir de bunu Harbiye'ye upuzun bir ret telgrafı çekmek için vesile yapmıştı.[130] Bu telde, Mustafa Kemal'in ve Rauf Bey'in davranışları övülüp, hükümetin tutumu eleştiriliyor ve zaten kamuoyunun istenilen tutuklamayı yapmaya elverişli olmadığı bil-

Foreign Office 371/4158, 118411.

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 690'ın dipnotu.

Meclis-i Vükela Mazbataları, 216/358. Yukarıda (3. ayrım) değinildiği üzere, aynı gün Vükela, müfettişliklerin geniş yetkilerine son verilip, bunları orduya dönüştürme kararı aldı.

[129] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 710.

Kansu, a.g.e., s. 101; B.S. Baykal, *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*, s. 22-3; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 98-100. Kansu'nun tutuklanma buyruğu: Kansu, a.g.e., s. 89-95.

diriliyor, hükümetin izlemek istediği siyaset üzerine bilgi isteniyordu.

Amasya kararlarından biri, silah ve cephanenin "katiyen" elden çıkarılmaması yönündeydi (22 Haziran). Bu karara uygun olarak özellikle Kâzım Karabekir'in kullandığı bahane ve aldatmacalar, zaman geçince gerçek niyetleri gizleyemez duruma gelmişti.[131] Durumun böylece ortaya çıkması üzerine General Milne, Harbiye Nazırı Nazım Paşa'ya sert bir protesto yazısı gönderdi ve bırakışmadaki Doğu Anadolu'nun işgali ile ilgili maddeyi tehdit yollu hatırlattı.[132]

Bu sırada Dahiliye bir genelge çıkararak, bazı yerlerde Hürriyet ve İtilaf kulüplerinin yerel mülki memurların ileri gelenlerine karşı, "amirane ve tehditkârane" bir tavır alıp, resmi şekilde, tezkerelerle isteklerde bulunduklarını ve hükümet işlerine karıştıklarını açıklıyordu. "Mefsuh" İttihat ve Terakki kulüplerinin daha önceki dönemde hükümete karışmalarının yarattığı karışıklıklar ortadaydı. Üstelik uygarlık âleminde "terbiye-i siyasiye ve kabiliyet-i idariyemiz" söz konusu olduğu sırada bu tür davranışlar pek zararlı olabilirdi. Hiç kimse "hafi ve celi" yönetime hiçbir etki yapmamalı, memurlar da bu genelgeye aykırı davranmamalıydılar, yoksa kendilerine "mücazat-ı şedide" uygulaması kesinlikle kararlaştırılmıştı.[133] Bu belge, Hürriyet ve İtilaf'ın hükümete ne denli ters düştüğünü göstermek bakımından ilginçtir. Fakat herhalde asıl önemlisi; bu genelgenin bir amacı, hükümetin tümüyle partiler üstü bir siyaset güttüğünü ve dolayısıyla ulusal akıma karşı çıkıp bazı önderlerini tutuklatmak istemesinin hiç de "süfli" bazı çıkarları ile ilgili olmadığını kanıtlamaktı. Böylece, hükümetin devlet örgütü karşısındaki itibar ve nüfuzu artırılacak, sözünün geçmesi sağlanacaktı. Fakat Hürriyet ve İtilaf ile hükümet arasındaki karşıtlığın önemsiz olduğu, bunun yalnızca bahane olarak kullanıldığı sanılmamalıdır. Nitekim hükümetin seçimler do-

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 87-93.
G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 139.
Alemdar, 3/8/1335, 131-1531.

layısıyla takındığı partiler üstü tutumu gördük. Ayrıca, Bursa valisi bulunan Hürriyet ve İtilaf ileri gelenlerinden Gümülcineli İsmail Bey'in azli ve hatta daha sonra hakkında kovuşturma açılması da, karşıtlığın derinliğini gösteren bir olaydır.[134]

Ardından Harbiye Nezareti, ulusal kongrelerin bazı askeri kişiler tarafından desteklendiğini, bunun ise bütün yıkımların kökünde yattığını bir daha genelgeyle bildirdi.[135]

İstanbul'un Mustafa Kemal hakkındaki düşmanca ve telaşlı yazılarına karşılık olmak üzere, 5 Ağustos'ta Kâzım Karabekir, Sadaret ve Harbiye'ye bir yazı gönderdi ve aynı zamanda bunu tamim etti. Bu telde, Erzurum Kongresi'nin toplanmasında kişisel ya da siyasal hiçbir etkenin söz konusu olmadığını, "milletin ruhundan kopan" bir heyecan sonucu olduğunu, bu akımın doğmasında Mustafa Kemal ve Rauf Bey'in "zerre kadar" etkisi olmadığını, fakat onların Kongre'ye alındıklarını ve Kuva-yı Milliye'nin "daha sakin ve müdebbirane" yürümesini sağladıklarını anlattı. Yegâne çare, ancak milli meclisin toplanması olacaktı ve bu konuda yavaş davranılırsa "vekayi-i milliye" kendi kendine bu amaca ulaşacaktı. Gerçi Meclis'in toplanması İstanbul'da yabancı kuvvetler yüzünden şimdiye değin "mahzurlu" bulunmuştu ama, buna karşılık, Meclis'in Babıâli'nin uygun görüp Saray'ın onaylayacağı bir yerde toplanması çaresinin de önerilmekte olduğunu duyuruyordu.[136]

Erzurum Kongresi'nin Kararları: Kongre'nin sonunda bir beyannameyle, Kongre'nin kararları açıklandı.[137] Bundan, Kong-

Alemdar, 30 - 1/7, 1/8/1335, 127-1527-129-1529. Gümülcineli, İzmir'in işgalinde hükümete silahlı direnme önermiş. R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 126. Hükümetle Hürriyet ve İtilaf arasındaki geçimsizliğin bir küçük yanı da Refi Cevat'ın Mustafa Kemal'in şahsına karşı ılımlı tutumunu sürdürmesi olabilir. *Alemdar*, 2/8/1335, 130-1530. Buna karşılık "İstanbul"un tutumu: *Alemdar*, 7/8/1335, 135-1535.

[135] *Alemdar*, 5/8/1335, 133-1533.

[136] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 103-4. Mebusların İstanbul'daki eski siyaset adamları ve yabancı propaganda etkisiyle bozuldukları gerekçesiyle, meclisi Anadolu'da toplamak eğilimini Deniz Yarbay Patrick Slade, 22/7/1919 Kastamonu raporunda saptamıştır. Foreign Office 371/4158, 118411.

[137] B.S. Baykal, *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*, s. 23-5.

re'nin Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye ve Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye cemiyetleri yerine yeni bir örgüt, Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurduğunu anlıyoruz (md. 9). Doğu Anadolu bölgesi, "hiçbir sebep ve bahane" ile birbirinden ve Osmanlı camiasından ayrılmayacak bir bütündü. Bu bölgedeki bütün Müslümanlar "öz kardeş"tiler (md. 1). Fakat Kongre, bölge çıkarlarının ötesinde, yurt çıkarlarını ele alarak, bırakışmanın imzalandığı gündeki sınırlarda yaşayanların ezici çoğunluğunun Müslüman olduğunu, buraların bölünemeyeceğini, Osmanlı haklarına saygılı bir karar beklenmekte olduğunu belirtiyordu (md. 6). Her türlü işgal ve müdahale "Rumluk ve Ermenilik teşkili" amacına yönelik sayılacağından, birlik halinde savunma ve direnme esası kabul ediliyordu. Burada kullanılan "her türlü" deyimi pek anlamlıdır. Demek ki, diyelim İngiltere, ABD ya da Fransa'dan gelecek bir işgal hareketine karşı da direnilecekti. Hıristiyan unsurlara siyasal egemenliği ve toplumsal dengeyi bozacak yeni ayrıcalıklar tanınmayacaktı (md. 3). Fakat Müslüman olmayanların daha önce kazanılmış haklarına saygılı olunacaktı (md. 5). Ve ihtimal ki biraz da şoven bir ulusçuluğun söz konusu olmadığını anlatmak için –pek dikkatli bir ifadeyle– devlet ve ulusun iç ve dış bağımsızlığı ile yurdun bütünlüğü saklı olmak şartıyla, 30 Ekim 1918 sınırları içinde milliyet esaslarına uyan ve ülkemize karşı istila emeli beslemeyen herhangi bir devletin "fenni, sınai, iktisadi" yardımının memnunlukla karşılanacağı açıklanıyordu (md. 7).

Merkezi hükümetin devletlerin baskısı sonucunda Doğu Anadolu'yu "terk ve ihmal" zorunda kalması ihtimaline göre, hilafet ve saltanata bağlılığı ve ulusal varlık ve hakları sağlayacak tedbirler alınmış bulunuyordu (md. 4). Bu esrarengiz sözün ne anlama geldiğini Kongre'nin kabul ettiği nizamnameden anlıyoruz.[138] Böyle bir durumda, Doğu Anadolu'da

M. Gologlu, *Erzurum Kongresi*, s. 187-94. 2 Eylül'de kararlar ve nizamname İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na geldi. Foreign Office 371/4159, 136062.

bir "idare-i muvakkata", yani hükümet kurulup Osmanlı mevzuatına göre işler yürütülecek, askeri, mülki kadrolar bu hükümete bağlanacaktı. Durum, bütün devletlere "resmen" bildirilecek, idare-i muvakkateyi, toplu halde ise Kongre, değilse Heyet-i Temsiliye seçecek ve hemen kongreyi toplayacaktı (md. 4). Nizamname, Osmanlı hükümetinin "inhilali" tehlikesine karşı öbür illerle, olmazsa tek başına savunma ve direnmeyi öngörüyordu (md. 3). Başka bir karar da, Heyet-i Temsiliye bildirmedikçe, göçün yasaklanmasıydı (md. 5). Haziranda toplanmış olan Erzurum Vilayet Kongresi'nde bu konunun üzerinde durulmuştu.[139] Cemiyet'in kendini ve kararlarını ne ölçüde hayati gördüğünü açıkça anlatan bir nizamname hükmüne göre, Kongre karar ve esaslarına karşı sözlü, yazılı, eylemli olarak herhangi bir kişi ya da güç tarafından "sui tefsirat ve telkinatta" bulunmak millet ve vatana "hıyanet ve cinayet" sayılacaktı (md. 6).

Şimdi de beyannamede ileri sürülen demokratik taleplere bakalım 2. maddeye göre Osmanlı yurdunun bütünlüğünü, ulusal bağımsızlığı ve saltanat ile hilafetin dokunulmazlığını sağlamak için "kuva-yı milliyeyi amil ve irade-i milliyeyi hâkim kılmak" esastı. Daha ötede, bu ilkenin ayrıntılarına giriliyordu. Ulusların yazgılarını bizzat saptadıkları "bu tarihi devirde" merkez hükümetinin de ulusal iradeye bağlı olması zaruri idi; çünkü bu iradeye dayanmayan bir hükümetin kararlarının, ne içte ne de dışta itibar sahibi olmadığı olaylarla görülmüştü. Onun için, ulusun, içinde bulunduğu sıkıntı ve kaygıdan kurtulma çarelerine bizzat başvurmasına gerek kalmadan, merkezi hükümetin milli meclisi "hemen" toplayıp, ulus üzerine alacağı bütün kararları bu meclisin denetlemesine sunması zorunluydu (md. 8). Fakat başta İtilaf Devletleri'ne, sonra İttihat ve Terakki'ye karşı olan Osmanlı çevrelerine, ulusal hareketin bir İttihatçı hareketi olmadığı söylenerek güven de verilmek isteniyordu: Kurulan yeni cemiyet her türlü fırkacılık akımlarından "külliyen ari"

B.S. Baykal, *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*, s. 39, 50-1.

idi (md. 9). Nitekim, ilginçtir ki, Mustafa Kemal Cavit Bey'i Amasya Toplantısı'na çağırdığı halde (çağrı ona 6 Temmuz'da ulaştı), 14 Temmuz'da bundan vazgeçilmiş olduğu haberi geldi. Aynı biçimde, Mustafa Kemal'in, İzmir cephesi komutanlığını yapmak için Bekirağa Bölüğü'nden kaçması için haber gönderdiği Halil Paşa, 7 Ağustos'ta kaçıp Kongre'den sonra Sivas'a geldiğinde, Mustafa Kemal fikrini değiştirmiş bulunuyordu. Sivas'ta gizli kalmasını istediği Paşa'ya, sınır dışında, Azerbaycan, İran ve Rusya'da çalışmasını önerdi.[140]

Erzurum Kongresi kararlarının, bir bölge kongresi olmaktan ötede büyük önem taşıdığı ortadadır. Amasya kararları ile adeta bir cunta örgütlenişiyle beliren ulusal hareket, Erzurum'da bölge çapında da olsa, halkı temsil ettiğini ileri sürebilecek bir taban ve örgüte sahip olmuş, meşruiyet ve itibar bakımından çok güçlenmiştir. Bu güçlenmeyle birlikte daha cesur kararların alınabildiği göze çarpmaktadır. Nizamnamenin 4. maddesiyle, Amasya kararlarında ancak zımnen var olan ve örgütlenme biçimi belirtilmemiş olan hükümet kurma olanağı –salt Doğu Anadolu için de olsa– öngörülmüş ve düzenlenmiştir. Ayrıca, milli meclis talebi ileri sürülürken, meclis toplanmadığı takdirde ulusun kendi kendine buna bir çare bulacağı tehdidi de açıkça dile getirilmişti.

Herhalde bundan da daha önemli bir karar, anayurdun sınırlarının saptanmasıydı. Bu, 30 Ekim 1918 bırakışma sınırları olarak belirleniyordu. Böylece imparatorluk iddiasından, Arap ülkeleriyle bağlantıları sürdürme isteğinden vazgeçmiş oluyor; fakat buna karşılık bağımsızlık ilkesi üzerinde ısrar ediliyordu. Atatürk'ün 30 Ekim'de Türk süngülerinin çizdiği sınır diye anlattığı hat, İngiliz istila gücünün o sırada erişebildiği çizgi olduğu gibi, az çok bir etnik sınır da olabilecek istidattaydı. Fakat imparatorluk ve toprak hayalleriyle yanıp

Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 6, 7, 14, 19/7/1919 (23, 29/11/1945). Cavit'in bu konuda pek hevesli görünmediğini de kaydetmek gerek. Halil Paşa, a.g.e., s. 280, 304-5.

tutuşan Saray için Mondros sınırı kabul edilemezdi. O, Türk yurdunu İtilaf Devletleri'ne ipotek etmek pahasına da olsa, Arap ve hatta başka İslam ülkeleriyle kuramsal ve soyut bağlantılar kurmaktan yanaydı.

İstanbul'da Olup Bitenler: Damat Ferit'in 20 Temmuz genelgesinden, ulusal harekete karşı takınılan tavırda büyük ölçüde bir sertleşmenin başladığı anlaşılmaktadır. Bunun nedeni şöyle açıklanabilir: Yunan işgaline, Rum çetelerine ya da Ermeni emellerine karşı direnmek, çeteler kurmak, Saray bakımından pek zararlı olaylardı; çünkü –özellikle Yunanlılara karşı direnmede görüldüğü üzere– beyhude çırpınmalar niteliğinde olması bir yana, bu gibi davranışlar, barış şartlarını daha da ağırlaştırabilirdi. Fakat Anadolu'nun demokratik bir örgütlenmeye gitmesi, Saray için belki daha tehlikeliydi; zira birincisi, bir miktar daha arazi yitirilmesiyle, daha elverişsiz iktisadi şartlarla sonuçlanabilirdi; fakat ikincisi, Vahdettin'in ihya etmeyi başardığı mutlakıyeti ve hatta tahtını tehdit ediyordu.[141] İngiliz belgelerinden, İtilaf Devletleri yüksek komiserlerinin de ulusal akıma karşı daha sert bir tutum içine girdiklerini görüyoruz. Ne var ki, muhtemelen bu sertleşmenin gerisinde ilkönce Babıâli'nin telaşı ve korkuları yatıyordu. Bunun böyle olduğunu şimdi göreceğiz.

22 Temmuz'da İngiliz ve Fransız yüksek komiserleri baş başa verip şu kararları aldılar: 1) İlkönce bırakışma bütünüyle yerine getirilecekti. 2) Siyasette yan tutulmayacaktı. 3) Asayişi sağlamak üzere meşru iktidar desteklenecekti. 4) Onun için Padişah desteklenecek, herhangi bir tür ihtilale karşı çıkılacaktı. 5) Günün koşullarında seçim yapılamaz, hatta yapılması tehlikeli olurdu. Görüldüğü üzere, 3. ve 4. maddeler karşısında 2. madde anlamını yitirmektedir. Ayrıca, ihtilale karşı konulacak, seçim de yapılamaz demek, düpedüz, iktidar kendiliğinden iktidar olmaktan vazgeçmedikçe, iktidar değişmeyecek, iktidar sonuna dek desteklenecek demekti. 23 Temmuz'da Damat Ferit, Calthorpe'a, toplanmakta olan Er-

Karay da bu görüştedir. R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 164, 171.

zurum ve Sivas kongrelerinin amacının İstanbul'dan bağımsız bir Anadolu ilan etmek olduğunu bildirdi.[142]

Gördüğümüz üzere 25 Temmuz'da Calthorpe merkeze, Mustafa Kemal'e asi muamelesi yapılması için ısrar edeceğini bildirdi. Fakat İngiliz Yüksek Komiseri'nin dedikleri birbirini hiç tutmuyordu. 27 Temmuz'da aynı kişi, seçimlerin önlenmesi halinde Anadolu'da İstanbul'un yetkisini reddeden bir hükümetin kurulması ihtimalini öngörüyordu.[143] Bu, seçimlere gitmenin kaçınılmaz olacağı yönünde geçici bir yumuşamaydı. 30 Temmuz'da Amiral, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının merkezi hükümetle bağları koparıp taşra memurlarına sözlerini geçirmekte olduklarını, merkezi hükümet nüfuzunun yavaş yavaş sönmekte olduğunu bildiriyordu. Fakat zararlı kimselerin tutuklanıp uzaklaştırılmaları ve bazı görevlilerin azliyle, ulusal akımın zayıflatılabileceği konusunda iyimserdi.[144]

30 Temmuz'da Damat Ferit, Müsteşar Hohler ile telaşlı bir görüşme yaptı. 29 Temmuz'da İngilizlerin de teşvikiyle, Meclis-i Vükela'dan Mustafa Kemal'i tutuklama kararının çıkması, ulusal hareketle İstanbul arasındaki ilişkileri geri dönülmez bir noktaya getirmiş bulunuyor, iki yan arasında amansız bir mücadelenin kapısını açıyordu. Bu durumdan zaten rahatsız olan Saray'ın tedirginliğini artıran birkaç olay olmuştu. Bunların en önemlisi, Erzurum Kongresi'nin, Damat Ferit'in 20 Temmuz genelgesine, Kâzım Karabekir'in ise Kongre'ye karşı ne yapıldığını soran yazıya verdikleri yürekli, hatta meydan okuyan cevaplardı. Bu, İstanbul'daki iktidarın en azından Ana-

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 696-8. Kurulu düzenden yana kararlar dışında, aynı belgede, İstanbul başkent oldukça, ulusçuların iktidara gelmeleri durumunda, bunların da İtilaf Devletleri'nin avucu içinde olacakları güveni dile getiriliyordu. Curzon, bu tele 18/8/1919'da verdiği cevapta, sözü edilen ilkeleri kabul ediyor, fakat İttihat ve Terakki'nin iktidara gelmesinin zorla önlenmesine ya da İttihat ve Terakki yandaşlarına karşı kuvvete başvurulmasına karşı çıkıyordu. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 734.

[143] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 690'ın dipnotu, 703-4.
Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 705-7.

dolu'da dizginleri elinden kaçırmakta olduğunun göstergesiydi. Fakat aynı sıraya rastlayan ve 30 Temmuz'da Damat Ferit'in İngiliz Komiserlik Müsteşarı Hohler'e anlattığı diğer iki olay iktidarın İstanbul'da dahi tehlikede olduğunun işareti gibiydi.[145] Birisi Mustafa Kemal'in tutuklanması kararına karşı Nazım ve İzzet paşaların göstermiş oldukları direnmeydi. Buna rağmen karar çıkınca, her görevi kabul etmekle ün yapan İzzet Paşa dahi istifa etmişti.[146] İkincisi, 29 Temmuz'da Veliaht'ın Saray'a gitmesi ve her türlü saray adabını unutarak körü körüne Damat Ferit hükümetini tuttuğu için Vahdettin'e hakaretler etmesiydi. Paşa'ya göre, İstanbul'da iktidara karşı çevrilen dolabın içinde, İzzet, Çürüksulu Mahmut paşalarla Ahmet Rıza Bey vardı ve Veliaht da onların adamı olmuştu. Bu hareketi Saray ve İngilizler açısından özellikle anlamlı –ve tehlikeli– kılan olay, başta İzzet Paşa olmak üzere bu kişilerin yeniden canlanmış bulunan ABD mandası akımının içinde olmalarıydı.[147] Damat Ferit bu zor durumda istifa etmeyi önermiş, fakat Tevfik Paşa Sadaret'i almaya yanaşmamıştı. Padişah ise, İzzet Paşa'ya Sadaret'i vermemeye kararlıydı. Yalnız Paşa, efendisi ve kendisi adına soruyordu: Birincisi tahttan, ikincisi görevden ayrıldığı takdirde kişisel güvenlikleri ne olacaktı? Hohler, hükümetinin, onların akıbetleriyle yakından ilgileneceğine emin olduğunu söyledi. Ayrıca, Damat Ferit'in anlattıklarından öyle etkilendi ki, yazdığı raporda, İzzet Paşa'nın uyarılmasını istedi ve bir İttihat ve Terakki hükümeti ihtimalini önlemek üzere, Paşa'yı ve belki bazı arkadaşlarını tutuklayıp sürmek gerekebileceğini işaret etti.

Calthorpe, Padişah ve Sadrazam'ın kişisel güvenlikleri için

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 710-2.

İzzet Paşa'nın istifası üzerine kendisi aleyhinde ulusçu olmayan gazetelerde bir kampanya açıldı. *Alemdar*, 30/7/1335, 127-1527; *Orient News*, 31/7/1919, 39. Daha önce İzzet Paşa, görevi istemeyerek kabul etmiş: A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 233.

[147] Bununla birlikte, İzzet Paşa ile Veliaht'ın Fransızlara da da yakınlık göstermeyi ihmal etmedikleri anlaşılıyor. Pech, a.g.e., s. 81.

her türlü tedbirleri almanın yerinde olacağını, çünkü bunların bırakışmanın uygulanması için ellerinden geleni yaptıklarını söyledi.[148] İzzet Paşa ve bir İttihat ve Terakki hükümetine gelince, Amiral, müsteşarının görüşüne katılmıyor ve Balfour'un kendisine yazdığı 9 Kasım 1918 günlü mektubundaki görüşü benimseyerek, sert barış şartlarını bir İttihat ve Terakki hükümetine uygulatmanın daha kolay olacağını, bir İzzet Paşa hükümetinin taşrada sözünü dinletebileceğini ve İstanbul'daki parlamento ile birlikte İtilaf Devletleri kuvvetlerinin "güçlü etkisi" altında olacağını belirtiyordu.

Fakat Calthorpe'un görüşleri ne denli değişken olursa olsun, İtilaf çevrelerine egemen olan rüzgârlar başka türlü esiyordu. Fransızlarla yapılan görüşmeler sonunda, bir İttihat ve Terakki hükümetinin hiç arzu edilmeyecek bir şey olduğu, dolayısıyla korkuları artarak devam eden Damat Ferit hükümetinin desteklenmesi kararlaştırıldı. Bunu üç yoldan yapacaklardı. Bir kez hükümete, Yunan ve İtalyan işgallerinin sınırlandırılacağı bildirilecekti. Bu, 3 Ağustos'ta yapıldı.[149] Sonra hükümete İttihat ve Terakki'ye karşı daha sert davranmak gerektiği tavsiyesinde bulunulacaktı. 5 Ağustos'ta bunu Calthorpe'un ağzından öğrenen Damat Ferit "pek memnun" oldu; fakat hükümeti zayıf olduğundan, tutuklamalara gidildiğinde bunların Malta gibi güvenli bir yere götürülmesini istedi. Bazı kimselerin de yalnızca yurtdışına sürülmelerini öngörüyordu. Fakat Paşa, tutuklamaların İtilaf Devletleri tarafından yapılacağı yanlış sanısına kapılmış olmalıydı ki, 50'ye yaklaşan bir listeyle İtilafçılara başvurdu. Yanılmış olduğu anlatılınca, tasarı, bazı kimselerin İtalya'ya "gönderilmesi" biçimini aldı.[150]

Üçüncü bir tedbir de, "İttihat ve Terakki'nin önderi duru-

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 707-10 (31 Temmuz raporu).

[149] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 716-8 (Hohler'in 4 Ağustos özel mektubu ve Calthorpe'un 5 Ağustos raporu).

[150] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 722 (Webb'in 9 Ağustos raporu).

muna geldiği söylentileri" dolayısıyla Abdülmecit'i uyarmaktı. Bunun için, İngiliz ve Fransız tercümanları gidip Veliaht'la görüştüler (8 ve 9 Ağustos). Ryan'ın raporuna göre, Veliaht, öteden beri İtilaf Devletleri'yle dost olmaya inandığını, siyasetten uzak durduğunu, durum üzerine görüşmeleri olduğundan, bunları Padişah'a anlattığını, Anadolu'da olup bitenlerden haberli kılınmadığını söyledi. Taşradaki hareketler "hainçe, budalaca ve canavarca" idi; fakat halk, Damat Ferit hükümetini istemiyordu ve onun için Mustafa Kemal ve Rauf Bey gibilerinin kışkırtmalarına kapılıyordu. Hareketle ya da önderleriyle bir ilgisi olmadığına şerefi üzerine söz verdi. Padişah'la aralarında uzun bir dostluk olmuştu ve anlaşamadıkları tek konu Damat Ferit idi. Ryan, Abdülmecit'in sık sık Wilson ilkelerinden söz edip manda konusunda bir şey söylemediğine, hilafet üzerinde pek durmadığına dikkat etmişti.[151]

Bunun dışında, İtilafçılar ve özellikle İngilizler, can alıcı bir karar almaya yöneldiler. Karadeniz gezisinin sonunda yazdığı 30 Temmuz günlü raporunda, Heathcole Smith, Mustafa Kemal'in iç bölgelerden Trabzon kıyılarına tahılın gelmesini önlemesi ve bilinen öbür faaliyetleri yüzünden, Trabzon'un işgalini ve jandarmanın müttefikler arası denetim altına sokulmasını istedi. Birinci istek, Rawlinson'dan da gelmiş.[152] Trabzon'un işgali konusunda Calthorpe, General Milne'den ve başka kaynaklardan aldığı bilgilere göre, Erzurum'da Mustafa Kemal'in bir çeşit ordu örgütlemekte olduğunu, müttefiklerin bunu önleyecek durumda olmadıklarını, buna karşı Milne'in ancak Trabzon limanının işgalini önerebildiğini bildirdi (5 Ağustos).[153] Calthorpe görevinden ayrıldıktan

Documents on British Foreign Policy, c, IV, s. 718, 721-7. İki saat süren görüşmede, Abdülmecit'in Çamlıca'da oturması üzerinde bile durulmuş, Veliaht bunun gerekçesini açıklamak zorunda bırakılmıştı. Padişah'ın şehzadelerden birinin Doğu'ya kaçırılarak padişahlığının ilanından çekindiği de söyleniyordu. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 166.

[152] Foreign Office 371/4158, 121954. Jandarma konusu aşağıda yeniden ele alınacaktır.

[153] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 719. Jaeschke, İngilizler Trabzon'u işgal etmeyi düşündükleri sıralarda, yani Erzurum Kongresi'nden ▷

sonra da, Amiral Webb, bu nokta üzerinde bir süre durdu. Fakat anlaşılan bu yolda gitmekten vazgeçildi. Trabzon limanına birkaç asker çıkarılmasının Samsun'un işgalinden çok daha fazla bir anlamı olmayabilirdi; fakat önemli olan böyle bir davranışın göreceği tepkiydi. İhtimal ki, Samsun'a asker çıkartmanın Refet Bey'den görmüş olduğu hayli güçlü tepkiyi göz önünde bulunduran İngilizler, Trabzon'un işgalinde karşılaşabilecekleri daha da şiddetli bir tepki ve bu gözdağı denemesini izleyebilecek askeri bir fiyaskodan çekinmişlerdir.

6. ERZURUM KONGRESİ'NDEN SONRA İSTANBUL-ANADOLU İLİŞKİLERİ

Önceki bölümde de değinildiği üzere, ulusal egemenliğin kapısını zorlamakta olan Anadolu'daki kongrecilik çalışmaları, zaten pek zararlı sayılan çetecilik ve silahlı direnme hareketlerinde saray mutlakıyetinin gördüğü tehlikeyi kat kat artırmaktaydı. Bunun içindir ki, İstanbul, 5 Ağustos'ta İtilafçılardan "İttihat ve Terakki'ye karşı sertleşme" telkinini de alınca, amansız bir mücadeleye girişti. Bu uğurda yapılanları özetlemek gerekirse, şu girişimler göze çarpmaktadır: 1) Kuva-yı Milliye'nin dağıtılması buyruğu. 2) Ulusal hareketin telgraf haberleşmesinden yararlanmasını önlemek. 3) Ulusal hareketin bütün Anadolu'yu içine alacak biçimde bütünleşmesini önlemek. 4) Askeri ve mülki mevkilere, güvenilen adamları getirmeye, ulusal harekete bağlı kimseleri etkisiz kılmaya çalışmak. 5) Tahkik heyetleri göndermek. 6) Sivas Kongresi'ni zorla dağıtmak (Ali Galip olayı). Bunlardan ilk beşini bu başlıkta göreceğiz.

Kuva-yı Milliye'nin Dağıtılması Buyruğu: 8 Ağustos'ta Dahiliye Nezareti bütün mülki örgüte bir telgraf-genelge gönderdi. Hükümetin aralıksız siyasal girişimleri sonucunda, Konferans, Yunanlıların "geçici" işgallerinin sınırlarını saptamak

◁ sonra, ulusal harekete karşı yumuşadıkları izlenimini veriyor. Yumuşama gibi görünen tutum değişikliğini yalnızca ulusal hareketin gücünün gerçekçi bir değerlendirmesi olarak yorumlamak daha doğru olur. G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 140-1.

ve Yunan zulmünü soruşturmak üzere İzmir'e karma bir komisyon göndermiş bulunuyordu. Komisyonun başkanı olan General Milne, "şediden ve musirran" bazı talepler ileri sürmüştü; şöyle ki, soruşturma için gezmek durumunda olan subaylara gereken kolaylıklar gösterilecek, Yunan işgal bölgesi dışında çeteler "acilen" dağıtılacak, halkın bu çetelere yardım etmesi yasaklanacaktı. Milne'nin bu talebi, hükümetin öteden beri "Teşkilat-ı Milliye'nin" dağıtılması konusundaki isteğinin ne denli yerinde olduğunu gösteriyordu. Ancak hükümetin kendisi, ülkenin iç ve dış durumunun tümünü kavrayacak durumda olduğu için, bu durumun gereği olan siyaseti yürütebilirdi. Bunun içindir ki, kabine dışındaki askeri ve mülki kimseler, ne denli kabiliyetli ve zeki, ne denli önemli görevde olurlarsa olsunlar, bu işleri hükümet denli iyi düşünemezlerdi. Zaten ancak hükümet, ülkenin kaderinden, halkın hayat ve haklarından sorumlu ve "kariben" toplanacak olan milli meclis önünde hesap vermek durumundaydı. Harbiye Nezareti de askeri makamlara bu yolda talimat verdiğinden, mülki görevliler bunlarla işbirliği yapacak ve verilecek öğütlere rağmen, bu buyruğa uymayıp kışkırtmalarını sürdürenler tutuklanıp, "mahfuzen ve serian" İstanbul'a gönderileceklerdi.[154]

Bu genelgeden, hükümetin işgali sınırlandırma ve Yunan zulmünü soruşturma kararından alabildiğince yararlanmak istediği anlaşılıyor. Hükümete göre, Konferans'ın bu kararları Babıâli'nin o zamana kadarki tutumunu haklı gösteriyordu. Ayrıca, bunun böyle olması da olağandı; çünkü ancak hükümet, bütün bilgilere sahip olduğundan, doğru kararları alabilecek durumdaydı. Aynı biçimde, ülkenin kaderinden sorum-

H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 240-1. Bu konuda İzzet Bey'in genelgesi: *Alemdar*, 16/8/1335, 144-1544. Adil Bey, aynı doğrultuda Denizli Mutasarrıflığı'na gönderdiği 13 Ağustos günlü bir buyrukla, Alaşehir'de kongrenin toplanmasının, "tedabir-i lâzime" alınarak yasaklanmasını istedi. H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 242. 16 Ağustos'ta Milne, Yunanlılara karşı her türlü harekâta son verilmesini istedi. Harbiye Nezareti bunu Kuva-yı Milliye'ye yansıtmakta gecikmedi. C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. VIII, s. 2159.

lu olan, "yakında" toplanacak meclise hesap verecek olan da yine oydu. Ulusal akımın yerel örgütler dışında ulusal çapta bir örgütlenmeyi henüz başaramamış olması, hükümetin bu tekel iddiasını haklı gösterir gibiydi. Sivas Kongresi bu iddiaya bir cevap olacaktı; onun için de önlenmesi İstanbul bakımından pek önemliydi.

Sonuç olarak İstanbul, Kuva-yı Milliye'yi dağıtma girişiminde başarılı olamadı. Bununla birlikte, çeşitli yönlerden yapılan baskıların sonucu olarak, Kuva-yı Milliye büyük ölçüde hareketsizleştirildi, savunma durumuna sokuldu. Yer yer Kuva-yı Milliye'de çalışan İttihatçıların tasfiyesi sağlandı.[155] Zaten, aşağıda görüleceği gibi, Babıâli kısa bir süre sonra siyasetini değiştirerek, Ege Kuva-yı Milliyesi'nin Mustafa Kemal hareketiyle birleşmesini önlemek üzere, ona sahip çıkmak yolunu tuttu.

Telgraf Haberleşmesine Engeller Konulması: Yine 8 Ağustos'ta belirli bazı telgraf başmüdürlüklerine (aralarında tabii ki Erzurum yok) bir genelge gönderilerek "Teşkilat-ı Milliye ve Kongre" adıyla bir süredir yapılan "tahrikâta" ilişkin telgrafların kabul edilmemesi, baskı yüzünden kabulü gerekiyorsa kabul edilmesi, fakat çekilmeyip genel müdürlüğe gönderilmesi istendi. Aynı amaçla verildiği hissolunan şifreler çekilecek, fakat suretleri genel müdürlüğe bildirilecekti. Bunun için, başmüdürlük ve bütün transit merkezlerinde, kabul edilen ya da transit geçen bütün telgrafları denetlemek üzere denetim kurulları kurulacak, bunlarda görev alanlar, bir kat fazla aylık ve ikramiye alacaklardı. Karay, bu buyruğun her yerde etkili olduğunu, Erzurum'un artık "ciddi bir kordon" altına alındığını söylüyor. Fakat bu "kordonun" zayıf noktası Sivas olmuş ve bir süre sonra Karay'ın oradaki başmüdürü azledip yerine yenisini atamaya kalkışması etkisiz kalmış, eski başmüdür görevine devam etmiştir.[156]

C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. VII, s. 2235, 2193, 2270-82

R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 167-9. Genelgenin gittiği başmüdürlükler, İstanbul, Sivas, Trabzon, Diyarbakır, Konya, Ankara, Kastamonu, Hüdavendigâr'dı. Buna karşılık, Mustafa Kemal ve arkadaşları o güne dek ▷

Hükümetin yine bu günlere (9 Ağustos) rastlayan bir başka hamlesi de, 3. Ordu müfettişliğinden azledilmiş, askerlikten istifa etmiş olan Mustafa Kemal "Bey'in" askerlik mesleğinden çıkarılması, nişanlarının "nezedilmesi" ve fahri yaverliğinin de kaldırılmasıydı.[157] Böylece, Padişah, Mustafa Kemal ile bütün bağları kesmiş oluyordu. Üstelik, askerlikten istifa ettiği halde, kendisini "yeniden" meslekten çıkarmak gibi anlamsız bir davranışla ona karşı duyulan büyük hınç ortaya konuyordu.

Hükümetin bu tedbirleri ulusal hareket için tehlikeli görülmüş olacak ki, 16 Ağustos'ta Mustafa Kemal, Damat Ferit'e nazik bir dille kaleme alınmış olan bir telgrafı gönderme ihtiyacını duydu. Bununla ilgili olarak, Atatürk, *Nutuk*'ta, hükümeti ulusal girişimleri engellemekten vazgeçirmenin, başarı için "sürat ve sühuleti" sağlayacak nitelikte olduğunu söylüyor.[158] Giriş cümlesinde, ortaya çıkan görüş aykırılığının yeni nedenlerle giderilmiş olduğu kanısı, Mustafa Kemal'in Paşa için devam eden saygısı dile getiriliyor, her ikisinin de kalplerinin "müşterek bir rabıta ile çırpındığı" anlatılıyordu. Fakat hiç değilse bugün için abartılmış sayılabilecek bu nezakete rağmen yazının içi, durumu adeta katı bir gerçekçilikle ele alıyordu. Bunda, Paris'te Clemenceau'nun Paşa'ya verdiği cevabın "taksim ve imha" amacını açıkça ve haysiyet kırıcı bir tarzda ortaya koyduğunu, fakat milletin, varlığını kurban ettirmeyeceğini ve müttefikler arasında Türkiye konusunda

◁ olduğu gibi, gereken telgrafhanelerin denetim altında bulundurulmasını ve buyruğu yerine getirmeye kalkışacakların Divan-ı Harbe verilmesini kararlaştırdılar. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 118.

[157] *Takvim-i Vekayi*, 12/8/1335, 3621.

[158] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 74. Kâzım Karabekir'e göre, Ali Fuat'tan, İstanbul'un, Mustafa Kemal ve Rauf Bey'i yakalayıp getirmek ya da, olmazsa öldürmek için üç-dört kişilik çeteler halinde 30 Kürt ve Arnavut subayı göndermiş olduğu haberi gelmiş. Onun üzerine bu suikast cüretine karşı, "onları daha ziyade şaşkın bir hale koymak için" Mustafa Kemal'in bu yazıyı yazması düşünülmüş, K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 116, 118. Mektubun Damat Ferit'i yumuşatmak, ılımlı davranmaya sevk etmek gibi taktik bir amaçla yazılmış olduğu söylenebilir.

çarpışan çıkarların milletin gözünden kaçmadığı gibi, Sadrazam'ın da muhakkak ki bu koşullarda genel durumu ve devlet ve millet çıkarlarını üç ay önceki gibi görmediği anlatılıyordu. Dokuz aydır işbaşına gelen kabinelerin birbirinden fazla zaafa uğraması ve artık "adeta mefluç" duruma gelmesi, ulusal haysiyet için hazindi. Sözü dinlenen bir hükümet olması için, mutlaka ulusal iradeye dayanması gerekirdi. Oysa merkezi hükümet, mülki ve askeri memurlara yaptığı gizli tebliğlerle, ulusal birliği kırmaya çalışıyor, millete karşı hasım bir tutuma giriyordu. Bu, milleti hükümete karşı "arzu edilen hareketlere" itebilecekti. Üstelik, millet "her türlü iradesini" yapmaya muktedirdi. Hükümetin önleyici girişimlerinin hiçbir yerde hiçbir etki yapmaması herhalde gerçek durumun değerlendirilmesini sağlamış olmalıydı. İngilizlerin gösterdikleri yolda kurtuluşu aramak "abesti;" zira onlar da gücün ulusta olduğunu takdir ederek, ulus adına yükümlülük altına giremeyecek bir hükümetle "neticeli bir işe" girişilemeyeceğini anlamışlardı, bunu bizzat Rawlinson kendisine söylemişti. Ayrıca, "ahvali âlemin" almış olduğu ve "daha da alacağı cereyan" ve milletin birlik ve azmi karşısında, yabancıların, tehditlerini gerçekleştirecek güçleri kalmamaktaydı. Öyleyse, hükümet, "cereyan-ı milliye" karşı koymaktan vazgeçip, tersine Kuva-yı Milliye'ye dayanmalı ve bunun için Mebusan Meclisi'nin, "amal ve iradatı mukaddesi şahaneyi takviye eylemek üzere" en kısa zamanda toplanmasını sağlamalıydı. Telgrafın sonu yine pek nazik ve saygılı ifadelerle son buluyordu.[159] Fakat, Damat Ferit, bildiği yolda yürümeye kararlı olduğu için bilindiği kadarıyla, Mustafa Kemal'e hiçbir cevap göndermedi.

Hatta İstanbul bu sırada bir saldırı hamlesi daha yapmayı gerekli görüyordu. Karay'ın başarılı diye nitelediği telgraf "kordonuna" rağmen komutanlar arasında şifreli haberleşmenin çoğalması ulusal harekete yapılan engellemenin bu yoldan atlatıldığını belli ediyordu. Bunun üzerine, askeri makamlarla telgraf örgütüne gönderilen bir genelgeyle, askeri makam-

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 51-3.

ların birbirleriyle ve maiyetleriyle şifreli haberleşmede bulunamayacakları, şifreli haberleşme gerekiyorsa bunu ancak Harbiye Nezareti aracılığıyla yapabilecekleri bildirildi.[160] Bu, ordudan büyük tepki gördü. Kâzım Karabekir, bir genelgeyle bu buyruğa uyulmamasını, bunu uygulamaya kalkışacakların Divan-ı Harbe verilmesini istedi. Ayrıca Süleyman Şefik Paşa'ya uzun ve pek ağır bir protesto telgrafı çektiği gibi, onu Sadrazam'a da şikâyet etti. Seferber düşman karşısında açık telgraf çekmenin ihanet olduğunu anlattı.[161] Mustafa Kemal ise, Heyet-i Temsiliye'de, halkın telgraf merkezlerinde ordunun yardımıyla telgrafhaneleri işgal ederek telgraf haberleşmesi eski durumunu alıncaya değin, bütün haberleşmeyi kesmesini savundu; ziya telgraf ve posta haberleşmesini sağlamak ulusal hareket için bir "hayat ve memat" sorunuydu.[162] Bu yola gidip gitmemek, bütün Vilayat-ı Şarkiye örgütüne soruldu; fakat bu arada İstanbul, ordunun haberleşmesiyle ilgili kararını dört gün sonra geri almak zorunluluğunu duydu.[163]

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 126; R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 170. Askeri makamlara gönderilen genelge 15 Ağustos, telgraf örgütüne gönderilen genelge 17 Ağustos günlüydü.

[161] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 126-8. Cebesoy da şiddetli tepki göstererek, buyruk 24 saatte geri alınmazsa telgrafhaneleri işgal ettireceğini bildirmiş. Süre geçince buraları işgal ettirmesi üzerine, buyruk geri alınmış. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 148-9.

[162] *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 54-5. Kâzım Karabekir, halkın hazırlıklı olmadığını ileri sürerek karşı çıkmış ve bu tedbirin hiç değilse İstanbul'dan gelen buyrukların etkili olduğu yerlere hasredilmesini savunmuş. Öyle yapılmış, fakat 28/8/1335'te tebliğ geri alınmış, çünkü hiçbir yer uygulamamış, başka yollardan amaca ulaşılmış. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 129. Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Şubesi, 19 Ağustos'ta verdiği karşılıkta, her yandan hükümetin protesto edilip, Refik Halit'in "kanuna teslim olunmasının" ve Sivas ve Erzurum'da azledilen memurların görevlerine iadesinin istenmesini ve belirli zamanda bu isteklere uyulmazsa her yerden merkezle olan haberleşmenin kesilmesini öneriyordu. Bu, Mustafa Kemal'in önerisinden çok daha ihtiyatlıdır. B.S. Baykal, *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*, s. 28-9.

[163] R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 172-3. Karay, burada, Kastamonu PT Başmüdürü Ramiz Efendi'nin, nasıl, ulusçu Vali İbrahim Bey'in İstanbul'a çağrılıp tutuklanmasını sağladığını anlatır. Ali Fuat, bu olayı başka türlü değerlendirdi (30 Ağustos). K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 164.

Ulusal Hareketin Bütünleşmesini Önleme Girişimi - Batı Anadolu Kuva-yı Milliyesi Benimseniyor: Yukarıda da belirtildiği gibi, İstanbul için Ege bölgesindeki Kuva-yı Milliye hareketi, Mustafa Kemal ile arkadaşlarının meşrutiyetçi kongrecilik faaliyetleri yanında "ehven-i şer" durumuna gelmişti. Anlaşılan, bu öyle bir hal aldı ki, 29 Temmuz'da, Mustafa Kemal ve Rauf Bey'le Hacı Şükrü ve Demirci Efe'nin yani ileri gelen iki kongreci ile iki çetecinin tutuklanması kararlaştırılmışken, Batı Anadolu'daki "meşru" Kuva-yı Milliye hareketinin Mustafa Kemal'in hareketiyle bütünleşmesini önlemek üzere, hükümet ve özellikle Adil Bey birinciye yakınlık göstermeye başladılar.[164] Çünkü İstanbul, Ege ve Marmara'daki ulusal hareketle Doğu ve İç Anadolu'daki ulusal hareket arasında önemli farklar olduğunu idrak etti. Batı'daki ulusal hareketin iç siyasal düzenle ilgili hiçbir talebi yoktu. Kurulmuş bulunan saray mutlakıyetine karşı hiçbir itirazda bulunmamış, Mebusan Meclisi'nin toplanması konusunda –bunu Damat Ferit hükümeti samimiyetsizce diline doladığı bir zamanda bile– hiçbir düşünce ortaya koymamıştı. Nitekim 23 Ağustos'ta Hacim Muhittin'in Alaşehir Kongresi'nde başka bir kabine kurulması için Padişah'a başvurma önerisi reddedildi.[165] Oysa Doğu'daki hareket, bırakışmadan sonra kurulan hükümetleri zaaf ve çaresizlikle suçlamış, çarenin Mebusan Meclisi'ni derhal toplamak olduğunu belirtmiş, bunu istemiştir. Bu istek, Erzurum Kongresi kararları arasında yer aldığı gibi, Padişah'a Damat Ferit'i şikâyet için 24 Temmuz'da

R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 171.

H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 43. Nitekim Ege'deki Kuva-yı Milliye cephesini gezen Akhisar'daki İngiliz denetim subayı, 3 Eylül raporunda, bu hareketin Mustafa Kemal'inki gibi bir "Türk siyasal hareketi" olmadığını, hükümeti devirmek için çalışmadığını saptadı. Dışişleri'nde W.S. Edmonds'un tereddütlerine rağmen, G. Kidston bu sonucu kabul ediyor ve Ege Kuva-yı Milliyesi'nin Mustafa Kemal'den bağımsızlığını, demiryollarının İngiliz denetimi altında olmasına bağlıyordu. Fakat İtalyan ve Fransız kuvvetlerinin belirsiz tutumları yüzünden bunun pek sürmeyeceğini tahmin ediyordu. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 759-60.

yazılan yazıda da yer almaktadır. Gördüğümüz gibi, Doğu'daki hareket demokratik talebinde o denli ısrarlıydı ki, Mebusan Meclisi toplanmazsa, kendisinin böyle bir kuruluşa gideceğini açıkça belirtiyordu. Erzurum Kongresi'nin, gerektiğinde, hükümet olma ihtimalini dahi nizamnamesinde öngördüğünü de saptadık.

İkinci önemli bir fark, Doğu'daki hareketin eşrafa dayanmakla birlikte bunda ordunun ve özellikle yeni ordunun komutanlarının oynadığı etkin roldür. Batı'da ordunun böyle etkin bir durumu yoktur. Bunun başlıca nedenleri, Çanakkale muharebesinden sonra, buralarda bir cephenin bulunmayışı dolayısıyla ordu mevcudunun esasen zayıf oluşu; burada ordunun Doğu'daki gibi geleneksel bir istiladan koruyuculuk, hatta kurtarıcılık rolü oynamamış olması; Ali Nadir'in, İzmir'de elinde beyaz bayrak taşıyarak burada orduyu maddeten ve manen çöktürmüş olmasıdır.[166] Batı'daki Kuva-yı Milliye ve özellikle kongre çalışmalarına bakıldığında, eşrafın öncü bir işlev üstlendiği göze çarpmaktadır. 26 Temmuz'da toplanan ilk Balıkesir Kongresi'nde hazır bulunan 48 kişiden 41'i, "eşraftan" diye imza atmış: Beşi ulema, biri aydın memur ve ancak iki tanesi "Kuva-yı Milliye Komutanı"dır. Batı'daki kongreler, fırkacılığı, çeteciliği ve siyasetle uğraşmayı "nefretle" reddettikleri gibi, ilk Balıkesir Kongresi, kurulacak her milis birliğinin başında "eşraftan bir zatın" sürekli olarak bulunmasını öngörmüştür (md. 8).[167] Doğu'da ordu öncülüğü, Batı'da eşraf öncülüğü ağır basınca, Saray'ın birincisinden daha çok ürkeceği meydandadır; zira ordu daha örgütlü, dayanışmalı bir kurumdu ve gerektiğinde iktidarı tehdit etmek, iradesini ona kabul ettirmek üzere İstanbul'da da varlığını duyurabilecek geniş olanaklara sahipti. Batı'daki eşrafın ne böyle olanakları, ne de böyle bir iddiası vardı. Şunu da belirtmek

Buna karşılık, Avcıoğlu –ihtimal Rum tehcirine karıştığı için olacak– Ege'de jandarmanın direnişten yana olduğuna dikkati çekiyor. D. Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, c. III, s. 1176-7.

[166] H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 112-20.

gerekir ki, yani Batı ve Doğu ulusal hareketlerinin programları arasındaki siyasal "cüret" farkı, hiç değilse o denli belirgin olmazdı. Yine Batı'daki hareketin eşraf öncülüğünde bir hareket olmasının belli bir başka sonucu, Erzurum Kongresi gibi, Batı'daki kongreler de yerel kuruluşlar oldukları halde, birinci kongrede bölgesel kurtuluş ötesinde ulusal kurtuluş bilincinin adamakıllı yüksek olmasına karılık, Batı'daki kongrelerin yalnızca bölgesel kurtuluş üzerinde durmakla yetinmeleridir.

Üçüncü önemli bir fark, Erzurum Kongresi'nin, "her türlü işgal ve müdahaleyi" Rumluk ve Ermenilik kurmak amacına yönelik sayarak, buna karşı birlikte savunma ve direnme esasını kabul etmesine karşılık (md. 3), Batı'daki kongrelerin yalnız Yunan işgaline karşı olmaları, hatta Alaşehir Kongresi'nin 23 Ağustos'ta Milne ve Soruşturma Komisyonu'na yazdığı yazılarda Yunanlıların bölgeyi boşaltmalarını istemekle birlikte "bir zaruret-i siyasiye" görülüyorsa, İzmir ve civarının "medeniyet ve insaniyet ile mütehalli" İtilaf Devletleri askerleri tarafından işgal olunmasına razı olmasıydı.[168] Erzurum Kongresi'nin bu konudaki tutumu daha önce Amasya kararlarında dile getirilmiş ve nitekim Samsun'da İngiliz askeri çıkartmasına karşı çıkılmıştı.

İstanbul hükümeti Batı ve Doğu'daki ulusal hareketler arasındaki bu önemli farkları idrak edince, Batı'daki hareketi okşamaya koyulmuş, böylece onun Doğu'daki hareketle birleşmesini, özellikle Sivas Kongresi'ne katılmasını önlemek istemiştir. Bunun için –herhalde kısmen ordudan bir hayır beklenmediği ve eski ordu adamlarının yetersizliği göz önünde bu-

H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 216. 218. Hatta Avcıoğlu'nun hayli inandırıcı bir biçimde açıkladığı üzere, Ege eşrafının Yunanlılara karşı direnmeye yönelmesi, büyük ölçüde, Yunanlıların Menemen'de başlayıp çok kez özellikle eşrafı hedef alan kırım ve soygun hareketlerine girişmesi üzerine olmuştur. D. Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, c. III, s. 1247-54. Yunanlıların halkın elinden silahlarını zorla toplamaya kalkışması ve bunun için zorbaca yöntemlere başvurması da tepki doğuruyordu. C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. VI, s. 1920-1.

lundurularak– Umum Jandarma Komutanı Kemal Paşa, yanında eniştesi Erkân-ı Harp Kaymakamı Mustafa Reha Bey bulunduğu halde Bandırma'ya gitti. 7 Ağustos günlü *Alemdar*'a göre bu gidiş görünüşte bir teftiş gezisiydi ama, gerçekte amaç, Kuva-yı Milliye'yi dağıtıp bu örgütü kuran ve komuta edenleri "derdest etmekti" Olayların göstereceği gibi, bu, pek muhtemel olarak yanlış bir yorumdu. Zaten bu iki kişinin hayli köklü duruma gelmiş olan Kuva-yı Milliye'yi dağıtabilmeleri söz konusu olamazdı. Paşa, 8 Ağustos'ta Balıkesir'e geldi. Kuva-yı Milliyecilere, amaçlarının İstanbul tarafından anlaşılmadığını ve Padişah'a iletilen "son maruzat" üzerine gönderildiğini anlattı. Onlar da, Yunanlıları kovmak dışında "hiçbir emel ve maksat" bulunmadığını anlattılar. Kemal Paşa da ikna olmuş gözüktü. Akhisar ve Uşak'a doğru gezisine devam etti. Bir ara Hareket-i Milliyecilerin "birtakım derme çatma heriflerden" oluştuğunu ve ufak bir kuvvetle dağıtılabileceklerini söylediği haberi geldi. Daha sonra, Kemal Paşa'nın Nazilli'de gözaltına alındığı duyulunca, Alaşehir Kongresi, pek çok muhtaç olduğuna inandığı "teveccühü şahanenin" son bulmasına yol açacağı gerekçesiyle serbest bırakılmasını istedi (26 Ağustos). 31 Ağustos'ta, Hacim Muhittin, Paşa'yla Denizli'de görüştü. Paşa, birçok vaatlerde bulundu ve sekiz-on gün sonra döndüğünde, kendileriyle işbirliği yapacağını söyledi.[169] 4 Eylül'de Paşa İstanbul'a döndü. *Alemdar*'la yaptığı mülakatta şöyle diyordu: "Efendim, milli teşkilat haddizatında fena bir şey değildir. Milli teşkilat denilen şey köylülerin, kasabalıların (?) vatanlarını, evlerini, barklarını, namus ve iffetlerini Yunanlılara karşı muhafaza için ahalinin birleşmesidir." Paşa'ya göre, bölgede asayiş iyiydi ve yabancılar da milli teşkilatı "pek tabii" buluyorlardı.[170] İşin ilginç yönü, *The Times* gazetesinin de Kemal Paşa'nın izlenimlerine hayli yer vermesiydi. Kuva-yı Mil-

H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 28-9, 41-2, 45-6, 50-1.

[170] *Alemdar*, 6/9/1335, 165-1565; C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. VII, 12289.

liye'nin disiplini, örgütü pek mükemmeldi, sayıları 15 bini buluyordu ve Padişah'a mutlak sadakatleri vardı. Mustafa Kemal'le hiçbir ilgileri yoktu ve Yunanlılara karşı ancak savunma savaşı yapacaklardı. Başlarında eski subaylar, yerel önderler vardı. Özellikle bir Yörük Ali vardı ki, 110 kişiyle tek başına dövüşebilirdi. *The Times* bunları hiçbir olumsuz renk katmadan veriyordu.[171] Göreceğimiz üzere Damat Ferit hükümetinin Batı Anadolu ulusal hareketiyle iyi ilişkileri sonuna dek devam edecektir. Böylece, Milne'in isteğine uyarak 8 Ağustos'ta ulusal örgütlerin dağıtılmasını isteyen hükümet, bir ay geçmeden –hiç değilse bazı İngiliz çevreleriyle birlikte– Anadolu'daki ulusal hareketin bütünleşmemesi uğrunda, bu hareketin bir bölümüne alkış tutmak zorunluğunu duymuş oluyordu. Şunu da belirtmeli ki, Sivas-İstanbul mücadelesinde Damat Ferit, Ege Kuva-yı Milliyesi'nin tarafsızlığını sağlayarak bu tutumunun ürünlerini bol bol toplamıştır.[172]

Tabii, Batı Anadolu'da Kuva-yı Milliye'nin getirdiği kurulu düzenin İstanbul tarafından süresiz olarak hoş görülmesi söz konusu olmazdı. Babıâli'nin Kuva-yı Milliye'yi daha da edilginleştirmek ve sonunda bazı yerel kongrelerin emrinden çıkararak doğrudan doğruya kendi buyruk ve komutası altına almak isteyeceği meydandaydı. Nitekim bu yolda hazırlanan tasarıya göre, Kuva-yı Milliye jandarmaya dönüştürülecekti. Böylece hem bunlar İstanbul'un komutası altına girecek, hem ordunun ve ulusal akımların dışında tutulacak ve bu yoldan gerekirse, zaten iskeletleşmiş olan ordunun karşısına dikilebilecekti. Jandarmanın paralı oluşu, onun bağlılı-

The Times, 17/9/1919. Webb de Doğu ve Batı'daki ulusal hareket arasındaki farkı Londra'ya bildirdi (7 Eylül). *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 752.

[172] Damat Ferit hükümeti sonuna dek Batı Anadolu Kuva-yı Milliyesi'yle iyi ilişkilerini sürdürmüştür. Eylül sonlarında Adil Bey, Necati ve Fatin beyleri bölgeye göndermiş, Balıkesir ve Havalisi Heyet-i Merkeziyesi adına gelen Vasıf ve Hulusi beyleri de güzelce ağırlamıştı. H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 243-6; C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. VII, s. 2234-5; R. Apak, R. Hallı, K. Coşkuner, *Türk İstiklal Harbi*, c. II, 2, s. 37.

ğını sağlayabilecek bir unsurdu. Nitekim 26 Eylül'de Balıkesir'e gelen yeni mutasarrıf Ali Rıza Bey hemen bu düşüncesini aşılamaya koyulmuştu.[173]

İstanbul'un Komutan Atamaları: Yukarıda mülki (VI, 2) ve askeri (VI, 3) örgütte geniş değişiklikler, atamalar yapıldığını görmüştük. Ele aldığımız bu dönemde İstanbul daha can alıcı bir konuya el atarak, Anadolu'daki ulusçu komutanları değiştirmeye, yerlerine kendine uygun kimseler atamaya kalkıştı. Bu girişimlerden en önemlisi, Abdullah Paşa'nın 3. Ordu müfettişliğine atanmak istenmesiydi. Mustafa Kemal azlolunduktan sonra, bu görevde vekâleten Kâzım Karabekir bulunuyordu. Hatırlanacağı üzere, Abdullah Paşa, 1. Tevfik Paşa kabinesinde harbiye nazırı olmuş, ancak Şark Ordusu komutanı olarak Balkan Savaşı'ndaki sorumluluğu henüz soruşturma konusu olduğu için, ordu çevrelerinden tepki görmüştü. 6 Ağustos'ta Abdullah Paşa, bölgesindeki kolordulara 3. Ordu komutanı imzalı telgraflar çekerek, ihtiyaçları sordu. Nedense atanması iradesine *Takvim-i Vekayi*'de rastlanmamaktadır. Bu haber, Edirne'de ordu komutanı iken Kâzım Karabekir'le, harbiye nazırlığı sırasında şimdi Sivas'ta 3. Kolordu komutanı olan Salahattin Bey'le geçinememiş olmasından ve daha önemlisi, işbaşına gelirse ulusal hareketi durdurmaya kalkışacağından çekinildiği için, tepki gördü.[174] İstanbul'un salt Abdullah Paşa'yı görevi başına geçirebilmeyi başarmış olmasının bile ulusal hareketi tavsatabileceği ihtimaline karşı, Kâzım Karabekir peşin olarak kesin bir muhalefete geçmeyi gerekli gördü. 11 Ağustos'ta Harbiye Nezareti'ne yazdığı yazıyla, Abdullah Paşa'nın atanmasının Ali Nadir'in İzmir'e atanmasına benzediğini "aynı zümreyi ricalden madut" olduğunu, bundan ötürü halkın bu atamayı o bölgenin "Ermenistan'a kaptırılmasında" bir zaaf ve şeamet başlangıcı olarak gördüğünü, onun için burada görev yapama-

H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 75-6. Bu tasarının daha önce ortaya atıldığı anlaşılıyor.

[174] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 112-3.

yacağını, gelirse "pek müşkül" durumların ortaya çıkabileceğini belirtti. Bunun üzerine Abdullah Paşa, görevinden istifa etmeyi gerekli gördü.[175] İstanbul, amacına ulaşamayınca, 3. Ordu komutanlığını kaldırarak, bu görevi vekâleten yerine getirmekte olan Kâzım Karabekir'i ordu komutanlığı yetkilerinden yoksun bırakmak yoluna gitti (18 Ağustos).[176] Bu arada, orduya söz geçirmek bu denli zorlaşınca valilerin ordu müfettişlerinin emrinde kalması Babıâli için anlamsız duruma geldiğinden, 16 Ağustos'ta ordu müfettişlikleri lağvolundu.[177]

Saray'ın ikinci önemli denemesi de, Ali Fuat'ın, bölgesine gelen tahkik heyetini tehditle kaçırtması üzerine olmuştur. Bunu vesile bilen İstanbul, Ali Fuat'ı azletti ve yerine, eski hesapları teftiş etmek üzere Ankara'da bulunan Erkân-ı Harp Mirliva Ahmet Hulûsi Paşa'yı vekil atadı (28 Ağustos 1919). Anlaşılan, Ali Fuat'ın aldığı tavır üzerine, bu paşa, vekâleti yapamayacağını bildirmek zorunda kaldı ve vekâlet Ali Fuat'a kaldı. Fakat 31 Ağustos'ta 20. Kolordu komutanlığına Divan-ı Harp Üyesi Erkân-ı Harp Mirliva Ahmet (Kiraz) Hamdi Paşa atandı. Bu Paşa'nın da görevinin başına gidemeyeceğini göreceğiz.[178]

[175] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 115-6. Kâzım Karabekir, Trabzon'a geldiği takdirde, kendisini "sıyanet" gerekçesiyle Paşa'nın kentin dışında uygun bir yerde "ikamet ettirmesini" istedi. Göztepe, Paşa'nın 9 Ağustos'ta atandığını, bu sıfatla Askeri Şûra toplantılarına katıldığını söylüyor. T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 212. "İstanbul," Abdullah Paşa'nın atanmasıyla Mustafa Kemal'in davranışlarının önemini yitirdiğini bildirerek, bu atamaya İstanbul'da verilen önemi belirtti. *Alemdar*, 9/8/1335, 137-1537. Abdullah Paşa'nın görevi başına gidememesi *The Times*'de de yankı buldu; *The Times* 20/8/1919. Paşa, 16 Ağustos'ta vapurla hareket edecekti. 14 Ağustos'ta istifa haberi Erzurum'a geldi. *Alemdar*, 16/8/1335, 144-1544; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 116.

[176] G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 58 (*Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, sayı 58).

[177] G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 58 (*Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, sayı 55).

[178] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 140, 159-61, 164; *Takvim-i Vekayi*, 30/11/1334, 31/8, 10/9/1335, 3637, 3642. Daha önce Halep Divan-ı Harbi reisliği yapmış olan Paşa, ülkeden kaçan İttihat ve Terakki önderlerinden ▷

Üçüncü önemli girişim, Mersinli Cemal Paşa'yı İstanbul'da etkisiz hale getirdikten sonra, yine Konya'da bulunan 12. Kolordu Komutanı Miralay Mehmet Salahattin Bey'in Harbiye Nezareti Merkez Dairesi riyasetine, yerine de eski Yemen Kuva-yı Umumiyesi Komutanı Ferik (Topal) Ali Sait Paşa'nın atanmasıydı (26 Ağustos 1919).[179] Cemal Paşa gibi, Salahattin Bey de, Amasya kararlarına katılan bir komutan olduğu halde, kumandaya uyma içgüdüsü ihtilalciliğini bastırmış ve kendisi İstanbul'a dönmüştü. Fakat yerine gelen Sait Paşa, orduda esmekte olan havayı kavrar kavramaz İstanbul'a geri dönmeyi daha uygun buldu.[180]

Tahkik Heyetleri: Yukarıda gördüğümüz gibi, "partiler üstü" bir saray mutlakıyetini ve İngilizci uysal bir siyaseti savunmak ve uygulatmak, taşradaki durumu merkeze bildirmek, ulusal harekete bağlı görevlileri tasfiye etmek ya da hizaya getirmek gibi amaçlarla Anadolu'ya tahkik heyetleri gönderildi. Gördüğümüz gibi, Ali Fuat Ankara bölgesine gelen heyeti kaçırttığı halde, Kâzım Karabekir Erkân-ı Harp Mirliva Ali Fevzi Paşa ile eski Lazistan Mutasarrıfı Ziya'dan oluşan heyetin Erzurum'a gelmesine izin verdi; fakat Trabzon'daki duruma fazla güvenemediğinden, onların derhal oradan yola çıkarılmasını istedi. 26 Ağustos'ta Erzurum'a varan heyetle yaptığı görüşmeler sonucunda, her iki adamı büyük ölçüde ulusal görüşe yatkın bir duruma girmeye ikna etti. Bundan başka, heyetten, aldıkları gizli talimat ve İstanbul'daki durum konusunda önemli bilgiler edindi. Saray'ın tamamen İngiliz mandası için çalıştığını, Ziya Bey'in İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nden olduğunu ve heyetin –sözlü olarak– Doğu'da cemiyet

◁ subay olanlarını yargılayacak divan-ı harbe atanmıştı (26/11/1334). Nedense, Cebesoy, azline neden olarak, 20 Ağustos'ta ülkenin genel durumu hakkında Süleyman Şefik'in isteği üzerine yazdığı raporu gösteriyor. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 151-4.

[179] *Takvim-i Vekayi*, 10/9/1335, 3642.

T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 213; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 294-5 (Kâzım Karabekir istifa haberini 19 Eylül'de aldı). 11 Eylül'de Konya'ya gelip 25 Eylül'de ayrıldı. R. Apak, R. Hallı, K. Coşkuner, *Türk İstiklal Harbi*, c. VI, s. 11.

örgütünü kurmak, Padişah'a "muhabbet," Kâzım Karabekir'e "husumet" uyandırmakla görevlendirildiğini öğrendi.[181]

7. ERZURUM KONGRESİ'NDEN SONRA İSTANBUL'DA OLUP BİTENLER

Vahdettin'in Damat Ferit hükümetini tutmaya devam etmesi için, bu hükümetin siyasetinde başarı göstermesi gerekiyordu. Yoksa, bütün mutlak hükümdarlar gibi Vahdettin de kendisine yeni bir siyaset ve yeni bir hükümet bulmakta gecikmeyecekti. Önceki başlıkta görüldüğü ezere, Damat Ferit hükümetinin ulusçu örgütlerin telgraf haberleşmesini önlemek gibi bazı başarıları olmuştu. Ne var ki, istenen komutanların görevleri başına gitmesi sağlanamamış, Doğu Anadolu'daki ulusal hareket ve Sivas Kongresi çalışmaları önlenememişti. Oysa Damat Ferit bunları kendine hedef almış bir "aşırıydı" ve başarısı bu konuda yapabildikleriyle ölçülecekti. Damat Ferit'in umudu, Yunan işgalini sınırlandırma ve Yunan zulmünü soruşturma girişimlerinin ulusal hareketi bir ölçüde –Batı Anadolu'da olduğu gibi– gevşetip tavsatmasıydı. Aşağıda göreceğimiz gibi, bu hava doğmadı değil –ve bu yüzden Sivas Kongresi tehlikeye girer gibi oldu– fakat sonunda, yine de Mustafa Kemal ve arkadaşları bu tehlikeyi savuşturmasını bildiler.

Dış İlişkiler: 3 Ağustos'ta İzmir'den gelen bir raporda, Uşak yakınlarında çetelerin Hıristiyanları öldürmekte oldukları bildirildi. Bunun üzerine Curzon, Webb'in dikkatini çekti. Bu tür olaylar ancak Türkiye'ye karşı tavrı sertleştirirdi ve Webb'in öldürmeleri önlemek için elinden geleni yapması isteniyordu. Webb, Babıâli'ye bu konuda şikâyette bulununca, Osmanlı hükümeti Afyon'da bulunan 1.500 kişilik 23. Fırka'yı Uşak'a göndererek asayişi sağlamak önerisinde bulundu. Fakat bu öneri de Milne tarafından kabul edilmedi, çünkü bu askerin Kuva-yı Milliye'ye katılması ihtimali vardı ki, Webb de bu gö-

[181] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 131-2, 147-57.

rüşteydi. Ama hükümet de başka bir çare bulamazdı. Bütün sorun, Yunan işgalinden ileri geliyordu ve durumun düzelmesi için, gerek Yunanlıların, gerekse İtalyanların Anadolu'yu boşaltmaları gerekiyordu. Bu olursa, hükümetin ve İtilaf Devletleri'nin nüfuz ve itibarı geri gelecek, asayiş sağlanacak, Kuva-yı Milliye'nin varlık nedeni kalmayacaktı.[182] Webb, bunları söylerken, İngiliz siyasetinin ana çizgisini –yani Türkleri ezmek ve Ege bölgesini Yunanlılara verme amacını– göz önünde bulundurmuyordu.

21 Ağustos'ta ABD Yüksek Komiseri, Damat Ferit'i ziyaretle başkan Wilson adına bir muhtıra sundu.[183] Bunda, Müslümanlar Doğu'da Ermenilere karşı kırım ya da zulüm yaptıkları takdirde, 14. maddenin Osmanlı Devleti ile ilgili hükmünün geçerli sayılmayıp, bunun sonucu olarak imparatorluğun tümüyle dağılabileceği, barış şartlarının baştan aşağı değiştirileceği, Osmanlı hükümetinin bu gibi olayları önleyemediği biçiminde bir özürünün de kabul edilmeyeceği bildirildi. Damat Ferit bu muhtıra karşısında çok telaşlandı. Webb'e, hükümetin İzmir'in işgali yüzünden ortaya çıkan olaylar karşısında elinden geleni yaptığını, fakat bu bildirinin sanki tam Hıristiyanları karışıklık çıkartarak Müslüman çoğunluğa egemen olmaya kışkırtacak biçimde kaleme alındığından yakındı. Sadrazam, dahilde bir yatıştırma gezisine çıkmayı düşündüğünü söylediyse de, Webb bunu pek uygun bulmadı. Paşa ve Webb, Mustafa Kemal hareketiyle bir uzlaşma yapılabileceği konusunda biraz iyimserdiler.[184] Damat Ferit, askeri bir yerden bir yere göndermesine bile izin verilmedikten sonra, çıkacak olaylardan nasıl sorumlu tutulabileceğini anlaya-

Documents on British Foreign Policy, c. IV, 727 (nc. 479), s. 730-2. (17 Ağustos raporu). Uşak'taki kırım haberinin asılsız olduğu sonradan anlaşıldı. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 752.

[183] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 736-8 (22/8/1919).

[184] Damat Ferit'in iyimserliği, Erzurum vali vekilinden aldığı ve uyuşma ihtimalini dile getiren bir mektuptan, Webb'inki ise Samsun'daki temsilcisinden aldığı ve Erzurum Kongresi'nin, Yunan, İtalyan, Fransız işgaline karşı konulacağı, fakat bütün Türkiye'yi kapsamak üzere bir İngiliz ya da ABD mandasının kabul edileceği yolundaki kararına (!) dayanıyordu.

madığını söyledi. Herhalde bazı tutuklamalar yapıp Hıristiyanlara güven vermek üzere bir seferi heyet göndermek gerektiği konusunda ısrar ettiyse de, mali sıkıntıdan da şikâyet etti.

Paris Konferansı'nda doğru olmadığı kararlaştırılan Wilson'ın bu tek başına hareketinin –hatta Clemenceau, 14 maddenin 12'ncisiyle kendilerini bağlı saydıklarını söyledi– İtilaf Devletleri'nin hiçbirinin Kafkasya'da Ermenileri korumak için asker göndermeye hazır olmaması ve İngilizlerin de 15 Ağustos'ta bu bölgeden askerlerini çekmeye başlamaları üzerine, Türkleri kurusıkı bir tehditle Kafkasya'da edilgin bir siyasete zorlamak amacıyla yapıldığı anlaşıldı.[185] Fakat bu olay, İstanbul hükümetini büyük telaşa vermişti ve Damat Ferit'in, Mustafa Kemal ile anlaşma ihtimalinden söz etmesi bu telaşın bir sonucuydu. Yine bu telaşla, 24 Ağustos'ta Damat Ferit, İngiliz Yüksek Komiserliği'ne bir nota verdi ve devletin içinde bulunduğu zor durumu anlattı. Bir yandan İzmir sorunu ve bunun doğurduğu birçok acı sonuçlar ve tepkiler, öte yandan bu konularla uğraşmaktan ülkenin ve devletin düzeltilmesi, geliştirilmesi için hiçbir şeyin yapılamaması, uzayıp giden bırakışmanın savaş-barış arası kararsızlıkları ve bunun birçok sakıncaları arasında hükümetin bu yüzden "normal" bütçe kaynaklarından (herhalde borçlanma yolu baştaydı) yoksun oluşu gibi birçok engeller vardı. Bu yüzden asayiş de gerektiği gibi sağlanamıyordu. İşte bu durumu Konferans'a anlatmak için, en kısa zamanda yeni bir Osmanlı heyetinin Paris'e gitmesine izin verilmesi isteniyordu.[186]

ABD başkanından gelen tehdit ve İngilizlerin Osmanlı askeri birliklerinin hareketlerine engel olması yüzünden, hükü-

Documents on British Foreign Policy, c. I, s. 508-9; G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 57 (*Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: The Paris Peace Conference, 1919*, vol. II, s. 828). Ermeniler, İngiliz çekilmesinden dolayı büyük kaygılara kapılmışlardı. Ermenistan'daki müttefik komiseri Albay Haskell de çekilmekte olan İngiliz askerlerinin yerine başka asker koymak gerektiğini bildirmişti. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 741, 743-4.

[186] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 738-40.

met, jandarma üzerinde durmaya başladı. Webb'in bildirdiğine göre, Damat Ferit, İngiliz subaylarının komutanlığı altında yeniden düzenlenecek bir jandarma örgütü öneriyordu. İngilizler ya da Fransızlar, terhisler yüzünden asker sağlayacak durumda olmadıklarından, Webb'le birlikte Milne de bu görüşü kabul ettiler ve ikincisi bunun için Mısır'dan gelecek Osmanlı savaş tutsaklarından yararlanılması düşüncesini ortaya attı. Mısır'daki İngiliz başkomutanı, Türk tutsakları arasındaki gönüllülerden dört jandarma taburu kurulabileceğini bildirdi. İhtimal ki ordudan umudunu büyük ölçüde kesmiş bulunan Damat Ferit, böyle bir kuvvetin bazı durumlarda, gerektiğinde, ulusal hareketi hizaya getirme işinde de yararlı olabileceğini düşünmüştü. Ne var ki, Paris'teki İngiliz heyeti, herhalde Fransızların Osmanlı jandarmasında sahip bulundukları tekelci durum dolayısıyla, böyle bir tasarıya kesinlikle karşı çıkacaklarını düşünerek bunu reddetti.[187]

Tevfik Paşa'nın Damat Ferit'in Siyasetine Karşı Çıkması: Vahdettin'in son Tevfik Paşa hükümetini istifa zorunda bırakması ve yerine Damat Ferit'i getirmiş olması, muhakkak ki yaşlı vezirde rekabet duygularını alevlendirmişti. Daha sonra, İzmir'in işgali üzerine doğan olağanüstü heyecan havasında, Padişah, bu paşaya Meclis-i Vükela'ya memuriyeti kabul ettirmiş bulunuyordu. Fakat Adliye Nazırı Vasfi Efendi'nin Tevfik Paşa kabinesini suçlaması üzerine istifaya kalkışmış, yine Padişah'ın ısrarıyla görevde kalmış ve Paris Konferansı'na Damat Ferit'le birlikte murahhas atanmıştı. Bu sefer de Damat Ferit'in tekelciliği yüzünden hiçbir şeye katkıda bulunamamıştı. Bunları gördük. Tevfik Paşa'nın 3. Damat Ferit kabinesine girmesi de, yine Padişah'ın "hatırı" için olmuştu.[188] *Orient News* gazetesi, daha 31 Temmuz'da, Padişah'ın istifa edeceğini söylüyordu. Gerçekten, 11 Ağus-

Foreign Office 371/4158, 122071, 122128, 122171. 21 Ağustos'ta yüksek komiserler, jandarmanın Dahiliye'den Harbiye'ye verilmesini protesto ettilerse de, Damat Ferit böyle bir şeyin söz konusu bile olmadığını bildirdi. 371/4158, 124449, 128287.

[188] A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 233.

tos'ta[189] Paşa istifa etti ve bundan sonra da bir gazeteye demeç vererek, Anadolu'da o sıradaki durumu yalnızca siyasal nedenlere bağlamak gerektiğini, Kuva-yı Milliyeciler her zaman Padişah'a bağlılıklarını ilan etmekten geri kalmadıklarına göre, asi sayılamayacaklarını, ülkeyi savunduklarını ve bunlara karşı asker göndermenin insanın kendi ev halkını öldürmesi gibi bir davranış olacağını, milletle hükümetin birbirinden ayrılamayacağını söyledi. İstifasını, kabinede kendisine gerek olmaması ve hükümetin tecanüsten yoksun olmasıyla açıklıyordu. Mandaya gelince, ancak yardımdan öteye gitmez ve ülkenin bağımsızlığına gölge düşürmezse kabul edilebilirdi.[190] *The Times* gazetesi, Paşa'nın *Tarik* gazetesine verdiği demeci ele alıyordu. Bu demeçten de, bağımsızlık konusunda duyarlık gösterdiğini ve İtilaf Devletleri'nin şüphesiz geniş özerklik tanımaya hazır oldukları Suriye ve Irak konusundaki görüşlerini Osmanlı hükümetine bildirmemiş olmalarına teessüf ettiğini öğreniyoruz. *The Times*, Paşa'nın ulusçulara şirin görünmeye çalıştığına ve Suriye ile Irak'a değinmesinin saçmalığına işaret ediyordu.[191]

Hemen şunu belirtmek gerekir ki, gerek yaşının pek ileri olmasından, gerek zayıf kişiliği, gerekse tam bir padişah bendesi oluşundan ötürü, Tevfik Paşa'nın bu sıradan ulusçulara karşı açık bir tavır takınması, bir kanı olarak değil de, gerisinde yatan taktiğin anlaşılması bakımından üzerinde durulması gereken bir olaydır. Vahdettin ısrar etseydi, Paşa'ın kabinede kalması muhakkaktı. İzzet Paşa'nın istifası üzerine ona

13 Ağustos'ta Tevfik Paşa, "evvelki gün" istifa ettiğini söylemişti. L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 252.

[190] *Orient News*, 19/8/1919, 54. Gazete, olumlu ya da olumsuz bir yorum eklemiyordu.

[191] *The Times*, 9/9/1919 (5 Eylül haberi). Webb'in öğrendiğine göre, Tevfik Paşa, "şovenlerle" özdeşleştirilen siyaset adamlarıyla bir gece toplantısı yapmış. Foreign Office 371/4227, 117184. İsmet Bey de yanılmış ve Kâzım Karabekir'e yazdığı bir mektupta Tevfik Paşa'nın da Amerikancı olduğunu söylemiştir (27/8/1335). K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 176. Paşa 4 Eylül'de seçimlerin gerekliliğini de savundu. G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 62.

karşı doğan tepkinin Tevfik Paşa'ya karşı gösterilmemesi, istifanın Padişah tarafından onandığını, hatta muhtemelen tasarlandığını gösterir. İzzet Paşa'nın yeni ordunun komutanlarıyla sürdürdüğü yakın ilişkiler ve Amerikancılığı onu şüpheli kılıyordu. Bir siyasetin iflasının padişahları zor durumda hatta tahttan ayrılmak durumunda bırakmaması için, padişahların almaşık, belki birbirine tümüyle zıt siyasetleri yürütebilecek almaşık ve hepsi de kendine sadık devlet adamları bulundurmaları usuldendi. Bu karmakarışık mütareke döneminde Vahdettin, sadrazam olarak ancak iki hısımı Tevfik Paşa ile Damat Ferit'e güvenebildiğinden, Damat Ferit'in izlemekte olduğu ulusal harekete düşman siyasetin başarısızlığa uğraması halinde, ulusal harekete karşı dostça bir siyaset gütmek için Tevfik Paşa'nın hükümetin dışında ve ona karşı bir durumda hazır olması gerekiyordu. Tevfik Paşa'yla Damat Ferit arasındaki rekabetin daha çok kişisel ve "Sarayiçi" bir rekabet olduğu şundan bellidir ki, pek büyük ihtimalle Padişah'ın onamı ile Fransızcı siyaset güttüğü sırada ve görünüşte bundan dolayı ve yine Padişah tarafından iktidardan alınan Tevfik Paşa, birkaç ay sonra Damat Ferit'in Fransızcılığını dengelemek üzere "İngilizcilik" yaparak Paris'e bir İngiliz gemisiyle gitmiştir. Daha sonra Tevfik Paşa, Damat Ferit'le olan çekişmesini, Padişah'a şikâyet ederek sürdürmüştür. Örneğin harbiye nazırı yapılmak istenen Süleyman Şefik Paşa'nın "meşhur İttihatçılardan" olduğunu jurnal etmiştir.[192] Ayrıca, görevinden istifa etmesinden 15 gün önce, yine Padişah'a Damat Ferit'in "sui idaresine dair maruzatta" bulunurken, Vahdettin Sadrazam'ı çağırmış, Tevfik Paşa'yı şikâyetlerini onun yüzüne karşı da tekrarlamak zorunda bırakmıştı. Zor durumda kalan Damat Ferit ise, istifasının kabulünü ya da İttihatçılarla mücadele edebilmek için tam yetkili kılınmasını istemiş, Padişah da, "orasını düşünürüz" demiş ve durumda hiçbir değişiklik olmamış. Görülüyor ki, Padişah'ın, hısımı olan iki paşaya karşı davranışı laubalicedir; on-

A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 234.

lara karşı saygılı davranmamakta, onlar da buna katlanmaktadırlar.[193]

Hürriyet ve İtilaf'ta Olup Bitenler: Yukarıda gördüğümüz gibi, 21 Temmuz'da Vahdettin'in yeniden ortaya bir Damat Ferit hükümeti koyması, hele bunun partiler üstü bir kabine olarak öne sürülmesi üzerine Hürriyet ve İtilaf, başka fırkaları da çevresine toplamış ve büyük tepki göstermişti. Fakat zaten mutlakıyet yolunda yürüyen Saray, ulusal hareketin meşrutiyetçi bir çizgide örgütlenişi gibi bir tehlike karşısında Hürriyet ve İtilaf'tan gelecek bir muhalefeti hiç hoş görecek durumda değildi. Onun için, gördüğümüz gibi, Hürriyet ve İtilaf'ı bölmek üzere, Muhafazakâr Fırka ve daha sonra da Mutedil Hürriyet ve İtilaf Fırkası tezgâhlandı. Saray İngilizlerin desteğine sahip olmanın da güveniyle (İngilizler, Hürriyet ve İtilaf'ın Saray'dan daha da ingilizci olmasına rağmen hem geleneklerine uygun, hem de gerçekçi bir tavırla, Saray'ı Hürriyet ve İtilaf'a tercih ediyorlardı) Hürriyet ve İtilaf'ı iyice hizaya getirmek için tedbirler almaya devam etti. Hüdavendigâr Valisi Gümülcineli İsmail'in azliyle yetinilmedi, hakkında da kovuşturma da açıldı.[194]

Fakat Hürriyet ve İtilaf, Padişah'a karşı kafa tutamazdı – gücü buna elverişli değildi. Nitekim gördük ki, Sadık Bey, Damat Ferit'e karşı çıkarken fırka olarak Saray'a olan bağlılıklarından söz edip, Padişah'ı bu işte bir çeşit hakem olarak gördüklerini açıklamıştı. Ne var ki, Vahdettin'in Damat Ferit'ten yana olduğu apaçık ortadaydı. Öte yandan, İngilizlerin de Saray'dan yana olmaları, Sadık Bey'in belki "İngilizlerden çok İngilizci" siyasetini tamamıyla dayanaksız bırakıyordu. Bunun sonucu olarak, Ağustos sonunda Sadık Bey'in Hürriyet ve İtilaf'taki mevkii, başkanlıktan çekilme diye nitelendirilebilecek bir değişikliğe uğradı. *Alemdar*'ın deyimiy-

İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s. 1729; L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 251-2; A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 233-4.

[194] İstanbul'da Gümülcineli kendini faal olarak fırkaya vermiş ve her gün Hürriyet ve İtilaf'ın bir şubesini "teftiş ve tanzime" başlamıştı. *Alemdar*, 7, 10/8/1335, 135-1535, 138-1538.

le, Sadık Bey, fırkanın "Siyasiyat-ı âliyesiyle iştigal buyuracakları cihetle" Hürriyet ve İtilaf başkanlığına Âyan'dan Hoca Zeynelabidin Efendi seçilmişti. Böylece fırkadaki şahsiyetler "daha metin bir insicam ile" fırkanın çevresinde toplanacaklardı.[195] Daha sonra Zeynelabidin Efendi'nin seçimlerle ve taşra örgütüyle meşgul bulunduğunu, Sadık Bey'in "reis-i evvel" olmaya devam ettiğini, fakat Hürriyet ve İtilaf'ın "siyasiyat-ı âliye-i hariciyesinde" uğraştığından, tebrikleri evinde kabul ettiğini öğreniyoruz.[196] Fakat fırkada huzursuzluk bir türlü bitmek bilmiyordu. 8 Eylül'de *Alemdar* matbaasında yapılan bir toplantıda, her türlü anlaşmazlığın "vakt-i muayyeninde" toplanacak olan kongreye bırakılıp 1335 yılından sonra "velev ki maksad-ı hakiki-i vatanperverane" ile Hürriyet ve İtilaf'a katılanların, merkez-i umumiye girmelerine meydan vermemek üzere, fırkanın "iade-i itibarını" ve seçimlerde başarısını üstlenerek merkez-i umumi heyet-i idare siyasetine getirilmiş bulunan Zeynelabidin Efendi'nin desteklenmesi kabul edildi. Desteklemeyenler Hürriyet ve İtilaf'a "bir maksad-ı hafi" ile girmiş sayılarak fırkadan çıkarılacaklardı.[197]

Bu arada Hürriyet ve İtilaf Saray'ın karşısında öyle bir sindi ki, Refi Cevat şöyle yazabiliyordu: "İttihatçıların Ferit Paşa'ya bu kadar düşman olmalarında elbette bir sebep vardır. Düşmanlarımızın düşmanı bizim dostumuzdur. Arzu ederiz ki Sadrazam Paşa hazretleri ocağın önünde çömelip bünyan-ı devlete sokuşturduğu kundağı üfleyen bu haydutları bir tekme ile ateşin içine savursun. Bu haydutların cezası da amellerinin cinsinden olsun. Şedit icraat zamanındayız!"[198] Fakat *Alemdar*,

Alemdar, 28/8/1335, 156-1556. Aynı gazete, daha sonra Zeynelabidin Efendi'nin fırkadan çıkarıldığını yalanlıyordu (31 Ağustos). Yukarıda gördüğümüz üzere, önce Muhafazakâr Fırka'nın kuruluşu söz konusu olduğunda adı geçen Zeynelabidin Efendi daha sonra yeni bir fırkanın kurulmasına karşı çıkmıştı.

[196] *Alemdar*, 7-8/91335, 166-1566-167-1567,
Alemdar, 9/9/1335, 168-1568.
Alemdar, 11/9/1335, 170-1570. Belki de Saray'la yapılan güç birliğinin bir sonucu olarak, Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti Hürri [>

12 Eylül'de, bir gün önce yapılan fırka toplantısını söz konusu ederken, yine "her nasılsa rüesa arasında zuhur" eden bazı görüş ayrılıklarının kesinlikle yok edildiğini, reis-i evvel Sadık Bey'le heyet-i idare reisi Zeynelabidin Efendi arasında dışiç siyaset işbölümü yapıldığını tekrarlamak ihtiyacını duyuyor ve yayımlanacak bir beyannameyle Hürriyet ve İtilaf'ın İslamlık ve Osmanlılık geleneklerine bağlı kalmakla birlikte, "terakkiyat-ı asriyeyi" de bütün kapsamıyla kabul ve ülkeyi "kâffe-i teceddüdat-ı medeniye" ile donatmaya kararlı olduğunu bildiriyordu. Bu son nokta fırka içindeki huzursuzluğun bir ilerici-tutucu boyutu olduğunu ve Sadık Bey'in durumunun sarsılmasında ve Zeynelabidin Efendi'nin yükselmesinde Sadık Bey'in Damat Ferit'e karşı çıkışının yanında Mustafa Sabri'nin Muhafazakâr ya da mutedil Hürriyet ve İtilaf Fırkası hareketinin de haylice payı olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Tabii, bu hareketin de önemli ölçüde Saray'ın entrikası sonucu olduğunu unutmamak gerekir.

Damat Ferit'in ve İngilizlerin İyimserliği: Damat Ferit, *Temps* muhabiri F. Psalty ile bir mülakat yaptı. Bunda, hiçbir hükümetin, himaye bir yana, mandanın sözüne bile tahammül edemeyeceğini, Avrupa'ya inançları olduğunu ve yakında Paris'e çağrılıp Osmanlı onurunu muhafaza edecek bir barış imzalamayı umduklarını söyledi. Seçimler devam ediyordu ve "yakında" sonuçlanacaktı. Ermenilere verilecek arazi sorunu Paris'te açıkladıkları gibiydi. Barıştan sonra Osmanlı Devleti'nin hangi büyük devlete ya da devletlere eğilimli olacağı sorusunu Paşa yalnızca gülümseyerek karşılamış, Psalty de ısrar etmemişti. Ulusal harekete gelince, bu İttihatçıların büyük paralarla körükleyip yönettikleri ve savaş sırasında subay olmuş gençlerin yürüttükleri bir hareketti. Fakat, bu sönmek üzere olan bir saman aleviydi. Konya'nın ötesinde halk, hükümet ve hanedana bağlıydı. Batı'da ve İzmir taraflarında çeteler vardı; ama, Yunan işgalini sınırlandırma komisyonunun

◁ yet ve İtilaf ile birleşme kararı aldı. *Sabah*, 26/9/1335, 10725. Bkz.: T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 449-50.

İzmir'e gelişinden beri durum, hızla düzelmekteydi ve yakında her şey yolunda olacaktı.[199]

Bunu yalnızca Damat Ferit'in bir gazeteci karşısındaki göstermelik iyimserliği olarak yorumlamak yanlış olur. Aynı iyimserliği, Webb, 27 Ağustos günlü raporunda dile getiriyordu. Ona göre bir ara dahilde ayrı bir hükümet kurmanın hazırlığı gibi görünen Erzurum ve başka yerlerdeki kongreler sonuçsuz kalmış, halkı hiç etkilememişti. Öte yandan Damat Ferit, harika bir direnme gücü göstermekte ve ülkeyi o sırada mümkün olan tek yoldan, yani ılımlı bir Abdülhamit istidadına yönelen bir siyasetle yönetmekteydi.[200]

Gerek Damat Ferit Paşa'nın gerekse Türkiye'deki İngiliz görevlilerin iyimserliğinin temelinde, Konferans'ın Yunan işgalini sınırlandırma ve Yunan mezalimini soruşturma kararının yattığı şüphesizdir. Gerçekten de, ulusal hareket önemli ölçüde Yunan işgaline tepki olarak oluştuğuna ve hız kazandığına göre, bu işgalin sınırlandırılması ve yapılan zulümlerin soruşturulması, tepkiyi azaltır ve ulusal hareketin hızını yitirmesine, tavsamasına, belki de bütün ülkeyi örgütlemeye yönelik bir hareket olarak –Mustafa Kemal ve arkadaşları bunu yapmaya çalışıyorlardı– tamamen dağılmasına yol açabilirdi. Sonra da ilan edilecek barış şartları ağır da çıksa, tepki gösterecek bir örgütleşme olmayınca, bu da bir oldubitti olarak Türklere kabul ettirilebilirdi. Hesap buydu ve bu hesabın o denli yanlış olmadığını şimdi göreceğiz.

Stamboul, 4/9/1919, 5/9/1335, 10707. Bununla birlikte Damat Ferit, diplomatik alanda yeni bir başarı elde etme ihtiyacını duyuyordu. Webb'e, Batı Trakya Osmanlı egemenliğine verilmeyecekse İngiliz himayesinde bağımsız bir devlet haline getirilmesi konusunu iki kez açması, kısmen de olsa, bunun bir sonucu sayılabilir. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 741-2 (27 Ağustos); Foreign Office 371/4225, 132273 (9 Eylül).

[200] Foreign Office 371/4227, 127757 (27/8/1919). Başka belgelerde de bu iyimserliğe rastlıyoruz: *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 736-8; Foreign Office 371/4158, 121847.

Saray'ın ve Webb'in umduğu gibi, ulusal hareket, Yunan işgalinin sınırlandırılması ve soruşturulması kararı üzerine tavsamaya yüz tuttu. Yunan işgali uluorta yayılırken yurtseverlik duygularıyla davaya sarılan komutan ve özellikle yöneticiler arasında tereddütler, asi durumunda gözükmemek için bir özen belirdi. Ulusal harekete katılmakla birlikte, İstanbul'a başkaldırma durumuna girmemiş olan, bu yönde açık kapısı olan ya da açık kapı bırakmak ihtiyacını göstermiş olanların, bu kapılara doğru çekilmek istedikleri görüldü. Mustafa Kemal ve Rauf Bey gibi "gemilerini yakarak" bu işe girişmiş olanlar, böyle bir şeye meydan vermemek için ulusal hareketin heyecan ve geriliminin sürdürülmesini istemişler, bunun için sert girişimlerden yana olmuşlardır. Böylece, hareket aynı başarıyla devam edecek ve ihtimal, bu arada birçok yandaş İstanbul karşısında tavır almak, açık kapıları kapatmak zorunda kalacaktı.

Mustafa Kemal ve Ali Fuat sert tavırlardan yana oldukları halde, Kâzım Karabekir gereksiz bulduğu bazı sert davranışlara karşı çıkmıştır. İstanbul'un, ulusal hareketin telgraf haberleşmesini önlemek için 16 Haziran ve 8 Ağustos'ta almış olduğu tedbirlere karşılık, Mustafa Kemal'in önerdiği merkezle haberleşmeyi kesme tepkisi, başta Kâzım Karabekir olmak üzere, benimsenmemişti. Tahkik heyetleri konusunda da Mustafa Kemal'in ve Ali Fuat'ın görüş ve davranışları Kâzım Karabekir'inkinden farklı olmuştu. Damat Ferit hükümetinin Van'a atadığı Mithat Bey konusunda da aynı farklı tutumu görüyoruz.[201]

Fakat bu gevşek tutum ve Konferans kararlarının öğrenilmesi, hareketi tavsatmaya başlamıştı. Bunun en önemli belirtisi, Sivas'tan, gerek 3. Kolordu Komutanı Salahattin Bey'den gerekse Vali Reşit Paşa'dan gelen telgraflardı. Salahattin Bey'e göre, Erzurum Kongresi seçimlerin yapılması için etki-

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 167

li olup, İstanbul bu hususa "esasen" karar verdikten sonra, Sivas Kongresi'ne pek iş kalmıyordu. Onun yerine vilayet ve liva kongreleri, seçim hazırlıkları yapılması belki daha uygun olurdu. Komutan, daha ileri giderek, İstanbul'u korkutmamaktan, seçim sonucunda hükümete, düşürülmeyeceği konusunda "icap ederse" güvence verip, yüksek siyaset makamını "bir derece başkalarının kucağından" kurtarmaktan, düpedüz "uyuşmak"tan söz ediyordu (10 Ağustos 1919). Salahattin Bey'in bu gevşemesinde, genel siyasal ortamın ötesinde, 3. Ordu komutanlığına atanan Abdullah Paşa ile Salahattin Bey arasında daha önce yapılmış olan kavgada, Abdullah Paşa'ya karşı genç komutanların tutumuna rağmen, Kâzım Karabekir'in Paşa'yı, "sükûnetle intizar" ettiğini bildirmesinin de muhakkak ki payı vardı. Bunun üzerine Kâzım Karabekir, hareketin daha fazla gevşemesinden çekinerek, Abdullah Paşa'ya karşı kesin tavır almak zorunluğunu duydu ki, bunu gördük.[202]

Sivas Valisi Reşit Paşa'dan Erzurum'da Mustafa Kemal'e gelen telgrafa göre (20 Ağustos 1919), Fransız binbaşısı jandarma müfettişi Brunot, özel olarak Paşa'yla yaptığı görüşmede, Mustafa Kemal, Sivas'a gelip kongre toplarsa, beş-on gün içinde oraların işgal olunacağının kararlaştırılmış olduğunu kesinlikle bildiğini söylemişti. Bir gün önce Dahiliye'den gelen tel de bu kanıyı güçlendirecek nitelikteydi. Fransız subaylarından biri Salahattin Bey'le de görüşmüştü. Aynı gün, Brunot yeniden geldi ve kongrenin toplanmasında bir sakınca görmediğini ve d'Esperey'e yazarak, Mustafa Kemal için çıkmış tutuklama ve kongrenin toplanmasının önlenmesi buyruğunu geri aldıracağını, fakat buna karşılık Reşit Paşa'nın da hiçbir şeyi gizlememesi gerektiğini, bu arada kongrenin toplantı tarihini bildirmesini söyledi. Paşa'nın yorumuna göre, Fransızların bu tutum değişikliği, bir tuzak ku-

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 112-4. Kâzım Karabekir, Salahattin Bey'e verdiği karşılıkta hükümetle uyuşmaktan söz etmemekle birlikte, hükümeti ürkütmemek ve Sivas'ta onu düşürme konusuna değinmemek gerektiğini söylüyordu (11 Ağustos).

rulduğuna işaretti. Öyleyse kongreden vazgeçilmeli ya da mutlaka toplanacaksa bunun güvenle yapılabileceği Erzurum ya da Erzincan'da toplanmalıydı.[203]

Mustafa Kemal'in bu tele verdiği karşılık, Paşa'yı utandıracak, korku ve tereddütlerine son verecek bir cevaptı. Kendisi için tek dayanağın millet olduğunu belirtiyor, Fransızların Sivas'ı işgallerinin onların yeni bir savaş kararı vermelerine bağlı olduğu için blöf sayılması gerektiğini, İngilizlerin Samsun'da karşılaştıkları kararlı tutum üzerine çekilmek zorunda kaldıklarını hatırlatıyordu. Kaldı ki, İstanbul'daki yetkili Fransız siyaset adamlarının kendisine gönderdikleri haberler, Anadolu'da milletin yapmakta olduğu girişimlerin "pek muhik ve meşru" sayıldığını ve taleplerin kendine bildirilmesi halinde, bunları iyi karşılayıp uygulanmasını "deruhde" edeceklerine dair şimdiden yazılı güvence vermeye hazır olduklarını bildiriyordu (20 Ağustos 1919).[204] Heyet-i Temsiliye'den yazılan cevapta ise İngilizlerin ve Rawlinson'un ulusal hareket önündeki olumlu tutumlarına ve ABD adına iki siyasi memurun dahi Sivas'a geleceği haberine değiniliyordu. Ayrıca Sivas'taki başka kimselere çekilen tellerle de korku ve tereddütler dağıtılmaya, bunların halka bulaşmamasına çalışıldı.[205]

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 77-9. Kâzım Karabekir, Salahattin Bey'in Fransız subayının "hezeyanını" bildirdiğini söylediğine göre, Fransızların bu konuda müdahalede bulundukları bir ölçüde doğrulanmış demektir. Sivas'taki başka bir Fransız subayı, Dupos da Erzurum'dan başka bir yerde Kâzım Karabekir'le görüşmek istemiş, o da kabul etmemişti. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 132. Bununla birlikte Reşit Paşa'nın, anılarında sözünü etmediği bir telgrafı, onun (ne ölçüde Salahattin Bey'in işbirliğiyle, bilinemez) itiraf ettiğinden daha çok, ikili oynadığını ortaya koymaktadır. 19 Ağustos telinde, Dahiliye'ye, Sivas Kongresi'nden vazgeçilmesi için bazı özel ve önemli girişimlerde bulunmakta olduğunu, iki güne kadar sonucu sunabileceğini bildiriyordu. H. Mutluçağ, "Sivas Kongresi Hazırlıkları," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, c. XI, Kasım 1972, s. 4.

[204] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 79-81. Salahattin Bey dahi, herhalde Abdullah Paşa'ya karşı yapılan çıkışın etkisiyle olacak, Vali'nin telaşını "nabemevsim" saydığını bildirdi (21/8/1919). K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 135.

[205] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 133-4; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 935-7.

Üçüncü önemli bir gevşeme olayı: Heyet-i Temsiliye 17 ve 23 Ağustos'ta delegelerin Sivas'a geldiklerini ya da yaklaşmakta olduklarını bildirerek, üyesi bulunan Trabzonlu İzzet ve Servet beyleri Sivas'a gitmek üzere Erzurum'a çağırdı; fakat bunlar, gerçekçe göstermeden bu çağrıyı reddettiler.[206]

9. SİVAS KONGRESİ

Sivas Kongresi'nin Toplanması: Hatırlanacağı üzere, 22 Haziran 1919 günlü Amasya Tamimi ile Sivas'ta ulusal bir kongrenin toplanması kararı duyurulmuştu. Fakat bu sırada Erzurum'da bir Doğu Anadolu kongresi toplanmakta olduğundan, özellikle Kâzım Karabekir'in isteği üzerine, Mustafa Kemal ve arkadaşları bu görüşmeyi de tasarıları arasına almak zorunluğunu duymuşlardı. Tamim'de duyurulan uzlaşıma göre, 10 Temmuz'da Erzurum Kongresi toplandıktan sonra, buradaki murahhaslar –uygun görecekleri bir zamanda– bu arada Türkiye'nin kalan yerlerinden Sivas'a gelmiş bulunan murahhaslarla birleşerek ulusal kongreyi oluşturacaklardı. Görülüyor ki, Sivas Kongresi için hiçbir tarih verilmemişti; yalnız buna katılacak murahhasların "süratle yola çıkarılması" öngörülmüştü. Oysa Erzurum Kongresi murahhaslarının Sivas'a gelmesi, uygun görecekleri bir zamana bırakılıyordu. Üstelik, Erzurum Kongresi de gecikmiş, ancak 23 Temmuz'da açılabilmişti. Ne var ki, Erzurum Kongresi dahi iki hafta sürdüğü halde, bu sırada Amasya Tamimi'nde Sivas'a doğru "süratle yola çıkarılması" öngörülen murahhaslardan bir ses çıkmadığı gibi (çıksaydı, tamime göre Erzurum'daki murahhasların ne zaman, nasıl Sivas'a gidecekleri hiç değilse söz konusu olurdu ki, bu yönde bir bilgiye sahip değiliz), Mustafa Kemal ve arkadaşları Erzurum Kongresi dağıldıktan sonra daha üç hafta bu şehirde oturdular. Ancak ağustosun sonlarına doğru ve Ali Fuat'ın çabaları sonucunda, delegeler toplanmaya başladılar ve Mustafa

[206] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 141-3.

Kemal ülkü arkadaşlarıyla birlikte Sivas'a hareket etti (29 Ağustos).

Öte yandan, Amasya Tamimi'ne göre her livadan "üç kadar" kişinin murahhas seçilmesi gerekiyordu. Hatırlanacağı üzere, seçim usulü son derece gevşek bırakılmıştı – bunlar ulusçu örgütler, belediyeler tarafından seçilebileceği gibi, "sair suretlerle" de seçilebileceklerdi. Mondros sınırları içinde, 15'i müstakil olmak üzere 61 liva vardı. 21 livanın Şarkı Anadolu Heyet-i Temsiliyesi'nce temsil edildiği düşünülürse, 40 liva kalır ki, 3'er murahhastan 120 kişilik bir topluluk demektir. Oysa, Erzurum'da murahhas sayısı 56 iken Sivas'taki murahhas sayısı –7'si Şarki Anadolu Heyet-i Temsiliyesi'nden olmak ve örneğin 3 Kayseri delegesi kongrenin sonuna doğru yetişmek üzere– 38 idi.[207] Tamimdeki sürat isteğine rağmen gecikmelere ve bu pek az sayıdaki delege sayısına bakınca, Sivas'a delege toplama işinin başarısız kaldığı söylenebilir. Fakat ulusçu önderler, bundan ötürü yollarından ve kutsal olduğuna inandıkları davalarından dönecek insanlar değillerdi. Alaşehir Kongresi tutanaklarına bakınca, az delege toplanmasında tamimi almış olan "makamat-ı mülkiyete ve askeriyenin" ihmallerinin payı olduğu ihtimali akla gelmektedir. Gerçekten, Alaşehir Kongresi'nin başkanı olan Hacim Muhittin, Sivas Kongresi'nin mahiyetini, bilmediği için –belki de bir ölçüde bile bile– yanlış yansıtmış, mahalli bir kongre olarak göstermiş, Ermenilerle çarpıştıklarından ve "bir iki" murahhas gönderip "onlarla temastan" söz etmiş, hatta, "Olabilir ki onların mukarreratı bizce kabil-i tatbik değildir," demişti. Bir üye de (Galip Bey, Alaşehir) Sivas'a zaten bir murahhas gönderildiğini söyleyince, Sivas'a delege gönderilmesi reddedildi (23 Ağustos).[208]

M. Goloğlu, *Sivas Kongresi* (Ankara, 1969), s. 71-4.

H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 178-80. Hacim Muhittin'in bu yanlış tanıtmayı bir ölçüde bilerek yapmış olabileceği ihtimalini göz önünde tutmak gerekir; çünkü anılarından, Sivas'takilere karşı pek sıcak bir tavrı olmadığı ya da en azından onları pek ciddiye almadığı seziliyor.

Erzurum ile Sivas Kongreleri Arasında Bazı Nitelik Farkları: Mustafa Kemal'in bu iki kongredeki açılış konuşmaları karşılaştırıldığında, ilginç bazı farklar ortaya çıkmaktadır. Her iki konuşma, mütarekeden beri oluşan durumu tasvir ettiği halde, Erzurum konuşmasında, uzun uzadıya dünyanın dört bir yanında İtilaf Devletleri'ne karşı meydana gelen tepkiler ve bu alanda kazanılan başarılar üzerinde durulduğu halde, Sivas'ta buna hiç değinilmemiş, daha çok Yunanlılar ve Ermeniler üzerinde durulmuştu. Muhtemeldir ki, İtilafçıların zorlukları üzerinde ısrarın, ulusal hareket için geliştirilmek istenen, "İtilafçılara karşı olmamak" görünüşüyle bağdaşmayacağı düşünülmüştür. İkinci önemli bir fark, Erzurum'da yalnız hükümetin zaaf ve çaresizliği söz konusu olurken, Sivas'ta hükümete karşı çok daha sert bir tavır takınılmasıdır. Denebilir ki, Erzurum'dan Sivas'a baş düşman İtilaf Devletleri yerine Damat Ferit hükümeti olmuştur. Üçüncü bir fark olarak, Erzurum'da söz konusu edilmediği halde, Sivas'taki söylevde, "millet ve kudret-i milliyenin tamamen müzahiri olan namuskâr ordumuzun" hükümeti uyararak zararları önlemiş olmasına temas edilmiş olması anılabilir.[209]

Ne yazık ki, elimizde Erzurum Kongresi'nin tutanakları yok, fakat başka kaynaklardan, Sivas Kongresi'nin Erzurum Kongresi'ne göre daha ileri derecede devrimci bir niteliğe sahip olduğu izlenimi elde edilebilmektedir. Bir kez, Sivas tutanaklarında bu devrimci nitelik, itiraza uğramadan, delegelerce dile getirilmekte, Ali Galip olayı iyice ortaya çıkmadan, Kongre'nin Damat Ferit'i iktidardan düşürmeyi amaçladığı, devlet örgütlerine el koyarak mebusan seçimlerinin hızlandırılması gerektiği açıkça görüşme konusu olmaktadır.[210] Erzurum'da bu tür konuşmaların geçmediği, geçtiyse de işin bu denli açıklıkla ortaya konmadığı söylenebilir. Kaldı ki, Erzu-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 926-31, 945-9.

U. İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları* (Ankara, 1969), s. 15, 79-80, 85-90. Görüşmelerden, birçok delegenin gizlice seçildiğini, Kongre'ye gelmekle birçok tehlikeyi göze aldıklarını, onun için bir an önce bir sonuca ulaşıp kongreyi bitirmek istediklerini anlıyoruz. A.e., s. 14-6, 20, 52-3.

rum Kongresi'nin devrimci konuları görüşmesi ile Sivas Kongresi'nin bunları görüşmesi arasında derin bir fark vardı. Erzurum Kongresi mahalli bir kongreydi ve temsil ettiği bölgenin devletten kopması yalnız hükümetçe değil (örneğin, Saray'ın İngilizlere yaptığı 30 Mart tarihli antlaşma önerisi), Doğu Anadolulular tarafından da az çok mukadder görülüyordu. Nitekim, Erzurum kararlarında, Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'yu "terk ve ihmal zorunda kalması ihtimali karşısında, geçici de olsa ayrı bir hükümet kurma ihtimali öngörülmüştü (Nizamname md. 3, 4).[211] Sivas'ta Mustafa Kemal bu maddeyi kaldırmak görüşünü savunduysa da, Raif Efendi bunun gereği üzerinde ısrar ettiği gibi, Rauf Bey de o bölgede öteden beri Ermeni emelleri bulunduğunu, örneğin "bir propaganda meselesinden ibaret" olan Ege'deki Yunan emellerine benzetilemeyeceğini, onun için salt Doğu Anadolu'nun özel durumunu karşılamak için bu maddeye ihtiyaç olduğunu savundu.[212] İşte İstanbul açısından, kopması bu derece muhakkak sayılan bir bölgedeki devrimci bir hareketle, bütün ülkeye yayılmak amaç ve iddiasındaki bir devrimci hareketin, başka başka değerlendirileceği ortadaydı. Berlin Kongresi'nden sonra, Arnavutluk'ta toprak kaybına uğramamak için Arnavut ulusçuluğuna göz yuman, hatta belki teşvik eden II. Abdülhamit gibi, Vahdettin de kopacak ya da kopması muhakkak ülke parçalarında kendi açısından devrimci sayılabilecek akımlara izin verebilirdi. Nitekim ağustosun sonunda Damat Ferit'in, Webb'in bilgisi dahilinde, Batı Trakya'da İngiliz himayesi altında bir cumhuriyet kurulması için girişimde bulunduğunu öğreniyoruz.[213]

Mustafa Kemal, Sivas'taki açış konuşmasında –Erzurum'a göre– İtilaf Devletleri'ni daha çok gözetir gibi bir ta-

M. Gologlu, *Erzurum Kongresi*, s. 188.

Iğdemir, a.g.e., s. 36-8. Rauf Bey'in Doğu Anadolu ile Ege'nin kopma ihtimallerini böyle değerlendirmesi ilginçtir. Madde, Raif Efendi'nin istediği gibi, fakat genel bir hüküm biçiminde kabul edildi.

[213] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 741-2 (27/8/1919). (Telgraftaki "Cumhuriyet" sözcüğü soru işaretlidir.)

vır aldıysa da, işgallere karşı direnmek konusunda Sivas'ın kararı daha kapsamlı oldu. Erzurum'da her türlü işgal ve müdahaleye, Rumluk ve Ermenilik meydana getirmek amacına yönelik sayılacağı için karşı konulacağı kabul edildiği halde (md. 3), Sivas'ta "müdahale ve işgale" karşı direnilmesi genel bir ilke olarak konduktan sonra, "bilhassa vatanımız dahilinde müstakil birer Rumluk ve Ermenilik teşkili" diye örnek getiriliyor ve Ege bölgesinde olduğu gibi, direnileceği esası kabul ediliyordu (md. 3).[214] Bu son nokta önemlidir. Böylece ordunun direnişi yerine Kuva-yı Milliye ile yani çetelerle, milis kuvvetleriyle direnme öngörülüyordu. Bunun şu anlamı taşıdığını söylemek mümkündür: Ne Yunanlıların büyük ordularla Anadolu içlerine dek istilalarını yayacakları, ne de bir 30 Ağustos - 9 Eylül harekâtıyla Yunanlıların denize dökülebilecekleri henüz öngörülmüyordu. Bunun bir sonucu da, ordu birliklerinin de –görünüşte de olsa– Kuva-yı Milliye birliklerine dönüştürülmesiydi. Nitekim 9 Eylül'de Ali Fuat Paşa, Umum Kuva-yı Milliye Komutanı oldu.[215]

10. MANDA SORUNU

ABD Mandası Hareketinin Kökeni: Aralık 1918'de kurulan Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin bağımsızlık konusunda birçok sözü olmakla birlikte, gerçekte Osmanlı Devleti'ni ABD'nin himayesi altına sokmayı öngördüğünü saptadık (II, 4). İhtimal ki, büyük ölçüde ABD'den herhangi bir teşvik görmediği için olacak, Cemiyet kısa zamanda hiçbir iz bırakmadan sönüp gitmişti. İki olay bir ABD himayesini ya da mandasını yeniden gündeme soktu. Bunlardan biri, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgaliydi. İşgal, Mondros sonrası Osmanlı ülkesinin dahi parçalanacağının somut bir işaretiydi. Avrupalı müttefiklerin savaş öncesinde Osmanlı ülkesinin paylaşılması için

[214] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 89.
A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 183. Bunu Kâzım Karabekir doğru bulmuyordu. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 159-60.

anlaştıkları bilindiğinden, Wilson ilkeleriyle ülkücü bir görünüş kazanmayı başarmış olan ABD'ye sığınmak birçoklarına doğal göründü.[216] İkinci olay, 28 Nisan 1919'da, Paris Konferansı'nın manda sistemini getiren Milletler Cemiyeti Misakı'nın kabul edilmesiydi. İngilizciler, yani Saray mutlakıyeti ile Hürriyet ve İtilaf çevreleri, İzmir'in işgaline "çare" olarak, dolaylı bir yoldan da olsa, İngiliz manda ya da himayesine ulaşmak üzere 20 Mayıs 1919'da İngiliz Muhipleri Cemiyeti'ni kurdular. Saray mutlakıyetine ve Hürriyet ve İtilaf'a karşı olanlar ve bu arada birçok ulusçu ya da ulusçuluğa açık kimse, bu yüzden Amerikan mandası davasına sarılmak zorunluğunu duydu.[217] Böylece, İstanbul'da siyaset ve fikir cepheleri, İngilizci ve Amerikancı olmak üzere oluştu. Saltanat Şûrası'nda Rauf Ahmet ile Sadık Bey bu görüşleri dile getirdiler.

Milletler Cemiyeti Misakı'nın mandalarla ilgili maddesi, Osmanlı Devleti'nden ayrılıp bağımsız ulus haline gelebilecek bölümlerde mandacının seçilmesinde bu toplumların isteklerinin önde geleceğini öngörmüş bulunuyordu (md. 22/IV). İşte bu toplumların isteklerini saptamak üzere, Konferans, bir komisyon gönderilmesini kararlaştırmış, fakat daha önce de görüldüğü üzere, bu komisyona Fransa katılmayı reddetmiş, bunun üzerine İngiltere de katılmaktan vazgeçmiş ve gide gide bir ABD komisyonu –King-Crane Komisyonu– gidebilmişti. Böyle yalnız Amerikalılardan oluşan bir heyetin haziran başında (3-4 Haziran) İstanbul'a gelmesi, Amerikancı-

Erol, a.g.e., s. 65.

A.e., s. 48-9. İsmet Bey şöyle diyordu: "Korkuluyor ki bütün Asya'yı eline geçirmiş olan İngilizler, yegâne kabiliyeti harbiye ve ihtilaliyesi olan Türkiye'yi elinde bulundurarak tamamen çürütüp mahvetmek isteyeceklerdir" (27/8/1335). K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 176. Sivas Kongresi'nde Vasıf Bey: " (İngiltere) Hind, Mısır ve ilah ... gibi medar-ı hayatı olan yerleri muhafaza için onları uyandıracak bir dimağ olmasını istemez; o dimağ işte biziz." İğdemir, a.g.e., s. 71. Karay Amerikan mandacılarının Hürriyet ve İtilaf'taki İngiliz mandacılarına ortaya çıkmak cüretini verdiğini söylüyor. Fakat İzmir'in işgalinden sonra ilk atılım İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin kurulması olmuştur. R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 161-2.

ları çok yüreklendirdi.[218] 7 Haziran'da Arap ülkelerine giden komisyon, 21 Temmuz'da İstanbul'a döndü ve 31 Temmuz'da çeşitli kuruluşların görüşlerini almaya başladı.[219] 21 Ağustos'ta İstanbul'dan Paris'e hareket etti.[220]

Bu sıralarda, gördüğümüz üzere, ABD'nin Türkiye'de mandater olması söz konusuydu. Ama, haziran sonunda, Wilson ABD'ye dönmeden önce Lloyd George'un önerisi, ABD'nin Boğazlar (İstanbul) "devletinin" ve Ermenistan'ın mandasını alması konusundaydı; yoksa Arap ülkeleri dışında bütün Türk yurdu üzerinde bir manda söz konusu olmamıştı. İstanbul'daki Amerikancıları bu noktada hayale sevk eden, temmuzda ABD'nin Doğu Akdeniz Filosu komutanlığından İstanbul Yüksek Komiserliği'ne atanan Amiral Bristol'un, belki Arap ülkelerini dahi kapsayacak geniş, tek bir mandaya taraftar olmasıydı.[221] Yalman'a göre, King-Crane Komisyonu'nun iki görevi vardı. Biri, Arap illerinde kamuoyunun eğilimlerini saptamak, öbürü de Arap ülkeleri dahil olmak üzere savaş önce-

Halide Edip, ABD heyetini Türklere eğilimli bulmuştu. Doğu'da ve Ege'de örgütlenme iyi gidiyordu ve Amerikalılar kendisinden bazı raporlar istemişlerdi. Halide Edip, yakında önemli değişiklikleri muhtemel buluyordu. Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 19/6/1919 (15/11/1945). Öte yandan, King-Crane Komisyonu'nun geleceği haberi Bağdat'taki İngiliz makamlarını telaşlandırmıştı. 30 Mayıs yazısında, bu ziyaretin Avrupa devletlerinin Ortadoğu'daki durumunu zayıflatacağı, komisyonun yetkilerinin daraltılması gerektiği belirtiliyordu. Demek ki, ABD sıkıştırınca, İngilizlerin "Avrupalılıkları" tutuyordu. Foreign Office 371/4180, 86913.

[219] Erol, a.g.e., s. 62.

Alemdar, 20/8/1335, 148-1548.

L. Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey*, s. 179. Bristol'un istihbarat subayı Teğmen R. Dunn, ABD'nin ancak bütün Türkiye üzerinde manda kabul edebileceği ve İngiltere'nin ancak Mezopotamya ve Filistin üzerinde hakkı olabileceğini söylemişti (4/10/1919). *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 825. Bristol'e gelinceye değin, ABD, komiserliğin başında Heck, Ravndal gibi ikinci derecede kimseler bulundurmuştu. ABD'nin daha atak siyasetinin bir başka işareti de, Yakındoğu Yardım Komisyonu Başkanı Binbaşı M. Arnold'un 19 Temmuz'da Vahdettin'in huzuruna çıkmasıydı. Böylece, İtilaf cephesinden Padişah'ı alenen ziyaret eden ilk resmi kişi ABD'li oluyordu. *Orient News*, 20/7/1919, 30; *Alemdar*, 19/7/1335, 116-1516. ABD'nin geniş yardım faaliyeti: *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 27/7, 13/8/1335, 216/350, 370; *Takvim-i Vekayi*, 19/9/1335, 3648.

sinin Osmanlı Devleti üzerinde genel bir ABD mandası kurulmasının imkânlarını araştırmaktı. Aynı yazara göre, komisyon üyelerinden Prof. Lybyer böyle bir mandanın barışa yararlı olacağına inanıyordu.[222] Ne var ki, Amerikancıların bütün iyimserliğine rağmen, King-Crane Komisyonu hazırladığı raporda, Mondros Türkiyesi'nin İstanbul, Ermenistan ve kalan Anadolu olmak üzere üç devlete ayrılmasını, fakat her üçünün de ABD mandası altına sokulmasını tavsiye etmiştir.[223] İstanbul'da çeşitli kuruluşlar, King-Crane Komisyonu'na bildirdikleri ortak görüşte, bazı şartlarla Doğu Anadolu sınırı üzerinde Ermenistan'a toprak terk etmeyi peşin olarak kabul ettiklerine göre,[224] Doğu Anadolu'da ABD mandası altında bir Ermenistan kurulmasına az çok hazırdılar demektir. Fakat Amerikancılar bilselerdi ki Komisyon, Konferans'a sunduğu raporda, İstanbul devleti diye Marmara bölgesinin Türkiye'den koparılmasını öngörüyordu, her halde pek büyük bir hayal kırıklığına uğrarlardı. Öte yandan, Konferans'ın atamış olduğu Ermenistan'daki Müttefik Komiseri Amerikalı Albay Haskell'in, İngilizlerden ve muhakkak Konferans'tan gizli olarak, Yunan temsilciyle, Ermenistan'a Yunan kuvvetlerinin gönderilip bir Yunan-Ermeni ordusunun kurulması konusunu görüşmekte olduğu ha-

Yalman, *Gördüklerim*, c. I, s. 338. Yalman, Bristol'u Milli Mücadele'nin kahramanlarından biri saymak eğilimindedir. ABD konusunda Yalman'ın başka iyimserlikleri: Yalman, *Gördüklerim*, c. II, s. 37-43.

[223] L. Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey*, s. 154. Oysa Simavi, Cevat Paşa'nın verdiği bir çay ziyafetinde tanıştığı ve "bize pek müsait buldum" dediği ABD heyetinin sunduğu "hayırhahane" layihalarından ve bunların düşman entrikalarıyla hasır altı edilmesinden söz edebilmektedir. L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 261-2. Browne'un da, "şahsi" düşüncesi olan üçlü bir tasarısı vardı. Buna göre, İran ve Rus Azerbaycanları birleşecek, Trabzon ve Erzurum Ermenistan'a katılacak, Ermenistan Türkiye'ye bağlı özerk bir devlet olacak, sonra Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan üzerinde ABD mandası olacaktı. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 224.

[224] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 118-9. Kuruluşlar arasında, Hürriyet ve İtilaf'tan başka hemen bütün fırka ve cemiyetlerin bulunduğu anlaşılıyor. *Alemdar*, 7/8/1335, 135-1535. Vahdet-i Milliye'nin Komisyon'a Amerikancıların Padişah'a verdikleri muhtıraların özetleri: Uluğ, a.g.e., s. 92-3, 102-6.

beri vardı.[225] Tabii Amerikancılar bunu da herhalde duymamışlardı.[226]

Erol'un saptadığına göre, Amerikancılığın en faal propagandacıları Halide Edip, Ahmet Emin ve Rauf Ahmet'ti. Bunlar, ya Amerikan eğitimi görmüş (Halide Edip, Ahmet Emin) ya da ABD'de bulunmuş kimselerdi (Ahmet Emin,[227] Rauf Ahmet). Bir de bu propagandanın etkisinde kalan "devlet adamı" kişiliğindeki paşalar vardı ki, bunlar da başta İzzet Paşa olmak üzere Ahmet Rıza Bey, Cevat Paşa, Çürüksulu Mahmut ve Esat paşalardı. ABD mandasını destekleyen örgütlerin başında Vahdet-i Milliye, Milli Ahrar Fırkası, Milli Kongre geliyordu.[228]

İngiliz Mandacıları: Baş İngiliz mandacısı, Vahdettin ve çevresindekilerdi. Ondan sonra Hürriyet ve İtilaf ile İngiliz Muhipleri geliyordu. Fakat bu çevreler akıllı davranıyor, tepkilerden çekinerek İngiliz mandası ya da himayesinden söz etmiyor, İngiliz dostluğundan ya da yardımından dem vuruyorlardı. Damat Ferit, demeçlerinde, bağımsızlığın ateşli bir savunucusu rolüne giriyor ve manda ya da himaye konusunda kimseyi konuşturmak istemiyordu; zira tersine bir davranış, ulusçulara kendi aleyhinde kullanacakları güçlü bir silah vermiş olacaktı. Ama gerçekte İngilizciler belki Amerikancılardan daha çok himaye-manda yanlısıydılar.[229] Erzurum'a ge-

[225] Foreign Office 371/4215, s. 401 (6 Ekim raporu). Rapor, Yunanlıların Denikin'e özel bir heyet göndermekte oluşunu bu açıdan anlamlı karşılıyordu.

[226] 9 Ağustos'ta Halide Edip Cavit Bey'e gelip, işin pek iyi gittiğini, ABD'lilerin büyük Ermenistan kurmanın imkânsızlığına inandıklarını anlattı. Ertesi gün Hâmit Bey geldi. ABD'lilere Paris'te Osmanlı maliyesi hakkında birçok korkutucu bilgi verilmiş. Bu konuda, Türk uzmanlarının görüşünü istiyorlarmış. Bunun üzerine, Halit ile Cavit beyler onlar için bir bütçe hazırladılar. Hâmit Bey ABD Yüksek Komiserliği'nde ve Robert Kolej'de birçok açıklamalarda bulunmuş. Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 9, 10, 17/8/1919 (1/12/1945).

[227] A. Emin Yalman'ın Amerikancı başyazılarından örnekler: Uluğ, a.g.e., s. 94-6.

[228] Erol, a.g.e., s. 62-5. 70.

[229] Lloyd George'un Avam Kamarası'nda İngiltere için Osmanlı Devleti'nin önemi üzerinde durması dolayısıyla, İngiliz Muhipleri, İngiliz Yüksek Ko- ▷

len tahkik heyetinden ve İngiliz Muhipleri Cemiyeti üyesi Ziya Bey, Kâzım Karabekir'e açıldığında bunu itiraf etmişti. Ona göre, "bütün memleketin" birliğini (pek büyük ihtimalle savaş öncesi sınırları düşünülüyordu) ancak İngiliz mandası sağlardı. ABD mandası, yalnız İstanbul için söz konusuydu (bu, büyük ölçüde doğruydu). Sonra, ABD mandası altında din "tehlikeli" olurdu. Oysa İngiliz mandası altında "ittihad-ı İslam bile" mümkündü. Muhakkak ki, Halife Vahdettin için bu son nokta olağanüstü bir önem taşıyordu.[230]

Refi Cevat, bir başyazısında, Hürriyet ve İtilaf çevreleri-

◁ miseri'ne bir muhtıra vererek (28 Ağustos), İngiltere ve soylu İngiliz halkıyla sürekli bir dostluk kurulmasını ve İngiltere'nin yardımlarını Lloyd George'den dilediler. Cemiyetlerinin yalnız İstanbul'da 53 bin üyesi olduğunu, haberleşme zorluklarına rağmen, Edirne, Bursa, Ankara, Konya, Kastamonu ve başka yerlerde çok sayıda katılmalar olduğunu bildiriyorlardı. Webb, bu konudaki yazısında, aslında cemiyette birçoklarının kesinlikle İngiliz mandası istediklerini, fakat rakiplerinden çekindikleri için "müzaheret" istemekten öteye gidemediklerini, "acısız" bir ABD mandası için çalışanların Selanikli, Yahudi türünden İttihat ve Terakkililer olduklarını, Fransız mandası isteyenlerin de bulunduğunu bildiriyordu (9 Eylül). Foreign Office 371/4227, 132276. Daha önce, Calthorpe, hemen bütün partilerin bir İngiliz mandasından yana olduklarını ya da öyle göründüklerini ve en ufak bir İngiliz teşviki olursa, birçok –çevrenin özellikle Yunan işgali sınırlandırılırsa– buna katılacağını bildirmişti (23 Temmuz). 371/4227, 107360.

[230] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 151. Kâzım Karabekir, Ziya Bey'e susturucu cevaplar verdi. Açıklanması zor bir olay, Amasya kararlarına katılan Canik Mutasarrıfı Hamit Bey'in, İngiliz subayı Perring'e, ABD'nin manda almaya niyeti olmadığı belli olduğundan Türklerin, İngilizlerin derhal ülkenin denetimini ele almalarını istediklerini söylemesiydi (24 Ağustos raporu). Ayrıca, Samsunlular heyet halinde gelip (içlerinde Ermeni mallarını geri vermek zorunda bırakılanlar da varmış), Perring'e İngiliz mandası istediklerini söylemişler. Kidston, bunu, kendileriyle Mustafa Kemal arasında temas kurmak için ilk girişim olarak yorumladı ve onunla doğrudan temas edilmesi, hatta Londra'ya çağrılması düşüncesinin ortaya atıldığı; demiryolunu ona bırakmak zorunda kalınıp da onun hükümeti, İstanbul'u aç bırakarak çekilmeye zorlaması halinde, sonunda bu yola gitmek durumunda kalınacağı mütalaasında bulundu (22 Eylül). Hardinge, Anadolu mandasını kabul etmeyeceklerse, Mustafa Kemal'in Londra'ya gelmesinin anlamı olmayacağını ekledi. Curzon ise, böyle bir mandayı kabul etmemeleri dileğinde bulundu. Foreign Office 371/4158, 130700; 371/4159, 130725. İngilizlerin ulusçuları tuttukları ya da onlara karşı oldukları yönündeki söylentiler: L. Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey*, s. 186-7.

nin neden ABD mandasına karşı olduklarının önemli bir gerekçesini veriyordu: ABD mandater olursa, bütün fırkaları "Amerika'ya yakışan bir zihniyetle" aynı biçimde karşılayacak ve o zaman da İttihatçılar söz sahibi olacaklardı. Oysa, "İngiltere İttihatçı dolabına gelmez. Çünkü İttihat ve Terakki'nin ne çiçek olduğunu bilir," idi.[231]

Doğu Anadolu İçin Usher Tasarısı: Burada kısaca Ali Kemal'in dahiliye nazırlığı sırasında Amerikalı misyoner Dr. Usher'in Doğu Anadolu için ortaya attığı bir tasarıya değinmek gerekir. Ali Kemal'in anlattığına göre, bu tasarı ile Bitlis, Van, Erzurum'a geniş kalkınma yardımları yapılacak, bu iller Türk sayılacak, fakat jandarma ABD subaylarının komutası altında bulunacaktı. Usher, bu tasarıyı Ali Kemal'e sunduğunda Damat Ferit İstanbul'dan ayrılmış bulunduğundan, Nazır, Usher'in Paris'te Sadrazam'la görüşebilmesi için kendisine bir tavsiyename vermişti. Ali Kemal'in, daha ileri giderek tasarıyı imzaladığı Ferit Bey tarafından duyulduğundan, Vükela arasında, bu, tepkilere yol açmıştı.[232] Daha sonra, Ali Kemal'e halef olan Ethem Bey'in açıklanmasına göre, sözü edilen üç il Türkiye ile birlikte bir Amerikan komisyonunun himayesi altında sınırlı bir özerkliğe sahip olacaktı. Bölgenin kalkındırılması için gerekli "masarif-i azimeyi" Amerikan komisyonu sağlayacak, vali, mutasarrıf ve kaymakamlar Türkler tarafından atanacaktı.[233] Anlaşılan, bu bölgenin Ermenistan'a ilhakı yerine böyle bir "özerklik" çerçevesinde ABD ile sözüm ona "ortak" yönetilmesi, Ali Kemal'e ve ihtimal başka nazırlara çekici gelmişti. 16 Temmuz'da Usher Paris'ten İstanbul'a döndü ve Erivan'a hareket etti. Tasarısı Konferans tarafından kabul edilmemişti – belki de Türkleri fazla "kayırdığı" için.[234]

Alemdar, 1/8/1335, 129-1529.

Alemdar, 3/7/1335, 190-1500 *(Journal d'Orient)*. Kâzım Karabekir, tasarıyı "Ermenistan'la Türkiye arasında ve Amerika jandarmasının hâkimiyet perdesi altında bitaraf bir mıntıka..." diye tarif ediyor. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 184.

[233] *Alemdar*, 7/7/1335, 194-1504 *(Entente)*.

Alemdar, 17/7/1335, 114-1514.

Erzurum Kongresi'nde ve Sonra ABD Mandası: Erzurum Kongresi açıldıktan birkaç gün sonra, Amasya'dan Mustafa Kemal'e gelen bir tel (25-26 Temmuz) eski Beyrut valisi ve Milli Ahrar Fırkası yöneticilerinden Bekir Sami'den bir haber getiriyordu.[235] Buna göre, bağımsızlık "şayan-ı arzuydu" fakat tam bağımsızlık istenirse, ülkenin birçok bölgelere bölünmesi "kati ve şüphesizdi."[236] Onun için, iki-üç ille sınırlı bağımsızlık yerine, "Memalik-i Osmaniye'nin cümlesine şamil" meşrutiyet ve dış ülkelerde temsil hakkı kabul edilmek şartıyla manda tercih edilmeliydi. Kendisi ABD mümessili ile görüşmüştü – herhalde bu, Amiral Bristol olmalıydı. Ona göre, birkaç kişinin değil, "bütün milletin" sesini ABD'ye duyurmak için şu şartlar dairesinde Wilson ve Kongre'ye başvurulmalıydı: 1) Adil bir hükümetin kurulması; 2) Genel eğitimin yayılması; 3) Din ve mezhep özgürlüklerinin sağlanması; 4) Gizli antlaşmalara son verilmesi; 5) "Umum memalik-i Osmaniye'yi şamil olmak üzere" ABD hükümetinin mandaterliğimizi kabul etmesi. Mümessil, Kongre'nin (bu bütün ülke adına konuşmaya yetkili Sivas Kongresi olmalı) seçeceği bir heyeti ABD'ye zırhlı ile göndermeyi üstlenmiştir.

Bu telgraftan iki önemli nokta belirmektedir. Biri şu ki, ABD mandacılığını kızıştırıp körükleyen Bristol'dür. Yoksa ABD'nin Ermenistan ya da İstanbul devleti dışında Osmanlı Devleti'nin mandasını üstleneceği konusunda hiçbir ciddi işaret yokken, bu denli çok "saygıdeğer" kişinin bu davaya sıvanması beklenemezdi.[237] İkincisi, davayı benimseyenlerin başta gelen umutlarından biri (Halide Edip'in mektubunda ve İzzet Paşa'nın layihasında bu daha açıkça görülecektir) ABD mandası sayesinde Arap illerinden hiç değilse bir bölümünü elde tutabilmektir. Bundan çıkan bir sonuç da, bu imparatorluk

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 90-1. Bekir Sami, 25 Temmuz'da Amasya'ya gelmişti.

[236] İddianın kaynağı için bkz.: Kansu, a.g.e., s. 185-6.

Nitekim Bekir Sami de, Mustafa Kemal'in ustalıklı soruları karşısında, bunun "sırf bir faraziyeden ibaret" olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştır. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 94-5 (3 Ağustos).

hayali uğrunda, mandacıların, Doğu Anadolu'nun sırtından fedakârlıklar yapmaya hazır olmalarıydı. Nitekim, Arap ülkeleri için yapılacak pazarlıkların kendileri için nasıl tehlikeler taşıdığının bilincinde olan Doğu Anadolulular ve Türk ulusçuları, hiçbir hayale kapılmadan, açık ve seçik olarak Mondros sınırlarını benimsemişlerdir. Mandacıların King-Crane Komisyonu'na sundukları, Doğu Anadolu'da Ermenistan'a toprak verilebileceği yazısına karşılık, Heyet-i Temsiliye, "bir karış toprağın bile" verilemeyeceğini kesin ve acı bir dille belirtmiştir (21 Ağustos 1919).[238]

Bu yazışma dolayısıyla Mustafa Kemal'in Bekir Sami Bey'e gönderdiği iki tel, bu konuda hiçbir hayale kapılmadığını, mandacı görüşün bütün zayıf noktalarının pekâlâ bilincinde olduğunu göstermektedir. Kendisi bir ABD mandasına şiddetle karşı olduğu gibi, kongreye (Erzurum Kongresi) yaptığı bir "iskandil" de aynı sonucu vermişti.[239] Kâzım Karabekir'e göre, kendisiyle Mustafa Kemal ve Rauf Bey'in tavırları, "mecburiyet-i kat'iyye olmadıkça mandaya yanaşılamayacağı ve mecburiyetin de ancak milli varlığımızın sarfından sonra görülebileceği," ayrıca bu görüşün "pek mahrem" kalacağı merkezindeydi.[240] Oysa Sivas Kongresi'nde, mandacı İsmail Hami, bu öncelik sırasını tersine çevirerek, manda olmazsa sonuna değin mücadeleyi öngörüyordu.[241]

King-Crane Komisyonu, temmuz sonunda İstanbul'a gelip çeşitli kuruluşların sözcülerini dinlemeye başlayınca, man-

[238] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 136-7; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 100.

[239] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 91-4; Kansu, a.g.e., s. 179-80; Adıvar, a.g.e., s. 18-9. Mustafa Kemal, 19 Temmuz'da Kara Vasıf'a gönderdiği bir şifrede, "İstiklal ve hâkimiyete hiçbir veçhile halel gelmemek şartıyla Amerikalıların iktisadi ve fenni müzaheretinden..." bir zarar gelmeyebileceğini, bu "hassas" noktanın çok iyi ve "etraflıca" incelip Erzurum ve Sivas'a getirilmesini söylemişti. Anlaşılan, Kongre açıldıktan sonra Mustafa Kemal, bu konudaki tavrını daha da olumsuzlaştırmıştır. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 173.

[240] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 117, 157.
İğdemir, a.g.e., s. 69.

dacılık akımı daha da kızıştı. Bunun sonucu olarak, Halide Edip, Mustafa Kemal'e 10 Ağustos günlü bir mektup göndererek, onu mandacılık akımına katılmaya çağırdı.[242] Bu mektupla "eski ve yeni Türkiye hudutlarını şamil olmak üzere" geçici bir manda savunuluyordu. Fakat bu görüşün belli başlı hemen bütün dayanakları yanlış bazı bilgilere dayanıyordu. Halide Edip'in dediklerinin tersine, ABD'ye yapılan ve Wilson'ın Senato'ya danışmak üzere kabul etmiş olduğu manda önerisi, yalnız Ermenistan ve İstanbul devleti içindi; ABD idare makinesi, hele Müslümanlık söz konusu olduğunda "dinsiz ve milliyetsiz" sayılmazdı; ve "resmi ABD, Türk toprakları üzerinde Ermenistan yapmaya yalnız mütemayil değil, hem de pek istekliydi, yalnız bu uğurda fedakârlık yapmak konusunda isteksizdi. Üstelik, Halide Edip "Filipin gibi vahşi bir memleketi bugün kendi kendini idareye kaadir asri bir makine haline koyan Amerika'dan" söz ediyordu. Oysa, Filipin'in, gerek Amerikalılardan ve gerekse İspanyollardan önce, ne ölçüde "vahşi" sayılabileceği tartışmaya çok açık olduğu gibi, Amerikalılar bu kendi kendini yönetmeye yetenekli "asri makineye" ancak 1946'da tam bağımsızlık tanıyabilmişlerdir.[243]

4 Eylül'de Erzurum'a gelen Erkân-ı Harp Binbaşı Saffet, İsmet Bey'den Kâzım Karabekir'e ABD mandasını savunan bir mektup (27 Ağustos 1335) ve Sivas Kongresi'ne iletilmek üzere, İzzet Paşa'nın bir layihasını getirdi.[244] Bu uzun belge, hilafetin ve Boğazlar'la İstanbul'un Osmanlılarda kalmasını, Anadolu'daki Rumların Balkanlar'daki Müslümanlarla mü-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 95-8. Kara Vasıf'ın aynı tarihli bu mealdeki bir mektubu: F. Kırzıoğlu, "Amerikan Mandasını Kimler İstiyor ve Nasıl Öneriyorlardı," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, c. XII, Nisan-Mayıs 1973.

[243] Filipin'in asri makine oluşuna gelince: 1972'de dahi bu ülkede, cari fiyatlarla "birey başına" gayri safi yurtiçi hasılat $ 211,5 iken, Türkiye'ninki iki katından fazla $ 441,9 idi. "*U.N. Monthly Bulletin of Statistics*" (28 Ocak 1974)'den hesaplanmıştır. Ahmet Emin, Küba'yı örnek gösteriyordu ki, bu adanın ABD nüfuzu altına girdikten sonraki tarihi de pek ferahlatıcı sayılmasa gerek. Uluğ, a.g.e., s. 96.

[244] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 170-7.

badele edilmesini savunuyordu. Belki en önemli nokta, Arap illeri konusundaydı: Hicaz Krallığı ve Filistin'de kurulacak dinler ve uluslararası yönetim bir oldubitti olarak kabul ediliyor; fakat Irak ve Suriye'nin "sabık Macaristan Kraliyeti derecesinde bir muhtariyeti kamilei idariye" ile Osmanlı egemenliği altında kalması isteniyordu. Bu çekici çözüme karşılık ve tabii bunu mümkün kılmak için 15-30 yıl süreyle ABD mandası kabul ediliyordu. Bundan başka, meşrutiyetin devamı, "milis tarzında olsun," bir ordunun kurulması gibi şartlar öne sürülüyordu. Kâzım Karabekir, mandaya karşı olduğu için, bu layihayı aldı fakat Sivas'a göndermedi ve göndermediğini de İsmet Bey'in ısrarlı kovuşturmalarına rağmen gizledi.[245]

Sivas'ta ABD Mandası: Amerikancılar için, Sivas Kongresi gibi bütün Türkiye adına konuşmaya yetkili bir kurulun ABD mandasını istemesi ve bunu, King-Crane Komisyonu İstanbul'dan ayrılmadan önce yapması, çok önemliydi. Onun için kongrenin bir an önce toplanması ve Charles Crane'in de Sivas'a gitmesi isteniyor, bu yüzden ABD heyetinin dönüşünü geciktirmesi için çalışıyordu.[246]

Fakat gördüğümüz üzere, heyet 21 Ağustos'ta İstanbul'dan ayrıldı. Buna rağmen Amerikancılar Sivas'a bir Amerikalı göndertmeyi başardılar. Gerçi bu –Louis Edgar Browne– bir gazeteciydi ama, hal tercümesinden, daha sonra olacağı gibi, bu sırada dahi bir istihbarat görevlisi olabileceği akla gelmektedir.[247] Bu gazetecinin Crane'in yerine gittiği anla-

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 178-81. Kâzım Karabekir İsmet Bey'e şöyle diyordu: "Arabistan'ı parçalatmayacağım diye sabık kabine dahi Türk milletini boyunduruğa koyuyor. Ve Kürdistan'ı ayırmayı kabul ediyordu. Kongreler bu hususu pek esaslı düşündü ve Arabistan'ı dahi toptan bizimle beraber yutmak isteyen harici eli gördü... Türk'ü Kürt'ü müttehittir. Yeniden aykırı karar gayri mümkündür." (1/1/1336.).

[246] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 100-1 (Ali Fuat'ın 14 Ağustos teli); Erol, a.g.e., s. 84.

[247] Browne, 20/10/1891'de doğmuş, ABD Deniz Akademisi'nde okumuş, savaşta savaş muhabirliği yapmış, 1918 Temmuz'una dek Rus ihtilalini izlemiş, o yılın sonuna değil ABD Yedek Deniz Kuvvetleri'nde görev almıştı. Bu sırada *Chicago Daily News* muhabiriydi. Daha sonra ABD ordusunda faal hizmet görmüş, Millî Savunma Askeri İstihbarat Bölümü'nde, özellikle ▷

şılıyor. Browne, 14 Ağustos'ta Crane ile öğle yemeği yedi ve 17 Ağustos'ta İstanbul'dan hareket etti. Kongre boyunca ve 19 Eylül'e değin Sivas'ta bulundu. Kongre'ye İstanbul'dan gelen mandacılar, Kara Vasıf, İsmail Fazıl Paşa, Bekir Sami, İsmail Hami idi.

Mandacılar, herhalde Mustafa Kemal'in mandaya eğilimi olmadığını bildiklerinden ve davalarını daha iyi yürütebilmek amacıyla, Mustafa Kemal'i kongre başkanı seçtirmemeye çalıştılarsa da, bu girişim ağır bir yenilgiyle sonuçlandı. Fakat telaşları boşunaydı denebilir. Çünkü manda konusu açıldığında, kürsüye hemen tamamıyla mandacılarla onlara hak verircesine konuşan Refet ve Rauf beyler egemen oldular. ABD mandasına açık seçik karşı çıkan yalnızca Raif Efendi oldu. Ahmet Nuri ve Osman Nuri beyler "bağımsızlık saklı olsun" gibi anlamsız şartlarla mandayı kabul ettiler. Zaten belliydi ki, mandanın ne olduğu bilinmiyordu. Refet Bey, "Bilmediğimiz korkunç bir şeyin, tıpkı ecel gibi bir şeyin karşısındayız. Ona doğru koşuyoruz ve bu defa koşmak lazım!" diyordu. İsmail Hami de, "Acaba Cemahir-i müttehide de günün birinde Avrupavari emperyalist olarak bizi ezmeye çalışabilir mi? Bu ihtimali varit bile telakki edecek olsak, yine bugün başka çaremiz olmadığını nazar-i itibare alıp kabule mecburuz," diye ekliyordu.[248] Vasıf ve İsmail Hami gibi ateşli mandacıların zahmet edip Milletler Cemiyeti Misakı'nın 22. mad-

◁ 1942-44 yıllarında Sovyet şubesinde çalışmış, yarbay olmuş. F. Tevetoğlu, "Milli Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa - General Harbord Görüşmesi II," *Türk Kültürü*, Mart 1969. Robeck'e göre, Browne, A.P. Ajansı muhabiriydi ve gerek sivil olarak, gerekse Deniz Kuvvetleri için çalışırken, müttefik çıkarlarına aykırı davranmış, bırakışmadan sonra ABD Yüksek Komiserliği'nde katiplik yapmış. Sivas'a iki Türk subayı ile gitmiş ve Babıâli'nin haberine göre, Akdağmadeni'nde ulusçulardan yana söylevler vermiş. Güya bir zamanlar Bolşevik taraftarıymış. Foreign Office 371/4238, 149579. 30 Haziran ya da 1 Temmuz'da, Browne, bir Türk subayı ile Ankara'ya geldi. İngiliz denetim subayları niye geldiğini öğrenip davranışlarını kısıtlamak istediler. Browne, Ali Fuat'ın misafiri oldu ve Kütahya cephaneliğinin akıbeti dahil, birçok şey sordu. Ayrılırken de, Ali Fuat'a, Bristol'un eşine bir hediye göndermek, fikrini telkin etti. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 89-91.

[248] İğdemir, a.g.e., s. 56, 65.

desini bile okumadıkları da manda türleri üzerine söylediklerinden anlaşılıyor. Onlara göre üç tür manda vardı: Biri daha önce sömürge olan ilkel toplumlar, ikincisi, Cihan Savaşı'nın sonunda bağımsızlık kazanabilecek uluslar (örneğin Ermenistan), üçüncüsü Cihan Savaşı'ndan da önce bağımsız devletler (örneğin Osmanlı Devleti).[249] Oysa 22. maddede bu üçüncü şık hiç söz konusu edilmiyordu. Bu üçüncü şıkkı ya mandacılar uydurmuştu –buna inanmak kolay değildir– ya da bunu uyduran birisine kanmışlardı.

Vasıf Bey'in dünya siyaset dengesi konusundaki hayli ilginç görüşlerine burada değinmek uygun olur. Bu zata göre, ABD üç yılda İngiliz donanmasından üstün bir donanma kurmayı kabul etmiştir; böylece İngilizlere, "balıkçılıktan" başka bir şey kalmayacaktır. ABD donanmasının amacı, dünyada kendisine serbest bir piyasa yaratabilmek için İngiltere'nin elindeki sömürgeleri kurtarmaktır. Fakat bunun için, deniz gücünün yanında bir kara gücüne de ihtiyaç vardır ki, bunu da Türk ordusu sağlayacaktır.[250]

Son olarak konuşan Rauf Bey, ABD müzaheretini kabul etmenin zorunlu olduğunu söyledikten sonra, Browne ile olan görüşmesini anlattı. Browne, yalnızca bir gazeteci olduğunu hatırlattıktan sonra, Barış için manda yönünde bir kararın Senato'ya bildirilmesini salık vermiş. Buna karşılık Rauf Bey, ABD'yi açıkça isterlerse, vatanı satıyorlar diye kendilerine karşı olan güçlere bir silah vermiş olacaklarını,[251] bunu yapmadan önce, bir "hükümet-i meşrua ve sonra bir meclis-i mebusan" gerektiğini söylemiş. Bunun üzerine Browne, bu arada azınlıkların Osmanlı aleyhtarı propagandasının etkilerini gidermek üzere, ABD Kongresi'nden memleketi inceleyecek bir heyeti çağırtmalarını önermiş. Böylece, tutanaklardan tamamen ABD mandası kararı yönünde gelişiyor gibi görünen durum, birdenbire, tarafsız bir devlet gözüyle durumu incelemek

A.e., s. 47-8.

A.e., s. 71.

Yalnız Damat Ferit değil, İngiliz Muhipleri dahi açıkça her türlü mandaya karşı çıktılar. Erol, a.g.e., s. 101; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 223.

üzere ABD Senatosu'ndan bir heyet çağırma kararı olarak billurlaştı. Rauf Bey'in "önce hükümet-i meşrua ve meclis-i mebusan, sonra manda kararı" formülü, görünüşe bakılırsa, akan suları durdurmuştu.[252]

İlginç olan nokta, coşkun söylevler veren mandacılar karşısında, mandaya kesinlikle karşı olduğunu bildiğimiz Mustafa Kemal'in esaslı bir çıkışta bulunmamasıydı. Yalnız onları sağduyuya çekmek için, Browne'un hiçbir resmi sıfatı olmadığını, Amerikalıya göre ABD'nin belki mandayı kabul etmeyeceğini ve mandanın ne olduğunu onun da bilmediğini söylemekle yetindi. Bir de, İsmail Hami'nin manda konusundaki raporunu, Mazhar Müfit'le birlikte Teklif Encümeni'ne havale ettirmek istediyse de, mandadan yana bir karar için sabırsızlanan Amerikancıların ısrarı buna engel oldu. Bu arada, " herhalde dahili ve harici istiklalimizi kaybetmek istemiyoruz," diye bir cümlecik göze çarpıyor.[253] Erol, Mustafa Kemal'in bu tutumunu açıklamakta zorluk çekiyor ve sonuç olarak, aydın kesimde çok güçlü bir yeri olan mandacıları zamanla kendi görüşüne kazanmak umuduyla, onları karşısına almak ya da gücendirmekten çekindiğini söylüyor. Mustafa Kemal, düşüncesini açık açık söylemekten hoşlanan bir kimse olduğuna ve ayrıca bu gerekçe onun bu denli edilgin kalmasını açıklamayacağına göre, daha esaslı bir neden bulmak gerekiyor.

Kaldı ki, açıklanması belki daha zor bir olay var. Hoover'in

Görüşmeler iki yönde gelişiyordu: Mandacıların istediği, mandadan yana bir karar ve bunun ABD yetkililerine bildirilmesi; bir de Refet Bey'in yaptığı ve Ahmet Nuri ile Vasıf beylerin katıldığı, gizlice bir ABD savaş gemisiyle ABD'ye bir heyet gönderilip temaslarda bulunulması önerisi (bu, gördüğümüz üzere, Bekir Sami'nin temmuz sonunda Amasya'dan gönderdiği haberde, Bristol'un bir önerisi olarak söz konusu edilmişti). Rauf Bey'in kabul edilen önerisi, bunlardan, Türkiye'yi mandaya en az bağlayan çözümdü ve mandayı istemeyenlerin bir başarısı sayılmalıdır. İğdemir, a.g.e., s. 60, 62, 71. Atatürk de bunu, "... (manda) taraftarlarını iskât edecek mutavassıt bir çare " diye tanımlıyor. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 114. Mustafa Kemal ve manda konusunda onun görüşünde olan yakınları, isteselerdi, mandayı reddeden bir karar aldırabilirlerdi herhalde.

[253] İğdemir, a.g.e., s. 47, 52-3.

isteği üzerine Wilson, Ermenistan mandası açısından Türkiye'nin durumunu incelemek üzere, Tümgeneral James G. Harbord başkanlığında kalabalık bir inceleme heyeti gönderdi.[254] 20 Eylül'de Sivas'a varan Harbord, yanında diğer iki general olduğu halde, Mustafa Kemal ve Bekir Sami, Rauf, Rüstem beylerle üç-dört saat süren bir görüşme yaptı. Mustafa Kemal, ertesi gün Kâzım Karabekir'e bir tel çekti ve yaptığı görüşmeyi bildirdi. Bu tele göre, Sivas Kongresi beyannamesinin birinci maddesine uymak üzere, (Mondros sınırları içinde bölünmez ülke ve ulus) "bitaraf ve kuvvetli" bir devletin yardımına ihtiyaç olduğunu ve memnunlukla kabul edileceğini generale söylemiş, o da bunu pek olumlu karşılamıştı.[255] Oysa Harbord'un kendi raporundan öğrendiğimize göre Mustafa Kemal, amacının, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü tarafsız bir devletin ve tercihen Amerika'nın mandası altında korumak olduğunu söylemiştir.[256] Mandaya karşı olduğunu bildiğimiz Mustafa Kemal, gerçekten böyle demiş midir? Görüşmede başka Amerikalılar ve bir de tercüman bulunmuş olduğuna göre, Harbord'un yanılmış olması güçlü bir ihtimal sayılamaz. O halde ya Mustafa Kemal gerçekte inanmadığı bir şeyi yanlışlıkla söylemiştir, ya da "taktik" gereği böyle konuşmuştur.[257] Bu ih-

İngilizler, Harbord heyetinin gezisini soğuk bir şüpheyle karşılamışlardı. Foreign Office 371/4215, s. 401.

[255] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 225.

M. Gönlübol, C. Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası* (Ankara, 1973), s. 13; Erol, a.g.e., s. 96; Tevetoğlu, a.g.e., Haziran 1969, s. 543. Tevetoğlu, "manda" sözcüğünü –anlaşılan, Mustafa Kemal aslında öyle demek istemiştir diye– "müzaheret" olarak çeviriyor. Yalman'a göre, Erzurum ve Sivas Kongreleri Beyannamelerinin 7. maddesiyle ABD'nin amaçlanmış olduğu, Harbord heyetine "apaçık" anlatılmıştır. Bu olabilir, fakat Atatürk'ün de belirttiği üzere, maddenin metninden bunu çıkarmak imkânı yoktur. Yalman, *Gördüklerim*, c. II, s. 43; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 112-3.

[257] Gönlübol – Sar, bunu taktik kabul ediyorlar. A.g.e., s. 13. Davison, *Tasvir-i Efkâr* adına sorulan sorulardan (13 Ekim) Harbord görüşmesi hakkında bilgi isteyen soruyu Mustafa Kemal'in atlamış olmasını bu bakımdan anlamlı bulmaktadır. R.H. Davison, "Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne," *The Diplomats* (Princeton, 1953), s. 178'in dipnotu, 15 (M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1084-6).

timalleri şimdilik kaydettikten sonra, Mustafa Kemal'in bir daha hiç mandadan yana bir şey söylemediğini ve daha da önemlisi, yazmadığını belirtmek gerekir. Nitekim 24 Eylül 1919 tarihinde Harbord'a verilmek üzere hazırladığı muhtırada ancak, "kudretli ve bitaraf bir yabancı milletin yardımının" çok değerli olacağını söylemiştir.[258] ABD telsiz bülteninde (15 Ekim 1919) Mustafa Kemal'in ağzından verilen demeçte ise, "Bütün deneyimlerimizden sonra bize yardım edebilecek tek ülkenin Amerika olduğunu biliyoruz" dediği haber verilmiştir.[259]

Bu durumda, manda sözünün taktik gereği ve belki biraz dikkatsizce kullanılmış olduğu söylenebilir. İşin içinde bir taktik bulunduğu, Sivas Kongresi'nde kürsünün hemen hemen tamamen mandacılara terk edilmesinden, Browne ve Harbord'a gösterilen olağanüstü önemden ortaya çıkmaktadır. Nitekim Müslüman olmayanlara karşı herhangi bir kötü niyet beslenmediğini Harbord'a göstermek için, sözlü güvencelerle yetinmeyerek, başta ABD'ninki olmak üzere, yüksek komiserliklere ve elçiliklere bu güvenceyi dile getiren telgraflar çekildi (24 Eylül 1919).[260] 22 Eylül'de Damat Ferit kabinesinin düşürülmesi için yazılan telgrafın bir suretinin Harbord'a gönderilmesi çok anlamlıdır.[261] Aynı biçimde, eylül sonunda Deli Fuat Paşa'nın Vahdettin'in huzuruna çıkıp, Damat Ferit'in düşürülmesini sağlayan girişimi, L.E. Browne'un Sivas'tan getirdiği mektup üzerine olmuştur.[262] *Nutuk*'ta Atatürk, Kongre'nin ABD Senatosu'na yazılmasını kararlaş-

[258] *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 74-84.
Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 826. Haber kaynağının L.E. Browne olduğu anlaşılıyor. G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 70-1.

[260] *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 85-6. Ali Galip-Babıâli yazışmaları Sivas Kongresi'nde okunduğunda, Rauf Bey'in aklına, bir beyanname yayımlamak ve Browne aracılığıyla ABD Elçiliği'nin dikkatinin çekilmesi gelmiştir. Zira, Müslüman halkı birbirine kırdıracağı için, Babıâli'nin Ali Galip eliyle yönettiği entrikanın, ülkedeki ABD'lilerle Ermeniler aleyhine bir suikast ihtimalini de kapsadığını iddia ediyordu. A.g.e., s. 99.

[261] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 296-7.
Yalman, *Gördüklerim*, c. II, s. 36-7; Foreign Office 371/4238, 149579.

tırdığı mektuba önem vermemiş olduğunu ve gönderilip gönderilmediğini pek iyi hatırlamadığını söylüyorsa da, mektubun yazıldığını, başta Mustafa Kemal olmak üzere Kongre yöneticilerince imza edilip (9 Eylül 1919) yerine ulaştırılmak üzere Browne'a verildiğini ve onun da bu görevi yerine getirdiğini biliyoruz.[263] Görülüyor ki, ABD ile olan ilişkilere bu sıralarda büyük önem verilmiş, başka Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir olduğu halde, ulusçu önderlerin pek çoğu ABD mandasına kesinlikle karşı oldukları halde, en azından böyle bir mandaya karşı olunmadığı ve ABD dostluğuna ve yardımına büyük önem verildiği izlenimi verilmeye çalışılmıştır. Bunun ardındaki hesap da şudur: Saray ve hükümetini İngiltere desteklediğine göre bu hükümeti düşürmekte ve meşruti bir hükümet kurabilmek için, ABD desteğinden yararlanmak. Göreceğimiz üzere, amaca ulaşmakta bu desteğin yararı olmuştur.

11. SİVAS KONGRESİ SIRASINDA VE SONRA ULUSÇULARLA DAMAT FERİT ARASINDA MÜCADELE

İngilizlerin Kürt Siyaseti: Irak ovalarına egemen olan İngilizler, ister istemez bir Kürt sorunuyla karşılaşıyorlardı. Zira hem petrol bölgesini, hem de kuzeydeki dağlık bölgede stratejik sınırlar elde edebilmek için, Irak'ın sınırını kuzeye doğru itmek gerekmekteydi. Oysa bu bölgenin birçok kesiminde Kürtler çoğunluktaydı. Bunun dışında, gerek Türkiye'yi daha da ezmek için, gerekse Irak'ın sınırında kendi nüfuzları altında bir tampon devlet yaratmak için Osmanlı ülkesinde Kürt ayrılıkçılığını teşvik etmekte İngilizler yarar görüyorlardı. Ne var ki, bu Kürt siyaseti çok önemli bir engelle karşı karşıyaydı ki; bu da İtilaf Devletleri'nin Ermenilerden yana siyasetleriydi. Çünkü, bilindiği üzere, Kürtler de en az Türkler denli Ermenilerle çatışık bir durumdaydılar. Ayrıca, İstanbul'da İngilizci bir

Erol, a.g.e., s. 93-4, 129 ve dipnotları. Erol ve Orbay, bunun telgrafla gönderildiğini söylüyorlar. R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. III, s. 147.

padişahın ve hükümetin işbaşında olması da, ikinci derecede de olsa, durumu karmaşıklaştıran bir öğeydi.

Fakat zamanın geçmesi ve Paris'teki konferansın Türkiye ile ilgili bir karara varamaması, İngilizlere yakınlık göstermiş bulunan Kürtleri, onlardan soğutmaya başlamıştı. Zira İngilizlerin Ermeni davasına yakınlığını bilen Kürtler arasında, onları Ermeni kırımına katılanları cezalandırmaya girişecekleri ve Kürtlük olan bölgelerin Ermenistan'a verileceği söylentileri hızla yayılmaya başlamıştı. Bu söylentilerin bir sonucu olarak doğan huzursuzluk, Zaho'da Yüzbaşı Pearson'un (7 Nisan 1919), İmadiye'de Yüzbaşı Willey ve Macdonald ile beraberindekilerin (25 Temmuz 1919) öldürülmelerine, ayrıca Süleymaniye'ye egemen olan ve önceleri, kurulacak bir Kürt devletinin başına geçebilmek umuduyla İngilizcilik yapmış olan Şeyh Mahmut'un başkaldırmasına yol açmıştı (Mayıs 1919).[264] Kürt bölgelerinde incelemeler yapmak için 12 Mart'ta Binbaşı E.W.C. Noel görevlendirildi.[265] Noel, nisan sonlarında, Kürtleri yatıştırmak üzere, Türklerin buyruk ya da kışkırtmasıyla öldürülen Hıristiyanlar konusunda af ilan edilmesini ve yalnız Ermenilere ait taşınmaz malların geri verilmesinin isteneceği konusunda resmi bir açıklamada bulu-

[264] Foreign Office 371/4192, 126676 (22 Ağustos raporu). K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 327. Paris'teki Şerif Paşa ile Şeyh Mahmut, bir Kürt devletinin başına geçmeye talip iken, başka şeyhler de kendi başkanlıkları altındaki özerk devletçiklerden oluşan bir Kürdistan öngörüyorlardı. Bunlar, Erbil-Van bölgesinde Seyyit Abdülkadir ve rakibi ve yeğeni Seyyit Taha; daha doğuda Simko; ve Bedirhan kardeşlerdi. Kürtler hakkında toplu bilgi: Tansel, a.g.e., c. II, 134-41.

[265] Noel, Hindistan hükümetinin emrinde dört yıl İran Kürdistanı'nda hizmet etmiş, İngiliz imparatorluk ülküsünün ünlü ve heyecanlı bir savunucusuydu. Foreign Office 321/4214, 43735. 1886'da doğan Noel, subay olup Hindistan Ordusu'nda görev aldı. 30/4/1915'te yüzbaşı iken İran'ın Ahvaz kentine konsolos atandı. 1920'de CIE (Companion of the Indian Empire), 1927'de DSO (Distinguished Service Order) nişanlarını aldığı anlaşılıyor. 21/7/1929'da Kirman konsolosu olduğunda yarbaydı. 25/4/1931'de Dışişleri'nde görevi son buldu. *Foreign Office List*, 1919, 1921, 1932. Ali Galip olayı sırasında binbaşı olarak anıldığı halde, gerçekte, 21/12/1919'da bu rütbeyi aldığı anlaşılıyor.

nulmasını önerdi. Buna karşılık, Balfour, Noel'in ancak öç alıcı bir siyaset güdülmeyeceği ve Kürt isteklerinin Konferans tarafından göz önünde bulundurulacağı yönünde "özel güvenceler" verebileceğini bildirmekle yetindi (7 Mayıs 1919).[266] Daha sonra, Hindistan Bakanlığı, bir ihtiyatlı adım daha atarak, Kürtlere, sınırsız bir Ermeni egemenliği konusunda da güvence verilebileceğini Bağdat'taki komiserine bildirdi (5 Haziran 1919). Fakat bu güvencelerin de ancak İngiltere bakımından verilebileceği belirtiliyordu.

Böylesine sınırlı ve aşırı hesaplı vaatlerle Kürtleri kazanmak imkânı tabii ki yoktu. Onun için, Bağdat Komiserliği, 13 Haziran'da somut bir tasarı önerdi. Buna göre, İmadiye dahil, fakat Zaho hariç ve Mardin'in güneyinden, 37. enlem boyunca Birecik'e değin uzanan bir güney sınırıyla, Fırat boyunca ve Mamuretülaziz, Bitlis, Van illerinin kuzey sınırlarıyla belirlenen, İngiliz himayesinde bir Kürdistan öngörülüyordu. Erzurum ve Trabzon illeriyse, ABD himayesi altında Ermenistan'ı oluşturacaktı. Buna almaşık olarak, bütün Doğu Anadolu'nun Avrupa gözetimi altındaki bir Osmanlı Devleti'ne verilmesi de düşünülebilirdi.[267]

Fakat bütün bu tasarılar, Osmanlı Devleti'nin kaderi Barış Konferansı'nın gündemine gelmediği sürece havada kalan, onun için de Kürtleri tatmin etmeyen, huzursuzluğu gidermeyen şeylerdi. Bundan dolayıdır ki, bu duruma bir çare olarak, İstanbul'daki Kürtçü hareketin başındaki önderlerden yararlanma düşüncesi gelişmeye başladı. Daha mayıs başlarında Damat Ferit'e, Şûra-yı Devlet Reisi ve Kürdistan Teali Cemiyeti Reisi Seyyit Abdülkadir'in Doğu Anadolu'da bir ya-

Foreign Office 371/4192, 126007 (Eylül başında Ortadoğu Sorunları Daireler Arası Toplantısı'na sunulan rapor). Tersine seçiklik yoksa, bundan sonraki bilgiler bu rapordan alınmıştır.

[267] Foreign Office 371/4191, 89705. 5 Ağustos'ta Noel almaşık bir tasarı daha ortaya attı. Doğu illeri bir manda altında bulunacak, kuzey salt Ermeni, güney salt Kürt, ortası karma bölge olacaktı. İstanbul Yüksek Komiserliği bu tasarıyı destekledi (19 Ağustos). *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 735-6.

tıştırma gezisine çıkması söz konusu edilmiş, o da pek istekle olmasa da buna önce razı olmuş, fakat daha sonra ise, hükümetinin Kürt bağımsızlık akımını destekleyemeyeceğini açıklamak zorunda kalmıştı. Fakat İzmir'in işgalinden sonra kurulan 3. Damat Ferit kabinesine Seyyit Abdülkadir'in alınmamasıyla, sorun bir ölçüde çözülmüş oldu. Irak Komiserliği, Şeyh Taha ile geçinemediği için, Seyyit Abdülkadir'in ancak batı bölgelerinde yararlı olabileceğini ileri sürerek, yatıştırma işinde Bedirhanlardan da yararlanılmasını istedi. Ayrıca, "Orta Kürdistan"da bazı Osmanlı garnizonlarının kaldırılmasını ve Kürt illerine Seyyit Abdülkadir'in grubundan valilerin atanmasını da önerdi. 25 Haziran'da Irak Komiseri Albay Wilson, Noel'i Kürt işlerini görüşmek üzere görevli kılarak Kahire yoluyla İstanbul'a gönderdi (Varışı: 3 Temmuz 1919).

İstanbul'da Kürtlerle İlgili İngiliz Faaliyeti: Calthorpe'un 10 Temmuz günlü telinden ve Müsteşar Hohler'in 21 Temmuz günlü özel mektubundan, bu konuda yapılan temasları ve alınan kararları biliyoruz.[268] Hohler, yatıştırma gezisine katılmaya niyetli Kürt ileri gelenlerini saptadıktan sonra, bunları elçiliğe çağırıp görüşmüş. Kendilerine çok açık olarak, Türklere karşı entrika çevirmek istemediklerini ve Kürdistan'ın geleceği konusunda hiçbir vaatte bulunamayacağını söyleyince, onlar da yalnız ailelerinin İstanbul'daki güvenliklerinin sağlanmasını istemekle yetinmişler. O da, bunun için gereken her türlü girişimi yapacaklarını söylemiş. (Hohler, gerekirse, İstanbul'daki bu ailelerin ellerinde rehin olabileceklerini söylemeyi de ihmal etmiyor.) Türkleri azami derecede zayıflatabilmek için, Kürtleri onlardan ayırmak gerekiyordu ve işin bazı zorluklarına rağmen bunu başarmak mümkündü. Fakat Hohler, yine de Noel'in aşırı Kürtçülüğünden ve bir çeşit Kürt Lawrence'i olmasından yakınıyordu.[269] Nitekim,

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 678-80, 693-6.

İngiliz İmparatorluğu'nun gelişmesinde Lawrence ve Noel türünden maceracıların önemli yeri vardı. (Başka örnekler: Raleign, Rhodes, Clive) Genellikle bunlar, İngiliz siyasetinin bir yanına çılgınlığa varan büyük tutkuyla sarılıp önemli hizmetlerde bulunabiliyorlardı.

Noel'in ölçüsüz bazı davranışlarından kuşkulanan Babıâli, bazı devlet adamları aracılığıyla Kürtçü önderleri çağırıp hesap sordu.

İki taraf, 10 Temmuz 1919'da Sadaret'te görüştüler. Hükümet adına konuşanlar, Haydarizade İbrahim Efendi, Abuk Ahmet ve Avni paşalardı. Kürt heyetinde Seyyit Abdülkadir, Emin Ali Bedirhan, Mevlanzade Rifat, Yüzbaşı Emin ve Binbaşı Avni beyler bulunuyordu (bunların Kürdistan Teali Cemiyeti'nin ileri gelenleri oldukları tahmin edilebilir). Hükümet temsilcileri, onları, Osmanlı Devleti'nden ayrılıp bağımsız bir Kürdistan kurmak istemekle suçladı. Onlar da, Damat Ferit'i, Paris'te Doğu Anadolu'yu Ermenilere peşkeş çekmekle suçladılar.[270] Haydarizade İbrahim Efendi bu şikâyeti bir ölçüde kabul etmekle birlikte Damat Ferit'in söylediklerini düzeltmek için, dönmesini beklediklerini söyledi. Geleceğin belirsiz olduğunu kabul eden Avni Paşa, birlikte çalışılmasını, fakat Osmanlı hükümeti, Kürtleri koruyamayacak duruma gelince, kendi başlarının çaresine bakmaları için onlara işaret verilmesini önerdi. Mevlanzade Rifat, herkesin Paris Konferansı kararlarına uymak zorunda olduğunu, o noktaya gelindikten sonra Kürtleri kurtarmak için çok geç kalınmış olacağını söyledi. Bedirhan Emin Ali, Kürdistan'a özerklik verilmesini isteyince, Avni Paşa, Yemen'de bunun başarılı bir çözüm olarak belirdiğini söyleyerek, olumlu karşıladı. Emin Ali, Kürt vali ve memurların gönderilmesini isteyince, Avni Paşa aday önermelerini istedi. Seyyit Abdülkadir, Diyarbakır ve Elaziz'e daha önce, kendi ısrarı üzerine Kürt valilerin seçildiğini, fakat ertesi günü Da-

6. Ordu Komutanlığı'ndan 18/12/1918'de gelen bir yazı (4302), Doğu Anadolu'daki Kürtçülük hareketinin tümüyle Ermeni ve Arap devletlerine karşı Kürt varlığını belirtmek için olduğunu, yoksa hareketin Osmanlı Devleti'nden ayrılmak amacını gütmediğini anlatıyordu. Harbiye Nezareti ise 12/1/1335'te (13082/15), ayrılıkçılığın kabul edilmeyeceğini, fakat Kürtlere karşı yürütülecek tedip hareketlerinin, asayişi bozuk göstererek, İngilizlere işgal vesileleri verebileceğini belirtiyor ve barışın beklenmesini istiyordu. Hariciye Karton 1.

mat Ferit'in bu kararı iptal etmiş olduğunu söyledi ve onun Kürtlere karşı olduğunu öne sürdü. Avni Paşa, bu iptalden Damat Ferit'in sorumlu olmadığını, fakat kimin sorumlu olduğunu söyleyemeyeceğini bildirdi. Sonuç olarak "Kürdistan'a" bir Kürt'ün vali ve Kürt memurların atanması kararlaştırıldı.[271]

Calthorpe'un telgrafından, kendisinin, Noel'in Kürt önderleriyle bir "yatıştırma" gezisi yapmasını kabul ettiğini, geziyi yapmanın "ilk" amacının bu olacağını öğreniyoruz.[272] Kürt önderleri, ailelerinin güven altına alınmasını istemişlerdi. Zira hükümet Diyarbakır'da Kürt Kulübü'nü kapattığı gibi, Noel'e yakınlık göstermiş olanlar tedirgin edilmişlerdi. İkincisi, Mustafa Kemal'in faaliyetlerinden çok kaygılanıyorlardı ve ona karşı girişecekleri herhangi bir eylemi Yüksek Komiserliğin görmezlikten gelip gelmeyeceğini öğrenmek istiyorlardı.[273] Komiserlik, meşru hükümet makamlarıyla birlikte olmadıkça Mustafa Kemal'e karşı bir şey yapmamalarını, fakat aşiretleri karıştırmak için adamlar yollarsa, bunların tutuklanıp İngiliz makamlarının uygun görecekleri bir muame-

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 695-6; Foreign Office 371/4192, 112204. Birinci kaynakta, Abuk Paşa'nın Kafkasya'da bütün komutanlara, her türlü yabancı asker ilerlemesine karşı konması ve Ermeni göçmenlerinin yerleşmelerine izin verilmemesi yolunda buyruk verdiği yazılıdır.

[272] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 678-80.

Kürtçülerin Mustafa Kemal hareketine karşı tepkileri herhalde bunu İttihat ve Terakki ile özdeşleştirmelerinden ileri geliyordu. Özellikle savaş yıllarında, İttihat ve Terakki hükümeti, aşiretlerin başıboş davranışlarını büyük ölçüde gemlemiş bulunuyordu. Geleneksel, ya da çağ gerisi toplulukların İttihat ve Terakki gibi çağdaşlaştırıcı, demokratik bir hareketle uyuşamamaları olağandı. Örneğin, azgelişmiş bir bölge olan Kastamonu'da toprak sahipleri, teftişe gelen bir İngiliz subayına, Kastamonu'daki ulusçu, İttihat ve Terakkili ileri gelenleri (bunlardan kimisi savaşta, tehcirde zengin olmuşlar ve çoğu memur olduklarına göre, ihtimal oranın yerlisi de olmayabilirlerdi) şikâyet etmişlerdi. Foreign Office 371/4158, 118411 (Slade'ın 22 Temmuz raporu). Aynı biçimde, Miss Bell, Bağdat eşrafı için İttihat ve Terakki türünden Arap siyasal derneklerinin kurulması ihtimalinin bir kâbus olduğunu saptamıştı. Nitekim, Bağdat nakibi bir Arap hükümetine karşı çıkıyor, yerine İngiliz yönetimi ve "en az" 40 bin kişilik bir işgal ordusu istiyordu. Foreign Office 371/4147, 1838 (29/12/1918 teli).

leye uğramalarını kabul etti. Böylece Ali Galip'in girişeceği harekâtın, bu şekilde önce İngiliz Yüksek Komiserliği'nce, sonra da Balfour ve Curzon tarafından peşin olarak onaylanmış olduğunu öğreniyoruz. Son olarak Calthorpe, Kürtlerle Türkler arasındaki mesafeye ve Kürtleri süresiz olarak Türklerden ayırmanın önemine işaret ediyordu. Kürt önderleri, İngiliz-Kürt işbirliğini fazla belli etmemek için Noel'den ayrı yolculuk edip onunla Halep'te buluşacaklardı. İngiliz binbaşısı, İstanbul'dan ayrılmadan önce, Dahiliye Nazırı Adil Bey'den, şifreyle telgraflaşma yetkisini veren bir belge elde etmişti.[274] Hatırlanacağı üzere, bir ara Damat Ferit hükümeti askeri makamların birbirleriyle şifreli olarak haberleşmelerini yasaklamış bulunuyordu.

31 Temmuz'da Emin Ali Bedirhan'ın oğulları Celadet Ali ve Kâmuran Ali İstanbul'dan trenle hareket edip 19 Ağustos'ta Noel'le Halep'te buluştular. Daha önce gelmeyi kabul etmiş olan Seyyit Abdülkadir'in damadı Seyyit Moin (Muin?) ile Dersim eşrafından Seyyit İbrahim gelmekten vazgeçmişlerdi. Onların yerine Noel, Diyarbakırlı Cemil Paşa'nın Belçika'da okumuş olan oğlu Ekrem Bey'i yanına aldı. Ekrem Bey, Kürtçü ve İngilizci olduğu için, Diyarbakır Valisi'nin onu tutuklamaya karar vermesi üzerine kaçmıştı.[275] İngilizlerin gösterdiği ilginin sonucu olarak, bu sırada Paris'te Şerif Paşa, Kürt Devleti'nin başkanı seçildiğini bildirdi ve Kürt bölgelerini dolaşmak için adamlarıyla İngilizlerden kurulu bir karma komisyonun kurulmasını önerdi.[276] Birkaç gün sonra Mısır'da,

Diary of Major E. M. Noel, C.I.E., D.S.O., on Special Duty in Kurdistan from the 14th September 21st 1919 (Basrah); Foreign Office 371/5068, E. 2999.

[275] A.e.. Bir kaynakta (Y. Nadi, *Ali Galip Hadisesi* [İstanbul, 1955], s. 58) Hakkârili Osman Efendi, bir başkasında Mevlanzade Rifat'ın da adı geçmektedir. (K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 227).

Şerif Paşa, daha önce, Kürtlerin Paris Konferansı'ndaki temsilcisi olduğunu, onun için de ailesi ve özel kâtibi Binbaşı Galip Ali için İngiliz himayesi talep ettiğini bildirdi. (24/3/1919), mayısta, Paşa, Galip Ali'yi Kürt bölgelerini Müttefik Komisyonu'nun gezisi için hazırlamak ve İngiliz propagandası yapmak için göndermek önerisinde bulundu. Bu öneri olumlu karşılandı ▷

Arif Paşa el Mardini ile Süreyya Bedirhan İngiliz makamlarına başvurarak, başlıca Kürt ailelerini temsil ettiklerini ve sınırlı bir İngiliz mandası altında bir Kürt devleti istediklerini bildirdiler. Bunun üzerine, Arif Paşa, Noel'le buluşmak üzere Halep'e gönderilmiş ve Süreyya Bey'i de gitmeye ikna etmek için çalışmalar başlamıştı.

Ali Galip'in Sivas'ı Basmaya Kalkışması: Hatırlanacağı üzere, Damat Ferit hükümeti 29 Temmuz'da Mustafa Kemal ile Rauf Bey'in yakalanarak İstanbul'a getirilmelerini kararlaştırmış, fakat bu yoldaki buyruklarını Erzurum ve Sivas'taki ilgililere uygulatamamıştı. Fakat hükümet bu karara varmadan, Mustafa Kemal'i Sivas'ta tutuklatmak isteyen biri çıkmıştı. Bu, Mamuretülaziz (Elaziz) Valisi Ali Galip'ti. Ali Galip'in Elaziz valisi olacağı daha 29 Mart'ta *Alemdar*'da haber verilmişti. Kayseri'nin Feyzioğulları ailesinden olan Ali Galip, 1911'de kurmay yarbay iken muhalif tutumundan ötürü istifa etmek zorunda bırakılmış, sonra "sopalı seçimlerde" (1912) Kayseri'den mebus seçilmeyi başarmış, 1914'ten sonra tarım ve ticaretle uğraşmıştı.[277] Ali Galip'in Elaziz valisi olacağı daha 29 Mart'ta *Alemdar*'da müjdelendiği halde, nedense selefi Ali Seydi Bey ancak 3 Mayıs'ta azledilerek, yerine o atanmıştır. 25 Mayıs'ta Padişah'a veda eden Vali, 23 Haziran'da Sivas'a geldi. Aynı gün, hükümet, Mustafa Kemal'i azletmek kararını almış, fakat tebliğ ettirememişti. Buna rağmen, bundan haberi olan Ali Galip, Mustafa Kemal'in Sivas'a gelmekte olduğunu öğrenince, Paşa'nın tutuklanması için Sivas Va-

◁ ve Galip Ali'nin Noel'le birlikte geziye çıkması tasarlandı (27 Haziran). Fakat Paşa'nın 21 Ağustos mektubundan öğrendiğimize göre, Galip Ali henüz Paris'ten ayrılmamıştır. Yalnız, geziye katılacak Fahri Abdi Bey adında biri, bir hafta önce İstanbul'a gitmiş bulunuyordu. Foreign Office 371/4215, 48533, 76022, 77409, 82606, 102758, 112415, 114384, 120411. İngilizler, ne Şerif Paşa'yı, ne de onun Kürtlerin başkanı seçildiği iddiasını pek ciddiye almıyorlardı. Foreign Office 371/4192, 126673. Fahri Abdi ağustosun son haftasında Paris'e dönmüş. 371/4192, 130340.

Ali Galip'in geçmişiyle ilgili bilgileri derleyen kaynak: K. Erdeha, "Elaziz Valisi," *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Nisan-Haziran 1971, sayı 23. Ayrıca; R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 175.

lisi Reşit Paşa'ya baskı yapmış, ama bir sonuç alamamıştı.[278] Durumu öğrenen Mustafa Kemal, Sivas'a geldiğinde (27 Haziran), Ali Galip'i ağır bir biçimde paylamıştı. Fakat Ali Galip birçok dil dökerek, Mustafa Kemal'i iyi niyeti ve Elaziz'e gidebilmesi konusunda ikna etmişti.[279]

Mustafa Kemal, Celadet Ali ve Kâmuran Ali'nin Doğu'ya kışkırtmalarda bulunmak üzere geleceklerini daha temmuz başında haber alıp 3 Temmuz'da bunların "dağdağasız tarassut ve derdestleri" için, 13. Kolordu Komutanlığı'na bildirildiğini söylüyorsa da, bu tarihte kimlerin Noel'le birlikte Doğu'ya gideceği saptanmamış olduğuna göre, bu tarihlerde bir yanlışlık olsa gerektir.[280] Temmuzun son haftasında Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal'in Ali Galip'i öldürtmek için Halit Bey'in (sonra paşa) salık verdiği Ebülhindili Cafer'i (Erzurumlu Cafer Arslan) birkaç arkadaşıyla yola çıkardığını öğreniyor ve bu işe engel oluyordu.[281] Demek ki, Ali Galip'in tehlikeli olduğu hakkında esaslı bir istihbarat vardı. Mustafa Kemal'e ve genel olarak ulusal akıma karşı bir fesatlığın hazırlanmakta olduğu, 14 Ağustos'ta Ali Fuat aracılığıyla gelen haberlerle daha da açık olarak belli oldu. Buna göre, hükümet, Mustafa Kemal ile Rauf Bey'i canlı ya da ölü ele geçirmek için üç-dört kişilik çeteler halinde 30 Kürt ve Arnavut subayını görevlendirmişti. Bedirhani ile Şeyh Abdülkadir de ihanet halindeydiler. 21 Ağustos'ta Ali Fuat, Sofu Ziya Paşa ile Ahmet Nuri Bey adındaki kişilerin yirmişer-otuzar adamla aynı amaç-

[278] Ele geçen bazı müsveddelere göre, hükümet Mustafa Kemal'i azil kararını alırken (23 Haziran), tutuklanmasını da tasarlamış (tutuklama kararı 29 Temmuz'dadır). Nadi, a.g.e., s. 7.

[279] Erdeha, Mustafa Kemal'in, Erzurum'a gider gitmez Ali Galip'i öldürtmeye kalkışmasına bakarak, gerçekte ikna olmadığını ileri sürmektedir. Ne var ki, Atatürk'ün kendisi ikna olduğunu itiraf ediyor. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 43.

[280] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 117.

Erdeha, a.g.e.; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 84-5; Nadi, a.g.e., s. 33 Avcıoğlu onu, "... Ermeni sürgününden zenginleşen Erzurum'un İttihatçı kabadayılarından Ebülhindili Cafer ..." diye tanımlıyor. D. Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi*, c. III, s. 1183.

la İngilizler tarafından Ankara üzerinden gönderildiğini bildirdi. 7 Ağustos gününde Vasıf Bey'in gönderdiği ve 24 Ağustos'ta Sivas'tan iletilen habere göre, Cevdet (?) ve Kâmuran Ali İngiliz parasıyla Kürtleri ulusal bir harekâta sevk edeceklerdi. Ayrıca, hükümetçe celbedilmiş 30 Arnavut ve Kürt subayı üçerli-dörderli gruplar halinde İngilizlere "arz-ı hizmet" edeceklerdi. Bunlar 1.000 lira alıp hareket etmişlerdi ve Mustafa Kemal ile Rauf Bey'i kaçıracak ya da öldüreceklerdi.[282]

Görülüyor ki, gelen haberler, Mustafa Kemal ve Rauf Bey'e karşı bir suikast ya da baskın hazırlandığını ve bunun için Hükümet-İngilizler-Kürtçü önderler arasında bir işbirliği bulunduğunu; Mustafa Kemal'in Ali Galip'i yok etmeye kalkışması da, herhalde bu suikast ya da baskın grubuna bu valinin de dahil olduğu yolunda haberler aldığını gösteriyordu. Yunus Nadi ve Erdeha, incelemelerinde, Ali Galip'in hükümetin baskın tasarısından ancak 29 Ağustos'ta başlayan telgraf haberleşmesiyle ilk kez haberli kılındığı izlenimini uyandıracak biçimde sunuyorlar olayları.[283] Oysa gerek Mustafa Kemal'in Ali Galip'e karşı suikast girişimi, gerekse 13. Kolordu Komutanı Cevdet Bey'in 11 Eylül günlü telinde Kâzım Karabekir'e ilettiği bilgiler, Elaziz valisinin daha uzun bir süredir baskın planından haberli olduğuna işaret sayılabilir. Bu son telde, Vali'nin "geldiği günden beri" aşiretler arasında "serseri surette" dolaştığı, ayrıca kolordu birliklerini zayıflatmak amacıyla, erleri firara teşvik için gizli bir dernek kurduğu ve firarilere sahte rapor vermiş olduğu haber veriliyordu.[284]

Ele alınması gereken önemli bir başka nokta da, Mustafa Kemal'in Erzurum'dan hareketini öğrenen İstanbul'un işareti üzerine Sivas'a baskın yapmak üzere harekete geçen Ali Galip'in Malatya'ya gelmesi ve bunun da Noel'in aynı yere gelme zamanına rastlamasıdır. Sonradan, Ali Galip'in girişimi bir fiyasko ve rezalete dönüşünce, İngiliz Yüksek Komiseri de Ro-

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 116. 140, 143-4; R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. III, s. 81.

[283] Nadi, a.g.e., s. 34; Erdeha, a.g.e..

[284] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 232-3.

beck, Malatya'daki karşılaşmayı, Curzon'a, "talihsiz bir rastlantı" olarak niteleyecekti.[285] Oysa İstanbul'da alınan ve İngiliz Dışişleri tarafından onanan kararlar arasında, Kürtçü önderlerin Mustafa Kemal hareketine karşı yapacakları girişimlere, Osmanlı hükümeti tarafından tasvip edildiği sürece, İngilizler tarafından itiraz edilmeyeceği esası vardı. Kürtçü önderlerin Noel'le birlikte bulundukları hatırlanır ve Noel'in Sivas'a baskın tasarısını desteklediği göz önünde tutulursa, Malatya'daki Noel - Ali Galip buluşmasının rastlantı niteliği hayli şüpheli sayılabilir.[286]

Olaylar şöyle gelişti: Noel, Halep'te Bedirhan kardeşlerle buluşup gezisine başladı (19 Ağustos).[287] Mustafa Kemal, 13. Kolordu'yu Bedirhanlara karşı uyardı (20 Ağustos).[288] 13. Kolordu komutanı da Malatya'daki karargâha tel çekerek, Noel'in yanındaki Kürtçü önderlerin tutuklanmasını istedi; fakat Malatya'da o denli az asker vardı ki, bu buyruk yerine getirilemedi (25 Ağustos). 29 Ağustos'ta Dahiliye Nazırı Adil Bey, Dersim'de Kürt aşiretlerinin arasında bulunan Ali Galip'e, yükselmesini sağlayacak önemli bir görev verileceğini müjdeledi. Dikkat edilirse bu tarih Mustafa Kemal'le arkadaşlarının Erzurum'dan hareket ettikleri tarihtir. Öte yandan, Ali Galip'in Kongre yolcularının yolunu kesebilecek bir bölgede bu-

Foreign Office 371/4192, 14046 (27 Eylül). Aynı görüşün tekrarlandığı 1919-20 Türkiye raporu: Foreign Office 371/6469, s. 42-3.

[286] Bir de Bağdat'taki İngiliz Komiserliği'nin Londra'ya ve herhalde İstanbul'a çekilen 26 Ağustos teli vardır: "2 Ağustos günlü telgrafınız. Noel'in 25 Ağustos'ta çektiği tel: 'Eğer Galip hâlâ karargâhı ziyaret etmeğe kararlıysa, ona (?) benimle en kıza zamanda buluşması gerektiği söylenmelidir.' Herhalde kendinde yeterli para vardır. Noel'in 4 Eylül'de Malatya'da olacağı tahmin edilmektedir." Foreign Office 371/4192, 123678. Burada alınan Galip, Şerif Paşa'nın özel kâtibi Binbaşı Galip Ali değilse, Elaziz Valisi Ali Galip olabilir. O takdirde, "karargâh ziyareti" Sivas'a baskını anlatıyor ve Ali Galip'e Malatya'da Noel'le buluşması için gün veriyor olabilir. Atatürk, Ali Galip'in girişiminin "Padişah'ın ve Ferit Paşa hükümetinin ve ecanibin müşterek" bir girişimi olduğundan şüphe etmemektedir. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 137

[287] Noel, a.g.e., Tersi belirtilmemişse bundan sonraki bilgilerin kaynağı bu olacaktır.

[288] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 117-8.

lunması ve Erzincan'dan sonra (30 Ağustos) bunlara, yolun Dersim eşkıyasınca tutulmuş olduğu haberinin gelmesi, rastlantı sayılabilir mi? Ali Galip'in pusu kurup ya da kurdurup Mustafa Kemal'in yolunu kesmek istemiş olduğunu, hatta bu yönde hazırlıklar yaptığını düşünebiliriz. Ne var ki, Adil Bey, aynı amaca Sivas Kongresi'ni basarak ulaşılmasını istiyordu. Bu arada, Ali Galip'in Sivas Valiliği ve 3. Kolordu Komutanlığı'na atanmasının Vükela Heyeti'nce kararlaştırıldığı da bildirildi (30 Ağustos). Vali, Dersim'den buna verdiği karşılıkta, hemen kurmay albaylığa ve az sonra tümgeneralliğe yükseltilmesini istedi (31 Ağustos).[289] Aynı sırada Noel, arkadaşlığıyla birlikte Yakup Paşa'nın obasında bulunuyordu. Ertesi gün (1 Eylül), Adil Bey, art arda çektiği tellerle kabul cevabını almak için üstelerken, Ali Galip hemen albaylık, Elaziz'den hareketi sırasında tümgenerallik, yolluk ve 700 lira tazminat; yeni görevleri için Padişah'tan iradenin çıkmasını; ayrıca yapacağı işle ilgili birtakım bilgiler istedi. Sonra da Elaziz'e hareket etti.[290] Öte yandan, yapacağı işi iyi biliyor ve bunu kabule hazır olmalıydı ki, bu sıralarda Malatya Mutasarrıfı, Bedirhani ailesine mensup Halil Rami'nin, Hacı Bedir'in Reşvan aşiretinden 100 atlı sağlamasını rica etti. Kürtçü (ve İngilizci) olan Mutasarrıf, bu kuvvetin ne için istendiğini bilmediğinden, bu isteği gerçekleştirmedi.[291]

[289] Nadi, a.g.e., s. 34-5, 43-4. Erdeha da (a.g.e.) Erzincan Boğazı'nda Mustafa Kemal'in yolunun kesileceği haberinin Ali Galip'le ilişkisine dikkati çekiyor.
[290] Nadi, a.g.e., s. 37-8, 40-1, 45. Ali Galip'in kesin talimat istemesi, işin ne olduğunu bilmemekten çok, sorumluluğunun hafifletmek isteğiyle açıklanabilir. Ali Galip, aşiretler denli "hemşerilerin"den de yararlanmayı öngörüyordu. Bu yola pek gidemediği anlaşılıyor; fakat Mustafa Kemal'in karargâhında, ona haberler ileten ve Kayserili olduğu ileri sürülen Dr. Yüzbaşı Behçet Bey vardı. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 208-9.
[291] Noel'e göre Halil Bey bir Kürt kulübünün ve bir Kürt gazetesinin kurucusuydu. Malatya'ya atanmasını sağlayan, Bedirhanların yakın dostu Mustafa Arif imiş. Halil Bey, ABD yardım kurulu üyelerine, İtilafçılarla Türkler arasında vuruşmalar patlak verdiği takdirde, Malatya Kürtlerinin ayaklanıp Türkleri kovacaklarını söylemiş. Bu haber, İstanbul'da ABD Yüksek Komiserliği'ne iletilmiş. Mutasarrıf, aşiret reisleriyle şifreyle telgraflaşıyormuş. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 232.

3 Eylül'de, Mustafa Kemal'in Sivas'a geldiğinin ertesi günü,[292] Adil Bey ile Harbiye Nazırı Süleyman Şefik, ortak bir telgrafla, irade-i seniyenin o gün çıkacağını bildirdikten sonra, kendisinin, Kürtlerden güvenilen 100-150 atlı ile "hiç kimsenin intizar etmediği bir zamanda" Sivas'a girip vali ve komutanlığı ele almasını ve Kongre'yi yasaklayıp orada bulunanlar varsa hemen "derdest edip mahfuzen" İstanbul'a göndermesini istediler.[293] Böylece hem elde edilecek hükümet nüfuz ve iktidarıyla, "sergüzeştcuyane" davranışta bulunanlar yıldırılıp böyle davranışların önü alınacak, hem de yabancılar ülkeyi işgal etme tasarılarından (İngilizlerin Samsun'a çıkarma yapıp işgallerini belki Sivas'a ve daha ilerilere uzatmaları ihtimali vardı) vazgeçirilmiş olacaklardı. Eşrafın "suret-i mahsusada" yardımlarıyla jandarmaya adam alınacak,[294] ondan sonra atlılar tatmin edilip yerlerine gönderileceklerdi. Yalnız Sivas Valisi Reşit Paşa'nın azledildiği duyulmuş olduğundan hemen harekete geçilmesi gerekliydi.[295] Aynı gün, Noel ve

Mustafa Kemal'in bir akşam önce alkışlar arasında Sivas'a vardığını ve Kongre'nin ertesi gün toplanacağını Reşit Paşa, "berayı malûmat" İstanbul'a bildirmişti (3 Eylül). Reşit Paşa, *Reşit Paşa'nın Hatıraları*, s. 128.

[293] 3 Eylül'de Damat Ferit'in Kurban Bayramı dolayısıyla taltifini istediği altı kişiden ikisinin Adil Bey ile Süleyman Şefik oluşu rastlantı sayılabilir mi? Mustafa Sabri, Adil Bey, Evkaf Nazırı Hamdi Efendi, Maarif Nazırı Sait Bey, Adliye Nazırı Mustafa Efendi'ye nişan ve rütbeler verildi. İzzet Paşa, yaver-i ekrem olduğu ve usulen ancak bir kişi bu unvana sahip olabileceği halde, Türkgeldi'nin bütün muhalefetine rağmen, Süleyman Şefik de yaver-i ekrem yapıldı. *Takvim-i Vekayi*, 11, 15/9/1335, 3643, 3646; A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 236-9.

[294] Eşrafın Damat Ferit hükümetini tuttuğu yolundaki izlenim, Sivas eşrafından, Hürriyet ve İtilaf başkanı olup İstanbul'da bulunan Osman Paşazade Halit'ten edinilmişti. Oysa bu zatın, Sivas eşrafınca hükümeti destekleyen telgraflar çekilmesi için yaptığı girişim sonuçsuz kalmıştı. Reşit Paşa, *Reşit Paşa'nın Hatıraları*, s. 115-7.

[295] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 127-9. Sivas Valisi Reşit Paşa, 28 Ağustos postasıyla gelen gazetelerden öğrenmişti azledildiğini. Fakat bunu Dahiliye'ye sorduğunda (28 Ağustos), Adil Bey, gazete söylentisi diye haberleri yalanlamıştı (29 Ağustos). Reşit Paşa, *Reşit Paşa'nın Hatıraları*, s. 117-21. Fakat 4 Eylül'de İstanbul gazeteleri yeni atamayı yazınca, 5 Eylül Mustafa Kemal, Ali Fuat'tan, Ali Galip'in eski Kayseri mutasarrıfı ve Elaziz valisi olup olmadığını sordu. Orbay, haberin Sivas'a nasıl geldiğini açıklıyor. M.T. Gökbilgin, ▷

arkadaşları Malatya'ya geldiler ve kentin dışında Halil Bey, belediye reisi ve ileri gelenler tarafından karşılandılar.

13. Kolordu komutanı, Noel'in daha önceki gezisinde yapmış olduğu fesatlıkları da bildiğinden, son durumu açıklayan ve Mutasarrıf ile Noel'in uzaklaştırılmalarını ve Kürtçü önderlerin tutuklanmalarını isteyen bir telgraf çekti. Ne var ki, telgrafın çekildiği yer Harbiye Nezareti'ydi (4 Eylül). Telgraf müdürünün Kürtçü çıkmasından yararlanan Noel, arkadaşları ve kendi aleyhindeki havayı haber aldı ve gözdağı olmak üzere İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'ne Türkçe olarak bir şikâyet teli çektiği gibi, suretini Elaziz ve Diyarbakır'a da gönderdi. Bunda, yol arkadaşlarına karşı bir davranışın devlet için vahim sonuçlar doğuracağını belirtti.[296]

6 Eylül'de Malatya'ya varan Ali Galip, 13. Kolordu'nun Noel ve Kürtçüler hakkında yaptığı uyarıyı ve Noel'in yaptığı şikâyeti öğrendiğinden, Noel'e, arkadaşlarını koruyacağını ve merkeze, Kürtçü önderlerin tutuklanmalarına karşı olduğunu bildirdi. Bu arada Vali'nin üstlendiği görevi öğrenen Halil Bey, Ali Galip'in istediği 100 atlı yerine 500 atlı sağlamaya koyuldu. Ne var ki, Babıâli'nin, kendi amaçları için Kürtlerden ve Kürtçü önderlerden yararlanmak istemekle birlikte, bunların gütmekte oldukları ulusçu ve ayrılıkçı siyaseti de onamasına olanak yoktu. Yukarıda anlatılmış olan nedenlerle, Kürtçü önderler, Mustafa Kemal hareketine karşı ve dinsel bağlarla halifeye yakın olduklarından, Babıâli ile işbirliği yapmaya hazırdılar. Fakat ulusçu ve ayrılıkçı siyaset iki yanın tam anlamıyla işbirliği yapmasına engeldi. Örneğin, hükümet, Noel'in ve yanındakilerin Mustafa Kemal'e karşı tutumlarından yararlanmak isterken, bir yandan da bunların yapmakta oldukları Kürtçü propagandadan tedirgin oluyordu. Nitekim, Noel'in saptadığına göre (3 Eylül), Ali Galip Kâhta kaymakamına, Noel ve arkadaşlarının

◁ *Milli Mücadele Başlarken*, c. II, s. 8; A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 163; R. Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. III, s. 84.

[296] Nadi, a.g.e., s. 55-7, 58.

bölgesindeki Kürt reisleriyle temasını önlemesi için talimat vermişti.

7 Eylül'de, Harput ve Sivas bölgesi jandarma müfettişi Binbaşı Brunot Malatya'ya geldi. Fabrikatör Mehmet Efendi'nin evinde Ali Galip'le görüşen Brunot, onun, bölgesine girecek olursa Mustafa Kemal'i tutuklayacağını söylemesi üzerine, Mustafa Kemal ve hareketini tutar biçimde konuştu.[297] Bunun üzerine, Ali Galip'in merkeze çektiği telde, Brunot'un Mustafa Kemal'in "teşebbüsat-ı vatanperveranede" bulunduğunu tahmin ettiği, Noel'in ise tersine "ihanet sayarak takbih" ettiği bildiriliyordu (8 Eylül).[298]

O gün (7 Eylül) ulusçular, kendilerine karşı düzenlenmekte olan oyunu tam kavramış olarak karşı harekete geçtiler. Sivas'taki 3. Kolordu, 13. Kolordu kurmay başkanından, komutanın "muvafakatı olmasa bile" Elaziz'deki 15. Alay Komutanı İlyas Bey'in, 60 süvari ile Malatya'ya giderek Ali Galip'i, Halil Bey'i ve Noel'le arkadaşlarını "behemehal" tutuklamasını istedi.[299] Fakat Diyarbakır'dan tereddüt dolu, bu konuda İstanbul'la haberleşildiği yolunda bir cevap geldi. Bunun üzerine Mustafa Kemal, haberleşmeyi bizzat ele alarak, aynı konuda Diyarbakır, Elaziz ve Malatya'ya ısrarlı teller göndermeye başladı. Sonuç olarak, 13. Kolordu kurmay başkanı, tereddütlerini yendi ve 8 Eylül'de İlyas Bey'e istenen buyruğu verdi.[300]

A.e., s. 66-7. Ali Galip, Malatya'ya geldiğinde, süvari alayı komutanı Cemal ve topçu komutanı Münir'e, Mustafa Kemal aleyhinde birlikte çalışmayı önermiş, onlar pek yanaşmamışlar.

[298] M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. II, s. 7. Noel'in günlüğünde, Ali Galip'in 7 Eylül'de merkeze çektiği anlaşılan bir telinden söz ediliyor. Bunda, Brunot'un Mustafa Kemal'e karşı herhangi bir harekete açıkça karşı olduğu, oysa Noel'in buna "kuvvetle taraftar" olduğu, bunun da Fransızların Mustafa Kemal'i ve Sivas Kongresi'ni gizlice desteklemekte olduklarını gösterdiği bildiriliyormuş.

[299] İlginçtir ki, Mustafa Kemal Noel'i tutuklama buyruğuna dahil ederken, Kongre, oybirliğiyle aldığı kararda onu dikkatle hariç tutuyordu. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları* (Ankara, 1974), s. 1.

[300] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 119-20; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 952-7. Sivas'takilerin çevrilmekte olan dolabı kesinlikle ne zaman fark ettik- ▷

Mustafa Kemal, 13. Kolordu'nun Malatya'dakilere karşı harekete geçmesi için baskı yaparken, İstanbul da, bir an önce Sivas'a yürümesi için aynı şiddetle Ali Galip üzerinde baskı yapmaktaydı. Fakat Vali, bazı tereddütler içinde olmalıydı ki, önce bir para meselesi çıkardı; sonra Sivas'tan istihbarat almasının can alıcı önemine işaret ederek, herhalde bir hafta içinde hareket edeceğini fakat "komiteciler" bombalı erler gezdirdiklerinden ve yabancılardan da destek almaları ihtimali bulunduğundan Sivas'ın durumu üzerine bilgi almadan hareket edemeyeceğini bildirdi. Adil Bey ise, gazetelerin "her nasılsa" kendisinin Sivas'a vali ve komutan atandığını yazdıklarından, mümkün olduğu denli çok sayıda adamla bir an önce hareketini bir kez daha tekrarladı.[301]

9 Eylül'de, Mustafa Kemal, 13. Kolordu komutanından İlyas Bey'in Malatya'ya hareket etmiş olduğu haberini aldı. Ayrıca, Aziziye ve Siverek'ten de bazı birlikler Malatya'ya yöneltildiği gibi, 3. Kolordu'nun Emir Subayı Recep Zühtü ile "bazıları," Paşa'dan "hususi" talimat alıp otomobille Sivas'tan yola çıktılar.[302] Yine o gün, Ali Galip artık kesin kararını vererek,

◁ lerini bilmiyoruz. 8 Eylül günlü Heyet-i Temsiliye kararına göre, şüpheler, Noel ve arkadaşlarının Malatya'ya geldiği, Ali Galip'in buna önem vermediği, üstelik onlarla buluştuğu haberini 7 Eylül'de Kâzım Karabekir'in bildirmesi üzerine uyandı. (Kâzım Karabekir, 13. Kolordu'dan aldığı bu bilgileri 6 Eylül'de bildirdiğini söylüyor: K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 181-2.) Sonra Malatya'da 12. Süvari Alayı Yaveri Cemil Efendi ile makine başında yapılan görüşmeden, mutasarrıf ile valinin Kürtleri Malatya'ya çağırdıkları anlaşıldı. Bu bilgiler Ali Galip'in Sivas valisi atandığı söylentisiyle birleşince, suikast şüphesi iyice belirginleşti ve bunun üzerine Ali Galip'in merkezle yapmış olduğu haberleşmelerin denetlenmesine gidildi. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 1. İstanbul ile Malatya, Elaziz arasındaki telgraflar Sivas merkezinden geçiyordu ve kullanılan şifreyi bütün vilayetler biliyordu. R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 176; Reşit Paşa, *Reşit Paşa'nın Hatıraları*, s. 140-1.

[301] Nadi, a.g.e., s. 62-4; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 207-8. Haber 4 Eylül'de *İkdam*'da çıkmış Erdeha, a.g.e..

[302] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 957-9; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 122-3. Ama otomobil Kangal'da kırıldı ve Recep Zühtü ancak 12 Eylül'de Malatya'ya vardı. Erdeha (a.g.e.) Mustafa Kemal'in Ali Galip'e karşı ikinci bir öldürtme girişiminden söz ediyor ki, doğruysa, Recep Zühtü'nün görevi ▷

14 Eylül'de hareket etmek üzere hazırlık yapıldığını bildirdi ve "müsademede" başarı gösterileceğine güvenilmesini istedi. Fakat o gece, telgraf müdürü, İlyas Bey birliğinin gelmekte olduğunu Vali'ye bildirdi. Büyük telaşa kapılan Ali Galip, aşiret reislerinden Hacı Kaya'nın İlyas Bey'e pusu kurmasını istediyse de o, kabul etmedi.[303] Ertesi sabah (10 Eylül), şafakla birlikte İlyas Bey birliğinin yaklaştığı haberi üzerine, Noel ve arkadaşları Malatya'dan savuşup Reşvan aşiretine sığındılar. Vali, Mutasarrıf ve Reşvan reisi Bedir Ağa kaldılar ve Vali, gelen birliği geri çevirebileceğini söylediyse de, İlyas Bey'in niyetinin ciddi olduğu anlaşılınca,[304] bunlar da Reşvanlara sığındılar (Beydağ'da). Daha önce, Malatya'daki alayın bir süvari müfrezesi, Noel'i çevirdiyse de, Noel'in dövüşmeden Kürtçü önderleri teslim etmeyeceğini söylemesi üzerine, bu müfreze geri döndü. Mustafa Kemal, İlyas Bey'e yazdığı telle, kaçakların süratle yakalanmasını, Kürtçülük akımına meydan verilmemesini ve bu "millet hainleri" İngilizlerle işbirliği yapabileceklerine göre, gerektiğinde, ulusal varlığımızı tehlikeye sokacak yabancı askerlerine de "mukabele" olunacağının öngörülmesini istedi.[305]

11 Eylül'de Malatya ve ulusal dava için çok tehlikeli bir durum doğmuş bulunuyordu. Noel'e göre, Ali Galip, Padişah'tan bir irade ortaya çıkararak, onun Kürt süvarileriyle Sivas'ta Mustafa Kemal'e karşı yürünmesini buyurmuş olduğunu öne sürdü.[306] Noel, bu buyrukta, Sivas'a varıp "İttihat

◁ bu olmuş olabilir. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 961-2; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c.I, s. 131.

[303] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 130; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 960-1. Ali Galip'in sonradan (18 Eylül?) Halep'ten merkeze çektiği telde, Malatya'da iken Sivas'tan aldığı haberlerden ve şifrelerine cevap alamadığı için kuşkulanmaya başladığını ve Sivas tarafından haberleşmelerin tespit edildiği inancına vardığını söyleyecekti. Foreign Office 371/4192, 140436.

[304] Recep Zühtü'ye göre, Ali Galip'le arkadaşlarını yakalamaya kalkışılırsa, vuruşma ve karışıklık olacağından çekinildiği için, onların kaçmasına imkân verecek biçimde davranılmış. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 124-5; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 962-4.

[305] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 962-3.

[306] Ali Galip'in herhalde bu sırada Kâhta kaymakamına gönderdiği yazı: M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 973-4.

ve Terakki" örgütünü tasfiye ettikten sonra, Kürtleri dağıtıp bir "Türk milisi" kurmaktan söz edildiğini anlattığına göre, burada söz konusu olan, Ali Galip'e ayrıntılı talimat veren Adil Bey ile Süleyman Şefik'in 3 Eylül teli olmalıdır. O telde, sözü edilen bir irade vardı; ama, bilindiği üzere, bu yalnızca Ali Galip'in Sivas'a atanmasıyla ilgiliydi. Ali Galip, Kürtlere hükümetin isteğini yaptırabilmek için talimatı padişah buyruğu olarak sunmuş olmalıydı. Yoksa Vahdettin gibi ihtiyatlı bir adamın, Ali Galip'e, Sivas'ı basması için doğrudan doğruya emir vermesi düşünülemez. Yine Noel'e göre Kürtler, birkaç saat ötede Malatya'da Türklere saldırmak varken, Sivas'a gitmeye pek yanaşmıyorlardı. Ali Galip ise, Malatya'nın Kürtlerin eline geçmesiyle Kürtçülüğün duruma egemen olmasından çekiniyordu. Onun için, Vali, Noel'in yardımına başvurmuştu. Noel ise, İstanbul'daki hükümeti destekledikleri konusunda birkaç "yuvarlak laf" dışında, kendisini bağlayacak aleni bir tavır almaya yanaşmamıştı. Fakat hedef henüz saptanmamış olmakla birlikte, aşiretlere salınmış olan haberler sayesinde buralardan adamlar toplanmaya başlamıştı.

Sivas'a baskın tasarısı bu zorluklara uğrarken, Vali ve Mutasarrıf, amaçlarına ulaşmak için gözdağı verme yoluna başvuruyorlardı. Kâhta ve civarında takipten dönen jandarma yüzbaşısı Faruk'a göre, kaçaklar, Malatya'dan beş saat uzaklıkta Raka köyünde bulunuyorlardı. Siverek'e dek aşiretler yavaş yavaş toplanmakta ve Dersim'e değin Kürtlük adına toplanmak için haber salınmaktaydı. Halil Bey Malatya'ya saldırıp burayı "kâmilen" yağmalamaktan, Türkleri de katledip sürdükten sonra, Kürt bayrağı dikip Sivas'a yürümekten yanaymış ve Dersimliler de Harput üzerine yürüyeceklermiş. Vali buna pek yandaş değilmiş; fakat Mutasarrıf'ın düşüncesine engel olamayacağını söylemiş. Noel, Urfa'daki İngiliz fırkasının yürümeye hazır olduğunu söylemiş ama, Hacı Bedir Ağa kabul etmemiş. Bu haberlerden sonra, Vali ve Mutasarrıf'ın şartları geliyordu: Kendilerinin yerlerine dönebilmeleri, İlyas Bey birliğinin Elaziz'e dönmesi, Ali Galip'in 100 Kürt-

le Sivas'a yürümesi. Faruk Bey'in bildirdiği bu karışık ve ürkütücü haberler karşısında, henüz takviye alamamış olan İlyas Bey biraz telaş ettiyse de, Mustafa Kemal (Kâzım Karabekir de) hiç yılgınlık göstermedi ve gösterilmesine de meydan vermedi. İngilizlerin Urfa'da 300, Antep'te 350, Maraş'ta 100 askerleri olduğunu saptatıp bildirdi. Kâzım Karabekir'in de girişimiyle, bütün Doğu Anadolu'ya yayılmış birliklerden bazılarının, Malatya ve Elaziz yönünde kaydırılması için tedbir alındı. Ayrıca, toplanan Kürt aşiretlerine bir öğüt kurulu gönderildi.[307] Öte yandan, 13. Kolordu Komutanı Cevdet Bey'in verdiği bilgiye göre, Ali Galip ile Halil Rami Bedirhani, Ermeniler Malatya'ya saldırıyor, Elaziz'den Malatya'ya Ermeni askeri geldi, diye aşiretleri aldatarak onlardan adam toplayabilmişlerdi.[308]

Ertesi gün (12 Eylül), Ali Galip, aşiretlerin Malatya'ya saldırmasının fazla tehlikeler taşıdığına karar vererek, bunların dağıtılmasını istedi.[309] Noel'e göre, bu sonuç üzerine aşiret reisleri rahatlamışlardı. Çünkü savaşta İttihat ve Terakki'den çekinir olmuşlardı.[310] Noel, bundan sonra, Kürtlerin hükümet karşısında ulusal birlikten yoksun oluşlarından yakınıyor. Öğleden sonra, içlerinde –Noel'e göre– Malatya kırımlarını

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 132-5; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 969-70; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 197-200, 211-3, 229-33. Yüzbaşı gelmeden önce, Vali ve Mutasarrıf "alttan alarak," İlyas Bey'den, yalnızca dönüp aileleriyle istedikleri yönde hareket edip edemeyeceklerini öğrenmek istemişlerdi. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 968-9.

[308] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 245-7. Halil Rami Bedirhani'nin aşiretlerden birine çektiği ve Cevdet Bey'in ele geçirdiği bir şifrede, Kürtçülük için toplanıldığından değil de, "din ve devletten" söz ediliyordu.

[309] Malatya mutasarrıf vekilinin Sivas'a bildirdiği üzere (14 Eylül), aşiretlerin dağıtılmasında, Malatya'yı savunmak için alınan tedbirlerin ve Raka'ya gönderilen öğüt kurulunun etkisini unutmamak gerek. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 971. Noel, 13 Eylül'de Bell ile görüşmek için Malatya'ya geldiğinde, herkese tüfek dağıtıldığını gördü. Güya tüfekleri Kürtler değil, Türkler kabul ediyormuş. Kurtuluştan sonra Ali Galip'in Adapazarı Divan-ı Harbi'nde beraat etmesi, bu sırada Kürtçülük akımına pek iltifat etmemesi sayesindeymiş. K. Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 115'in dipnotu.

[310] Noel, baskının geri kalmasından aşiret mensuplarının o denli hoşnut olmadıklarını söylüyor.

düzenleyenlerden biri olan Hacı Kaya da olmak üzere bir "ittihat ve Terakki" heyeti yakın bir köye, görüşmelerde bulunmak için geldi. Amaç, Bedir Ağa'yı Vali'den ayırmaktı.

Aynı gün, Albay Bell Maraş yönünden Malatya'ya geldi. Kendisi, Allenby'nin komutasındaki Mısır Seferi Kuvveti'nin baş siyasal subay vekiliydi. 4 Eylül'de Halep'ten, Kürt bölgelerinde bir "inceleme gezisine" çıkmış olup, Noel'le de görüşmesi öngörülmüştü.[311] Fakat İlyas Bey'e, amacının Malatya, Harput ve Diyarbakır'da eşraf ve yetkililerle görüşmek olduğunu, Noel'in görevini bilmediğini ve İngiliz hükümetinin bundan "katiyen" haberi olmadığını ve böyle bir propagandacı subayın buralarda gezmesini kabul edemeyeceğini ve onu çağıracağını, "maksadı hainane" ile gezdiği kanısına varırsa tutuklu olarak Halep'e göndereceğini söyledi ve kendisinin Ali Galip'le görüşebilmesi için, Vali'nin hayatı için güvence istedi. Sonra Elaziz'e gidecekti ve elinde belgesi yoktu. Bu denli kolayca gerçekdışı sözler sıralayabilen –Kâzım Karabekir'in deyimiyle "tüy diken"– ve anlaşılan İlyas Bey'i de etkilemiş bulunan Albay Bell için, Mustafa Kemal, layık olduğu muameleyi buyurmakta gecikmedi. Ayrıca, "firari valinin hiyaneti vataniye ile müttehem" olduğunu, ele geçince tutuklanıp adaletin pençesine teslim olunacağını bildirdi.[312]

Böylece, Ali Galip olayı son buldu. Noel, Bell ile görüştükten sonra jandarma nezaretinde Malatya'dan uzaklaştırıldı. Bell, incelemelerini yarıda bırakıp Türk topraklarından ayrılmak zorunda kaldı.[313] Ali Galip de önce Urfa'ya (16 Eylül), sonra Halep'e gitti. Fakat İstanbul'a dönmeden önce, Ali Galip'in bir girişimi daha oldu. Noel'in yardım önerisinden yararlanarak, Mısır üzerinden İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği eliyle, merkeze iki tel gönderdi (bunların 17 ve 18 Eylül gün-

Foreign Office 371/4192, 126007.

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 135-6; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 971-2; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 226, 229.

[311] Noel, günlüğünde, Albay Bell'in karısının, yakınlardan Elbistan yöresindeki Atmi ve Sinamilli (Sinemenli?: K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 228) aşiretlerini dolaşıp geldiğini yazıyor (21 Eylül).

lü olması muhtemeldir).[314] Birinci telde, Sivas'taki ayaklanmanın her yönde gelişmekte bulunduğunu, bu "haydutların" amacının Bolşeviklik olduğunu, Kürtlerin ruh haleti ve geleneklerinden habersiz bazı aydınların dışında bütün Kürtlerin bağımsız bir Kürdistan'a karşı olduklarını, bu bölgelerin yabancılar tarafından işgali halinde, Bolşeviklik olacağını ve çok kan döküleceğini, onun için Padişah'ın, karışıklığı bastırmak üzere "Müslüman" aşiretleri örgütleyecek yetenekli komutanlar atamasını öneriyordu. Halep'ten çekilen ikinci tel, Malatya'ya geldikten sonraki olayları özetliyordu. Ali Galip, aşiretlerin Malatya'yı yağma etmesi ve Noel'i korumak için, üç gün Beydağı'nda kaldığını öne sürüyor ve Noel ayrılmak istemediği için onu Akdağ'daki aşiretlere emanet ettiğini anlatıyordu. Ali Galip, ihtilalcilerin, fakir sınıfları yabancılara karşı korumak için seferber ettiklerini, fakat ilk kurbanların zengin eşraf olacağını, onun için hiç vakit geçirmeden aşiretlerden bir kuvvet oluşturmak üzere, Padişah'ın bir komutan atamasını istiyordu. Görülüyor ki, Ali Galip, Beydağı'nda başvurduğu fakat yürütemediği padişah buyruğu yalanını bu sefer gerçek haline getirmek istiyor ve bu yoldan başarıya ulaşacağını sanıyordu. İhtimal ki, atanacak komutanın da kendisi olacağını umuyordu. Bu tellerin mealini Damat Ferit'e bildiren Ryan, Allenby ya da Yüksek Komiser de Robeck'in Ali Galip'in görüşlerini benimsediklerinin varsayılmaması gerektiğini söylemiş. Sadrazam da, Mustafa Kemal hareketini bastırmak için Kürtleri ayaklandırmanın tehlikeli bir siyaset olduğunu, Kürtleri Sivas'a yürümek için verilmiş bir padişah iradesinin bulunmadığını söylemiş (Noel bu olayı İstanbul'a bildirmişti).

Ali Galip fiyaskosu üzerine Noel'in "sonsözü" de ele alınmaya değer; zira Damat Ferit, iktidarda kalamayacağını anlayınca bunda önerilen çareye de sarılacaktır. Tahmin edileceği gibi, Noel, kabahati, Elaziz valisinin Kürtçülük alerjisinde buluyordu. Urfa'dan İstanbul'a çektiği telde (19 Eylül), Kürtlerin nüfusun yüzde 50'sini oluşturduklarını söyledikten

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 973; Foreign Office 371/4192, 140436.

sonra, şöyle diyordu: "Gördüğüm aşiretler bir Kürt'ün vali olması halinde onun buyruklarını dinleyecekleri konusunda ısrarlıydılar. Majesteleri hükümetine dost olduklarını bir İngiliz işgalini iyi karşılayacaklarını söylemişlerdir."

Dört gün sonra (23 Eylül), Mustafa Kemal hareketi ciddileşirse, Türk hükümetinin Kürt bölgelerine Bedirhanları ve başka bazı Kürtleri vali ve mutasarrıf atamasını sağlayarak onlardan yararlanılabileceğini ve Kürt Reisleri Heyeti'nin, ziyaret edilen aşiretlerde istedikleri etkiyi yapmış olduğunu bir telinde belirtti. 27 Eylül'de Emin Ali Bedirhan'ın Diyarbakır valisi, Hamdi Paşa'nın da 10. (13. olacak) Kolordu komutanı atanmasını, başka bir Kürt'ün de Mardin valisi atanmasını önerdi. Emin Ali'ye Diyarbakır'daki yüksek memurları atamak yetkisi de muhakkak verilmeli, elinde de padişah fermanı olmalıydı. Ordu ve İttihat ve Terakki'nin, onun yerine gitmesine engel olmaları muhtemel olduğundan yanında Muşlu Mahmut Bey ve başka reisler olduğu halde, Halep ile Viranşehir yoluyla Diyarbakır'a gelmeliydi. Tutunamasa bile, arada Türk-Kürt birliği daha da zayıflatılmış olurdu. Bu telleri nakleden Bağdat Komiserliği, Noel'in önerilerini destekliyordu.[115]

Ulusçulara Karşı Damat Ferit'le İngilizlerin Ortak Taarruzu ve Ulusçuların Karşı Taarruzu: Aslında Ali Galip baskını Damat Ferit'le İngilizlerin girişmiş oldukları ortak taarruzun ancak bir parçasıydı. Yukarıda da gördüğümüz gibi, Calthorpe'un bazı tereddütlerine rağmen, 3. Damat Ferit Hükümeti'nin kurulmasıyla birlikte İngilizlerin ve resmi olarak Fransızların tutumu, bu hükümeti ulusçu akıma karşı tutmak yönünde olmuştu. Ulusçu akımın Sivas Kongresi'yle birlikte çalışmalarını daha iddialı ve yaygın biçimde, fakat Doğu Anadolu'ya göre daha zayıf olduğu bölgelerde yürütmeye kalkışması, Damat Ferit'le İngilizler için tam bir taarruz işareti

Foreign Office 371/4192, 140436; 371/4193, 141322 (Bağdat'tan 29 Eylül teli. 11543). Halil Bey'e ne olduğu açıklanmadan, 20 Eylül'de Malatya Mutasarrıflığı'na eski Elaziz Mebusu Asım Bey atandı. *Takvim-i Vekayi*, 24/9/1335, 3654.

niteliğinde olmuştu. Bunlar, ulusçu akımı durdurup yok etmek için ellerindeki bütün olanakları seferber ettiler. Ali Galip olayı taarruzun ancak bir parçasıydı; fakat Türk ulusçuluğu açısından en haince girişim olduğu için, Sivas bunu biricik propaganda hedefi haline getirdi.

Ali Galip'in girişimine benzer başka bir girişim Ankara Valisi Muhittin Paşa'nın Sivas'ı basma tasarısıydı. Paşa, buyruğu altındaki jandarmalarla vilayetini teftiş edecekmiş gibi Ankara'dan çıkıp, ansızın Sivas'ı basacaktı. Ne var ki, daha Çorum'dayken durum haber alındı ve Ali Fuat'a, bir de Keskin'de Kuva-yı Milliye reisi olan Rıza Bey'e emir verildi. Muhittin Paşa, yanındaki jandarma alay komutanının da yardımıyla, Kuva-yı Milliye müfrezeleri tarafından tutuklanıp (13 Eylül) Sivas'a gönderildi. Paşa, pişman olduğunu belirttiğinden ve Mazhar Müfit de araya girdiğinden, İstanbul'a dönmesine izin verildi. Mustafa Kemal'in Ali Galip'e karşı tutumuyla Paşa'ya ve tutuklanan başkalarına karşı tutumu arasındaki fark şöyle açıklanabilir: 1) Ali Galip, Mustafa Kemal'in daha önce Sivas'ta kendisine tanıdığı fırsatı tepip onu aldatarak, bildiği yolda yürümeye kararlı bir partizan olduğunu göstermişti. 2) Ali Galip, Kürtçülerle ve İngilizlerle işbirliği yaparak suikastını hazırlamış, böylece iki bakımdan ulusuna hainlik etmiş durumdaydı. 3) Gerek Mustafa Kemal'in, gerekse Ali Galip'in kurmay subay oluşları, Paşa'nın gözünde Ali Galip'in suçunu ağırlaştıran bir öğe olmuş olabilir.[316, 317]

Kansu, a.g.e., c. I, s. 295-7. Tutuklanıp Sivas'ta alıkonan Dersim ve Niğde mutasarrıfları Osman Nuri ile Behçet Bey'e de İstanbul'a gitme olanağı verildi. Fakat bunlar, Muhittin Paşa gibi verdikleri sözde durmadılar ve fiil olarak ulusçulara karşı tavırlarını sürdürdüler. Osman Nuri Ayvalık'ın işgali üzerine açıkta kalmış, İngilizlerin iltimasıyla Balıkesir mutasarrıfı olmuş, fakat Rumları tuttuğu bilindiği için buraya kabul edilmemiş, İngiliz kayırmasıyla Dersim'e atanmıştı. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 197. Mustafa Kemal, Osman Nuri'nin, Ali Galip'in tavsiyesi üzerine Dersim'e atandığını söylüyor. Osman Nuri 8 Eylül'de Sivas'ta tutuklanmış. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 163.

[317] İstanbul'dan ulusçu istihbaratın bildirdiğine göre, Muhittin Paşa, İngilizlerin vermiş olduğu paralarla Hacı Bektaş Çelebi'yi de elde etmeyi üstlenmiş, ama başaramamıştı. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 157

Başta Mustafa Kemal ve yakın arkadaşları olmak üzere, Sivas Kongresi, gün geçtikçe kendisine karşı girişilmiş olan harekâtın kapsamını ve tehlikesini daha iyi kavrıyordu.[318] Gördüğümüz gibi, bu yüzden ABD mandacılarına karşı doğru dürüst bir çıkış olmamıştır. Kongre'nin ikinci günü (5 Eylül) kabul edin ve Padişah'a çekilen telgraf, hükümet hakkında çok sert ifadeler taşımakla birlikte, bunlar henüz "şiddetli" sayılacak bir derecede değildi. Telgraf, aynı zamanda Kongre'nin toplandığını haber veriyor ve Vahdettin'in bayramını kutluyordu.[319]

6 Eylül'de, 13. Kolordu Kâzım Karabekir'e, Noel ve arkadaşlarının tutuklanmaları için İstanbul'a (!) başvurulduğunu bildiriyordu. Kâzım Karabekir de, durumu Elaziz Valisi'ne (!) soruyor ve Diyarbakır'dan aldığı bilgileri Sivas'a iletiyordu. Fakat almış olduğu bilgiler, Kâzım Karabekir'i, hükümetin durumu üzerine hayli aydınlatmış olmalıydı ki, aynı gün mütarekeden sonra hükümetlerin "cürümlerini" sıralayıp açıklayan bir muhtırayı Sivas'a gönderdi.[320] 7 Eylül'de Mustafa Kemal, Ali Galip, Noel ve Kürtçülere karşı harekete geçti. 8 Eylül'de Kongre'de ABD mandası görüşüldü. 9 Eylül'de Mustafa Kemal Kongre'ye Ali Galip olayındaki gelişmeleri ve Batı Anadolu'da olup bitenleri anlattı.[321] Ali Fuat'ın 7 Eylül'de Ankara'dan çekmiş olduğu tele göre, İngilizler ulusal hareketi bölmek için hükümetle anlaşarak İstanbul-Eskişehir-Konya de-

[318] İngiliz istihbaratının aldığı bilgiye göre, bu harekâtın içinde, Rauf Bey'i öldürtmek için gönderilmiş Ahmet ve İsmail adında iki genç vardı. Rauf Bey'in bu konuda Damat Ferit'e çektiği anlaşılan tele göre, bunlar bu işi 2 bin liraya yapmayı üstlenmişler, fakat yakalanarak idam edilmişler (18 Eylül istihbarat raporu). Foreign Office 371/4159, 140467. Ulusçulara karşı taarruzu düzenleştirmek üzere, Adil Bey, Muhittin Paşa gibi bazı valilerle ağustos başında İstanbul'da bir toplantı yaptı. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 116, 143, 145-6.

[319] İğdemir, a.g.e., s. 22-6.

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 181-4; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 951.

İğdemir, a.g.e., s. 75-9. Ağustos sonlarına doğru, İngilizler Kütahya ve Afyon'daki silah ve cephaneye el koymuşlardı. H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 45.

miryolunu işgal etmeye girişmişlerdi. Buna karşılık, Ali Fuat, Eskişehir bölgesine Atıf, 23. Fırka bölgesi (Afyon) ve Alaşehir'e Lütfü beyleri mülki ve askeri yönetimi ele almak ve boyun eğmeyenleri "millet namına" tutuklamak üzere komutan atamıştı. Her türlü araç meşru sayılarak daha fazla yabancı kuvvetin Eskişehir'in batısına geçmesi önlenecekti. Mustafa Kemal, Eskişehir ve Afyon'daki İngiliz kuvvetlerinin bir kat artırıldığını, Milne'in Konya'ya geldiğini, Konya Valisi Cemal Bey ve Ankara Valisi Muhittin Paşa'nın ulusal harekete karşı olduklarını ve Kastamonu'ya vali atanmış olan Ali Rıza Bey'in de aynı tutumda olduğunun işitildiğini bildirdi. Bu valiler tutuklanacaktı. Kongre, ayrıca, Mustafa Kemal'in önerisi üzerine Ali Fuat'ı Batı Anadolu Umum Kuva-yı Milliye başkomutanı atadı. Böylece ordu birlikleri, Kuva-yı Milliye birliklerine dönüşmüş bulunuyordu. Önce Ali Fuat'ın sonra da Mustafa Kemal'in bu kararını, söz konusu birliklerin yalnız ulusal amaçlara hizmet ettiklerini açıkça belirtmek ihtiyacı ve belki de mücadelenin –Ege'deki modele uygun olarak– böyle çete-gerilla tarzında yapılması gerektiği inancıyla açıklayabiliriz.[322] Kâzım Karabekir, Kuva-yı Milliye'ye dönüşme kararını, kanunsuzluğa açılan bir kapı saydığı için, olumsuz karşılıyordu.[323] Fakat, Ali Fuat'ın pek kararlı tutumuna rağmen, Eskişehir'de İngiliz Generali Solly Flood'un Atıf Bey'i tutuklattırıp (7 Eylül) İstanbul'a göndermesi, İngilizlerin de bu sırada ne denli kararlı olduklarını göstermektedir.[324]

Mustafa Kemal'in şu sözleri, işin içinde bir tür ulusçu sıkıyönetim, hatta ihtilal düzeni kurma isteğinin bulunduğunu gösterir: "Oradaki askeri komutanlara 'siz Kuva-yı Milliye komutanısınız!' diyoruz; binaenaleyh oradaki memurin-i hükümet de onlarla beraber çalışmak mecburiyetindedir; çalışmazlarsa azledilirler; bu sebeple mal sandıklarındaki paralara vaz'ı-yed ettiririz; İstanbul'a gönderilmesine mani oluruz: Mücahidine sarf ederiz." İğdemir, a.g.e., s. 96-7.

[323] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 224-5, 160.

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 169; A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 183. Atıf Bey tutuklandıktan sonra, Ali Fuat, Eskişehir'i kuşattı. Bunun üzerine Flood, Ali Fuat'a öyle saldırgan bir mektup yazdı ki, yetkisi dışında işlere karışıyor diye, İstanbul'daki İtilaf yüksek komiserlerine şikâyette bulunuldu.

Kongre durumu öğrendikten sonra, Fazıl Paşa, Mebusan'ın hızla toplanması ve hükümetin düşürülmesi konusunu ortaya attı. Mustafa Kemal, buna itirazla, işleri "meşru, mahzursuz ve bilhassa kanuni" yapmak için, önce seçimleri hızlandırmak ve bunun için gereken yerlerde hükümete el koymaktan ve "aynı zamanda" hükümete "muti" kalmaktan yana olduğunu açıkladı. Fakat Kongre, aynı gece toplandığında, bambaşka bir tavır görüyoruz (9 Eylül). Zaten bu Kongre'nin biricik gece toplantısı olduğuna göre, olağanüstü bir toplantı sayılmalıdır.[325] Bu toplantıda Padişah'a gönderilmek için kaleme alınmış ültimatom havasında bir ariza taslağının tartışıldığını ve ana konusunun Damat Ferit'i şiddetle suçlayarak, yerine tarafsız birinin getirilmesi durumunu görüyoruz.[326] Yine aynı gece, bu kongre arizasının doğrudan doğruya Saray'a sunulmasına, İstanbul hükümeti engel oldu. Verilen bir saatlik mühlet de geçtiğinden, Anadolu'nun İstanbul ile olan telgraf haberleşmesi kesildi.[327] Ertesi gün (10 Eylül), Kâzım Karabekir bu davranışın gerekçesini sorduğunda, Ali Galip'in İstanbul'la yazışmalarının ele geçtiği ve hükümete hiçbir güven kalmadığı bildirildi.[328] Demek ki, 9 Eylül gecesi Kongre'yi –tav-

İğdemir, a.g.e., s. 79-83. Mustafa Kemal gündüz toplantısında, hükümetin meşruti olmadığını ilan etmenin yeteceğini söyledikten sonra, Kongre'nin tutumunu şöyle özetliyordu: "Zaten şimdilik hükümet-i muvakkate tesis etmekle hiçbir fayda hasıl edemeyeceğimiz tekarrür etmişti." Gece toplantısının olağanüstü olduğu şundan da bellidir ki, geceki toplantıya gündüzünkünden ayrı sayı verilmiştir.

[326] İğdemir, a.g.e., s. 85-90. Bildiğimiz kadarıyla, bu metin hiçbir yerde yayımlanmış değildir. Bazı üyeler, Damat Ferit giderse Sadık Bey ya da Ali Kemal gibi daha aşırı birinin gelmesinden korktuklarını belirttiler. Mustafa Kemal, Vahdettin'in Sadık Bey'e güveni olmadığını, fakat ikisi de İngilizci olduğunu için, yine de onu sadrazam yapabileceğini belirtti. A.e., s. 90.

10 Eylül günlü Heyet-i Temsiliye kararı, Kongre'nin Padişah'a çektiği telgrafı İstanbul merkezinin, dahiliye nazırının "emr-i kat'isi" üzerine almadığından, Kongre'nin bütün merkezlerle İstanbul arasında haberleşmeyi kesme kararı aldığını saptıyor. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 2. Tutanaklarda (İğdemir, a.g.e.) böyle bir karar geçmiyor.

[327] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 190-5. Fakat Ali Galip - Babıâli yazışmalarının Kongre'ye resmen okunma tarihi 10 Eylül'dür. İğdemir, a.g.e., s. 99. 9 Eylül gününün iki toplantısı arasındaki tutum farkını açıklamak için ▷

rını değiştirerek– Damat Ferit'in azli için bir ültimatom havası içinde Padişah'a başvurmaya iten olay buydu. Yoksa Mustafa Kemal ile birlikte, Kongre'nin ilk kararı, Mebusan toplantısını hızlandırıp, ancak onun aracılığıyla Damat Ferit'i devirmek yönündeydi. Mustafa Kemal, 7 Eylül'den beri, Malatya'da kurulmakta olan düzenin tehlikesi konusunda kararlıydı. Bunu Kâzım Karabekir de hissetmişti. Fakat Ali Galip'in İstanbul'la yazışmalarının ele geçmesiyle, Kâzım Karabekir'i ve genel olarak ulusçu kamuoyunu İstanbul'a karşı bir kuvvet denemesine girmeye ikna etmek olanaklı oluyordu.[329]

Kongre'nin, düşüncelerini Padişah'a bildirmesi önlenince, ulusçuların elinde bir güçlü olanak daha kalıyordu: Ordunun Padişah'a seslenmesi. Bunun için 11 Eylül'de Kâzım Karabekir tarafından hazırlanan bir metnin 15., 13., 3. ve 20. kolordular adına Padişah'a çekilmesi kararlaştırıldı. Bunda, Ali Galip olayı anlatılıyor ve "millete mezahir" ve ondan ayrılamayacak olan ordunun, ulusun emellerine dayanan, Vahdettin'e, saltanat ve hilafete saygılı ve meşrutiyete bağlı bir kabine istediği, ayrıca ulusa ihanet eden "casus şebekesinin" kovuşturulmasını dilediği bildiriliyordu.[330] Fakat bu tür başvuruları hü-

◁ ortaya konan görüşü 8 Eylül günlü Heyet-i Temsiliye kararı yalanlıyor gibidir; çünkü bunda, Ali Galip merkez yazışmasına değinilmektedir. Ne var ki, bu kararın daha sonra yazılıp imzalanmış olması ihtimali vardır; zira Heyet-i Temsiliye ancak 11 Eylül'de seçildi. Nitekim Mazhar Müfit ve Hüsrev Sami Erzurum'da seçilen Heyet-i Temsiliye'nin üyesi olmadıkları gibi, ancak 11 Eylül'de bu kurula üye seçildiler. A.e., s. 101; B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 1.

[329] Reşit Paşa, Mustafa Kemal'in Ali Galip'e verilen görevin mahiyetini "daha ilk anda" bildiğini söylüyor. Böyle olduğu ve Mustafa Kemal'in Ali Galip tehlikesini savuşturduktan sonra bunları ortaya çıkarıp mesele yapmayı tasarlamış olduğu düşünülebilir. Ne var ki, bu sefer de bunun *Nutuk*'ta neden böylece açıklanmamış olduğu sorunu ortaya çıkmaktadır. Reşit Paşa, *Reşit Paşa'nın Hatıraları*, s. 141.

[330] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 190-205; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 137-42; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 975-80. Daha sonra, Vahdettin'e 14 Eylül'de "Sivas'ta münakit Umumi Kongre Heyeti" adına Mustafa Kemal imzalı uzunca bir yazı daha gönderildi. Bunda, Almanya ve Bulgaristan'ın da savaşta yenik düştükleri, fakat onlarla Osmanlı Devleti'nin çok farklı muamele gördükleri ve bundan da özellikle Damat Ferit hükümetlerinin ihmal- ▷

kümet kabul etmediği gibi, Vahdettin de partizanlığını belli edecek herhangi bir tavır almış olmamak için sesini çıkartmamakla birlikte, hükümetin bu davranışını muhakkak ki destekliyordu. Ayrıca, ne Damat Ferit, ne de hükümetin diğer herhangi bir üyesi, Sivas'la makine başında görüşmeye yanaşmadılar. Bunun üzerine, milletin "sevgili padişahına" ulaşmasına engel olduğu ve haince davranışlarında ısrar ettiği gerekçesiyle, "meşru" bir hükümet başa geçinceye değin merkezi hükümetle yönetim ilişkilerini ve her türlü posta ve telgraf bağlantısını "tamamen" kesme kararı alınıp her yana duyuruldu (11-12 Eylül). Böylece, daha önce yalnızca telgraf haberleşmesinin kesilmesiyle ilgili karar (9-10 Eylül), daha kapsamlı olan bu karara yerini bırakmış oldu.[331]

Aynı günde Damat Ferit'e ağır protesto telleri çekildiği gibi,[332] İstanbul'daki bütün devlet temsilcilerine bir muhtıra gönderilerek, hükümet, Kanun-u Esasi'yi çiğnediği ve ulusal bir-

◁ lerinin sorumlu olduğu belirtildi. Yazı, Damat Ferit'in çeşitli günahlarını (Paris'te; ulusal harekete, meşrutiyete, orduya karşı) saydıktan sonra, bunları ihanet olarak niteliyor ve ulusal iradeyi "tamamıyla" açıklayacak, ulusa dayanan bir kabine istiyordu. Böyle bir kabine kurulamazsa, ulusun "teşebbüsat ve icraatı zaruriyesini tevkife" imkân olamayacaktı. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 998-1000. Buna benzer, *İrade-i Milliye*'deki bir başyazı, İsmail Hâmi imzasıyla çıkmıştır (14 Eylül).

[331] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 213-6. Bu sonucun geçerliğini şüpheye düşürebilecek bir husus vardır. *Nutuk*'ta, 9 Eylül'deki telgraf haberleşmesini kesme teli yer almadığı gibi, bu tarih ile Kâzım Karabekir'de verilen metin, *Nutuk*'ta 11/12 Eylül olarak yer almaktadır. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 190-1; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 140-1 *Nutuk*'ta, ya da başka yerde 9 Eylül gecesi Kongre'ce Padişah'a sunmak için hazırlanan arizadan da söz yoktur. Kâzım Karabekir'deki diğer tel metinleri ve kendi ifadesi, ikincisi daha kapsamlı olmak üzere, iki ayrı tarihte iki ayrı haberleşmeyi kesme buyruğunun bulunduğunu göstermektedir. *Nutuk*'ta daha önceki haberleşmeyi kesme buyruğu konusunda hiçbir işaret yoktur. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 191-4, 215-6. Karay (s. 178), haberleşmenin kesilmesinin bayram gecesi olduğunu hatırlıyor, fakat verdiği tel metni 11 Eylül'e aittir. Kâzım Karabekir'e uygun olarak, Heyet-i Temsiliye kararları arasında 10 Eylül günlü, Kongre'nin haberleşmeyi kesme kararı ile 11 Eylül gecesinin, merkezle hem haberleşmeyi, hem yönetim ilişkilerini kesme kararı ayrı ayrıdır. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 2.

[332] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 213-5.

lik akımına karşı Müslümanları birbirine kırdırmak istediği için, ilişkilerin kesildiği, yoksa asayişin bozulacağı açıklandı. Ayrıca, barışın ancak ulusa dayanan bir hükümetle kararlaştırılabileceği, bunu yapmanın İtilaf ve Ortak Devletleri'nin yüksek çıkarları gereği olduğu ve genel güvenliğin Kongre tarafından "sureti kat'iyyede tekeffül" edildiği belirtildi.[333] İstanbul'daki yabancı devlet temsilcilerine gönderilen bu muhtırayla, ulusçuların İtilaf Devletleri'ne karşı düşmanca bir tutum içinde olmadıkları, dolaylı da olsa, bir kez daha anlatılmış oluyordu. Bu nokta aslında çok önemliydi; çünkü örneğin, bir ABD, Fransız, ya da İtalyan desteğinden yani İtilaf Devletleri arasındaki geçimsizliklerden yararlanabilmek için, daima pek ılımlı ve makul bir havayı sürdürmek gerekti. Türk halkına ulusçu hareketin maceracı bir niteliği olmadığını göstermek için de, bu şarttı. Nitekim Heyet-i Temsiliye'nin 23 Eylül günlü kararına göre, Ali Fuat'a, Bağdat demiryolunun tahrip edilmesi, İngilizler taarruz etmedikçe saldırıda bulunulmaması, "harekât-ı milliye hedefinin ecanib olmadığının" esas kabul edilmesi ve Eskişehir'in dıştan kuşatılması için talimat gönderilecekti. Fakat aynı günlü başka bir kararda, 11. Fırka Komutanlığı'ndan (Niğde) "milleti esarete sokacak her türlü tecavüzat-ı ecnebiyeye silahla mukabele olunacağının düşmanlara anlatılması..." isteniyordu.[334]

Bundan sonra, 13 Eylül'de, başkaldırma niteliğindeki bu kararı bütünleyen iki genelge daha geldi. Bir tanesi, Kongre'nin almış olduğu bir kararın gereğiydi ki, bu da hükümetin daha önce verdiği sözüm ona seçim buyruğunu hızlandırarak uygulatmak yönündeydi. Seçimleri hızla yapmanın gerekçesi olarak, Türk yurdunun, hükümetin "gafilane ve hainane" siyasetinin sonucunda geçirmekte olduğu tehlike gösteriliyordu. Damat Ferit'in Paris'te 17 Haziran muhtırasıyla Toroslar'dan ötesini Türk değil göstermesi bir "feragat" ve Ege bölgesinde-

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 214-5; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1004-5.

[333] B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 7-8; ayrıca 19 Eylül günlü birinci karar (s. 6).

ki Yunan işgaline sınır çizme girişimi ise başarı olarak değil, "emrivaki halinde bir ilhak" olarak değerlendiriliyor ve Milli Meclis toplanmadan önce hükümetin barış yapıp ulusu bir oldubitti karşısında bırakması ihtimaline işaret ediyordu.[335]

İstanbul'la haberleşme ve yönetim ilişkilerinin kesilmesi, hükümet yerine geçecek bir kumanda merkezinin bulunmasını gerektiriyordu. Bunun için, aynı tarihte bir genelge daha çıkarılarak, Kongre'nin önerisi olarak[336] birtakım tedbirler öne sürüldü. İki gün içinde bu öneriler hakkında görüşler saptanacak ve sonra da uygulamaya sokulacaktı. Önce Padişah adına ve yürürlükteki yasalar dairesinde devlet işleri yürütülecek, herkesin her türlü hakları korunacaktı (md. 1). Hükümet memurlarından bu koşullarda göreve devam etmek istemeyenler istifa etmiş sayılacaktı, ulusal akıma karşı çıkanların ise şiddetli bir biçimde cezalandırılmaları "kati" idi (md. 2 ve 3). İstifa etmiş memurlardan ya da halktan ulusal kararlara karşı davranan ya da fesatça telkinlerde bulunanlar da şiddetle cezalandırılacaktı (md. 4). Asayişe dikkat edilecek (md. 5),"mercii muhaberat" Sivas'ta Umumi Kongre Heyet-i Temsiliyesi olacaktı (md. 6). Atatürk, bu önerileri "... evvela mütalaa sormak üzere ve mütaakiben bazı itirazata bakmaksızın emir tarzında tebliğ ..." ettiğini söylüyor.[337] Böyle bir oldubittiye gitmek zorunluydu; zira genellikle açıkça isyan etmiş durumuna girmek konusunda büyük bir isteksizlik vardı.[338] Aslında

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 142-3.

[336] Kongre murahhasları, "vaziyetin buhranı" geçinceye değin dağılmama kararını aldılar. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 3.

[337] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 144-5; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 234. Kâzım Karabekir'deki metin, "Umum Kongre Heyet-i Temsiliyesi" diye imzalı olduğu halde, *Nutuk*'ta "Mustafa Kemal" diye imzalıdır. Bu arada, memurlar gibi, subaylara da çekilmek hakkının tanınmamış olması dikkati çekiyor. Heyet-i Temsiliye'nin, 21 Eylül kararında "telâfi-i mağduriyet ve mevkufiyet vesaire" ile ilgili başvuruların yetkisi dışında olduğunu belirtmesi ancak hayati saydığı konulara el atmak niyetinde olduğunu göstermektedir. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 7. Bkz., ayrıca, Refet Bey'in müfettişlik talebi üzerine verilen karar: B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 11.

[338] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 145-6.

Sivas'ın bir çeşit hükümet merkezi olması, Ali Galip ve Muhittin Paşa olaylarının gelişip İstanbul'la ilişkilerin kesilmesine değin zaten fiilen gerçekleşmiş bulunuyordu. Fakat durumun –hem de ihtiyatlı sayılabilecek "mercii muhaberat" olarak– bu biçimde duyurulması, komitecilik, gayri meşruluk, diktatörlük gibi yönelimlere karşı pek duyarlı olan Kâzım Karabekir'i –ve bu arada daha birçok başka yetkiliyi de– yine tedirgin etmişti.[339] Öte yandan, yukarıdaki tedbirlerin bir çeşit muhalefet yasağı, dolayısıyla da Anadolu'ya adeta bir ulusçu diktatörlük düzeni getirdiği sezilmektedir.[340] Ali Fuat'ın Kuva-yı Milliye başı olarak komuta ettiği bölgelerde bunun bir tür sıkıyönetime dönüştüğünü gördük. Mücadele koşulları içinde bunları olağan kabul etmek gerekir.

İstanbul'un Orduya Egemen Olma Çabaları: Saray, Sivas'ı basarak Mustafa Kemal ile arkadaşlarını bertaraf etmek için çalışırken, orduyu ele geçirmek için de çaba gösteriyordu. Daha önce de açıklandığı üzere, bu, Enver Paşa'nın tasfiye ettiği yaşlıları, alaylıları yeniden orduya alma ve mümkün olduğu denli bunları sorumlu yerlere getirme yönündeydi.

Bir kez İstanbul'da yapılan atamalar vardı. Daha önce (13 Ağustos) İstanbul muhafızı atanmış olan Miralay Şevket Bey, 25. Kolordu komutanlığı görevini de aldı (20 Ağustos).

[339] Kâzım Karabekir'in kafasında, akla uzak sayılabilecek ihtimaller, kuşkular da vardı: "Meselenin en mühim ciheti halkta ve zabitanda Mustafa Kemal Paşa'ya karşı, izalesi mümkün olmayan bir emniyetsizliğin pek ileri gitmesi idi. Vak'aların icat edildiğini ve Mustafa Kemal Paşa'nın bu suretle emrivakilerle diktatörlüğe yürüdüğünü, vaktiyle Erzurum'da iken Elaziz valisini öldürmek istediğini, onun da şimdi buna karşı hareketi aralarındaki şahsi husumeti milli işe karıştırdıklarını, Kemal Paşa'nın dahiliye nazırına yazdığı telgrafın şahsi intikamına milleti alet edeceğini, daha bazı şahsiyata taalluk eden sözlerle büyüyen dalgalar bana doğru köpüklerini gösteriyordu." K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 236. Urfa mutasarrıfı ve Kastamonu vali vekilinin itirazları dolayısıyla alınan 19 Eylül ve 21 Eylül günlü Heyet-i Temsiliye kararlarına bakz.: B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 6, 7.

[340] Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'yle Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kabul ettikleri Mevadı Esasiye'nin 6. maddeleri bu yönde bir tavrın var olduğunu göstermektedir. M. Gologlu, *Erzurum Kongresi*, s. 190; M. Gologlu, *Sivas Kongresi*, s. 222.

Bundan sonra, İstanbul Muhafızlığı emrindeki 10. Fırka Komutanlığı'na, açıkta Erkân-ı Harp Miralayı Hasan Vasfi, İstanbul Mıntıkası Komutanlığı'na da, Asir harekâtında bulunmuş olan Zeki Bey, Piyade Kaymakamı rütbesi geri verilerek, atandılar (26 Ağustos). Daha sonra (12 Eylül) Zeki Bey İstanbul inzibatıyla meşgul olmak üzere merkez komutanı oldu. Böylece İstanbul, Saray açısından güven altına alınmak isteniyordu. Güvenliğe verilen önem şundan da bellidir ki, Damat Ferit Sadaret'ten ayrılmak üzereyken (1 Ekim), Babıâli'nin güvenliği ile görevli bütün subay ve komiserlere nişanlar verdi.[341]

Bundan başka, İttihat ve Terakki zamanında tasfiye edilmiş subaylardan birçoğu orduya bir "giriş" niteliğinde olmak üzere, yeni kurulan kurullara atandılar. Dersaadet Divan-ı Harbi'ne, Erkân Divan-ı Harbi'ne (26 Ağustos), Harbiye Nezareti Ümera Divan-ı Harbi'ne, İstanbul Muhafızlığı Ümera Divan-ı Harbi'ne, İstanbul Muhafızlığı Divan-ı Harbi'ne, Harbiye Nezareti Tetkik-i Seyyiat Komisyonu'na (9 Eylül), İaşe Divan-ı Harbi'ne toplam 44 subay atandı ki, hiç değilse büyük çoğunluğunun emekli subay oldukları anlaşılıyor.[342]

Daha önemli bir atama, istifa eden Ticaret ve Ziraat Nazırı Tahir Hayrettin Bey'in (Paşa?) yerine Sévres'i imzalayacaklardan biri olan Genelkurmay Başkanı Hâdi Paşa'nın (11 Eylül), onun da yerine Erkân-ı Harp Ferikliği'ne yükseltilen Harbiye Nezareti Müsteşarı Mirliva Mehmet Fuat Paşa'nın atanmasıydı (12 Eylül). Harbiye müsteşarlığına ise Mustafa Hilmi Paşa'nın atandığı bildirilmekteydi.[343] Bundan başka, Harbiye Ne-

Takvim-i Vekayi, 24/8, 10, 15/9, 4/10/1335, 3631, 3642, 3646, 3662. Güvenliğe verilen önemin başka bir göstergesi de, 25 Eylül'de 10. Fırka Komutanı Erkân-ı Harp Miralay Hasan Vasfi'nin (*Takvim-i Vekayi*'de Basri diye yazılmış) "ibraz-ı faaliyet" edemediğinden emekliye ayrılması ve Piyade Kaymakamı Zeki Bey'nin, Merkez Komutanlığı üstünde kalmak üzere yerine atanmasıydı. *Takvim-i Vekayi*, 2/10/1335. 3661.

[342] *Takvim-i Vekayi*, 31/8, 13, 28/9/1335, 3637, 3642, 3657. Ayrıca buna benzer birçok tek tek atamalar da vardır. Rütbeleri geri verilen ümera listesi: *Sabah* 16/9/1335, 10715.

[341] *Alemdar*, 30/9/1335, 189-1589.

zareti içindeki görevlerde –Muamelat-ı Zatiye Dairesi riyaseti ve muavinliklerinden biri dahil– altı atama yapıldı (12 Eylül).[344]

Damat Ferit Hükümeti Ali Galip - Muhittin Paşa harekâtının başarısına o denli inanıyor olmalıydı ki, taşra birliklerine de komutan atamaları yapılmaya başlandı. 5 Eylül'de 23. (Afyon) ve 24. (Ankara) fırkalara, biri İstanbul Muhafızlığı Divan-ı Harp reisi olan iki subay atandı. 15. (Samsun) ile 1. (İzmit – Erkân-ı Harp Kaymakamı Mustafa Âsım Bey) fırka komutanlıklarına da atamalar yapıldı (10-11 Eylül).[345] Çok bel bağlanan bir komutan da, Ali Fuat'ın yerine getirilmiş bulunan Mirliva Ahmet (Kiraz) Hamdi Paşa'ydı. 12 Eylül günlü *Alemdar*, onun, atanmasından 11 gün sonra İstanbul'dan Ankara yönünde hareketini, baştan başa manşetle müjdelemişti. Yalnız Ankara ile Eskişehir arasında hattaki bir "bozukluk" dolayısıyla, birkaç gün Eskişehir'de kalacağı bildiriliyordu. 17 Eylül'de irade-i seniyesi çıkan bir karar ise komutan ve birlik subayları devlet buyruklarına karşı bir "tavr-ı muhalefetkârâne" alıp merkezi hükümet ile ilişkileri kesen 20. Kolordu'yu lağvedip, yerine şimdilik merkezi Eskişehir olmak üzere; Hamdi Paşa komutasında 5. Kolordu'yu kuruyor ve Ankara'daki karargâhtan 15 gün içinde Eskişehir'e gelmeyecekler hakkında "muamele-i kanuniyede" bulunulacağını duyuruyordu (16 Eylül). Ne var ki, bu çağrıdan bir sonuç elde edilemedi.[346] Eylül sonlarına doğru hâlâ Hamdi Paşa Eskişehir'de bulunuyor ve Padişah'ın 24 Eylül'de çektiği, Eskişehirlilere selam-ı şahaneyi bildiren tel gereğince, kentin ileri gelenlerini toplayıp bunu onlara müjdelediğini (25 Eylül) haber veriyordu.[347]

[344] *Takvim-i Vekayi*, 15-6/9/1335, 3646-7. Sözü edilen riyasete, Müsteşar Muavini Erkân-ı Harp Mirliva Neşet Paşa getirildi.

[345] *Takvim-i Vekayi*, 13. 15/9/1335, 3644, 3646.

Tansel, a.g.e., c. I, s. 131. *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, sayı 46-7, no. 1076, 1095.

[347] *Tasvir-i Efkâr*, 29/9/1335, 2355. Ayrıca, Babıâli'ye gönderdiği bir yazıyla, Eskişehir'deki ordunun sadakatini bildirmeyi de ihmal etmedi. *Sabah*, 29/9/1335, 10728.

Mustafa Kemal Hareketinin İçinde Tereddütler, Gevşeme ve Kopmalar Sorunu: Amasya kararlarının İstanbul'daki hükümete karşı bir başkaldırı niteliğini taşıdığını görmüştük. Fakat bunlar yüksek düzeyde birkaç komutan ve yöneticinin arasında olup biten bir şeydi. Kamuoyunda tescil edilmiş bir tavır değildi. Erzurum Kongresi'nin de, gerektiğinde İstanbul'dan bağımsız davranma yönünde öğeler taşıdığını, fakat zaten Babıâli'nin, Doğu Anadolu'yu "gözden çıkarmış" olduğu için buna pek fazla aldırmadığını, Doğuluların da bir ölçüde Ermeni egemenliği altına girmenin muhakkak gibi olması yüzünden kendilerinde bu cesareti gördüklerine değindik. Fakat hareketin demokratik talepleri içermesi Saray için pek rahatsız ediciydi. Hele Sivas'ta, Saray'ın hiçbir biçimde kabul edemeyeceği birtakım esaslar bütün ülkeyi kapsayacak biçimde ortaya kondu. Bunu yapmak gerçekten siyasal cesaret isteyen bir işti – onun için Sivas Kongresi'nin tutanaklarında bu devrimci bilincin dile getirilişine sık sık tanık oluyoruz. Sivas Kongresi böyle siyasal cesaret isteyen bir iş olduğu içindir ki, "zar zor" ancak 38 murahhasla ve Ali Fuat'la –ihtimal– mandacıların çabaları sayesinde toplanmış, toplantı başlamadan önce de, gelen murahhaslardan biri korkup kaçmıştı.[348] Ege'deki Kuva-yı Milliyecilerin de Mustafa Kemal hareketine karşı takınmış oldukları uzak, hatta düpedüz soğuk tavrı gördük.

Sivas Kongresi'nin Erzurum Kongresi'ne göre çok daha zor koşullar altında toplanmış olmasında, iki kongre arasında yukarıda değinilen nitelik farkı denli başka olay ve gelişmelerin de payı vardır. Erzurum Kongresi'ni Doğulular düzenlediler, Sivas'ı Mustafa Kemal ve arkadaşları. Mustafa Kemal Erzurum'a büyük bir komutan olarak geldi ve kongreye başkan

Reşit Paşa, *Reşit Paşa'nın Hatıraları*, s. 121-2. Reşit Paşa (Reşit Paşa, *Reşit Paşa'nın Hatıraları*, s. 123) ve Atatürk (M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 85) Refet Bey'in, Kongre açılırken Ankara'da bulunuşundan şüpheli bir biçimde söz ediyorlar. Ayrıca bkz.: K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 146; S. Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 268-9; Kansu, a.g.e., s. 149 (Ali Fuat'ın rolü). Sivas Kongresi'nin toplanmasındaki zorluklara yukarıda 9. ve 10. ayrımlarda değinildi.

seçildiğinde, yalnızca görevinden azledilmiş ve askerlikten istifa etmiş, fakat henüz Padişah'ın yaveri olan biriydi. Sivas'ta onun bu sıfatı da kalktığı gibi, kendisi ve Rauf Bey için tutuklama buyruğu çıkmış bulunuyordu. Daha da önemlisi, Erzurum'da İzmir çıkarmasının öfkesi ve tepkisi tazeydi, diri bir gerginlik vardı. Sivas'a gelindiğinde, olay hem daha geride kalmış, hem de Konferans Yunan işgalini sınırlandırmak ve Yunan zulmünü soruşturmak kararıyla, ancak orta vadede aldatıcılığı meydana çıkacak olan, görünüşte önemli iki tavizde bulunmuştu. Bu da, kısa vadede, İtilaf Devletleri'ne ve olup bitenlere seyirci kalan Babıâli'ye karşı tepkiyi köreltti, gerginliği azalttı.[349] Oysa, ulusçuların amaçlarına ulaşabilmeleri için, barıştan önce ve en kısa zamanda iktidara gelebilmeleri, onun için de meclisin toplanması ve hepsinden önce örgütlenmeleri, programlarını saptamaları gerekiyordu. Bu da, ulusçu heyecanın, Yunanlılara ve Babıâli'ye karşı tepkinin gergin kalmasına bağlıydı. Olayların yarattığı gerginliğin yerini, kendilerini ulusçu harekete kayıtsız şartsız adamış insanların bilinçli çalışması alabilirdi. Mustafa Kemal, Rauf Bey ve sonra Ali Fuat'ın yaptıkları gibi, "gemilerini yakmamış," yani koşullar gerektiğinde, Saray'ın sadık bendesi rolüne dönebilecek, onun için de davranışlarında, geriye gidebilmek için hep açık kapı bırakmaya özen gösteren kimselerle hareketi yürütmek, başarıya ulaştırmak zordu. Mustafa Kemal'in eylülden önce iki kez (20 Haziran, 18 Ağustos) İstanbul'la haberleşme bağını kesmeye kalkışması (her ikisinde ihtiyatlı Kâzım Karabekir buna karşı çıktı) bu yönden açıklanabilir (Mustafa Kemal'in 5 Temmuz'da da bu yönde bir hazırlığı olmuştu).[350] Bu

[349] Balıkesir Milli Kongresi zahirenin İzmir'e gönderilmemesini kararlaştırmışken (md. 17), Alaşehir Milli Kongresi'nin bu konuda bir karara varamaması (md. 19) böyle bir gevşemenin sonucu sayılabilir. H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 114, 208.

[350] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 52, 69, 129; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 54; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. V, s. 122-3; B.S. Baykal, *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*, s. 28-9. Cebesoy, Sivas ▷

açıklamaların ışığında, Ali Galip ve Muhittin Paşa girişimleri başarısızlığa uğratıldıktan sonra, özellikle Ali Galip suikastının, İstanbul'la bağları koparmaya vesile olup, komutan ve yöneticileri, eşrafı ve daha başkalarını açık seçik tavır almak zorunda bıraktığı için, ulusçu harekete yararlı olmuş olduğu söylenebilir. Yoksa bütün ülkeyi kapsayan hareketin, daha çok tavsaması ve meclisi toplatmayı başaramadan –hiç değilse Sévres barışına değin– sönüp gitmesi ihtimal dışı değildi.

Burada ayrıntılı olarak anlatmanın gereği olmamakla birlikte, ulusal hareketteki gevşemenin önemli bir örneği olan Trabzonlu İzzet Efendi ve Servet Bey'in önce çekimserlik ve sonra açık muhalefetlerine değinilebilir. Erzurum'da Heyet-i Temsiliye'ye seçilen bu kişiler, gönderilen ısrarlı iki çağırıya rağmen, Sivas'a gitmeye yanaşmamışlar ve daha sonra –belki Kâzım Karabekir'den de bazı bakımlardan yüz buldukları için– Sivas'taki kararlara karşı, başka Trabzonlularla birlikte muhalefete geçmişlerdi. Bu muhalefet ancak İstanbul'a bağlılığını el altından sürdüren Vali Mehmet Galip'in tutuklanması üzerine (24 Eylül) sona erdirilebilmişti.[351]

◁ Kongresi'nin acele toplandığından endişe eden ve barış şartları belli oluncaya değin Erzurum Kongresi'yle yetinilmesi gerektiğini, eğer önerilecek barış şartları gerektiriyorsa, Erzurum'da bu şartları reddedecek güçte ulusal bir hükümet ilanını düşünen "bazı arkadaşlardan" söz ediyor ve şöyle ekliyor: "Kim bilir, belki de hâlâ Sultan Vahdettin'in, Damat Ferit Paşa'nın, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ihanetine hükmedemiyor ve bunları Şark vilayetlerinin birliğine güvenerek sulh konferanslarından memleket için hayırlı bir şeyler elde edebileceklerini ummuşlardı." Cebesoy, Kâzım Karabekir'i kastediyor olabilir. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 123-4.

[351] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 141-3, 236-45, 247-90, 300-2, 318-20; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 146-56, 159-62, 188-90; M. Gologlu, *Sivas Kongresi*, s. 127-44. Kâzım Karabekir'le Trabzonlu muhaliflerin birleştikleri bir nokta, Sivas'ta Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bağımsız varlığına son verilmesi konusundaydı. Ülke çapında önderlik konusunda Mustafa Kemal'i destekleyen Kâzım Karabekir, Doğu Anadolu ile ilgili konularda özellikle kıskanç davranmak eğilimindeydi (örneğin, K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 295). Aslında, Şarki Anadolu Heyeti Temsiliyesi'nin katıldığı Sivas Kongresi'nin Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin varlığına nasıl son verebileceğini hukuken anlamak zordur. Fakat buna karşılık, Erzurum Kongresi'nin nasıl olup da Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i ▷

Sivas Kongresi sırasında "sinirleri geren" birçok alay olmuştu. Atatürk, aldığı bütün bilgileri olduğu gibi Kongre'ye bildirmekte sakınca görmüş olduğunu ve örneğin Ali Galip olayı konusunda ihtiyatlı bir dil kullandığını söylüyor. Ayrı-

◁ Hukuk-u Milliye Cemiyeti'yle Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin varlıklarına son verebildiği de hukuki bir sorun olarak belirmektedir. İşin hukuki yanı bir tarafa, İzzet ve Servet beylerin arkadaşı Gümüşhaneli Zeki Bey'in Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne dönüşebilmesi için –görüşme olmamak ve Erzurum kararları aynen kabul edilmek şartıyla– bir önerge verdiği ve bunun kabul edildiği anlaşılıyor. Böyleyse, Trabzonlu muhaliflerle Kâzım Karabekir'in itirazları önemli ölçüde yersizdi demektir. (M. Gologlu, *Erzurum Kongresi*, s. 182) Gologlu'nun İzzet ve Servet beylerin Sivas'a gitmeyişlerini açıklamak için ileri sürdüğü gerekçeler bu muhaliflerin ilk telgraflarında yer almadığı için, daha çok sonradan geliştirilmiş bahaneler niteliğinde görülebilir (M. Gologlu, *Sivas Kongresi*, s. 128; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 142). Kaymakam Halit, Trabzonluların şikâyetlerini şöyle özetliyordu (21 Eylül): "... (1) Vilayat-ı Şarkiye Kongresi mukarreratına muhalif olarak üç zatın gitmesi lazım iken adedinin artırılması; (2) Sivas'ta Heyet-i Temsiliye tesis ve; (3) Bu heyete şeraiti lâzimeyi haiz olmayan zevatın tayin edildiği ve; (4) Sivas tabi olacak iken metbu bir hale getirilmesi ve; (5) Dersaadet'e iadei münasebet edilmesi ..." (M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1046-7). Gologlu, Trabzon'daki muhalefeti Torul'daki 3. Fırka'nın "gizli" komutanı Kaymakam Halit Bey'in komiteci eğilimlerine bağlamak istiyorsa da, kendisinin de belirttiği üzere, en azından İzzet Efendi, Zeki Bey, Vali Mehmet Galip ileri derecede Vahdettinci idiler. Valinin Kâzım Karabekir'e açıkladığı gibi, Mustafa Kemal'in bir Mahmut Şevket olup, onun gibi, verdiği söze rağmen, Padişah'ı tahttan indireceğinden korkuluyordu (M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1045-6; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 258-9; C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. VII, s. 2281). Refi Cevat şöyle diyordu; "İlan-ı hürriyeti müteakıp cennetmekân Abdülhamit-i Sanî Hazretleri zorbaların zulmüyle hal edilmemiş veyahut şimdiki Padişah-ı zişanımız efendimiz taht-ı Osmaniye iclâs buyurulmuş olsaydı, böyle mi olurduk?" *Alemdar*, 19/9/1919, 178-1578. Sadrazamların esaslı İngiliz taraftarlığına değin, 31 Mart sonrası ile o günler arasındaki benzerlik Robeck'e de anlatıldı. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 763 (17/9/1919). Buna, Halit Bey'in zorbalık yönündeki eğilimleri ve Trabzon'da yaygın olan ademi merkeziyetçi düşünce de yan öğeler olarak eklenebilir. Kâzım Karabekir de Mustafa Kemal'in diktatörlük eğilimlerinden kuşkulandığı için, imzasını fazla kullanmasına itiraz etmiştir. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 152-6. Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Heyet-i Merkeziyesi de Sivas'a karşı muhalif bir tavra girmiştir. (21 Eylül kararı). H. Mutluçağ, "Erzurum Kongresinin Tutanak ve Kararları," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, c. XI, Ekim 1972, s. 9.

ca Kongre'nin bitmesine rağmen, olaylar gerektirebilir diye murahhasları bir süre Sivas'ta alıkoyduğunu biliyoruz. Bu arada, Sivas Kongresi'nin zayıf mevcudu Mustafa Kemal ve arkadaşlarını –ve ulusçu kamuoyunu– tatmin etmemiş olacak ki, "daha kuvvetli fevkalâde" bir Umumi Kongre (ya da Büyük Anadolu Kongresi) toplamak için hazırlıklar başladı.[352] Mustafa Kemal'in Heyet-i Temsiliye adına gönderdiği genelge (13 Eylül), Damat Ferit'le mücadelenin uzaması halinde, memleketin yönetimi için, çıkabilecek yeni durumlar karşısında karar almak üzere, böyle bir kuruluşun öngörüldüğünü açıklıyordu. Belliydi ki, Sivas Kongresi'nden daha geniş bir temsil ve dolayısıyla daha yetkili bir kuruluşa ihtiyaç duyulmaktaydı.[353]

Saray'ın İngilizlerle Yaptığı Gizli Anlaşma: Saray'ın, mütarekenin başından beri ne pahasına olursa olsun, İngilizlerle kader birliği yapmak için nasıl çırpındığını gördük. Bu sıralarda, daha ılımlı, hatta ulusçuluğa bile eğilimli bir devlet adamı durumunda gözükmesi istenen Tevfik Paşa da, Saray'ın bir mensubu olarak aynı yönde düşünüyordu. Nitekim, Calthorpe'un 6 Haziran günlü bir raporu, Damat Ferit ile Tevfik Paşa'nın ana hedeflerinin özdeş olduğunu ve Tevfik Paşa'nın

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 117. Kâzım Karabekir, Sivas Kongresi'nin telaşla ve alelacele sona erdirildiği görüşündedir. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 206-7, 223.

[353] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 950-1. Alaşehir Kongresi, Sivas Kongresi'ne murahhas göndermeyi reddetmişti (23 Ağustos). Üçüncü Balıkesir Kongresi, önce Umumi Kongre'ye gönderilmek üzere yedi murahhas seçtiği halde, sonra bundan vazgeçip, bu işi kazalara bıraktı (19, 21 Eylül). Damat Ferit düştükten sonra daha elverişli bir tavır alınmıştır. H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 43, 60-66 249-52. Umumi Kongre için murahhas gönderilmesi konusundaki genelge dolayısıyla Hacim Muhittin diyor ki: "Ben, bundan Sivas Kongresi'nin muvaffakiyetle içtima edemediğini yani mazharı rağbet olmadığını anlıyorum. Ve zaten oraların teşkilat ve kuvvetinin de bizden fazla ve mükemmel olamadığını zannediyorum. Bütün dünya ve âlem-i medeniyet elân daha şantaj ve blöfe aldanıyor. Bakalım göreceğiz!" Muhittin'in ulusçu hareketi "şantaj ve blöf" olarak değerlendirmesi ilginçtir. H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuvayı Milliye Hatıraları*, s. 62.

İngiltere ile gizli bir anlaşmaya varılarak, Osmanlı Devleti'nin kalan ülkesinin birlik ve İngiltere'ye yakın bağlılığının sağlanmasını istediğini bildiriyordu.[354] İşte Tevfik Paşa'nın istediği gizli anlaşma bu sıralarda, 12 Eylül 1919'da gerçekleşecekti.

Amiral Webb'in 8 Eylül günlü raporu, Damat Ferit'le yapılan bir görüşmeyi anlatıyordu. Paşa, bırakışmanın uzamasının sakıncalarından söz ederek, bu süreyi kısaltmanın tek çaresinin, İngiltere ile gizli bir anlaşma yapmak olduğunu söyledi. Osmanlı Devleti'yle savaşan ve onu yenen, bu ülkede en büyük çıkarı bulunan İngiltere'ydi. İktidara geldiğinden beri, Babıâli'nin geleneksel Büyük Devletleri birbirine düşürmek siyasetinden kaçındığını –Webb, onun bu sözünü onaylıyordu– ve nitekim, yapmış olduğu 30 Mart anlaşma önerisinin hiçbir yana sızdırılmamış bulunduğunu hatırlattı. Amaç, İngiltere ile başlıca sorunları çözerek Barış Konferansı'nda Osmanlı delegelerinin karşısındaki durumun belirsizliğine bir ölçüde son vermekti. Paşa, 9 Ağustos 1919'da İngiltere'nin İran'la yapmış olduğu antlaşmayı da örnek gösteriyordu. Webb'in bildirdiğine göre, kendisi, İran'ın savaşta dostça bir tarafsızlık gütmüş olduğunu hatırlatmış ve sakıncaları yararlarından çok olduğu için Paşa'nın önerisinden vazgeçmesini salık vermiş.[355]

Bu sırada, Damat Ferit'in bu konuyu ortaya atması için güçlü nedenler vardı. Ulusçu hareket Sivas Kongresi'ni toplamayı başarmış, Saray'ın mutlak iktidarını tehdit ediyordu. Hareketin, ABD'yi yanına alabileceği yönündeki işaretler, du-

[354] Foreign Office 371/4229, 92736.

Documents on Britis Foreign Policy, c. IV, s. 753-5. Bu rapordan önce, ABD Yüksek Komiseri, İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında İran'ınkine benzer bir anlaşma imzalanacağına dair yaygın söylentileri bildirmişti (26 Ağustos). L. Evans, *Unidet States Policy and the Partition of Turkey*, s. 187. İngiltere'nin İran'la yaptığı antlaşmaya göre İngilizler, danışmanlar, ordu için subay ve gereç, karşılığı gümrük gelirlerince sağlanmak üzere 2 milyon sterlin borç, kara ve demiryolu yapımı için yardım vereceklerdi. Ayrıca, karma bir uzmanlar kurulu, gümrük tarifesini İran'ın çıkarlarına uygun olarak yeniden gözden geçirecekti. Ronaldshay, *The Life of Lord Curzon*, c. III (London, 1928), s. 218.

rumun ciddiyetini artırıyor ve İngiltere için de bir tehlike oluyordu. 10 Eylül'de İlyas Bey'in Malatya'ya ulaşmasıyla, ulusçulara karşı İngiltere-Babıâli-Kürtçü suikastı bozuluyor ve iki gün sonra Kürt aşiretlerinin dağılmasıyla, bu başarısızlık kesinleşiyordu. Aynı gün, Webb'in dört gün önceki olumsuz tavrına rağmen, Osmanlı-İngiliz gizli anlaşması imzalandı.[356] Birinci maddeye göre, İngiltere hükümeti, kendi mandası altında Türkiye'nin "tamamiyet ve istiklalini" (Sarayın 30 Mart önerisinden, bağımsızlığın nasıl "özel" bir anlam taşıdığını gördük) üstleniyordu. İstanbul, hilafet ve saltanat merkezi olacak ve Boğazlar (ve tabii İstanbul) İngiltere'nin denetimi altında olacaktı (md. 2). Türkiye, bağımsız bir Kürdistan'ın kurulmasına karşı çıkmayacaktı (md. 3). Türkiye, İngiltere'nin Suriye ve Elcezire (Kuzey Mezopotamya) üzerindeki egemenliğini (üstünlüğünü, denetimini) gerekirse fiili olarak sağlamasına yardımcı olacak ve manevi (hilafet) gücünü, Müslümanların bulunduğu İngiliz sömürgelerinde İngiltere'den yana kullanacaktı (md. 4). Ulusal akımları önlemek ve kurulacak "nim meşruti" yönetimi korumak için, ulusal akımları "teskin" etmek (bastırmak) üzere, İngiltere bir zabıta kuvveti "tahsis" edecekti (örgütleyecekti) (md. 5). Türkiye, Mısır ve Kıbrıs üzerindeki bütün haklarından vazgeçecekti (md. 6). Bu anlaşma gayri resmi nitelikteydi ve İngiliz hükümeti yukarıdaki esaslara göre, Osmanlı delegelerinin taleplerini desteklemeyi kabul ediyordu (md. 7). Barış koşullarına dönüldükten sonra, Padişah, İngiliz hükümetiyle 4. maddedeki esasları genişletip genelleştirecek özel (gizli) bir anlaşma yapacaktı (md. 8).

5. maddeye değin, Kâzım Karabekir'deki metin esas alınmıştır. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 403. 6-8 maddeler: Foreign Office 371/5117, E, 260/83/44. 1.-5. maddelerde ayraç içindeki sözcükler İngiliz belgelerine göredir. Her iki metin asıl metin olmayıp bunun meali ya da özetidir. *Chicago Tribune*'da çıkan metin: C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. VII, s. 2211-2. Konuyu enine boyuna inceleyen bir çalışma: S.R. Sonyel, "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgeleri'nin Işığı Altında 1919 İngiliz-Osmanlı Gizli Antlaşması," *Belleten*, c. XXXIV, Temmuz 1970.

Bu anlaşmanın Damat Ferit ile M.S. Francer, H. Morlan, G. Churchill ya da J.W. Strauss, Polack ve N. Churchill[357] arasında yapıldığı ve Padişah'ın onayından geçtiği anlaşılıyor. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, anlaşma söylentileri Aralık 1919'da yayılmaya başladığında –tabii– bunun sahte olduğunu duyurdu. Fakat Dışişleri memuru Edmonds, Polack ve Churchill'in Levanten adları olduklarını ve sözü edilen kişilerin istihbarat örgütünde ya da İngiliz askeri istihbaratında görevli olmalarının mümkün olduğunu, ama herhalde yetkili İngiliz memurları olmadıklarını, ve işin uydurma olması gerektiğini söylüyordu.[358] Şubat başında, Robeck, bazı gizli ajanlar aracılığıyla, Saray çevrelerinden böyle bir anlaşma yapılmış olduğunun öğrenildiğini bildiriyordu. Saray çevrelerinin, olmayan bir anlaşmayı var göstermekle, hiçbir şey kazanamayacakları, tersine, çok önem verdikleri İngiliz yakınlığını bu yüzden tehlikeye düşürecekleri düşünülürse, anlaşmanın varlığına inanmak gerekir.[359] Sonyel dışında, başlıca Türk incelemecileri bunu var kabul etmektedirler.[360] Nitekim Sait Molla'nın Frew'a yazdığı bir mektup, Damat Ferit'in ağzından böyle bir anlaşmadan söz etmektedir.[361] Sonyel, bu anlaşmanın yok, ya da İngiliz ve Fransızlar için iki yanlı çalışan "çifte ajanların" Damat Ferit'i aldatması sonucu olduğunu söylüyor. Fakat o üç İngiliz, Fransızlar hesabına çalışıyor olsalardı, o zaman esas metin ortaya çıkardı. Oysa şimdi elimizde, ancak anlaşmanın meali vardır. Kaldı ki, Sonyel'in öngördüğü bu ihtimali destekleyen bir kanıt yok. Ve ge-

Foreign Office 371/5117, E 260 (ilk üç isim); Foreign Office 371/4241, 173042 (Sonyel, a.g.e., s. 459).

[358] Sonyel, a.g.e., s. 459.

Tabii, Babıâli, anlaşmanın varlığını resmen yalanlamakta kusur etmemiştir. G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 97 (*Stamboul*, 8/4/1920).

[359] Sonyel, a.g.e., s. 452-3. Gerçi, Sonyel'in işaret ettiği gibi, Mustafa Kemal'in 12/12/1335 telinde (K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 403) ve Bayar'da bu konuda tereddütlü bir tavır varsa da, bu, esas metnin ele geçmemiş olmasından ileri gelmektedir. Fakat böyle bir anlaşmanın esas metnini ele geçirmenin hemen hemen imkânsız olacağı düşünülmelidir.

[361] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 293.

nellikle kanıtlar, böyle bir anlaşmanın varlığı yönündedir. İngiliz Dışişleri'nde George Percy Churchill diye biri vardı. Öbür adları ya da benzerlerine ise İngiliz Ordu ve Deniz Kuvvetleri personel rehberlerinde rastlanabiliyor.[162] G.P. Churchill (doğumu 1877) 1903'te Tahran İngiliz Elçiliği'nde tercüman olarak göreve başlamış, 7 Nisan 1916'da yükseltilmiş, herhalde 1917 ve 1918'de askerlik görevini yapmış, 11 Mart 1919'da yeniden Dışişleri'nde göreve başlamış, İran Şahı Ahmet'in İngiltere ziyaretinde (1919) onun maiyetindeki İngiliz heyetinde bulunmuş, İran'ın 1. Sınıf Aslan ve Güneş Nişanı'nı almış, 3 Haziran 1924'te CBE (Commander of the British Empire) nişanını almış, aynı yılda Cezayir'de başkonsolos olmuş, 1937'de emekli olmuştur. Damat Ferit'le yapılan anlaşmayı onun imzalamış olması muhtemel sayılabilir.

Anlaşmanın hükümlerine gelince, bunlar son derece ilginç ve gerek Vahdettin'in, gerekse İngilizlerin bu çalışmada saptanan siyaset ilkelerine uygundur. Bir kez, anlaşmanın gayri resmi ve gizli olduğunu ve tarafların İngiliz hükümeti adına hareket eden bazı İngiliz memurları ile Osmanlı Devleti adına Padişah'ın temsilcisi olarak Damat Ferit olduğunu görüyoruz. Burada Damat Ferit anlaşmayı sadrazam olarak değil de, Padişah'ın ve Saray'ın mutemet adamı olarak imzalamıştır ve anlaşma Vahdettin tarafından onaylanmıştır. Osmanlı tarafının doğrudan doğruya Padişah olduğu, 8. maddeden anlaşılmaktadır. Vahdettin, İngiliz mandasını, İstanbul ve Boğazlar'da İngiliz denetimini, İngiltere'nin Müslüman sömürgeleriyle birlikte Suriye ve Mezopotamya'da da İngiliz üstünlüğünü sağlamaya yardımcı olmayı, bağımsız bir Kürdistan'ı kabul etmektedir. Buna karşılık, İngiltere, İstanbul'u Osmanlılara bırakmayı, yarı meşruti (30 Mart önerisi hatırlanırsa bunun aslında düpedüz mutlakıyet anlamında kullanı-

Churchill için *Foreign Office List*'e bkz. Ayrıca, Teğmen P.J.W. Straus (*Army List*, Haziran 1919, Haziran 1920), Teğmen A.I. Polack (*Army List*, Ocak 1918), Teğmen W.F.N. Churchill (*Army List*, Haziran 1920), H. Morland (*Navy List*, 1920) adlarına kaynaklarda rastlanabiliyor.

labilmek üzere söylenildiği kabul edilebilir) Osmanlı yönetimini ulusçulara ve başka tepkilere karşı etkin olarak bir polis-zabıta gücüyle korumayı, Konferans'ta anlaşma esasları dairesinde Osmanlı taleplerini desteklemeyi üstlenmektedir. Anlaşmada yalnız Kürdistan'ın anılması, Ermenistan'dan söz edilmemesi nasıl yorumlanacaktır? Bu, ancak, Ermenistan'ın bağımsızlığı haydi haydi kabul edildiği için (Vahdettin'in 30 Mart önerisinde Ermenistan'ın özerk ya da bağımsız olabileceği kabul edilmişti) yalnız Kürdistan'ın tasrih edildiği biçimde açıklanabilir. İngilizler, ayrıca gerek ABD'nin, gerekse Fransa'nın Ermenistan davasını Konferans'ta ileri süreceklerini bildikleri için, onun Vahdettin'e karşı ileri sürmeyi gereksiz görmüş olmalıydılar. Kürdistan ise yalnız İngilizlerin destekledikleri bir dava olduğundan, onun Vahdettin'e kabul ettirilmesi gerekiyordu. Nitekim Sévres Antlaşması, bilindiği üzere, Kürt halklarının, antlaşmanın yürürlüğünden başlayarak, bir yıl içinde Milletler Cemiyeti'ne başvurmaları halinde bağımsızlık yönünde gelişebilecek bir Kürdistan özerkliğini öngörecekti (md. 62-4).

Ülke olarak İngilizler, Vahdettin'e, İstanbul dışında hiçbir yeri –ne İzmir'i, ne Adana'yı, ne Samsun'u– sağlamaya yanaşmıyorlardı. Yalnız İstanbul'u sağlamayı üstleniyorlardı ve bu konudaki bütün karşı düşüncelere rağmen sonunda Sévres'in İstanbul'u Osmanlılara bırakması, anlaşmanın gerçekliğini doğrulamak bakımından düşündürücüdür.[363] Gerçi Hint Müslümanlarının bu konudaki baskısından söz edilebilirse de, gizli anlaşmanın da payı olduğu düşünülebilir; zira Hint Müslümanları, Edirne ve İzmir için, hatta Hicaz'ın Osmanlılara bağlanması için de mücadele etmişler, fakat bu konuda bir sonuca ulaşamamışlardı.

Sonuç olarak, Vahdettin'in, çok şey feda edip, az şey aldığı düşünülebilirse de, saray mutlakıyetini dahildeki her türlü karşı gücün önünde sağlama aldığı hatırlanırsa, tahtının dar

Cumming de bu noktayı ele alıyor. Sonyel, a.g.e., s. 454 (H.H. Cumming, *Franco - British Rivalry in the Post - War Near East* [London, 1938], s. 91-2).

çıkarları açısından önemli bir taviz elde ettiğini kabul etmek gerekir. Bu arada, saray mutlakıyetini koruyacak polis-zabıta gücü olarak, anlaşmanın yapıldığı sırada, ne ölçüde Yunanlıların düşünülmüş olduğu meraka değer. Ege'deki Kuva-yı Milliye, Mustafa Kemal'in hareketinden ayrı olduğu ve meşrutiyetçi bir tavır almadığı sürece, Vahdettin'in Yunanlıları henüz böyle bir güç olarak görmediği, fakat Ahmet Anzavur ve Ali Galip olayı dolayısıyla görüldüğü ve görüleceği üzere bu sıralarda Çerkes ve Kürtleri bu açıdan değerlendirdiği kabul edilebilir. İstanbul dışında, Vahdettin'in –açıkça belirtilmemiş olmakla birlikte– 30 Mart önerisine uygun batı tavizleri (herhalde sözlü olarak) elde ettiği düşünülebilir. Vahdettin'e bağımsız bir Kürdistan ve Mısır ile Kıbrıs'ta her türlü halklardan vazgeçileceği kabul ettirildiği halde, Suriye, Irak, Hicaz, Yemen konusunda buna benzer bir hüküm getirilmemesi anlamlıdır. Gerçi Türkçe metinde Padişah'ın Suriye ve Elcezire'de (Kuzey Mezopotamya'da) İngiliz egemenliğinin sağlanmasına yardımcı olacağından söz ediliyorsa da, İngilizce metinde geçen sözcük "domination" daha çok üstünlük, hegemonya anlamındadır. Öyle olunca, İngiliz temsilcilerinin hiç değilse sözlü olarak 30 Mart önerisindeki hükümlerin havasında, hutbede Padişah'ın anılması, Osmanlı bayrağının kullanılması gibi bazı simgesel tavizler sağlamak için çalışmayı kabul ettikleri düşünülebilir. Nitekim 8. maddede sözü edilen ve barıştan sonra 4. maddedeki hükümleri genişletip genelleştirmek suretiyle Padişah'la yapılacak özel anlaşma, Vahdettin'in değer verdiği bu gibi birçok şeyi sağlayabilecek gibi görünüyordu. 4. maddede öngörülen, Suriye ve Mezopotamya'da İngiliz üstünlüğünün sağlanması için, eylemli yardımların karşılığında, buralarda Padişah'a simgesel tavizler verilebileceği gibi, bütün Müslüman İngiliz sömürgelerinde İngilizleri desteklemek karşılığında, Vahdettin'in İngiliz İmparatorluğu Müslümanların ruhani önderi olarak tanınması da anlaşma görüşmelerinde kararlaştırılmış olabilir.

11 Eylül'de Lloyd George, Fransızlara, Adana, Lübnan ve Suriye'deki İngiliz askerlerini boşaltmayı ve ilk iki bölgeyi Fran-

sız işgaline bırakmayı önermeyi kararlaştırdı. Böylece, Sykes-Picot Antlaşması'nın geçersizliği üzerinde direnen Lloyd George yeniden bu antlaşmaya dönmüş oluyordu. 13 Eylül'de Clemenceau'ya öneri yapıldı, 15 Eylül'de Konferans'ta resmen açıklandı.[364] İngilizlerin Vahdettin'le yaptıkları anlaşma ile bu çözümün çeliştiği haklı olarak söylenebilir. Ne var ki, gizli anlaşma Fransızlarla yapılan anlaşmadan önceydi. Sonra, İngiliz siyasetinin bu keskin dönüşü, hiç istenmeden yapılmıştı ve Lloyd George hükümetini içte ve dışta sıkıştıran büyük zorlukların bir sonucuydu. Gerçi bu zorluklar bir süredir vardı; ama en son eklenen, çok önemli bir durum, Fransa'nın sömürge payını azaltmak ve onu ikinci derecede bir duruma düşürmek için imkânlar vaat eden ABD'nin etkin rol oynaması ihtimallerinin gün geçtikçe sönmekte oluşuydu.[365] Artık İngilizler, Ermenistan'ı genişletmek ve Ermenileri korumak için Fransızlardan yararlanma durumunda kalmışlardı.[366] Ayrıca, Türk ulusçu hareketinin çetin bir ceviz olarak ortaya çıkması, Fransızlarla işbirliği yapmayı ve mümkünse Güneydoğu Anadolu'da bu hareketi Fransızlara kırdırmayı akıllıca bir davranış olarak gösteriyordu. Son olarak, şunu da belirtmek gerekir ki, İngilizler, Sykes-Picot Antlaşması uyarınca Şam, Hama, Humus, Halep'i bağımsız bir Arap devletine ait kabul etmişler ve buraları Fransızlara değil, Emir Faysal'ın Arap garnizonlarına teslim etmeye razı olmuşlardı.[367]

E. Kedourie, *England and the Middle East* (London, 1956), s. 165-6. Buna rağmen, İngiliz-Fransız çekişmeleri devam ediyordu. Fransızlar, İstanbul ve Boğazlar'da askeri komutayı ele geçirmek için 13 Eylül'de bir nota verdiler; fakat İngilizlerin bu konuda taviz vermeye niyetleri yoktu. Nitekim bu mücadele sonunda, d'Esperey görevinden alınacaktı. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 766-71, 775-7.

[365] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 729, 730 (no. 485), 734 (no. 488), 735 (no. 490). Ermenistan ve Yukarı Slezya'ya ABD askeri göndermek konusunda ABD'deki muhalefet: *The Times*, 30/8, 1/9/1919.

[366] *Documents on British Foreign Policy*, c. I, s. 690-2, 700-1; *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 743-4, 745-8, 761.

[367] Bilindiği gibi, Emir Faysal esas itibarıyla İngilizlerin adamı durumundaydı ve İngiliz ya da ABD mandasını kabul etmekle birlikte, Fransız mandasına karşıydı. Bir İngiliz raporuna göre, Konya'dan İstanbul'a gelen Küçük ▷

Damat Ferit'in İngiliz Yüksek Komiserliği ile Temasları: Gizli anlaşmanın imzasından bir gün sonra (13 Eylül), Robeck, Damat Ferit'le görüştü. Paşa, Mustafa Kemal hareketine gitgide artan bir önem vermekte ve bunun hem hükümete, hem müttefiklere karşı olduğunu, Padişah'a karşı tavırlarının da değişmekte olduğunu söylüyordu. Çare olarak da, ya hareketi ezmek üzere bir Türk ordusunun gönderilmesini, ya da bir müttefik kuvvetinin önemli stratejik noktaları işgal etmesini öneriyordu. Robeck, birincisinin iç savaş ilanı niteliğinde olacağını, ikincisine gelince, müttefiklerin savaştan bıkmış olduklarını ve daha çok kan dökülmesini önlemek için her çareye başvurmak istediklerini söyledi. Fakat Mustafa Kemal hareketi savaşa devam anlamını taşıyordu ve bu, yurtseverlikle bağdaşmadığından, bunun tehlikelerini anlatmak üzere onunla görüşmeler yapılmasını öne sürdü. Paşa, böyle bir girişimin başarıya ulaşması için çok geç kalındığını belirtti. Dışişleri de, asıl mücadelenin Mustafa Kemal ile Barış Konferansı arasında olduğunu, fakat askeri harekât için, mevsim dolayısıyla geç kalındığı görüşündeydi.[368]

16 Eylül'de Robeck, Fransız Yüksek Komiseri'yle görüştü ve Damat Ferit hükümetini desteklemek gerektiği, fakat ulusçulara karşı Türk askeri göndermenin iç savaşla ya da bu askerin ulusçulara katılmasıyla sonuçlanacağı, müttefik askerlerinin bu yönden kullanılmasının da söz konusu olamayacağı konusunda onunla anlaştı. Ayrıca, hükümetin umutsuz ma-

◁ Cemal Paşa, Emir Faysal'ın Vahdettin'e yazdığı ve ona olan bağlılığını bildiren bir mektubu getirmiş, o da cevap hazırlamış (21 Temmuz) ve bunu da Cemal Paşa götürecekmiş. (Arada İttihat ve Terakkili olan Kerek(?) Mutasarrıfı Esat Bey'in bulunduğundan söz ediliyor.) Foreign Office 371/4233, 117548.

[368] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 760-1; Foreign Office 371/4158, 129080. Tilley olması muhtemel bir imza, Damat Ferit Mustafa Kemal'i yakaladığı takdirde, İzzet Paşa'nın (!) da belirttiği üzere, onu asması gerektiği mütalaasında bulunuyordu. 16 Eylül'de, ihtimal Malatya yenilgisinin de etkisiyle, Adil Bey, Eskişehir Mutasarrıfı Hilmi'ye bu kentin "her türlü tedabire" başvurarak tutulmasının "bedihi" olduğunu, "her kuvvetten" istifade olunabileceğini yazıyordu. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 203.

li durumu üzerinde duruldu.[369] Müttefik yüksek komiserleri (İngiliz, Fransız, İtalyan), yalnız bu noktadan Damat Ferit'i faal olarak destekleyebilecekleri kararına vararak, 23 Eylül'de, hükümetlerine her ay Osmanlı hükümetine birer milyon Osmanlı lirası avans verilmesini önerdiler.[370]

Bu arada, ulusçularla bir çatışma ihtimalini önlemek üzere, İngilizler önce Merzifon (20 Eylül), sonra da Kütahya (21 Eylül) ve Samsun'dan (25 Eylül) askerlerini çektiler. Bununla birlikte, gözdağı vermek ve ulusçuların maneviyatını bozmak için, Trabzon'a üç İngiliz generali geldi ve teftişlerde bulundu (18 Eylül).[371] Fakat hayati olan sorun, Anadolu demiryolunu beklemek için İngilizlerin Eskişehir, Afyon ve Konya'da (İtalyan) bulundurdukları birer taburun ne olacağı idi. Milne'e göre (17 Eylül), buralarda, İstanbul hükümeti desteklenmezse, İngiliz komutasındaki bu birlikler de barınamayacaklardı. Taburların geri çekilmesi, İstanbul'un beslenmesini zorlaştıracak ve Fransızların demiryolunu muhafaza etme iddiasını ileri sürmelerine imkân verecekti. Ayrıca, İngiliz nüfuzu da sarsılmış olacaktı. Robeck, İngiltere'yi savaşmak zorunda bırakmadan bu durumdan kurtarmak için İtalyanlarla Yunanlıların –tam bir ay önce de önerdiği üzere– çekilmelerini çare olarak ileri sürüyordu (17 Eylül).[372] Böylece, ulusal hareket

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 761-2.

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 772, 779-80. İlkönce, ayda 2 milyon lira gerektiği söylendi, sonra bu tahmin 3 milyona çıkarıldı.

[371] G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 65-6; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 255-7, 318-9. Temmuz sonunda Trabzon Metropoliti Hrisantos, Londra'da R. Graham'dan, Trabzon'a bir İngiliz alayının gönderilmesini istemişti. C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. V, s. 1464.

[372] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 763-5. Ulusçuların, 10 Eylül'den önce Beylikahır'da Balıklı köprüsünü uçurmaları dolayısıyla, Milne, Eskişehir-Ankara hattını tatil etmiş bulunuyordu. Foreign Office 371/4159, 130964; M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. II, s. 26-7. Edmonds, İtalyan ve Yunanlıların çekilmesinin, ancak mantıksal sonucuna götürülmesi, yani Ermenistan ve İstanbul'un Türklere vaat edilmesiyle Mustafa Kemal'in yatıştırılabileceği mütalaasındaydı. İstanbul'un ve Malta'daki Türklerin ellerinde oluşunun Hıristiyanlara iyi davranılması için güvence olduğunu belirtiyordu. Kidston, Yunanlı ve İtalyanların çekilmelerinin zaaf ▷

kendiliğinden dayanaksız kalmış olacaktı. Fakat Lloyd George'un böyle bir yola gitmeye niyeti yoktu. Görülüyor ki, bu sırada –ABD'nin ya da hiç değilse ABD görevlilerinin ulusçulara karşı göstermekte oldukları eğilim de düşünülürse– Saray'la birlikte İngilizlerin ulusal akım karşısında durumu hayli zayıftı.

Padişah Müdahale Etmek Zorunda Kalıyor: Ali Galip - Muhittin Paşa harekâtının sonuçsuz kalması, İngiltere'nin bunun üzerine askeri bir müdahalede bulunmaya yanaşmaması ve ulusal hareketi ortadan kaldırmak için asker gönderilmesini de kabul etmemesi üzerine (asayişi bozacağı[371] ve başarı ihtimalinin bulunmamasından ötürü), Saray'a bir tek imkân kalıyordu – Robeck'in önerdiği üzere Mustafa Kemal'le uzlaşmaya çalışmak. Olan bitenlerden sonra, hemen ilk ağızda Damat Ferit'in böyle bir girişimde bulunamayacağı ortadaydı. Ne var ki, Mustafa Kemal hareketi Vahdettin'e bağlılığını ilan ediyordu. Onun için Padişah'ın bir hakem gibi araya girip tarafları uzlaştırmaya çalışması uygun görüldü. Fakat bu arada hem bir kısım hükümet üyelerini Saray'a daha sıkı bağlamak için (Tahir Hayrettin Paşa, ihtimal Ali Galip olayına tepki olarak Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden istifa etmişti) ve hem de Meclis'i toplamanın zorunlu olabileceği durumda bunlardan yararlanmak üzere, 15 Eylül'de yedi kişi Âyan Meclisi'ne atandı. Bunlar, Şûra-yı Devlet Reisi Rauf Paşa, Adil Bey, Adliye Nazırı Mustafa Efendi, Ticaret ve Ziraat Nazırı Hâdi Paşa, Evkaf Nazırı Hamdi ve eski Adliye Nazırı Vasfi efendiler, Maarif Nezareti Tedrisat-ı Aliye Müdürü Naim Bey'di.[374]

◁ olarak yorumlanmaması için, yerlerine İngiliz ve Fransız askerlerinin gitmesi gerektiğini, fakat herhalde bunun söz konusu olmadığını düşünüyordu. Tilley, İstanbul hükümetinin ancak vuruşma durumu olmadıkça desteklenmesi gerektiği, Konferans'ın Türkiye'yi "yeniden fethedip etmemek" hususunda karar almak durumunda olduğu görüşündeydi (20 Eylül). Foreign Office 371/4159, 131407.

[371] Asayiş deyince, İtilafçıların ilk aklına gelen, üzerine titredikleri azınlıkların güvenliğinin tehlikeye girmesiydi.

[374] *Takvim-i Vekayi*, 22/9/1335, 3652; M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. II, s. 28. Anlaşılan Damat Ferit, çevresindekilere rütbe, nişan ▷

Padişah'ın müdahalesi bir beyanname biçimini aldı. 20 Eylül günlü olan bu belge ilkönce ulusçuların bir iddiasını dolaylı olarak[375] yalanlamakla başlıyordu. Anadolu'da olan biten üzücü gelişmelerden, gelen telgraflar sayesinde Padişah'ın haberi vardı. Bunlar, İzmir'in işgali ile onu izleyen feci olayların ve Doğu Anadolu üzerine çıkan söylentilerin sonucu olup, kendisi halkla birlikte pek çok üzülmekle beraber, "şu an-ı mühimde" ulusa ve hükümete düşen görev, "teşebbüsat-ı mâkûle-i siyasiye" ve genel görüş birliği ile hakları korumak için çalışmaktan ibaretti. Nitekim hükümetin çalışması sonucu, İzmir facialarına Avrupa'nın dikkatini ve sevgisini (!) çekmek konusunda başarı gösterilmişti ve Doğu Anadolu için de "her türlü" girişimden geri kalınmıyordu. Fakat ortada ulusal birliği bozacak "hiçbir karar ve teklif olmadığı halde," ülkede asayişi, hükümet nüfuzunu bozup halk arasında ikilik yaratacak her türlü davranışta bulunmak, devletin can alıcı çıkarlarıyla uzlaşmazdı. Halkla hükümet arasında muhalefet olduğu iddiası da yanlıştı. Ayrıca bu durumlar, kanuni koşullar içinde "bir an evvel icrasını arzu eylediğimiz" seçimleri ve varlığı gerekli olan Mebusan'ı da geciktirerek, barışın yaklaşmakta olduğu sırada, hükümetin zorluklarını artıracaktı. Vahdettin, yurttaşlardan, hükümete boyun eğmelerini, böylelikle yaklaşan yeni barış görüşmelerine hükümetin "milletle hemahenk" gidebilmesini sağlamalarını beklediğini söylüyordu.[376] Böylece, Padişah, ulusçuları iki-

◁ ve unvan dağıtarak kendine bağlamak yolunu tutmuştu. A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 237. Paşa Refik Halit'e, "etrafımdakilere emniyetim yok" demişti. R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 178.

[375] Robeck, beyannamenin iki amacından birinin bu olduğunu söylüyordu. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 804.

[376] *Takvim-i Vekayi*, 21/9/1335, 3651; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1005-7. Seçim hakkındaki sözlerin kaçamak noktası, "şerait-i kanuniye dairesinde" sözü olabilir; çünkü seçimleri böyle yapmak, işin uzaması, hızlandırılmaması anlamına getirilebilirdi. Bir gün önce, Damat Ferit'le birlikte *Journal de Debats* muhabiri Robert Raynaud'yu kabul eden Vahdettin, savaş sonunda doğan yeni dünyayı, özgürlük sözcüğünün özetlediğini ve kendisinin, Tanrı ve evren önünde halkının kaderinden sorumlu mutemedi olarak, bu özgürlüğü halkı için de istediğini söylüyordu. Mütarekeye aykırı işgalleri ▷

lik çıkarmakla ve Mebusan'ın toplanmasını geciktirmekle suçlamış oluyor ve hükümetin desteklenmesi gerektiğini söyleyerek ona olan güvenini alenen doğrulamış oluyordu.

Türkgeldi, Damat Ferit'in, Padişah tarafından bir bildirge yayımlanmasına "lüzum göstermiş" olduğunu ve müsveddenin "kendi mahsûl-i fikri" olduğunu ileri sürüyor. Oysa Damat Ferit'in 23 Eylül'de başyaverliğine atanan Kemal Bey'e göre, bildirge, Sadrazam'ın dikte ettiği bir bildirge olmayıp Padişah'ın kendi öz bildirgesiydi.[377] Türkgeldi'nin Padişah ve Sadrazam'la olan ilişkileri göz önüne getirilirse, kendisinin yanıltılmış olabileceğini söylemek mümkün olduğu gibi, ayrıntılar ne olursa olsun, Vahdettin gibi bir padişaha, bildirgenin sorumluluğunu yüklemekte pek tereddüt edilemeyeceği açıktır.

Vahdettin'in Damat Ferit hükümetini destekleyen beyannamesi, İstanbul'da birçok dayanışma gösterilerine vesile oldu. Kendi iddialarına göre 400'e yaklaşan şubeleriyle Hürriyet ve İtilaf, 3 bini aşkın subay adına Nigehban-ı Askeri, 48 şubeli Trabzon Ademi Merkeziyet, 60 binden fazla subayı temsil eden Mütekaidin-i Askeriye cemiyetleriyle Cemiyet-i Müderris'in, beyannameyi alkışlayan, genellikle İttihatçı diye damgaladıkları ulusçuları ağır biçimde suçlayan yazılar sundular Babıâli'ye. Ayrıca, vilayet bölgesine "inhisar eden tehlikenin" kaybolduğu ve Hürriyet ve İtilaf'ın ademi merkeziyet esasını kabul ettiği gerekçesiyle, Trabzon Adem-i Merkeziyet Cemiyeti Hürriyet ve İtilaf'a katıldığını duyurdu.[378]

Padişah'ın beyannamesi büyük bir silahtı ve ulusçuların ablukasını birçok yerde kolayca deldi.[379] Gerçi Kâzım Kara-

◁ kmıyordu; fakat "fesatçıların", davasının kutsallığını lekelemelerini istemiyordu. Ayrıca, Osmanlı murahhaslarının yeniden Paris'e çağrılmasını diliyordu (22/9/1919).

[377] A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 241; *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 793.

[378] *Sabah*, 23-6/9/1335, 10722-5; M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. II, s. 42-5.

[379] Refik Halit, beyannamenin hangi telgraf merkezleri tarafından alındığını, hangilerince alınmadığını bir yazıyla Dahiliye'ye bildirmiş ve alan ▷

bekir, bunu, Damat Ferit'in Padişah'ı nasıl aldattığını gösteriyor, diye tevil ederek, beyannamenin yayılmasına kendi adeta hevesle önayak olmak istediyse de (21 Eylül), güç dengesini daha soğukkanlı değerlendiren Mustafa Kemal, ulusçu görüşlerin "lüzumu derecede" halka iletilmemiş olduğunu hatırlattı ve iletilmiş olduğu durumlarda bile, kamuoyunun beyannameyi gördükten sonra ne ölçüde kendilerini tutmaya devam edeceğinin belli olmadığını belirtti.[380] Mustafa Kemal, uydurma kabul ettiği –Padişah'a karşı çıkılmadığı için öyle demesi gerekiyordu– beyannamenin hazırlanmakta olduğunu çok iyi bir istihbaratla önceden haber alıp her yanı buna karşı uyardığı halde (18 Eylül), yine de beyannamenin yayılabilmesi, Padişah'ın gücünü gösteriyordu. Bu durumda beyannameye bir cevap vermek gerekiyordu. Cevap, Damat Ferit'in Padişah'ı aldatmakta olduğunun doğrulanmış olduğunu belirttikten sonra, Sadrazam'ı yeniden suçluyor ve Mebusan'ın toplanmasından önce Konferans'ın Türkiye'yi ele alması ihtimaline karşı, onun, ulus adına "hemen" düşürülüp, genel güveni kazanmışlardan oluşan bir kabinenin kurulmasını "niyaz ve istirham" ediyordu.[381]

Sadrazam'ın Padişah'ı olan bitenlerden, ulusçuların girişimlerinden habersiz bıraktığı yolundaki ulusçuların iddiasını, Padişah'ın dolaylı olarak yalanladığına yukarıda değinildi. Vahdettin iddiayı açıkça yalanlayamazdı; çünkü hem partizan olarak damga yer, hem de Damat Ferit, ulusçularla giriştiği güç denemesinden yenik çıktığı takdirde, bu yeni duruma ayak uydurabilme yeteneğini büyük ölçüde yitirirdi. Fakat, göreceğimiz gibi, Padişah, Abdülkerim Paşa'ya "Anadolu umum maruzatı" dahil, her şeyden haberli olduğunu söylemiş. Bu Padişah'a sorumluluk yükleyen bir itiraf olduğu için,

◁ yerlerin almayanlara "hususi surette" bildirmiş olmalarının "kuvvetle memul" olduğunu belirtmişti. M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. II, s. 41-2. Mustafa Kemal bunun farkındaydı: M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 159.

[380] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 157-9.

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 287; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1007-9.

doğru olmadığına inanmamak için neden yoktur.[382] Nedense Türkgeldi, bu sıralardaki anılarında Damat Ferit'in gerçekten Padişah'ı olan bitenden habersiz bırakmak için, okuyacağı gazeteye karışmaya kadar varan çabalarda bulunduğu izlenimini vermek istiyor. Ayrıca, ona göre, beyanname düşüncesi ve metni Padişah'ın eseriydi.[383] Oysa mutlak hükümdar olma yönünde güçlü eğilimleri ve yetenekleri bulunan Vahdettin'in, kolay kolay enişte sinin gölgesinde kalmaya razı olmayacağı kabul edilebilir. Üstelik, yine Türkgeldi'nin de bazı örneklerle tanık olduğu üzere, Saray'ın birçok işi başkâtipten gizli olarak görülüyor ve karşısındakileri aldatmak ve oyalamak konusunda hayli başarılı olan Vahdettin (gördüğümüz üzere, böyle muamele görenler arasında Mustafa Kemal, Ahmet Rıza ve İzzet Paşa da vardı) ihtimal ki Türkgeldi'yi, Saray'ın saygıdeğer bir görünümü olması için paravan olarak kullanıyordu. Böyle olunca, 13 Eylül'den beri çok umutlu olmayan bir mücadele sürdüren Saray'ın, gerektiğinde taktik bir çekilişi mümkün kılmak üzere kendisine yabancı saydığı başkâtibe, hükümet dizginlerinin tümüyle Damat Ferit elinde olduğu izlenimini vermek için çalışması doğal sayılabilir.

Mücadelenin Son Perdesi: 24 Eylül'de İstanbul'a çok eğilimli olan Trabzon, 26 Eylül'de İstanbul'a bağlı olan Konya, ulusçuların denetimine geçti. Birincisinde Vali Mehmet Galip tutuklandı; ikincisinde Vali Cemal Bey, Konya'dan kaçmak zorunluluğunu duydu.[384] İstanbul'a bağlı olan önemli bir merkez

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 184-5. Abdülkerim Paşa'nın Kara Vasıf'a yazdığı mektupta (8/11/1919). Vahdettin'in bütün yazışmalardan haberli olduğu tekrarlanmaktadır. Paşa, Padişah'a bağlı olduğu halde, Saray'ın partizanı, ve herhalde bu sözüyle Padişah'a nasıl bir sorumluluk yüklediğinin pek farkında olmadığı için, bunu rahatça söyleyebilmektedir. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1040-3. Padişah'ın partizanı olan Göztepe, onu koruyabilmek için, Damat Ferit'in Saray'a bilgi ulaştırmadığını ileri sürüyor; zira ancak böyle yaparak Vahdettin'i koruyabileceğini bilmektedir. T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 215.

[383] A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 244, 241.

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 189, 170; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1047-8. s. 1019-20. Bir haftadır merkezle temas edemeyen ve ulusçular tarafından kuşatılmış bulunan Konya'da Cemal Bey, 25 Eylül'de İngiliz denetim ▷

olarak Eskişehir kalıyordu. Burada hem İstanbul'a bağlı Hilmi Bey adında bir mutasarrıf, hem de General Solly Flood komutasında bir İngiliz birliği bulunuyordu. Fakat gördüğümüz gibi, Hilmi Bey'i faal olarak desteklemiş olan Flood, artık dönmeye başlamıştı. Mustafa Kemal 24 Eylül günlü genelgesinde, Flood'un Ali Fuat'a ülkenin içişlerine karışmayacaklarını ve yalnız demiryolunu bekleyeceklerini söylemiş olduğunu müjdeleyebilmişti.[185] Bu arada Damat Ferit, Eskişehir'i güçlendirmek için İstanbul'dan 2 bin asker göndermek tasarısını ortaya attı. Böylece, Eskişehir'de esaslı bir gövde göste-

◁ subayına gelerek kendisine karşı bir suikast hazırlandığını bildirince, subay ona kaçmasını salık verdi. Yoksa Hıristiyanlara zarar verebilecek bir kargaşa çıkabilirdi. Cemal Bey, bir İngiliz subayı ile trenle Konya'dan ayrıldı. Foreign Office 371/4159, tasnif 699 (denetim subayının 25 Eylül raporu). Oysa Zeynelabidin Efendi Konya için Vahdettin'e güvence vermiş bulunuyordu. M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. II, s. 47. Trabzon ise, Damat Ferit'in hayli bel bağladığı bir yerdi. M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. II, s. 35-7; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 276-7, 288-90, 297. Bu çalışmada Anadolu'ya egemen olmak için uluscularla Damat Ferit hükümeti arasındaki mücadelenin ayrıntılarına girmenin olanağı yoktur. Bunun için bkz.: M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 159-95; M. Gologlu, *Sivas Kongresi*, s. 127-73; Foreign Office 371/4160 154967. Daha önce açıklanmış olan nedenlerle Batı Anadolu İstanbul'la ilgiyi kesmek konusunda yavaş davranmıştır. 30 Eylül'de Salihli ve Alaşehir'in karşı tavır aldıklarını öğrenen Hacim Muhittin, "... Sıra yavaş yavaş bize geliyor," diyordu. H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 77. 19 Eylül'de 2. Nazilli Kongresi tavır almaktan kaçınmıştı. C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. VII, s. 2369-70, 2373.

[185] *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 86-7, 88. Bu, Ali Fuat'ın İngilizlerle Yenihan'da yaptığı görüşme (21 Eylül) sonucuydu. Buna karşılık Kuva-yı Milliye İngiliz askerinin bulunduğu İzmit, Eskişehir, Kütahya, Afyon gibi yerlere girmeyecek, fakat Eskişehir'in İstanbul'dan kopması için İngilizler aracılık yapacaklardı. Ama Flood'un Mutasarrıf Hilmi Bey ve Hamdi Paşa'yı desteklediği, bu yüzden sürtüşme ve çekişmeler olduğu görülüyor. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 211-36. Bununla birlikte 2 Ekim'de İngiliz Savaş Bakanlığı'nın –Dışişleri'nin onamasıyla– gönderdiği talimat kesindi. Anadolu demiryolunda mülki yönetimi desteklemek için kuvvet kullanılmayacak ve vuruşmalara girmek tehlikesi olmadan yerlerinde tutulamayacaklarsa, birlikler geri çekilecekti. Vuruşmalar, kapsamı belirsiz harekâta yol açabilir ve İran, Filistin ve başka yerlerde ciddi sonuçlar doğurabilirdi. Foreign Office 371/4159, 134310.

risi yapılacak ve bunun sonucunda ulusçular pazarlığa girmek zorunluğunu duyacaklardı. İngilizler 21 Eylül'de önce karşı çıktılarsa da, sonra buna yanaşır gibi oldular. Bunun üzerine, Damat Ferit bir notayla (28 Eylül) resmen bunu istedi. Fakat bu isteği görüşen Fransız, İngiliz ve İtalyan yüksek komiserleri, Konya'nın da ulusçuların eline geçmesini göz önünde tutarak, 2 bin askerin az olacağını, daha fazlası iç savaşa yol açacağı için, bunun da demiryolunun terki ve dolayısıyla İstanbul'un beslenememesiyle sonuçlanacağına karar verdiler (29 Eylül). Böylece, Damat Ferit hükümetinin isteği reddedilmiş oldu ve bu arada yapılan, ulusçularla görüşme girişimleri de sonuçsuz kaldığından istifadan başka çare kalmadı.[386]

Ali Galip - Muhittin Paşa harekâtının başarısızlığından sonra, ulusçu hareketi askeri güçle yok etmek düşüncesinin iltifat görmemesi üzerine, Mustafa Kemal ve arkadaşlarıyla uzlaşma çaresi aranmaya başlandı. Robeck'in 23 Eylül'de bildirdiğine göre, Sadrazam'ın hiç değilse Eskişehir'e dek gidip Mustafa Kemal ve Rauf Bey'le görüşmesi için tasarılar yapıldı. İngiliz askeri makamları buna itiraz etmedikleri gibi, kolaylıklar da göstermek istediler. Fakat "birkaç" tasarı değişikliğinden sonra, Hâdi Paşa başkanlığında bir kurulun görüşmelerde bulunmak üzere gönderilmesi söz konusu olmaya başladı.[387] Ulusçuların ne denli kararlı –ve başarı yolunda– oldukları, Padişah'ın beyannamesine rağmen, Trabzon (ki İstanbul'a bir kurul göndermek istiyordu)[388] ve Konya'nın "düşmesinden" sonra iyice anlaşıldı. Hemen harekete geçmek gerekiyordu.[389] Bunun üzerine son bir çere olarak, *Nutuk*'ta hayli geniş bir

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 785-6, 805.

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 780-1. Hohler'in Kidston'a yazmış olduğu mektupta (4 Ekim), "Bildiğin gibi, Ferit son dakikaya değin bizzat bir kuvvetle gitmeye ya da bir kuvvet göndermek konusunda pek istekliydi; fakat biz ona engel olduk," cümlesi yer almaktadır.

[388] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 188-9.

Nitekim, Heyet-i Temsiliye'nin 28 Eylül günlü bir kararıyla, Ereğli, Bolu, Adapazarı, İzmit havalisi Kuva-yı Milliyesi'nin İstanbul'a harekete hazır olduğu genelgeyle duyuruldu. Böylece bir çeşit Hareket Ordusu havası yaratılmak isteniyordu. B.S. Baykal, *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*, s. 10.

yer işgal eden, Abdülkerim Paşa - Mustafa Kemal telgraf görüşmesine başvuruldu. Erkân-ı Harp Mirliva Abdülkerim Paşa Selanik günlerinden Mustafa Kemal ve Ali Fuat'ın arkadaşıydı. Bu paşa, yine o günlerden iki tarafın komutanı durumunda olan Ticaret ve Ziraat Nazırı Hâdi Paşa aracılığıyla, ulusçu önderlerle görüşmelerde bulunmak üzere Ali Fuat'a başvurdu (25 Eylül). Kendisi, "taayyün edecek bir mahalde," "müdiram harekâtla" görüşmelerde bulunmak için gelebileceği gibi, "hürmeti ammeyi ihraz eden zevatı âliye ile birlikte" de İstanbul'dan hareket edebilecekti. Paşa "endişei vatanla" yaptırılmakta olduğuna "kat'iyyen iman ve itimatı" olan bu harekâtı, millet ve hükümetin emel birliğine uygunlaştırmayı "pek sehil (kolay)" buluyor, fakat "vaktin pek darlığından" hemen cevap bekliyordu.[390] Nitekim bu sırada Adil Bey, genel af ilanıyla düğümün çözülebileceğine inanmaktaydı.[391] Mustafa Kemal'in, Abdülkerim Paşa isterse makine başında görüşmeye hazır olduğunu bildirmesi üzerine, 27 Eylül gecesi sekiz buçuk saat süren bir görüşme yapıldı. Abdülkerim Paşa'nın, Padişah'ın ulusçuların bütün taleplerini bildiğini söylemesi ve iki yanın uzlaşmasından yana döktüğü diller, Mustafa Kemal'i kararlı tutumundan vazgeçiremedi. Böylece, uzlaşma yolunun kapalı olduğu anlaşılmış oldu.[392]

29 Eylül'de Âyan'dan Müşir (Deli) Fuat Paşa, Sivas'tan L.E. Browne'un getirdiği bir mektubu Saray'a getirip Vahdettin'e sundu. Böylece –Vahdettinci Göztepe'ye göre– ulusçular, padişahlarını saran demirperdeyi aşarak davalarını duyurabilmişler ve Vahdettin'in Damat Ferit'e olan güvenini sarsabilmişlerdi. Oysa –o zaman Sivas'ta ulusçuların taktik gereği "yalancılıktan" ve bugün Göztepe'nin ileri sürdüğü gibi– Damat Ferit, Vahdettin'i aldatıyor; Vahdettin, Fuat Paşa'nın mektubuyla uyanmış olsaydı, onun ilk fırsatta, yani 16 Mart 1920

[390] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1024-5. Paşa'nın telgrafını Damat Ferit onaylamış ve Padişah'a da bilgi verilmiş. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1041.
[391] A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 242.
[392] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 173-88; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1022-43.

işgalinden sonra yine enişteşini Sadaret'e getirmesi açıklanamazdı. Browne, 19 Eylül'de Sivas'tan ayrılmış bulunuyordu.[394] Robeck'in bir raporuna göre (22 Ekim 1919) Browne, Mustafa Kemal'den Padişah'a getirdiği önemli mektupları Fuat Paşa ile Veliaht'a teslim etti. İhtimal, İngilizlerin baskısı üzerine, ABD makamları onun Türkiye'yi terk etmesini istemişler.[395]

Burada, kısaca, ABD'nin –hiç değilse bazı görevlilerinin– Damat Ferit hükümetinin devrilmesindeki katkısına yeniden ve kısaca, değinilebilir. Amerikalıların bu elverişli tavrı anlaşılır anlaşılmaz, gördüğümüz gibi, bundan yararlanmak yoluna gidilmiştir. Örneğin, Padişah beyannamesine Heyet-i Temsiliye tarafından verilen karşılığın (22 Eylül), General Harbord'a iletilmesine dikkat edilmiş, onun Erzurum ziyareti (25 Eylül), büyük bir olay olarak geçmiştir.[396] Bundan başka, Vahdettin'e elden mektup göndermek için Browne'den yararlanılmış, oysa bu mektubu Fransızlar aracılığıyla gönderme önerisi, yabancılar eliyle gönderilmesinin "caiz olmadığı" gibi tutarsız görünen bir gerekçeyle Heyet-i Temsiliye tarafından reddolunmuştu.[397] Vahdettin, 19 Eylül'de *Journal des Dobats*'ya verdiği demeçte, Monroe öğretisine rağmen "büyük Amerikan

T.M. Göztepe, *Vahidettin Mütareke Gayyasında*, s. 215-8; Yalman, a.g.e., c. II, s. 36-7; A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 243-4; S. Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 301. Yalman da, Browne'un nasıl bir ABD torpidosuyla Samsun'dan İstanbul'a geldiğini anlattıktan sonra, olayı Göztepe'nin çizgisinde açıklamaktadır. *Stamboul*'a (6 Ekim) göre *Alemdar* da 4 Eylül'den sonra Damat Ferit'i suçlayarak ve ulusçuları da savunarak aynı açıklamayı benimsemişti. Cebesoy, millet irade ve azmine öncelik vermekle birlikte, mektubun etkili olduğunu kabul etmektedir. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 229.

[394] G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 65 *(İrade-i Milliye)*; Erol'a göre 20 Eylül'de hareket etti: A.g.e., s. 95.

[395] Foreign Office 371/4238, 149579.

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 296, 302-5. Kâzım Karabekir, eylül başında merkeze gönderdiği bir raporda, Trabzon'daki yardım heyetinin son zamanlarda Türklerden yana bir tavır almış olduğunu saptadı. M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. II, s. 15-6.

[396] Fransızlar eliyle gönderme önerisi, 20. Kolordu Komutan Vekili Mahmut Bey'indi. Mektubun Padişah'a Müşir Fuat Paşa eliyle sunulması aynı gün (17 Eylül) başka bir Heyet-i Temsiliye kararı gereğiydi. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 5.

Cumhuriyeti'nin" değerli yardımlarını da umduklarını söylerken, ihtimal ABD tavrının farkındaydı.[398] Ulusçuların Amerikalılar nezdinde yaptıkları başarılı propagandanın sonucunda,[399] bazı İngiliz yetkilileri, Türk ulusçularına açıkça eğilimli olan Harbord'un yardımcısı General McCoy'a (14 Ekim) ve Amiral Bristol'un istihbarat subayı Teğmen R. Dunn'a (4 Ekim), özellikle Noel'in faaliyetleri üzerine, birçok açıklamada bulunarak İngiliz siyasetini savunmak durumunda bırakılmışlardı.[400]

Damat Ferit'in İstifasıyla Saray Mücadeleye Son Vermiş Değildi: 30 Eylül gecesi Damat Ferit Vahdettin'e istifasını sundu. Vahdettin, Tevfik Paşa'yı görevlendirmek istediyse de, o, "ikinci defaya kalmalıyım" diyordu. Bu düşünce Padişah'a da uygun gelmiş olmalıydı ki Damat Ferit'in son iki hükümetinde Meclis-i Vükela'ya memur bulunan Ali Rıza Paşa'yı görevlendirdi. Türkgeldi'nin bu ad karşısında gösterdiği şaşkınlıktan cesaret alarak açılan Vahdettin, "Bu hülleci bir kabine olacak! Tevfik Paşa son fişeğimizdir. Onu atiye saklamalıyız," dedi.[401] Bu söz, Vahdettin'in Ali Rıza hükümetini kendisine ya-

Journal des Debats, 22/9/1919.

Harbord heyetinden Albay Jackson başkanlığında bir heyetin Samsun yoluyla gitmek için ayrılması üzerine, Canik Mutasarrıfı Hamit Bey'e, bunların "aleyhimizde propagandaya maruz" kalmamaları için verilen talimat, bu konuda gösterilen titizliğin bir işaretidir. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 7.

[400] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 819-25. Hohler McCoy'a, Noel'le giden Kürtçü önderlere, Türk hükümeti ya da Mustafa Kemal'e karşı herhangi bir faaliyette bulunmayacaklarına dair söz verdirildiği yolunda bir "siyasal yalan" söylemek zorunda kaldı. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 822, 679.

[401] A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 245. Bu yazara göre 27 Eylül'de Adil Bey kendisine Damat Ferit'in istifa ettiğini söyleyerek, muhtemelen kendi sadrazamlığına hazırlık olmak üzere, "softa" ve fırkacı Mustafa Sabri aleyhinde ve genel af ilan ederek yeni bir başlangıç için girişimde bulunmak niyetiyle Saray'a geldi. Fakat Paşa, peşinden Süleyman Şefik'i göndererek ve Abdülkerim Paşa'nın uzlaştırma çabasından söz ederek onu bu davranıştan alıkoydu. Ne var ki, Adil Bey'in, kabinenin istifası için ve yine "softalar" ve fırkacılık aleyhinde bulunarak ondan sonra da çabalarını sürdürdüğünü anlıyoruz. 29 Eylül'de Padişah'ın huzuruna çıktı ve görüşlerini açıkladı. Damat Ferit'in istifayı istemediği (hatta yeni kabinede hariciye nazırı olarak kalmak istediği), fakat Vükela'nın onu zorladığı söylenirse de ana nedenin ulusçuların ▷

bancı bir "ara hükümeti" kabul ettiğini ve ilk fırsatta Saray'ın mutemet adamları olan akrabaları Tevfik ve Damat Ferit paşalara dönmek, böylece ulusçulara karşı mücadelesini sürdürmek niyetinde olduğunu gösterir. "Hülleci" sözcüğü ise, kısa bir Ali Rıza hükümetinden sonra, yine bir Damat Ferit hükümeti düşündüğünü, mücadelesinin "son fişeği" olarak da Tevfik Paşa'yı tasarladığını göstermektedir. Bundan sonraki olayların seyri de bu yorumu doğrulamaktadır. Bu arada Adil Bey'in, pek muhtemel olarak sadrazam olmak umuduyla, fırkacı ve "softa" diye son anda Mustafa Sabri ve Hamdi Efendi'ye karşı Vahdettin yanında yürüttüğü kampanya da kendisine bir şey sağlayamadı.[402]

Damat Ferit, üçüncü sadaretinin son günlerindeki umutsuzluğu içinde, yeni bir çareye sarılmak istiyordu. Bu, Kürt ulusçuluğuydu. Robeck'in Bağdat'a gönderdiği 1 Ekim günlü tele göre, Damat Ferit önemli bazı Kürt merkezlerine, Kürt eşrafından valiler atamak istiyordu – örneğin Diyarbakır'a. Böylece "asayiş korunur" ve Kürtlerin Türk ulusçu hareketine katılmaları önlenmiş olurdu. Paşa, seçilecek kimsenin Kürt ulusçu ülkülerini taşıyabileceğinin "farkındaydı," fakat bu hükümet nüfuzunu o günkü durumundan nasıl olsa daha fazla azaltamazdı. Aklına gelen adlar arasında, Seyyit Abdülkadir, Şeyh Taha (?) ve özellikle, sonuncu olarak da Hicaz valiliği olmak üzere birçok yöneticiliklerde bulunmuş olan Babanzade Mustafa Zihni Paşa vardı. Komiser Wilson'dan gelen cevapta, Sadrazam'ın önerisinin İngiliz hükümeti tarafından desteklenmesi ve hükümet değişikliği olursa İstanbul'la daha kolay geçinebileceği için Babanzade Paşa'nın tercih edilmesi gerektiği bildiriliyordu.[403]

◁ Anadolu'ya egemen olmaları ve İngilizlerin o sırada mücadeleyi sürdürmeyi yararsız görmeleri olduğu açıktır. A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 241-5; İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s. 2050; L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 255.

[402] A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 241-3.

Foreign Office 371/4192, 136255, 138349. Hüdavendigâr Valiliği'ne de Kürt Mustafa Paşa düşünülüyordu.

Hatırlanacağı üzere, İstanbul hükümeti; Kürt ulusçuluğu hareketini iyi gözle görmüyordu. Hatta Ali Galip bile, Kürtlerden yararlanmak istediği halde, Kürt ulusçuluğunun gelişmesine yol açmaktan yana olmadığı için, Noel ile Kürtçü önderlerin tam desteğini sağlayamamıştı. Görülüyor ki, olaylar bu tereddütleri silmiş bulunuyordu. Türk ulusçuluğunun muzafferane gelişmesini engellemek için Kürt ulusçuluğundan da yararlanılacaktı. Zaten İngiliz İstihbaratı'yla yapılan gizli anlaşmada bağımsız bir Kürdistan'ın kurulması kabul edilmiş bulunuyordu.

VII.

Ana Sonuçlar

1. SİYASAL REJİM SORUNU: PADİŞAH'IN MUTLAKIYETÇİ KARŞI-İHTİLALİ

Vahdettin'in, birçok ciddi uyarılara rağmen, Meclis'i dağıtması; barışa değin seçimlerin yapılmaması için Tevfik Paşa hükümetinin karar alması; 19 Ekim 1918'de Damat Ferit'in Âyan'da "demokrasi" (bu arada Osmanlı Meşrutiyeti) aleyhinde şiddetli bir söylev vermesi; Padişah'ın 30 Mart 1919'da İngilizlere yaptığı öneride ve 12 Eylül anlaşmasında öngörülen "yarı meşruti" ya da "meşruti olmayan" meşrutiyet; İzmir'in işgali üzerine kamuoyunun baskısı ile seçim hazırlıklarına yönelirken[1] Damat Ferit'in İngilizlere, Meclis'in toplanmasından yana olmadığını söylemesi; Mustafa Kemal hareketinin kongreleri üzerine alınan seçim kararının ve girişilen hazırlıkların tümüyle "göz boyama" mahiyetinde oluşu, bütün bunlar, 10 (23) Temmuz Osmanlı Meşrutiyeti'ni hedef alan bir mutlakıyetçi karşı-ihtilalle karşı karşıya bulunduğumuzu gösteren belirtilerdir. Bu karşı-ihtilal Vahdettin tarafından yürütüldüğü için, onun üslubuna uygun olarak "gizli kapaklı" bir biçimde gelişmiştir. Meclis'in dağıtılması, seçim yapmama kararı, İtilaf'ın baskılarına, koşullara bağlanmış ve genellik-

[1] Daha önce de Damat Ferit hükümetinin içinde seçim yapmak yönünde eğilimler görülmüştür. Fakat bu eğilimlerin siyasal yararı olur diye belirtildiği ve salt taktik açıdan (örneğin, azınlıklara ve İtilaf Devletleri'ne şirin görünebilmek umuduyla) düşünüldüğü izlenimi edinilmektedir. Sonra unutmamalı ki, Vahdettin'le Damat Ferit çok kez gerçek niyetlerini nazırlardan gizledikleri için, zaman zaman nazırlar Saray'ın niyetlerine aykırı düşünce hatta kararlar ortaya koyabilmişlerdir.

le açıkça meşrutiyete karşı çıkmamaya özen gösterilmiştir. Ayrıca Ahmet Rıza, Mustafa Kemal gibi eski İttihat ve Terakkililer olsun, muhalefetten olsun, meşrutiyetçilerle iyi ilişkilerin sürdürülmesine dikkat etmiştir.

Saray'ın karşı-ihtilalciliğini salt İttihat ve Terakki düşmanlığıyla da açıklamak kolay değildir; zira Saray –isteseydi– Hürriyet ve İtilaf'ı benimseyerek bir meşrutiyet denemesine girişebilirdi. Hatırlanacağı gibi, Saray, Hürriyet ve İtilaf'ın yönetici kadrolarına güvendiği adamları yerleştirerek, kendisine bu olanağı hazırlamış bulunuyordu. Fakat Saray'ın en ufak bir bağımsızlık gösterebilecek bir siyasal örgüte tahammülü yoktu. Vahdettin, bendelikten başka bir statü tanımıyordu. Böylece Hürriyet ve İtilaf'ın Saray'a karşı gösterdiği büyük bağlılığa ve sözüm ona Hürriyet ve İtilaf'a yakın sayılan Damat Ferit'in, ilk kabinesini Hürriyet ve İtilaflılardan kurmuş olmasına rağmen, Hürriyet ve İtilaf'ın "kışlık bir hırka" gibi kullanılmakta olduğu kısa zamanda ortaya çıktı. Nitekim, İzmir bunalımı üzerine Damat Ferit, ulusal karma bir hükümet kurmakta tereddüt etmedi. Bunun üzerine Hürriyet ve İtilaf, hükümeti şartlı olarak desteklemeye devam ettiğini açıklayınca, Saray'ın cevabı kesin oldu. Ülkeye yayılan şehzade heyetleri (Heyet-i Nasıhalar) gittikleri yerlerde okudukları bildirgeyle –ve başka yollardan– meşrutiyet aleyhinde ve Saray'dan yana yoğun propaganda yaptılar. Buna karşı, Hürriyet ve İtilaf'tan ya da başka muhalif fırkalardan gelen bir tepkiye rastlamadık. Paris'e giden Damat Ferit'e karşı Sadık Bey'in yönettiği "İngilizlerden çok İngilizci" eleştirileri, Hürriyet ve İtilaf'ı ne Saray'a, ne de kamuoyuna sevdirecek nitelikteydi. Nitekim dönüşte, Paşa, Mustafa Kemal hareketiyle mücadele etme kararıyla partiler üstü bir hükümet kurduğunda, Hürriyet ve İtilaf'a karşı da açıkça cephe aldı. Bu sefer taşraya gönderilen Heyet-i Tahkikiyeler meşrutiyetten çok, fırkaların aleyhinde bulunup Saray'ın ve el altından İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin propagandasını yaptılar. Bu arada, ihtimal Saray'ın da desteklediği bir hareketle Sadık Bey'in önderliğine son verildi.

İlginçtir ki, 3. Damat Ferit hükümetiyle Hürriyet ve İtilaf tam hasım oldukları halde, ne bu fırka, ne de İstanbul'daki öbür fırkalar, meşrutiyet ve seçimlerin gerekliliği konusunda seçik bir talepte bulundular. Oysa Erzurum ve Sivas kongrelerinin bu konuda gösterdikleri duyarlığı ve seçimlerin en kısa zamanda bütünleşmesi için ısrarlarını gördük.

2. MONDROS MÜTAREKESİ KOŞULLARINDA MUTLAK DOĞU MONARŞİSİNİN SİYASAL TUTUMU

Hilafetin "Papalaşması" Süreci: Osmanlı Devleti'nin Müslüman ülkeleri yitirmeye başlamasıyla birlikte bu süreç başlamış oldu. Küçük Kaynarca Antlaşması'yla (1774) Kırım üzerinde egemenliği son bulan Osmanlı Padişahı'nın, halife olarak Kırımlıların dinsel önderi olmaya devam edeceği kabul edildi.

Tunus ve Cezayir'in kopması da buna benzer sonuçlar doğurdu. İslam tarihinde siyasal egemenlik haklarını tümüyle yitirmiş, yani tam anlamıyla "papalaşmış" bir hilafet örneği zaten vardı: Memlukların yanındaki Abbasi halifeleri. Bilindiği gibi, II. Abdülhamit zamanında hilafet büyük bir önem kazandı ve halifeliğin, eski Osmanlı ülkelerindeki dinsel etkisiyle birlikte bütün İslam âlemindeki etkisi de artmış oldu. Şimdi, Osmanlı Devleti'nin büyük ölçüde toprak kaybına uğrayacağının anlaşıldığı bir sırada, Vahdettin, İngilizlerin –olmazsa Fransızların– halifesi olup siyasal egemenlik kayıplarını ruhani alanda telafi etmek eğilimindeydi. İngiltere İmparatorluğu hizmetinde ruhani halifelik düşüncesinin Blunt tarafından ortaya atıldığını, bunun bütün İtilaf Devletleri'nin hizmetinde bir halifelik olarak Mizancı Murat tarafından geliştirildiğini gördük. Vahdettin'in kafasının da bu yönde işlediğini, İngilizlerle kurduğu temaslarda ısrarla halifelik üzerinde durmasından ve 12 Eylül gizli anlaşmasında –ki bu, daha sonra geliştirilecek bir ön anlaşma niteliğindeydi– Irak ve Suriye'de halifelik nüfuzunu İngilizlerin hizmetine vermeyi kabul etmesinden anlıyoruz.

Vahdettin'in Feodal ya da Patrimonyal Toprak Tutkusu: Vahdettin'in hilafete verdiği önem, onun, geleneksel Osmanlı toprak tutkusundan vazgeçmesini gerektirmiyordu. Tersine, hilafeti İngilizlerin hizmetine koşmakla ihtimal yalnız ruhani nüfuzunu artırmayı değil, toprak kayıplarını mümkün olan ölçüde asgarileştirmeyi de amaçlıyordu. Toprak tutkusuna geleneksel dedik. Gerçekten de, Tunaya'nın kullandığı deyimle, Osmanlı Devleti "askeri bir toprak devletiydi."[2] Gerçi, fetihlerin durmasından sonra birinci nitelik belki zayıflamıştı; ama ticaret ya da sermaye devleti olmak yerine feodal bir toprak devleti olma niteliği sürüyordu. Bunu, şundan anlıyoruz ki, gerileme devrinde, toprak muhafaza edebilmek uğrunda bazen en hayati çıkarlar ve bu arada iktisadi konularda karar alma yetkisi feda edilmiştir. Bunun belki en iyi örnekleri, 1740'ta Avusturya ve Rusya ile yapılan Belgrat Barış Antlaşması'nda Fransa'nın Osmanlılardan yana çalışmalarına karşılık tanınan çok daha kapsamlı yeni kapitülasyonlarla, Mehmet Ali Paşa'ya karşı İngiliz desteğini sağlamak için, 1838'de yapılan Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması'dır. Vahdettin, 30 Mart önerileriyle Irak, Suriye, Hicaz vs. yerlerde simgesel bazı egemenlik haklarına karşılık, 1914 öncesi iktisadi, mali, adli bağımlılık düzenini yeniden kurmaya razı olmakla kalmayıp, kayıtsız şartsız, Osmanlı maliyesini İngilizlere teslim etmeye ve 15 senelik askeri işgalli, her düzeyde "danışmanlı" süresiz bir İngiliz vesayetine razı oluyordu. Aslında bu, I. ve II. Mahmut'un verdikleri tavizlerin mantıksal bir devamıydı. Fakat Vahdettin'in talihsizliği ve onun şiddetle suçlanmasını mümkün kılan şey, arada geçen süre içinde Türk ulusçuluğunun, Türk anayurdu, iktisadi Türkçülük kavramlarının gelişip önemli bir ölçüde kök salabilmesiydi.

T.Z. Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Gelişmeleri* (İstanbul, 1970) s. 178, 214, 217 Osmanlı Devleti'nde patrimonyalizm için bkz.: Ş. Mardin, *Din ve İdeoloji* (Ankara, 1969), s. 83-92.

3. MONDROS MÜTAREKESİ KOŞULLARINDA ULUSÇU-MEŞRUTİYETÇİ AKIMIN SİYASAL TUTUMU

Balkan Savaşı'yla birlikte başlayan ulusal bilinçlenme kısa zamanda sonuçlar doğurmaya başladı. 1913 programıyla ilk kez seçik olarak kapitülasyonlara karşı cephe alan İttihat ve Terakki, Cihan Savaşı'yla birlikte, 9 Eylül 1914'te kapitülasyonları ilga ettiğini duyurdu. Artık Türkler –bir ölçüde tehcir edilen Ermenilerden boşalan yerleri doldurmak zorunluğuyla da– büyük ölçüde iktisadi hayata girdiler. Türkler, ortaklık, banka, kooperatif gibi birçok iktisadi örgüt kurdular. Bu durum Türk halkına iktisadi bağımsızlığın yararlarını somut bir biçimde gösterdi. Öte yandan, ulusçuluk ideolojisinin yaygınlaşması, Türk olan bölgelerin kopmasını hem tahammül edilmez, hem de Wilson ilkelerine aykırı bir ceza haline getiriyordu. Onun için ulusçular, Arap bölgeleriyle her türlü ilişkinin kesilmesine karşılık, Mondros sınırları içinde tam bağımsızlığı savundular. Gerçi ulusçuların aydın kesiminden bazıları, çaresizlikten ya da Arap ülkelerinden kopmaya gönülleri razı olmadığından, ABD mandasını istemek gibi bir sapma gösterdilerse de, özellikle Doğu eşrafının bu konudaki olumsuz, kesim tutumu, bu akımın başarı ihtimalini iyice gölgelemiştir.

4. MUTLAK DOĞU MONARŞİSİ KARŞISINDA ULUSÇU MEŞRUTİYET: VAHDETTİN'İN ULUSÇULARLA İLİŞKİLERİ

Vahdettin'in ısrarla yerleştirmek istediği mutlakıyet düzeniyle, ulusçuların savundukları meşrutiyetçi düzen, Vahdettin'in ulusçularla bir iktidar mücadelesine girmesini kaçınılmaz kılıyordu. Fakat Vahdettin, bu mücadeleyi yakın hısımları Tevfik ve Damat Ferit paşalarla yürüttüğü için, kendi geri planda kalabiliyordu. Ne var ki, İngilizlerin ve Kürt ulusçularının işbirliğiyle tezgâhlanan Ali Galip suikastı aradaki iktidar mücadelesini bir "ölüm-kalım" mücadelesine dönüştürdü. Üs-

telik, Vahdettin'in, ulusçuların Damat Ferit'in görevden alınması için yaptıkları başvuruları iki haftayı aşan bir süre duymazlıktan gelmesi ve ayrıca Damat Ferit'i destekleyen bir bildirge çıkarması, durumunu açığa vurdu. Bu davranışıyla ve İngiliz İstihbaratı'yla yaptığı anlaşmayla, Vahdettin, "gemilerini yakmış" bulunuyordu. Ulusçu-meşrutiyetçi akımın zaferinin uzun sürede tahtına mal olacağı belli olmuştu. Oysa, Sivas Damat Ferit'in istifasını ister istemez bunu kabul etseydi, meşrutiyetçi bir padişah olarak yeni bir başlangıçta bulunması belki mümkün olurdu.

Aslında, Vahdettin, Damat Ferit istifa etmek zorunda kalınca, tabii ki yerine Tevfik Paşa'yı getirmek isterdi. Fakat gerek kendisinin, gerekse Tevfik Paşa'nın –son haftalarda verdiği meşrutiyetçi demeçlere rağmen– mutlakıyetçiliği o derecede ortaya çıkmış bulunuyordu ki, Tevfik Paşa'ya Sadaret'i vermenin Sivas'ı tatmin etmemesi ve bu arada kendi mutlakıyetçiliğini daha da sergilemesi muhakkak gibiydi. Onun için, uygun bir fırsatta akraba paşalarıyla yeniden mutlakıyete yönelmek üzere, "hülleci" kabinesi mahiyetinde bir Ali Rıza Paşa kabinesi kuruldu.

5. MUTLAK DOĞU MONARŞİSİNİN İÇ DİNAMİKLERİ: VAHDETTİN İKTİDARININ ÖZELLİKLERİ

Vahdettin'in çok kurnaz olduğunu, aslında güvenmediği ya da işbirliği yapmak niyetinde bulunmadığı insanlardan gerçek tavırlarını gizlemekte usta olduğunu saptadık. Nitekim Ahmet Rıza, Mustafa Kemal, Lutfi Simavi, Ali Fuat (Türkgeldi) gibi meşrutiyetçi kimselere kendisi meşrutiyetçiymiş ve ilk ikisine de görev verecekmiş izlenimini vererek onları oyalayabilmiş, mutlakıyetçiliğini gizleyebilmiştir. Aynı biçimde Reşit Bey'le de iyi ilişkiler sürdürerek, ne denli İngilizlere bağlanmış olduğunu, Fransızcı diye tanınan bu kişiden maskeleyebilmiştir. Ayrıca, Vahdettin'in II. Abdülhamit gibi kuşkucu ve vesveseli olduğunu, meşrutiyet düzeni içinde, mutlakıyetçi olduğu için bu niteliklerinin ileri gittiğini, üstelik II. Ab-

dülhamit'i Yıldız'a kapatan Çırağan olayı gibi, başından tehlikeli bir yangın geçtiğini gördük. (Mütareke yıllarında onun, II. Abdülhamit gibi Yıldız'dan çıkmaz olduğu anlaşılıyor.)[3] Bu yüzdendir ki, ancak kul kişiliğindeki kimselere güvenebilmiş, üstelik bunların akrabaları olmasını tercih etmiştir. Sadaret'te muhakkak Tevfik ya da Damat Ferit paşalardan birini bulundurabilmek için, bunalımlı dönemlerde, birine belirli bir tavır ya da "rol" verirken ötekinin karşıt bir tavır ya da "rol" olmasına dikkat etmiştir. (Kapıkulluğundaki gözdeyi kıskanma mekanizması bunu büyük ölçüde kolaylaştırıyordu.) Böylece, Sadaret'teyken mutlakıyetçiliğe yönelik bir kimlik içinde gördüğümüz Tevfik Paşa, kabine dışındayken tam tersine, seçimlerden, ulusçulardan yana tavırlar almıştır. Aynı biçimde, paşalardan biri Fransızcılığa eğilimli bir siyaset yürütürken diğerinin İngilizci görünmesine önem verilmiştir. Bu paşalar, tam saray bendeleri olduklarından, Padişah'tan insanı saygı sınırlarını aşabilen muameleler görseler bile, o, onları yeniden hizmete koşabileceğinden emindir. Kapıkulluğu geleneğine uygun olarak, paşalar, birbirlerini Padişah'a çekiştirebilmek, hatta –gördüğümüz gibi– böyle bir durumda Padişah öbür paşayı çağırıp onları yüzleştirebilmekte, bu laubalilik ya da "yüzgözlük" paşaların Saray'la ilişkilerini pek etkilememektedir.

Burada Damat Ferit'in kişiliği ve Vahdettin'le ilişkileri üzerinde biraz durmak gerekiyor. Gördüğümüz gibi, kimilerine göre o, düpedüz geri zekâlı aptalın biridir. Kimilerine göre de birçok bakımdan ortanın üstünde, nitelikli bir kişiliğe sahiptir. Birinci görüşte olanlar, Tevfik Paşa, İzzet Paşa, Ali Fuat (Türkgeldi) gibi Ferit Paşa'yla rakip durumundaki ya da onunla zıtlaşmış kimselerdir. Damat Ferit'i kötüleyenlerin başka bir güdüsü de, mütareke döneminin bütün günahlarını Paşa'nın sırtına yıkarak, Vahdettin'i, Damat Ferit'in aldattığı bir insan olarak temize çıkarmaktır. Fakat bu durumda Damat Ferit'in aptallığı ile, bu denli uzun bir süre Vahdettin'i aldatabil-

[3] Rey, a.g.e., s. 261-3.

miş olması çelişmektedir. Çünkü böyle uzun süre Padişah'ı yanıltabilmesi için, Paşa'nın asgari bir zekâ sahibi olması gerekir – ya da Vahdettin'in ondan daha da aptal olması gerekir ki, kimse bunu öne sürmemektedir. Öte yandan, Damat Ferit'le temasta olan İngilizler, Refik Halit ve Galip Kemali, ulusçu çevreler, hiçbir zaman Damat Ferit'i zekâ bakımından küçümsememişler, onda ayrıca kibarlık, para konusunda dürüstlük, yurtseverlik, çalışkanlık gibi erdemler bulmuşlardır. Biz de bu son teşhisin daha doğru olduğunu sanıyoruz. Vahdettin'le olan ilişkilere gelince, Paşa'nın Vahdettin'e karşı –bir bendeye yakışacağı üzere– belki aşırı denebilecek derecede saygılı olduğunu ve muhtemelen, Padişah'ın Damat Ferit'e, Tevfik Paşa'dan daha çok yakınlık duyduğunu anlıyoruz.[4]

6. MUTLAK DOĞU MONARŞİSİNİN BAĞIMLILAŞMA SÜRECİ: VAHDETTİN'İN DIŞ SİYASETİ

İtilaf Devletleri ve özellikle İngilizler, İttihat ve Terakki'ye karşı, II. Cihan Savaşı'ndan sonra müttefiklerin Nazilere karşı takınmış oldukları tavrı hatırlatır bir tutum içindeydiler. Burada Ermeni tehciri dışında, yukarıda gördüğümüz, Çanakkale Savaşı vs. gibi etkenlerin de bir payı vardı.[5] Vahdettin de –ihtimal biraz da İttihat ve Terakki hükümetleri zamanında bir süre hükümdarlık ettiğini de düşünerek– bu durumda tahtını koruyabilmek için, İttihat ve Terakki'ye karşı çıkmaya özel bir dikkat göstermiştir. Oysa İttihat ve Terakki'nin ya da ulusçu ideolojideki akımların bulunmadığı bir siyaset sahnesinde, mutlakıyetin egemen olması pek kolaydı. Zaten Vahdettin'in siyasal tercihi de bu yönde olduğundan, mesele kalmı-

[4] Söylemezoğlu, a.g.e., s. 81; Ryan, a.g.e., s. 127. Ryan'a göre, Damat Ferit, Vahdettin'in sırdaşıydı.

Ryan, yıllar sonra kaleme aldığı anılarından, ciddiyetle, Osmanlı Devleti'nin 1914'te İngilizleri "arkadan hançerlediğinden" söz edebilmektedir. Belli ki, böyle "ortak sömürge" durumundaki bir ülkenin bir büyük devlete savaş ilan etmesi, havsalanın pek almayacağı bir davranış olarak değerlendirilmektedir. A.g.e., s. 130.

yordu. Ama meşrutiyetçi olan bilinçli kamuoyuna karşı bir siyaset gütmeye karar verince –ki o zaman orduya karşı da cephe alınmış oluyordu– dayanacak bir nokta bulmak gerekiyordu. Saltanata sadakatle bağlı biraz daha geri toplumsal düzeydeki topluluklara dayanmak imkânı vardı; ama, örneğin hükümetin Ermenistan konusundaki tavizci tutumu, Kürtleri soğutacak mahiyetteydi. Geriye Çerkesler kalıyordu ki, bunların güçlü bir destek sağlaması zordu.

İşte bu durum, Vahdettin'i dört elle İtilaf Devletleri'ne ve tabii, Fransa'ya göre daha kuvvetli olan İngiltere'ye sarılmaya yöneltiyordu. Görülüyor ki Vahdettin, yalnız bir İngiliz halifesi olmayı emel ettiği için değil, aynı zamanda, kamuoyuna ve orduya rağmen mutlakıyete gitmek istediği için de İngilizcilik yapıyordu. Osmanlı başkentinin Berlin, Viyana, Budapeşte, Sofya'ya göre çok farklı olan coğrafi konumu –yani deniz üzerinde ve Boğazlar'ı aşabilecek donanmalara tutsak oluşu– İngilizci bir yöneliş için son derecede elverişli bir ortam sağlıyordu. Vahdettin'in penceresinden dışarı baktığında gördüğü İngiliz topları, İngilizciliğinin hem bahanesi, hem de vesilesi oluyordu. Vahdettin için İngilizlere dayanma olayı, Yıldız Sarayı'nın hemen dışında İngiliz birliklerinin bulundurulmasıyla son derecede somut bir biçim alıyordu. Nitekim Yıldız yangınının söndürülmesine İngilizler katılmışlardır. Sivas Kongresi'nden sonra Vahdettin'in İngiliz süngülerine dayandığını söylemek, herhalde çok mübalağalı sayılmasa gerekir.[6]

Gördüğümüz üzere, İngiliz siyaseti üç düzeyde yürütülüyordu. Biri, Barış Konferansı'nda Lloyd George'un yürüttüğü ve konferans halinde müttefiklerle yürüttüğü için bir ölçüde sorumsuz, kişisel ve Zaharoff gibilerinin etkilerine açık siyasetti. İkincisi, İngiliz Dışişleri'nin, Savaş Bakanlığı'nın, Amiralliğin yürüttükleri, gerekçeleri ve yönelimi belli, sorum-

Vahdettin, d'Esperey'in, Yıldız civarındaki Fransız karakolundaki askerlerin Padişah'ın "emniyet-i şahsiyetleri" için harekete hazır oldukları haberini de çok iyi karşıladı. Rey, a.g.e., s. 263.

lu siyasetti. Üçüncüsü, istihbarat örgütlerinin yürüttükleri, çok kez İngiltere'nin gerçek niyetlerini gösteren, bazen Lawrence ve Noel gibi maceracı, heyecan dolu kimselerin eliyle gerçekleştirilen siyasetti. Bu üç düzey zaman zaman birbirinden habersiz olduğu anlaşılan, ana yönelim dışında hayli farklılıklar gösterebilen siyasetler yürütmekle birlikte, çok kez birbirlerinin ve yaptıklarından –resmen olmasa da– şüphesiz haberdardılar. Vahdettin'in İngilizlerle ilişkileri, üçüncü düzeyde, Frew ve benzeri kimselerle yürütülüyordu.[7]

Fransız Siyaseti Denemesi: Saptamış olduğumuz üzere, İngilizler, Saray'ın siyasetini "fırsatçı" diye değerlendirmişlerdi. Bu, şu bakımdan doğruydu ki, Vahdettin, İngilizlerden hiç yüz bulamadığı takdirde, Fransızlara dönmeye hazırdı. Fakat ne var ki, ABD'nin de bir süre sonra kabuğuna çekilmesiyle, İtilaf Devletleri arasında İngiltere çok egemen bir durum elde ediyordu. Fransa, Almanya karşısındaki güvenlik sorununu bir çözüme ulaştırabilmek için ABD'ye ve İngiltere'ye muhtaç durumdaydı. Öyle olunca da, Fransa'nın Osmanlı Devleti'nde bağımsız bir siyaset izlemesi pek zor oluyordu. Vahdettin, bunun böyle olduğunu bir süre sonra kavradı. Fakat bu arada Fransızlara bazı yanaşma girişimlerinde bulundu. Gördüğümüz gibi, Tevfik Paşa'nın son kabinesi –pek muhtemelen Vahdettin'in onayıyla– o sırada başlayan Fransız baskısına uygun bir biçime sokuldu. Fakat Vahdettin bu tutumu sürdürmenin tehlikeli olduğuna inanmış olmalı ki, Tevfik Paşa'yı pek kısa bir süre içinde istifa ettirip, yerine Damat Ferit'i getirdi. Damat Ferit belirgin bir İngilizci siyaset gütmekle birlikte, bu sıralar bunu Hürriyet ve İtilaf gibi kayıtsız şartsız İngilizcileri tatmin edecek bir düzeye vardırmadı. Zira Vahdettin'in İngiliz yetkililerine çeşitli kimseler aracılığıyla yaptığı yaklaşma girişimleri bir sonuç vermediği gibi, 30

Örneğin: Armstrong, a.g.e., s. 105; L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 226; Ahmet Rıza, a.g.e. (19/2/1950. 9170); R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 86; Y.H. Bayur, *Atatürk*, s. 276'mn dipnotu; Mehmet Cavit, *Cavit Bey'in Notları*, 6/3/1919 (31/10/1945); Halil Paşa, a.g.e., s. 269; C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. VIII, s. 2208'in dipnotu.

Mart'ta komiserliğe, Damat Ferit eliyle sunduğu ayrıntılı anlaşma tasarısı, olumlu ya da olumsuz hiçbir tepkiye layık görülmedi. Ayrıca, İngilizlerin Anadolu asayişi konusunda artan baskıları, İzmir'in işgalinde oynadıkları öncü rol ve Fransızların Paris'e bir Osmanlı murahhas heyetinin gelebilmesi için gösterdikleri çabalar, kısa süreli bir Fransız siyaseti dönemini açtı. Fakat Versailles Antlaşması'ndan ve Fransa'nın, ABD, İngiltere ile savunma antlaşmaları imzalamasından sonra (28 Haziran 1919), Fransa'nın Ortadoğu'da İngiltere'ye meydan okuması zorlaşıyordu. Nitekim, Fransa "hizaya girdi" ve Damat Ferit'in yolculuğu fiyaskoyla sonuçlanmış oldu. Temmuz başlarında Mustafa Kemal'in orduyla birlikte meşrutiyetçi-ulusçu isyan bayrağını açtığı ve ordunun –Samsun'da görüldüğü üzere– İngilizlerle bile yeniden savaşa girmeyi göze aldığı anlaşılınca, Vahdettin de "hizaya geldi" ve İngiliz yörüngesine girdi. Sonra, meşrutiyetçi-ulusçu hareketi durdurmak için yürürlüğe sokulan Ali Galip suikastının başarısızlığa uğradığı bir sırada, 30 Mart tasarısından pek çok taviz vermiş olarak, İngilizlerle 12 Eylül ön anlaşmasını yaptı ve böylece İngiltere'ye olan uyduluğunu kesinleştirdi.

Koşullar gerekli ve mümkün kılındığında Fransızcı bir siyasete yönelmeye hazır olan Vahdettin'in, neden Amerikancı bir siyaset güdemeyeceği yukarıda açıklanmıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak, ulusçu-meşrutiyetçi kesim, ABD'nin desteğini aramış ve buna önem vermiştir.

7. ULUSÇU-MEŞRUTİYETÇİ AKIMIN SİYASAL ANATOMİSİ

Mektepli Genç Subayların Önderliği: Gerçi 19 Mayıs'tan önce Müdafaa-i Hukuk hareketi ülkede yerel olarak filizlenmiş bulunuyordu; fakat bu hareketi iktidara yönelik ülke çapında meşrutiyetçi bir akım haline getiren, Mustafa Kemal ve arkadaşlarıdır. Bilindiği üzere, bu amacı saptayan ve dile getiren Amasya kararlarıdır ve kararları oluşturanların çoğu komutanlardır. Gerek bu durum, gerekse harekette komutanların oynadıkları öncelikli rol, hareketin ordu önderliğinde ya-

pıldığını belli etmektedir. Bununla birlikte, Mustafa Kemal ve arkadaşları bunun bir ordu hareketi olarak kalmasını istememişler, gerek mülki örgütün, gerekse –daha önemlisi– yerel temsilcilerin demokratik desteğini (kongrelerde, Meclis-i Mebusan'da, TBMM'de) aramışlar ve bununla meşruluk kazandıklarına inanmışlardır. Zaten hareketin demokratik (ya da meşrutiyetçi) ve ulusçu, ikili bir temele oturmuş olması da bunu gerekli kılıyordu.

Üçüncü Meşrutiyet: Goloğlu, 1920 yılının olaylarını anlattığı 3. kitabını *"Üçüncü Meşrutiyet"* diye adlandırmış bulunmaktadır.[8] Bu çok çarpıcı adı, Goloğlu, Birinci Büyük Millet Meclisi için kullanmaktadır ki, padişahın resmen devam ettiği düşünülürse, bu siyasal düzene meşrutiyet demenin ne denli isabetli olduğu anlaşılır. Bununla birlikte, "Üçüncü Meşrutiyet" deyiminin daha önce başlayan bir dönemi kapsamak üzere de kullanılabileceğini sanıyoruz. Şöyle ki, Vahdettin'in çabaları sonucunda meşrutiyet son bulup yerine mutlakıyet geldiğine göre, ulusçuların Sivas'tan mücadeleleri sonucunda, Damat Ferit'in istifasıyla birlikte yeni bir meşrutiyet dönemi açılmış oluyordu. 1878 ile 1908 arasında bir mutlakıyet döneminin girmiş olması, 1908'deki meşrutiyete "ikinci" denmesine yol açtığına göre, 21 Aralık 1918'de Mebusan'ın dağıtılmasından 2 Ekim 1919'a değin –kısa da olsa– süren mutlakıyet dolayısıyla, III. Meşrutiyeti bu son tarihten başlatmak olanaklı görünmektedir. Gerçi denebilir ki, I. ve II. Meşrutiyet'te biçimsel olarak aynı Kanun-u Esasi yürürlükteydi; ama, 1909 değişikliğinden sonra, Kanun-u Esasi daha demokratik ve parlamenter biçime bürünmüş, dolayısıyla I. ile II. Meşrutiyet arasında önemli nitelik farkları olmuştur. Ne var ki, II. ve III. Meşrutiyetler arasında, en az I. ve II. Meşrutiyetler arasındaki fark denli önemli bir fark bulunduğu söylenebilir: O da şu ki, II. Meşrutiyet imparatorluk fikriyle ve Mebusan Meclisi Arap mebuslarıyla dolu olduğu halde, III. Meşrutiyet Meclisi'nde artık Araplar temsil edilmiyor ve ulusçuluk ide-

[8] M. Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet* (Ankara, 1970).

olojisi daha katıksız olarak egemen oluyordu. Gerek 23 Temmuz 1908, gerekse 2 Ekim 1919 ihya (restoration) olayları arasında da önemli benzerlikler vardır. İki harekette de ordu çok önemli bir rol oynamış (fakat birincisinde hareket hemen tümüyle askeridir) ve telgraflarla başkent baskı altına alınarak Padişah meşrutiyeti geri getirmek zorunda bırakılmıştır.

⇔

Kaynakça

I. Belgeler

1. Başbakanlık Arşivi: *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 212-216.
2. Dışişleri Bakanlığı Arşivi: Mütareke (MÜ), Karton 1.
3. Public Record Office: Foreign Office Archives, General Correspondence (371), c. 3381, 3412-21, 4140-2, 4144-59, 4162, 4164-6, 4169-70, 4172-4, 4176-8, 4180-2, 4188, 4190-3, 4198, 4201, 4204, 4210-1, 4214-5, 4217-20, 4222-7, 4229, 4233, 4235, 4238.
4. *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*, First Series, (ed. E.L. Woodward and R. Butler), vols I, IV (London, HMSO, 1947, 1952).
5. *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)* (Hazırlayan, B.N. Şimşir), c. I (Ankara, TTK, 1973).
6. *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler* (Hazırlayan, B.S. Baykal) (Ankara, TİTE, 1969).
7. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: The Paris Peace Conferance, 1919*, vol. IV (Washington, US Goverment Printing Office, 1943).
8. "31 Mart ifadeleri" *Geçit*, Mayıs-Temmuz 1966.

II. Türkçe Kaynaklar (Gazeteler hariç)

Abalıoğlu, Y.N., *Ali Galip Hâdisesi* (İstanbul, Sel Y., 1953).

———, *Mustafa Kemal Paşa Samsun'da* (İstanbul, Sel, 1955).

Adıvar, H.E., *Türkün Ateşle İmtihanı* (İstanbul Çan Y., 1962).

Afetinan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler* (Ankara, T. İş Bankası, 1959).

Ahmet Rıza., "İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Hatıraları," *Cumhuriyet*, 1950.

Akşin, S., *31 Mart Olayı* (Ankara, SBFY, 1970).

———, "31 Mart Olayı'na Değin Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası," *SBF Dergisi: Doç. Dr. Cem Sar'a Armağan,* c. XXVII, sayı 3, Eylül 1972.
Apak, R., R. Hallı, K. Coşkuner, *Türk İstiklal Harbi*, c. II, ks. 2 (Ankara, Gnkur. HTBY, 1965).
———, *Türk İstiklal Harbi*, c. VI (Ankara, Gnkur. HTBY, 1964).
Arıburnu, K., *Milli Mücadele'de İstanbul Mitingleri* (Ankara, Yeni Basımevi, 1951).
Aşkun, V.C., *Sivas Kongresi* (İstanbul, İnkılâp ve Aka, 1963).
Atatürk, M.K., *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,* c. I, III, V (TİTE, 1945, 1961, 1972).
———, *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri* (Ankara TİTE, 1964).
———, *Nutuk* (İstanbul, Türk Devrim T.E., 1960-1).
Atay, F.R., *Atatürk'ün Bana Anlattıkları* (İstanbul, Sel, Y., 1955).
———, *Atatürk'ün Hatıraları* (Ankara, T. İş Bankası, 1965).
———, *Çankaya* (İstanbul, Doğan Kardeş Basımevi, 1969).
Avcıoğlu, D., *Milli Kurtuluş Tarihi* (İstanbul, İstanbul Matbaası, 1974).
Aydemir, Ş.S., *Tek Adam*, c. I, II (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1963, 1964).
Bayar, C., *Ben de Yazdım*, c. I-VIII (İstanbul, Baha Matbaası 1965-1972).
Baykal B.S., *Heyet-i Temsiliye Kararları* (Ankara, TTK, 1974).
Baytok, T., *İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı* (Ankara, Başnur Matbaası 1970).
Baytur, Y.H., *Atatürk*, c. I (Ankara, Güven Basımevi, 1970).
———, *Türk İnkılabı Tarihi,* c. III, ks. 4 (Ankara, TTK, 1967).
Berkes, N., *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (Ankara, Bilgi Y., 1974).
Bıyıklıoğlu, T., *Atatürk Anadolu'da* (Ankara, T. İş Bankası, 1959).
———, *Türk İstiklal Harbi*, c. I (Ankara, Gnkur. HTBY, 1962).
Buytulluoğlu, H., "Milli Mücadele Başlıyor," *BTTD*, Ocak 1969.
Cebesoy, A.F., *Milli Mücadele Hatıraları* (İstanbul, Vatan Neşriyatı, 1953).
Coşar, Ö.S., *Milli Mücadele Basını* (Gazeteciler C.Y.).
Çarıklı, H.M., *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuvayı Milliye Hatıraları* (1919-1920) (Ankara, TİTE, 1967).
Danişmend, İ.H., *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV (İstanbul, Türkiye Y., 1961).
Dursunoğlu, C., *Milli Mücadelede Erzurum* (Ankara, 1946).

Erdeha, K., "Elazığ Valiliği," *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Nisan-Haziran 1971, 23.
Erol, M., *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi* (Giresun İleri Basımevi, 1972).
Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı *Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri* (Ankara, Gnkur. HTBY, 1972).
Goloğlu, M., *Erzurum Kongresi* (Ankara, Nüve Matbaası, 1968).
———, *Sivas Kongresi* (Ankara, Başnur Matbaası, 1969).
———, *Üçüncü Meşrutiyet* (Ankara, Başnur Matbaası, 1970).
Gökbilgin, M.T., *Milli Mücadele Başlarken*, c. I-II (Ankara, T. İş Bankası 1959, 1965).
Gönlübol, M., C. Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası* (Ankara, Devlet Kitapları, 1973).
Göztepe, T.M., *Vahideddin Mütareke Gayyasında* (İstanbul, Sebil, Y. 1969).
Gürer, C.A., "Tarihi Güne Bir Bakış," *Ülkü*, c IX, Haziran 1937.
Güvendik, H., *Türk İstiklal Harbi*, c. II, ks. I (Ankara, Gnkur, HTBY., 1963).
Halil Paşa (Kut) *Bitmeyen Savaş* (İstanbul, 7 Gün Y., 1972).
İğdemir, U., *Sivas Kongresi Tutanakları* (Ankara, TTK. 1969).
İnal, İ.M.K., *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* (İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1940-53).
Jaeschke, G., *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri* (Ankara, TTK. 1971).
———, *Kurtuluş Savaşı Kronolojisi* (Ankara, TTK, 1970).
Kandemir, F., *Rauf Orbay* (İstanbul, Yakın Tarihimiz Y., 1965).
Kansu, M.M., *Atatürk'le Beraber*, c. I, II (Ankara, TTK. 1966-1968).
Karabekir, K., *İstiklal Harbimiz* (İstanbul, Türkiye Y., 1960).
———, *İstiklal Harbimizin Esasları* (İstanbul, Sinan Neşriyat Evi, 1933-1951).
Karatamu, S., *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, c. III, ks. 6. kitap I (Ankara, Gnkur. HTBY, 1971).
Karay, R.H., *Minelbab İlelmihrab* (İstanbul, İnkılâp ve Aka, 1964).
Kırzıoğlu, F., "Amerikan Mandasını Kimler İstiyor ve Nasıl Öneriyorlardı" *BTTD*, c. XII, Nisan-Mayıs 1973.
Kısakürek, N.F., *Vahidüddin* (İstanbul, Toker Y., 1968).
Kocatürk, U., *Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojisi* (Ankara, TİTE, 1973).
Kuran, A.B., *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele* (İstanbul, Baha Matbaası, 1956).

Mardin, Ş., *Din ve İdeoloji* (Ankara, SBFY, 1969).
———, *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, 1334.
———, *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 1334.
Mehmet Cavit, "Cavit Beyin Notları," *Tanin*, 11/8/1945-9/12/1945.
Mehmet Murat, *Tatlı Emeller, Acı Hakikatler* (İstanbul, Matbaa-i Amedî, 1330).
Menteşe H., "Halil Menteşe'nin Hatıraları," *Cumhuriyet*, Kasım-Aralık 1946.
Mithat, A.H., *Hatıralarım 1872-1946* (İstanbul, 1946).
Moralı, N., *Mütarekede İzmir Olayları* (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1973).
Mutluçağ, H., "Erzurum Kongresinin Tutanak ve Kararları," *BTTD* c. XI, Ekim 1972.
———, "Sivas Kongresi Hazırlıkları," *BTTD*, c. XI, Kasım 1972.
Okandan, R.G., *Amme Hukukumuzun Ana Hatları*, c. I (İstanbul, İstanbul Üniv. Y., 1957).
Orbay, R., "Rauf Orbay'ın Hatıraları," *Yakın Tarihimiz*, c. I-III.
Özalp, K., *Milli Mücadele*, c. I-II (Ankara, TTK. 1971).
Reşit Paşa, *Reşit Paşa'nın Hatıraları* (İstanbul, Ahmet Halit Kitabevi, 1939).
Rey, A.R., *Gördüklerim - Yaptıklarım* (İstanbul, Türkiye Y., 1945).
Selek, S., *Anadolu İhtilali* (İstanbul, Cem Y. 1973).
———, *Milli Mücadele*, c. I (İstanbul, Ağaoğlu Y. 1970).
Selçuk, İ., *Yüzbaşı Selâhattin'in Romanı* (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1973,), 2. Kısım: *Cumhuriyet*, Temmuz-Ağustos, 1974.
Sertel, M.Z., *Hatıralarım* (İstanbul, Yaylacık Matbaası, 1968).
Simavi, L., *Gördüklerim*, 2. Kısım (İstanbul, Kanaat Kütüphanesi 1340).
Sonyel, S.R., "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerinin Işığı Altında 1919 İngiliz-Osmanlı Gizli Antlaşması," *Belleten*, c. XXXIV, Temmuz 1970.
———, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, c. I (Ankara, TTK. 1973).
Soysal, M., *Anayasa Giriş* (Ankara, SBFY, 1968).
Söylemezoğlu G.K., *Başımıza Gelenler* (İstanbul, Kanaat Kitabevi, 1939).
Steinhaus, K., *Atatürk Devrimi Sosyolojisi* (İstanbul, Sander, Y., 1973).
Şapolyo, E.B., *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi* (Ankara, Berkalp Kitabevi, 1944).

Taçalan, N., *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken* (İstanbul, Milliyet Y., 1970).
Tansel, S., *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, c. I-III (Ankara, Kültür Müsteşarlığı, 1973).
Tevetoğlu, F., "Milli Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa General Harbord Görüşmesi II," *Türk Kültürü*, Mart 1969.
Timur, T., *Türk Devrimi ve Sonrası* (Ankara, Doğan Y., 1971).
Tunaya, T.Z., *Türkiye'de Siyasi Partiler* (İstanbul, Doğan Kardeş Basımevi, 1952).
———, *Türkiye'nin Siyasi Gelişmeleri* (İstanbul, Baha Matbaası, 1970).
Tunçay, M., "Atatürk'le ilgili olarak aydınlanmış bir hikaye," *1973 Sinan Yıllığı* (İstanbul, Sinan Y.)
———, *Türkiye'de Sol Akımlar* (Ankara, Bilgi Yayınevi, 1967).
Türkgeldi, A., *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi* (Ankara, Türk Devrim Enst. Y., 1948).
Türkgeldi, A.F., *Görüp İşittiklerim* (Ankara, TTK, 1951).
Uluğ, N., *Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı* (İstanbul, Milliyet Y., 1973).
Velidedeoğlu, H.V., *Türk Medeni Hukukunun Umumi Esasları* (İstanbul, İstanbul Üniv., Y., 1951).
Venizelos, E., "Venizelos'un Hatıraları ve Gizli Mektupları," *Hayat*, Ocak 1974.
Yalman, A.E., *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, c. III (İstanbul, Rey Y., 1970).

III. Yabancı Dilde Kaynaklar (Gazeteler dışında)

(Adıvar), H. Edib, *The Turkish Ordeal* (London, John Murray, 1928).
Armstrong, H., *Turkey in Trawail* (London, John Lane, 1929).
Bennett, J.G., *Witness* (London, Hodder and Stoughton, 1962).
Merkes, N., *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal, McGill U.P., 1964).
Callwell, C.E., *Field Marshal Sir Henry Wilson*, vol. II (London, Cassell, 1927).
Carr, E.H., *The Bolshevik Revolution*, vol. III (Great Britain, Penguin Books, 1971).
Davison, R.H., "Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne," *The Diplomats*, ed. G.A. Craig, F. Gilbert (Princeton, Princeton U.P., 1953).

Dyer, G., "The Turkish Armistice of 1918: 2-A Lost Opportunity: The Armistece Negotiations of Moudros," *Middle Eastern Studies*, vol. 8. Oct. 1972, No. 3.
Earle, E.M., *Turkey, the Great Powers and the Bagdad Railway* (London, Macmillan, 1923).
Evans, L., *United States Policy and the Partition Of Turkey* (Baltimore, Johns Hopkins, 1965).
Frangulis., A.-F., *La Gréce et la Crise Mondiale*, v. II (Paris, Felix Alcan, 1926).
George, D.L., *The Truth about the Peace Treaties*, vol. II (London, Victor Gollancz, 1938).
Howard, H.N., *The Partition of Turkey* (New York, Howard Fertig, 1966).
Kedourie, E., *England and the Middle East* (London, Bowes and Bowes, 1956).
Kinross, L., *Atatürk* (London, Weidenfeld and Nicolson, 1964).
Kitsikis, D., *Propagande et Pressions en Politique Internationale* (Paris, Presses Universitaires de France, 1963).
Lewinsohn, R., *The Career of Sir Basil Zaharoff* (London, Victor Gollancz, 1929).
Luke, H., *Cities and Men*, vol. II (London, Geoffrey Bles, 1953).
Price, C., *The Rebirth of Turkey* (New York, Thomas Seltzer, 1923).
Price, G.W., *Extra-special Correspondent* (London, George G. Harrap, 1957).
Neumann, R., *Zaharoff: The Armaments King* (London, George Allen and Unwin, 1935).
Nicolson, H., *Curzon: the Last Phase* (London, Constable, 1934).
Owen, F., *Tempestuous Journey* (London, Hutchinson, 1954).
Pech, E., *Les Alliés et la Turquie* (Paris, Presses Universitaires de France, 1925).
Rewlinson, A., *Adventures in the Near East* (London, Andrew Melrose, 1923).
Ronaldshay, *The Life of Lord Curzon*, vol. III (London, Ernest Benn, 1928).
Rustow, D.A., "Atatürk as Founder Of State," *Abadan'a Armağan* (Ankara, SBFY, 1969).
———, "The Army and the Founding of the Turkish Republic," *World Politics*, vol. XI, July 1959, no. 4.
Ryan., A., *The Last of the Dragomans* (London, Geoffrey Bles, 1951).
Taylor, A.J.P., *English History, 1914-1945* (Penguin Books, 1965).

———, "European Entanglement," *Observer,* 11 June 1972.
(Yalman), A.E., *Turkey in the Word War* (New Haven, Yale U.P., 1930).

IV. Gazeteler

Akşam
Alemdar
İkdam
Minber
Orient News
Sabah
Takvim-i Vekayi
Tasvir-i Efkâr
The Times

Dizin

Abdülhamit Estates Inc. 147
Abdullah Bey 177
Abdullah Paşa 79-80, 131, 515-16, 529-30
Abdullah Atıf Efendi 330
Abdullah Cevdet, Dr. 214
Abdurrahim Efendi 258-59, 262
Abdurrahman Efendi 79-80, 136, 145, 152-53, 175, 177
Abdurrahman, Hintli 308
Abdurrahman Şeref 25, 41, 65, 67, 119, 131, 141, 153, 158, 193, 310-11, 333, 342, 364, 368, 383, 409, 443
Abdülaziz 210, 380
Abdülhak Hamit 41
Abdülhalim Efendi 259
Abdülhamit, II. 18, 23, 38-39, 45, 51, 79, 81, 83, 147, 152, 166, 183, 186, 210, 215, 218, 224, 261, 332, 527, 534, 587, 612, 615-16
Abdülkadir, Seyyit 186, 193, 201, 457, 552-55, 557, 559, 608
Abdülkerim Paşa 601-2, 605, 607
Abdülmecit Efendi 16, 248, 380-83, 399, 407, 417, 429, 432-35, 451, 470, 503
Abdülmümin Efendi 326
Abdülsamet 144
Abdürrauf Bey 326
Abraham 424
Abuk Paşa, Ahmet 201, 310-12, 362, 396, 450-51, 465, 555-56
Adana (ve Havalisi ?) Müdafaa-i Milliye Cemiyeti 282, 334
Adil Bey 326-28, 450, 457, 460, 463, 470, 492, 505, 510, 514, 557, 561-63, 566, 568, 574, 595-96, 605, 607-8
Adnan, Dr. (Adıvar) 214
Agapiyos 185
Ağa Han 104, 420
Ahali İktisat Fırkası 344
Ahmet, Şah 592
Ahmet 574
Ahmet Ağaoğlu 180
Ahmet Emin (Yalman) 119-20, 122, 127, 159, 191, 204, 234, 319, 456, 537, 539-39, 544, 549, 606
Ahmet Fevzi Paşa 222, 464, 468
Ahmet Hulki 90
Ahmet Hulûsi Paşa 516
Ahmet Muhtar Paşa (Gazi) 38

Ahmet Nesimi 155
Ahmet Nuri (Sivas Kongresi'nde) 546, 548
Ahmet Nuri Bey (Suikastçı) 542
Ahmet Refik 388
Ahmet Reşit Paşa 482, 492
Ahmet Rıza Bey 17, 31, 40-43, 50, 65-70, 80, 82, 126-27, 129-31, 137, 156-58, 179, 181, 185, 188, 191-96, 210-11, 215, 218, 283, 286, 298, 333, 335-36, 443-44, 450, 452, 501, 539, 602, 611, 615
Ahmet Şevki Paşa 468
Ahmet Şükrü 155
Ahrar Fırkası 38
Akil Muhtar Bey, Dr. 335
Ali (Çetinkaya) 27, 394
Ali Efendi 185
Ali Fevzi Paşa 203, 207, 220, 464, 517
Ali Fuat (Cebesoy) 195, 200, 287-88, 296-97, 306-7, 436, 438-39, 441, 444, 446-47, 507, 509, 516-17, 528, 531, 535, 545-46, 559, 563, 573-75, 579, 581, 583-85, 603, 605
Ali Fuat (Erden) 62
Ali Fuat (Türkgeldi) 61, 66, 80, 139-40, 157-58, 163, 178-81, 192, 319, 322-23, 341, 365, 428, 450, 470, 563, 600, 602, 607, 615-16
Ali Galip 166, 430, 486, 504, 633, 550, 552, 557-77, 581, 583, 586-87, 594, 598, 604, 609, 614, 620, 623
Ali Haydar Efendi 79, 145
Ali Haydar Mithat 43, 45
Ali Hilmi Paşa 223
Ali İhsan (Sabis) 134, 180, 226, 291, 357, 361, 369
Ali Kemal 17, 35-36, 86, 119, 156, 175, 184, 186, 188-89, 193, 214, 241, 281, 310-11, 323, 328, 343-45, 354, 358-60, 362-67, 376, 379, 382-83, 385, 390, 394, 398-401, 403, 408, 425, 429, 431, 437, 444, 446, 452, 456, 541, 576
Ali Kemal (Jandarma Umum Komutanı) 223, 513
Ali Münif 155
Ali Nadir Paşa 144, 261-64, 276-78, 307, 369-70, 443, 511, 515
Ali Nâzım Paşa 203
Ali Rıza Bey (Kastamonu Valisi) 575
Ali Rıza Bey (Balıkesir Mutasarrıfı) 515
Ali Rıza Bey (Mülga Cemiyet-i Rüsumiye Üyesi) 464
Ali Rıza Bey (Kıbrıs İngiliz Mektebi Muallimi) 326
Ali Rıza Paşa 17, 39, 79, 152, 177, 180, 258, 310-11, 451, 607-8, 615
Ali Sait Paşa 517
Ali Seydi Bey 558
Alisibos 185
Allenby 134, 162-63, 268, 290, 478, 570-71
Alston, W.H. 250
American Tobacco Co, The 250
Amet, Amiral 84, 86, 164, 250

Amir (Ameer) Ali 104, 420
Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 581, 587
Anastas Efendi 319
Annam İmparatoru 125
Antranik 395
Anzavur, Ahmet 398, 594
Arif Paşa el mardini 558
Arif Hikmet Paşa 152, 175
Aristidi Paşa 17, 167, 185, 193, 211
Armstrong, H. 134
Arnold, Binbaşı M. 537
Artin Efendi 91
Artin Mestciyan 144
Asım Bey 572
Asquith 20, 273
Ata Bey 177
Atıf Bey 575
Aun 242
Auxiliary Division 236
Avni Binbaşı 555
Avni Paşa, Ahmet 201, 225, 293, 296-97, 310-11, 396, 555-56
Ay-Yıldız Cemiyeti 196
Azaryan Efendi 17, 193, 211
Azmi 73

Babanzade Hikmet 136
Badoglia 26, 56
Baker, Jas 266
Balfour 58, 95, 98, 101, 149, 264, 268, 272-73, 395, 406-7, 418, 471, 473, 475-79, 502, 553, 557
Balıkesir ve Havalisi Heyet-i Merkeziyesi 514
Barsamyan Efendi 35
Bedir Ağa, Hacı 562, 567-68, 570
Bedirhan 552, 554, 559, 561-62, 572
Behçet Bey 573
Behçet, Yüzbaşı Dr. 562
Bekir Sami Bey 542-43, 546, 548-49
Bekir Sami, Albay 403, 441
Bell, Albay 569-70
Bell Miss (Mrs ?) 556, 570
Bennett John, Godolphim 147, 289
Bettelheim (Betlem ?), Binbaşı (Yüzbaşı) H. 428
Black and Tans 236
Blaker, Yüzbaşı W.F. 401, 424, 426-27
Bliss 273
Block, Sir Adam 97
Blunt, W.S. 124, 612
Bodosaki 31
Bombacı Lutfi 176
Boris 16
Bourbon 97
Bristol, Amiral 274, 537-38, 542, 546, 548, 607
British Trade Corporation 104
Browne, Louis Edgar (Sivas'a gelen *Chicago Daily News* Muhabiri) 122-23, 538, 545-48, 550-51, 605-6
Browne, Philip M. (eski ABD diplomatı, *The Chicago Tribune* muhabiri) 122-23, 184
Brunot, Binbaşı 529, 565
Budienni, Albay 438
Bunoust, General 108
Bunsen, Sir Maurice de 105
Burn, Albay 374
Burrows, Ronald M. 265

Cafer Tayyar 438, 441, 445
Calthorpe 18, 57, 59-61, 63, 86, 94-95, 105, 108-14, 143, 146, 148-49, 153-54, 157-58, 160-1, 166, 173, 179, 206-7, 212-14, 217, 228, 237-38, 241, 243, 245-47, 252-53, 257, 263-64, 270, 275-76, 278-79, 289, 294, 297, 317, 323, 344-45, 353-56, 360, 368, 371, 376, 378-85, 390, 393-94, 398-99, 403, 406-7, 417, 419, 428-30, 454, 460, 468, 471, 473, 475, 480-81, 493, 499-503, 540, 554, 556-57, 572, 588
Câmi Bey (Baykurt) 338, 445
Canterbury Başpiskoposu 104, 124
Cavit Bey 16-17, 25-27, 29-30, 41, 51, 65, 67, 69, 80, 82, 87-88, 128-31, 137, 150, 153-58, 161, 165, 191, 197-99, 311, 338, 364, 368, 378, 380, 398, 428, 479, 498, 539
Celadet Ali Bedirhan 557, 559, 561
Celal (Bayar) 36, 94, 135, 196, 300, 328, 440, 591
Celal Dino Bey 325
Celal Muhtar Bey 25
Celal Nuri 159, 204, 456
Celalettin Paşa 186
Celalettin Arif Bey 335
Cemal 565
Cemal Bey 175, 201, 204-5, 208, 213-19, 239, 356, 452, 575, 602-3
Cemal Bey (Emekli Amasya Mutasarrıfı) 325
Cemal Paşa 16, 25, 40, 71-72, 74, 230, 416
Cemal Paşa (Mersinli) 63, 142, 355-56, 363, 441-42, 445-47, 481-82, 517, 596
Cemalettin Efendi 258-59
Cemil Bey 175
Cemil Efendi 566
Cemil Molla 177, 201, 207, 456
Cemil Paşa 557
Cemiyet-i Müderrisin 329, 600
Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye 330
C.E.S.P. 430, 477
Cevat Bey 207
Cevat Abbas (Gürer) 87, 297
Cevat Paşa (Çobanlı) 79, 130, 152-53, 222, 226, 258, 277, 287, 292-93, 329, 356, 376, 391, 395, 399-400, 408, 465-66, 468, 539
Cevdet Bey 441, 560-61, 564, 566, 569
Chilton, Binbaşı 64
Churchill, G. 591
Churchill, George Percy 592
Churchill, N. 591
Churchill, Teğmen W.F.N. 592
Clemenceau 233-35, 272-73, 378-79, 417-18, 479, 507, 520, 595
Clive 554
Collier, E. 384
Crane, Charles 545-46
Credit Lyonnaise 84
Crowe, Sir Eyre 78, 111
Curzon 21, 106, 171, 238, 268-73, 406, 416, 475-77,

500, 518, 540, 557, 561, 628

Çürüksulu Ahmet Paşa 381
Çürüksulu Mahmut Paşa 17, 41-43, 46, 153, 185, 193-94, 211, 310-11, 333-34, 392

Damat Ferit Paşa 17, 36-9, 41, 43-7, 52-3, 68, 70, 73, 80, 82, 104, 119, 123, 126-7, 134, 140, 147, 154, 159, 161, 172, 174-5, 181-3, 185-7, 193-4, 201-3, 205-8, 211-4, 216-7, 224, 236-43, 245-49, 252-53, 256-61, 263, 265, 270, 272, 274, 275-7, 279-81, 286, 290, 292, 294, 295, 297-99, 307, 309-16, 318-9, 322-4, 326, 328, 330-31, 334-37, 339-41, 344-45, 348-49, 351-52, 354, 364-66, 368, 376-80, 382-91, 393-95, 397, 399, 401, 405-6, 408-21, 426-30, 432-44, 450-54, 456, 460-61, 465, 467, 469-70, 475, 478-80, 490-93, 499-503, 507-8, 510, 514, 518-21, 524, 526, 528, 533-34, 539, 541, 547, 550, 553-58, 563, 571-81, 583, 586, 588-89, 591-92, 596-612, 614-17, 619-21
Deedes 163, 190-91, 227, 234, 360-61, 371, 383, 386, 392, 397-98, 400, 428-29
Defrance 182, 318, 376, 378, 417, 460
Demirci Mehmet Efe 308, 463-64, 510
Demokrat Fırka (?) 282
Denikin 489, 539
Derviş Vahdeti 36, 330
d'Esperey, Franchet 82, 101, 108-9, 159-60, 162-63, 177-79, 181, 183-84, 228, 246, 263, 306, 378, 418, 529, 595, 618
Dimitraki Efendi 145
Disraeli 233
Donizetti 39
Dorotheos 253
Drummond, Eric 98
Dunn, Teğmen, R. 537, 607
Dupos 530
Düyunu Umumiye 23, 97, 165, 467
Dveyk (?), Teğmen 64

Ebülhindili Cafer (Cafer Arslan) 559
Edmonds, W.S. 228, 238, 257, 327, 510, 591, 597
Ekrem Bey (muharrir) 325
Ekrem Bey (Diyarbakırlı) 557
Emanoilidi Efendi 48-50
Emanuel Karasu 128, 157
Emanullah Han 229
Emiling, Albay 134
Emin Bey 421
Emin, Yüzbaşı 555
Emin Ali Bey 325
Emin Ali Bedirhan 555, 557, 572
Enver Bey 325
Enver Paşa 16, 25-27, 39-40, 71-74, 77, 90, 97, 130, 139, 172, 208-9, 219, 230-31, 244, 251, 285, 288, 296, 301, 303-4, 349, 398, 416, 465, 581

Esat Bey 596
Esat Paşa 481
Esat Paşa, Dr. 204, 322-23, 383, 539
Ethem Bey 177, 201, 310, 365, 368, 541

Fahir Bey 178
Fahri Paşa 110
Fahri Abdi Bey 558
Faruk, Yüzbaşı 568
Fatin Bey 514
Fatin Efendi 198
Faysal 63, 103, 106, 210, 248, 425, 595-96
Ferdinand 16
Ferit Paşa 177, 181, 189, 310, 341, 365, 367-72, 385, 406-7, 443, 450, 452, 490, 525, 561
Ferit Bey, Ahmet 310-11, 316, 342, 364-65, 392, 409, 441, 443-44, 541
Feuillê, Louis 183
Fethi Bey, Ali 25-26, 29, 31-34, 48-50, 65-66, 73-74, 76, 87-88, 92-94, 119, 128-30, 137, 195, 198-99, 204-5, 220, 285-86, 299-304, 307
Fevzi Paşa (Çakmak), Mustafa 148, 170, 221, 226, 258, 277, 298, 362, 468
Fevzi, Ömer 488
Feyzi Bey 161, 180
Fitzmaurice, Komodor 472, 474, 476-77
Flood, General Solly 575, 603
Fokiyon Pilitasi oğulları 146
Foulon, Albay 111-12, 162, 316
Francer, M.S. 591
Freshfield 266
Frew, Dr. Robert 134, 140, 149, 198, 328, 366, 480, 591, 619
Fuat Bey 90
Fuat Paşa (Büyük) 126, 178
Fuat Paşa, Keçecizade İzzet 248, 382-83
Fuat Paşa, Müşir Deli 550, 605-6
Fuat Selim 142, 183-84
Fuller, Albay 169, 273
Fuller, General 397

Galip Bey 532
Galip Paşa 462, 464
Galip Ali, Binbaşı 557, 561
Galip, Ali (Mehmet ?) 166
Galip Kemali (Söylemezoğlu) 201, 262, 274, 334, 617
Gandhi 229
Gates, Dr. 121, 271
George, D. Lloyd 58, 231-36, 269, 272-73, 377, 379, 406, 416-17, 419-20, 476-77, 537, 539-40, 594-95, 598, 618
Gladstone 233
Graham, Sir Ronald 21, 108, 157, 166, 173, 237, 310, 597
Granville, Lord 51, 104
Gunsberg, Sami 147, 170 (?), 221 (?), 227 (?)
Gümülcineli İsmail 217, 292, 388, 495, 524

Habibullah Han 229
Hacı Adil Bey 195
Hacı Bektaş Çelebi 573
Hacı Osman 186

Hacim Muhittin (Çarıklı) 510, 513, 532, 588, 603, 624
Hâdi Paşa 451, 466, 582, 598, 604-5
Haig, General 228
Hakkı Bey 325
Hakkı Paşa 147
Halide Edip (Adıvar) 116, 119-20, 122-23, 316-17, 328, 334, 342, 345, 443, 537, 539, 542, 544
Halil Bey 239-40, 388
Halil Bey (Menteşe) 34, 41, 47-48, 67-69, 136, 142, 155, 626
Halil (Sedes) 51
Halil Paşa 40, 72, 133, 469, 498
Halil Paşa (eski Beyrut Valisi) 171-73, 198
Halil Fehmi Efendi 258
Halil Rami Bedirhani 562, 564-65, 568-69, 572
Halit Bey (Paşa) 559, 587
Halit Bey (13. Kolordu Kurmay Başkanı) 565
Halit Paşa 190
Halit, Osman Paşazade 563
Hamdi Efendi 310, 342, 450, 456-57, 463, 598, 608
Hamdi Paşa, Kiraz Ahmet 325-26, 516, 583, 603
Hamdi Paşa, Emekli Ferik 572
Hamdi, Teğmen 251
Hamdullah Suphi 205
Hamit Bey (Canik Mutasarrıfı) 349, 441, 483, 540, 607
Hâmit Bey 26, 129, 338, 539
Haraçya Efendi 167
Harbord, Tümgeneral James G. 546, 549-50, 606-7, 627
Hardinge, Lord 169, 171, 238, 540
Harmsworth 231
Harty, Yüzbaşı 250
Hasan Basri Paşa 223
Hasan Fehmi Efendi 330
Hasan Rıza Bey, Dr. 190
Hasan Tahsin Recep (Osman Nevres) 278, 285
Hasan Vasfi (Basri ?) 582
Hasip Efendi 185-86
Haskell, Albay 520, 538
Haydarizade İbrahim Efendi 79-80, 149, 152, 177, 310-11, 396, 555
Hayri Efendi (Ürgüplü) 25-26, 29, 65, 73-74, 155
Headlam (Canon) 104
Heck, Lewis 122, 150, 537
Herbert, Aubrey 374, 384
Heywood, Albay 135
Hilmi Bey 582, 603
Hilmi Bey (Karesi, İzmit Mutasarrıfı) 398
Hint Ulusal Kongresi 229
Hohenzollern 125
Hohler 154, 197, 236, 238, 263, 270, 272, 469, 493, 500-2, 554, 604, 607
Hoover 548
Hoylet (?), Yüzbaşı 64
Hrisantos 251, 597
Hrisostomos 261
Hukuk-u Aile Kararnamesi 330
Hulusi Bey 514
Hurşit Paşa 361, 465
Hürriyet ve İtilaf 33, 35-36, 38, 46, 57, 79-81, 123, 129, 145-46, 152-53, 155-56, 174-78, 181, 183-92,

198-99, 201-2, 204, 212-19, 224, 238, 240-41, 243, 259 282, 296-98, 306, 311, 314-16, 319, 325, 329, 334, 337, 340, 343-44, 350, 365, 384-91, 403-4, 408-9, 419, 453-57, 459, 460, 494-95, 524-26, 536, 538-40, 563, 586, 600, 611-12, 619
Hüseyin 382
Hüseyin, Hicaz Kralı 106, 210
Hüseyin Cahit (Yalçın) 152, 155-57, 195
Hüseyin Hilmi 202
Hüseyin Hilmi Paşa 27
Hüseyin Kadri Bey 33, 119, 129, 133, 137, 157, 199, 306
Hüsnü Bey 335, 341
Hüsnü Paşa 136
Hüsrev (Gerede), Binbaşı 448, 577

İbrahim Bey (Kastamonu valisi) 509
İbrahim Bey (Dahiliye Nazır Vekili) 373
İbrahim Bey (Vahdettin'in Musahibi) 301
İbrahim Bey (Eski İttihat ve Terakki Nazırı) 47
İbrahim Paşa 96
İbrahim, Seyyit 557
İbrahim Süreyya 308
İhsan Bey 325
İlyas (Değirmenci) 146
İlyas Bey 565-70, 590
İngiliz Muhipleri Cemiyeti 325, 327-28, 383, 436, 517, 536, 539-40, 547, 611
İsmail 574
İsmail Canbolat 26-27, 34, 73-74, 87, 128, 130, 155, 157, 195-96, 199, 205, 220, 286, 306
İsmail Fazıl Paşa 296-97, 546, 576
İsmail Hakkı (Eski Beyrut valisi) 141
İsmail Hakkı Bey (Hüdavendigâr Valisi) 33
İsmail Hakkı Bey (Tevfik Paşa'nın oğlu) 38
İsmail Hakkı, Binbaşı Çopur 224
İsmail Hakkı, Hafız 40
İsmail Hakkı Paşa 27
İsmail Hakkı Paşa (eski Amasya Mebusu) 189, 311-12
İsmail Hami (Danişment) 125, 543, 546, 548
İsmet Bey (İnönü) 75, 131, 287, 448, 465, 468, 522, 536, 544-45
İtibar-ı Milli Bankası 73, 428
İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti 329
İtihat Değirmenciler Şirket-i Osmaniyesi 146
İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti 334
İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti 453
İzmir Redd-i İlhak Cemiyeti 282, 322, 358, 362
İzzet Bey (Efendi ?) 531, 586-87
İzzet Bey, Kambur Ahmet 79-80, 136, 152-53, 156-58, 160, 162, 167, 176-79, 183,

186, 261-62, 264, 276-77, 280, 403, 505
İzzet Paşa 16-18, 25-32, 35, 38-39, 41, 45-47, 50-54, 60-63, 65-70, 73-78, 82, 87-88, 90, 92, 116-17, 129-32, 153, 157-58, 191, 197, 211, 215, 222, 225, 240, 274, 280, 285, 287, 306, 310-11, 329, 364, 368, 376, 387, 409, 441, 443, 451-52, 456, 463, 469, 493, 501-2, 522-23, 539, 542, 544, 563, 596, 602, 616
İzzet Paşa (Emekli Burdur Mutasarrıfı) 326

Jackson, Albay 607
J.W. Whittal Şt. 105

Kadri Paşa 464
Kâmil Paşa 38, 93, 96, 152, 178, 215, 465
Kâmuran Ali Bedirhan 557, 559, 560
Kanelopulos 407, 473
Kara Kemal 30, 128, 145, 157, 196, 198
Kara Teodori 52
Karabekir, Kâzım 75-76, 131-32, 182, 200, 220, 287-90, 305-6, 352, 359, 363, 369, 371, 395-96, 407, 436-38, 440-42, 444-49, 465-66, 483, 485, 487, 490-95, 500, 507, 509, 515-18, 522, 528-31, 535-36, 540-41, 543-45, 549, 551, 559-60, 566, 569-70, 573-78, 580-81, 585-88, 590, 606
Karakol Cemiyeti 159
Karl 16
Kay, John de 147
Kaya, Hacı 567, 570
Kâzım Paşa 185
Kâzım (İnanç), Paşa 291, 468
Kemal Bey 600
Kemal Bey (Boğazlıyan Kaymakamı) 204, 206-8
Kerr, Philip 477
Kidston, G.J. 98, 104, 147, 149, 238, 243, 272, 345, 399, 510, 540, 597, 604
King, P.E. 250
King-Crane Komisyonu 536-38, 543, 545
Kinross, Lord 136, 428
Kinross, Lord P.B. (Binbaşı) 428
Kitchener 20
Kostaki Hacıoğlu 185
Kostaki Mandapulos 185
Kostaki Vayani Efendi 79, 152, 167, 176
Kozmato Efendi, A. 146
Köprülüzade M. Fuat 204, 319
Kuzma Nuva (Tuva ?) 146
Kürt Kulübü (Kürt Millet ? Kulübü ?) 453, 538
Kürt Teali Cemiyeti 334, 396

Lafonten (Lafontaine) 239
Law, Bonar 23
Lawrence, Albay T.E. 103, 554, 619
Le Bon 273
Levant Ltd. 105
Liautey 125
Londra Antlaşması (1915) 100, 235, 476

Lorillard Co., The 250
Lothian, Lord 477
Loti, Pierre 418
Lutfi Fikri Bey 17, 42
Lutfi Simavi 68, 122-23, 157, 183, 189, 192, 211, 222, 259, 338, 381, 385, 454, 538, 615
Lütfü Bey 575
Lybyer, Prof. 271, 538

M., Madam 134
Macdonald, Yüzbaşı 552
Mahmut, I. 613
Mahmut, II. 39, 81, 613
Mahmut Bey 606
Mahmut Bey (Muşlu) 572
Mahmut, Şeyh 230, 552
Mahmut Beliğ Bey 468
Mahmut Muhtar Paşa 245
Mahmut Sadık 155
Mahmut Şevket Paşa 40, 225, 587
Mahmut Hayret Paşa 144, 258
Mako Serdarı 395
Mallet Sir Louis 98, 172, 227, 271-72
Manavoğlu, Nevres 176
Manizade Hacı Hüseyin Efendi 146, 456 (?)
Manizade İbrahim Ethem 146
Manolaki 185
Mavrokordato Efendi 35
Maxwell, Albay 380
Mazhar Müfit (Kansu) 482, 488, 493, 548, 577
Mazlum Bey 161, 180
McCoy, General 607
Mehmet Efendi 565
Mehmet Bey, Hafız 92
Mehmet Ali Bey 326, 444
Mehmet Ali Bey (Dahiliye Nazırı) 186, 201, 214-15, 246, 248, 255-56, 259-60, 280, 295-97, 311, 328, 339, 388
Mehmet Ali Paşa, Kavalalı 613
Mehmet Atıf Efendi (İskilipli) 330
Mehmet Fuat Paşa 468, 582
Mehmet Galip Bey 326
Mehmet Galip (Trabzon Valisi) 461, 586-87, 602
Mehmet Reşat 37, 39, 41, 122, 183
Metropolitan Carriage 105
Mevlanzade Rifat 196, 486, 555, 557
Mihran 167, 175
Mihran Arkilisyan 185
Milli Ahrar Fırkası 282, 334, 337, 344, 383, 453, 539, 542
Milli Kongre 128-29, 204, 217, 322, 334-35, 341-42, 383, 453, 539
Milne, General 101, 109, 112, 148, 170, 227, 353-56, 368, 371, 478, 494, 503, 505, 512, 514, 518, 521, 575, 597
Misak Makaryan 144
Mithat Bey 482, 492, 528
Mithat Paşa 18, 79, 210
Mithat Kemal Bey 23
Mithat Şükrü 155, 157
Moin (Muin ?), Seyyit 557
Moiz Zeki 144
Monfredi 269
Monroe 606
Morlan, H. 591
Morland, H. 592

Muhafazakâr Fırka (Muhafazakârlar, Milli Muhafazakârlar) 456-57, 524-26
Muhiko Konstanti Efendi 146
Muhittin Paşa 298, 573-75, 581, 583, 586, 598, 604
Murat, Mizancı Mehmet 124, 612
Murphy, Albay 64-65, 85, 157
Musa Kâzım Efendi 37, 155, 332
Mussolini 26
Mustafa Efendi 450, 563, 598
Mustafa Paşa, Kürt 80, 144, 203, 324, 608
Mustafa, Hafız 185
Mustafa Arif 79, 129, 138, 143, 149, 562
Mustafa Âsım Bey 583
Mustafa Âsım Efendi 186, 211, 309, 456
Mustafa Hilmi Paşa 582
Mustafa Kemal 33, 40, 63, 70-78, 80, 84, 87-90, 92-94, 114-18, 125, 127-36, 138, 142, 144, 157, 195-201, 205, 220, 222-23, 226, 252, 258, 260, 262, 285-306, 308, 317-18, 326, 338-39, 344, 346-75, 383, 385, 398, 400, 402-3, 430, 432, 435-46, 44850, 459, 461, 463-64, 469-70, 481-87, 489-90, 492-93, 495, 498, 500-1, 503, 506-10, 514, 516, 518-20, 528-31, 533-34, 540, 542-44, 546, 558-67, 569-77, 580-81, 584-88, 591, 594, 596-98, 601-7, 610-11, 615, 620-21
Mustafa Reha Bey 513
Mustafa Reşit Paşa 79, 86, 91, 110, 123, 133, 138, 146, 152, 161, 164, 177
Mustafa Sabri Efendi 70, 139, 175, 186-87, 189, 193, 215, 310, 329, 331, 344, 354, 361-62, 364-66, 383, 387-89, 391, 397, 407-8, 433, 450-51, 453, 456-57, 478-79, 526, 563, 607-8
Mutedil Hürriyet ve İtilaf Fırkası 457, 524, 526
Muvaffak Bey 275
Muzaffer Bey 79
Münibe, Prenses 300
Münir 547
Müştak 128
Mütekaidin-i Askeriye Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti 224, 600

Nabi Bey 25, 27, 66-67, 129
Naci (Eldeniz) 73, 114, 365
Nadum Efendi 51, 121, 460, 466
Nail Moralı 263
Naim Bey 598
Naşit 275
National Metal and Chemical Bank 105
Nâzım Paşa (eski Suriye Valisi) 326
Nazım Paşa (eski Harbiye Nazırı) 209
Nazım Paşa, Mehmet (eski Selanik Valisi) 326
Nazım Paşa, Mustafa (Harbiye Nazırı) 207, 381, 450, 452, 463, 469-70, 491, 494, 501

Nazif 144
Nazmi Bey 207
Nebil Bey 326
Necati Bey 514
Necmettin Sadık 383
Nesip Efendi 185
Neşet Paşa 583
Nicolson 21, 231-34
Nigehban Cemiyet-i Askeriyesi 223-24, 226, 407, 600
Nihat Bey 144-45
Nihat Paşa 226
Nitti 474
Noel, Binbaşı E.W.C. 552-72, 574-75, 607, 609, 619
Northcliffe, Lord 126
Nubar Paşa, Bogos 100
Nurettin Bey 186, 239-40, 453, 457
Nurettin Efendi 254
Nurettin Paşa 261-64, 269, 307, 369, 403
Nuri Bey (Ayandan) 119
Nuri Bey (Rejiden) 398
Nuri Bey (Hürriyet ve İtilaflı) 185
Nuri Paşa (İttihat ve Terakkili) 40, 161, 180
Nuri Paşa (Abdülhamit'in Başmabeyincisi) 185-87, 189
Nüzhet Paşa 326
Nüzhet Sabit 175

Ohannes Ferit 167, 258
Ojier 83
Orfanidis Efendi 35
Oriental Carpet Manufacturers 266
Orlando 269, 474
Ormsby-Gore W. 24, 230, 428
Oskan Efendi 79
Osman Efendi 557
Osman Paşa 42
Osman Fuat 434
Osman Nuri 546
Osman Nuri (Dersim Mutasarrıfı) 573
Osman Tufan, Yüzbaşı 308
Osmanlı Bankası 26, 165
Osmanlı Demokrat Fırkası 188, 199, 282
Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası 119
Osmanlı Matbuat Cemiyeti 383, 456
Osmanlı Sosyalist Fırkası 282, 453
Osmanlı Sulh ve Selamet Cemiyeti (Sulh ve Selamet-i Osmaniye Fırkası) 155, 174-77, 186, 189, 192, 202, 217-18, 282, 314, 334, 344, 365, 383, 443, 453, 458
Owen, H.C. 456

Ömer Hulusi Efendi 25
Ömer Lutfi 76
Ömer Rüştü Paşa 185
Ömer Fevzi Bey 335
Ömer Fevzi Efendi 258

Panciri 311
Paşaeli Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti 334
Pearson, Yüzbaşı 245, 552
Pech 369, 381, 409, 470
Pera Oteli 64, 135
Perring, Yüzbaşı 356, 540
Pichon 380-81, 417
Polack 591
Polack, Teğmen A.I. 592

Price, Ward 84, 99, 135
Psalty, F. 526

Radi Azmi (Yeğen) 302
Rahmi Bey (İttihat ve Terakkili) 18, 32, 51, 155, 157, 199
Rahmi Bey 462
Raif Efendi 534, 546
Raleign 554
Ramiz Efendi 509
Rasim Hoca, Ahmet 332
Rasim Ferit (Talay), Dr. 73, 92, 301
Raşit Bey 79, 145
Rauf Bey 25-27, 29, 50-52, 54, 56, 59-63, 66, 733-76, 80, 83, 87-88, 94, 105, 116-17, 128-30, 132, 195-97, 200, 220, 222, 285, 290, 292, 297, 299, 301-2, 306-8, 384, 397, 438-42, 444, 449, 463-64, 469, 482, 485-87, 490, 493, 495, 503, 507, 510, 528, 534, 543, 546-50, 558-60, 574, 585, 604
Rauf Paşa 451, 598
Rauf Ahmet Bey 159, 176, 336-37, 388, 536, 539
Ravndal 537
Rawlinson 467, 488, 503, 508, 530
Raynaud, Robert 599
Recep Ferdi, Miralay 203
Recep Zühtü 566, 567
Redd-i İlhak Cemiyeti: Bkz. İzmir Redd-i İlhak Cemiyeti
Rees, Langdon 170, 266
Refet Bey (Bele) 76, 135 (?), 371-72, 430, 436, 438, 441-42, 444, 446, 473, 482, 504, 546, 548, 580, 584
Refi Cevat (Ulunay) 157, 178, 188, 190, 202, 205-6, 210, 214, 248, 254, 280, 297, 324-25, 342-43, 365, 386, 388, 390, 453, 457, 495, 525, 540, 587
Refik Bey 337
Refik Bey (Hazine-i Hassa Müdürü) 137, 139-40, 366, 378, 380
Refik Paşa (Ali ?) 225
Refik Halit (Karay) 119, 156, 181, 186, 211-12, 214, 239, 241, 275, 311, 315, 323, 356, 358, 360, 364, 367, 388, 456-57, 509, 599, 600, 617
Reji 165
Reşat Paşa 116
Reşat Hikmet Bey 61, 388
Reşit Bey 183
Reşit, Dr. 156-57, 159
Reşit Paşa 364, 486, 492, 528-30, 559, 563-64, 577, 584
Reşit Bey (Rey), Ahmet 18, 129, 142, 145, 153, 171, 177-78, 182-83, 217, 238, 386, 418, 423, 480, 482, 615
Reşit Âkif Paşa 25, 67, 193, 310-11, 334, 391, 409, 443, 456
Reşit Mümtaz Paşa 421
Rhodes 554
Rıfat Bey (Ayan Reisi) 275
Rıfat Bey 248
Rıfat Paşa 27, 54
Rıza Bey 573

Rıza Paşa, Topçu 17, 310, 395
Rıza Tevfik Bey (Bölükbaşı) 79, 81, 91-92, 123, 174, 186, 310, 333, 382-83, 392, 401, 409, 423-27, 434
Richelieu, Kardinal 389
Rifat (Refet ?) 135
Robeck, de 134, 546, 571, 587, 591, 596-99, 604, 606, 608
Rum Patriği 31, 413
Rüstem Bey, Alfred 197, 549
Ryan, Andrew 53, 97-98, 134, 155-56, 262, 309, 316, 327-28, 355, 360-62, 364, 366, 392, 397, 400-1, 503, 571, 617

Sabahattin Bey 17, 142, 215-19
Sabiha Sultan 300
Sabri Bey (Toprak) 91, 130, 136-37, 154, 198, 204
Sadık Bey 282, 315, 337, 343-44, 351, 355, 386-91, 455, 459, 524-26, 536, 576, 611
Sadık Bey, Mehmet (değirmenci) 146
Saffet Bey 544
Saffet Efendi, Hoca 456
Saffet Paşa 325
Said-i Kürdi (Nursi) 330
Saim Bey 325
St. Jean de Maurienne Antlaşması (1917) 100, 235, 267
Sait Bey 25, 141, 310, 342, 450, 563
Sait Molla 137, 246, 326, 328, 366, 383, 428, 436, 591
Sait Paşa (Küçük) 93
Sait Paşa (Kürt) 80
Sait Halim Paşa 43, 47, 155
Selâhattin Yüzbaşı 403
Salahattin Bey (3. Kolordu) 372, 482, 515, 528-30
Salahattin Bey Mehmet (12. Kolordu) 356, 441, 481, 483, 517
Salahattin Bey 335, 343
Salahattin Adil 342
Salih (Bozok) 90
Salih Paşa 17, 39, 450, 452
Sami (Divan-ı Harp sorgu yargıcı) 145
Sami (Divan-ı Harp savcı yardımcısı) 145
Sami Bey 147, 170 (?), 180, 188, 221 (?), 227
Sanders, Liman von 72
Sapancalı Hakkı 311
Sason Efendi 35, 129
Satvet Lutfi (Tozan) 216, 218
Savva, Marsel 51
Sefa Bey 317, 395, 407, 430
Selamet-i Osmaniye Fırkası 189
Selma Fransa 300
Servet Bey 531, 586-87
Sévres 50, 65, 98, 107, 147, 228, 287, 423, 426, 478, 582, 586, 593
Seyfullah Paşa 197
Seyit Paşa 322, 331, 332
Seyyit 141, 443
Sezai Bey 430
Sforza, Kont 134-35, 263, 274, 338, 434
Sıtkı Bey 201, 203, 207, 209, 248, 330, 339
Simonds, Frank 420
Sinn Fein 229

Slade Yarbay, Patrick 495, 556
Smith, Armitage 267
Smith, Heathcote 250, 317, 320, 342, 398, 431, 492-93, 503
Smith, Yüzbaşı Ian 360
Smith, Tilden 105
Soninno 102
Sosyal Demokrat Fırkası 189, 199, 344, 453
Spears, General 272
Stavridi, Sir John 234
Stone 326
Straus, Teğmen P.J.W 592
Strauss, J.W. 591
Suat Bey 464
Sukerizade Tevfik Paşa 254
Süleyman Paşa 186
Süleyman Fehmi Bey 277
Süleyman Nazif 163
Süleyman Şefik Paşa 258, 450, 459, 464, 466-67, 469-70, 491, 509, 517, 523, 563, 568, 607
Süreyya Bedirhan Bey 558
Sykes-Picot Antlaşması (1916) 102, 106, 378, 417, 595

Şaban Efendi 388
Şakir Paşa 201, 210, 224-25, 227, 255-56, 277, 290, 292, 294-95, 297-98, 307, 310-11
Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 496, 498, 509, 532, 581, 586-87
Şefik Bey 49
Şerif Bey 27
Şerif Paşa 17, 80, 142, 152-53, 171, 182, 552, 557-58, 561
Şerif Paşa, Damat Mehmet 79, 91, 129, 137, 175
Şerif Nasır 193
Şerif Yahya Adnan Paşa 189
Şevket Bey (İstanbul Muhafızı) 468, 581
Şevket Bey (Divan-ı Harp üyesi) 144
Şevket Bey (Kamil Paşazade) 327
Şevket Turgut Paşa 39, 177, 201, 287, 292, 310, 322, 343, 355-56, 364, 366, 402, 406, 465-66
Şûra-yı Saltanat 156, 192-93, 333-39, 351, 354, 379
Şükrü, Hacı 463-64, 510

Taha, Seyyit 552, 554, 608
Tahir Hayrettin Bey (Paşa ?) 451, 582, 598
Tahsin Bey 175
Tahsin (Özer) 63, 73
Talât Paşa 16-18, 27, 29, 41, 45, 69, 72-74, 139, 172, 205, 230, 301, 416
Talât (Küçük) 469
Talha Bey Ebüzziya 322, 383
Tarık Mümtaz (Göztepe) 602, 606,
Teali-i İslam Cemiyeti 329
Teceddüt Fırkası 35, 91, 93-94, 119, 128-30, 136-37, 142, 185, 197-99, 204, 209, 220, 252, 286, 454
Tetkik-i Hesabat ve Seyyiat Komisyonu 225, 582
Tevfik Bey (Maliye Nazırı) 201, 310, 333, 342, 382, 409, 450
Tevfik Bey 39
Tevfik Paşa 16-17, 25, 27, 38-39, 69, 73, 79-80, 87-90,

92-94, 117-19, 127-29, 136-37, 139, 141, 150, 152-54, 156, 158, 171-74, 176-78, 180-82, 184-85, 187, 190, 193, 195-96, 201-3, 215-16, 222, 236, 240, 247, 254, 261, 286, 306-7, 310-11, 315-16, 324-25, 333, 339-41, 380-82, 385, 390, 409, 413, 420, 433, 451, 470, 501, 515, 521-24, 588-89, 607-8, 610, 614-17, 619
Tevfik Cenap Bey 325
Tevfik Rüştü (Aras) 157, 301
Thomas 376
Thwaites, General 169
Tilley 596, 598
Timo Leon Efendi 144, 167, 319
Tittoni 269, 474
Tokatlıyan Oteli 64
Tomson (Thomson) 239
Topçuoğlu Nazmi 308
Townshend, Charles V.F. 26, 51-52, 54, 56
Toynbee, A.J. 104, 231, 249
Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti 487, 496, 587
Trabzon Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti 334, 382 (?)
Trabzon Müdafaa-i Milliye Cemiyeti 282, 382 (?)
Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti 453, 525, 600
Türkiye Milli Bankası 105
Türkiye Sosyalist Fırkası 202
Tyrell, Sir William 268
Ulusal Savunma Komitesi 159
Usher, Dr. 541

Vahdet-i Milliye 129, 131, 194, 211-12, 218, 334, 337, 342, 538-39
Vahdettin 16, 27, 36-43, 52-54, 64-70, 72, 74-75, 77-81, 83, 88, 94, 98-99, 114-18, 123-28, 130, 139-42, 146-54, 156-58, 161, 172-82, 184-86, 191-93, 195-96, 201, 206, 209, 216-19, 222, 238-41, 244, 254, 282-83, 285-86, 293, 296, 298-304, 308, 315-16, 322, 324, 328, 330-31, 333, 341, 358, 364-66, 368, 375, 380, 382-83, 421, 426-35, 450-51, 454, 461, 473, 475, 479-80, 499, 501, 518, 521-24, 534, 537, 539-40, 550, 568, 574, 576-78, 586-87, 592-96, 598-603, 605-8, 610-21
Vartkes Efendi 49
Vasfi Efendi 175, 184, 186, 201, 310, 324-25, 344, 364-65, 384, 388, 391, 429, 452-53, 456-57, 521, 598
Vasıf 514
Vasıf, Kara 443-44, 536, 543-44, 546, 560, 602
Veli Bey 48
Veliettin Bey 342
Venizelos 100, 234, 249, 261, 271-73, 406, 425, 431, 471-73, 475-78
Versailles 57, 228
Vickers 105, 234

Vilayat-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti 196 (?), 334, 352, 486, 489, 496, 509, 586-87
Vlora Ham 155

Wafd 229
Webb, Amiral 21, 111-13, 121-22, 146-47, 157, 160, 162, 164, 166-67, 177-78, 182, 207-9, 212, 215-16, 236-40, 246-47, 251, 258, 268-76, 278-79, 310, 313, 320, 323, 420, 427, 462, 480, 502, 504, 514, 518-19, 521-22, 527-28, 534, 540, 589-90
Weil 378, 398, 428
White 479
Whittall 105, 149, 428
Willey, Yüzbaşı 552
Wilson, Albay 554, 608
Wilson, Korgeneral Sir, 108, 111
Wilson, Sir Henry (Genelkurmay Başkanı) 24, 109, 235, 273
Wilson, Woodrow 15-16, 28, 43-44, 54, 119-27, 155-56, 170, 229, 231, 235, 269-70, 272-73, 282, 328, 345, 377, 379, 393, 411-12, 419-20, 425, 461, 479, 503, 519-20, 535-37, 542, 544, 549, 614

Yahya Kemal (Bayatlı) 124
Yakup Paşa 562
Yakup Cemil 71
Yakup Şevki Paşa 226, 251-52, 288, 291, 357, 369
Yanko Kovenidi (Tuanidi ?) 258
Yaver Paşa, Ömer 152-53, 157, 163, 177, 316, 369
Yavuz Sultan Selim 124
Yıldız 45-46, 83, 179, 209-10, 384, 399, 427-29, 615, 618
Yörük Ali 514
Yunus Nadi 119, 319, 560
Yusuf Franko Paşa 79, 152, 177-78, 182
Yusuf İzzet Paşa 441
Yusuf İzzettin 209
Yusuf Rıza Paşa 462
Yusuf Ziya Bey 203, 207
Yusuf Ziya Paşa (Maarif Nazırı) 152, 177

Zaghlul Paşa 229-30
Zaharoff, Sir Basil 234, 618
Zaven Efendi 168, 240, 255, 413
Zeki Bey (Gümüşhaneli) 587
Zeki Bey (İstanbul Mıntıka Komutanı) 582
Zeki Paşa (Hürriyet ve İtilaflı) 185-86
Zeki Paşa (Divan-ı Harp Üyesi) 203
Zeynelabidin Efendi (Konyalı) 186, 213-14, 225, 356, 388, 456, 460, 525-26, 603
Zeynelabidin Efendi (Adanalı) 388, 456
Zihni Paşa, Babanzade Mustafa 608
Ziya Bey (Defter-i Hakani Emini) 459, 464
Ziya Bey 26
Ziya Bey (eski Lazistan Mutasarrıfı) 462, 464, 517, 540

Ziya Molla 129
Ziya Paşa (Sofu) 559
Ziya Paşa (Genelkurmay 2. Başkanı) 25
Ziya Paşa, Mehmet 79, 145, 152, 177
Zohrab Efendi 49
Zülfü Bey 161, 180

Elinizdeki kitap Sina Akşin'in beş yıllık çalışması sonucunda ortaya çıkan ve bu alanda temel başvuru kaynağı olan bir yapıttır. İki ciltten oluşan *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele* kitabının ilk cildi olan "Mutlakıyete Dönüş"te, 1918-1919 yılları arasında İstanbul Hükümetlerinin karşılaştığı ana siyasal olaylar anlatılmakta ve bu olaylara verilen tepkiler ayrıntılı olarak incelenmektedir.
İkinci cilt "Son Meşrutiyet"te ise Damat Ferit Paşa hükümetinin 1919'da çekilmesi ile 1920'de yeniden iktidar olması sürecinde yaşanan siyasi olay ve gelişmeler ele alınmaktadır.

Akşin'in yapıtı, öğrenciler, araştırmacılar ve yakın tarihi merak edenler için temel bir kitap olmanın yanı sıra, geniş kaynakçasıyla da daha fazla uzmanlık bilgisine ulaşmak isteyenlere rehber olacaktır.

ISBN 975-458-125-8

Kapak fotoğrafı: İşgalci askerler Galata Kulesi'nden İstanbul'u seyrediyor. (İletişim Yayınları arşivinden)

KDV dahil fiyatı 30.000.000 TL